

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय निबंध

सं. क्र. ३०५०८.

जातिरकर-वाङ्मय

खंड १

संपादक

म. गं. नातू/दि. य. देशपांडे

REFBK-0024393

REFBK-0024393

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

23 JAN 1985

28 OCT 1987

11 NOV 1987

22 NOV 1987

संदर्भ निबंध

3068

28323

7199158

आगरकर-वाङ्मय : खंड १

गोपाळ गणेश आगरकर

जन्म १४ जुलै १८५६]

[मृत्यू १७ जून १८९५

आगरकर - वाङ्मय खंड १

(सुधारणाविभाग - पूर्वार्ध) ■ ■

REFBK-0024393

संपादक :

म. गं. नातू

दि. य. देशपांडे

१९८४

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
मुंबई

■
प्रकाशक :

सचिव,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

मुंबई - ४०००३२

■
प्रथमावृत्ती :

जानेवारी १९८४

■
© प्रकाशकाधीन

■
मुद्रक :

मधुसूदन पां. बनहट्टी

नारायण मुद्रणालय

२२४, टिकेकर रोड

धनतोली, नागपूर - ४४० ०१२

■
मुखपृष्ठ :

संजय धोतरकर

■
मुखपृष्ठ मुद्रण :

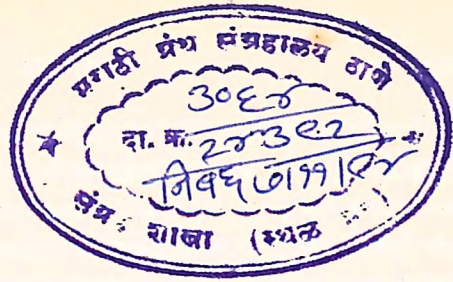
नाग मुद्रणालय

नागपूर - ४४००१२

■
मूल्य

४०

रुपये

प्रस्तावना :

उत्पादनाच्या साधनांत जसजसा बदल होत जातो तसतसा इतिहासात पण बदल होत जातो, ही कार्ल मार्क्सने एक महत्वाची गोष्ट सांगितली आहे. 'ज्ञान' हेही एक प्रकारचे उत्पादन मानले तर ज्ञान मिळविण्याच्या साधनांत, प्रक्रियेत, जसजसा बदल होईल तसतसा सामाजिक इतिहासाच्या जडणघडणीत पण बदल होईल हे उघड आहे. १८१८ त पेशवाईचा शेवट होऊन इंग्रजांची सत्ता महाराष्ट्रात सुरू झाली. १८३५ साली लॉर्ड मेकॉलेने इंग्रजी शिक्षणपद्धती या देशात आणली. त्यायोगे येथील ज्ञानक्षेत्रात क्रांतिकारक बदल घडून आला याविषयी शंका नाही. हा सर्व बदल सामाजिकच होता. अर्थात या बदलाला राजकीय पुढे पण होती. कारण ज्याला आपण 'राजकीय' म्हणतो तोही सामाजिक प्रक्रियेचाच एक भाग असतो. पण इतिहासाच्या काही कालखंडांत राजकीय पुढे अधिक तीव्रतेने जाणवतात. विशेषतः ज्या देशात राजकीय स्थित्यंतर झालेले असते, एक सत्ता जाऊन दुसरी सत्ता आलेली असते, त्या ठिकाणी सामाजिक प्रश्नांची राजकीय पुढे स्वतंत्र रूपाने उभी राहतात, आणि त्यातून राजकीय प्रश्न जणू काही स्वतंत्र प्रश्न आहे असा आभास उत्पन्न होतो. १८१८ त पेशवाई संपली, १९४७ त इंग्रजी सत्ता संपुष्टात आली. या सव्वाशे वर्षांत एक दशकसुद्धा असे गेले नसेल की जेव्हा देशाच्या काही भागात राजकीय उद्रेक झाले नाहीत. त्यात आपल्या खास डोळ्यांत भरणारे म्हणजे १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध, वासुदेव बळवंत फडके यांचे बंड, रॅड साहेबाचा चाफेकर बंधूनी केलेला वध, बंगाल-पंजाबमधील दहशतवादी चळवळ, बॅरिस्टर सावरकर आणि गदरपक्ष यांनी उभारलेली चळवळ, लाहोर आणि काकोरी इत्यादि नावांनी प्रसिद्ध असलेले राजकीय कट, सुभाषचंद्र बोसांनी केलेली आझाद हिंद सेनेची स्थापना, त्याच-प्रमाणे टिळक, गांधी, इत्यादींनी केलेल्या स्वदेशी, असहकार, 'भारत छोडो' आदि चळवळी, इत्यादि ही राजकीय विचारांनी घेतलेली दृश्य रूपे म्हणून सांगता येतील. अर्थात अशा चळवळींच्या मागे पण एक विचार असतो, तो सामाजिक असतो आणि इतर सामाजिक विचारांपासून पूर्णपणे अलिप्त राहून तो वाढत

नसतो. तो तसा वाढता तर सरंजामशाहीतून साम्राज्यशाही किंवा वसाहतवादातून उत्पन्न होणारे दास्य समाजात कधी दिसले नसते. असा बदल घडून येण्याकरिता समाजातील सर्व क्षेत्रात बदल होत जावा लागतो आणि असा बदल सर्वशः सामाजिक असतो. समाजातील पुढारी आपल्या 'जाणी' प्रमाणे या बदलाच्या वेगवेगळ्या अंगांवर भर देतात व त्यातून सामाजिक प्रश्न वेगळे आहेत असा आभास पण उत्पन्न व्हावयास लागतो. लोकमान्य टिळक आणि गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या संदर्भात अशाच तऱ्हेचा आभास उत्पन्न झाला होता असे मला वाटते. कारण या दोघांनी आपल्या जीवनात सामाजिक बदलाच्या वेगवेगळ्या अंगांवर भर दिला होता. गोपाळ गणेश आगरकरांना राजकीय प्रश्नांचे वावडे होते किंवा टिळकांना सामाजिक प्रश्नांचे वावडे होते असा याचा अर्थ होत नाही. डोंगरीच्या तुरुंगात आगरकरांनी जे दिवस काढले त्याला काय आपण केवळ 'सामाजिक तुरुंगवास' म्हणून संबोधायचा ? केसरीतून आगरकरांनी राजकीय लेख लिहिलेच नाहीत की काय ? पण इंग्रजी राज्य आल्यानंतर आमच्या देशातील विद्वान आणि तेजस्वी समाज-प्रबोधकांनी आपल्या समाजाचे जे विश्लेषण केले त्यामुळे समाजाच्या वेगवेगळ्या प्रश्नांवर भर द्यावा असे त्यांना वाटू लागले, आणि त्यातून वेगवेगळ्या प्रकारच्या चळवळी निघाल्या. विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, राजारामशास्त्री भागवत, महात्मा ज्योतिबा फुले, लोकहितवादी, न्याय-मूर्ती रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले, लोकमान्य टिळक, अण्णासाहेब कर्वे इत्यादि महर्षींनी सामाजिक बदलाच्या निरनिराळ्या अंगांवर भर दिला. सर्वांची साधने वेगळी, पण साध्य एकच होते. सुराज्य उत्पन्न करणे, सुव्यवस्थित, सुशिक्षित, समाजाधिष्ठित समाज उत्पन्न करणे. अशा सुराज्यासाठी स्वराज्य मिळविणे आवश्यक आहे असे काहींना वाटले, (त्यातही स्वराज्य मिळविण्याच्या मार्गा-संबंधी मतभेदही झाले,) तर काहींना स्वराज्य मिळविण्याकरिता, जातिभेद, स्त्रीशिक्षण आदि सामाजिक सुधारणा करून येथील सरंजामशाहीचे रूप बदलविणे आवश्यक वाटले. यातून टिळकपंथ आणि आगरकरपंथ निघाले. पण बुद्धिनिष्ठता मात्र या दोन्ही पंथांच्या मागे होती आणि बेंथम-मिलच्या उदारमतवादी प्रेरणेचा कमीअधिक स्पर्शही दोघांनाही झाला होता हे निश्चित. आपल्या समाजाचे मागासलेपण नाहीसे झाले पाहिजे हे दोघांनाही वाटत होते. त्यांच्याच सहकाऱ्या-पैकी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी इंग्रजीला वाघिणीचे दूध म्हटले, आणि त्या काळच्या सर्व प्रबोधकांना ते मान्य होते, ते काय केवळ राजकीय सत्तांतर घडवून आणण्याकरिता की काय ? त्या वेळेच्या वातावरणातच सामाजिक बदल ही कल्पना दरवळून राहिली होती. त्यामुळेच महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाज स्थापन ब्राह्मण्याचे वाभाडे काढले, व स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्योद्धार इत्यादि कार्यक्रम हाती घेतले; न्यायमूर्ती रानडे, तेलंग आदींनी प्रार्थनासमाज स्थापन

करून हिंदुधर्मात बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला, आणि असा बदल घडवून आणता येणे अशक्य आहे असे वाटल्यावरून गोरेशास्त्रीसारखे काही लोक ख्रिश्चनपण झाले. आणि इंग्रजी राज्य ही 'देवाची देण' आहे असा विचार पण काही लोकांनी मांडला. पण वरपांगी विरोधी वाटणाऱ्या या विचाराचे मूळ शोधता आपणांस असे निश्चितच आढळेल की या सर्वांना आपल्या मागासलेल्या समाजात बदल घडवून आणावयाचा होता, पेशवाई का गेली आणि इंग्रजांचे राज्य का आले याचे विश्लेषण करावयाचे होते, एक सामाजिक चळवळ करावयाची होती, या सामाजिक चळवळीकरिता साहित्य निर्माण करावयाचे होते. त्यामुळेच लोकहितवादींपासून तो केशवसुतांपर्यंत मोठमोठे लेखक, कवी, विचारवंत या महाराष्ट्रात उत्पन्न होऊ शकले. पण समाजाचे पुनरुत्थान करणे, समाजाचे प्रबोधन करणे हा या सर्व विचारवंतांच्या कार्याच्या मागील हेतू होता. या प्रबोधनाच्या चळवळीत कै. गोपाळ गणेश आगरकर यांचे अनन्यसाधारण स्थान होते यात शंकाच नाही.

आगरकरांचे साहित्य, त्यांचे केसरी-सुधारकांतील लेख, आज जवळ जवळ दुर्मिळ झाले आहेत. ते पुनश्च प्रकाशित करून नव्या पिढीला उपलब्ध करून द्यावे हा या ग्रंथप्रकाशनामागचा एकमेव हेतू. आगरकर, फुले, टिळक, कर्वे, आंबेडकर हे सर्व जनतेच्या सदैव स्मृतीत असले पाहिजेत, तरच समाज जागृत होत राहील. गेल्या वर्षी माझे मित्र श्री. दिनकर साक्रीकर यांच्याशी 'टिळक-आगरकर' या नाटकावर बोलत असता साक्रीकर म्हणाले : 'आगरकर यांच्या विचारधनाचे स्वतंत्रपणे मूल्यांकन व्हावयास पाहिजे. गेल्या शतकातील आगरकर-टिळक वादापासून आगरकरांच्या विचाराचे मूल्यांकन टिळक-विचारांच्या संधि-प्रकाशात केले जाते. ते आता तरी थांबले पाहिजे. टिळकांचा ज्याप्रमाणे स्वतंत्रपणे विचार केला जातो तसा आगरकरांचाही व्हावयास पाहिजे.' याविषयी साक्रीकरांप्रमाणेच माझ्याही मनात कधी शंका नव्हती. असा विचार कोण करू शकतो हेही मला माहीत होते. त्यामुळे माझ्या सुहृद प्रा. श्रीमती म. गं. नातू आणि प्रा. दि. य. देशपांडे यांनी जेव्हा माझ्याजवळ आगरकरांचे साहित्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळाने पुनर्मुद्रित करावे असा प्रस्ताव मांडला तेव्हा तो मला माझ्या मनोगताचा प्रतिध्वनीच वाटला. अर्थातच मी त्याचे मनःपूर्वक स्वागत केले, एवढेच नव्हे तर त्या ग्रंथाचे संपादनही त्यांनीच करावे आणि त्याला एक दीर्घ, स्वतंत्र प्रस्तावनाही लिहावी अशी विनंती मी केली. आज ही विनंती आकारास येत आहे यात मला साफल्याचा आनंद आहे. या दोघांचाही आगरकरांचा प्रगाढ अभ्यास आहे. आगरकरांवर निष्ठा आहे. त्यांनी आगरकरांचा लेखसंग्रह डोळसपणे संपादित करून त्याला दीर्घ, सर्वांगसुंदर आणि आगरकरांच्या विचाराची स्वतंत्रपणे मूल्यांकन करणारी प्रस्तावना लिहिली हे त्यांचे साहित्य

आणि संस्कृति मंडळावर न फिटणारे ऋण झाले आहे. माझ्या शब्दाचा त्यांनी मान राखला हा त्यांनी मजवरही मोठाच अनुग्रह केला आहे.

प्रा. नातू यांचा माझा परिचय गेल्या जवळ जवळ ३० वर्षांचा आहे. तेजस्वी बुद्धी, प्रगाढ व्यासंग आणि समाजसुधारणेची अनिवार तळमळ हे त्यांचे गुण सर्वांच्या परिचयाचे आहेत. त्या स्त्रीस्वातंत्र्याच्या फार मोठ्या कैवारी. आगरकरांचे विचार सक्रियपणे जीवनात उतरविणाऱ्या ज्या काही स्त्रिया मी पाहिल्या आहेत त्यांपैकी प्रा. नातू या एक होत. प्रा. दि. य. देशपांडे यांचा माझा संबंध तर आणखी जुना, सुमारे ४८ वर्षांचा. विद्यापीठात ते माझ्या दोन वर्षे पुढ होते. त्यांना 'वाट पुसतच' मला माझा अभ्यास पुरा करता आला. प्रगाढ व्यासंग व कुशाग्र बुद्धी या आपल्या गुणांमुळे त्यांनी आमच्या पिढीलाच नव्हे, तर पुढील अनेक पिढ्यांना भारून टाकले आहे. या दोघांनी अंगावर घेतलेले काम पुरे केले याबद्दल त्यांना शतशः धन्यवाद.

नारायण मुद्रणालयाचे श्री. मधुसूदन बनहट्टी यांनी हे काम अल्पावधीत पूर्ण केले याबद्दल त्यांना व त्यांच्या मुद्रणालयाच्या कामगारांनाही धन्यवाद.

आगरकरांचे साहित्य पुनर्मुद्रित करून साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने आपल्या कार्याचा एक मोठा यशस्वी टप्पा गाठला आहे असे मी समजतो.

सुरेंद्र बारलिंगे

अध्यक्ष

मुंबई,

दि. १ जानेवारी १९८४

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

संपादकीय निवेदन :

महाराष्ट्रातील विवेकवादाचे अध्वर्यू, सुधारकाचार्य गोपाळ गणेश आगरकर यांचे वाङ्मय गेली कित्येक वर्षे अतिशय दुर्मिळ झाले आहे. जे उपलब्ध आहे तेही अतिशय जीर्ण आणि बहुधा अपुरेही असते. या थोर विचारवंताचे वाङ्मय याप्रमाणे मिळेलनासे व्हावे या गोष्टीची खंत बऱ्याच वर्षांपासून मनाला लागून राहिली होती. कारण आगरकरांचे वाङ्मय केवळ ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यास करावा असे नाही, तर ते आज सुमारे शंभर वर्षांनंतरही अजून ताजेच आहे. त्यांनी पुरस्कारलेली विवेकवादी जीवनदृष्टी आणि समतावादी तत्त्वज्ञान अल्पांशानेही आपण अजून आत्मसात केलेले नाही. उलट आज आपण पुन्हा अंधश्रद्धा आणि विषमतावादी विचारसरणीच्या मोठ्या प्रमाणात आहारी चाललो आहोत. हे वाङ्मय जर पुन्हा उपलब्ध झाले तर त्याच्या वाचनाने सध्या चाललेल्या परागतीला थोडा तरी लगाम घालता येईल असे वारंवार वाटे. म्हणून आमचे मित्र व महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. सुरेंद्र बारलिंगे यांच्याजवळ आम्ही आगरकर वाङ्मयाचे पुनर्मुद्रण करण्याचे काम मंडळाने करावे असा प्रस्ताव मांडला. त्याला त्यांनी तात्काळ संमती दिली, व अल्पावधीतच मंडळाची मान्यताही मिळवून दिली. त्यामुळेच हे बहुमोल वाङ्मय पुन्हा उपलब्ध होण्याचा योग येत आहे.

या ग्रंथात आगरकरांचे संपूर्ण वाङ्मय पुनर्मुद्रित केलेले नाही; फक्त त्यांचे पुस्तकरूपाने प्रकाशित झालेले वाङ्मयच आम्ही पुनर्मुद्रित केले आहे. हे वाङ्मय प्रकाशनकालक्रमानुसार पुढीलप्रमाणे आहे :

१. डोंगरीच्या तुहंगांत आमचे १०१ दिवस, १८८२.
२. विकारविलसित अथवा शेक्सपियरकृत हॅम्लेट नाटकाचे भाषांतर, १८८३.
३. वाक्यमीमांसा आणि वाक्यांचे पृथक्करण, १८८८.
४. विविधविषयसंग्रह, १८९१.

५. निबंधसंग्रह, भाग १, १८९५ (प्रकाशक-शिराळकर आणि कंपनी)

६. निबंधसंग्रह, भाग २, १९१७ (प्रकाशक- ठोसर)

७. निबंधसंग्रह, भाग ३, १९१८ (प्रकाशक-फडतरे)

यापैकी विकारविलसित नाटकाची आतापर्यंत अनेक पुनर्मुद्रणे झाली आहेत. तसेच डोंगरीच्या तुरुंगांत आमचे १०१ दिवस, आणि विविधविषयसंग्रह यांचेही प्रत्येकी एकेक, आणि वाक्यमीमांसा या ग्रंथाची दोन पुनर्मुद्रणे झाली आहेत. निबंधसंग्रह भाग १ चे १९१९ मध्ये एक पुनर्मुद्रण झाले असून प्रा. मा. दा. आळतेकरांनी संपूर्ण आगरकर या नावाने १९३७ मध्ये प्रकाशित केलेल्या तीन भागांपैकी पहिला भाग म्हणजे निबंधसंग्रह, भाग १ चे दुसरे पुनर्मुद्रण आहे. आळतेकरांचे भाग २ व भाग ३ म्हणजे निबंधसंग्रह, भाग २ चेच पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असून, त्यांनी संपादलेल्या संपूर्ण आगरकर या ग्रंथात निबंधसंग्रह, भाग ३ समाविष्टच झालेला नाही. त्यामुळे या भागाचे आगरकर-वाङ्मय या ग्रंथात पहिलेच पुनर्मुद्रण होत आहे. प्रस्तुत ग्रंथात ही सर्व पुस्तके प्रथमच एकत्रित स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

प्रस्तुत आगरकर-वाङ्मय या ग्रंथात वरील वाङ्मयाची तीन खंडांत पुढील-प्रमाणे विभागणी केली आहे :

खंड १ : सुधारणाविभाग - पूर्वार्ध

खंड २ : सुधारणाविभाग - उत्तरार्ध

खंड ३ : विविधविषयविभाग

यापैकी सुधारणाविभागात वर उल्लेखलेले निबंधसंग्रह भाग १, २ व ३ यांचा समावेश असून, विविधविषयविभागात डोंगरीच्या तुरुंगांत आमचे १०१ दिवस, विकारविलसित, वाक्यमीमांसा, आणि विविधविषयसंग्रह हा सुधारकातील सुधारणेतर विषयांवरील निबंधांचा संग्रह यांचा समावेश केला आहे. कालक्रम सोडून वरील प्रकारची विभागणी करण्यामागील हेतूच्या स्पष्टीकरणार्थ दोन शब्द लिहिणे अवश्य आहे. आगरकरांच्या वाङ्मयापैकी प्रमुख भर अर्थातच त्यांच्या सुधारणाविषयक लिखाणावरच घ्यायला हवा. महाराष्ट्र आगरकरांना प्राधान्याने सुधारक म्हणूनच ओळखतो, आणि सुधारणा विषयानेच त्यांचे बहुतेक वाङ्मय व्यापले आहे. म्हणून आगरकर-वाङ्मयाचे प्रथम सुधारणाविभाग व विविधविषयविभाग असे दोन विभाग करून, नंतर त्यातील सुधारणाविभाग पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध अशा दोन खंडांत विभागून प्रत्येकी सुमारे ५०० पृष्ठांचे तीन खंड करण्याचे आम्ही योजिले.

एक प्रश्न वाचकांच्या मनांत उद्भवण्याचा संभव आहे. तो म्हणजे केसरी-तील आगरकरांच्या निबंधांचा समावेश आम्ही या ग्रंथात का केला नाही हा.

याबाबतीत आमच्या मते मोठी अडचण केसरीतील कोणते लेख निःसंशय आगरकरांचे आहेत हे ठरविण्याची होती. केसरीतील निवडक निबंध, पुस्तक १ व २ या खुद्द आगरकरांनी प्रकाशित केलेल्या पुस्तकांत समाविष्ट झालेल्या निबंधांपैकी आगरकरांचे कोणते हे बऱ्याच प्रमाणात अनुमानानेच ठरवावे लागते, आणि त्याबाबतीत मतभेद आहेत. म्हणून केसरीतील निर्विवादपणे आगरकरांचेच म्हणून अन्य पुराव्यावरून माहीत असलेले लेख तेवढे आम्ही या ग्रंथाच्या तिसऱ्या खंडात समाविष्ट केले आहेत.

या ग्रंथात समाविष्ट केलेले आगरकरांचे लेख मुळात सुधारकांच्या ज्या अंकांत प्रकाशित झाले त्यांच्या तारखा देण्याची आमची इच्छा होती. निबंधसंग्रह, भाग ३ या पुस्तकात या तारखा दिलेल्या आहेत, पण निबंधसंग्रह, भाग १ व २ यांत तारखांचा निर्देश नाही. त्यामुळे त्यांतील लेखांचा लेखनकाळ कळू शकत नाही, आणि अभ्यासकांची अडचण होते. म्हणून निबंधसंग्रह, भाग १ व २ यांतील निबंधांच्या तारखा मिळविण्याचा आम्ही प्रयत्न केला, पण दुर्दैवाने आम्हाला यात अपयश आले. कलकत्ता येथील राष्ट्रीय ग्रंथालय, दिल्लीतील राष्ट्रीय अभिलेखागार, मुंबई येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे ग्रंथालय, केसरी-मराठी ग्रंथशाळा, वाडिया ग्रंथालय, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे, हिंदू सेवक समाज ग्रंथालय, पुणे, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, शासकीय ग्रंथालय, पुणे, या आणि आणखीही अनेक ग्रंथालयांकडे आम्ही विचारणा केली. परंतु तेथे कोठेही सुधारकांचे अंक एक तर मुळीच नाहीत, किंवा असलेच तर फार थोडे, १-२ वर्षांचे, आणि तेही फुटकळ, आहेत असे कळले. त्यामुळे नाइलाजाने निबंधसंग्रह, भाग १ व २ मधील निबंध मुळातल्याप्रमाणे तारखांशिवाय छापले आहेत.

या ग्रंथाच्या पहिल्या दोन खंडांची (म्हणजे सुधारणाविभागाची) सूची दुसऱ्या खंडाच्या शेवटी येणार आहे. तिसऱ्या खंडाची (म्हणजे विविधविषय-विभागाची) प्रस्तावना व सूची त्या खंडात येतील.

आता शेवटी ऋणनिर्देश. हे कार्य तडीस नेण्यास ज्यांनी प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष हातभार लावला, त्यांच्या मदतीचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करण्यात आम्हाला फार आनंद होत आहे. या श्रेयनामावलीत पहिला मान महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. सुरेंद्र बारलिंगे यांचा. त्यांनी मनावर घेतले नसते तर हे काम होणे अतिशय दुर्घट होते. त्यांचे आम्ही अत्यंत ऋणी आहोत. त्याचबरोबर महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचेही आम्ही ऋणी आहोत. या ग्रंथाचे साहित्य जमविण्याच्या कामी ज्यांची बहुमोल मदत झाली त्यांत आगरकरांशी ओळख या ग्रंथाचे कर्ते श्री. पु. पां. गोखले यांचे आम्ही फार आभारी आहोत. त्यांनी आमच्या योजनेचे मनःपूर्वक स्वागत केले, काही सूचना

दिल्या, आणि आपल्या ग्रंथातून काही साहित्य वापरण्यास परवानगीही दिली. ह्या साहित्यांत 'सुधारकाचे जाहीर पत्रक' आणि आगरकरांच्या हस्ताक्षराचे छाप यांचा समावेश आहे. मुंबईच्या अभिनव प्रकाशनचे श्री. वा. वि. भट यांनी आम्हाला काठेही मिळून न शकलेल्या विविधविषयसंग्रह या ग्रंथाची xerox प्रत काढून पाठविली, त्याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहोत. आगरकरांच्या ग्रंथांच्या प्रथमावृत्ती मिळविण्याचा शक्यतो प्रयत्न आम्ही केला, त्यात नागपूर विद्यापीठातील मराठी विभागाचे प्रमुख डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी आपुलकीने डोंगरीच्या तुरुंगांत आमचे १०१ दिवस आणि वाक्यमीमांसा या ग्रंथांच्या प्रथमावृत्ती पुरविल्या. निबंधसंग्रह, भाग २ या ग्रंथाची प्रथमावृत्ती आम्हाला नागपूर येथील हिंदु धर्म-संस्कृति मंडळाच्या ग्रंथालयातून श्री. ना. ग. बैतुले यांच्या सौजन्याने मिळाली. वाक्यमीमांसा या ग्रंथाची एक प्रत पुणे विद्यापीठातील मराठी विभागाचे डॉ. भा. दि. फडके यांनी पुरविली. आगरकरांचे छायाचित्र आणि सुधारक पत्राच्या अंकांच्या पहिल्या पृष्ठाचे छायाचित्र ही डॉ. बाबा आढाव यांनी अतिशय कार्यव्यग्र असतांनाही वेळात वेळ काढून पुरविली. या सर्वांच्या बहुमोल मदतीबद्दल आम्ही त्यांचे ऋण मानावे तेवढे थोडेच. कलकत्ता येथील राष्ट्रीय ग्रंथालयातील मराठी विभागाचे प्रमुख श्री. श्री. बा. जोशी यांनी आमच्या पत्राला ताबडतोब उत्तर देऊन पुष्कळ उपयुक्त माहिती पुरविली. तसेच डॉ. स. गं. मालशे यांनीही प्रकृति-अस्वास्थ्य असूनही आमच्या अनेक पत्रांना अविलंब उत्तरे देऊन उपयुक्त माहिती दिली. याबद्दल या दोघांचे आम्ही आभारी आहोत. आमच्या उपक्रमास नागपूर विद्यापीठाचे भूतपूर्व कुलगुरु डॉ. वि. भि. कोलते यांनी मनःपूर्वक प्रोत्साहन दिले. प्रा. ग. प्र. प्रधान, डॉ. य. दि. फडके, डॉ. अशोक केळकर, श्री. राम पटवर्धन, डॉ. अनिल अवचट, श्री. वसंत पळशीकर, श्री. यदुनाथ थत्ते, श्रीमती दुर्गाबाई भागवत, श्री. वामन निंबाळकर व श्री. अंबादास देवळे यांनीही बहुमोल साह्य केले. या सर्वांचे आम्ही अत्यंत ऋणी आहोत. नागपूर विद्यापीठातील राज्यशास्त्राचे प्रपाठक डॉ. भा. ल. भाळे आणि रसायनशास्त्राचे सेवानिवृत्त प्राध्यापक डॉ. रा. ह. सहस्रबुद्धे यांनी या उपक्रमात खूपच रस घेऊन आम्हाला प्रोत्साहित केले याबद्दल आम्ही त्यांचे अतिशय आभारी आहोत. शेवटी हा प्रथम खंड सुबक छपाई करून तयार करून दिल्याबद्दल येथील नारायण मुद्रणालयाचे श्री. मधुसूदन पांडुरंग बनहट्टी व श्री. श्रीकृष्ण पांडुरंग बनहट्टी या बंधुद्वयाचे, आणि या ग्रंथाचे वेष्टन आणि सजावट आकर्षक करून दिल्याबद्दल चित्रकार श्री. संजय धोतरकर यांचेही आम्ही आभारी आहोत.

१४ अंबाझरी लेआउट

नागपूर ४४००१०

म. गं. नातू
दि. य. देशपांडे

अनुक्रमणिका

विवेकाधिष्ठित सर्वांगीण सुधारणेचे उद्गाते :

गोपाळ गणेश आगरकर

१-५१

सुधारकाचें जाहीर पत्रक

१

निबंधसंग्रह-भाग १

१. सुधारक काढण्याचा हेतु	५
२. आमचें काय होणार ?	१२
३. तरुण सुशिक्षितांस विज्ञापना	४५
४. सोंवळ्याची मीमांसा	५६
५. सोंवळ्या-औंवळ्याची पुरवणी	६१
६. समाजोत्कर्षाचा एक मुख्य घटक (व्यापारवृद्धि)	६६
७. आमचें अजून ग्रहण सुटलें नाहीं	७१
८. स्त्रियांस चरितार्थसंपादक शिक्षण देण्याची अवश्यकता	७४
९. विवाहनिराकरण अथवा घटस्फोट	७८
१०. घटस्फोट अथवा काडीमोड	८२
११. प्रियाराधन	८६
१२. वल्लभोपासना	९०
१३. स्वातंत्र्याच्या वृथा वलगना	९५
१४. सामाजिक स्थित्यंतरे	९९
१५. करून कां दाखवीत नाहीं ?	१०३
१६. जात कां करीत नाहीं ?	१०८
१७. सामाजिक सुधारणेस अत्यंत अनुकूल काल, सांप्रत काल	११२
१८. सामाजिक सुधारणेस अत्यंत अनुकूल काल, सांप्रत काल (नंबर २)	११६
१९. अशी वेळ कधीं आली नव्हती	१२१
२०. इष्ट असेल तें बोलणार व साध्य असेल तें करणार	१२५
२१. होऊंच या तर दोन हात !	१२९
२२. शहाण्यांचा मूर्खपणा अथवा आमचे प्रेतसंस्कार	१३८
२३. सुधारणा आणि कलह	१५४
२४. गुलामांचें राष्ट्र	१६३

२५.	शिक्षणाबद्दल सक्ती करावी काय ?	१८४
२६.	प्राथमिक शिक्षण सरकारचें अवश्य कर्तव्य आहे	१८८
२७.	मुलांइतकीच मुलींच्या शिक्षणाची अवश्यकता	१९३
२८.	स्त्रियांस वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण द्यावें किंवा नाही ?	१९७
२९.	स्त्रीपुरुषांना एकच शिक्षण द्यावें, तेंही एकत्र द्यावें !	२०१
३०.	वडिलपणाचे हक्क	२०९
३१.	आमचे दोष आम्हांला कधीं दिसूं लागतील ?	२१२

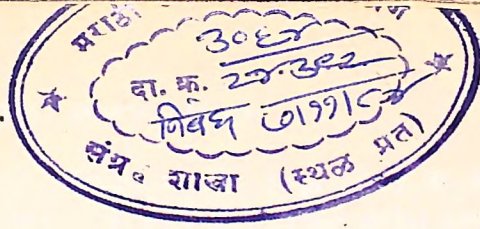
निबंधसंग्रह-भाग २

३२.	लोकशिक्षणावर गदा	२२१
३३.	देवता	२२५
३४.	देवतोत्पत्ति	२२९
३५.	अथ आचारप्रकरणम्	२३५
३६.	विजयलालने	२४२
३७.	व्यवच्छेदन	२४८
३८.	उपायन, कर व बलिदान	२५६
३९.	भेटी, देवदर्शन व यात्रा	२६२
४०.	पुण्याचे लोकांनो, सावध व्हा, सावध व्हा	२६७
४१.	आमची एक दुष्ट खोड : आलस	२७०
४२.	ही दगलबाजी नव्हे काय ?	२७५
४३.	शनिदेव उर्फ साडेसातीचा देव	२७७
४४.	स्वयंवर	२८२
४५.	सामाजिक सुधारणा आणि कायदा	२८६
४६.	सामाजिक सुधारणा परिषदेचे निदक	२९६
४७.	अजून तरी सावध व्हा	२९८
४८.	अनाथाचा बाली कोणी नाही !	३००
४९.	न करत्याचा वार शनवार	३०५
५०.	हलवायाचे दुकानावर ब्रह्मार्पण	३१०
५१.	राजकीय संविधानाचें अपायकारकत्व	३१२
५२.	सामाजिक घडामोड	३१७
५३.	भारतीय कलांचें पुराणत्व	३२२
५४.	भारतीय कलांचें पुराणत्व (नं. २)	३२७
५५.	भारतीय कलांचें पुराणत्व (नं. ३)	३३१
५६.	भारतीय कलांचें पुराणत्व (नं. ४)	३३५

५७.	हा कलंक कसा जाणार ?	३४१
५८.	समजत नाही तें हें	३४४
५९.	आमच्या स्त्रियांचा पेहराव	३५०
६०.	आमच्या स्त्रियांचा पेहराव (नंबर २)	३५५
६१.	अलंकारमीमांसा	३६०
६२.	म्हणण्यासारखा उपयोग नाही	३६६
६३.	कायदा मागतां ते जात कां करीत नाही ?	३७२
६४.	हिच्या नांवानेही तीच रड	३७८
६५.	मूळ पाया चांगला पाहिजे	३८१
६६.	हे तुमचे पुढारी नव्हत	३८५
६७.	तर मग जुन्यांचे पुढारी असावे तरी कसे ?	३९०
६८.	आम्हाला 'हलकट' कां म्हटले ?	३९२
६९.	बोलके सुधारक, वागते सुधारक व सुधारणानिंदक	३९४
७०.	मि. अशबरनर आणि अनाथ हिंदू विधवा	३९८
७१.	आणखी एक शहाण्याचा कांदा	४०२
७२.	संमतीचे वय आणि जुन्या लोकांचा खोटेपणा	४०८
७३.	आता मात्र खचित होणार (काय ? संमतीचा कायदा !!)	४१२
७४.	विवाहकाल व संभोगकाल	४१८
७५.	संमतिविलास धर्मशास्त्र बाधक नाही	४२३
७६.	महाराष्ट्रीयंसा अनावृत पत्र	४३०

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२२	खालून २	सारणे	मारणे
८१	" ११	वलननेहून	बलगनेहून
९४	" ६	अज्ञामुळे	अज्ञानामुळे
१३५	शीर्षक	करून कां दाखवीत नाही ?	होऊच या तर दोन हात !
१४२	खालून १०	अशा प्रकारचा जुलूम आमच्या समाजांत होत नसेल	अशा प्रकारचा जुलूम आमच्या समाजांत जितका होत आहे तितका दुसऱ्या कोणत्याही समाजांत होत नसेल.
१६०	वरून ७	सामाजिकरणें	सामाजिक रण
१७६	खालून १५	विचार	आचार
१९९	" ६	म्हणणे	म्हणजे
२२८	शवटची	देवता बनतो	मनुष्य देवता बनतो
२८२	वरून ३	बह्यो	बह्यो
२८६	खालून ११	डूनलां ओसीमा	सीमा ओलांडून
२९४	वरून १०	त्यांस ही	त्यांसही
३०६	खालून ५	दायभायाचा	दायभागाचा
३१३	वरून ९	वतन	वर्तन
३६८	" ११	योय	योग्य
३८५	" ५	मनांत	मतांत
३९५	खालून १२	यावा	द्यावा
४०८	वरून ६	१८५७	१८५८
४१६	" ११	१८८५	१८५८
४१७	" १२	१८५७	१८५८
४२८	" १६	करल्याची	करण्याची

विवेकाधिष्ठित सर्वांगीण सुधारणेचे उद्गाते

गोपाळ गणेश आगरकर

‘... खरी सुधारणा कशात आहे हे फारच काळजीने ठरविले पाहिजे. कारण वारंवार होते काय की विशिष्ट वासनाधीन किंवा मताधीन झालेल्या मनुष्यास वास्तविक सुधारणा कशात आहे हे नीट न समजून, जेवढे जुने असेल तेवढे फेकून देण्यात व कसल्या तरी नवीन गोष्टींचा अंगीकार करण्यात आपण सुधारणा करीत आहो असा भ्रम होतो ! असल्या लोकांस सुधारक म्हणण्यापेक्षा दुर्धारक म्हणणे हेच बरे ! उदाहरणार्थ, हिंदु धर्मात बरीच व्यंगे आहेत म्हणून यहुदी, महंमदी, ख्रिस्तां किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या एखाद्या धर्माचा अंगीकार करणाऱ्या मनुष्यास विचारी ही संज्ञा सहसा देता येणार नाही ... ज्या देशात आपले शेकडो पूर्वज जन्मास आले, वाढले, व मरण पावले, ज्या देशातील हजारो पिढ्यांनी अनेक गोष्टींत मोठ्या कष्टाने केलेल्या अनेक सुधारणांचे फळ आपणांस ऐतरेच प्राप्त झाले—अशा देशातील धर्माचा, रीति-रिवाजांचा, व लोकांचा सर्वथैव त्याग करणाऱ्या मनुष्यास खऱ्या सुधारकाची पदवी कधीही शोभणार नाही. स्वभूमीत, स्वलोकांत, स्वधर्मात आणि स्वाचारांत राहून अविचारी व अज्ञान देशबांधवांच्या निंदेस किंवा छळास न भिता, त्यांच्याशी कधी भांडून, कधी युक्तिवाद करून, कधी लाडीगोडी लावून, अथवा सामर्थ्य असल्यास कधी त्यांना दटावून त्यांची सुधारणा करणे यांतच खरी देशप्रीती, खरी वंधुजा, खरा देशाभिमान, खरे शहाणपण व खरा पुरुषार्थ आहे. याच्या उलट जे वर्तन करतात ते सुधारणा करीत नाहीत, तर फक्त शृंखलांतर करतात !’

— गो. ग. आगरकर

एकोणिसावे शतक हे भारताच्या इतिहासातील प्रबोधनयुग म्हणून ओळखले जावे. या शतकात इंग्रजी राजवटीबरोबर येथे आलेल्या प्रगत अशा पाश्चात्य संस्कृतीने भारतीय संस्कृतीतील आचार-विचारांना तीव्र धक्के दिले. भारतीयांना सर्वथा अपरिचित अशा व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, लोकशाही इत्यादि मूल्यांचा त्यांना परिचय झाला, आणि पूर्वी कधी नव्हत्या इतक्या समस्या राष्ट्रासमोर उभ्या राहिल्या. उलटसुलट विचारांच्या प्रचंड वावटळी उठल्या व त्यांनी समाज घुसळून तिघाला. या विचारमंथनातून राष्ट्राची नवीन जडण-घडण होऊ लागली.

१. आगरकर—वाङ्मय, खंड १, पृ १८३. यापुढे अवतरणांच्या शेवटी कंसांत दिलेले पृष्ठांक या ग्रंथातील आहेत असे समजावे.

इ. स. १८१८ साली शनिवारवाड्यावर इंग्रजांचे निशाण लागून संबंध भारतावर ब्रिटिश सत्तेचे शिक्कामोर्तब झाले. त्यावेळी स्वातंत्र्यापहारांमुळे दुःखी होण्याऐवजी जनता हर्षभरित झाली. उत्तर पेशवाईत महाराष्ट्रात जी विलक्षण बेवंदशाही माजली होती, तिचा नवीन सत्तेने बीमोड केल्यामुळे लोकांना साहजिकच हायसे वाटले आणि तिचे स्वागत करण्यातच त्यांना धन्यता वाटू लागली. ही ब्रिटिश सत्ता अनेक दृष्टींनी अतिशय जबरदस्त होती. पराक्रमाबरोबरच तिच्याजवळ विकसित संस्कृती, शिस्तबद्ध राजवट, वैज्ञानिक सामर्थ्य, इत्यादि अनेक आयुधे होती. शिवाय भारतीयांचे कल्याण करण्याकरिता आपण आलो असल्याचा मोहक मुखवटा तिने धारण केला होता. त्यामुळे भारतीय जनता तिच्यावर अगदी भाळून गेली, तिच्या तेजामुळे ती पार दिपून गेली, आणि तिची स्थिती मोहनिद्रेत निपचित पडल्यासारखी झाली.

परंतु ही स्थिती फार काळ राहिली नाही. १५-२० वर्षांच्या आतच राष्ट्राला जाग येण्याची चिन्हें दिसू लागली. इंग्रजी शिक्षणाने लाभलेल्या नवीन दृष्टीमुळे हळूहळू नवविचाराचे, उत्साहाचे व उमेदीचे वारे सर्वत्र वाहू लागले. आपला धर्म व समाजरचना यांतील उणीवा जाणवू लागल्यामुळे त्या दूर करून त्यांची पुनर्रचना करण्याची निकड विचारवंतांना तीव्रतेने भासू लागली. त्याचबरोबर पारतंत्र्याचे वाढते चटकेही त्यांना बसू लागून त्याचे पाश तोडण्याचे आव्हान त्यांच्यासमोर उभे ठाकले.

महाराष्ट्राच्या इतिहासात १८३० ते १९०० हा काळ सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेवण्यासारखा देदीप्यमान ठरला. देशोद्धाराच्या ध्येयाने झपाटलेल्या उत्तुंग कर्तृत्वाच्या किती व्यक्ती या काळात निर्माण व्हाव्यात ? 'मुहूर्त ज्वलितं श्रेयो नच धूमायितं चिरं' या वचनाचा प्रत्यय देणाऱ्या बाळशास्त्री जांभेकर, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, गोपाळ गणेश आगरकर, यांसारख्या अल्पायुषी महापुरुषांनी आपल्या लोकोत्तर कर्तृत्वाने काळावर मात करून चिरंजीवित्व मिळविले, व ज्यांना सुदैवाने दीर्घायुष्य लाभले त्या लोकहितवादी, महात्मा जोतीबा फुले, न्यायमूर्ति रानडे, लोकमान्य टिळक आदि महाभागांनी आपल्याला लाभलेल्या आयुष्याचे पुरेपूर माप देशाच्या पदरात टाकले. आपल्या विद्वत्तेने, त्यागाने, अविरत कष्टाने व निष्कलंक चारित्र्याने त्यांनी या प्रदेशाचे 'महाराष्ट्र' हे नाव सार्थ केले. प्रत्येकाची प्रकृती, सामर्थ्य, दृष्टिकोण आणि कार्यपद्धती भिन्न भिन्न असली तरी देशसेवेच्या खडतर व्रताचा अंगीकार प्रत्येकाने सारख्याच उत्कटतेने केला असल्यामुळे त्या सर्वांच्या कर्तृत्वाने हा काळ उजळून निघाला.

या समाजधुरीणांपैकी सुधारकाचार्य गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या जीवनाचा आणि कार्याचा विचार येथे करावयाचा आहे.

विवेकवादाचे अध्येषू गोपाळ गणेश आगरकर यांचा जन्म १८५६ साली झाला आणि १८९५ साली त्यांची जीवितयात्रा संपली. म्हणजे त्यांना अवघे एकोणचाळीस वर्षे आयुष्य लाभले. या अल्पायुष्यातही अनेक प्रकारच्या विकट व प्रतिकूल परिस्थितीला त्यांना तोंड द्यावे लागले. परंतु कोणत्याही आपत्तीला न जुमानता त्यांनी जी कामगिरी केली तिला अर्वाचीन इतिहासात तोड नाही. संबंध जीवनाचे विवेकवादी तत्त्वज्ञान त्यांनी महाराष्ट्राला दिले. (मराठीत लिहिण्याचा त्यांचा कटाक्ष होता; नाहीतर उभ्या हिंदुस्थानाला त्यांनी हे तत्त्वज्ञान दिले असे म्हणता आले असते.) समाजाची विवेकशक्ती जागृत करण्यासाठी आणि त्याला न्यायाने, समतेने आणि स्वाभिमानाने जगण्यास समर्थ करण्यासाठी ते अहर्निश झटले. 'टाकातून अर्थबोधक अक्षरे काढण्याचे सामर्थ्य असेल, व ती वाचण्यास निदान एक इसम तयार असेल तोपर्यंत', 'इष्ट असेल ते बोलणार आणि साध्य असेल ते करणार' हे आपले व्रत त्यांनी आमरण पाळले; धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय विचार विवेकाच्या कसोटीवर पारखले; जीवनाच्या सर्व अंगांवर साचलेली रुढीची, अंधश्रद्धेची, दुराग्रहाची व अज्ञानाची जाळीजळमटे मुक्त बुद्धीने शोधून ती दूर करण्याचे कळकळीचे आवाहन समाजाला केले; आणि समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीस आवश्यक असे विवेकवादाचे बहुमोल तत्त्वज्ञान त्याला दिले. या तत्त्वज्ञानास आपल्या निष्कलंक, निःस्वार्थ व कृतिशील चारित्र्याची जोड देऊन विवेकी जीवनाचा आदर्श त्याच्यापुढे ठेवला.

परंतु अशा या थोर विचारवंताची महाराष्ट्राने सतत उपेक्षाच केली. त्यांच्या कार्यासंबंधी अनेक गैरसमज व प्रतिकूल ग्रह निर्माण झाले आणि त्यामुळे त्यांचे तत्त्वज्ञान नीट समजून न घेताच त्याने त्याकडे पाठ फिरविली. ही पूर्वग्रहाची पटले दूर करून त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे यथार्थ स्वरूप दाखविण्याचा हा एक नम्र प्रयत्न.

१

आगरकरांच्या जीवनाकडे पाहिले की 'लौकिक दृष्ट्या ध्येये म्हणजे दुःखे, पण या दुःखांतच उच्च व सात्त्विक आनंद भरलेला आहे' या वा. म. जोशी यांच्या वचनाची प्रचीती येते. त्यांच्या आयुष्याचा चरित्रपट कालदृष्ट्या तोकडा. पण या लहानश्या पटावर रेखले गेलेले कर्तृत्वचित्र केवढे भव्य आणि उदात्त असावे ! सर्वभक्षक कालही महान व्यक्तीपुढे हात टेकतो तो असा !

आगरकरांचे आयुष्य म्हणजे झुंज, सर्वत्र झुंज, आणि तीही एकाकी झुंज. प्रथम विद्यार्जन कर ताना दारिद्र्याशी, वाटांशी, त्यातून उद्ध्वलेल्या दम्याशी,

पुढे आयुष्यभर अंगीकृत कार्याप्रीत्यर्थ शासनाशी, जनतेशी, प्रिय आप्तांशी जिवलग मित्रांशी व अखेर मृत्यूशी !

आगरकरांचा जीवनपट अंतश्चक्षूंसमोर उलगडू लागला की त्यातील अनेक धीरोदात्त व करुण चित्रांनी आपले मन एकाच वेळी स्तिमित आणि व्याकुळ होते. सातारा जिल्ह्यातील कऱ्हाडजवळील टेंभू या गावी १४ जुलै १८५६ रोजी गरीब पण सत्त्वशील मातापित्यांच्या पोटी जन्मलेला हा एक जीव. घरोघरी आढळणाऱ्या इतर अनेक जीवांसारखा ! महानतेचे किंवा अद्भुततेचे कोणतेही बल्य त्याच्याभोवती नव्हते. उलट प्रतिकूल परिस्थितीच्या वेढ्यात तो गुरफटला होता. त्याचे पहिले चित्र डोळ्यांपुढे येते ते अगदी प्राथमिक शिक्षणासाठीही घर सोडावे लागणाऱ्या चिमुरड्या गोपाळाचे. टेंभूस शाळा नसल्यामुळे कऱ्हाडला आजोळी जाऊन समवयस्क दत्तूमामाबरोबर 'बारा वसविरी इंग्रजीची तीन बुके' करणारा बुद्धिमान, सभाधीट, लेखनपटु असा गोपाळ. अभ्यासाप्रमाणेच कृष्णाकोयनेच्या संगमात पोहण्यात, झाडांवर, डोंगरांवर चढण्यात, व हुतूत खेळण्यातही पटाईत ! आपल्याला निर्भळ आनंद देणारे असे गोपाळाचे हे एकमेव चित्र. त्यानंतर आपल्यासमोर येते ते शिक्षणासाठी दाही दिशा वणवण हिंडणाऱ्या व त्यापायी बाल्य कोळपून गेलेल्या गोपाळाचे. दत्तूमामा आणि बरोबरचे इतर सवंगडी पुढील शिक्षणासाठी पुण्यास जातात; पण कऱ्हाडमधील नागपूरकर मुन्सफांच्या निबंधस्पर्धेत बक्षिसे मिळविणाऱ्या गोपाळाला मात्र दारिद्र्यापायी त्याच मुन्सफांच्या कचेरीत खड्गघाशी पत्करावी लागते. पण पुढील शिक्षणाची संधी शोधण्यात सारे चित्त गुंतलेल्या या ज्ञानतृपातसि आपले एक लांबचे चुलते रत्नागिरीस 'दिपुटी' असल्याचे कळते आणि लगेच त्याचे चिमुकले पाय रत्नागिरीकडे चालू लागतात. दीडशे मैलांची पायपीट करून रत्नागिरी गाठलेल्या गोपाळाला चुलत्याकडून अपेक्षित प्रतिसाद मिळत नाही. पण न डगमगता तो तेथेच वार लावून, माधुकरी मागून व शागिर्दी करून जिद्दीने विद्यार्जन चालू ठेवतो. तेवढ्यात दुर्दैवाने चुलते एकाएकी निवर्तल्यामुळे तो परत कऱ्हाडास येऊन कंपोंडरी करू लागतो. नंतर मामीला अकोल्यास पोचविण्याचे निमित्त मिळताच शिक्षणाच्या आशेने तिकडे धावतो. त्यांच्याबरोबर परत यावे लागल्यामुळे तो पुणे गाठतो. तेथेही सोय न लागल्यामुळे अखेरीस पुन्हा अकोल्यास येतो व तेथे भागवतमामांच्या घरी राहून विष्णू मोरेश्वर महाजनी यांच्या मदतीने तीन वर्षे शिकून प्रवेशपरीक्षा उत्तीर्ण होतो. पण येथेही प्रश्न संपत नाहीत. चिंता मिटत नाही. पुढील शिक्षणासाठी स्वारी पुण्यास दाखल होते, व कोटे 'वऱ्हाड समाचारा'त लिही, निबंधस्पर्धेत व वक्तृत्वस्पर्धेत बक्षिसे मिळव, शिष्यवृत्ती मिळव, कधी नाटक लिही, अशा तऱ्हेने अनेक अडचणींना तोंड देत देत तो बी. ए. होतो. पण यापायी झालेल्या सान्या दगदगीने त्याची मूळची सुद्ध

प्रकृती ढासळते. आनुवंशिक दमा डोके वर काढतो, व पुढील धकाधकीच्या जीवनात आणि आपणहून स्वीकारलेल्या दारिद्र्यात योग्य औपधोपचार, विश्रांती व स्वास्थ्य न मिळाल्यामुळे तो कायमचे ठाण मांडून बसतो.

यानंतर सर्व प्रकारच्या संकटांना तोंड देत देत एम्. ए. होण्याची प्रतिज्ञा पूर्ण करणारे दृढनिश्चयी आगरकर; एम्. ए. झाल्यानंतर अध्यापनात गढलेले, विद्यार्थ्यांवर जीव ओतून प्रेम करणारे आगरकर; आणि तेजस्वी संपादनाने केसरीची जोपासना करून मराठी वृत्तपत्रसृष्टीत आगळ्या तेजाने तळपणारे संपादक आगरकर—अशी त्यांची एकाहून एक विलोभनीय चित्रे आपल्यासमोर येतात. मात्र ही चित्रे आता एकट्या आगरकरांची नसतात, तर टिळक—आगरकरांची असतात.

धकाधकीच्या विद्याधिदशेत आगरकरांना एकदाच काय ती निश्चित व आनंदी जीवन जगण्याची संधी मिळाली. १८७८ साली बी. ए. झाल्यावर फेलो-शिप मिळाल्यामुळे एम्. ए. चा अभ्यास करताना आगरकरांच्या मागची पैशाची विवंचना बरीच दूर झाली होती. याच वेळी बाळ गंगाधर टिळक एल्.एल्. बी. च्या अभ्यासासाठी डेक्कन कॉलेजच्या वसतिगृहात राहावयास आले होते. या वास्तव्यात या दोन समानशील, तेजस्वी, ध्येयवादी तरुणांची गाढ मैत्री जमली. त्या काळात त्यांनी मातृभूमीच्या उद्धाराचे अनेक वेत रचले. त्यासंबंधी मनमुराद वादविवाद करण्यात रात्रीच्या रात्री घालविल्या. सरकारी नोकरी न पत्करता केवळ निर्वाहापुरते वेतन घेऊन शिक्षणकार्यात सर्व आयुष्य घालविण्याचा त्यांनी संकल्प केला. एम्. ए. होताच यासंबंधात आगरकरांनी आपल्या आईला लिहिले, 'आपल्या मुलाच्या मोठल्या परीक्षा होत आहेत, आता त्याला मोठ्या पगाराची चाकरी लागेल व आपले पांग फिटतील, असे मोठाले मनोरथ, आई, तू करीत असशील. पण मी आत्ताच तुला सांगून टाकतो की विशेष संपत्तीची, विशेष सुखाची हाव न धरता, मी फक्त पोटापुरत्या पैशांवर संतोष मानून सर्व वेळ परहितार्थ खर्च करणार.'

१८८० साली विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी सरकारी नोकरीची रुपेरी वेडी तोडली आणि लोकशिक्षणाकरिता स्वतंत्र शाळा स्थापण्याचा मनोदय जाहीर केला. तो कळताच आगरकर व टिळक हे दोघेही त्यांना येऊन मिळाले व या तीन शक्तींच्या एकोप्याने महाराष्ट्रात एका नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. स्वातंत्र्यप्राप्ती आणि त्यासाठी लोकशिक्षण या समान ध्येयावर या त्रिमूर्तीने आपले लक्ष केंद्रित केले, आणि त्यामुळे देशोन्नतीच्या चळवळीला स्वातंत्र्य-प्राप्तीच्या ध्येयाचे एक नवे परिमाण मिळाले. सरकारी शाळांतील निःसत्त्व शिक्षणपद्धतीत स्वत्वाचा जिव्हाळा ओतून शिक्षण 'तलवारीच्या पोलादासारखे

कठीण व लखलखीत ' करण्यासाठी त्यांनी १ जानेवारी १८८० रोजी पुण्यात न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली. एम्. ए. ची परीक्षा आटोपून आगरकर १८८१ मध्ये शाळेस येऊन मिळाले आणि टिळकांच्या हातात हात घालून त्यांनी देशसेवेस प्रारंभ केला. समान ध्येयामुळे त्या दोघांतील स्नेह इतका दृढ झाला की महाराष्ट्रीयीयांच्या अंतःकरणावर ' टिळक-आगरकर ' हा द्वंद्व समास कोरला गेला तो कायमचाच. आगरकर हे नाव तर कधी एकट्याने उच्चारले जातच नाही. त्यामागोमाग आपल्या अंतःकरणात ' टिळक ' हे नाव निनादतेच. दोन स्वयंभू, तुल्यबल व महान नेत्यांची एवढी जूट होण्याचे अपूर्व भाग्य महाराष्ट्रास लाभले होते. सरकारी नोकरी न पत्करता देशोद्धारार्थ जीवन वेचण्याची दीक्षा या दोघांनीच प्रथम महाराष्ट्रास दिली, व त्यायोगे एक नवा पायंडा घातला.

शाळेस प्रथमपासूनच महादेव वल्लाळ नामजोशी व नंतर संस्कृतचे गाढे पंडित वामन शिवराम आपटे हे लाभले होते. या ' ग्राज्वेट पांडवां ' च्या असामान्य कर्तृत्वाने शाळेचा लौकिक एका वर्षातच सर्वत्र पसरला. परंतु शाळेबाहेर असलेल्या असंख्य लोकांचे प्रबोधन त्याने कसे होणार ? देशापुढील इतर समस्या कशा सुटणार ? त्यासाठी २ जानेवारी १८८१ रोजी टिळकांच्या संपादकत्वाखाली मराठा हे इंग्रजी, आणि ४ जानेवारी १८८१ रोजी आगरकरांच्या संपादकत्वाखाली केसरी हे मराठी, अशी दोन वृत्तपत्रे मंडळीने काढली. त्यामुळे त्यांच्या हातांत जनताजागृतीचे एक प्रभावी शस्त्र आले. त्यातून सरकारच्या अन्यायाला वाचा फोडली गेली आणि इंग्रजी राजवटीच्या बाह्य झगमगाटाने दिपून गेलेल्या जनतेच्या डोळ्यात अंजन पडू लागले. परंतु वृत्तपत्रांच्या अंगी असलेल्या या सामर्थ्याबरोबरच त्यांच्यावर गंडांतरे येण्याचे धोकेही पुष्कळ असतात, याचा प्रत्यय या संपादकद्वयाला एका वर्षातच आला. कोल्हापूर संस्थानचे दिवाण माधवराव बर्वे यांच्या राजकारणामुळे कोल्हापूरच्या गादीवर असलेल्या शिवाजी महाराजांचा अनन्वित छळ होत असल्याबद्दल या पत्रांनी त्यांच्याविरुद्ध आवाज उठविताच बर्व्यांनी दोन्ही संपादकांवर खटला भरला व १३ जुलै १८८२ रोजी त्यांना चार महिन्यांची साध्या कैदेची शिक्षा ठोठावली जाऊन या दोन स्नेह्यांची डोंगरीच्या तुरुंगात रवानगी झाली. यापूर्वी चारच महिने आधी १७ मार्च १८८२ रोजी चिपळूणकर वयाच्या बत्तिसाव्या वर्षी एकाएकी निर्वृतल्यामुळे संस्थेवर मोठाच आघात झाला होता. त्यांच्यावरील मृत्युलेखात आगरकरांनी लिहिले: ' आमचे ध्येय आणि कार्यनिष्ठा ही कसास लागण्याची संधी आली आहे असे आम्ही समजतो. ' या कसोटीस मंडळी उतरली. कोल्हापूर प्रकरणात झालेल्या खर्चासाठी आगरकरांनी तुरुंगात विकारविलसित हे हॅम्लेटचे भाषांतर पुरे केले. व डोंगरीच्या तुरुंगात आमचे १०१ दिवस हे कैद्याच्या जीवनावरील मराठीतील पहिले पुस्तक तेथेच

लिहिले. तुहंगातून सुटका होताच हजारो लोकांनी प्रथम मुंबईत व नंतर पुण्यात या दोघांच्या मिरवणुका काढून सत्कार केला व मानपत्रे दिली. यात महात्मा जोतीबा फुले यांनी मोठ्या उत्साहाने व आपुलकीने पुढाकार घेतला होता.

तुहंगातून सुटल्यावर सर्वजण पुन्हा दुप्पट जोमाने कामास लागले. आगरकरांच्या कुशल संपादनामुळे व प्रभावी लेखनसामर्थ्यामुळे केसरीची गर्जना महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात निनादली व त्याने लोकांची मने जिकली. न्यू इंग्लिश स्कूलच्या यशाची कमानही सतत उंचावत होती. या यशात आपट्यांचे असामान्य अध्यापनकौशल्य आणि समर्थ प्रशासन यांचा वाटा मोठा होता. सामुदायिकरीत्या काम करण्यास आवश्यक तेवढा संयम व बंधने आपसांतील मतभेद बाजूस ठेवून सर्वांनीच पाळली. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा व्याप वाढू लागला. १८८४ च्या अखेरीस डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची त्यांनी स्थापना केली, व १८८५ साली सोसायटीचे फर्ग्युसन कॉलेज सुरू झाले.

परंतु कालांतराने संस्थेच्या सभासदांतील मतभेदाची दरी रुंदावू लागली व त्यांच्यातील ऐक्य दुभंगू लागले. १८८४ साली वैरामजी मलबारी या पारशी समाजसुधारकाचे बालविवाह व विधवाविवाह यासंबंधीचे टिपण प्रसिद्ध झाले, आणि टिळक व आगरकर यांच्यातील मतभेद जाहीर झाले. बालविवाहाचा प्रश्न आगरकरांच्या अत्यंत जिव्हाळ्याचा होता. बालविवाहामुळे स्त्रियांवर ओढवणाऱ्या वैधव्य, केशवपन, आदि आपत्तींनी आगरकर त्या हतभागी स्त्रियांइतकेच व्यथित होत असत. त्यामुळे सतीच्या चालीप्रमाणेच बालविवाहाची चालही कायद्याने बंद करणे त्यांना अत्यावश्यक व अपरिहार्य वाटत होते. ही चाल त्यांना अगदी पहिल्यापासूनच एका अर्थाने सतीच्या चालीहूनही क्रूर वाटत होती. केसरीच्या पहिल्याच वर्षाच्या तेविसाव्या अंकातील 'बालविवाहापेक्षा सतीच बरी !' या लेखात ते म्हणतात : 'समंजस वाचक हो, हा बालविवाह नव्हे, आमच्या देशाला महाक्षयरोग लागला आहे' त्यांच्या मते सतीची चाल म्हणजे 'एक घाव तीन तुकडे' या म्हणीप्रमाणे तात्काळ प्राण घेणारी, तर बालविवाहाची चाल एखाद्या वृक्षाला हळूहळू नष्ट करणाऱ्या किड्यासारखी, अतएव अधिक घातक होती. त्यामुळे अखेरीस आगरकरांना या प्रश्नावरून २५ ऑक्टोबर १८८७ रोजी अपत्यवत् वाढवलेला केसरी सोडावा लागला. पण हा तीव्र दुःखाचा घोट त्यांनी पचविला व एकाच वर्षात १५ ऑक्टोबर १८८८ रोजी गोपाळ कृष्ण गोखल्यांच्या सहकार्याने एक स्वतंत्र पत्र काढले, आणि त्याला 'सुधारक' हे त्या काळी निदाव्यंजक असलेले, पण आपल्या उद्दिष्टांचे स्वरूप व्यक्त करणारे नाव दिले.

आता त्यांच्या ऊर्जस्वल लेखणीला सारे मैदान मोकळे झाले. विचारांची परिपक्वता आणि आविष्काराचे पूर्ण स्वातंत्र्य यामुळे सुधारक चढत्या वाढत्या तेजाने तळपू लागला. आगरकरांचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व प्रतिबिंबित करणाऱ्या सुधारकातून अवघ्या सात वर्षांत विवेकाच्या पायावर जहाल राजकीय व जहाल सामाजिक सुधारणेची मूर्तमेढ त्यांनी रोवली. हे विकट कार्य करताना त्यांना अर्थातच एकाच वेळी राजक्षोभास, लोकक्षोभास, एवढेच नव्हे तर जिवलग आप्तांच्या व निकटतम मित्रांच्या रोपासही सामोरे जावे लागले. प्रसंगी खुनाच्या धमक्यांनाही तोंड द्यावे लागले. पण हे दिव्य त्यांनी मुळीच न डगमगता केले. आगरकरांच्या चरित्रातील हे सर्वांत महान धीरोदात्त पर्व !

सर्व बाजूंनी होणाऱ्या विरोधास तोंड देता देता शरीर थकले, पार खचले; पण त्यांचा उत्साह व उमेद इतकी प्रचंड की 'मन सुधारकी रंगले, अवघे जन सुधारक झाले' अशी मनोहर स्वप्ने ते पाहात होते. पण वास्तव फार कठोर असते. 'कोण स्वस्थ वसणार ? सुधारक अं !' असा प्रश्न दृढ आत्मविश्वासाने प्रतिपक्ष्यास विचारणाऱ्या आगरकरांवर एकामागून एक विकट आपत्ती कोसळत होत्या. शाळा व कॉलेज यांचा भरभक्कम आधारस्तंभ असलेल्या आपट्यांचा अवघ्या चौतिसाव्या वर्षी मृत्यू; त्यांच्या पत्नीचे जुलमाने झालेले केशवपन; या मागोमाग धारप व केळकर याही सहकाऱ्यांचा मृत्यूने घेतलेला वळी—अशा निर्धूण आघातांनी आगरकरांचे स्नेहार्द्र व हळवे अंतःकरण होरपळून गेले. यानंतर फर्ग्युसन कॉलेजची नवी इमारत पाहताना एकीकडे आपट्यांच्या स्मरणाने कष्टी झालेल्या, पण दुसरीकडे ईप्सित गाठल्यामुळे आनंदित झालेल्या आगरकरांना पाहून थोडा दिलासा मिळतो. पण क्षणभरच. कारण मृत्यूने आपले पाश त्यांच्यावरही टाकलेलेच असतात ! पण त्याची चाहूल लागल्यावरही न डगमगता त्यांनी आपले कार्य अखेरपर्यंत चालू ठेवले. आपल्या मागे आपल्या पत्नीने केशवपन करू नये म्हणून तिच्या मनाची तयारी केली, आणि स्वाभिमनाने व स्वावलंबनाने मुलांचा सांभाळ करावा असे तिला सांगितले. आपल्या प्रेतदहनाची इतरांना झीज लागू नये म्हणून पैशांची एक पुरचुंडी बांधून ठेवली. आणि १७ जून १८९५ रोजी पहाटे 'झोप येते, मी स्वस्थ निजतो, तुम्हीही निजा' असे पत्नीला सांगून स्थितप्रज्ञाप्रमाणे ते मृत्यूला सामोरे गेले !

या धक्क्याने सारा महाराष्ट्र हळहळला. 'माझ्या प्रेतदहनार्थ' हे शब्द लिहिलेली ती पैशांची पुरचुंडी पाहून गोखल्यांना रडू कोसळले. हजारो शिष्यांच्या व मित्रांच्या शोककल्लोळात मुळामुठेचा तीर बुडाला. केसरीतला 'आगरकरां'-वरील मृत्युलेख लिहीत असता टिळक घळघळा रडत होते, व तो दोन कालमाचा लेख लिहिण्याला त्यांना या उमाळ्याच्या अडथळ्यामुळे चार तासही पुरले

नाहीत असे सांगतात. . . . टिळकांनी . . . लिहिले : “ देशी वर्तमानपत्रास हल्ली जर काही महत्त्व आले असले तर ते बऱ्याच अंशी आगरकर यांच्या विद्वत्तेचे व मार्मिकतेचे फल होय यात शंका नाही.”^३ २४ जूनच्या सुधारकातील आगरकरांवरील इंग्रजी मृत्युलेखाचा आरंभ गोखल्यांनी शेक्सपियरने अँटनीच्या तोंडी घातलेल्या ब्रूटसविषयीच्या पुढील उद्गाराने केला :

. . . the elements

So mixed in him that Nature might stand up
And say to all the world, ‘ this was a man ! ’

आगरकरांचा ‘ एक विद्यार्थी ’ सुधारकाच्या त्याच अंकात लिहिलेल्या पत्रात म्हणतो : ‘ कै. प्रिन्सिपालसाहेब ! ज्या अज्ञान देशबांधवांसाठी आपल्या कुटुंबाची, मित्रांची, ज्ञातीची व प्रसंगी त्या देशबंधूंची तुम्ही इतराजी आनंदाने, खुशीने, दृढनिश्चयाने सहन केली, तथापि त्यास म्हणून सोडलेच नाही; शत्रूही बोलणार नाही असे शब्द आपल्या निकट मित्रांनी सार्वजनिकरीत्या आपणावर टाकिले तरी आपण डगमगला नाही; पतित मनुष्याची जी अवस्था करू नये ती आपल्या मूर्ख विद्यार्थ्यांनी व दुराग्रही प्रतिपक्षीयांनी पुण्यासारख्या शहरात केली तरी त्या लोकांच्या हिताकडे किंचित्ही आपण दुर्लक्ष केले नाही; ज्या स्वार्थबुद्धीचा आपणांस जन्मातही स्पर्श झाला नाही तिचाच आरोप करण्यास जरी कोणी फारसे कचरले नाहीत तरी आपण त्यांस चिकटूनच राहिला . . . दारिद्र्यावस्थेत विद्याभ्यास करून तारुण्यावस्थेतही निष्कांचनतेच्या पदरी जो पडला, आणि हजारो रुपये प्राप्तीची सुंदर आशा पुढे असता तिला ज्याने लाथाडले, त्याची निरपेक्षता किती असेल ? ज्याने आपल्या विचारांची दिशा थोडीशी तरी बदलली असती तरी लोकप्रीतीने मेहेरनजर दाखविली असती — अशा स्थितीतही ज्याने मनाला चांगले वाटेल तेच लिहून व करून काही काळ तरी समाजद्वेष संपादन सुखावर पाणी सोडले, त्याची लोकहितैकनिष्ठा किती तीव्र व दृढ असेल बरे ? ’^४

२

आता आपण आगरकरांच्या धार्मिक, सामाजिक व राजकीय तत्त्वज्ञानाकडे वळू.

आगरकरांच्या सर्व विचारांचा पाया विवेक हा होता. त्यांनी मानवी जीवनाची जी समीक्षा केली, त्याचे जे दोष सांगितले, त्यात ज्या नवीन सुधारणा

३. न. वि. केळकर, लो. टिळक यांचे चरित्र (पूर्वार्ध), पृ. २०१.

४. मा. दा. अब्तेकर, गोपाळ गणेश आगरकर, पृ. ४६१.

मुचविल्या, त्या सर्व विवेकाच्या आधारावर. वृत्तपत्राच्या माध्यमातून विवेक-वादाचा सर्वांगीण ऊहापोह करणे त्यांना शक्य नव्हते. तरीही त्याच्या मूलभूत तत्त्वांचे प्रसंगोपात्त विवेचन त्यांनी केले आहे. ते एकत्र केल्यास त्यातून विवेक-वादाचे प्रतिपादन व बरेच तपशीलवार विवरण आपल्याला मिळू शकते.

परंतु हे करण्यापूर्वी 'विवेकवाद' या शब्दाविषयी थोडे लिहिणे जरूर आहे. इंग्रजी भाषेतील 'rationalism' या शब्दाचा पर्याय म्हणून मराठीत 'बुद्धिवाद', 'बुद्धिप्रामाण्यवाद', 'विवेकवाद' हे शब्द वापरले जातात. यांपैकी पहिले दोन शब्द न वापरता, तिसरा, 'विवेकवाद' हा शब्द येथे वापरला आहे, त्याचे थोडे समर्थन देणे अवश्य आहे. 'Rationalism' हा शब्द लॅटिन भाषेतील 'ratio' या शब्दापासून बनलेला असून त्याला इंग्रजीत 'reason' हा पर्याय आहे. या 'reason' चा समानार्थी म्हणून 'बुद्धी' हा शब्द आपण वापरतो. परंतु त्यात एक अडचण अशी आहे की 'बुद्धी' हा शब्द 'intellect' आणि 'intelligence' या आणखी दोन इंग्रजी शब्दांचा पर्याय म्हणूनही सर्रास वापरला जातो, आणि त्यामुळे नेमका अर्थ व्यक्त करणे कठीण होऊन बसते. या तीन इंग्रजी शब्दांपैकी 'intelligence' चा पर्याय म्हणून 'बुद्धी' हा शब्द मानसशास्त्रीय परिभाषेत रूढ आहे. म्हणून अर्थाचा गोंधळ टाळण्याकरिता 'reason' ला 'बुद्धी' हा शब्द वापरणे योग्य नाही. 'Reason' आणि 'intellect' हे शब्द स्थूलमानाने एकाच अर्थाचे आहेत, म्हणून त्यांचा पर्याय म्हणून 'विवेक' हा शब्द वापरणे उचित होईल. 'Reason' च्या अनेक कार्यांपैकी सत्यासत्याचा, तसेच इष्टानिष्ठाचा विवेक करणे हे कार्य प्रमुख आहे; त्यामुळे 'reason' ला 'विवेक' हा पर्याय योग्य वाटतो. आगरकरांनीही सामान्यपणे 'विवेक' हाच शब्द वापरला आहे.

आपले संपूर्ण जीवन विवेकाने नियंत्रित असावे असा आगरकरांचा आग्रह होता. ते म्हणतात : 'विवेक पूर्ण जागृत झाला नव्हता तोपर्यंत विश्वासाने किंवा श्रद्धेने प्रत्येक गोष्टीत आपला अंमल चालविला यात काही वावगे झाले नाही. जसा लोकांस तसा मनास कोणी तरी शास्ता पाहिजे; व ज्याप्रमाणे मुळीच राजा नसल्यापेक्षा कसला तरी राजा असणे बरे, त्याप्रमाणे वर्तनाचे नियमन करणारे असे कोणतेच तत्त्व नसण्यापेक्षा विश्वासासारखे एखादे स्खलनशील तत्त्व असणे देखील इष्ट आहे. पण हे कोठपर्यंत ? अधिक चांगले तत्त्व अस्तित्वात आले नाही तोपर्यंत. ते आले की जुन्या प्रमादी तत्त्वाने आपली राजचिन्हे श्रेष्ठ तत्त्वाच्या स्वाधीन केली पाहिजेत. हे सरळ अधिकारांतर येथून पुढे विश्वास आणि विवेक यांच्या दरम्यान होणार आहे, व तसे होण्यातच मनुष्यतेस प्राप्त होण्यासारखे ऐहिक व पारमार्थिक सुख लौकर प्राप्त होऊ

लागणार आहे, अशी आमची समजूत आहे, व ती तशी असल्यामुळे विश्वासावलंवी कल्पनांस आणि आचारांस विवेकाची आच देऊन झाळून पाहणे, हे सुधारकाच्या अनेक कर्तव्यांपैकी एक कर्तव्य होऊन वसते.' (५७) पण विवेक म्हणजे काय ? आणि विवेकाने जीवनाचे नियंत्रण करावयाचे म्हणजे काय करावयाचे ? असे प्रश्न यातून उद्भवतात. आपल्या जीवनाची ज्ञान व कर्म ही दोन प्रमुख क्षेत्रे आहेत. त्यांपैकी ज्ञानार्जनाच्या क्षेत्रात आपल्याला सत्यासत्याचा विवेक करावा लागतो व कर्माच्या क्षेत्रात इष्टानिष्टाचा विवेक करावा लागतो विधानांच्या सत्यासत्यतेची शहानिशा केल्यावरच त्यांचा स्वीकार करावा, आणि कोणते कर्म इष्ट किंवा युक्त आहे याची शहानिशा केल्यावरच ते करावे असे विवेकवादाचे सांगणे आहे. आता विधानांची सत्यासत्यता आणि कर्मांची इष्टानिष्टता निश्चित करण्याचे आपल्याजवळ विवेकाशिवाय अन्य साधन नाही. त्यामुळे विवेकवादाचे समर्थन करण्याकरिता सत्यासत्यता आणि इष्टाईष्टता यांचे विवेकदत्त निकष कोणते आहेत ते सांगणे, आणि विवेकाखेरीज अन्य जे तथाकथित उपाय सांगितले जातात त्यांचे वैयर्थ्य दाखविणे अगत्याचे आहे.

ज्ञान म्हणजे काय किंवा सत्य विधान कशाला म्हणावे या प्रश्नाचे उत्तर गेल्या काही शतकांत विज्ञानाने पूर्णावस्थेस नेले आहे. विश्वात काय काय आहे आणि त्यांचे स्वरूप काय आहे हे निश्चित करण्याची रीत म्हणजे वैज्ञानिक पद्धती. ही पद्धत म्हणजे इंद्रियानुभव व त्याच्यावर आधारलेली अनुमाने असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. आपल्याला ज्ञान होते ते एकतर इंद्रियांनी होते किंवा ऐंद्रिय ज्ञानावरून केलेल्या अनुमानाने होते. विज्ञान नावाची जी एक विराट ज्ञानसंहती आता प्रस्थापित झाली आहे आणि जिची प्रगती अव्याहत चालू आहे, ती सर्व शेवटी इंद्रियानुभवावर आधारलेल्या अनुमानांच्या साह्यानेच झाली आहे. या दोन आधारस्तंभांखेरीज ज्ञानाचा अन्य उपाय नाही असे विवेकाचे सांगणे आहे. तेव्हा ज्ञानाचे याखेरीज जे कोणते मार्ग आहेत असे मानले जाते त्यांचे स्वरूप आणि त्यांचा अधिकार काय आहे याचा विचार आता करणे अवश्य आहे.

विज्ञानाचे पराक्रम जरी मोठे असले तरी त्याचे क्षेत्र मर्यादित आहे, तसेच त्याने उपलब्ध करून दिलेले ज्ञान अंतिम नव्हे, असे मानणारे बरेच लोक आगरकरांच्या काळी होते आणि आजही त्यांची संख्या कमी नाही. ते म्हणतात की विज्ञानाचे क्षेत्र बोलून चालून दृश्य किंवा इंद्रियगोचर जग. परंतु या जगाच्या पलीकडेही विश्व आहे आणि त्याची जाणीवही विज्ञानाला नाही. हे जग अतींद्रिय आहे. त्याला परलोक, पारमार्थिक सत्ता, परमेश्वर, इत्यादि नावांनी संबोधले जाते. ह्या पारमार्थिक जगाचे ज्ञान आपल्याला श्रुतींतून मिळते आणि साक्षात्काराने त्याची प्रचीती येते. ज्याला आपण धर्म म्हणतो त्याचे हेच सांगणे आहे

आणि धर्माधिष्ठित तत्त्वज्ञानाचेही तेच प्रतिपादन आहे. उदा. भारतीय तत्त्वज्ञानात असे सांगितले आहे की अंतिम सताचे किंवा परमार्थाचे ज्ञान मिळविण्याचा एकमेव उपाय म्हणजे श्रुती. त्या अपौरुषेय असून ईश्वरकृत आहेत आणि त्यामुळे त्यात चूक किंवा न्यून काहीही असणे अशक्य आहे. त्यांवर अनन्य श्रद्धा ठेवून त्यांतील शिकवणीवर प्रदीर्घ काल चिंतन केल्यावर शेवटी आपल्याला परम सताचा साक्षात्कार होतो. त्यातून मग आपल्याला कळते की एक अद्वितीय असे परम तत्त्व आहे, आपण जीव त्याचेच अंश आहोत; आपले मूळ स्वरूप परमात्मरूपच होते, पण काही कारणांमुळे त्या स्वरूपापासून आपण भ्रष्ट झालो आणि आपण इहलोकात जन्म घेतला. आपले परम प्राप्तव्य म्हणजे आपल्या मूळ परमात्मस्वरूपाची प्राप्ती हेच होय. ह्यालाच मोक्ष म्हणतात. मोक्षाहून श्रेष्ठ असे साध्य मानवापुढे नाही. हा मोक्ष कसा मिळवावयाचा याचे मार्ग श्रुतींतच आपल्याला सांगितलेले आढळतात, आणि भिन्न भिन्न दर्शनांनी त्यांचीच वेगवेगळी स्पष्टीकरणे दिली आहेत. आपल्या या संबंध विश्वावर कर्मसिद्धांताची अधिसत्ता आहे. प्रत्येक मनुष्याला आपल्या कर्माची फळे चाखावीच लागतात आणि त्याकरिता त्याला पुनर्जन्म घ्यावा लागतो, इत्यादि.

हे जे वर भारतीय धर्म आणि तत्त्वज्ञान यांचे प्रतिपादन संक्षेपाने दिले आहे, त्याच धर्तीची प्रतिपादने थोड्याफार फरकाने पृथ्वीच्या पाठीवर अन्य भागांत जे धर्म आणि तत्त्वज्ञाने उद्भवली आहेत त्यांनीही केली आहेत. आगरकर म्हणतात : 'धर्ममंदिराची रचाई श्रद्धेच्या किंवा विश्वासाच्या पायावर झालेली आहे, असे हिंदू धार्मिकांचेच म्हणणे आहे असे नाही. पृथ्वीवरील कोणत्याही प्रकारच्या धार्मिकास विश्वासाशिवाय वाता नाही व थारा नाही. या संबंधाने बुद्धिवादाचे नाव काढले की त्यांच्या अंगावर काटा उभा रहातो ! ... त्यांना अशी भीती वाटते की, ते हिणकस ठरल्यास, पुढे काय करावे ? आम्हास असे वाटते की असले भिन्नेपण फार दिवस चालावयाचे नाही. (५६-५७)

विवेकवादाच्या निकषावर धर्माची चिकित्सा केल्यास त्याची काय अवस्था होते हे पाहण्याकरिता आपण आपल्याला परिचित अशा हिंदू धर्माचे उदाहरण घेऊ. या संबंधात पहिला प्रश्न उपस्थित होतो तो हा की आपण वर जे या धर्माचे प्रतिपादन दिले आहे ते सत्य मानण्यास आधार काय ? श्रुतींच्या सत्यत्वाचा पुरावा काय ? याला उत्तर असे दिले जाते की श्रुती परमेश्वराचे शब्द आहेत आणि परमेश्वर पूर्ण असल्यामुळे तो असत्य बोलू शकत नाही. यातून दोन प्रश्न उद्भवतात. एक, परमेश्वर आहे कशावरून ? आणि दोन, श्रुती त्याने केल्या कशावरून ? यांपैकी पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर निर्णायक देता येत नाही असा शेकडो वर्षांच्या हजारो विचारवंतांच्या चर्चेचा मथितार्थ आहे. परमेश्वर

नाही असे सिद्ध करणारी निर्णायक प्रमाणे जरी उपलब्ध नसली, तरी तो आहे याचाही निर्णायक पुरावा नाही. त्यामुळे तो नाही हे निदान शक्य आहे हे मान्य केले पाहिजे. परंतु तो आहे हे जरी मान्य केले तरी त्याने श्रुती निर्मित्या ह्याला पुरावा काय हा प्रश्न शिल्लकच राहतो, आणि याला कसलाही सयुक्तिक पुरावा देता येत नाही. धार्मिक लोक म्हणतात की खुद्द श्रुतींतचा असे म्हटलेले आहे की त्या परमेश्वराची निःश्वसिते आहेत. पण ह्या युक्तिवादातील दोष अगदी उघड आहे. आगरकर म्हणतात, “अशा प्रकारच्या विचारशैलीस तर्कशास्त्रात परिवृत्तिवाद म्हणतात. अशा प्रकारच्या कोटिक्रमाने संशयनिवृत्ति होत नाही, कारण यातील विचार परस्परावलंबी असतात. ‘पृथ्वी कोठे आहे ?’ ‘शेषाच्या मस्तकावर’, ‘शेष कोठे आहे ?’ ‘पृथ्वीच्या खाली !’ अशा प्रकारची बरील प्रश्नोत्तरावली आहे.” ५

श्रुतिप्रामाण्यावर एक फार निर्णायक आक्षेप घेता येतो. तो म्हणजे श्रुती खऱ्या मानायचे ठरविले तरी कोणत्या श्रुती खऱ्या मानायच्या ? कारण सर्वच श्रुती एकच गोष्ट सांगत नाहीत. उपनिषदांत अनेक मते आहेत. जसे अद्वैती मत त्यात सापडते तसेच द्वैती मतही सापडते. तेव्हा दोन श्रुतींमध्ये जर वाद निर्माण झाला तर कोणत्या श्रुतीचे आपण ऐकायचे ? एका धर्माची मर्यादा ओलांडून आपण इतर धर्माच्या श्रुती पाहू लागलो म्हणजे तर ही आपत्ती विशेषच जाचक स्वरूप धारण करते. कारण बायबल, कुराण, इत्यादि जे इतर श्रुतिग्रंथ आहेत त्यांचाही दावा आपण ईश्वराचे बोल ऐकवत आहोत असाच असतो. परंतु त्यात अत्यंत भिन्न गोष्टी ईश्वरप्रणीत म्हणून सांगितलेल्या आढळतात. त्या सर्वच खऱ्या असणे शक्य नाही. मग त्यांपैकी खऱ्या कोणत्या मानायच्या ? यावर सामान्यपणे स्वीकारला जाणारा मार्ग म्हणजे जो ज्याचा धर्म त्याची श्रुती त्याच्यावर बंधनकारक. म्हणजे प्रत्येक धर्माच्या अनुयायांच्या दृष्टीने अंतिम सताचे स्वरूप भिन्न आहे असे मानावे लागेल. पण हे तर सर्वथा असमर्थनीय आहे. सत्य हे आत्मविसंगत असू शकत नाही. अंतिम सताचे स्वरूप काही तरी एकच असले पाहिजे. त्याची भिन्न श्रुतिकारांनी भिन्न वर्णने दिली असतील तर त्या सर्वांचे प्रतिपादन अप्रमाण मागण्यावाचून गत्यंतर नाही.

जी गोष्ट श्रुतींची तीच साक्षात्काराचीही. श्रुतीमध्ये सांगितलेल्या सताचा साक्षात्कार होण्याकरिता फार दीर्घ साधना करावी लागते हे प्रसिद्ध आहे. ही साधना म्हणजे साधकाच्या मनाला अखंड दिले जाणारे प्रशिक्षण असते. या

५. ‘धर्मशाला’बद्दल उपरति-२’ आगरकर-वाङ्मय, खंड २ मध्ये समाविष्ट होणार असलेल्या निबंधांतील उताऱ्यांचे पृष्ठांक देणे शक्य नसल्यामुळे त्या निबंधांची नावेच तब्बडीपांत दिली आहेत.

प्रशिक्षणाचे स्वरूप। बारकाईने तपासल्यास ते auto-suggestion सारखे, आत्ममंत्रणासारखे, असते असे दिसून येते. ज्याप्रमाणे मोहनिद्रेत संमोहक जे सांगेल तसा अनुभव संमोहित व्यक्तीला येतो, त्याचप्रमाणे साक्षात्कारातही साधकाने प्रदीर्घ काळपर्यंत जे ध्यान केलेले असते, सताचे जे स्वरूप आपल्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केलेला असतो, तेच स्वरूप शेवटी त्याला साक्षात् दिसते, यात आश्चर्य काही नाही. पण यावरून साक्षात्कार हा यथार्थ अनुभव आहे असे सिद्ध होत नाही. उलट एका विशिष्ट साक्षात्काराकरिता साधकाची तयारी सतत चाललेली असते, त्याला अनुकूल अशी मनोभूमिका त्यासाठी तयार केली जात असते. यावरून तो भ्रामक असतो हेच सिद्ध होते. त्यामुळेच हा साक्षात्कार प्रत्येक धर्माच्या साधकाला, एवढेच नव्हे, प्रत्येक पंथाच्या साधकाला, वेगवेगळा येतो. उदा. रामभक्ताला धनुर्धारी रामाचा येतो, तर कालीच्या शिष्याला महिषासुरमर्दिनीचा येतो, इत्यादि.

याप्रमाणे इंद्रियानुभव व त्यावरून केलेला तर्क ह्यांखेरीज ज्ञानसाधने म्हणून जी सांगितली जातात ती, म्हणजे शब्द आणि साक्षात्कार, ज्ञानसाधने म्हणून निरुपयोगी आहेत हे सिद्ध झाले, व विवेकाचा ज्ञानक्षेत्रातील आग्रह रास्त आहे हे प्रस्थापित झाले. आता विवेकाचा कर्मक्षेत्रातील अधिकारही कसा समर्थनीय आहे ते पाहू.

ज्याप्रमाणे ज्ञानक्षेत्रातील प्रमुख प्रश्न 'मी काय खरे मानावे ?' हा आहे, त्याप्रमाणे कर्मक्षेत्रातील प्रमुख प्रश्न 'मी काय करावे ?' हा आहे. त्याचेही प्रचलित स्वीकृत उत्तर 'धर्म' हेच आहे. धर्माची दोन अंगे असतात. ज्ञानात्मक किंवा विश्ववर्णनात्मक आणि कर्मात्मक. त्याचे पहिले अंग भ्रामक आहे हे आपण पाहिले. आता त्याच्या कर्मोपदेशक अंगाकडे वळू. आम्हा हिंदूंच्या कर्मांचे नियंत्रण करणारे जे धर्मशास्त्र आहे त्याला स्मृतीही म्हणतात. या स्मृतींनी कर्मांचे चार प्रकार सांगितले असून ते अनुक्रमे नित्य, नैमित्तिक, काम्य आणि निषिद्ध हे होत. ह्या चतुर्विध कर्मांचे वर्णाश्रमधर्मात आणखी विभाजन होते. मनुष्यसमाजाचे चार वर्णांत विभाजन करून त्या वर्णांचे प्रत्येकी चार आश्रमात विभाजन केले आहे, आणि प्रत्येक आश्रमात कोणी केव्हा काय करावयाचे याची विस्तृत आणि तपशीलवार नोंद केली आहे. आपले कर्तव्य काय आहे ? निषिद्ध कर्मे कोणती ? आणि अनुज्ञेय कर्मे कोणती ? यांचा संपूर्ण तपशील या स्मृतिग्रंथातून दिला आहे. तसेच धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे मानवाचे चार पुरुषार्थ सांगितले असून त्यांपैकी मोक्ष हा सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थ होय असे म्हटले आहे.

आता यासंबंधाने पहिला प्रश्न असा उद्भवतो की आपण स्मृतीचे आदेश का पाळायचे ? याला पहिले उत्तर जे मिळते ते असे की स्मृती ऋषिप्रणीत असून ऋषींना ईश्वराकडून प्रेरणा मिळालेली आहे. यावर अनेक प्रश्न संभवतात.

पहिला प्रश्न असा आहे की स्मृतीतील आदेश सर्वशक्तिमान परमेश्वराने दिलेले आहेत म्हणून ते आपल्यावर बंधनकारक आहेत, की ते चांगले, हितकर आहेत म्हणून परमेश्वराने ते आपल्याला दिले आहेत ? जर सर्वशक्तिमान परमेश्वराने ते दिले आहेत म्हणून आपण ते पाळले पाहिजेत असे आपण म्हणालो तर त्यात जे जे शक्तिमान ते ते चांगले असे गृहीत धरल्यासारखे होते. पण शक्ती म्हणजे चांगुलपणा नव्हे हे उघड आहे. शक्ती म्हणजे चांगुलपणा असे म्हणणे म्हणजे गुलामांची नीती स्वीकारणे होईल. अशा नीतीविरुद्ध आपली नैतिक बुद्धी बंड करून उठते. पण जर आपण दुसरा पर्याय स्वीकारला आणि असे म्हणालो की ईश्वराचे आदेश आपण पाळले पाहिजेत, कारण ते हितकर आहेत आणि म्हणूनच ईश्वराने ते दिले आहेत, तर त्यावरही आपत्ती येते. कारण तसे मानले तर त्या आदेशांचे हितकरत्व ही स्वतंत्र गोष्ट आहे आणि ईश्वराने ते दिले याच्याशी त्यांच्या हितकरत्वाचा संबंध नाही हे मान्य करावे लागते. यावरून नीती ईश्वरावर अवलंबून नाही हे स्पष्ट होते.

हिंदुधर्मप्रणीत नीतीची शिकवण भगवद्गीतेत आलेली आहे, असे सामान्यपणे मानले जाते. तिच्या अनुसार मनुष्याचे सर्वोच्च प्राप्तव्य म्हणजे मोक्ष. मोक्ष म्हणजे सुटका. कशातून ? तर सर्व प्रकारच्या दुःखांतून. परंतु या सुटकेचे लौकिक उपाय कामाचे नाहीत, कारण आपल्या बहुविध दुःखांचे खरे कारण आपला इहलोकीचा जन्म हेच आहे. जीवन दुःखमय आहे आणि त्याचा संपूर्ण नाश होईपर्यंत पूर्ण दुःखनाश अशक्य आहे यावर एक उपाय असा सुचेल की 'मग आत्महत्या हे मोक्षाचे साधन होईल.' पण हे उत्तर बरोबर नाही, कारण मृत्यूनंतर पुनर्जन्म अटळ असतो म्हणजे मृत्यूने मोक्ष मिळत नाही. या ठिकाणी आपल्या तत्त्वज्ञानातील एका प्रमुख आणि महत्त्वाच्या सिद्धांताचा उल्लेख करावा लागेल. तो सिद्धांत म्हणजे कर्मसिद्धांत. ह्या सिद्धांताचे प्रतिपादन असे आहे की प्रत्येक मनुष्याला आपल्या प्रत्येक कर्माचे फळ, सत्कर्माचेही फळ, भोगावेच लागते, आणि त्याकरिता पुनर्जन्म घ्यावा लागतो. मग आपले सर्वश्रेष्ठ प्राप्तव्य जे मोक्ष त्याचा उपाय कोणता ? या प्रश्नाला गीतेचे उत्तर आहे—निष्कामकर्म. जोपर्यंत प्राण आहेत तोपर्यंत कर्म टाकणे कोणालाच शक्य नाही. पण त्या कर्मफळांचे बंधन चुकविण्याचा एक उपाय आहे, तो म्हणजे कर्म फळांच्या अभिलाषेने न करता, केवळ कर्तव्ये म्हणून करणे. या पद्धतीने विहित कर्म केली म्हणजे त्यांची फळे आपल्याला भोगावी लागत नाहीत आणि जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यातून आपली सुटका होऊन आपण आपल्या मूळ स्वरूपास प्राप्त होतो.

आता हे नीतिशास्त्र एका अतिभौतिकीवर (metaphysics), अध्यात्मशास्त्रावर, आधारलेले आहे हे उघड आहे. हे अध्यात्मशास्त्र आपण मानले

नाही तर त्याच्यावर आधारलेले नीतिशास्त्रही आपण टाकू शकतो. आता हे अध्यात्मशास्त्र पूर्णतः श्रुतींवर आधारलेले आहे. पण श्रुती निराधार आहेत, हे आपण वर पाहिलेच आहे. मग या अध्यात्मशास्त्राच्या सत्यत्वाचे प्रमाण काय ? या प्रश्नाला उत्तर नाही, आणि म्हणून विवेकाच्या निकषावर ते क्षणभरही टिकणारे नाही. उदा. कर्मसिद्धांताचे प्रतिपादन खरे कशावरून ? याला अनेकदा कार्यकारणाच्या सिद्धांताचा आधार दिला जातो. प्रत्येक घटनेला कारण असते व प्रत्येक घटनेला कार्यही असते या सर्वमान्य नियमावरून कर्मसिद्धांत निष्पन्न होतो असे म्हटले जाते. ज्याप्रमाणे कोणतीही घटना घडली की तिचे काही तरी कार्य घडतेच, त्याचप्रमाणे आपण कोणतेही कर्म केले तर त्याचेही फळ येणारच. पण या ठिकाणी फार मोठा गोंधळ आहे. कारणाच्या नियमात अभिप्रेत असलेली कार्याची संकल्पना आणि कर्मसिद्धांतात अभिप्रेत असलेली फळाची संकल्पना या अतिशय भिन्न कल्पना असून त्यांचा परस्परांशी कसलाही संबंध नाही. कर्मफळ ही कल्पना नैतिक आहे, कारण ही फळे चांगली किंवा वाईट अशी दोन प्रकारची असतात, आणि ती अनुक्रमे सत्कर्म आणि दुष्कर्म यांना येतात असे म्हणतात. परंतु कारणाच्या नियमात अभिप्रेत असलेली कार्याची संकल्पना ननैतिक (amoral) आहे. तिचा सत्कर्म व दुष्कर्म यांच्याशी कसलाही संबंध नाही. शिवाय कर्म करणारा आणि इतर यांतील कर्मसिद्धांताला अभिप्रेत असणारा भेद कारणाच्या नियमाच्या दृष्टीने पूर्णपणे अप्रस्तुत आहे. कर्माचे फळ कर्म करणाऱ्यालाच भोगावे लागते, पण कार्य कर्ता व इतर या दोघांवरही घडू शकते. तसेच कारणाच्या नियमात अभिप्रेत असलेली कार्ये कारणानंतर तत्काळ घडतात, तर कर्मसिद्धांतास अभिप्रेत असलेली फळे पुढच्या जन्मास येतात. शिवाय कर्मसिद्धांत खरा असण्याकरिता संबंध विश्व कोणातरी नैतिक शक्तीच्या नियंत्रणाखाली आहे असे मानावे लागेल. पण त्याचा कसलाही साधक पुरावा सापडत नाही. उलट वाधक पुरावा भरपूर आहे. या सर्व कारणास्तव असा निष्कर्ष काढणे भाग आहे की कर्मसिद्धांत ही पूर्णपणे निराधार अशी एक उपपत्ती आहे. कर्मसिद्धांत गेला की मोक्षकल्पनाही गेलीच. आणि म्हणून मोक्ष-प्राप्तीकरिता सांगितलेली गीताप्रणीत नीतीही निष्प्रयोजन ठरते.

शिवाय वर धर्माच्या ज्ञानात्मक अंगावर जो आक्षेप घेतला आहे तोच कर्मात्मक अंगालाही लागू आहे. तो म्हणजे विविध धर्मांनी कर्तव्य आणि निषिद्ध म्हणून सांगितलेले आचार अतिशय भिन्न आणि प्रसंगी परस्परविरुद्धही असतात. तेव्हा त्यांपैकी कोणते बंधनकारक समजावयाचे ? याला उत्तर ज्या त्या धर्माच्या अनुयायाने आपापल्या धर्माने सांगितलेल्या मार्गाने जावे असे आहे. पण यातून अशी अडचण निर्माण होते की एकच कर्म, (उदा. मूर्तिपूजा), हिंदूने केले तर

ते सत्कर्म ठरते, पण मुसलमानांनी केले तर मात्र ते पाप ठरते. ही अवस्था विवेकास मुळीच पटण्यासारखी नाही हे उघड आहे.

या सर्व विवेचनाचा निष्कर्ष असा काढता येईल की ज्याप्रमाणे ज्ञानाच्या क्षेत्रात धर्माला स्थान नाही, त्याचप्रमाणे कर्माच्या क्षेत्रातही त्याला स्थान नाही. आपण काय करावे आणि काय करू नये हे ठरविण्याचे धर्माखेरीज अन्य उपाय आपल्याजवळ आहेत. नीतिशास्त्राचे ते काम आहे. यासंबंधात आगरकरांनी 'धर्मग्लानीबद्दल उपरति-१' या निबंधात मांडलेले विचार फार महत्त्वाचे आहेत. 'सत्य बोलणे, परोपकार करणे, अपकार न करणे, सदुद्योगात गढून असणे, वाडवडिलांचा योग्य मान ठेवणे, स्वदेशावर प्रीति करणे, राजनिष्ठ असणे, वगैरे गोष्टी सर्वानुमते सद्गुण ठरल्या आहेत. ... मनुष्याचे सामाजिक हित वाढत जाण्यास त्या अत्यंत आवश्यक आहेत अशी सर्वांची खात्री झाली आहे. पण या व यांसारख्या गोष्टींशिवाय पुष्कळ इतर वस्तूंचा धर्म किंवा धर्मशास्त्र या संज्ञांत समावेश करतात. ... वेद, बैबल, कुराण ही सारी ईश्वरप्रणीत पुस्तके असून ज्याप्रमाणे ती साऱ्यांस तशी आहेत असे वाटत नाही, व ज्याला त्याला आपले धर्मपुस्तक तेवढे ईश्वरप्रणीत आहे असे वाटते, त्याप्रमाणे वेद ईश्वरप्रणीत मानणाऱ्यांतही अनेक मतभेद आहेत. शिवाय धर्मशास्त्रात आचारप्रकरणही बरेच शिरते, किंबहुना धर्माचा मुख्य भाग तेच होऊन वसते. ... धर्ममंत्रावरोबरच जे तंत्राचे लचांड असते ते एकाचे दुसऱ्यास बिल्कुल पटत नाही. ब्राह्मण म्हणतो शेंडी ठेवली पाहिजे; मुसलमान म्हणतो ती काढली पाहिजे; ख्रिस्त्याला दोन्ही गोष्टींचे काहीच वाटत नाही.' म्हणून 'अलीकडील विद्वान लोक ... नीतितत्त्वांचा विचार धर्मविचारापासून निराळा करतात. ... नीतितत्त्वांचा अभ्यास पृथक्पणाने केला असता तो फार सोपा जातो, म्हणून सर्वमान्य नीतितत्त्वांचा धर्मात समावेश न करता त्या तत्त्वांचे स्वतंत्र शास्त्र कल्पून त्याचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करवावा.'^६

येथे महात्मा गांधींच्या धर्मविषयक एका मताचा उल्लेख करणे उद्बोधक होईल. सर्व धर्म सारखेच सत्य आणि पूज्य आहेत असे ते प्रतिपादीत. याच्या उलट आगरकरांचे म्हणणे सर्व धर्म सारखेच तुच्छ होत असे होते. आता गांधीजी जेव्हा म्हणतात की सर्व धर्म सारखेच पूज्य आहेत त्यावेळी त्यांना सर्व धर्मांत शिकविली जाणारी समान नीतितत्त्वे अभिप्रेत असावीत हे उघड आहे. खरे बोलावे, परोपकार करावा, चोरी करू नये, हिंसा करू नये, इत्यादि नीतितत्त्वे सर्वच धर्मांनी वंघ मानली आहेत हे स्वतः आगरकरही म्हणतात. परंतु असे असूनही सर्व धर्म सारखेच तुच्छ आहेत असे ते म्हणतात याचे कारण असे

आहे की कोणत्याही धर्माचे तद्गर्भत्व, (म्हणजे हिंदुधर्माचे हिंदुधर्मत्व, इस्लामचे इस्लामत्व, इ.), तो धर्म आणि इतर धर्म यांत समान असणाऱ्या गोष्टींत असत नाही, तर तो धर्म आणि इतर धर्म यांतील भेदांत असते. आगरकर म्हणतात त्याप्रमाणे प्रत्येक धर्मात तंत्राचे लक्षांड असतेच आणि हे प्रत्येक धर्माचे वेगवेगळे असते; ते वेगळे असते यातच प्रत्येक धर्माचे वेगळेपण असते, आणि म्हणूनच दोन भिन्न धर्मांतच नव्हे, तर एकाच धर्मातील दोन पंथांतही कडवा विरोध असतो आणि प्रसंगी त्यांच्यात प्राणघातक संघर्षही पेटतात. शिया-सुनी, कॅथॉलिक-प्रॉटेस्टंट, अकाली-निरंकारी यांच्यातील हाडवैर याचेच द्योतक आहे. परंतु ह्या तंत्रात्मक, कर्मकांडात्मक वेगळेपणाची चिकित्सा केल्यास त्याचे नैतिक मूल्य शून्य असते, असे सहज लक्षात येते. हिंदूने शेंडी राखणे, गंगास्नान करणे आणि गाय पवित्र मानणे, आणि मुसलमानाने सुंता करणे, मक्केची यात्रा करणे, डुकराचे मांस न खाणे या गोष्टींना नीतीच्या दृष्टीने काही महत्त्व नाही. त्यामुळे सर्व धर्म सारखेच तुच्छ होत हे आगरकरांचे मत अधिक ग्राह्य आहे असे म्हणावे लागते.

आता 'आपण काय करावे ?' याचे धर्मप्रणीत उत्तर आपण त्याज्य ठरविल्यामुळे त्यांचे विवेकप्रणीत उत्तर काय असेल ते पाहू.

या संबंधात आगरकर निःसंदिग्धपणे सांगतात की, समाजास हितकारक असे आचार कोणते ते ठरविण्याचे सामर्थ्य पूर्वीच्या ऋषींप्रमाणेच आजच्या विचारवंतांतही आहे. 'कोणतेही आचार घालण्यास पूर्वीच्या ऋषींस जितका अधिकार होता तितकाच आम्हांसही आहे; ... बऱ्या वाईटाची निवडानिवड करण्याची जितकी बुद्धी त्यांना होती तितकी किंवा तीहून अधिक आम्हांसही आहे; अनुजांसाठी त्यांचे अंतःकरण जितके कळवळत होते, तितके किंवा त्याहून अधिक आमचेही कळवळत आहे; सृष्टिविषयक व तत्कर्तृविषयक ज्ञान जितके त्यांस होते, तितके किंवा त्याहून बरेच अधिक ज्ञान आम्हांस आहे; सवव त्यांनी घालून दिलेल्या नियमांपैकी जेवढे हितकारक असतील तेवढ्यांचेच आम्ही पालन करणार, व जे अपायकारक असतील ते टाकून देऊन त्यांचे जागी आम्हांस निर्दोष वाटतील असे नवीन घालणार.' (२८३)

हे नवीन आचार घालताना विवेकवादी व्यक्तीची विचारसरणी स्थूलमानाने पुढीलप्रमाणे असेल.

प्रत्येक मनुष्य आपल्या इच्छा पूर्ण करण्याकरिता धडपडत असतो. त्या पूर्ण झाल्या म्हणजे त्याला सुख, संतोष किंवा समाधान होते. त्या विफल झाल्या म्हणजे त्याला दुःख, असंतोष किंवा असमाधान होते. परंतु आपला प्रश्न मनुष्य काय करतो ? हा नाही. त्याने काय करावे ? किंवा काय करणे त्याचे कर्तव्य

आहे ? हा आहे. याचे उत्तर मनुष्यस्वभावास अनुसरून द्यावयाचे तर असे म्हटले पाहिजे की हे इच्छापूर्तीचे समाधान जास्तीत जास्त प्रमाणात जास्तीत जास्त लोकांना ज्याने मिळेल ते आचरण युक्त किंवा विवेकी होईल. या दृष्टीने विचार करता पुढील गोष्टी ध्यानात येतात.

(१) आपल्या इच्छा अनंत असतात. त्यांपैकी कोणतीही पूर्ण करायची म्हटली तरी इतर अनेक अपूर्ण ठेवाव्या लागतात. तेव्हा आपल्या एकूण इच्छांचा असा समन्वय घडवून आणला पाहिजे की त्यामुळे जास्तीत जास्त इच्छापूर्ती होईल आणि कमीत कमी इच्छा विफल होतील. त्याकरिता दूरदृष्टी ठेवावी लागेल. आगरकर म्हणतात : 'सुखोपभोगासाठी सर्व प्राणिमात्र धडपडत असतो व ज्यास जे प्राप्त होईल त्याने त्यापासून आनंद करून घ्यावा, हे योग्य आहे; पण ज्या सुखोपभोगामुळे निरंतर तो घेता येण्याची शक्यता नाहीशी होते; बुद्धीस मांद येते; गात्रे निःशक्त होतात; उत्साह नाहीसा होतो, आणि कुटुंबास व राष्ट्रास कोणत्याही प्रकारचा फायदा न होता उलट नुकसान किंवा त्रास सोसावा लागतो, अशा सुखोपभोगांत निमग्न असण्यात काय फायदा आहे बरे ? ... सुदैवाने ज्यांना सुखोपभोग करून घेता येत असेल त्यांनी सुखांची निवड करतांना ती आपणास व इतरांस शेवटपर्यंत हितावह होतील किंवा नाही, येवढे पाहात जावे म्हणजे झाले.' (४६-४७)

(२) दुसरी गोष्ट म्हणजे ज्या जास्तीत जास्त इच्छांची पूर्ती करण्याकरिता धडपडावे असे वर म्हटले त्या सर्व इच्छा ऐहिक असल्या पाहिजेत. पारलौकिक सुख किंवा समाधान ही गोष्ट केवळ मानीव असून ती पूर्णपणे निराधार आहे असे विवेकाचे म्हणणे आहे. तेव्हा त्यांचा मुळीच विचार न करता आपण केवळ इहलोकात पूर्ण होणाऱ्या इच्छांचे विचारात घेतल्या पाहिजेत.

(३) वरील विवेचनावरून असे निष्पन्न होते की ज्याने त्याने आपल्याला महत्तम सुख मिळवावे. पण यावर असा आक्षेप घेतला जाईल की असे मानले तर परोपकार, समाजहितार्थ झटणे, इत्यादि गोष्टींना नीतीत स्थान राहणार नाही. परंतु हा आक्षेप मनुष्यस्वभावाचे अपुरे आकलन दाखविणारा आहे. मनुष्यास आपल्या इच्छांची पूर्ती प्रिय असते हे निर्विवाद आहे. पण म्हणून तो केवळ स्वार्थी असतो असे नव्हे. स्वसुखार्थ इच्छा ज्याप्रमाणे त्याच्या ठिकाणी असतात, त्याचप्रमाणे परसुखार्थ इच्छाही असतात. करुणा, परोपकार, सहा-नुभूति इत्यादि भावना मनुष्यस्वभावाचे अविभाज्य अंग आहेत. केवळ परोपकारार्थ झटणारे महात्मे सोडून दिले तरी सामान्य मनुष्यांतही या भावना थोड्याफार प्रमाणात असतात. आपल्या कुटुंबातील व्यक्ती, आपले मित्र,

आपले देशवांधव यांच्या दुःखाने तो व्यथित होतो आणि त्यांच्या सुखाने तो संतोष पावतो. त्यामुळे परार्थात स्वार्थही मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो.

(४) आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे की समाजातील बहुतेक व्यक्ती इतक्या दुर्बल आणि अज्ञ असतात की त्यांनी स्वसुखार्थ कितीही धडपड केली तरी त्यांना फारसे सुख मिळण्याची आशा नसते. म्हणून सर्वांच्या, निदान अनेकांच्या सुखार्थ झटावे अशी नीती रूढ केली तर सर्वांना थोडेबहुत सुख मिळण्याचा संभव कितीतरी वाढतो. म्हणजे सार्वजनिक सुख हे आपल्या कर्मांचे ध्येय लोकांपुढे ठेवल्याने प्रत्येकास सुख मिळण्याची शाश्वती वाढते. बॅटम, मिल, इत्यादि तत्त्वज्ञांनी म्हणूनच भूयिष्ठांचे भूयिष्ठ सुख (greatest happiness of the greatest number) हे ध्येय मानवसमाजाचे अंतिम ध्येय असले पाहिजे असे म्हटले आहे.

(५) मात्र सुख इष्ट आहे असे म्हणताना आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे. ती म्हणजे सर्व सुखे एकाच योग्यतेची असतात असे विवेक सांगत नाही. मनुष्याच्या वन्याच इच्छा पशूंच्या इच्छांहून भिन्न नसतात हे खरे असले, तरी सुसंस्कृत मनुष्यास ज्ञानानंद, कलास्वाद, परोपकार, आत्मार्पण आदि केवळ मानवासच शक्य असलेल्या सुखांची फार मातब्बरी वाटते. ज्यांनी या उच्च सुखांचा अनुभव घेतलेला असतो, ते या सुखांचे माहात्म्य आग्रहपूर्वक प्रतिपादतात. तेव्हा या सुखांकडे आपण दुर्लक्ष करता कामा नये.

सारांश, बहुविध ऐहिक सुख जास्तीत जास्त प्रमाणात जास्तीत जास्त व्यक्तींच्या वाटचास येणे हे आपल्या नैतिक जीवनाचे अंतिम ध्येय आहे आणि म्हणून आपल्या समाजाची रचना, त्याच्या संस्था, त्यातील चालीरीती, त्याचे कायदे इत्यादींच्या मूल्यांचा निकषही तोच आहे. कोणताही आचार विवेकाच्या निकषावर घासून पाहणे याचा अर्थ आता स्पष्टपणे सांगता येईल. तो असा की वरील अर्थी भूयिष्ठांचे भूयिष्ठ सुख निर्माण करणारा आचार युक्त आहे किवा तो सदाचार आहे, आणि त्याहून कमी सुखोत्पत्ती ज्याने होते किवा जो अनावश्यक दुःखास कारणीभूत होतो, तो आचार अयुक्त आहे, दुराचार आहे.

विवेकवादावर अनेक आक्षेप घेतले गेले आहेत आणि आजही घेतले जात आहेत. त्यांपैकी एक दोन महत्त्वाच्या आक्षेपांचा विचार करून हे विवेकवादाचे विवेचन संपवू. एक नेहमी घेतला जाणारा आक्षेप असा आहे की विवेकवादानुसार आपल्या संपूर्ण जीवनाचे नियमन विवेकाने करावयाचे असल्याने मानवी स्वभावातील अन्य घटकांकडे दुर्लक्ष होणे अपरिहार्य आहे. विशेषतः भावना हे जे मानवी जीवनाचे एक अतिशय महत्त्वाचे अंग आहे त्याची विवेकवादी जीवनात उपेक्षा झाल्यावाचून राहणार नाही. पण मग मानवी जीवन रूक्ष,

नीरस होणार नाही काय ? प्रेम, वात्सल्य, मित्रांचा स्नेह, कलास्वाद, सौंदर्योपासना, इत्यादि गोष्टींना फाटा मिळणार नाही काय ? हा विवेकवादावर घेतला जाणारा प्रमुख आक्षेप आहे. पण तो पूर्ण गैरसमजातून उद्भवला आहे. विवेकवादी जीवनात भावनांच्याकडे दुर्लक्ष होईल असे आक्षेपक कशाच्या आधारे म्हणतात ते कळत नाही. भावनेला आपल्या जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे हा निर्णय शेवटी करते कोण ? भावना की विवेक ? हा निर्णय विवेकाचाच आहे, कारण भावनेच्या ठिकाणी निर्णय करण्याचे, नियमन करण्याचे, सामर्थ्यच नाही. प्रेम, क्रोध, भय, जुगुप्सा इत्यादि भावना त्यांना अनुकूल अशा परिस्थितीत आपल्या मनात उद्भवतात. परंतु त्या सर्वच प्रसंगी त्यांचा उद्भव आणि त्याची मात्रा योग्य किंवा इष्ट असते असे आपण म्हणत नाही. उलट काम, क्रोध, मोह, लोभ, मद, मत्सर या भावना मानवांचे पड्डिपु आहेत, आणि स्नेह, करुणा, सहानुभूति इत्यादि भावना त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेत असे आपण मानतो. यावरून सर्वच भावना सर्वदा सर्वत्र चांगल्या किंवा इष्ट असतात असे आपण मानीत नाही हे उघड आहे. पण अमुक भावना उच्च आणि अमुक भावना नीच, किंवा अमुक भावनेचा याप्रसंगी झालेला आविष्कार अतिरेकी होता तर त्याप्रसंगी तो युक्त प्रमाणात होता, असे निर्णय आपण घेतो यावरून भावना ही गोष्ट अंध आहे आणि तिला नियमनाची गरज आहे हेच आपण मान्य करतो. क्रोध किंवा भय या भावना नेहमीच अयुक्त असतात असेही आपण मानीत नाही. अन्यायाचा क्रोध आला पाहिजे, पापाचरणाचे भय वाटले पाहिजे हेही आपण म्हणतो. तसेच करुणा व परोपकार अपात्री दाखविल्यास त्यापासून अपायच होतो हेही आपल्या परिचयाचे आहे. या सर्वांवरून हेच निष्पन्न होते की भावनेच्या ठिकाणी शक्ती आहे, पण ती अंध आहे; म्हणजे ती स्वतःचे मार्गदर्शन करू शकत नाही. तिला मार्गदर्शनाची आवश्यकता आहे. हे मार्गदर्शन तिला विवेकाशिवाय कोण करू शकणार ? याप्रमाणे भावनेचे जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे हे शेवटी विवेकच ठरवितो आणि म्हणून विवेकवादी जीवन भावनाशून्य होईल ही भीती निराधार आहे. आणि खरे पाहिले तर कोणाही विवेकवाद्याने भावनेचा तिरस्कार करावयास सांगितलेले नाही. खुद्द आंगरकरांचे जीवन आणि कार्य यांकडे पाहिल्यास विवेकवाद्याचे जीवन भावनाशून्य होईल या मताचे पूर्ण खंडन होते. विवेकवाद्यांना अपेक्षित विवेकवादी नीतीचे वर जे वर्णन केले त्यात ज्या बहुविध सुखांचा उल्लेख केला आहे, त्यांत कौटुंबिक प्रेम, मित्रप्रेम, परोपकार, कलास्वाद यांच्याही सुखांचा अंतर्भाव आपण केला आहेच.

असाच आणखी एक आक्षेप गैरसमजातून उद्भवलेला आहे आणि तोही मोठमोठ्या लोकांकडून घेतला जातो. खुद्द लोकमान्य टिळकांनी तो आक्षेप घेतला आहे. आंगरकरांच्या आणि आपल्या स्वतःच्या सुधारणविषयीच्या

भूमिकांची तुलना करतांना ते म्हणतात : ' धर्मदृष्ट्या आगरकर केवळ बौद्धिक-वादी होते आणि तोच पंथ सामाजिक वावतीतही - निदानपक्षी आपल्या लेखांत त्यांनी स्वीकारला होता. . . . सुधारणा नको असे ' केसरी 'चे म्हणणे केव्हाही नव्हते, पण केवळ बौद्धिकदृष्ट्या किंवा तर्कदृष्ट्या सुधारणेचा विचार करण्यास केसरी तयार नव्हता.'^७ या विधानाचा काळजीपूर्वक विचार केल्यास अनेक प्रश्न उद्भवतात. केवळ बौद्धिकदृष्ट्या सुधारणा करावयाच्या म्हणजे काय करावयाचे ? आणि तसे करण्यात गैर काय आहे ? तसेच केवळ बौद्धिकदृष्ट्या सुधारणा करणे चूक असेल तर आणखी कोणती दृष्टी ठेवली पाहिजे ? या प्रश्नांचा विचार करू लागल्याबरोबर टिळकांच्या वरील आक्षेपातील दोष स्पष्ट होऊ लागतात.

टिळकांच्या आक्षेपात 'बौद्धिकदृष्ट्या किंवा तर्कदृष्ट्या' असे शब्द आले आहेत. त्यावरून 'बुद्धि' व 'तर्क' हे दोन शब्द ते समानार्थी मानतात असे दिसते. पण हे समीकरण पूर्णपणे बरोबर नाही हे लक्षात ठेवले पाहिजे. बुद्धीच्या (किंवा विवेकाच्या) अनेक कार्यांपैकी एक कार्य तर्क किंवा अनुमान करणे हे आहे हे सर्वश्रुत आहे. परंतु बुद्धीची तर्काखेरीज अन्यही कामे आहेत हे लक्षात घेणे जरूर आहे. अवकर्षण (abstraction) करणे, संकल्पना (concepts) तयार करणे, साम्य-भेद ओळखणे, तारतम्य करणे, हीही कामे बुद्धीचीच आहेत. निदान ही कामे करण्याचे बुद्धीखेरीज आणखी कोणते साधन असू शकेल याची कल्पना करणे कठीण आहे. आता बुद्धीचे स्वरूप स्पष्ट केल्यानंतर केवळ बौद्धिकदृष्ट्या सुधारणा करणे म्हणजे काय व तसे करण्यात गैर काय आहे या प्रश्नाकडे आपण वळू शकतो. टिळकांच्या एकंदर विवेचनाचा अभिप्राय असा दिसतो की केवळ बुद्धीवर सुधारणा न आधारता, त्या करताना आपल्या सांस्कृतिक परंपरांचाही विचार केला पाहिजे. आपल्या सांस्कृतिक परंपरांचा समूळ उच्छेद न करता त्यांच्याशी अविरोधी अशा सुधारणा केल्या पाहिजेत असे टिळकांचे म्हणणे होते. हा युक्तिवाद प्रथमदर्शनी सयुक्तिक दिसतो. पण त्यात अनेक हेतुभास दडलेले आहेत. त्यात असे गृहीत धरलेले आहे की सामाजिक रूढीची इष्टानिष्टता ठरविण्याचे बुद्धीखेरीज आणखी एक प्रमाण आहे, ते म्हणजे स्वसंस्कृती किंवा स्वपरंपरा, परंतु एखादी रूढी किंवा चाल आपल्या संस्कृतीचा भाग आहे एवढ्यानेच केवळ ती रक्षणीय होते असे मानणे चूक आहे, हे खुद्द टिळकांनाही मान्य होते; कारण बालविवाह, अस्पृश्यता, इत्यादि आपल्या संस्कृतीतील गोष्टी अनिष्ट असून त्या सुधारल्या पाहिजेत असे त्यांचेही मत होते. पण या रूढी अनिष्ट आहेत आणि त्या बदलल्या पाहिजेत, हा निर्णय

आपल्या बुद्धीचा आहे हे उघड आहे. म्हणजे एखादी रूढी आपल्या संस्कृतीचा भाग आहे ही गोष्ट तिच्या रक्षणीयत्वाकरिता पुरेशी होऊ शकत नाही. ती हितकरही असली पाहिजे; निदान ती अहितकर असता कामा नये हेही त्यकरिता अवश्य आहे. आणि ती हितकर आहे की नाही हे ठरविण्याचा अधिकार फक्त बुद्धीचा असल्यामुळे सुधारणा करायची की नाही आणि करायची असल्यास कोणती करायची याचा निर्णय शेवटी बुद्धीचाच असणार ! आता आपल्या सर्वच गोष्टी लज्जास्पद आहेत असे मानून परक्यांची सर्वच बाबतीत नक्कल करणे आगरकरांनाही मान्य नव्हते. म्हणूनच त्यांनी सुधारणेच्या पहिल्याच प्रतिज्ञेत 'भारतीय आर्यत्व न सांडता' हे शब्द घातले आहेत. आपल्या रूढींपैकी ज्या गोष्टी चांगल्या आहेत त्यांचे तर आपण रक्षण केलेच पाहिजे; पण ज्या अहितकर नाहीत अशा गोष्टीही त्यागण्यात काही शहाणपणा आहे असे त्यांना वाटत नव्हते. ते म्हणतात 'आमचे काही रीतिरिवाज मूर्खपणाचे आहेत म्हणून प्रत्येक गोष्टीत परकीयांचे अनुकरण करणे हेही कोणत्याही दृष्टीने त्याचे त्याला किंवा इतरांला परिणामी विशेष सुखावह होण्याचा संभव नाही, असे आम्हांस वाटते. उदाहरणार्थ, कित्येक प्रसंगी धोतरे नेसणे सोईस्कर नाही म्हणून युरोपियन लोकांप्रमाणे दिवसभर पाटलोन घालून बसणे, किंवा ते लोक विशेष कामाकडे कागदांचा उपयोग करतात म्हणून आपणही तसे करणे हे केवडे मूर्खपण आहे बरे ?' (१८३) त्यांचे एवढेच म्हणणे होते की आपल्या रूढींचे रक्षणीयत्व अथवा अरक्षणीयत्व निश्चित करतांना त्या हितकर आहेत की अहितकर आहेत याचा निर्णय करावा लागेल, आणि हा करताना त्या आपल्या संस्कृतीचा भाग आहेत ही गोष्ट आपण पूर्ण दृष्टीआड केली पाहिजे. परंपरावाद्यांवर त्यांचा आक्षेप होता तो हा की परंपराभिमानामुळे त्यांची बुद्धी किंवा विवेकशक्ती शृंखलाबद्ध होते आणि ते हिताहिताचा विवेक नीट करू शकत नाहीत. म्हणून टिळकांचा वरील आक्षेप बरोबर नाही हे दिसून येईल.

३

विवेकवादाचा अंगीकार केल्यास ज्ञान व कर्म या दोन्ही क्षेत्रांतील आपल्या परंपरागत आचारविचारांत प्रचंड उलथापालथ होणे अपरिहार्य आहे हे आपण वर पाहिले. आता विवेकवादाच्या आधाराने आगरकरांनी मांडलेल्या सुधारणा विचाराचे स्वरूप पाहावयाचे आहे.

सुधारणा म्हणजे काय, ती का करावयाची व कशी करावयाची, ती करताना कोणती दक्षता घ्यावयाची इत्यादि सर्व प्रश्नांचे सविस्तर विवेचन आगरकरांनी केले आहे. ते म्हणतात. 'सचेतन व अचेतन सृष्टीचा दास मी

नाही, तर तिला दास करण्याचा, निदान तिच्याशी बरोवरीने वागण्याचा हक्क किंवा अधिकार मला आहे, असा विचार मनुष्याच्या अंतःकरणात वागू लागला, म्हणजे त्याच्या खऱ्या सुधारणेस आरंभ होतो.' (३१-३२) मात्र खरी सुधारणा कशात आहे हे फार काळजीने ठरविले पाहिजे असे ते आवर्जून सांगतात. जेवढे जुने असेल तेवढे फेकून देऊन कसल्यातरी नवीन गोष्टींचा अंगीकार करणे म्हणजे सुधारणा नव्हे असे ते स्पष्ट वजावतात. या वावतीत त्यांनी आणखी एक महत्त्वाची खबरदारी घ्यावयास सांगितली आहे. ती ही की कोणतीही सुधारणा जाणूनवुजून अंगीकारली तरच ती चिरस्थायी व फळप्रद होऊ शकते. प्रवाहपतित होऊन केलेले वर्तनांतर कधीही फलदायी होणे शक्य नाही. जाणून-वुजून उपाय योजणे यातच मनुष्याचे मनुष्यपण आहे. वस्तुस्थितीचा गुलाम होऊन ती वागवील तसे वागणे म्हणजे मनुष्यांत व इतर प्राण्यांत काही अंतर नाही असे दाखविण्यासारखे आहे. म्हणून कालावर व वस्तुस्थितीवर अवलंबून न राहता ज्या सुधारणा अत्यंत आवश्यक वाटत असतील त्या करण्याविषयी बुद्धिपूर्वक प्रयत्न करण्यास लागले पाहिजे.

आगरकरांचा सुधारणाविचार अतिशय व्यापक होता. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक आदि सुधारणांपैकी कोणत्याही एका सुधारणेस अग्रक्रम देणे त्यांना मान्य नव्हते. त्यांच्या मते हे वर्ग केवळ व्यवस्थेकरिता केलेले आहेत. 'ते सर्व मनुष्यांच्या वेगवेगळ्या व्यवहारांचे व्यंजक होत, व त्या सर्वांची एक समयावच्छेदेकरून सुधारणा होत जाणे, म्हणजेच मनुष्याची सुधारणा झाली असे म्हणता येईल.' (३८१)

'सुधारक काढण्याचा हेतु' या सुधारकातील पहिल्याच लेखात मनुष्य-सुधारणेचे अत्यावश्यक तत्त्व सांगताना ते म्हणतात, 'समाजाचे कुशल राहून त्यास अधिकाधिक उन्नतावस्था येण्यास जेवढी बंधने अपरिहार्य आहेत तेवढी कायम ठेवून बाकी सर्व गोष्टींत व्यक्तिमात्रास (पुरुषास व स्त्रीस) जितक्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येईल तितका द्यावयाचा, हे अर्वाचीन पाश्चिमात्य सुधारणेचे मुख्य तत्त्व आहे.' (८) या अवतरणातील 'समाजाचे कुशल राहून' या शब्दसंहतीचे स्पष्टीकरण करणे जरूर आहे. कारण समाजाच्या कुशलाच्या नावाखाली व्यक्तिस्वातंत्र्याची पार गळचेपी करणारे तत्त्वज्ञान आज जगाच्या फार मोठ्या भागावर आधिपत्य गाजवीत आहे. समाजास जीविशरीराची उपमा देऊन त्यावरून समाज व व्यक्ती यांचा परस्परसंबंधाविषयी अनेक भ्रामक आणि चुकीचे निष्कर्ष काढण्याचा राज्यशास्त्रज्ञांचा प्राचीन काळापासून परिपाठ आहे. त्यातील हेत्वाभास व धोके आगरकरांनी फार मार्मिकपणे विशद केले आहेत. ते म्हणतात, 'मनुष्याचे स्वच्छंदी वर्तन दोन प्रकारांनी विघातक होण्याचा संभव

असतो; एक दुसऱ्याला आणि दुसरे त्याचे त्याला. जर कोणत्याही व्यक्तीची वागणूक त्याची त्याला किंवा दुसऱ्याला अपायकारक होण्याचा संभव नसेल तर त्याला ती हवी तशी करू देण्यास प्रत्यवाय कशासाठी करावा हे समजत नाही. ' (३३-३४) पण हे वर्तनतत्त्व व्यवहारास लावू लागले असता फार अडचणी येतात. कारण जरी प्राण्याच्या शरीरातील अवयवांप्रमाणे समाजाचे अवयवही निरनिराळे असतात, व त्यांना वेगवेगळी कामे करावी लागतात, तरी हे अवयव परस्परावलंबी असल्यामुळे त्यांना एकमेकांस साहाय्यही करावे लागते. तसे न झाल्यास ज्याप्रमाणे शरीरातील चैतन्यतत्त्वाचा लय होऊन सर्व अवयवांचा नाश होईल, त्याप्रमाणे समाजाचीही वाताहत होऊन प्रत्येक व्यक्तीस आपल्या चरितार्थासाठी आणि संरक्षणासाठी खुद्द स्वतःवर अवलंबून राहावे लागेल. परंतु हे साम्य येथेच संपते. आगरकर म्हणतात, 'व्यक्तींच्या शरीरातील अवयवांत व समाजाच्या शरीरातील अवयवांत एक मोठा भेद आहे तो हा की, ज्याप्रमाणे समाजाच्या प्रत्येक अवयवास ज्ञान संवेदन, इच्छा इत्यादि मनोधर्म पृथक्त्वाने असल्यामुळे सुखदुःखाचा अनुभव प्रत्येकास होत असून, ते संपादण्याविषयी किंवा टाळण्याविषयी प्रत्येकाचा प्रयत्न निरंतर चालू असतो, त्याप्रमाणे व्यक्तीच्या शरीरातील प्रत्येक अवयवाची स्थिती नाही. त्यापैकी प्रत्येकास मन नाही. त्या सर्वांचे व्यापार नीट चालणे ही गोष्ट ज्या एका व्यक्तीचे ते अवयव आहेत त्या व्यक्तीस कल्याणकारक आहे. समाज हा काल्पनिक पुरुष आहे. समाजाचे कल्याण म्हणजे या काल्पनिक पुरुषाचे कल्याण नव्हे, तर त्याच्या अवयवांचे कल्याण होय. व्यक्तीची तशी गोष्ट नाही. व्यक्तीच्या अवयवांस स्वतंत्र मन नसल्यामुळे व्यक्तीचे जे कल्याण तेच त्यांचे कल्याण होय. व्यक्तिशरीर आणि समाजशरीर यांतील या महत्त्वाच्या भेदामुळे त्याविषयी विचार करताना व लिहिताना ही गोष्ट नेहमी डोळ्यापुढे ठेवावी लागते की, व्यक्तीच्या अवयवांच्या हितासाठी जे नियम घालावयाचे ते वास्तविक पहाता ते ज्या व्यक्तीचे अवयव असतील त्या व्यक्तीच्या हितासाठी असतात; व समाजाच्या हितासाठी जे नियम करावयाचे ते वास्तविक पहाता, समाजाच्या अवयवांच्या हितासाठी असतात. तेव्हा व्यक्तींच्या हिताकडे दुर्लक्ष झाले तरी हरकत नाही, समाजाचे हित साधले म्हणजे झाले, असे बोलणे म्हणजे असंबद्ध प्रलाप करण्यासारखे होय; कारण व्यक्तींच्या हिताहून निराळे असे समाजाचे हित नाही. तथापि अशा अर्थाची वाक्ये नेहमी उच्चारण्यात येतात, व ती चांगल्या चांगल्या लोकांच्या तोंडून येतात. . . . त्यांचा खरा भावार्थ असा असतो की, समाज म्हणजे त्यातील बहुतेक किंवा निदान प्रमुख लोक. अशा अर्थानुरोधाने ज्या समाजात वर्तन होत असते, त्यात एका पक्षाकडे संपत्ती आणि सत्ता, व दुसऱ्याकडे दारिद्र्य आणि दास्य, अशी वाटणी झालेली असते.

अशा समाजातील सामान्य लोकांस शुद्ध वन्यावस्थेतील सुखाहून अधिक सुख होत असेल असे जरी मानिता आले, तरी त्यात त्यांचे पूर्ण समाधान होण्यासारखे ते नसलेच पाहिजे हे उघड आहे.' (३४-३५)

आगरकरांच्या सुधारणाविचारास व्यक्तिस्वातंत्र्य व समता ही दोन तत्त्वे आधारभूत आहेत हे वरील उताऱ्यावरून स्पष्ट होते. या तत्त्वांनुसार प्रत्येक मनुष्याला आपल्या इच्छेप्रमाणे आपले जीवन घडविण्याचे स्वातंत्र्य असणे अवश्य आहे. आगरकर म्हणतात : 'सर्व मानवप्राणी जन्मतः सारख्या योग्यतेचे अधिकारी असून त्यांचे हक्कही एकसारखे असतात; व ती योग्यता व ते हक्क त्यांच्याकडे राहणे हे केवळ त्यांच्या कमीअधिक बुद्धिविकासावर व उद्योगशीलतेवर अवलंबून आहे.' या तत्त्वांनुसार समाजाची रचना करावयाची म्हणजे समाजव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल करणे भाग पडते. वर्तमान व्यवस्थेत व्यक्तिस्वातंत्र्य व समता या दोन्ही तत्त्वांना फार मोठ्या प्रमाणात हरताळ फासला गेला आहे. स्त्रीपुरुष विषमता, जातिभेद, अस्पृश्यतापालन, इत्यादि अनेक आचार याची साक्ष देतात. समाजाच्या प्रथमावस्थेत जे सामर्थ्यवान होते ते सत्ताधीश बनणे व दुर्बलांना त्यांचे दास्य पत्करावे लागणे स्वाभाविक होते. त्या स्थितीत जीवनातील विविध व्यवहार बलात्काराने होत असत. अशा समाजात त्याच्या सर्व अवयवांना सुखाचा सारखा वाटा मिळणे अशक्य असते. परंतु 'जो जो मनुष्याची सुधारणा होत जाते तो तो त्यांच्या अन्योन्यव्यवहारातील बलात्काराचे तत्त्व लयास जाऊन त्याच्या जागी संमतितत्त्व प्रस्थापित होते; व या कारणास्तव येथून पुढे राजा व प्रजा, कुलाधिपति व कुलावयव, पति व पत्नी, मातापितरे व अपत्ये, स्वामी आणि सेवक, गुरु आणि शिष्य, विक्रेता आणि ग्राहक यांतील व्यवहार आणि संबंध उत्तरोत्तर बलात्काराने न होता, संमतिपूर्वक होत जाणार आहेत.' (३३) असे झाले तरच सर्वांस सारखे, निदान बरेच सारखे, सुख मिळणे शक्य होईल.

परंतु संमतितत्त्व प्रस्थापित होण्यास फार काळ लागतो व मोठी यातायात पडते. कारण त्याकरिता संमति देणारा आणि संमति मागणारा यांचा दर्जा समान असावा लागतो. समतेशिवाय संमतीला अर्थ नाही. उदा. कोणतीही गोष्ट पतीने पत्नीच्या संमतीने करणे याचा अर्थ म्हणजे ती संमती देण्याचे किंवा नाकारण्याचे स्वातंत्र्य पत्नीला असणे अवश्य आहे. सध्या पतीकडून पत्नीला असे स्वातंत्र्य मिळणे दुरापास्त आहे. आगरकर म्हणतात : 'संपत्ति, अधिकार व विद्या ही ज्यांस प्राप्त होतात त्यांस ती आपणच बळकावून बसावे, असे वाटू लागते ! तसे करणे आपला हक्क आहे; तसे करण्यात आपले व दुसऱ्याचे

परमहित आहे; अशीच व्यवस्था असावी असा परमेश्वराचा किंवा सृष्टीचा आद्य हेतू होता किंवा आहे, असा तर्कवाद मोठमोठे विद्वान, धनिक व अधिकारी दिवसाढवळचा बेलाशक करीत आले आहेत, व आणखी अनेक शतके करीत राहतील !' (१९७)

दुसरी अडचण ज्या घटकाला स्वातंत्र्य द्यावयाचे त्याच्याकडूनच निर्माण होते. एक तर स्वातंत्र्य म्हटले की त्याबरोबर जबाबदारी आली, व त्याकरिता वैचारिक श्रम करणे आले. पण शारीरिक श्रमांपेक्षा मानसिक श्रमाचा मनुष्याला फार कंटाळा असतो. मुलामगिरी ही त्याच्या अगदी अंगवळणी पडून गेलेली असते. शेकडा नव्याणव लोक मळलेल्या वाटेने जाण्यातच आपले हित आहे असे मानतात. शिवाय त्यांच्यावर धर्म, रूढी, लोकापवाद यांचा जबरदस्त पगडा असतो. 'पूर्वापार चालत आलेल्या चालीत विचारदृष्ट्या कितीही विसंगतता दिसली तरी त्या सोडणे किती जिवावर येते, हे बालविवाह, केशवपन, सुतक इत्यादि प्ररूढ चालींचा विचार करता तेव्हाच लक्षात येणार आहे.' (३१७)

वर प्रतिपादलेल्या विवेक, व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, बलात्कार विरुद्ध संमति—या तत्त्वांच्या आधारे आगरकरांनी आपल्या सर्व आचारविचारांचे कठोर परीक्षण केले. आपल्या समाजरचनेत त्यांना अनेक गंभीर दोष आढळले. ते त्यांनी निर्भयपणे लोकांपुढे मांडून त्यांतील अन्यायाची, निर्धृणतेची त्यांना जाणीव करून दिली; ते दोष दूर करून त्यांच्या जागी नवीन आचारविचार सुचविले, आणि लोकांनी त्यांचा स्वीकार करावा यासाठी ते अविरत झटले.

आगरकरांचा सुधारणाविचार सर्वस्पर्शी होता. या विचाराची सुरुवात त्यांनी कुटुंबाच्या सुधारणेपासून केली. ते म्हणतात, 'समाजाचे मुख्य घटक कुटुंबे होत, व कुटुंबाचे मुख्य घटक स्त्रीपुरुष होत. तेव्हा कुटुंबाचा विचार करतांना प्रथम स्त्रीपुरुषांमधील संबंधाचा विचार केला पाहिजे.' (३७) हा विचार करू लागल्यावर आपल्याला असे दिसते की आपली समाजरचना पुरुष-प्रधान असल्यामुळे स्त्रीवर अतिशय अन्याय करणारी आहे. तिची स्थिती गुलामापेक्षा विशेष चांगली आहे असे म्हणवत नाही. बलात्कारतत्त्वाचा अंमल कुटुंबात फार मोठ्या प्रमाणात अजूनही चालू आहे.

आगरकरांच्या काळी तर स्त्रीची स्थिती फारच शोचनीय होती. बाल-विवाह, आर्थिक पारतंत्र्य, शिक्षणाचा अभाव इत्यादींनी स्त्रीचे जीवन पूर्ण जखडून टाकले होते. त्यातही उच्चवर्णीय स्त्रीची अवस्था काही बाबतीत अधिकच दुर्धर होती. खालच्या वर्गात स्त्रीला मिळणाऱ्या घटस्फोट व पुनर्विवाह या सवलती उच्चवर्णीय स्त्रीला नव्हत्या. तिचा विवाह एकदाच होऊ शकत होता, व तोही अतिशय अल्पवयात, बारा वर्षे वयाच्या आत; पण पुरुषाला मात्र

कोणत्याही वयात कितीदाही विवाह करण्याची मोकळीक होती. बालाजरठ-विवाहामुळे असंख्य मुलींच्या कपाळी वैधव्य येणे अपरिहार्य असे, आणि ते एकदा आले की कायमचे राही; कारण पुनर्विवाहाचा स्त्रीला अधिकार नव्हता. त्यामुळे कित्येक मुलींना संसारसुखाचा स्पर्शही न होता आमरण वैधव्य भोगावे लागे. शिवाय विधवांचे केशवपन करण्यात येऊन त्यांना विद्रूप केले जाई, त्यांना अशुभ मानले जाई आणि उरलेले संबंध आयुष्य त्यांना आप्तांच्या संसारातील कावाडकट्ट उपसण्यात व्यतीत करावे लागे. तसेच अल्पवयी कन्यकांवर त्यांच्या प्रौढ नवऱ्यांकडून अकाली संभोगामुळे जायवंदी होण्याचे आणि ववचित् मृत्युमुखी पडण्याचे दुर्दैव ओढवे. स्त्रीची ही सारी भयानक दुरवस्था आंगरकरांना आपल्या भोवती प्रत्यही दिसत होती. तिच्या दुःखाची आच ते प्रत्यक्ष अनुभवीत होते. त्यामुळे साहजिकच त्यांचे लक्ष प्रथम प्रामुख्याने या प्रश्नाकडे वळले. बालविवाह, घटस्फोट, पुनर्विवाह, केशवपन या प्रश्नांवर त्यांनी प्रखर शस्त्र उगारले. या सुधारणा करण्यासाठी कायद्याचीही मदत घ्यावी असे त्यांचे मत होते. कायद्याने सुधारणा करण्याच्या याच प्रश्नावरून त्यांचा लो. टिळकांशी संघर्ष झाला, तेव्हा या चालीतील अन्याय व क्रौर्य वेशीवर टांगण्याकरिता आंगरकरांनी सुधारकाचे अंकचे अंक खर्ची घातले. स्त्रीची शतकानुशतके होत आलेली दुर्दशा, अवहेलना आणि विटंबना पाहून ते विलक्षण व्याकूळ होत, संतप्त होत व मग त्यांच्या लेखणीतून एकाच वेळी करुण व रौद्र उद्गार बाहेर पडत. कायद्याने बालविवाहाचा प्रतिबंध केल्यास आईवापांच्या स्वातंत्र्याचा उच्छेद होतो असे म्हणणाऱ्या लोकांवर ते त्वेपाने तुटून पडतात : 'वाहवा ! मूर्ख आईवापांनी कधी अज्ञानाने, कधी लोकापवादभयाने व कधी लोभाने आपल्या अल्पवयस्क मुलांचे आमरण नुकसान करावे, आणि ते करण्याचा हक्क त्यांच्याकडे राहू देण्याबद्दल सुशिक्षित म्हणवून घेणाऱ्या "थंड्या" सुधारकांनी अखिल वातावरण आपल्या आक्रोशाने भरून सोडावे, याहून अधिक विस्मयजनक देखाव्याची कल्पना करणे देखील कठीण आहे ! दुसऱ्यास कुरूप करण्याचा हक्क ! पोटच्या पोरीचे कुंकू पुसण्याचा अधिकार ! मुलाच्या वायकोस नापिता-पुढे बसविण्याचे स्वातंत्र्य ! असले हक्क, असले अधिकार, असले स्वातंत्र्य राखण्याबद्दल अकांडतांडव करणाऱ्यास हक्क, अधिकार व स्वातंत्र्य यांचा अर्थ व उपयोग मुळीच समजत नाही, आणि यासंबंधाने यांचे बोल स्वातंत्र्याच्या शुद्ध वल्गना होत, असे म्हणणे भाग आहे.' (९५) बालाजरठविवाहाने विपणन होऊन ते लिहितात : 'एखादी जाईची कळी निवडुंगावर, किंवा सोनचाप्याचे फूल कोरांटीवर आणून टाकण्यात काय शहाणपण व भूषण असेल ते असो.' (८१) संमतिवयाच्या विलाच्या निमित्ताने ब्रिटिश सरकारला आपल्या धर्माचारात हात घालू देणे बरोबर नाही असे म्हणणाऱ्या लोकांना ते संतापून

उपहासाने विचारतात, 'भेकड प्रतिष्ठाखोर हिंदु लोकांनो, ज्या वेळेस पोर्तुगीज लोकांनी ख्रिस्ती धर्म स्थापण्यासाठी कोकणपट्टीत तुमचे अनन्वित हाल केले, त्यावेळेस तुमचा धर्माभिमान कोठे गेला होता ? विषयलंपट निःशक्त बाचाल बाबूंनो, जेव्हा महंमदीयांनी हिंदुस्थानच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत साऱ्या हिंदु लोकांस धर्मवेडाने जर्जर करून सोडले . . . तेव्हा धर्मरक्षणासाठी आताप्रमाणे तुम्ही नुसता आरडा तरी करावयाचा होता ! . . . आणि आता दयावंत ब्रिटिश सरकार केवळ परोपकारबुद्धीने आपल्या लहान पोरींवर जुलूम करू नका, येवढे अदबीने सांगत असता त्यावर तुम्ही आपले धर्मास्त्र सोडता, आणि कामाच्या झपाट्यात निराश्रित कुमारांंची अंगे विदारण्याचा हक्क आमच्या धर्माने आम्हांस दिला आहे, व जर सरकार तो घेण्याचा प्रयत्न करील तर त्याला आमच्या असंतोषाचे फळ भोगावे लागणार, अशी धमकी घालता ! धिक्कार असो तुम्हाला, तुमच्या धर्माला, आणि तुमच्या हक्काला !!!' (१३६)

आगरकरांच्या स्त्रीसुधारणेचा आवाका फार मोठा होता. संपूर्ण स्त्रीवर्गाच्या पुरुषांला कोणतीही आडकाठी असणे त्यांना मान्य नव्हते. पुरुषांना जे जे स्वातंत्र्य, हक्क आणि अधिकार आहेत ते सर्व स्त्रियांना दिले पाहिजेत असे त्यांचे म्हणणे होते. पुरुषांना जे शिक्षण आपण देतो ते सर्व शिक्षण स्त्रियांनाही द्यावे, आणि तेही एकत्र द्यावे, असा त्यांचा आग्रह होता. आज शिक्षणाभावी स्त्रियांच्या बुद्धीची नासाडी होत आहे, त्यामुळे त्यांचे जसे नुकसान होते तसेच समाजाचेही होत आहे. स्त्रीला कोणताही व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे असे ते म्हणत. त्यामुळे 'कित्येक पुरुषांना घरी बसून मुले खेळविण्याचे, लुगडी धुण्याचे, भांडी घासण्याचे, स्वयंपाक करण्याचे, दळणकांडण करण्याचे काम करावे' (२०१) लागले तरी त्याला आगरकरांची तयारी होती. ते म्हणत की स्त्रीला मुले होतात म्हणून प्रपंचातील हलकी कामेही तिनेच केली पाहिजेत असे नाही तसेच 'सध्या स्त्रियांना जी इतकी मुले होतात ती त्यांच्या संतोषाने होतात असे आम्हांस वाटत नाही. यासंबंधाने पुरुषांकडून स्त्रियांवर जुलूम होतो असा आमचा समज आहे. . . . स्त्रियांप्रमाणेच त्यांनाही कधी कधी प्रसूतिवैराग्य होण्याचा संभव असता, तर उभयतांच्या संयमाने बराच भूभार कमी होता. . . . विवाहाच्या कामी स्त्रीपुरुषांची संमति जितकी अवश्य आहे तितकीच संमति विवाहाच्या अमलातही दृष्टीस पडू लागली पाहिजे. तसे होऊ लागेल तेव्हाच स्त्रियांची पुष्कळ विपत्ति टळेल.' (२०१-२०२) याप्रमाणे स्त्रीशिक्षण, अर्थार्जन, स्वयंवर, घटस्फोट, पुनर्विवाह, संततिनियमन, इत्यादि सर्व सुधारणांचा आगरकरांनी पुरस्कार केला आहे. पुरुष म्हणून त्यांनी हातचे काहीही राखून ठेवले नाही.

हे हक्क फक्त उच्चवर्णीय स्त्रियांनाच नव्हेत, तर सर्व स्त्रियांना मिळाले पाहिजेत असे त्यांनी प्रतिपादिले आहे. उदा. ब्राह्मण स्त्रीवर जसे केशवपन, पुनर्विवाहबंदी, इत्यादि जुलूम होत होते, त्याचप्रमाणे मराठा स्त्रीस गोपात टेवल्यामुळे तिच्यावर अनेक बंधने घातली गेली होती. म्हणून जेव्हा सयाजीराव गायकवाड महाराजांनी स्त्रीशिक्षणाविषयी आगरकरांना प्रश्न विचारला, तेव्हा त्यासंबंधात ते लिहितात : 'श्री. सयाजीराव महाराज गायकवाड मुलांच्या शिक्षणाप्रमाणेच मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाबद्दलही सक्तीचा कायदा करतील तर उच्च कुलातल्या मराठ्यांनी आपल्या स्त्रियांस आजपर्यंत गोपात कोंडून घातल्यामुळे जी अपकीर्ति संपादली आहे तिचे परिमार्जन होऊन प्रख्यात लोक-शास्त्र्यांच्या नाममालिकेत त्यांचे नाव चिरस्थायी होऊन बसेल.' (१९६)

आगरकरांचा सुधारणाविचार समाजाचे सर्व जीवन व्यापून टाकणारा होता. तुम्हाला 'समाजात सुधारणा हव्यात तरी किती?' ह्या एका सोलापूरकर 'अपरिचित' मित्राने विचारलेल्या प्रश्नाला दिलेल्या उत्तरात ते म्हणतात : 'त्याच्या [सुधारकाच्या] सुधारणावुभुक्षेस मर्यादाच नाही असे म्हटले तरी चालेल ! . . . मनुष्याच्या स्थितीत पूर्णता येणे बहुधा अशक्य आहे; पण ती येईतोपर्यंत सुधारकाच्या मनाची शांती व्हावयाची नाही ! . . . सध्या आपल्या देशात ज्या सुधारणांची वाटाघाट चालली आहे त्या अमलात आल्यावर जातिभेद मोडणे, धर्मसुधारणा करणे, मदिरा व मांस यांचे सेवन बंद होणे, वगैरे अनेक गोष्टींकडे लोकांचे लक्ष लागले पाहिजे. सर्वांत सार्वजनिक शिक्षणाची फार आवश्यकता आहे. हिंदुस्थानातील एकूण एक प्रौढ स्त्री-पुरुषास लिहिता वाचता आले पाहिजे; तसेच प्रत्येक व्यक्तीस आपला चरितार्थ चालविण्यासारखा एखादा तरी धंदा येत असला पाहिजे. . . . इतकेच नाही तर सहजगत्या उदरपोषण करता येऊन दिवसाचा काही वेळ आत्मचिंतनाकडे, आवडत्या शास्त्राच्या अभ्यासाकडे, मनास रुचेल ती कर्मणूक करण्याकडे किंवा विश्वांतीकडे लावता आला पाहिजे.' (१६०-६१)

स्त्रीपुरुषविषयप्रमाणेच जातिभेद आणि तदंतर्गत अस्पृश्यता अतिशय अन्याय्य असून ती आमच्या समाजोन्नतीच्या मार्गातील फार मोठा अडथळा आहे हे आगरकरांनी वारंवार सांगितले आहे. या व्यवस्थेत मनुष्याला शिक्षण, व्यवसाय, प्रतिष्ठा इत्यादि गोष्टी विशिष्ट जातीत जन्म मिळाला तरच प्राप्त होत होत्या. त्यामुळे आपल्या योग्यतेप्रमाणे पुरुषार्थ गाजविण्याची माणसाला मोकळीक नव्हती. विशिष्ट जातीत जन्मणे हे माणसाच्या हातात नसते; पण अशा सर्वस्वी यादृच्छिक घटनेने माणसाचे भवितव्य निश्चित केले जात होते. जातीच्या आधारेनेच तो उच्च किंवा नीच ठरविला जात होता. आजही ही स्थिती वऱ्याच प्रमाणात कायम आहे. आगरकर म्हणतात, 'ब्राह्मणांनी विद्या संपादावी,

क्षत्रियांनी राज्य करावे, वैश्यांनी व्यापार करावा, आणि शूद्रांनी कनिष्ठ प्रतीची सेवा करावी, ही आमची पूर्वीची व्यवस्था.' (१९७) अशा व्यवस्थेत साहजिकच सर्वांत जास्त झळ पोहोचते ती अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या वर्गाला. समाजाची घाण उपसून त्याचे आरोग्य सांभाळणाऱ्या वर्गाबद्दल कृतज्ञ राहावयाचे सोडून आम्ही त्यांनाच अस्पृश्य मानले व वाळीत टाकले. आगरकरांनी या अस्पृश्यतापालनातील कौरव, अन्याय, मौख्य, विचारशून्यता अतिशय भेदकपणे दाखविली आहेत, आणि जातिभेदनिर्मूलनाखेरीज आमच्यात खरे ऐक्य होणे शक्य नाही व त्यामुळे आमचा राजकीय लढाही यशस्वी होणार नाही, तसेच तो न्याय्य व सुसंगतही ठरणार नाही हे वारंवार बजावले आहे. "महारांची सावली पडली असताही विटाळ मानणारे लोक कितीही लांब जिभा करून 'आमचा रंग काळा असला व तुमचा रंग गोरा असला म्हणून काय झाले ? रंगावर काही मनुष्यांची पात्रापात्रता ठरत नाही' वगैरे गोष्टी प्रतिपादू लागले तथापि त्यांच्या शब्दास जोर येण्याचा संभव नाही, व त्याचा परिणामही होणे नाही. त्या शब्दांस जोर येऊन, इतरांनी ते ऐकलेच पाहिजेत अशी खरोखर इच्छा असल्यास, 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' हे पक्षपाती शास्त्र झुगारून देऊन, आपल्या मांडीला मांडी भिडवून शाळांतून बसण्यास महारास मोकळीक दिली पाहिजे." (३८३)

अस्पृश्यांशी होणारा आपला व्यवहार किती भयंकर आणि निंद्य आहे हे दाखविताना ते म्हणतात : "जोड्यांचा आमचा सकाळसंध्याकाळ नित्य सहवास असतो ! पण चमत्कार हा की, हा सर्वोपयोगी पदार्थ तयार करणारे चर्मकार अपवित्रतेची खाण होऊन बसले आहेत ! यांच्या हातांतील जोडे घेताना 'अरे दुरून टाक, दूर हो, विटाळ करशील,' अशी एकच ओरड करून दिली पाहिजे ! मेलेल्या किंवा मारलेल्या जनावराच्या कातड्यापेक्षा जिवंत मनुष्य विशेष अस्पृश्य काय ! पण धर्मसंबंधांत विचार करतो कोण ?" (३३) कोणी असे म्हणतील की महार, दोर वगैरे जातींचे लोक निंद्य आहार व आचार करतात, त्यामुळे त्यांना अस्पृश्य मानणे स्वाभाविक आहे. त्यावर आगरकर म्हणतात की या आक्षेपावर फार सोपे उत्तर आहे. 'क्षणभर अशी कल्पना करा की, दोर, भंगी, महार, घेड व चांभार यांनी आपापले धंदे काही वेळ न करण्याचा कट केला, तर स्वतःस उच्च मानून घेणाऱ्यांची काय अवस्था होईल ? . . . समाजाच्या विलक्षण रहाटीमुळे उच्चनीचत्व अस्तित्वात येऊन तदनुसार जो व्यवसायविभाग सहजगत्या झाला आहे, त्यास ईश्वरकृत व सनातन मानून उच्च वर्गात जन्मास आलेल्या लोकांनी नीच वर्गात जन्मास आलेल्या लोकांस अपवित्र व अस्पृश्य मानणे, याहून मनुष्याच्या विचारीपणास लांछनास्पद अशी दुसरी गोष्ट नाही. . . . ज्यांचा धर्म व आचार हिंदू, जे अनादि कालापासून

हिंदुस्थानचे रहिवासी, ज्यांच्या हातून गोवध होत नाही, ज्यांना मदिरापानादि अनुष्यतेचा भ्रंश करणाऱ्या व्यसनांचा म्हणण्यासारखा नाद नाही, अशा हिंदूंचा आम्ही तिरस्कार करतो, त्यांना स्पर्श करण्यास भितो, आणि त्यांहून अनेक कारणांमुळे अस्पृश्य अशा परकीयांस दुडालिंगन देतो हा केवढा प्रमाद होय ?' (६४-६५)

अस्पृश्यतेच्या रूढीमुळे आपल्या धर्मावर व देशावर येऊ घातलेल्या संकटाचा इशाराही आगरकरांनी देऊन ठेवला होता. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी चालविलेल्या अस्पृश्यांच्या धर्मातराच्या संकटाची भयावहता दाखवितांना ते म्हणतात, 'आम्ही चालू हिंदू धर्मावर कितीही तीक्ष्ण प्रहार केले तथापि आमचा देश ख्रिस्ती व्हावा ही नुसती कल्पनाही आम्हास सहन होणारी नाही. आमच्यातील अतिशूद्र लोकांस आम्ही अगदी दूर टाकल्यामुळे त्यांची एकसारखी ख्रिस्ती धर्माकडे धाव चालू आहे ही गोष्ट आम्हास अत्यंत उद्वेगजनक आहे, व या लोकांस आम्ही जवळ घेऊ लागून त्यांचा तिकडील ओघ परत फिरेल तो सुदिन असे आम्हास वाटत आहे !' ते पुढे म्हणतात, 'ब्राह्मणेतरांच्या हातचा चहा पिण्यात आम्हांस दोष वाटत नाही. इतकेच नाही, तर आमच्या नीच मानलेल्या महारांची स्थिती सुधारून त्यांची व वेदशास्त्रसंपन्न ब्राह्मणांची एक पंगत झालेली जर आम्हास पाहता येती, तर आम्ही स्वतःस मोठे कृतार्थ मानले असते ही गोष्ट आमच्या बांधवांपासून आम्ही चोरून ठेवीत नाही.'^९ यावरून अस्पृश्यता निर्मूलनाची त्यांची मागणी गुळमुळीत आणि वरवरची नसून निःसंदिग्ध व मूलगामी स्वरूपाची होती हे स्पष्ट होते.

अस्पृश्यांप्रमाणेच श्रमजीवि वर्गावरील अन्यायही त्यांच्या नजरेतून सुटला नाही. या संवधात त्यांनी मांडलेला पुढील विचार मूलगामी स्वरूपाचा आहे. ते म्हणतात, 'विचार करणारे, उपभोग घेणारे व काम करणारे असे जे सांप्रत काली प्रत्येक देशात तीन ठळक वर्ग दृष्टीस पडतात, ते कायमचे नव्हत. हळूहळू प्रत्येक व्यक्तीस विचार, उपभोग आणि काम ही समप्रमाणाने करावी लागून साऱ्यांच्या सुखानुभवाची इयत्ता सारखी होत जाणार आहे; व जो जो ती तशी होत जाईल तो तो खरी उन्नती होऊ लागली असे म्हणता येऊ लागेल.' (४७)

कोणत्याही अन्यायाला वाचा फोडताना आगरकर त्याची मूलगामी कारणमीमांसा करीत आणि तो दूर करण्याचे उपायही सुचवीत. ह्याचे एक उदाहरण म्हणजे रेल्वे कंपन्यावरील त्यांचे लेख. जी. आय. पी. आणि एस्. एम्. या दोन रेल्वे कंपन्यांतील युरोपियन आणि नेटिव्ह नोकरांच्या पगारांत, कामांत आणि सवलतींत असलेल्या विलक्षण पक्षपाताविषयीच्या लेखास 'यांना कोणी

९. 'इति श्रीचहाग्रामण्यप्रकरणं समाप्तम् ।'

विचारता नाही काय ?' असे खरमरीत शीर्षक ते देतात. त्यांत ते म्हणतात, 'एकटा युरोपिअन कधी कधी पन्नास नेटिवांचे अन्न गट्ट करून बसतो ! व काम म्हणाल तर दोन नेटिवांइतके देखील होण्याची मारामार !' नेटिव्ह नोकरांच्या बाबतीत 'रेल्वेची नोकरी म्हणजे शुद्ध गुलामगिरी होऊन बसली आहे. ... नोकरी करणारांची शरीरे ओतीव लोखंडाची केली असली तरी ती सुद्धा चारसहा महिन्यात झिजून जाऊन मोडकळीस येतील असे वाटते ! मग हाडा-मांसाच्या माणसांची कथा काय !' सरकार आणि रेल्वे कंपन्या यावरील दोन निबंधांत उतारू, व्यापारी व नोकरवर्ग यांची सर्व प्रकारे होणारी गैरसोय दाखवून ते म्हणतात की नेटिव्ह लोक बरेच कडवे असते तर युरोपिअन लोकांप्रमाणे त्यांचाही मानमरातब राहता. नेटिव्ह नोकरांची शोचनीय अवस्था दूर होण्याकरिता त्यांनी संघटना कशी करावी, आपल्या न्याय्य मागण्या मान्य होत नसतील तर कट (संप) कसा करावा, तो करताना मारामाऱ्या, धमक्या, यांपासून पूर्ण अलिप्त राहून आपला लढा कायदेशीर (कॉन्स्टिट्यूशनल) असण्याविषयी त्यांनी जागरूक कसे राहावे, आणखी कोणकोणती दक्षता घ्यावी हे सारे ते सविस्तर सांगतात. कोणत्याही क्षेत्रातील कामगारांना मार्गदर्शक ठरतील अशा मोलाच्या सूचना त्यांनी या निबंधातून दिल्या आहेत.

आपल्या अर्थकारणाचाही आगरकरांनी सांगोपांग विचार केला आहे. भारतातील वाढत्या दारिद्र्याबद्दल त्यांनी सरकारला तर धारेवर धरलेच, पण त्याचबरोबर समाजालाही दारिद्र्य दूर करण्याचे उपाय सांगितले. ते म्हणतात की, 'व्यापारवृद्धि हा समाजोत्कर्षाचा एक मुख्य घटक आहे. मनुष्याच्या उद्योगांचे जे दोन मुख्य भेद आहेत, म्हणजे एक नियामक (उदा. राजे, मंत्री, लष्करी शिपाई, न्यायाधीश, शिक्षक, इत्यादि) आणि दुसरा उत्पादक (उदा. शेतकरी, कोष्टी, सुतार, गवंडी, कारागीर, धंदेवाले), यांपैकी ज्या देशात उत्पादक उद्योग करणाऱ्यांची संख्या मोठी असते, व केवळ नियामक उद्योग करणाऱ्यांची संख्या अगदी स्वल्प असते, तो देश सुखी असतो, व ज्या देशात याच्या उलट स्थिती असते तेथे कांत्या होतात. १७८९ साली फ्रान्स देशात जी मोठी राज्यक्रांति झाली तिच्या अनेक कारणांपैकी फाजील अंमलदार हे एक मुख्य कारण होते असे ते म्हणतात. आपल्याकडील सुशिक्षित लोकांनी सगळा जीव सरकारी नोकरीवर ठेवल्यामुळे आपली किंमत फार कमी करून घेतली आहे. 'कोठे १०/१२ रुपयांची जागा रिकामी झाली की, तीबद्दल शेपन्नास मॅट्रिक्युलेशन पास झालेल्या उमेदवारांचे अर्ज ! धिक् तुमची विद्या आणि तुमचे कर्तृत्व ! कष्टाने संपादिलेल्या विद्येचा असा सर्वंग विक्रय करावयाचा काय ? विद्यार्जनाने विकसित झालेली मने स्वतंत्र धंदे स्थापण्याकडे लावाल, तर तुम्हास अन्नाची किंवा मानाची काय वाण पडणार आहे ? पण खांदा देऊन

काम करण्याची व दुसऱ्याचे गुलाम न होता स्वतःच्या करामतीवर चरितार्थ संपादण्याची धमक आता कोठे राहिली आहे ?' (६९-७०)

अर्थकारणावरील आगरकरांचे बरेच लेख मुख्यतः राजकीय स्वरूपाचे असल्यामुळे त्यांचा परामर्श त्यांच्या राजकीय सुधारणाविचारात घेऊ.

या विविध विषयांप्रमाणेच आगरकरांनी हिंदु-मुसलमानांच्या प्रश्नावरही फार परखड विचार मांडले आहेत. मुंबईत १८९३ साली हिंदू-मुसलमानांचा दंगा झाला आणि त्याचे पडसाद इतरत्र उमटून या दोन जमातींमधील तेढ वाढू लागली. तेव्हा त्या विषयावर अनेक निबंधांतून आगरकरांनी जे विचार प्रकट केले ते आजही लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत. मुसलमानांना नेहमी झुकते माप देणाऱ्या ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना ते निर्भयपणे वजावतात : 'राज्य काबीज करण्यात भेद करण्याने कदाचित् फायदा होत असेल; [पण] संपादिलेल्या राज्याचे संरक्षण होऊन सर्व प्रजा संतुष्ट राहण्यास निःपक्षपाती न्यायासारखे दुसरे साधन नाही.'^{१०} 'ज्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांना मुसलमानांची विशेष कळकळ येत असेल त्यांनी त्यांना पाहिजे तर स्वतःचे पगार लावून द्यावे; पण गरीब हिंदूवर त्यांचेसाठी विनाकारण इतराजी करू नये; कारण, हिंदू हा जरी पराकाष्ठेचा कृतज्ञ, राजनिष्ठ व शांतिप्रिय प्राणी आहे, तरी अन्यायाचा अतिरेक झाला असता त्याचे सुद्धा स्वस्वामित्व नाहीसे होणे हे अगदी स्वाभाविक आहे हे असल्या अधिकाऱ्यांनी हमेशा ध्यानात ठेवले पाहिजे.'^{११}

याच सुमारास इस्माइल खान नावाच्या एका गृहस्थाने लिहिलेले एक पत्र लंडन टाइम्सने प्रसिद्ध केले. त्यात तो लिहितो, 'मुसलमान लोक जरी संख्येने हिंदूंहून फार कमी आहेत, तथापि हिंदूंच्या बरोबरीने त्यांस सर्व हक्क मिळाल्यावाचून ते स्वस्थ बसणार नाहीत. . . . गत काली आमचे पूर्वज हिंदुस्थानावर आपला अंमल गाजवीत होते हे आम्ही अद्याप विसरलो नाही; व ज्या राष्ट्रास आम्ही एकदा पादाक्रांत केले होते, त्या गर्विष्ठ व दुराग्रही राष्ट्रापुढे डोके वाकविण्याचे काम आमच्या हातून कालत्रयीही व्हावयाचे नाही.'^{१२} या पत्रात इस्माइलखानाने दिलेल्या धमकीची खरपूस हजेरी घेऊन आगरकरांनी मुसलमानांना त्यांची जागा स्पष्ट शब्दांत दाखवून दिली आहे. ते लिहितात, 'इस्माइलखानाच्या पत्रास लंडन टाइम्सने जागा कशी दिली याचाच आम्हास मोठा चमत्कार वाटतो. एखाद्या हिंदूने असे पत्र लिहिले असते तर ते खचित राजद्रोही ठरले असते. . . . हिंदुस्थानचे राज्य इंग्रजांनी मुसलमानांपासून

१०. 'हिंदु व मुसलमान यांचे ऐक्य कशाने होईल ?'

११. 'रास्त गोष्टीस भितो कोण ?'

१२. 'हिंदू व मुसलमान यांच्यांत तंटे कां होतात ?'

घेतले हे [इस्माइलखानाचे] म्हणणे वरोबर नाही. रजपूत, मराठे व शीख यांनी इंग्रजी होण्यापूर्वी मुसलमानांची पादशाही जमीनदोस्त केली होती. . . .

आम्ही हिंदू लोकांस ठोकून काढून नाहीसे करू, असल्या शुष्क वल्गना करण्यात मुसलमानांनी कधीही समाधान मानू नये. ऐन सद्दीच्या दिवसांत जी गोष्ट करता आली नाही, ती आता साधण्याचा मुळीच संभव नाही. . . . मुसलमान लोकांचा खरा तरणोपाय हिंदू लोकांशी एकमत करण्यात आणि जोडीने ज्ञान, संपत्ति व राजकीय हक्क संपादण्यात आहे, असे आम्हास वाटते.^{१३} असे न केल्यास त्यांनी हे लक्षात ठेवावे की 'जेव्हा आम्ही हिंदू लोक ब्रिटिश पलटणीची परवा न करता ब्रिटिश लोकांच्या हातून आपले राज्य हिसकावून घेण्यास तयार होऊ तेव्हा त्यांबरोबर त्यांना टेकू देणाऱ्या मुसलमान लोकांचाही समाचार आम्हांस सहज घेता येणार आहे !'^{१४}

'अशाने निभाव कसा लागेल ?' या निबंधात आगरकर हिंदू लोक आणि हिंदू धर्म यांच्या शांति व सहिष्णुता या अनन्यसाधारण गुणांचा गौरवपूर्ण उल्लेख करतात आणि त्यांचा जर कोणी अंत पाहील तर स्वधर्मरक्षणासाठी तेही प्रतिटोला हाणल्यावाचून राहणार नाहीत असा खणखणीत इशाराही देतात. ते म्हणतात, 'हिंदू लोक जात्या गरीब आहेत; ते आपण होऊन विनाकारण कोणाच्याही अंगावर तुटून पडावयाचे नाहीत; एका दृष्टीने त्यांच्या धर्मासारखा दुसरा धर्म नाही; व्यावृत्ति हा या धर्माचा प्रशंसनीय गुण होय; परधर्माच्या लोकांनी हिंदू व्हावे अशी या धर्माची बिलकुल इच्छा नाही. . . . मुसलमानांपेक्षा किंवा ख्रिस्ती लोकांपेक्षा हिंदू लोकांच्या वृत्तीत जी शांति दिसते तिचे हेच कारण होय. . . . तथापि जोपर्यंत दुसऱ्या लोकांची डोकीं धर्मवेडांनी भणभणून गेली आहेत तोपर्यंत त्यांच्याशी संबंध पडणाऱ्या लोकांतही धर्माभिमानाचे थोडेसे वारे असले पाहिजे; नाहीतर त्यांच्या हातून स्वधर्माचे संरक्षण व्हावयाचे नाही. हिंदू लोकांचा धर्माभिमान इतक्यापुरता आहे, व तो श्लाघ्य आहे.'

वरील निःसंदिग्ध उद्गारांतून आगरकरांना हिंदुधर्माबद्दल असलेली गाढ आत्मीयता, रास्त अभिमान, व त्याच्या संरक्षणाची तळमळ व्यक्त होते. त्यांच्या-वर धर्मबुडवेपणाचा आरोप करणाऱ्यांनी हे उद्गार लक्षात घेण्यासारखे आहेत.

आगरकरांच्या सुधारणाविचाराचा परामर्श घेताना आपण प्रथम त्यांच्या राज्यशास्त्रीय विचाराकडे दृष्टिक्षेप टाकलाच आहे. विशेषतः स्वातंत्र्य, समता आणि संमतितत्त्व ही तत्त्वे मूलतः राज्यशास्त्रीयच आहेत. परंतु आगरकरांच्या

१३. 'हें विचारीपणाचें कृत्य नव्हे.'

१४. 'रास्त गोष्टीस भितो कोण ?'

दैर्नदिन राजकारणविषयक विचारांचा परामर्श आपण अजून घेतला नाही. त्याकडे आता वळू.

आगरकर म्हणजे सामाजिक सुधारणा असे समीकरण अनेकांच्या अंतः-करणात ठाण मांडून वसले आहे. परंतु आगरकर जसे जहाल समाजसुधारक होते तसेच ते जहाल स्वराज्यवादीही होते ही गोष्ट बहुतेकांना अज्ञात आहे असे म्हणावे लागते. आगरकरांच्या जहाल स्वराज्यनिष्ठेबद्दल वाटेल तितका पुरावा त्यांच्या निबंधांतून देता येईल. पण तो देण्यापूर्वी खुद्द लोकमान्य टिळकांनी दिलेली पुढील साक्ष निर्णायक समजण्यास हरकत नसावी.

इ. स. १९१६ मध्ये आगरकरांच्या पहिल्या स्मृतिदिनानिमित्त केसरीत लिहिलेल्या लेखात आगरकरांना केवळ सामाजिक सुधारक म्हणणाऱ्यांना उद्देशून टिळक लिहितात : “जणू काय सुधारणेखेरीज आगरकरांनी कांहीच कामगिरी केली नाही. ... आगरकरांची राजकीय मते काय होती याची यांनी चौकशी केली होती काय ? १८८८ सालापर्यंत केसरीत जे राजकीय विषयावर लेख आले ते बहुतेक आगरकरांचे आहेत आणि त्यानंतर सुधारकांतही अशा प्रकारचे बरेच निबंध आले आहेत. या सर्वांचे सूक्ष्म निरीक्षण केले असता असे दिसून येईल की, आगरकर हे पक्के स्वराज्यवादी होते. ... राजकीय व औद्योगिक अवनति पाहून त्यांचे चित्त केशवपन्नादि चालींच्या निरीक्षणापेक्षांही अधिक संतप्त व दुःखित होत असे. ... जो तात्किकपणा समाजसुधारणेसंबंधाने त्यांच्या अंगी वसत होता तोच तात्किकपणा त्यांनी राजकीय बाबींवरील आपल्या लेखांतही पूर्णपणे उपयोगांत आणिला आहे. ... ज्यांना बाकीच्या बाबती पहावयाच्या नव्हत्या त्यांना सगळा आगरकर नको होता. किंबहुना तो त्यांच्या पचनीही पडला नसता.”^{१५}

आगरकरांच्या निबंधांच्या आधारेनेही हाच मुद्दा सिद्ध होतो. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या विकसित संस्कृतीबद्दल व तिच्यामुळे झालेल्या आपल्या प्रबोधनाबद्दल जरी त्यांना आदर व कौतुक असले, आणि त्यांच्या अमलांत सामाजिक सुधारणा करण्यास अनुकूल काल प्राप्त झाला आहे असेही ते मानीत असले, तरी त्याबरोबर आलेले देशाचे पारतंत्र्य त्यांना अतिशय दुःसह होत होते. इतके की त्यापुढे प्रसंगी त्यांना सामाजिक सुधारणा कमी महत्त्वाची वाटे. ‘फेरजमाबंदी आणि लष्करी खर्च’ या निबंधात ते म्हणतात, “मागे एका प्रसंगी आ. मि. जस्टिस तेलंग यांनी अत्युत्कृष्ट रीतीने प्रतिपादन केल्याप्रमाणे सामाजिक सुधारणांपेक्षाही राजकीय सुधारणा विशेष आवश्यक आहेत, आणि म्हणून राजकीय सुधारणा सामाजिक सुधारणांच्या अगोदर झाल्या पाहिजेत. सुधारणांचा वास्तविक पाहता असा क्रम असून आमचे सरकार त्याचा व्युत्क्रम करू

पहाते, हे आश्चर्य नव्हे काय ! . . . विशिष्ट प्रकारच्या राजकीय व्यवस्था समाजाच्या अस्तित्वाला अत्यावश्यक आहेत; म्हणजे त्या नसल्या तर समाजाची वाताहत होते. सामाजिक सुधारणांची तशी गोष्ट नाही. त्या समाजास शोभा देतात, किंवा विशेष प्रकारचा आनंद उत्पन्न करतात. तेव्हा त्या मागून झाल्या तरी चालतील. जातिभेद, बालविवाह, असंमत वैधव्य, केशवपन वगैरे दुष्ट चालींपासून आम्हास पुष्कळ त्रास होत आहे; पण मिठावरील जबरदस्त कर, दर तीस वर्षांनी आमच्या जमिनीच्या बोकांडीस वसणारा रेव्हिन्यू सर्वेचा फेरा, व यमोदराप्रमाणे प्रतिवर्षी कोटचवधी रुपये भक्ष्यस्थानी पडले तरी फिरून आपले हपापल्यासारखे करणारे लष्करी खाते, इत्यादिकांपासून आम्हास जो त्रास होत आहे, त्यापुढे सामाजिक शोचनीय दुराचारांपासून होणारा त्रास काहीच नाही, असे म्हटले तरी चालेल. या घटकेस ज्या विधवा वैधव्यदुःख भोगीत आहेत, किंवा येथून पुढे आणखी शेषत्रास वर्षांत ज्यांना ते भोगावे लागेल, त्या सर्वांचे दुःख एके ठिकाणी केले तरी ते १८७५-७६-७७ सालच्या दुष्काळांत जी साठ लक्ष मनुष्ये अन्नान्न करून मेली, त्यांच्या दुःखाबरोबर येणार नाही, अशी आमची खात्री आहे.”

पारतंत्र्यामुळे देशाचे सर्व बाजूंनी किती नुकसान होते हे आगरकरांनी वारंवार दाखविले आहे. परकीय अंमलामुळे आमच्या देशावर आलेली प्रेतकळा, आमच्यावर प्रत्यही ओढवणारे मानहानीचे प्रसंग, आमच्या द्रव्याला लागलेली कायमची ओहोटी, आमचा व्यापार, कला, सण, खेळ व इतर गुणांचा दिवसानु-दिवस होत असलेला त्रास, इत्यादि असंख्य दोष साधार दाखवून, ही दुःस्थिती दूर करण्यासाठी आपला राज्यकारभार आपल्या हाती घेण्याखेरीज आपला तरणोपाय नाही असे त्यांनी वेळोवेळी स्पष्टपणे म्हटले आहे.

हिंदुस्थानचे वाढते दारिद्र्य आगरकरांना कमालीचे बोचत असे. ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानची जी लूट चालविली होती तिच्यामुळे येथील लोक दिवसानुदिवस अधिकाधिक दरिद्री होत चालले असून त्यांचे राज्य कायम असेपर्यंत तिच्यापासून सुटका नाही हे त्यांना स्वच्छ दिसत होते. अर्थकारणावर आगरकरांनी जे अनेक लेख लिहिले त्यांपैकी बहुतेक इंग्रजांच्या आर्थिक धोरणाचा खरपूस समाचार घेणारे आहेत, हे ‘इंग्रजी राज्याची उलट बाजू अथवा आमचे घोर दारिद्र्य’, ‘हिंदुस्थानास क्षय लागला !’, ‘इंग्लिश राज्यांत पोटभर अन्न मिळत नाही’, ‘हिंदुस्थानांतील अन्नान्न दशेचे परिणाम’, ‘भांडवल गेलें व्यापार गेला’ अशा नुसत्या शीर्षकांवरूनही दिसून येते. ‘गुलामांचें राष्ट्र’ या निबंधात ते लिहितात, “या शंभर वर्षांत हिंदुस्थानचे उत्पन्न सरासरीने चाळीस कोटी पडले असे धरिले आणि त्याचा फक्त अर्धा भाग प्रतिवर्षी इंग्लिश लोकांच्या खिशांत

पडला असे मानिले, तरी एका शतकांत दोन निखर्व रुपये या देशातून परदेशात गेले असा हिशेब होतो. . . . आणखी पाच पंचवीस वर्षे असाच क्रम चालू राहील तर हिंदुस्थानातील लोक एकमेकांस खाऊ लागतील, किंवा भुकेच्या दुःसह यातनांमुळे बेफाम होऊन जाऊन ते आपल्या राज्यकर्त्यांचे जू झुगारून देण्यास प्रवृत्त होतील, असे डोळ्यापुढे दळदळीत दिसून आल्यावाचून राहील काय ?” (१६५-६६)

हिंदुस्थानातील ब्रिटिश अंमलदारांवर होणारा खर्च आणि विशेषतः लष्करावर होणारा अवाढव्य खर्च यामुळे हिंदुस्थानातील लोक अक्षरशः नागविले जात होते. ब्रिटिश अंमलदार आणि येथील देशी प्रजा यांच्यावावतीत राज्यकर्त्यांकडून होणारा विलक्षण पक्षपात किती क्रूर आहे याची जाणीव ते सरकारला निर्भयपणे सतत करून देत होते. उदाहरणार्थ रुप्याचा भाव उतरल्यामुळे युरोपियन अंमलदारांचे नुकसान होते म्हणून त्यांच्या पगाराची भरपाई करण्यासाठी दोन तीन कोटी रुपये उभे करण्याच्या हेतूने एखादा जवरदस्त कर हिंदी लोकांवर लादण्याचा विचार पुढे आला, तेव्हा आगरकरांनी ‘राज्यकर्त्यांनी, “लोभमूलानि पापानि” हे वचन ध्यानात ठेवा’, ‘अतितृष्णा न कर्तव्या, चक्रं भ्रमति मस्तके’, ‘शेळी जाते जिवानिशी खाणारा म्हणतो वातड !’, ‘जावई पाहुणा आला म्हणून टोणगा पान्हेवेल काय’ असे अनेक अतिशय प्रखर व सडेतोड लेख लिहून तो विचार किती अन्याय्य आणि अनर्थावह होणार आहे हे स्पष्टपणे दाखवून दिले. ‘कोणाच्याही सुखाचा तिसरा हिस्सा कमी होणे, आणि अन्नावाचून कोणालाही उपाशी मरावे लागणे यातील भेद तुम्हाला कळत नाही काय ?’ असे ते सरकारला ठणकावून विचारतात. ‘हिंदुस्थानातील अध्या लोकांस प्रतिदिवशी अर्धपोटी झोपावे लागते’ ह्या डॉ. हंटरसारख्या ‘प्रमुख स्टॅटिस्टिकवाल्या’ एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या अभिप्रायाचा हवाला देऊन आगरकर म्हणतात की अशा स्थितीत राज्यकर्त्यांनी आगगाड्या, पोस्ट ऑफिसे, कॉलेजे, टोलेजंग इमारती, समर्थ फौजफाटा इत्यादि आमचे डोळे दिपवून टाकणाऱ्या अनेक सुखसोयींनी देश “कितीही नटवला असला तरी तो अंतर्गामी सुखी असेलच, असे खात्रीने म्हणवणार नाही. एखादे प्रसंगी मयासुराने निर्माण केलेल्या मायावी वाजारात खरेदी करून बनलेल्या गिऱ्हाइकाप्रमाणे आमची स्थिती होण्याचा संभव आहे !” (३१६)

राष्ट्रीय सभेसंबंधी आगरकरांनी जे विचार मांडले त्यांत त्यांचे राजकीय ध्येय स्पष्टपणे व्यक्त झाले आहे. ‘अद्यापि राष्ट्रीय सभेचे काम झाले नाही’ या निबंधात ते म्हणतात, ‘आमच्या राष्ट्राला खरे राष्ट्रपण आणण्यासाठी आमच्या राष्ट्रसभेची स्थापना झाली आहे असे आम्ही समजतो. . . . कोणत्याही राष्ट्राला

राष्ट्रपण येणे म्हणजे त्यावर अम्मल करणाऱ्या सरकारचे नियंत्रण किंवा नियमन त्यांतील लोकांचे हाती येणे होय. '

राष्ट्रसभा मि. ए. ओ. ह्यूमसाहेबांनी अस्तित्वात आणली आणि आपले सामर्थ्यसर्वस्व खर्च करून तिचे हर एक प्रकारे सात वर्षे संरक्षण केले. त्यांनी हिंदुस्थानच्या भयप्रद दारिद्र्याबद्दल जेव्हा एक पत्रक काढले तेव्हा त्यांच्यावर त्यांच्या जातभाईंनी राजद्रोहाचा बडगा उचलला हे पाहून आमच्यातले शहाणे-सुर्ते म्हणविणारे कांही लोकही त्यांच्यावर तुटून पडू लागले. तेव्हा संतप्त होऊन आगरकर उद्गारतात, 'खासा न्याय ! खासे धैर्य ! खासी देशभक्ती ! ... ह्यूमसाहेबांसारखी आमची आम्हास कळकळ असती तर राजद्रोहाचा किंवा दुसरा कसलाही आरोप आपणांवर आणून घेण्यास व त्याचे परिणाम साहण्यास आम्ही तयार झालो असतो. ' (१६५-६६)

सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा या देशात सुरू न करण्याची जी कारणे व्हाइसरॉय लॉर्ड लॅन्सडौनने दिली, ती पाहून आगरकर अत्यंत संतप्त व उद्विग्न होतात. या कारणांत एक कारण असे होते की हिंदुस्थानची राज्यव्यवस्था सुरळीत चालण्यास युरोपियन अधिकाऱ्यांची जी संख्या राखणे अत्यंत अवश्य आहे, ती ही परीक्षा या देशी सुरू केल्याने मुळीच राखता येणे शक्य नाही. दुसरे कारण परीक्षेवरच लायकी ठरविल्याने दुसरा असा एक अन्याय होण्याचा संभव आहे की, ज्यांना अधिकार गाजविण्याची पूर्वापार सवय झालेली आहे असे मुसलमान, शीख वगैरे लोक ही परीक्षेची कटकट त्यांच्याने उरकत नसल्याने मोठ्या जागांस नालायक ठरणार, व त्यांच्या अनेक गुणांस सरकार मुकणार. या कोटिक्रमास आगरकरांनी 'वेळ मोठी आणीवाणीची आहे, यावेळी स्वस्थ बसाल तर फसाल' या आपल्या झणझणीत लेखांत खरमरीत उत्तर दिले आहे. ते विचारतात की, 'मुसलमान लोकांनी येथे मोठाले दिग्विजय केले आहेत म्हणून ते जर मोठ्या अधिकाराची कामे करण्यास लायक ठरतात, तर त्यास त्राहि त्राहि करावयास लावून अटकेपर्यंत आपला झेंडा नेणारे मराठे त्या कामास नालायक का ठरावेत ? मराठ्यांच्या पूर्वजांनीही बादशाही गाजविली नाही काय ? पण या गोष्टी आता बोलून काय उपयोग ? "पंके निमग्ने करिणि भेको भवति मूर्धगः" असो. अशा प्रकारे एका जातीस व्यर्थ महती देऊन दुसरीचा नाहक पाणउतारा करणे हे "दुही माजवा आणि राज्य करा" या मूर्ख तत्त्वाचा अवलंब करणारांस शोभो.'

आमच्या राज्यकर्त्यांची आमच्या बाबतीतील हीच पक्षपाती दृष्टी आमच्या व्यापारासंबंधीच्या त्यांच्या धोरणातही सतत दिसत होती. रुप्याची किंमत कमी झाल्यामुळे हिंदुस्थानच्या तिजोरीस आलेली साडेतीन कोटींची तूट भरून काढण्या-

करिता परदेशातून येणाऱ्या मालावर पाच टक्के जकात बसविण्याचे, पण त्याला परदेशी कापडाचा अपवाद करण्याचे, घाटत होते. परंतु आयात व्यापारापैकी निम्मा भाग कापडाचा असल्यामुळे या जकातीमुळे सरकारला केवळ दीड कोटी रुपये उत्पन्न होणार होते. उरलेली तूट भरून काढण्याकरिता मग आमचा इन्कमटॅक्स वाढवावा व आधीच दरिद्री होत चाललेल्या जनतेस आणखी पिळून काढावे हा सरकारचा हेतू ओळखून आगरकर म्हणतात, 'ज्या गोष्टीचा संबंध इंग्लंडच्या तिजोरीशी, तेथील व्यापाराशी किंवा इंग्रजांच्या अन्य हिताहिताशी पोचत असेल अशा बाबतीत इंग्लंडने हिंदुस्थानचे कल्याण केल्याचे व येथील लोकांस इंग्लंड-पासून न्याय मिळाल्याचे क्वचितच उदाहरण दाखविता येईल.'^{१६} वास्तविक कापडावर जकात बसविल्यास हिंदुस्थानची सर्व तूट भरून आली असती व मॅचेस्टरवाल्यांचेही काडीइतके नुकसान होण्याचा संभव नव्हता. तरी सरकार हा विलक्षण अन्याय घडघडीत करीत होते आणि वर त्याचे मंडन करीत होते. हे पाहून आगरकर 'उघड अन्यायाचे निःशंक मंडन' या जळजळीत लेखात म्हणतात की, 'आमच्या भावी सुस्थितीवद्दल आम्हास मोठी भीति उत्पन्न झाली आहे. माजी स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड किबर्ल यांनी यासंबंधात हौस ऑफ लॉर्ड्समध्ये केलेल्या भाषणात स्पष्ट सांगितले की 'ग्रेट ब्रिटनने आपल्या स्वतःच्या हिताकडे दृष्टी देणे हे त्याचे प्रमुख कर्तव्य होय. ... तथापि अगदी आणीवाणीची वेळ येईल तर मात्र हिंदुस्थानचा तरणोपाय कशात आहे हे प्रथम पाहणे अवश्य होईल.' यावर आगरकर सरकारला 'हिंदुस्थानच्या प्राणांतसमयी तरी इंग्लंड त्यास अंतर देणार नाही, हे त्याचे महद्भाग्यच समजले पाहिजे' असा औप-रोधिक टोमणा देतात व शेवटी बजावतात की त्यांची ही अरेरावी सदैव चालणे सर्वथा अशक्य आहे. आज ना उद्या आपल्या या राजनीतीत त्यांना बदल करावाच लागेल.

राज्यकर्त्यांच्या अमर्याद स्वार्थाचे व जुलमाचे दुष्परिणाम किती भयानक होतात हे इतिहासातील अनेक उदाहरणे देऊन आगरकरांनी दाखविले आहे. प्रजेच्या सामर्थ्याबाहेर करवाढ करून ती वसूल करण्यास सरकारी अंमलदार जेव्हा जुलमाचा अतिरेक करतात तेव्हा सर्वत्र मारामार्या सुरू होऊन अनवस्था कशी माजते, प्रजा एकदा वंड करून उठली की तिचा क्रोधान्नी किती भडकतो हे सोदाहरण दाखवून सरकारला सावध करण्यास आगरकर मुळीच कचरत नाहीत. ते स्वच्छ शब्दांत सांगतात, 'प्रजा कितीही राजनिष्ठ असली तरी अचेतन वस्तु-प्रमाणे पाहिजे तसली वागणूक ती हवा तेवढा वेळ सहन करील, असे समजणे हे शुद्ध मूर्खपण होय. ... सरकारी अंमलदारांचा जुलूम असह्य झाल्यामुळे

लोकांनी हत्यारास हात घालून छळ करणाऱ्या राजांस आणि त्याच्या साथ्यांस कंठस्नान घातल्याची उदाहरणे पुष्कळ आहेत.' (३१३) ते पुढे म्हणतात, 'सारी प्रजा बेजार होऊन गेल्यावर काय प्रसंग गुदरतो याचे उदाहरण फ्रान्स देशात १७८९ साली जी प्रचंड राज्यक्रांती झाली ती देत आहे ! शंभर वर्षांपूर्वी फ्रान्स देशात लोकसंतापाग्नीचे जे भयंकर होमकुंड पेटले त्यात कित्येक शतकेपर्यंत अनाथ प्रजेवर जुलूम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या आणि सिंहासनस्थ राजारानीच्या आहुत्या पडल्या !' (३१५)

परकीय राज्यकर्त्यांशी एवढ्या झुंजार वृत्तीने टक्कर घेणाऱ्या या व्यक्तीस नुसते जहाल राजकारणी नव्हे, तर ज्वलज्जहाल राजकारणी म्हणणेच सार्थ ठरणार नाही काय ? आणि अशा व्यक्तीस आणखी आयुष्य लाभते तर १८९६ च्या भयानक दुष्काळातील सरकारची निर्घृण बेपर्वाई आणि १८९७ च्या प्लेगातील रॅड साहेबांची उद्दाम अरेरावी पाहून तिने काय केले असते हे सांगण्यास एखाद्या भविष्यवाद्याची आवश्यकता आहे काय ?

४

समाजहितार्थ आपले सर्वस्व वेचणाऱ्या या विचारवंताबद्दल महाराष्ट्रात अनेक गैरसमज होते, आणि आजही आहेत, असे या लेखारंभी म्हटले आहे. आता त्या गैरसमजांचा क्रमशः परामर्श घेऊन हे विवेचन संपवू.

आगरकरांबद्दल जनतेत अप्रीती किंवा उदासीनता निर्माण होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे टिळकांसारख्या अखिल भारतीय कीर्तीच्या लोकमान्य नेत्याशी त्यांचा झालेला मतभेद. आपल्या असामान्य कर्तृत्वाने भारतीय जनतेच्या हृदयसिंहासनावर विराजमान झालेल्या टिळकांसारख्या महान व्यक्तीशी आगरकरांनी संघर्ष केला, त्यांच्यावर ते सर्व सामर्थ्यानिशी तुटून पडले, ही गोष्ट बहुसंख्य लोकांना धक्का देणारी वाटावी हे स्वाभाविक आहे. परंतु या दोघांतील मतभेदाची कारणमीमांसा निःपक्षपातोपणे केल्यास आगरकरांविषयी विरोधकांची अप्रीती सर्वस्वी निराधार आहे हे आपल्या लक्षात येईल.

टिळक-आगरकर यांच्याविषयी विचार करताना आपण हे ध्यानात बाळगले पाहिजे की एकाच साली (१८५६) जन्मलेल्या या दोघा महापुरुषांपैकी आगरकर फक्त एकोणचाळीस वर्षे जगले, तर सुदैवाने टिळकांना आणखी पंचवीस वर्षे लाभली. टिळकांचे अखिल भारतीय नेतृत्व हे आगरकरांच्या मृत्यूनंतर त्यांना प्राप्त झाले. कोल्हापूरप्रकरणी टिळक प्रथम तुरुंगात गेले ते आगरकरांसह. त्यानंतर पहिला राजद्रोहाचा खटला झाला तो १८९७ मध्ये, म्हणजे आगरकरांच्या मृत्यूनंतर दोन वर्षांनी. यावेळी जर आगरकर ह्यात असते तर त्यांचे राजकीय

विचार टिळकांपेक्षा कमी जहाल झाले असते असे म्हणण्यास, त्यांचे आपण जे एतद्विषयक विचार पाहिले त्यावरून कसलेही कारण दिसत नाही.

१८८१ ते १८९५ या पंधरा वर्षांत पहिली सात वर्षे या दोघांनी सहकार्याने महाराष्ट्रात एक इतिहास घडवला. दोघेही स्वयंभू, मनस्वी, प्रखर तत्त्वनिष्ठ व आपआपल्या विचारसरणीबद्दल दृढविश्वास बाळगणारे. परंतु देशोद्धाराचे त्यांचे ध्येय जरी समान असले, तरी त्याविषयीच्या त्यांच्या संकल्पना भिन्न होत्या. त्यामुळे त्यांचे मतैक्य फार काळ टिकणे अशक्य होते. राजकीय स्वातंत्र्याचे महत्त्व दोघांना सारखेच वाटत होते. मतभेद होता तो सामाजिक व धार्मिक सुधारणा कोणत्या करावयाच्या, केव्हा करावयाच्या व कशा करावयाच्या यासंबंधात. टिळकांच्या मते आपली सर्व शक्ती प्रथम स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या कामी लावली पाहिजे. सामाजिक व धार्मिक सुधारणांच्या मागे लागल्यास जनतेची मने दुखावतील व आपली शक्ती कमी होईल. त्या सुधारणा स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आपण सहज करू शकू. यावर आगरकर म्हणत की राजकीय स्वातंत्र्य जाणे म्हणजे शरीरांतील चैतन्यसारतत्त्वच नाहीसे होणे होय, म्हणून राष्ट्रसंभ्रादि साधनांच्या द्वारे ते फिरून प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न आम्ही करीतच आहोत. परवशता ही अत्यंत शोच्य आहे हे निर्विवाद आहे. परंतु ती दूर करण्याचे कार्य करीत असतांना सांप्रतकाळ सामाजिक सुधारणेस अनुकूल असल्यामुळे आम्ही स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नाबरोबरच आमची सामाजिक व धार्मिक स्थितीही सुधारण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आज आमचे राज्यकर्ते परके असल्यामुळे आमच्या राष्ट्रातील धार्मिक व सामाजिक दोष ते पाहू शकतात, एवढेच नव्हे तर, सतीच्या चालीसारखी अमानुष चाल लोकांच्या विरोधास न जुमानता त्यांनी कायद्याने बंदही केली आहे. तेव्हा राज्यकर्त्यांच्या या दृष्टीचा फायदा घेऊन राजकीय हक्कांबरोबरच आमच्या धार्मिक व सामाजिक सुधारणांची मागणीही आम्ही शक्य तेवढी पुढे रेटली पाहिजे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर या सुधारणा कराव्या हे म्हणणे बरोबर नाही; कारण राजकीय स्वातंत्र्य असूनही सामाजिक व धार्मिक गोष्टींत अत्यंत तीव्र दास्यपाशाने सर्वप्रकारे जखडलेले असे अनेक समाज असतात. कारण स्वतंत्र देशांतील जे सरकारी अधिकारी असतात, ते नव्याण्व वाटांनी जुन्या मतांना चिकटून असतात. तसे नसते तर प्रत्येक स्वतंत्र देशातील प्रसिद्ध आद्य सुधारकांचा इतका छळ का झाला असता ? म्हणून इंग्रजांशी लढता लढताच आम्ही स्वतःशीही लढून सर्वांगीण सुधारणा केली पाहिजे. नाही तर मिळालेले स्वराज्य आम्ही टिकवू शकणार नाही, व ते टिकले तरीही त्यात सर्व प्रजेस न्याय व सुख मिळू शकणार नाही. कारण जोपर्यंत जाती-जातींतील श्रेष्ठ-कनिष्ठ भाव, स्त्रीपुरुषांतील विषमता यासारखे

दोष कायम राहतील तोपर्यंत सर्वांना न्याय मिळणे अशक्य आहे. सामाजिक किंवा धार्मिक सुधारणा करण्याची गरज नाही असे टिळकांनी केव्हाही व कोठेही म्हटले नाही हे खरे. परंतु त्यांना आगरकरांइतकी या सुधारणांची निकड वाटत नव्हती. तत्कालीन रूढींतील कौर्य तितके त्यांना झोंवत नव्हते, त्यांतील अमानुषता तेवढी असह्य होत नव्हती. त्यामुळे त्यांनी कधी कायद्याच्या मदतीला हरकत घेऊन, कधी आईबापांना दुःख होण्याचे निमित्त सांगून, कधी समाजाच्या रोषाची भीती दाखवून, तर कधी आपला धर्म व संस्कृती यांना धक्का पोचण्याची सबब सांगून, या सुधारणांना आडवळणाने सतत विरोधच केला. या संबंधात डॉ. य. दि. फडके यांनी दिलेले उदाहरण अतिशय बोलके आहे. ते म्हणतात, “संमतिवयाच्या विधेयकामुळे ‘आमच्या रूढीस व शास्त्रास धक्का बसतो हाच आमचा मुख्य मुद्दा’ असल्याचे टिळकांनी केसरीतही लिहिले आहे.”^{१७} डॉ. फडके पुढे लिहितात, ‘संमतिवयाचे विधेयक मंजूर झाल्यानंतरही त्याविरुद्ध सरळ व्हिक्टोरिया राणीकडे दाद मागण्याचाही टिळकांनी घाट घातला होता असे दिसते. त्यासाठी मुंबईला भरविलेल्या सभेत हिंदू पुढाऱ्यां-प्रमाणेच मुसलमान मौलवींचीही भाषणे झाली. या निमित्ताने धर्माभिमानी हिंदू-मुसलमानांची संयुक्त आघाडी तयार करण्याचा टिळकांनी प्रयत्न केला.’^{१८} स्त्रीला सर्व बाजूंनी दास्यात जखडून ठेवणाऱ्या मुसलमान धर्माशी संमतिवयाच्या विरोधकाला विरोध करताना त्यांनी हातमिळवणी केली, यावरून त्यांचा संस्कृतीचा अभिमान कोणत्या टोकाला जाऊ शकत होता हे दिसून येते. टिळक आगरकरांच्या या प्रकृतिभेदाचे वर्णन आचार्य जावडेकर यांनी पुढील-प्रमाणे केले आहे. ‘लो. टिळकांनी . . . आपल्या संस्कृतीच्या अभिमानाच्याच परंपरागत पायावर जहाल राजकारणाचा पाया घातला. आगरकरांच्या जहाल राजकीय बिचारांचा पाया केवळ जनतेचे वाढते दारिद्र्य आणि स्वातंत्र्याची, समतेची आणि सत्यनिष्ठेची सार्वत्रिक आकांक्षा हा होता.’^{१९} टिळकांच्या या सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाच्या प्रयत्नास जरी तत्काळ मोठे यश मिळाले, तरी त्याचे दूरगामी परिणाम अतिशय घातक झाले असे दिसते. यासंबंधात आचार्य जावडेकरांचे विवेचन विचारार्ह आहे. ते म्हणतात : ‘लोकमान्यांनी सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाच्या आधारावर जे राष्ट्रीयत्व निर्माण केले, त्यामुळे त्यांच्या हयातीत महाराष्ट्रातील ब्राह्मणेंतर जनतेत फारशी राजकीय जागृती झाली नव्हती व त्यांच्या मृत्यूनंतरच्या परिस्थितीत याच

१७. शोध : बाळगोपाळांचा, पृ. ६८.

१८. तत्रैव, पृ. ७०.

१९. आधुनिक भारत (आवृत्ती तिसरी, १९६८), पृ. २२९.

सांस्कृतिक राष्ट्रीयत्वाचा आधार घेऊन त्यांचे अनुयायी म्हणविणारे काही लोक पुढे राष्ट्रसन्मेल विरोध करू लागले, व आमची विशिष्ट संस्कृती रक्षण होत नसेल तर ते स्वराज्य आम्हास नको, म्हणून परकीय सत्तेशी सहकार्यही करू लागले ! यावरून स्वसंस्कृतीचा अभिमान हा नेहमी प्रखर राष्ट्रीय राजकारणास पोषक होईल, असे म्हणता येत नाही ! '२०

या संबंधात आगरकर म्हणत की आपल्या धर्मातील व संस्कृतीतील हितावह भाग घेणे जसे आवश्यक, तसेच अहितकर भाग टाकून देणेही तितकेच आवश्यक आहे. 'भारतीय आर्यत्व न सांडता' प्रगत देशांतील व संस्कृतींतील यशस्वी तत्त्वांचा स्वीकार जर आपण केला नाही तर देश राजकीय दृष्ट्या स्वतंत्र झाला तरी खऱ्या अर्थाने आपण स्वतंत्र होणार नाही.

धार्मिक व सामाजिक सुधारणांच्या वावरीत टिळकांचे आणखी असे म्हणणे होते की इंग्रजी शिक्षण मिळालेले बहुतेक सुशिक्षित लोक सामाजिक प्रश्नांविषयी विचार करू लागले आहेत. व उत्तरोत्तर त्यांच्या विचारांचा परिणाम त्यांच्या आचरणावर होईलच. व्यापारधंदा, सरकारी नोकऱ्या, आगगाडीचा प्रवास इत्यादि कारणांनी जातिबंध आपल्या आपण शिथिल होऊ लागले आहेत ते वाईट आहेत असे म्हणून एकमेकांस दुखविण्याची गरज नाही. शास्त्रज्ञानाच्या प्रसार-बरोबर धर्मसंबंधी वेडेपणाच्या समजुती लयास जातील. सबब त्यावरच टीका करण्याची गरज नाही. यावर आगरकर म्हणत की प्रवाहपतित होऊन केलेले वर्तनानंतर कधीही फलदायी होणे शक्य नाही.

या दोन मतांपैकी कोणाचे मत अचूक ठरले हे पाहण्यापूर्वी प्रथम आगरकरांच्या कार्याबद्दल जो दुसरा एक गैरसमज आहे तो लक्षात घ्यावा लागेल. यासंबंधी बहुतेकांचे मत असे आहे की बालविवाह, केशवपन, पुनर्विवाह आदि ज्या सुधारणांसाठी आगरकर झगडले, त्या सर्व आता झाल्या असल्यामुळे आज आगरकर संपले आहेत. परंतु हा समज निखालस चुकीचा आहे. आगरकरांना अभिप्रेत असलेल्या सुधारणांचा आवाका केवढा प्रचंड होता हे आपण वर पाहिलेच आहे. त्यांच्या जवळपासही आपण अजून गेलो नाही. ज्या काही सुधारणा झालेल्या आज आपणास दिसत आहेत त्यांचा समाजाला अपेक्षित इष्ट लाभ झालेला नाही, कारण आगरकरांच्या पद्धतीप्रमाणे आपण त्या केल्या नाहीत. बालविवाहाचेच उदाहरण घ्या. आगरकरांनी स्पष्ट सांगितले होते की 'बालविवाहाचे खंडन म्हणजे स्वयंवराचे मंडन. . . . जी स्वयंवरे नाहीत त्या सर्वांस आम्ही बालविवाहच समजतो ! ज्याचे त्याने लग्न करणे म्हणजे स्वयंवर ! एकाचे दुसऱ्याने करणे म्हणजे बालविवाह !' (२८४) हीच दृष्टी स्त्रीविषयक

सर्व सुधारणांच्या बाबतीत बाळगण्यास त्यांनी सांगितले होते. उदा. स्त्रीला शिक्षण द्यावयाचे ते स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्त्वाचा अंगीकार करून द्यावयाचे. स्त्री हा समाजाचा एक स्वतंत्र घटक आहे हे लक्षात घेऊन तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्याकरता तिला शिकवले पाहिजे असे त्यांचे म्हणणे होते. परंतु आम्ही ह्या सुधारणा केल्या त्या सुशिक्षित वराकडून प्रौढ व शिक्षित वधूची मागणी होऊ लागली म्हणून केल्या. म्हणजे पुरुषाचे साधन म्हणूनच स्त्रीकडे पाहिले गेले. त्यामुळे आज जरी स्त्रियांना पुरुषांच्या वरोवरीने शिक्षण दिले जात आहे व त्यांना सर्व व्यवसायांत प्रवेश मिळत आहे, तरी त्यांचे समाजातील स्थान फारसे बदलले नाही. वरसंशोधन, हुंडा, मानपान इत्यादि स्त्रीचे दुय्यम स्थान दर्शविणाऱ्या रूढी अजूनही कायम आहेत. एवढेच नव्हे तर त्या वाढत आहेत. अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रीला स्वतःच्या पैशाचा आपल्या इच्छेनुसार विनियोग करण्याचे स्वातंत्र्य असल्याचे दिसत नाही. सासरच्या छळापायी स्त्रियांनी स्वतःस जाळून घेतल्याच्या किंवा त्यांना जाळल्याच्या बातम्या आपण प्रत्यही वाचतो. तेव्हा स्त्रियांची स्थिती पूर्वीइतकीच दुर्धर आहे असे म्हणावे लागते. आरगकरांच्या म्हणण्याप्रमाणे व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तत्त्वास अनुसरून जर आम्ही हेतुपुरस्सर ह्या सुधारणा केल्या असल्या तर त्यायोगे स्त्रीचे मन स्वतंत्र झाले असते, तिला स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व लाभले असते व त्यामुळे स्वतंत्रपणे जगण्यास आवश्यक असे सामर्थ्य व धैर्य तिच्या अंगी आले असते. परंतु या सुधारणा काळाच्या ओघात आपोआप झाल्या व परिस्थितिशरण होऊन आम्ही त्या स्वीकारल्या, म्हणून शंभर वर्षांनंतरही आज स्त्रीची दुरवस्था कायम आहे. जातिभेदनिर्मूलनाच्या बाबतीतही हीच परिस्थिती आहे. जातिभेदातील अन्याय व अनिष्टता लक्षात घेऊन आपण ही सुधारणा केली नाही, तर टिळकांच्या अपेक्षेप्रमाणे व्यापार, प्रवास व नोकरीच्या निमित्ताने विविध जातींशी संपर्क आल्यामुळे जातिभेदाची बंधने आपोआप शिथिल झाली. पण त्यामुळेच आज संधी मिळेल तेथे प्रत्येक जात आपापला सवता सुभा निर्माण करून आपले स्वतंत्र बळ वाढवीत आहे व त्यामुळे राष्ट्राच्या ऐक्यास धोका निर्माण झाला आहे. अस्पृश्यतानिर्मूलनाच्या बाबतीत तर मोठे अपयश आले आहे. मीनाक्षीपुरमचा राष्ट्राला हादरा देणारा धर्मांतराचा प्रसंग त्या अपयशाचा ज्वलंत पुरावा आहे. याबाबतीत आगरकरांनी इशारा देऊन ठेवला होता हे आपण पाहिलेच आहे. त्यांनी अतिशय तळमळीने सांगितले होते की अस्पृश्यतेच्या रूढीतील विलक्षण अविचार, अन्याय, क्रौर्य, अमानुषता ही सर्वथैव असमर्थनीय असल्यामुळे आपण तिचा समजून उमजून व मनापासून त्याग केला पाहिजे. पण आपण तसे न केल्यामुळे आज अस्पृश्यतेची मगरमिठी आपल्या मनावर पूर्वीइतकीच पक्की बसलेली आहे. सारांश, आगरकरांना अभिप्रेत असलेल्या फार थोड्या सुधारणा

झाल्या आहेत, व त्याही अगदी वरवरच्या स्वरूपात झाल्या आहेत. त्यामुळे आगरकरांचे कार्य इतिहासजमा झाले आहे हे म्हणणे आत्मवंचक व दिशाभूल करणारे आहे. आपण आजही आगरकरांच्या विचारांच्या शंभर वर्षे मागे आहोत. यासंबंधी टिळक-आगरकरांच्या कार्याचा अतिशय बारकाईने व तटस्थपणे शोध घेणारे डॉ. य. दि. फडके यांचे पुढील विधान चित्य आहे. ते म्हणतात, 'पूर्व-गौरवावर आधारलेली राष्ट्रीय अस्मिता चेतवून स्वराज्यप्राप्तीसाठी जनआंदोलन संघटित करण्यात टिळकांनी आपले उभे आयुष्य वेचले, पण स्वराज्य मिळाल्या-नंतर येणाऱ्या काळाचा वेध घ्यावा असे भूतकाळात रमणाऱ्या टिळकांना कधीच वाटलेले दिसत नाही. याउलट टिळकांसारखेच पक्के स्वराज्यवादी असलेले आगरकर मात्र या भविष्याची नुसती चाहूल लागूनही वेचून झालेले दिसतात. म्हणूनच स्वराज्यप्राप्तीबरोबर टिळकांच्या ऐतिहासिक कार्याची सांगता झाली असे म्हणता येते, पण जातीजातींमधील, स्त्रीपुरुषांमधील विषमता जोपर्यंत कायम आहे तोपर्यंत आगरकरांचा विचार इतिहासजमा झाला असे म्हणता येणार नाही.' २१

आगरकरांवर घेतला जाणारा दुसरा आक्षेप म्हणजे त्यांनी पुरस्कारलेले तत्त्वज्ञान भारतीय नव्हते हा. त्यांनी ते पाश्चात्यांकडून उसने घेतले होते, याबद्दल त्यांना अनेक भारतीयांनी दोष दिला आहे, आणि त्यांची परभूत आणि परप्रत्ययनेय अशी संभावना केली आहे. परंतु हा आक्षेप वस्तुतः अगदी विपर्यस्त आहे. या आक्षेपानुसार आपण आपल्या पूर्वजांचे विचार जसेच्या तसे स्वीकारले, त्यांची कसलीही चिकित्सा केली नाही, तरी ते दूषणास्पद नाही, उलट ते भूषणावह आहे, स्वाभिमानाचे व देशाभिमानाचे द्योतक आहे. पण परकीयांचे विचार कितीही चांगले असले तरी ते स्वीकारणे दूषणास्पद आहे. यांत असे गृहीत धरले आहे की विचारांच्या क्षेत्रात ते सयुक्तिक आहेत की अयुक्तिक आहेत, समंजस आहेत की असमंजस आहेत, हा प्रश्न अगदी गौण आहे. महत्त्वाचा प्रश्न आहे तो ते विचार कोठे उत्पन्न झाले हा. आणि म्हणून टिळकांनी गीतारहस्यात आपल्या पूर्वजांच्या विचारांचा अनुवाद केला, त्यांचेच मंडन केले, म्हणून ते अनुकरणकार, परभूत ठरत नाहीत. परंतु आगरकरांनी पाश्चात्यांच्या विचारांचा स्वीकार केला म्हणून ते देशाभिमानशून्य आणि अनुकरणकार ठरतात. पण शांतपणे विचार केल्यास हे मत क्षणभरही टिकणे शक्य नाही. कारण कोणत्याही विचाराचा स्वीकार किंवा त्याग करावयाचा तो तो विचार बरोबर आहे किंवा नाही, त्याच्या बाजूने पुरेशी प्रमाणे आहेत की नाहीत, या कसोटीने ठरविला पाहिजे. एखादा विचार केवळ आपला आहे म्हणून तो आपण

स्वीकारला पाहिजे हा आग्रह अगदी असंमजसपणाचा आहे हे कोणासही कबूल करावे लागेल. तेव्हा कोणत्याही विचाराचा पुरस्कार करताना तो कोठे निर्माण झाला याचा विचार करणे गौण आहे. त्याची साधक बाधक प्रमाणे पाहून, तो जर खरा किंवा युक्त असण्याचा संभव असेल, तरच तो स्वीकारला पाहिजे. आगरकरांनी असेच केले होते.

आगरकर स्वतंत्र तत्त्वज्ञ नव्हते हे एका अर्थी खरे आहे. आपले विचार त्यांनी काँत (Comte), मिल आणि स्पेन्सर यांच्या तत्त्वज्ञानातून कांही प्रमाणात उचलले हेही खरे आहे. पण स्वकीयांची थोरवी गाण्याच्या हजारो वर्षांच्या रूढीने त्यांच्या काळांतील बहुतेक विचारवंत बद्ध असताना, त्यांनी स्वकीयांच्या विरोधास न जुमानता परकीयांचे विचार स्वीकारले यात त्यांची स्वतंत्र व निर्भय वृत्तीच दिसून येते. त्यातही परकीयांच्या विचारांपैकी कोणते विचार त्यांनी स्वीकारले हेही त्यांच्या बुद्धिमत्तेचे आणि स्वतंत्र प्रज्ञेचे द्योतक आहे. त्यावेळी इंग्लंडमध्ये फक्त मिल, स्पेन्सर यांचेच तत्त्वज्ञान प्रचलित होते असे नव्हते. धार्मिक तत्त्वज्ञानही बरेच होते. हेगेलच्या तत्त्वज्ञानाचाही मोठा बोलबाला होता. पण आगरकरांनी नेमके विवेकवादी, लोकशाहीवादी, व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी असेच तत्त्वज्ञान उचलले व त्याला आपल्या देशाच्या परिस्थितीला अनुरूप असे वळण दिले. यावरून त्यांची स्वतंत्र विचार करण्याची वृत्तीच सिद्ध होते. वास्तविक टिळकांनीही लोकशाहीवादी राजकीय तत्त्वज्ञान पाश्चात्यांकडूनच घेतले. तसेच महात्मा गांधींनाही सत्याग्रहाचे तत्त्वज्ञान टॉलस्टॉय, रस्किन आणि थोरो यांच्या तत्त्वज्ञानांतून स्फुरले. पण या दोघांना कोणी अनुकरणकार किंवा परभूत म्हणत नाही. आता हे खरे आहे की टिळक आणि गांधीजी आपल्याला रामायण, महाभारत आणि गीता यांतून स्फूर्ति मिळाली असे सांगतात, आणि आगरकर मात्र कोणत्याही भारतीय विचारवंताला आपल्या विचारांचे मूळ मानीत नव्हते. पण हा स्वभावधर्माचाही परिणाम आहेच. टिळक आणि गांधीजी अतिशय धार्मिक वृत्तीचे होते, तर आगरकर प्रथमपासूनच धार्मिक प्रभावापासून पूर्णपणे मुक्त होते !

आगरकरांवर केला जाणारा आणखी एक गंभीर आरोप म्हणजे ते धर्म-बुडवे, भारतीयत्वाविषयी कसलाही अभिमान नसलेले, भारतीय संस्कृतीचे द्वेष्टे, आंगलाळलेले व स्वजनद्रोही होते. या आरोपात आक्षेपकांचे आगरकरांचे जीवन व त्यांचे कार्य याबद्दलचे गाढ अज्ञानच दिसून येते. भारताच्या उन्नतीसाठीच तर त्यांनी आपले उभे आयुष्य वेचले आणि लोकांच्या छळाला किंवा रोषाला न भिता विवेकी जीवनाचे माहात्म्य त्यांना पटविण्याचा अविरत प्रयत्न केला. त्यांनी हिंदुधर्मातील असंख्य दोषस्थळे निर्भीडपणे आणि कठोरपणे दाखविल्यामुळे

हिंदुधर्माचे त्यांना काही सोयरसुतक नव्हते असा अनेकांचा समज झाला. परंतु वाह्यतः विध्वंसक दिसणारे हे कार्य वस्तुतः विधायक स्वरूपाचे—हिंदुधर्मातील दोषस्थळे दूर करून त्याला शुद्ध स्वरूप देण्याचे—होते हे लक्षात घेणे जरूर आहे. आपल्या धर्माच्या आणि संस्कृतीच्या अत्यंत अन्याय्य, क्रूर आणि अमानुष आज्ञांचे लोकांकडून शतकानुशतके निमूटपणे होत असलेले पालन पाहून आगरकर कमालीचे अस्वस्थ होत. धर्मपाशांनी चोहोकडून पूर्ण जखडले गेल्यामुळे हीनदीन जिणे जगणाऱ्या आपल्या लोकांची त्यांना विलक्षण चिंता वाटे. आपली बुद्धी गहाण टाकल्यामुळे त्यांना ही दशा आली आहे असे त्यांना ते समजावीत, त्यासाठी त्या धर्माज्ञांतील विसंगती, अन्याय, असमंजसपणा स्पष्ट करून दाखवीत आणि धर्माच्या आज्ञा कोठवर पाळाव्यात याचा आम्ही विचार केला पाहिजे, असे त्यांना शिकवीत. ते म्हणत, 'हिंदुधर्मविचारांत आणि सामाजिक आचारांत जेवढे काही खरोखर निर्दोष आणि हितावह आहे त्याला कशाचीही भीती नाही.' (१२८) पण जे काही सदोष व अहितकारक आहे त्याचा आपण निधीराने त्याग केला पाहिजे, आणि त्याच्या जागी पाश्चात्य संस्कृतीतील हितकर मूल्यांचा स्वीकार करण्यास तयार असले पाहिजे. नाहीतर जीवनकलहात आमचा निभाव लागणे अशक्य आहे. जर आपण नवीन गोष्टींचे चिंतन आणि चर्चा करणार नाही तर रूढ विचारातले प्रमाद दूर होणार कसे ?

हे प्रमाद दूर करण्यासाठीच त्यांनी आपल्या धर्मातील दोषस्थळांवर प्रखर हल्ले केले. या हल्ल्यांमुळे धर्मग्लानी येण्याचे भय आहे असे म्हणणाऱ्यांविषयी ते लिहितात, 'यांच्या धर्मग्लानीच्या बऱ्याच भागास आम्ही धर्मग्लानी न समजता धर्मोत्कर्ष समजतो ! मूर्तिपूजा अजीवात नाहीशी होणे, यज्ञयागाचे थोतांड क्रमाक्रमाने शिथिल होत जाणे, वर्णसंकर होऊन पाहिजे त्याला पाहिजे त्याशी अन्नेदकव्यवहार करण्याची किंवा लग्न लावण्याची संदर परवानगी असणे, पाहिजे त्याने पाहिजे त्या शास्त्रांचा किंवा धर्मग्रंथांचा अभ्यास करणे, स्त्री-पुरुषांनी हव्या त्या वयापर्यंत किंवा मुळीच अविवाहित राहणे, स्त्रियांस हवी ती विद्या संपादू देणे किंवा हवा तो धंदो करू देणे, ज्याचे त्याने आपल्या तब्यती-प्रमाणे लग्न करणे, अशौचादि कोणत्याही प्रकारच्या कारणाने कोणासही कुरूपता न येणे, और्ध्वदैहिकादि गलिच्छ व अमंगल संस्कार बंद पडणे—वगैरे गोष्टी प्रचारात आल्यास कोणत्याही प्रकारची धर्मग्लानि होणार आहे असे आम्हांस वाटत नाही. अशा प्रकारच्या आचारांनी हिताहून अहितच अधिक होत आहे, असा आमचा समज आहे.' २२

वस्तुतः आगरकर निधर्मी म्हणजे कोणताही धर्म न मानणारे होते. असे असताना ते हिंदु धर्माचा कैवार घेत ही गोष्ट सक्तृदर्शनी विसंगत दिसते. परंतु एका व्यापक—निधर्मी—अर्थाने आगरकर हिंदूच होते असे म्हणणे योग्य होईल. ज्या समाजात ते जन्मले आणि वाढले तो समाज हिंदू होता, त्यामुळे त्यांनी अनायासे आत्मसात केलेला जीवनप्रकारही हिंदूच होता. त्या जीवन-प्रकारांत त्यांना अनेक दोषस्थळे दिसली, व ती त्यांनी आपल्या स्वतःच्या जीवनातून काढून टाकली, तरी त्यांचा बाकीचा एकूण व्यवहार—पोषाख, आहार, सण इत्यादि—हिंदूंचाच होता. शिवाय ते ज्या समाजात वाढले त्यातील लोकांविषयी त्यांना अतिशय आत्मीयता वाटत होती, आणि त्यांच्या कल्याणाकरिताच ते सतत झटत होते. म्हणून इतर धर्मीयांनी हिंदू धर्माला नावे ठेवली, त्यावर हल्ला केला किंवा हिंदूंचे धर्मांतर करण्याचा प्रयत्न केला तर ते त्यांच्यावर तुटून पडत, व त्यांना बजावीत की तुमच्या धर्मात आमच्या धर्माहून कांही कमी दोष नाहीत, उलट जास्तच आहेत.

हिंदुधर्माच्या श्रेष्ठत्वाबद्दल त्यांना वाटणारा अभिमान आणि हिंदुधर्म-रक्षणाची त्यांनी दिलेली हाक हिंदुमुसलमानांवरील त्यांच्या लेखांत स्पष्टपणे प्रगट झाली असल्याचे आपण वर पाहिलेच आहे. अस्पृश्यांच्या धर्मांतराने त्यांना वाटणारी चिंताही त्यांच्या धर्मरक्षणाच्या तळमळीची द्योतक आहे. आपल्या धर्माची व संस्कृतीची प्राचीनता आणि त्यांनी केलेली प्रगती दाखविण्याकरिता त्यांनी 'भारतीय कलांचे पुराणत्व' ही दीर्घ लेखमाला लिहिली. तिच्यात ते म्हणतात, 'महंमदीय लढवय्यांप्रमाणे धर्मवेडाने युरोप व आशिया खंडांतील मोठमोठे देश आम्ही उध्वस्त केले नाहीत, व राज्यलोभाने लाखो लोकांचा प्राणसंहार करून आपली रुधिरभक्ति क्रूरनिष्ठुरता जगाच्या इतिहासात अमर केली नाही ही गोष्ट खरी आहे. पण नीति, औदार्य, अनुकंपा, आप्तमित्रांचा परामर्ष वगैरे मानसिक गुणांचा; किंवा काव्य, चित्र, गान, वादन इत्यादि ललितकलांचा; अथवा दुर्गरचना, गृहरचना, मूर्तिघटना, पाषाणखनन इत्यादि शिल्पकलांचा येथे अभ्युदय होऊन त्यांची इतकी अभिवृद्धि झाली होती की त्यासंबंधाने आजमितीस सुद्धा आम्हांस कोणापुढेही खाली पाहण्याची अवश्यकता नाही.' (३२३)

पण त्याचबरोबर एवढा उज्ज्वल वारसा लाभलेले आम्ही गेली दोन हजार वर्षे गतानुगतिक झाल्यामुळे आज आमची झालेली दुर्दशाही त्यांना पाहावत नव्हती. 'आमचे दोष आम्हास कधी दिसू लागतील?' अशी त्यांना तळमळ लागून राहिली होती. पण त्याचा फायदा घेऊन जर परकीय लोक आमच्यावर भलतेसल्ले आरोप करू लागले तर ते त्यांचा खरपूस समाचार घेत.

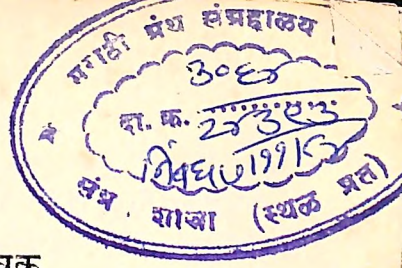
मि. अँशवर्नर नावाच्या एका इंग्रजाने आमच्या हतभाग्य हिंदू विधवांवर त्या 'सनदी स्वेच्छाचारिणी' आहेत असा असभ्य, खोडसाळ व असत्यप्रचुर आरोप केला तेव्हा आगरकरांनी त्याला सुनावले की, 'ज्या देशात पतिव्रतापदप्राप्त्यर्थ लक्षावधि तरुण स्त्रियांनी पतिचित्तेवर आपणांस जिवंत जाळून घेण्याचे लोकोत्तर धैर्य दाखविले, ... त्या देशातील स्त्रियांस 'chartered libertines' (सनदी स्वेच्छाचारिणी) हा किताब देणाराने आपण काय म्हणतो याचा त्रिवार विचार करावयास पाहिजे होता?' कर्नल मनरो या त्यांच्याच एका विद्वानाने हिंदु स्त्रियांना दिलेले पुढील प्रशस्तिपत्र उद्धृत करून ते त्यांना नामोहरम करतात : 'कोणत्याही देशातील स्त्रियांस, व इंग्लंडच्याही स्त्रियांस, त्यांचे वर्तन ब्राह्मणी किंवा वरिष्ठ हिंदू स्त्रियांहून कमी शुद्ध नाही, असा दाखला मिळणे म्हणजे आपली मोठी वाखाणणी झाली, असे मानण्यास हरकत नाही.' (४०१) तसेच कॅ. ऑगस्टस वुड्लर्ड या लष्करी अधिकाऱ्याने आमच्या संगीताच्या चिजांवरून आमच्या स्त्रियांच्या नीतिमत्तेवद्दल अकलेचे तारे तोडले, तेव्हा 'आणखी एक शहाण्याचा कांदा' अशी त्याची संभावना करून आगरकरांनी त्याला ठणकावले की, 'कोणत्याही देशातील लोकांनी दुसऱ्या देशांतील लोकांस व्यभिचारी ठरविण्याचे धाडस करू नये, म्हणून आम्ही इंग्लिश लोकांच्या व्यभिचाराविषयी काही एक म्हणत नाही; तथापि जर ते आपण होऊन तो दोष आमच्या स्त्रियांवर आणू लागतील, तर तुमच्या मडमांनी आमच्या स्त्रियांचे तीर्थ घेऊन त्या पापापासून मुक्त व्हावे, इतक्या त्या पवित्र आहेत, असे म्हणण्यास आम्ही कधीही सोडणार नाही ! हिंदुस्थानातील स्त्रियांच्या पातिव्रत्याइतके शुद्ध पातिव्रत्य बहुधा दुसऱ्या कोणत्याही देशात सापडणार नाही.' (४०६-७)

आगरकरांवर स्वजनद्रोहाचा केला जाणारा आरोप तर फारच असमंजस व विपर्यस्त आहे. त्यांचा सारा आटापिटा केवळ स्वजनहितासाठीच होता. म्हणून तर त्यांनी साऱ्यांच्या तीव्र विरोधाचे हलाहल पचवले. आता हे खरे आहे की अतिशय वेडगळ व क्रूर आचारविचारांचे मंडन करणाऱ्यांवर ते तुटून पडत. कारण या आचारविचारांतील दोषांकडे डोळेझाक करणे त्यांना आत्मघातकीपणाचे वाटत होते. परंतु सामान्य लोकांना त्यांनी कधीही दोष दिला नाही. ते म्हणत की त्यांच्याकडून या गोष्टी अज्ञानाने होत आहेत. म्हणून त्यांच्यावर रागावणे बरोबर नाही. तसेच वृद्धांनाही त्यांनी कधी दोष दिला नाही. उलट त्यांच्या स्थितिप्रियतेचीही समाजाला आवश्यकता आहे हे सांगताना ते म्हणतात की वृद्ध, 'हे समाजनैकेचे भरताड होत, तरुण शिडे होत ! पहिल्या-शिवाय समाजात स्थिरता राहणार नाही; दुसऱ्याशिवाय त्याला गति येणार नाही !' (५०) त्यांचा रोष होता तो सुशिक्षितांवर, स्वार्थाकरता जाणूनबुजून अनिष्ट रूढींचे समर्थन करणाऱ्यांवर, आणि लोकानुरंजनासाठी त्यांचा पाठपुरावा

करणाऱ्या पुढाऱ्यांवर. या सर्वांवर रागावण्याखेरीज त्यांना गत्यंतरच नव्हते, कारण हेच लोक समाजाचे आधारस्तंभ होते. हे जर सुधारले नाहीत तर समाज प्रगत होणेच शक्य नव्हते. शिवाय प्रसंगी ते जरी कठोर वाक्ताडन करीत तरी अनेकदा त्यांचा अनुनयही करीत. 'तरुण सुशिक्षित मित्रहो!', 'प्रिय देश-बांधवहो!', 'धर्मप्रेमी बांधवहो!' अशा आर्त संबोधनांनी त्यांना आवाहन करून, 'हा सुधारक एवढा कंठशोष करून तुमची आळवणी करीत आहे, त्याची अवहेलना करू नका' अशी त्यांची विनवणी ते करतात. पानापानातून त्यांची प्रगाढ स्वजननिष्ठा दिसून येते. ते अतिशय तळमळीने म्हणतात, 'सुशिक्षित देशबांधवहो, जर तुम्हांस इतर देशांकडून व पुढील संततीकडून बरे म्हणून घ्यावयाचे असेल, व तुमची आज जी स्थिति आहे तीहून तुमच्या मुलांची व नातवंडांची स्थिति अधिक वाईट होऊं नये अशी तुम्हांस वास्तविक इच्छा असेल तर ज्या दुर्मतांनी, दुराग्रहांनी व दुराचारांनी महारोगाप्रमाणे या देशाच्या बुद्धीचा, नीतीचा व शरीरसामर्थ्याचा हजारो वर्षे फडशा चालविला आहे, त्यांचे यथाशक्ति निर्मूलन करण्याचा प्रयत्न करणे अत्यंत उचित होय'. (पृ. ४८) तसेच सुधारकांना जातीतून हुसकून काढू पाहणाऱ्या सनातन्यांवर मुळीच न रागावता ते त्यांना समजावून सांगतात की, "सुधारकांचे प्रयत्न केवळ त्यांच्या सुखापुरते असते तर तुम्हापासून वेगळे होण्यास तुमच्या ग्रामण्याची त्यांनी वाटच पाहिली नसती. परंतु समाजसुधारणा ही त्यांस स्वतःच्या सोईहून अधिक महत्त्वाची वाटत असल्यामुळे तुम्हांस सोडल्यावर त्यांनी सुधारणा करावी तरी कोणाची? ... तुम्ही त्यांचा कितीही द्वेष करा, त्यांस कितीही झिटकारा, पण फिरून ते येऊन तुम्हास चिकटलेले आहेत असे तुमच्या दृष्टीस पडेल. ... त्यांच्या तुम्हावरील भक्तीस पाहिजे तर विरोधभक्ति म्हणा. पण तिचे तुमच्याने सत्त्वहरण होणार नाही; व सरतेशेवटी आपल्या प्रभावाने 'मन सुधारकी रंगले अवघे जन सुधारक झाले' असे करून टाकल्याशिवाय राहणार ती नाही." २३

म. गं. नातू

दि. य. देशपांडे

सुधारकाचें जाहीर पत्रक

ज्यांना हिंदुस्थानचा इतिहास यात्किंचित् अवगत असेल, त्यांना येथें इंग्रजांचा अंमल कायम होण्यापूर्वी आमची स्थिती कशी होती, व तो झाल्यापासून तीत किती बदल झाला आहे आणि पुढे किती होण्यासारखा आहे, हें स्वल्प विचारांतीं समजण्यासारखें आहे. मोंगलांच्या तीन-चारशे वर्षांच्या, किंवा मराठ्यांच्या दीडदोनशें वर्षांच्या अमलांत ज्या राज्यविषयक, समाजविषयक, नीतिविषयक व शास्त्रविषयक विचारांचा लोकांत आविर्भाव झाला नाही, ते विचार इंग्रज लोकांचें राज्य सर्वत्र स्थापित झाल्यापासून पुरतीं शंभर वर्षे झालीं नाहीत तोंच चोहोकडे पसरून जाऊन, हिंदुस्थानच्या स्थितिस्थापकताप्रिय लोकांस एक प्रकारची अज्ञातपूर्व अशी जागृतावस्था झाल्यासारखी दिसत आहे, व आजमितीस हिचा अनुभव येथील लोकसंख्येच्या मानानें तिच्या अगदीं स्वल्प अंशास होत आहे, हें जरी खरें आहे, तरी थोड्या वर्षांत, विद्याप्रसाराचा क्रम प्रस्तुतप्रमाणें अव्याहत चालल्यास, हा अनुभव बहुतेक लोकांस होऊं लागेल हें उघड आहे. तेव्हां आतां असा प्रश्न उत्पन्न होतो की, ह्या नूतन जागृदवस्थेचा परिणाम होणार तरी काय ? ज्यांची चालू घटकेवर दृष्टी असेल व ज्यांना मार्गे पुढें पाहण्याची दगदग नको असेल, त्यांना हा प्रश्न सुटण्याचा संभव नाही, आणि तो त्यांस कोणीं सुचविला तरी ते त्यास उत्तर देण्याच्या कटकटीत पडणार नाहीत. पण ज्यांना राष्ट्रास अधोगती, दुर्गती किंवा उन्नती कशी येते, हें थोडेंबहुत समजलें आहे, त्यांना अशा प्रकारचें औदासीन्य धरतां येत नाही. मुसलमान लोक आम्हांहून म्हणण्यासारखे सुधारलेले नव्हते, म्हणून त्यांच्या अमलांत आम्ही अगदींच नष्ट झालीं नाहीं. पण सध्या ज्या लोकांचा अंमल आपणांवर आहे, त्यांच्या-आमच्या सुधारणेंत बहुतेक बाबतींत जमीनअस्मानाचे अंतर असल्यामुळे, त्यांच्यांतील अनुकरण करण्यासारख्या गोष्टी आम्हीं लवकर उचलल्या नाहीत, व जें जुने व घरेचें तें सारें चांगलें, हा हेका धरून बसलों तर, उत्तर अमेरिकेंतील इंदियन लोकांप्रमाणें आमची दशा होईल. हा भयंकर प्रसंग आपणांवर न यावा व भारतीय आर्यत्व अगदी नष्ट न व्हावें हें इष्ट असेल तर जपानचीनाप्रमाणें आम्ही आपले डोळे नीट उघडूं लागून, व जीवनार्थ कलहांत आमचा निभाव कसा लागेल हें

शोधून काढून, तदनुसार वर्तन करण्यास प्रवृत्त झालें पाहिजे; आणि हा स्थूल विचार पुढें ठेवून तदनुरोधानें साऱ्या समजस लोकांचें लिहिणें व बोलणें चाललें पाहिजे. पण अलीकडे याहून बराच उलट प्रकार कित्येक शिकलेल्या लोकांच्या भाषणांत व लेखांत दिसू लागला आहे. हा प्रकार दिवसेंदिवस अधिकाधिक फैलावत जाऊं न देण्यास व आपलें पाऊल पुढें पडण्यास्तव राजकीय, सामाजिक, नैतिक व शास्त्रीय विषयांत आम्हांस कोणत्या प्रकारचें बळण लावून घेतलें पाहिजे हें लोकांच्या नजरेस वारंवार आणण्यास प्रस्तुत स्थितींत वर्तमानपत्रासारखें सोईचें दुसरें साधन नाही, असें वाटल्यावरून 'सुधारक' नावाचें नवीन साप्ताहिक वर्तमानपत्र आम्हीं सोमवार ता. १५ ऑक्टोबरपासून काढणार आहों.

या पत्राच्या नामार्थाला शोभतील असेच लेख यांत येतील, हें सांगायला पाहिजे असें नाही. वर सांगितलेला हेतू मनांत धरून कोणत्याही व्यक्तीस किंवा वर्गास विनाकारण न दुखवितां ज्या मार्गानें आपलें पाऊल पुढें पडून आपणांस सुदिन येईल, तो मार्ग शुद्ध अंतःकरणानें दाखवायचा असा आमचा निश्चय आहे.

एकदां सर्वच पत्र मराठींत काढावें असें वाटलें होतें; पण तसें केलें असतां ज्या गोष्टीविषयीं पत्राचा असेल तसा अभिप्राय सरकारपुढें ताबडतोब येणें अवश्य असतें त्या गोष्टीविषयीं तो तसा व तितक्या जलदीनें येऊं शकत नाही, असें कित्येक मित्रांनीं सुचविल्यावरून सुधारकांत एक इंग्रजी आर्टिकल व दोन-तीन लहानसे स्फुट लेख घालण्याचा विचार केला आहे. इंग्रजी मजकुरानंतर फार जपून लिहिलेलें असें निदान एक मराठी आर्टिकल, व त्यानंतर चालू विषयांवर आर्टिकलबजा बरेच स्फुट लेख येतील. पत्रांतील वाचनांगाचा अर्धा भाग बहुशः अशा प्रकारचा असेल. बाकी राहिलेल्या भागांत सारी मौज ! थोड्याशा जागेंत पुण्याची हालहवाल, कामदारांच्या नेमणुका, बदल्या, बडतर्फी, वगैरे झाल्यावर पुढें इंग्रजी व मराठी पत्रांतून फार परिश्रमानें काढलेलें अतिशय निवडक वर्तमानसार येत जाईल. हें झाल्यावर कधीं मजेदार विनोद, कधीं बोधपर सुरस गोष्ट, कधीं एखाद्या विख्यात पुरुषाचें मनोवेधक चरित्र, कधीं अत्यंत उपयुक्त व मनोरंजक शास्त्रीय माहिती, कधीं आश्चर्यजनक वस्तूंची हकीकत, व कधीं अद्भुत गोष्टींची वर्णनें—ह्याप्रमाणें स्थलावकाशानुरूप घालवेल तितका मजकूर घालून, सुधारकास जितकी उपयुक्तता व मनोरंजकता आणिता येईल तितकी आणण्याचा आमचा हेतू आहे. शिवाय कित्येक विद्वान व नावाजलेल्या ग्रहस्थांनीं या पत्रास मधून मधून लेखनद्वारे मंदत करण्याचें वचन दिलें आहे. ठिकठिकाणाहून वेळोवेळीं बातमीचीं पत्रें आणण्याचा आमचा विचार आहे. सुशिक्षित स्त्रियांना स्त्रीशिक्षणादि विषयांवर प्रकट करितां यावे, व आमच्या वाचकांसही ते

वाचण्यास मिळावे, म्हणून स्त्रीलिखित लेखांकरितां स्वतंत्र स्थल राखून ठेवण्याची आम्ही योजना केली आहे. सारांश, हें पत्र हातीं धरलें असतां शेवटपर्यंत वाचल्याशिवाय तें खालीं ठेवण्याची वृद्धि वाचकांस होऊं नये, असें स्वरूप त्याला आणावें अशी आमची इच्छा आहे. सध्या यापलीकडे लिहीत सुटण्यांत अर्थ नाही.

सर्व गोष्टींचा विचार करून पत्राचा साचा तूर्त केसरीएवढा धरला आहे, व किंमत दोन रुपये ठेविली आहे. बाहेरच्या वर्गणीदारांस किमतीशिवाय १३ आणे टपालहंशील पडेल. ज्यांना घेण्याची इच्छा असेल त्यांनीं आपली वर्गणी म्यानेजर, आर्यविजय छापखाना, बुधवार पेठ, पुणे या पत्त्यावर पाठवावी. ज्यांना हें पत्र घ्यावेसें वाटत असेल, पण तें बाहेर पडल्याशिवाय वर्गणी भरण्याचें घाडस होत नसेल, त्यांनीं वरील पत्त्यावर सध्या आपलीं नावें कळविलीं तरी बस होणार आहे.

पुणे, तारीख १ ऑगस्ट १८८८. } गोपाल गणेश आगरकर, एम्. ए.
गोपाल कृष्ण गोखले, बी. ए.

A New Anglo-Vernacular Weekly Journal to be called

THE SUDHARAK or REFORMER

Sheer physical force, as an instrument of political, social or moral conversion, has ceased to exist, and the days of intellectual persuasion have come. Those therefore that want to contribute what little they can to a right understanding of the many problems lying before the Indian public, need offer no apology for availing themselves of one of the best means of intellectually reaching the people—the Newspaper.

The **Sudharak** or Reformer, a weekly Anglo-vernacular paper, will make its first appearance on Monday the 15th of October 1888. The very name of the journal sufficiently indicates its nature and its purpose. Even countries like China—so well known for ultra-conservative tendencies—have begun to realize the fact that if they want to hold their own in the universal struggle for survival, they must adopt the essential

principles, as also the methods of work, of European Civilization. After so many years of liberal English education, this sense should have been more awakened in us than in any other Asiatic people. But unfortunately there has, of late, become visible a tendency not only to conceal or cover our national defects, but also to misinterpret and misrepresent even what is best in Western Civilization. It is to combat this tendency, to point out our faults, and to impress upon the minds of our countrymen the idea that in a modified adoption of many of the essential elements of Western Civilization lies the real salvation of our country, that we are going to start our paper. Many learned and distinguished friends have not only expressed their sympathy with our object, but also promised occasional contributions.

The **Sudharak** will, for the present, be of the size of the **Kesari**. It will contain one English article written with great care and thought, and two or three notes in English on current topics. The rest of the matter will be given in Marathi. The annual price will be Rs. 2, or Rs. 2.13 annas including postage.

Poona,	}	Gopal Ganesh Agarkar, M. A.
1st August 1888.		Gopal Krishna Gokhale, B. A.

निबंधसंग्रह

संपादक

डॉ. वि. गोपाळ रंगेश आगरकर

प्राचीन साहित्य संशोधन मंडळ

सांस्कृतिक, धार्मिक व राजकीय
विषयांवरील निबंध संग्रह.

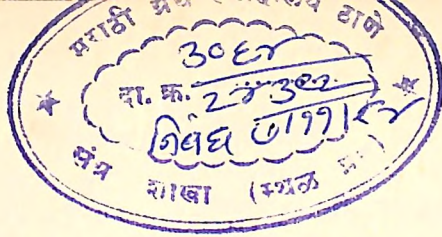
भाग १ ला. २१२००५

प्रकाशक आणि वितरक पुणे:

विश्व संस्कृत संस्था.

१०, बंगला रोड, पुणे-४११००४.

"विश्व" साप्ताहिक, पुणे.

सुधारक काढण्याचा हेतु

पर्वत, नद्या, सरोवरे, झाडे, पाणी, राने, समुद्रकिनारे, हवा, खाणीं, फुले व जनावरे ज्यांत स्पष्टपणे दाखविली आहेत असा एक, व ज्यांत पारधी व पारधीचीं हत्यारे, शेतकरी व शेतकीचीं अवजारे, वाजार व त्यांतील कोट्यवधि कृत्रिम जिनस, न्यायसभा व त्यांत येणारे शेकडों लोक, राजसभा व त्यांत बसणारे—उठणारे सचीव, मंत्री वगैरे प्रमुख पुरुष, भव्य मंदिरें व उत्तम देवालये, बागा व शेते, झोंपड्या व गोठे, अनेक पदवीचे व अनेक धंदे करणारे पुरुष व स्त्रिया आणि त्यांची अर्भके, हीं ज्यांत व्यवस्थित रीतीनें काढिली आहेत असा एक, मिळून प्रत्येक खंडातील ठळक देशाचे दोन दोन चित्रपट तयार करवून ते पुढे ठेवले, आणि त्याकडे निःपक्षपातबुद्धीनें काही वेळ पहात बसले, तर विचारी पुरुषांच्या मनावर काय परिणाम होतील बरे ? प्रथम सृष्ट पदार्थांच्या चित्रपटांचें अवलोकन केले तर त्यावरून असें दिसून येईल कीं, विस्तृतता, बहुविधता, मनोरमता, अद्भुतता, उपयुक्तता व विपुलता यांपैकीं कोणत्याही गुणांत या भरतखंडाचा त्रिकोणाकृति पट ग्रीस, इटली, ऐर्लंड, युनायटेड स्टेट्स्, ऑस्ट्रेलिया यांपैकीं पाहिजे त्या रमणीय देशाच्या चित्रपटापाशीं तुलना करण्याच्या हेतूनें मांडिला तर असें म्हणावें लागेल कीं, आमच्या वांट्यास सर्वोत्तम न म्हटला तरी उत्तमांपैकीं एक देश आला आहे. सह्य, विध्य व कैलास यांसारख्या प्रचंड पर्वतांनीं ज्याची तटबंदी झाली आहे; सिंधु, भागीरथी, नर्मदा, तापी, कृष्णा इत्यादि नदांनीं व नद्यांनीं ज्यांतील क्षेत्रें सिंचण्याचें व उतारूंची व व्यापाराचीं गलबते व आगबोटी वाहण्याचें काम पत्करलें आहे; हिंदी महासागरानें ज्याला रक्षना होऊन शेकडों बंदरे करून दिलीं आहेत; गुजराथ, माळवा, बंगाल, वऱ्हाड, खानदेश इत्यादि सुपीक प्रांतांनीं ज्यास हवें इतकें अन्नवस्त्र पुरविण्याची जबाबदारी घेतली आहे; ज्याच्या उदरांत कोठें ना कोठें तरी हवा तो खनिज पदार्थ पाहिजे तितका सांपडण्यास पंचाईत पडत नाही; ज्याच्या रानांत पृथ्वीवरील सर्व प्रकारच्या वनस्पति वाढत आहेत, व सर्व प्रकारचे पशुपक्षी संचार करित आहेत; ज्यांत कोठें उष्ण कटिबंधातली, कोठें शीत कटिबंधातली व कोठें समशीतोष्ण कटिबंधातली हवा खेळत आहे; सारांश, ज्यांतील कित्येक अत्यंत

रमणीय प्रदेशांस 'अमरभूमि', 'नंदनवन', 'इंद्रभुवन', 'जगदुद्यान' अशा संज्ञा प्राप्त झाल्या आहेत, असा हा आमचा हिंदुस्थान देश आधिभौतिक संपत्तींत कोणत्याही देशास हार जाईल, किंवा यांतील सृष्ट पदार्थांचा चित्रपट दुसऱ्या कोणत्याही देशाच्या चित्रपटापेक्षां कमी मनोरम ठरेल असें वाटत नाही.

याप्रमाणे सृष्ट पदार्थांच्या चित्रपटांचे अवलोकन करून पूर्ण समाधान पावल्यावर दुसऱ्या पटांकडे वळल्याबरोबर चित्तवृत्तींत केवढा बदल होतो पहा ! या दुसऱ्या ऐतिहासिक चित्रपटाच्या केवळ लांबीचाच विचार केला तर कदाचित् आमच्या पटाची लांबी सर्वांत अधिक भरण्याचा संभव आहे. वैदिक कालापासून आजतारखेपर्यंत आम्हांस जितकीं शतके मोजतां येणार आहेत, तितकी बहुशः दुसऱ्या कोणत्याही देशास मोजता येणार नाहीत. या विस्तीर्ण कालावधींत अनेक राष्ट्रांची उत्पत्ति, अभिवृद्धि व लय होऊन तीं प्रस्तुत नामशेष मात्र राहिलीं आहेत; व कांहींचा न्हास झाला तरी त्यांनीं संपादिलेल्या विद्यांचीं व कलांचीं रूपांतरे कोठकोठें अद्यापि दृष्टीस पडत असल्यामुळे तीं त्यांच्या गत वैभवाची साक्ष देत आहेत. ज्याप्रमाणें कांहीं वनस्पति व कीटक परिणतावस्था प्राप्त झाली असतां, आपलें तेज नूतनोत्पन्न अंकुरांत ठेऊन आपण पंचत्वाप्रत पावतात, त्याप्रमाणें अमेरिकेंतील व आशियांतील आणि विशेषतः युरोपांतील पुष्कळ राष्ट्रांची स्थिति झाली. ग्रीक विद्या आणि कला रोमन लोकांच्या हातीं पडून ग्रीस देशाचा अंत झाला. रोमन लोकांची सुधारणा अर्वाचीन युरोपीय राष्ट्रांकडे येऊन रोमन लोक नष्ट झाले. आशिया व अमेरिका यांतील जुन्या राष्ट्रांचीही काही अंशीं अशीच स्थिति झाली, व त्यांच्या सुधारणेच्या कांही खुणा अद्यापि कोठेकोठें दृष्टीस पडतात. चीन व हिंदुस्थान हे दोन देश मात्र खूप जुने असून काळाच्या जबड्यांतून वांचले आहेत, व कदाचित् आणखीही अनेक शतके वांचण्याचा संभव आहे. पण अशा प्रकारच्या केवळ वांचण्यांत विशेष पुरुषार्थ आहे की काय हा मोठा विचारणीय प्रश्न आहे. अशा प्रकारचें केवळ वांचणें म्हणजे वऱ्याच अंशीं योगनिद्रेंत प्राण धरून राहिलेल्या योग्याच्या जगण्यासारखे होय. हिंदुस्थानच्या अस्तित्वाशीं तोलून पहातां, जुन्या ग्रीक व रोमन लोकांचें अस्तित्व कांहींच नाहीं असें म्हणतां येईल. पण तेवढ्या स्वल्प काळांत त्यांनी केवढाले पराक्रम केले व केवढी अमर कीर्ति संपादिली ! भाषापरिज्ञानप्रवीणांनीं अलीकडे असा सिद्धांत केला आहे की, हिंदु लोक, ग्रीक लोक व रोमन लोक, व जर्मन शाखापासून निघालेले अर्वाचीन युरोपांतील इंग्लिश, डच वगैरे लोक एकाच पूर्वजांपासून झालेले असावे. या सर्वांस ते आर्यकुलोद्भव राष्ट्रे म्हणतात. हें खरें असेल तर काय सिद्ध होतें कीं, एकाच झाडाचें बीं चार प्रकारच्या जमिनींत पडून त्यापासून चार प्रकारच्या वृक्षांचा उद्भव व्हावा, व प्रत्येकाला निराळ्या तऱ्हेची वाढ लागून

त्यांचा शेवटही निराळ्या तऱ्हेचा व्हावा, त्याप्रमाणे एकाच आर्यकुलापासून उत्पन्न झालेले आम्ही सर्व खरे, पण स्थानांतराप्रमाणे आम्हा सर्वांचा इतिहास निराळ्या प्रकारचा झाला ! आर्य लोकांची युरोपांत जी शाखा गेली ती-पासून ग्रीस देशांत एक उत्तम राष्ट्र उद्भवले. त्याचीच एक मुळी इताली देशांत जाऊन तीपासून जो नवीन अंकुर उत्पन्न झाला, त्याने मातृवृक्षास नाहीसें करून आपला विस्तार बराच दूरवर नेला. पुढे त्यालाही वार्धक्यावस्था येऊन त्याचा व्हास होण्याच्या सुमारास त्यापासून बरीच नवीन रोपे अस्तित्वांत आलीं. तीं हीं अर्वाचीन युरोपांतील राष्ट्रे होत.

इकडे हिंदुस्थानांत आर्यलोकांची जी शाखा आली, तिचा निराळ्याच तऱ्हेचा इतिहास झाला. तिकडे जुन्या वृक्षानें नव्या अंकुरांत आपले गुण ठेऊन आपण नाहीसें व्हावें, पुनः त्या नवीन अंकुरानें तसेंच करावें व प्रत्येक नवीन राष्ट्रोद्भव पहिल्यापेक्षां बहुतेक गुणांत वरिष्ठ व्हावा, असा प्रकार झाला. इकडे अशा प्रकारची राष्ट्रोद्भवपरंपरा अस्तित्वांत आली नाही. मूळ आर्यशाखा येथे येऊन तिच्यापासून जें झाड येथें लागलें, तेंच आजमितीपर्यंत अस्तित्वांत आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. ग्रीक, रोमन, सिथियन, तार्तर, मोगल, अफगाण वगैरे लोकांच्या ज्या वावटळी त्यावर आल्या, त्यांमुळें त्याला बराच त्रास झाला. कधीं त्याच्या कांहीं फांद्या मोडून पडल्या; कधीं तें मुळापासून उपटून पडत आहे की काय असें वाटलें; पण कर्मधर्मसंयोगानें युरोपांतील ग्रीक व रोमन शाखांवर आणि इकडील इराणी शाखेवर जो प्रसंग गुदरला, तो या भारतीय आर्यशाखेवर गुदरला नाही ! यामुळें हें जरठ झाड कसें तरी अजून उभें आहे ! पण त्यांत कांहीं त्राण उरलें नाहीं ! तें आंतून अगदीं शुष्क होत आलें आहे, व त्यांचें खोड व फांद्या डळमळूं लागल्या आहेत. याला आतां असेंच उभें ठेवण्यास व यापासून नवीन शाखांचा उद्भव होऊन यास फिरून नवीनावस्था आणण्यास एकच उपाय आहे. तो कोणता म्हणाल तर त्याची खूप खच्ची करून त्यास अर्वाचीन कल्पनांचे भरपूर पाणी द्यावयाचें ! असें केलें तरच त्यांचें पूर्वस्वरूप पूर्ण नष्ट न होतां, त्यापासून नूतनशाखावृत्त वृक्ष अस्तित्वात येईल; पण तसें न केलें तर त्यावर प्रस्तुतकालीं चोहोंकडून जे तीव्र आघात होत आहेत, त्यांखालीं तें अगदी जेर होऊन अखेरीस जमिनीवर उलथून पडेल.

हिंदुस्थानचा पूर्व इतिहास व सांप्रत स्थिति सुधारकाच्या वाचकांच्या लक्षांत थोडक्यात यावी, यासाठीं वर ज्या रूपकांचें साहाय्य घेतलें आहे, त्यांपासून लेखकाचा भाव त्यांच्या मनात उतरला असेल अशी त्याची आशा आहे. त्याचें स्पष्ट म्हणणें असें आहे कीं, हिंदू लोक रानटी अवस्थेंतून निघाल्यावर कांहीं शतकेपर्यंत राज्य, धर्म, नीति वगैरे कांहीं शास्त्रें, वेदांत, न्याय, गणितादि

कांहीं विद्या, व काव्य, गीत, नर्तन, वादनादि कांहीं कला—यांत त्याचें पाऊल बरेंच पुढें पडल्यावर त्यांच्या सुधारणेची वाढ खुंटली, व तेव्हापासून इंग्रजी होईपर्यंत ते कसें तरी राष्ट्रत्व संभाळून राहिले ! यामुळें त्यांचा इतिहासपट इतर देशांच्या इतिहासपटांहून फारच कमी मनोवैधक झाला आहे. आमची गृह-पद्धती, आमची राज्यपद्धति, आमचीं शास्त्रे, आमच्या कला, आमचे वर्णसंबंध, आमच्या राहण्याच्या चाली, आमच्या वागण्याच्या रीति—सारांश इंग्रजी होईपर्यंत आमचें सारें व्यक्तिजीवित्व व राष्ट्रजीवित्व, ठशांत घालून ओतलेल्या पोलादासारखें किंवा निविड शृंखलावद्ध बंदिवांनासारखें, अथवा उदकाच्या नित्य आघाताने दगडाप्रमाणें कठिण झालेल्या लांकडासारखें किंवा हाडकासारखें शेंकडों वर्षे होऊन राहिलें, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

ही आमची शिलावस्था आम्हांस पाश्चिमात्य शिक्षण मिळूं लागल्यापासून बदलूं लागली आहे. आजमितीस या शिक्षणाच्या टाकीचे आघात फारच थोड्यां-वर घडत आहेत. पण दिवसेंदिवस ते अधिकाधिकांवर घडूं लागतील असा अजमास दिसत आहे. ज्यांना या टांकीपासून बराच संस्कार झाला आहे, ते समुदायापासून अगदी विभक्त झाल्यासारखे होऊन उभयतांत सांप्रत कालीं एका प्रकारचें वैपम्य उत्पन्न झालें आहे. या वैपम्यास विशेष कारण कोण होत आहेत हें येथें सांगण्याची गरज नाही. येथें एवढेंच सांगितलें पाहिजे कीं, मूळ प्रकृति म्हणजे भारतीय आर्यत्व न सांडता, या पाश्चिमात्य नवीन शिक्षणाचा, व त्याबरो-वर ज्या नवीन कल्पना येत आहेत त्यांचा आम्ही योग्य रीतीनें अंगीकार करीत गेलों, तरच आमचा निभाव लागणार आहे. या कल्पना आमच्या राजकर्त्यांकडून येत आहेत म्हणून त्या आम्ही स्वीकाराव्या असें आमचें म्हणणें नाही. त्यांचें अभिनंदन करून त्यांचा आपण अंगीकार केला पाहिजे, असें जे आम्ही म्हणतो तें अशासाठीं कीं त्या शिक्षणांत व त्या कल्पनांत मनुष्यसुधारणेच्या अत्यवश्य तत्वांचा समावेश झाला आहे. म्हणून लोकांस लयास जावयाचें नसेल त्यांनीं त्यांचें अवलंबन केलेंच पाहिजे. त्याशिवाय गत्यंतर नाही. समाजाचें कुशल राहून त्यास अधिकाधिक उन्नतावस्था येण्यास जेवढीं बंधनें अपरिहार्य आहेत तेवढी कायम ठेवून बाकी सर्व गोष्टींत व्यक्तिमात्रास (पुरुषास व स्त्रीस) जितक्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेतां येईल तितका द्यावयाचा, हें अर्वाचीन पाश्चिमात्य सुधारणेचें मुख्य तत्त्व आहे, व हें ज्याच्या अंतःकरणांत विवलेलें असेल त्यांना आमच्या समाजव्यवस्थेंत अनेक दोषस्थले दिसणार आहेत, हें उघड आहे. हीं दोषस्थले वारंवार लोकांच्या नजरेस आणावी, तीं दूर करण्याचे उपाय सुचवावे, आणि युरोपीय सुधारणेंत अनुकरण करण्यासारखें काय आहे, तें पुनः पुनः दाख-वावें, यास्तव हें सुधारक पत्र काढलें आहे. कोणत्याही वादग्रस्त प्रश्नाविषयी

जें लोकमत असेल तें पुढें आणणें हेंच काय तें पत्रकत्यांचें कर्तव्य असें जे मानीत असतील, ते तसें खुशाल मानोत. लोकमत अमुक टप्प्यापर्यंत येऊन पोचलें आहे, सबब कोणत्याही व्यक्तीनें किंवा सरकारनें यापुढें जाऊ नये असें म्हणणें म्हणजे झाली आहे तेवढी सुधारणा बस आहे, पुढें जाण्याची गरज नाही, असेंच म्हणण्यासारखें होय. व्यक्तीनें किंवा सरकारनें साधारणपणें लोकमतास धरून वर्तन करणें किंवा कायदे करणें हें सामान्य गोष्टींत ठीक आहे; पण कांहीं प्रसंगीं लोकांच्या गाढ अज्ञानामुळें किंवा दुराग्रहामुळें व्यक्तीस लोकांची पर्वा न करितां स्वतंत्रपणें वर्तविं लागतें व सरकारास लोकमताविरुद्ध कायदे करावे लागतात. वारकाईचा विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, प्रजासत्ताक राज्यांत सुद्धां अनेकदां बहुमताविरुद्ध अधिकृत लोकांचें म्हणजे सरकारचें वर्तन होत असतें. तथापि सामान्यतः सरकारचें वर्तन लोकमतास धरून असेल तितकें बरें. पण जे लोक हा सिद्धांत कबूल करितात ते लोकमत दिवसेंदिवस सुधारत चाललें आहे असें समजतात. तेव्हां आतां असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, लोकमताची सुधारणा व्हावी तरी कशी ? जो तो अस्तित्वांत असलेल्या लोकमतापुढें जाण्यास भिईल तर त्यांत बदल व्हावा कसा ? लोकाग्रणींनीं हें काम पत्करलें नाही तर तें कोणी पत्करावयाचें ? जो तो या लोकमताच्या बागुलबोवाला भिऊन दडून बसेल तर कोणत्याही समाजाला उन्नतावस्था येणार नाही इतकेंच नाही, तर त्याची चालू स्थितीसुद्धां कायम न राहतां उलट त्यास उतरती कळा लागून अखेर त्याचा न्हास होईल. म्हणून कोणी तरी अस्तित्वांत असलेल्या लोकमतांतील दोषस्थलें दाखविण्याचें, व समाजांतील बहुतेक लोकांस अप्रिय परंतु पथ्यकारक असे विचार त्यांच्यापुढें आणण्याचें, अनभिमत काम करण्यास तयार झालेंच पाहिजे. असें करण्यास लागणारे धैर्य ज्या समाजांतील कांहीं व्यक्तींच्या सुद्धां अंगीं नसेल त्या समाजांनीं वर डोकें काढण्याची आशा कधींही करूं नये.

हे विचार बरोबर असतील तर त्यांवरून हें दिसून येईल कीं, जे कोणी कोणत्याही मिषानें किंवा रूपानें लोकांपुढें लोकाग्रणी म्हणून मिरवूं लागले असतील त्यांनीं लोकांची मर्जी संपादण्यासाठी, अथवा त्यांजकडून आपली पाठ थोपटून घेण्यासाठी, किंवा परोपकाराचें ढोंग करून स्वहित साधण्यासाठी त्यांच्या दोषांचे किंवा दुराग्रहांचें संवरण किंवा मंडन करणें अत्यंत लज्जास्पद होय. असे लोकाग्रणी त्यांस सुमार्ग न दाखवितां केव्हां एखाद्या खड्ड्यांत नेऊन घालतील हें सांगवत नाही. प्रस्तुत स्थितींत अशा लोकाग्रणींचें वर्तन आमच्या देशास फारच विघातक होणार आहे. ज्यांना समाजाच्या घटनेची, अभिवृद्धीची व लयाची कारणें ठाऊक नाहीत; कदाचित् पितृतर्पणापुढें ज्यांचें ज्ञान गेलेलें नाही; विषयोपभोगाशिवाय अन्य व्यवसाय ज्यांना अवगत नाही; वरिष्ठाची प्रशंसा

आणि कनिष्ठाशीं गवोक्ति याहून अन्य प्रकारचें भाषण ज्यांस फारसें माहीत नाहीं; अनेक देशांतील उद्योगी पुरुषांनीं अर्हनिश परिश्रम करून पदार्थधर्माचें केवढें ज्ञान संपादिलें आहे, विपद्दिनाशक व सुखवर्धक किती साधनें शोधून काढिलीं आहेत, व राज्य, धर्म, नीति वगैरे विषयांतील विचार किती प्रगल्भ झाले आहेत हें ज्यांना ऐकून सुद्धां ठाऊक नाहीं अशा गृहस्थांनीं आम्ही हिंदु लोक नेहमीं परतंत्रच असलों पाहिजे; कांहीं केलें तरी अधिक राज्याधिकार उपभोगण्याची पात्रता आमच्या अंगीं यावयाची नाहीं; राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा विचार आम्ही कधीं स्वप्नांत सुद्धां आणूं नये; स्थानिक स्वराज्य, राष्ट्रीय परिपद, कायदे कौन्सिलांत लोकनियुक्त सभासद, स्वसंतोषाने शिपाईगिरी करण्याची इच्छा धरणें—या व या तऱ्हेच्या दुसऱ्या उठाठेवीत आम्ही पडणें हें शुद्ध मूर्खपण होय, अशा प्रकारचें प्रतिपादन करणाऱ्या लोकांस लोकाग्रणी न म्हणतां लोकशत्रु म्हटलें असतां वावगें होणार नाहीं. तसेंच जेवढी जुनी शास्त्रें तेवढीं सारीं ईश्वरप्रणीत, त्यांना हात लावणें हें घोर पातक, अशी ज्यांची समजूत; जगत्कारणाच्या तोंडांतून, हातांतून, मांडींतून व पायांतून एकेक वर्ण निघाला अशी ज्यांची वर्णोत्पत्तीविषयीं कल्पना; पंचामृतानें व धूपादीपाने केलेली पूजा मात्र ईश्वरास मान्य, याहून ईशपूजेचा विशेष प्रशस्त मार्ग नाहीं, असे ज्यांचे धर्मविचार; आहे ही सामाजिक स्थिति अत्युत्तम, हीत फिरवाफिरव करण्यास कोठेंही अवकाश नाहीं; सध्या येथें स्त्रियांचे पुरुषांशीं, मुलांचे आईबापांशीं, जे संबंध चालत आहेत तेच उत्तम आहेत व अनंत काल तेच चालले पाहिजेत; ज्ञान संपादनें हें पुरुषांचें कर्तव्य, शिशुसंगोपन हें स्त्रियांचे कर्तव्य; पुरुष स्वामी, स्त्री दासी; स्वातंत्र्य पुरुषांकडे, पारतंत्र्य स्त्रियांकडे; विवाहाशिवाय स्त्रीस गति नाहीं, व गृहाशिवाय तिला विश्व नाहीं; वैधव्य हें तिचें महाव्रत व ज्ञानसंपादन हा तिचा मोठा दुर्गुण; अशा प्रकारच्या ज्यांच्या धर्मविषयक व समाजविषयक कल्पना—असे लोकाग्रणी काय कामाचे ? अशांच्या उपदेशाने व उदाहरणानें आम्हांस चांगलें वळण कसें लागणार व इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांस होत असणाऱ्या सुखाचा लाभ आम्हांस कशांनें होणार ? निदान सुधारकास तरी असले लोकाग्रणी व त्यांचें वर्तन मान्य नाहीं. ज्या तत्त्वाचें अवलंबन केल्यामुळें इतर राष्ट्रे अधिकारक सुधारत चाललीं आहेत त्या तत्त्वाचा स्वीकार करण्यास आम्ही आनंदानें तयार झालें पाहिजे. तीं तत्त्वे हा सुधारक महाराष्ट्र लोकांपुढें वारंवार आणील. असें करण्यांत त्यास, आज ज्याचा जरीनें अंमल चालत आहे त्या लोकमताविरुद्ध वरेंच जावें लागणार असल्यामुळें, फार त्रास पडणार आहे. पण त्याची तो पर्वा करित नाहीं; कारण ज्या लोकमताचा पुष्कळांस वाऊ वाटतो, त्याचा सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, बऱ्याच बाबतींत त्याचा आदर

करण्यापेक्षांना अनादर करणें हाच श्लाघ्यतर मार्ग होय. कोटचवधी अक्षरशत्रु व विचारशून्य मनुष्यांनीं आपल्या अडाणी समजुतीप्रमाणें चांगलें म्हटलें किंवा वाईट म्हटलें; अज्ञान व धर्मभोळ्या लोकांच्या अचरट धर्मकल्पनांची व वेडसर सामाजिक विचारांची प्रशंसा करून, त्यापासून निघेल तेवढी माया काढणाऱ्या स्वार्थपरायण उदरंभरू हजारों टवाळांनीं शिव्यांचा वपवि केला किंवा छीः थूः करण्याचा प्रयत्न केला; शेंकडों अविचारी व हेकड लोकांनीं नाकें मुरडली किंवा तिरस्कार केला—सारांश ज्यांना मनुष्याच्या पूर्णावस्थेचें रूप विलकुल समजलें नाहीं किंवा ती घडून येण्यास काय केलें पाहिजे हें ठाऊक नाहीं अशांच्या प्रवृत्तप्राय झुंडीच्या झुंडी तुटून पडल्या तरी—जो खरा विचारी आहे, ज्याला लोककल्याणाची खरी कळकळ आहे, सत्य बोलणें व सत्यास धरून चालणें यांतच ज्याचें समाधान आहे—अशानें वरच्यासारख्या क्षुद्र लोकांच्या अवकृपेला, रागाला किंवा उपहास्यतेला यत्किंचित् न भितां आपल्या मनास योग्य वाटेल तें लिहावें व सांगावें हेंच त्यास उचित होय. त्याच्या अशा वर्तनांतच जगाचें हित आणि त्याच्या जन्माची सार्थकता आहे.

आमचें काय होणार ?

राज्य, धर्म, व्यवहार इत्यादि सामाजिक गोष्टींच्या संबंधानें सध्या या देशांत ज्या पद्धति, जे पंथ, आणि जे आचार रूढ आहेत त्यांपैकी कांहीं हळू हळू नाहीतसे व्हावे, कांहींत थोडाबहुत फेरफार व्हावा, व कांहीं अगदीं नवीन अस्तित्वांत यावे असे अलीकडे पुष्कळांस वाटूं लागलें आहे, आणि त्यांचा स्थलावकाशाप्रमाणें सुधारकासारख्या पत्रांत अवश्य विचार झाला पाहिजे, व होईल. पण तो करूं लागण्यापूर्वीं एक गोष्ट करणें फार जरूर आहे. ती ही कीं, सामाजिक सुधारणेच्या ज्या तत्त्वांच्या अनुरोधानें आम्ही सध्या येथें रूढ असलेल्या राजकीय, धार्मिक किंवा व्यावहारिक संस्थांत फेरफार करावा, अथवा त्यांपैकीं कांहीं मुळींच नाहींशा करून त्यांच्या ठिकाणीं नवीनांची स्थापना करावी, असें म्हणणार, तीं तत्त्वे कोणतीं हें अगदीं थोडक्यांत कां होईना, पण प्रथम सांगितलें पाहिजे. त्याशिवाय पुढील लेख नीट समजणार नाहीत. तारवास जसें सुकाणूं, समुद्रपर्यटन करणाऱ्यांस जसें दिङ्निर्णायक यंत्र, सुवर्णकारास जशी निकषशिला, अंधास जशी यष्टी, व इमारतीस जसा पाया तशी सामाजिक रचनेस, व्यवस्थेस व स्थित्यंतरास हीं तत्त्वे आहेत. ऐरिश लोकांस स्वतंत्र पार्लमेंट सभा स्थापू देण्यासाठी मि. ग्लाडस्टन याने ब्रिटिश पार्लमेंटांत आणिलेलें बिल बऱ्याच प्रतिनिधींस नापसंत झालें, तेव्हां तो असें म्हणू लागला की “या माझ्या बिलांतील पुष्कळ कलमें किंवा सारीं कलमें जरी तुम्हांस नापसंत झालीं तरी त्याबद्दल माझें कांहीं एक म्हणणें नाही. त्यांच्या जागीं मला किंवा तुम्हाला दुसरीं घालतां येतील. माझी सध्यां तुमच्यापुढें एवढीच प्रार्थना आहे की, ज्या तत्त्वावर हे बिल रचिलें आहे त्या तत्त्वास तुम्ही आपली संमति द्या.” तात्पर्य काय की, कोणत्याही कामास हात घालण्यापूर्वीं त्याचें पर्यवसान कोठें आहे, हें अगोदर स्पष्टपणें पाहिलें पाहिजे. आपणांस अमुक गोष्ट अमुक वळणावर न्यावयाची आहे, किंवा नेली पाहिजे, असें एकदां कळून आलें म्हणजे त्या वळणावर ती गोष्ट नेण्याचे बरे वाईट उपाय ठरविण्यांत म्हणण्यासारखा त्रास पडत नाही. आमची तर अशी समजूत आहे कीं, आज ज्या कित्येक सामाजिक गोष्टींविषयी आमच्या लोकांत विशेष मतांतर दिसत आहे ते अस्तित्वांत येण्यास

पुष्कळ अंशीं सामाजिक सुधारणेच्या मूल तत्त्वांचें अपूर्ण आकलनच कारण होत आहे. कोणत्याही प्रयत्नानें जर त्यांस त्यांचें पूर्ण आकलन होईल तर सामाजिक सुधारणा अडथळा न होतां मोठ्या झपाट्यानें होऊं लागेल. रोगाचें निदान झाल्यावर औषधांची योजना करणें, अर्थ समजल्यावर त्याचें स्पष्टीकरण करणें, व उत्तर समजल्यावर रीति वसविणें फार कठीण जात नाहीं !

तेव्हां आतां 'आमचें काय होणार ?' किंवा 'आमची भावी स्थिति काय होणार ?' या प्रश्नास उत्तर देण्यापूर्वीं एकंदर मनुष्यसुधारणेचा कल कोणीकडे आहे हें पाहिलें पाहिजे. तर मग आतां आम्ही या छोटेखानी पत्राच्या चार दोन कालमांत मानवी सुधारणेचा ओघ कोणीकडे आहे हें ठरविणार ! मितल, कोंट, स्पेन्सर यांसारख्या प्रचंड तत्त्ववेत्त्यांस ज्या गोष्टीचा निर्णय पांच पांचशे पानांच्या स्वतंत्र ग्रंथांत बरोबर करतां आला नाहीं, तो हे फिनिक्सवृत्ति सुधारकबोवा एक दोन आर्टिकलांत करणार ! अशा प्रकारचा उपहास कोणी केल्यास त्यास आम्ही पात्र नाहीं असें म्हणतां येणार नाहीं. तथापि ज्याप्रमाणें मुंगीपासून हत्तीपर्यंत जीवकोटींतल्या प्रत्येक प्राण्यास जीवरक्षणासाठीं कसल्या तरी प्रकारच्या अन्नाची आवश्यकता आहे, आणि म्हणून ज्याप्रमाणें त्यानें तें संपादण्याचा आणि सेवन करण्याचा प्रयत्न करणें वास्तविक रीत्या उपहासास्पद नाहीं, त्याप्रमाणें थोडाबहुत विचार करून, अनुकूलता असल्यास, तो आपल्या बांधवांपुढें मांडणें हें प्रत्येक सुशिक्षित मनुष्याचें कर्तव्य होय, व तो तसें करूं लागेल तर त्यांत उपहास करण्यासारखें कांहीं नाहीं. कवीनें म्हटलें आहे,

आकाशअंत न कळोनिहि अंतरिक्षीं ।

आकाश आक्रमिति शक्त्यनुसार पक्षी ॥

शिवाय दुसरी आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे ती ही कीं, कोणत्याही विकट कूटाचें उत्तर काढणें व काढलेलें उत्तर समजून घेऊन दुसऱ्यास थोडक्यांत सांगणें, या दोहोंत फार अंतर आहे. कमींत कमी शेंकडा नव्याणव लेखकांचा व्यवसाय दुसऱ्या प्रकारचा असतो, आणि सुधारकाचा कर्ता त्यांतच मोडतो, हें कांहीं सांगायला पाहिजे असें नाहीं ! असो; आतां मनुष्यसुधारणेच्या मुख्य तत्त्वाची कोणती दिशा आहे, हे प्रथम पहावयाचें.

या दिवसांत संध्याकाळीं सात वाजण्याचे सुमारास आकाशाकडे पाहिलें असतां त्यांत एक दक्षिणोत्तर पसरणारा पट्टा दृष्टीस पडेल. या पट्ट्यास आमचे लोक 'आकाशगंगा' किंवा 'स्वर्नदी' म्हणतात. इंग्लिश लोक त्याला 'क्षीरपथ' (Milky Way) म्हणतात. नग्न चक्षूनें या क्षीरपथाकडे पाहिलें असतां, चोहोंकडे धुकें पसरलें आहे कीं काय असा भास होतो. पण याच धुक्यावर

मोठीशी दुर्वीण लाविली, आणि तिच्या भिंगांतून त्याकडे पाहिले म्हणजे धुकें नाहीसं होऊन आकाशांतील इतर प्रदेशांत उपनेत्रांच्या साहाय्याशिवाय स्पष्ट दिसणाऱ्या मोठमोठ्या तारकावृंदांप्रमाणे नवीन तारकावृंद दिसू लागतात, व त्यापलीकडे दुसरें एक धुकें दिसतें ! या धुक्यावर पुनः आणखी मोठी दुर्वीण लाविली असतां तसाच परिणाम होतो ! म्हणजे या दुसऱ्या धुक्यांत चकचकणारा नवीन तारकावृंद दिसू लागून त्यापलीकडे तिसरें धुकें दिसतें ! अशा रीतीने क्षीरपथाचें अवलोकन ज्यानें एकवार केलें आहे तो या विश्वांतील कोणत्याही गोष्टीचा अंत आपणांस स्पष्टपणे दिसून आला आहे असें म्हणण्यास धजणार नाही. तथापि कोणत्याही समजस मनुष्यास ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे की, ज्याला दुर्वीणीचें किंवा सूक्ष्मदर्शक यंत्राचें साहाय्य आहे त्याला ज्या गोष्टी स्पष्ट दिसतात, त्या ज्याला त्यांचें साहाय्य नाही, त्याला दिसत नाहीत; तसेंच ज्यानें शास्त्राभ्यास केला आहे, ज्यानें इतिहास वाचला आहे, ज्यानें जगाचा पुष्कळ अनुभव घेतला आहे, व ज्यानें विचारांत दीर्घ काल घालविला आहे, अशा तत्त्ववेत्त्यास मनुष्यप्रवृत्तीची दिशा जितकी नीट समजणार आहे, तितकी अशिक्षितास समजण्याचा संभव नाही. ज्याप्रमाणें अधारांत सगळ्या रंगांचा लोप होतो त्याप्रमाणें फार दूरच्या भविष्य-कालाविषयीं विद्वान् आणि अविद्वान् यांचें सारखेंच अज्ञान असतें. तथापि ज्याप्रमाणें दुर्विणवाल्यास त्या यंत्राच्या साहाय्यामुळे दूरस्थ तारकासमूहाविषयीं दुसरें काहीं समजलें नाही, तरी त्याच्या अनंतत्वाविषयीं खात्री होते, त्याप्रमाणें विद्यारूप दुर्विण ज्या विद्वानास प्राप्त झाली आहे त्याच्या ज्ञानचक्षूंस फार दूरची मनुष्यावस्था नीट रीतीनें न्याहाळतां आली नाही, तरी तिच्या उन्नतीला सीमा नाही, येवढें पक्कें दिसून येतें. अशिक्षिताची तशी खात्री होत नाही. ज्याप्रमाणें साधारण मनुष्यास आकाश जसें दिसतें तसेंच तें असेल असें वाटतें, त्याप्रमाणें सामाजिक स्थित्यंतराविषयीं ज्यानें म्हणण्यासारखा विचार केलेला नाही, त्याला समाजाच्या स्थितींत विशेष बदल होईल असें वाटत नाही. या विश्वांतील कोणतीही सचेतन किंवा अचेतन वस्तु स्थिर नाही; प्रत्येक क्षणास प्रत्येकींत दृश्य किंवा अदृश्य फेरफार होत आहेत, असें एकदां कळून येणें फार महत्त्वाचें आहे. कारण जग सारखें बदलत चाललें आहे अशी खात्री झाल्यानें विचारी मनुष्यास एवढाच विचार येतो की, ज्याअर्थी स्थित्यंतराचें रहाटगाडगें सदा फिरत रहाणार, त्याच्या गतीस कोणीही प्रत्यवाय करूं शकत नाही, त्याअर्थी जेणेकरून त्याची गती आपणास सुखावह होईल असें वर्तन करणें आपल्या ताव्यांत असल्यास निदान तसें तरी करावें, म्हणजे बरें सुख मिळेल. सध्या पृथ्वीवर जे ज्ञानी पुरुष आहेत त्या सर्वांच्या अंतःकरणाची अलीकडे अशी खात्री होत चालली आहे की, जगाची स्थित्यंतरे अनादि

व अनंत आहेत. तस्मात् आपणांस अनुकूल अशा स्थित्यंतरांस आपण सहायभूत व्हावें हें आपणास योग्य आहे.

वरील सर्व लेखावरून वाचकांच्या ही गोष्ट ध्यानांत येऊन चुकली असेल कीं मनुष्य सुधारणेचा ओघ कोणीकडे व्हात आहे, हें प्रथम दाखविण्यांत आमचा इतकाच हेतु आहे कीं त्या ओघापुढे जशी इतर देशांची, तशी आमच्या या हिंदुस्थान देशाचीही प्रतिष्ठा विलकुल चालणार नाही. त्यांच्या जुंवास ज्याप्रमाणें इतर देशांतील लोकांनीं आपले खांदे विनतकार लाविले आहेत, त्याप्रमाणें आजउद्यां आम्हांसही तसें केलें पाहिजे. जर आम्ही अगदीं नष्ट न झालों तर तो प्रवाह आम्हांस जिकडे घेऊन जाईल तिकडे जाण्याचा धीर केला पाहिजे, आणि याप्रमाणें बुद्धीची जर एकवार खात्री झाली, तर पुढला मार्ग फार सोपा आहे. तेव्हां मनुष्यसुधारणेचा अनिवार्य कल कोणीकडे आहे हें दाखवूं लागण्यांत सांप्रत विषयाचा खरा आरंभ आहे. आतापर्यंत फक्त प्रस्तावना झाली.

आतां विषयप्रवेश करावयाचा तो करतांना मनुष्यसुधारणेचा अनिवार्य कल कोणीकडे आहे हें प्रथम पहावयाचें.

मनुष्यसुधारणेचा ओघ कोणीकडे व्हात आहे हें थोडक्यांत समजण्यास मनुष्यांच्या व्यवहाराच्या मुख्य शाखांचा उगम कसा व कोठें झाला; पुढें त्यांत काय काय फेरफार होत गेले; त्यांची सांप्रत स्थिति कशी आहे; व या स्थितीवरून पुढें त्यांस कोणत्या प्रकारचें स्वरूप येण्याची चिन्हें दिसत आहेत; — हें पाहिलें पाहिजे.

सुलभ रीतीनें विषयाचें प्रतिपादन व आकलन होण्यासाठीं मनुष्यांच्या सामान्य सामाजिक व्यवहारांचे राज्यविषयक, धर्मविषयक, व अवांतर असे तीन वर्ग कल्पून क्रमानें प्रत्येकाचा थोडाथोडा विचार करूं.

पृथ्वीवरील अगदीं रानटी लोकांशिवाय बाकी सर्व लोकांत कशा प्रकारची तरी राज्यव्यवस्था स्थापित होऊन 'राजा' आणि 'प्रजा', 'शास्ता' आणि 'शासित', असे दोन भेद दृष्टीस पडूं लागतात. मनुष्यजातींतील व्यक्तींचे असे दोन वर्ग होणें अगदी स्वाभाविक आहे. अशा वर्गांशिवाय मनुष्यसमाज अस्तित्वांतच फार वेळ रहाणार नाही. रानटी देशांत राजापासून प्रजेस केवढाही त्रास होत असो, ही गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, तशा स्थितींत पराकाष्ठेचा क्रूर व जुलमी असा राजा जरी असला तरी त्यापासून समाजाला नुकसानाहून अधिक फायदा होतो; कारण ज्या स्थितींत साधल्यास प्रत्येक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्यास मारण्यास व लुटण्यास टपलेला असतो, त्या स्थितींत एकच इसम अरेराव होऊन पाहिजे त्यास मारील व लुटील, पण तसें करण्यांत बाकीच्यांची आपआपसांतील मारामार व लुटालुट होऊं देणार नाही; तर त्या एकट्याच्या जुलुमापासून समाजास

होणारी पीडा एकंदरीने अधिक हितावह होते. अशा स्थितीत व्यक्तिमात्राचा किती छल होतो, हें पहात वसून चालावयाचें नाही. सारी दृष्टि समाजाच्या अस्तित्वावर दिली पाहिजे. कसा तरी तो चालेल तरच व्यक्तिमात्राचे हाल कमी होत जाण्याचा संभव असतो. मनुष्यासारख्या बलहीन प्राण्यास क्रूर पशूंच्या व आपल्या जातीतील पशुतुल्य व्यक्तींच्या त्रासांतून सुटण्यास कसा तरी समाज करून राहणें, व आपल्याचपैकी एखाद्या बलवंताच्या छत्राचा आश्रय करणें, याहून स्वसंरक्षणाचा दुसरा मार्ग नसतो. व्याघ्रसिंहादि जे सामर्थ्यवान व क्रूर हिंस्रपशु आहेत, ते एकमेकांच्या सहवासाची मुळीच पर्वा करीत नाहीत. किंबहुना एकांतवासाच त्यांना विशेष प्रिय असतो. भूक लागेल तेव्हां एखाद्या सावजावर झडप घालावी, तहान लागली म्हणजे एखाद्या डबक्यांत तोंड घालावें, व या दोहोंपासून पीडा होत नसली म्हणजे एखाद्या घळींत, झाडींत, किंवा गुहेंत स्वस्थ झोप घेत पडून रहावें, असा त्यांचा आयुष्यक्रम असतो ! तीव्र दाढा, प्रखर नखें, आणि प्रचंड शक्ति यांच्या जवावर त्यांना आपल्या जातभाईची किंवा दुसऱ्या कोणत्याही प्राण्यांची मैत्री करण्याची इच्छाच होत नाही ! कळप करणें, समाज करणें, एके ठिकाणीं रहाणें, एकमेकांस मदत करणें, शत्रूवर साऱ्यांनीं जमून जाणें, किंवा त्याचा हल्ला आला असतां एका जुटीनें वागून स्वसंरक्षण करणें—हीं सारीं लक्षांडे बलहीन किंवा बल असून संरक्षणाचें कोणतेंही साधन नाही अशा जनावरांच्या पाठीमागे लागलीं आहेत. ज्या मानानें स्वसंरक्षणाचीं साधनें अधिक त्या मानानें समाजाचा जास्त तिटकारा व एकांतवासाची जास्त आवड जनावरांत दिसून येतात. मृंगीसारख्या क्षुद्र कीटकापासून हत्तीसारख्या धिप्पाड पशूपर्यंत हा नियम लागू पडण्यासारखा आहे. याला कदाचित् एखादा दुसरा अपवाद असेल; पण त्यानें या स्थूल नियमास क्षीणता न येतां उलट बळकटी येते. मनुष्य तरी संयमनशील होण्याचें हेंच कारण. राजानें किंवा त्याच्या अधिकाऱ्यांनीं कितीही त्रास दिला तरी तो सहसा बंड करावयास प्रवृत्त होत नाही, याचेंही मुख्य कारण हेंच आहे. उद्यां जर मनुष्याला एकाएकी सिंहाच्या दाढा आणि पंजे येऊन त्यांचा उपयोग करण्यासारखें सामर्थ्यही प्राप्त होईल तर तो आतां जसा समाजप्रिय आहे तसा मुळीच रहाणार नाही. तात्पर्य काय कीं मनुष्य जात्या बलहीन असल्यामुळें राजापासून कितीही त्रास झाला तरी तो सोसून समाजांत राहणें यांतच त्याचें अधिक कल्याण आहे. तो तशा रीतीनें राहत आला आहे हेंच त्या गोष्टीचें प्रमाण होय. एकंदरीनें अशा स्थितीत त्याला अधिक सुख न होतें तर तो समाज करून रहाताचना.

एकदां समाज होऊन आपआपसांतील तंटे बंद झाल्यावर, राजापासून व त्याच्या अधिकाऱ्यांपासून होणारी पीडा कशी टळेल इकडे लोकांचें लक्ष लागतें.

या संकटांतून ते लवकर पार पडत नाहीत. तसें न होण्यास अनेक कारणे होतात. मनुष्यांच्या निरनिराळ्या समाजाला कुटुंब, टोळी, जात, राष्ट्र वगैरे विशेष कारणासाठीं पृथक संज्ञा देण्यात आल्या आहेत. या संज्ञांनीं निर्देश होत असलेल्या मनुष्यसमूहांत वारंवार तंटेबखेडे व मारामाऱ्या होत असतात. त्यांतून आपला वचाव होण्यासाठीं कुटुंबांतील माणसें त्यांतील प्रौढ व सामर्थ्यवान् इसमाच्या अंकित होऊन रहातात, व ज्याअर्थी इतर कुटुंबांच्या त्रासापासून त्यांचें संरक्षण करण्यास कुटुंबाधीश आपला प्राण धोक्यांत घालण्यास तत्पर असतो इतकेंच नाहीं, तर तें काम त्याकडूनच होण्यासारखें असतें, त्याअर्थी तीं सारीं त्याच्या तंत्रानें वागतात, आणि त्यानें हवा तसा अंमल चालविला तरी तो निमूटपणें सोसून घेतात. ज्या रीतीनें एका कुटुंबांत एका मनुष्याचें वर्चस्व होतें त्याच रीतीनें एका टोळींत, जातींत, व राष्ट्रांत एका पुरुषाचें आणि त्याच्या आप्तांचें वर्चस्व स्थापित होऊन त्याला 'राजा', 'लोकपाल', 'लोकनियंता', 'प्रजापति' अशी नांवें प्राप्त होतात, आणि तो सांगेल तें करण्याची आणि तो वागवील तसें वागण्याची सवय लागते. अशा रीतीनें जे एकवार परवश झाले त्यांना तीच स्थिति बरी वाटू लागते. बुद्धिबल किंवा शरीरबल, ऐश्वर्य आणि सौंदर्य, यांबद्दल मनुष्यांच्या अंतःकरणांत जन्मतः पूज्य-बुद्धीचीं बीजे असतात. पिढ्यानुपिढ्या यांचें संगोपन करीत गेलें असतां तीं इतकीं दृढ होऊन जातात कीं, पुढें ज्यांना एकदां पूज्य मानण्याची मनाला सवय लागली ते त्या पूज्यतेस मुळींच पात्र नसले तरी त्यांचा अवमान किंवा धिक्कार करणें बरें वाटत नाहीं. ही पूज्य मानणारांची गोष्ट झाली. दुसऱ्या पक्षींही बऱ्याच अंशी असाच प्रकार घडतो. ज्यांना नेहमीं प्रशंसा करून घेण्याची सवय असते त्यांच्या मनांत आपण त्या प्रशंसेस पात्र आहों अशी वृत्ति उद्भवून, ती पुढें इतकी दृढ होऊन जाते की, कांहीं राजकुलांतील व उच्च कुलांतील स्त्रीपुरुषांच्या अंगी कोणत्याही प्रकारचा प्रशंशनीय गुण नसतां, त्यांस आपण परमपूज्य आहों, असें वाटू लागतें, आणि लोकांनीं आपण होऊन मान दिला नाहीं तर त्यांना दंडून त्यांच्याकडून तो घेण्याचा ते प्रयत्न करितात ! या रीतीनें एका पक्षाकडून स्तुति करून घेण्याविषयीं उत्सुकता, व दुसऱ्या पक्षाकडून ती करण्याविषयीं उत्कंठा असल्यामुळें थोड्या वर्षांच्या आंत राजघराण्यांतील पुरुषांस, विशेषतः सिंहासनस्थ राजास, 'ईश्वरांश', 'ईश्वरावतार', 'कालकरण', 'न्यायमूर्ती', 'सद्गुणनिधान', 'कृपासागर', अशीं विशेषणें लावण्याचा प्रघात पडतो; व अज्ञान लोकांच्या मनांत त्यांविषयीं असल्या कल्पना पूर्णपणें बिंबून जातात. या अतिशयोक्तीमुळें राजे उद्धट व क्रूर आणि

प्रजा नीच व भेकड होत जातात. राजाचा जुलूम प्रजेस दुःसह होऊं लागतो. जोपर्यंत हा राजकीय जुलूम शस्त्रहीन अनाथ प्रजेवर होत असतो तोपर्यंत तिची दाद कोठेही लागत नाही. पण तोच राज्यांतील मोठमोठ्या कुलांवर होऊं लागला म्हणजे राज्यांत दुफळचा होऊं लागतात. राजा आणि त्याच्या पक्षास अनुकूल असलेल्या सरदारांचीं घराणीं एकीकडे आणि गांजलेले सरदार व प्रजा दुसरीकडे, असे दोन तट होऊन तंट्यास आरंभ होतो. ह्या तंट्याचा परिणाम भांडणा- रांच्या मगदुराप्रमाणे कोठे राजांच्या अनियंत्रित सत्तेची छाटाछाट, व कोठे तिची अधिक वृद्धि असा होतो. जेथे राजसत्तेचा अंमल कमी होतो, व मोठ्या कुलांतील पुरुष पुढे सरसावतात, तेथे पुढेपुढे त्यांचीच सत्ता प्रबल होत जाऊन राजसत्ता संपुष्टांत येते, किंवा मुळीच लयास जाते. कालेकरून राज्य करणारी श्रीमंतांचीं कुलेही पूर्वीच्या राजांप्रमाणे जुलमी होत जातात, व पुनः सामान्य लोकांत आणि त्यांत तंटे होऊन लोक आपली सत्ता चालवू लागतात. अशा रीतीने ज्या लोकांच्या अंगी कांहीं नैसर्गिक ओज आहे ते हळूहळू राजांच्या, व श्रीमंत किंवा लडाऊ सरदारकुळांच्या जुलमांतून सुटून अखेरीस राज्याधिकार आपल्या हातांत घेतात. युरोपांतील मोठमोठ्या जुन्या व नव्या देशांत राज्यक्रांत्या होऊन क्रमाने वर सांगितल्याप्रमाणे स्थित्यंतरे घडून आली आहेत. ज्या लोकांत म्हणण्यासारखा तक्का नसतो, ते फार त्रास झाला असता थोडीशी धडपड करतात, आणि फिरून आपल्या अनादिसिद्ध पद्धतीप्रमाणे वतू लागतात ! आम्ही हिंदू लोक, मुसलमान लोक, चिनी लोक हे सारे या दुसऱ्या कोटींतले लोक आहोत.

राजसत्तेत होणाऱ्या रूपांतराच्या या ऐतिहासिक स्वल्प विवेचनावरून असे दिसून येईल की, राजसत्ता कधी एकाच्या व कधी अनेकांच्या हातीं असते. ज्या देशांत ती अनेकांच्या हातीं असेल तेथे ती त्यांतील मोठमोठ्या सरदारकुळांच्या, लोकांच्या किंवा त्यांनी निवडलेल्या प्रतिनिधींच्या हातांत असते. जेथे ती राजाकडून निवून श्रीमंत कुलांकडे येते, तेथे ती कालांतराने लोकांकडे कोणत्या तरी रूपाने गेल्याशिवाय रहात नाही. तेव्हां आतां थोडक्यांत येवढेच ध्यानांत ठेवावयाचे की, कांहीं राष्ट्रांत राजसत्ता एकाच्या व कांहींत अनेकांच्या हातीं असते. युरोपांतील बहुतेक राष्ट्रांत ती कांहीं अंशी तरी अनेकांच्या म्हणजे लोकांच्या हातांत, व आशिया खंडांत ती बहुतेक पूर्णपणे एकाच्या म्हणजे राजाच्या हातांत आहे. दोहोंतील हा भेद त्यांतील लोकांच्या प्रकृतींतील मूळ भेदामुळे झाला आहे असे वाटते, व हा, कांहीं केले तरी, समूळ नाहीसा होईल किंवा नाही याची शंका आहे.

राष्ट्र एकसत्तात्मक असो, किंवा अनेकसत्तात्मक असो, विवक्षित स्थितींत त्याला दुसऱ्या राष्ट्रावर स्वारी करून त्यावर आपला अंमल वसविता येतो. वास्तविक पाहिले असतां अनेकसत्तात्मक राष्ट्राचा दुसऱ्या राष्ट्रावरील अंमल

त्यांतील लोकांस एकसत्तात्मक राष्ट्राच्या अमलापेक्षा अधिक सुखावह व्हावा असें प्रथमदर्शनीं वाटतें. पण सर्व बाबतींत तसा प्रकार घडून येईलच असें खात्रीनें सांगतां येत नाहीं.

येथपर्यंत राजसत्तेच्या आद्य स्थितीचें आणि सांप्रत स्थितीचें आणि तींत होणाऱ्या फेरफारांचें स्वल्प दिग्दर्शन झालें. तिच्या भावी स्थितीविषयीं व तींत होणाऱ्या फेरफाराविषयीं विशेष लिहिण्यांत अर्थ नाहीं; कारण या प्रकरणाच्या संबंधानें आजपर्यंत जे असल्या भविष्यकथनांत पडले त्यांस फारसें यश आलेलें नाहीं. तथापि विषयपूर्वतेसाठीं यासंबंधानें मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांनीं जें लिहिलें आहे त्याचा पांचचार वाक्यांत गोपवारा देऊन या मुद्याचा निरोप घेतों. त्यांच्या विचारांचा असा झोंक आहे कीं, पृथ्वीवर राजकीय घडामोडी होतां होतां तींत अखेरपर्यंत जीं राष्ट्रे टिकतील त्या सर्वांत हरएक प्रकारचा राज्यव्यवहार अगदीं सौम्य अशा लोकसत्तात्मक राजसभेकडून होत जाईल; म्हणजे सर्व देशांत राजसत्ता लोकांच्या किंवा लोकांनीं निवडलेल्या प्रतिनिधींच्या हातांत असून तिची मर्यादा अत्यंत सकुंचित असेल, व तिचा अंमल अतिशय सुखदायक व सौम्य असेल. प्रथम युरोपखंडांतील सर्व देशांत लोकसत्तात्मक राज्यांची दृढ स्थापना होईल, व पुढें आशिया, आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, ऑस्ट्रेलेशिया वगैरे सर्व लहान थोर खंडांत व बेटांत लोकसत्ताक राज्यें स्थापण्यांत येतील; हें झाल्यावर ज्या ज्या लोकसत्तात्मक राष्ट्रांची कांहीं कारणांमुळे विशेष मैत्री झाली असेल त्यांचे पृथक् राष्ट्रीय समूह होतील; व असें होतां होतां अखेरीस पृथ्वीवरील सर्व लोकसत्तात्मक राष्ट्रांचें एक राष्ट्र झाल्यासारखें होऊन सर्व देशांतील सर्व प्रकारचे लोक एकमेकांशीं सहोदरांप्रमाणें वागूं लागतील !

तत्त्ववेत्त्यांच्या या स्वप्नसृष्टीवरून, व सांप्रतकाळीं राजसत्तेस जें स्वरूप प्राप्त झालें आहे त्यावरून, राजकीय उठाठेवांत पडलेल्या किंवा राजकीय विषयांविषयीं चर्चा करून सामान्य जनांस बुद्धिवाद सांगणाऱ्या आमच्या देशांतील लोकांप्रणींनीं येवढीच गोष्ट ध्यानांत आणावयाची कीं जीवनार्थ कलहांत भारतीय आर्यांचा शेवटपर्यंत निभाव लागावा हें इष्ट असेल, तर ज्या उपायांनीं राजसत्ता त्यांच्या हातीं येईल तें आपण करीत असलों म्हणजे आपलें कर्तव्य झालें, असें समजून स्वस्थ वसतां कामा नये; तर ज्या उपायांनीं राजसत्ता प्राप्त झाली असतां तिचें संरक्षण व तिचा सदुपयोग करतां येईल, असें शिक्षण त्यांस अगोदर दिलें पाहिजे, हें ध्यानांत आणून त्या कामास अगोदर लागलें पाहिजे.

धर्मविचार

मागल्या अंकांत राज्यविषयक विचार कोठपर्यंत येऊन ठेपला आहे, हें सांगितलें. आज धर्मविचारांचा इतिहास थोडक्यांत सांगावयाचा.

धर्मसंबंधानें लिहिणाऱ्या कोणत्याही मनुष्याचे तद्विषयक विचार कसेही असोत, त्यानं ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, ज्या विषयाचें आकलन फक्त मनुष्यासच होत आहे इतकेंच नाहीं, तर जो विषय मनुष्याच्या डोक्यांत विचार-वृत्ति उद्बुद्ध झाल्यापासून कोणत्या तरी रूपानें येऊं लागतो, व त्याच्या स्थितींत कितीही बदल झाला तरी त्याच्या डोक्यांतून जो समूळ निघत नाहीं, अशा विषयाविषयीं लिहितांना पराकाष्ठेच्या शांततेचें आणि समीक्षतेचें अवलंबन केलें पाहिजे. काम, क्रोध, मद, मत्सर, दया, अनुकंपा, लोभ वगैरे वऱ्यावाईट मनो-वृत्ति जशा मनुष्यांत नैसर्गिक आहेत तशी धर्मवृत्तीही नैसर्गिक आहे. जशा इतर वासना किंवा वृत्ति, तशी धर्मवृत्ति किंवा धर्मवासना समजली पाहिजे. मनुष्याच्या मनोवृत्तींपैकीं कांहीं स्वाभाविक व कांहीं आगंतुक असें कधींही म्हणतां येणार नाहीं. आतां ज्या वृत्तीपासून मनुष्यास सामाजिक स्थितींत विशेष सुखप्राप्ति होत असेल, किंवा होण्याचा संभव असेल तिचें काळजीपूर्वक संगोपन करून ती होईल तितकी दृढ व विस्तृत करणें, व ज्या वृत्तीमुळें समाजास पीडा होत असेल किंवा होण्याचा संभव असेल तिची वाढ खुंटवून ती हळू हळू समूळ नाहींशी करून टाकण्याचा प्रयत्न करणें, या अगदीं निराळ्या गोष्टी आहेत. यांचा त्या त्या वृत्तींच्या अस्तित्वाशीं कांहींएक संबंध नाही. त्या आपल्या मनुष्याच्या विवक्षित स्थितींत अस्तित्वांत यावयाच्याच.

धर्मसंबंधानें लिहितांना समता ठेवण्याचें आणखी एक मोठें कारण असें आहे कीं, दुसऱ्या कोणत्याही वृत्तीपेक्षां या वृत्तीपासून मनुष्याच्या आचरणावर व विचारावर विशेष महत्वाचें परिणाम घडले आहेत. अंतःकरणावर ज्या वृत्तीचा पक्का अंमल बसला असतां, सिंहासनस्थ राजांना अधिकार व ऐश्वर्य यांचा त्याग करून, व आप्तमित्रांस सोडून देऊन, अरण्यांत संचार करणें व फलमूलांवर आहार करणें यांत कांहीच कठिण वाटेनासें होतें; ज्या वृत्तीमुळें विवाहित स्त्रियांनीं आपले पति व विवाहित पुरुषांनीं आपल्या स्त्रिया यांबद्दल पर्वा न करतां आपल्या मनास शुद्ध वाटलेलें वर्तन करण्यास मार्गेंपुढे पाहिलें नाहीं; ज्या वृत्तीमुळें मातापितरांस अपत्यवात्सल्याचा घट्ट पाश तोडून त्याविषयीं उदासीन होण्यास, किंवा त्यांचा नाश करण्याविषयीं प्रवृत्त होण्यासही शंका वाटत नाहीं; जी वृत्ति प्रबल झाली असतां नानातऱ्हेच्या यातना सोसण्यास, जाळून घेण्यास, बुडवून घेण्यास किंवा पुरून घेण्यास मनुष्य तयार होतो; ज्या वृत्तीचें एखाद्या राष्ट्रावर वर्चस्व झालें असतां तें दुसऱ्या राष्ट्रांस जाळण्यास, कापण्यास, लुटण्यास किंवा पाहिजे तें करण्यास बिलकुल भीत नाहीं; सारांश ज्या वृत्तीमुळें कधीं कधीं लोकांच्या नीतिमत्तेस, विद्येस, भूतदयेस व सदाचरणास पराकाष्ठेचे साहाय्य झालें आहे, व कधीं कधीं जिच्यामुळें लोकांत साहस, क्रौर्य, विचार व अमानुषपणा यांची

परमावधि झाली आहे, अशा वृत्तीविषयीं लिहितांना किंवा बोलतांना परा-काष्ठेची सरलता राखली पाहिजे, हें उघड आहे. असें न केल्यास कोणत्याही पक्षाचा फायदा न होतां उलट मोठें नुकसान होण्याचा संभव आहे. ज्या वादांत मनुष्याच्या वृत्तींत खिळून गेलेल्या प्रबल आग्रहाच्या हातीं सुकाणूं आहे, तो वाद करतांना फारच खबरदारी ठेविली पाहिजे, हे जितकें सांगावें तितकें थोडें होणार आहे.

पण धर्मसंबंधानें आज आम्हांस जें लिहावयाचें आहे त्यांत कोणत्याही प्रकारचा वाद उत्पन्न होण्याचा संभव नाही; कारण प्रस्तुत लेखांत कोणत्याही प्रकारच्या धर्ममतांवर टीका करण्याला किंवा ती मोडून काढून त्यांच्या जागीं अमुक वरीं आहेत असें म्हणून त्यांचें मंडन करीत वसण्याला जागा नाही. तसें करणें केवळ अप्रासंगिक होणार आहे. मनुष्याच्या अंतःकरणांत धर्मवृत्तीचा आविर्भाव झाल्यापासून तींत आजपर्यंत कोणकोणते फेरफार झाले आहेत, व धर्मकल्पना सांप्रत काळीं मोठमोठ्या विचारी पुरुषांच्या लिहिण्यांत कोठपर्यंत येऊन पोचली आहे, येवढेंच काय तें प्रस्तुत निबंधांत तिन्हाइताच्या नात्यानें सांगावयाचें आहे; दुसरें कांहीं नाही.

मनुष्याला एकदां पूर्णावस्था प्राप्त झाली होती, पण तीतून तो कांही कारणामुळें भ्रष्ट झाला, हें मत आम्हांस संमत नाही, असें जें मागें म्हटलें आहे, तें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. आमच्या अल्प समजुतीप्रमाणें मनुष्याची पूर्णावस्था अजून यावयाची आहे. कदाचित् सध्या आपल्या दृष्टीपुढें जे विश्व आहे, व ज्या पृथ्वीवर आपण रहात आहों, तें विश्व व ती पृथ्वी अस्तित्वांत येण्यापूर्वीं दुसरें एक विश्व व दुसरी एक पृथ्वी असून तीवर आपल्यासारखे प्राणी होते, व ते प्रथम अस्तित्वांत आले तेव्हां त्यांची पूर्णावस्था होती, पण कांहीं कारणामुळें ते पतित होऊन त्या विश्वाचा व त्या पृथ्वीचा लोप झाला, असें पाहिजे तर मानितां येईल. पण तसें करण्यांत कांहीं फायदा दिसत नाही; कारण एक तर तसें मानण्यास कांहीं एक आधार नाही; दुसरें तसें मानिलें तरी आपल्या डोळ्यापुढें जी सृष्टि आहे, व ज्या भूगोलावर आपण वास करीत आहों, त्यासंबंधानें एकदां पूर्णावस्था होती असे मानण्यास बिलकूल जागा नाही. आम्ही ज्या विश्वांत आहों त्याच्या पूर्वीं दुसरीं विश्वें होऊन गेलीं असतील किंवा नसतील; त्यांविषयीं वाद करीत वसण्यांत अर्थ नाही; कारण त्या विश्वाचा इतिहास समजण्याचीं साधनें आम्हाला अनुकूल नाहीत; तेव्हां आमचा जो वादविवाद व्हावयाचा तो सांप्रत विश्वाविषयीं, व विशेषतः तदंतर्गत आपल्या भूगोलाविषयीं आणि त्यावरील प्राण्यांत अतिश्रेष्ठ प्राणी जे आपण त्याविषयीं व्हावयाचा व व्हावा, हें योग्य आहे.

मनुष्याच्या अंतःकरणांत धर्मवृत्ति नैसर्गिक आहे, असें जें वर म्हटलें आहे तेवढ्यावरून असें समजतां कामा नये कीं, मनुष्याच्या पाहिजे त्या अवस्थेंत ही वृत्ति स्पष्टपणें दिसत असते. ज्याअर्थी विवक्षित स्थितींत ती दिसूं लागते, त्याअर्थी तिचीं बीजें सूक्ष्मरूपानें त्याच्या अंतःकरणांत असलीं पाहिजेत हें उघड आहे. पण त्यांना दृश्य स्वरूप येण्यास कांहीं ठिकाणीं काल जावा लागतो. कांहीं असे प्राणी आहेत कीं, त्यांना मनुष्य म्हटल्याखेरीज इलाज नाही. पण त्यांच्या भापेंत देव, धर्म वगैरे अर्थसूचक शब्द नाहीत. तेव्हां त्या वस्तूंच्या कल्पनाही त्यांना नसल्या पाहिजेत हें उघड आहे. कारण ज्यांना भापेचा उपयोग समजू लागला आहे, त्यांना थोड्या दिवसांत आपल्या मनांतील पाहिजे ती कल्पना व्यक्त करण्यासारखी शब्दयोजना करतां येते. निदान एकाला दुसऱ्याच्या मनांतील भाव समजण्यास शब्दांसारखें दुसरें साधन नाही. ज्या लोकांस भापेचा उपयोग ठाऊक झाला आहे, पण ज्यांमध्ये धर्मविषयक कल्पना व्यक्त करणारे शब्द दृष्टीस पडत नाहीत, ते धर्मसंबंधानें विचार करीत असतील, असें म्हणजे म्हणजे पशुपक्ष्यादि जीवकोटींतील खालच्या प्रतीचे प्राणीही सृष्टिकर्त्याविषयीं प्रति-दिवशीं मनांतल्या मनांत ध्यान व प्रार्थना करीत असतील असें म्हणण्यासारखें होय. तात्पर्य काय कीं, प्राण्यांच्या शब्दांवरून व कधीं कधीं त्यांच्या वाह्य कृतीं-वरून त्यांचे मनांतील विचार आपणांस समजतात. ज्या गोष्टीविषयीं या दोहोंचा अभाव असेल त्या गोष्टीविषयीं तें चिंतन करीत असतील, असें पाहिजे तर आग्रहानें म्हणतां येईल; पण दुसऱ्यास तें सिद्ध करून देतां येणार नाही. तेव्हां धर्मसंबंधानें अज्ञान लोकांचें म्हणणें कांहींही असलें तरी ज्यांना अर्वाचीन न्याय, मीमांसा, पदार्थविज्ञान वगैरे शास्त्रांतील सिद्धांत मान्य झाले आहेत, व ज्ञान-संपादनार्थ भूगोलभर प्रवास करण्यांत आयुष्य घालविणाऱ्या सत्यप्रिय शोधकांनीं प्रसिद्ध केलेली माहिती व पुस्तकें ज्यांनीं थोडी बहुत पाहिली आहेत, त्यांनीं मनुष्याच्या विवक्षित स्थितींत त्याच्या अंतःकरणांत कोणत्याही प्रकारची धर्म-कल्पना नसते, असें कबूल करावें लागतें. पुढे जेव्हां तिचा आविर्भाव होऊं लागतो, तेव्हां त्याच्या वाकीच्या कल्पनांप्रमाणें ती फारच ग्राम्य असते. रानटी स्थितींतील मनुष्याला विश्वाचे व्यापार, पदार्थांचे धर्म, वस्तूंत होणाऱ्या रूपांतरांचीं कार्यकारणें समजत नसल्यामुळें तो अगदीं भांवावून गेलेला असतो, व स्वतःच्या मनांतील ज्या वृत्तींचा अनुभव त्यांस प्रत्येक क्षणीं होत असतो, त्याच प्रकारच्या वृत्ति ज्या अनंत वस्तु त्याच्या सभोंवतीं असतात त्यांचे ठायींही वसत असतील, अशी भावना त्यास होऊं लागते. ह्या भावनेचें स्वरूप ज्यांना नीटपणें, जाणण्याची इच्छा असेल त्यांनीं अगदीं लहान मुलांच्या बोलण्याचालण्याकडे लक्ष द्यावें, म्हणजे तें त्यांस कळून येईल. जमिनीवर पडलें असतां जमिनीला सारणें, खेळाच्या घोड्यास व गाड्यास आपल्यासारखीच समजूत असेल असें वाटणें,

मांजर, कुत्रीं, राघू वगैरे प्राण्यांना आपल्यासारखें समजून त्यांशीं लडिवाळपणा करणें, त्यांवर रागावणें, किंवा त्यांना मारणें, आणि त्यांच्याविषयीं वडील माणसांपाशीं कागाळ्या सांगणें—वगैरे वाललीला ज्यांनी ज्ञानदृष्टीने पाहिल्या असतील त्यांना मनुष्याच्या रानटी स्थितींतील धर्मकल्पनांचें स्वरूप तेव्हांच समजणार आहे. सुधारलेल्या देशांतील मुलांच्या वाल्यावस्थेतील कल्पना आणि रानटी लोकांतील प्रौढांच्या कल्पना—यांत फारसा भेद असत नाहीं. रानटी लोकांस ऊन, पाऊस, वारा, वीज, पूर वगैरे निर्जीव सृष्टपदार्थांपासून व व्याघ्र-सिंहादि वन्य पशूंपासून आपला वचाव कसा करावा हें समजत नसल्यामुळें त्यांची भीति त्यांस उत्पन्न होते, व ज्या कारणांनीं आपले मनोविकार क्षुब्ध व संतुष्ट होतात त्याच कारणांनीं त्यांचेही मनोविकार क्षुब्ध व संतुष्ट होत असतील असें वाटूं लागतें. या वाटूं लागण्यांत धर्मकल्पनेचा मूळ आरंभ आहे. ज्या वाह्य सृष्टपदार्थांपासून आनंद होईल त्याला मित्र म्हणावा, ज्यांपासून त्रास होईल त्याला शत्रु म्हणावा; मित्राची मर्जी राखण्याचा व शत्रूस दंड करण्याचा प्रयत्न करावा—या रीतीनें पदार्थपूजा अस्तित्वांत येते. वाह्य सृष्टींतील वस्तुसमुदायांस व प्राणिसमुदायांस आपल्यासारखींच मनें आहेत, अशी भावना एकदा झाली म्हणजे मनुष्य कोणत्या निर्जीव वस्तूस, किंवा कोणत्या झाडास, किंवा जनावरास भिऊं लागणार नाहीं, व देव म्हणून स्तवूं लागणार नाहीं, हे सांगतां येणार नाहीं.

धर्मविचारांची वाढ

सृष्टींतील सचेतन व अचेतन वस्तूंपासून होणारा त्रास व आनंद यांच्या प्राथमिक अनुभवांमुळें अज्ञानावस्थेतील मनुष्यांच्या अंतःकरणांतील धर्मकल्पना-वीजास अंकुर कसा फुटतो, हें मागल्या अंकांत सांगितलें. आज या अंकुराची वृद्धि कशी होत जाते, व आतांपर्यंत तिची वाढ किती झाली आहे, हें पहावयाचे.

सृष्टींतील एकंदर वस्तुसमुदायांचे सचेतन व अचेतन असे दोन स्थूल विभाग करण्यास हरकत नाहीं. मात्र अचेतन वस्तूंत चंद्रसूर्यापासून अत्यंत सूक्ष्म परमाणु घेतले पाहिजेत व सचेतन वस्तूंत शेवाळापासून मनुष्यापर्यंत लहान मोठ्या हरएक वनस्पतीचा, कीटकाचा व मोठ्या प्राण्यांचा समावेश केला पाहिजे; किंवा सोईसाठीं निर्जीव वस्तु, वनस्पति आणि प्राणी असे तीन वर्ग कल्पिले तरी चालेल. धर्मसंबंधानें या तीन वर्गांतील वस्तूंचा विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, प्रत्येक देशांतील लोकांनीं विवक्षित स्थितींत या वर्गांपैकीं प्रत्येक वर्गांतील कांहीं वस्तूस देव मानिलें आहे. हे वस्त्वधिष्ठायी किंवा वस्त्वंतर्गत देव अगदी साध्या प्रकारचे असतात, व त्यांत आणि

त्यांच्या पूजकांत फारसें अंतर नसतें, हें स्वल्प विचारांतीं दिसून येईल. मनुष्याप्रमाणें यांनाही भुकेपासून व तहानेपासून पीडा होते ! मनुष्याप्रमाणेंच हे मांस व धान्य खातात, व पाणी आणि सुरा पितात ! ज्या गोष्टींपासून मनुष्यास सुखदुःखें होतात, त्यांपासून तीं यांसही होतात ! ज्याप्रमाणें मनुष्यांना मरण आहे, त्याप्रमाणें यांनाही आहे ! मनुष्य ज्या रीतीनें जन्मास येतो, त्याप्रमाणें हेही येतात ! दोहींत भेद येवढाच कीं, मनुष्यांच्या वासनांहून यांच्या वासना विशेष प्रबल; मनुष्यांच्या कर्तृत्वाहून यांचें कर्तृत्व विशेष मोठें; व मनुष्यांच्या उपभोगसामर्थ्याहून व आयुर्मर्यादेहून यांचें उपभोगसामर्थ्य आणि आयुर्मर्यादा विशेष विस्तृत ! असल्या देवांच्या आपआपसांत लढाया व तह होतात, ते एकमेकांच्या स्त्रिया पळवून नेतात व त्यांच्या पातिव्रत्याचें हरण करतात ! आणि मनुष्यांत कांहीं कारणामुळें संग्राम माजला तर ते आपापल्या मनुष्यभक्तांस मदत करण्यास येतात ! सारांश, पाहिजे त्या देशांतील मनुष्यांच्या पूर्वस्थितीची आणि विचारांची माहिती काढून पहा, तीं देवांच्या संवंधाने अशा प्रकारच्या कल्पना सांपडल्याशिवाय राहणार नाहीत. सृष्टीतील ठळक ठळक निर्जीव वस्तूंत प्रथम सचेतनत्व व क्रियाकर्तृकत्व भागून पुढे जसजसा कार्य-कारणांचा संबंध कळत गेला असेल, तसतसे हे गुण त्यांच्यांतून काढून घेऊन त्यांचा आरोप मनुष्यांनीं वनस्पतींवर व प्राण्यांवर केला असेल, असें वेदादि जुन्या ग्रंथांवरून दिसतें, असें अलीकडील पंडितांचें म्हणणें आहे. धर्मसंवंधानें ज्यांचें विचार फार पुढें गेले आहेत त्यांची गोष्ट राहूं द्या; ज्यांना अजून पूर्व-धर्मविचारांनीं सोडलें नाही, त्यांच्या वृत्तीकडे किचित् पहा, म्हणजे वर जें म्हटलें आहे त्याचें यथार्थत्व दिसून येईल. आमच्या रोजच्या संध्या, आमच्या देव्हान्यांतील देवांच्या पूजा, आणि आमच्या श्रावण्यांतील मंत्र यांचा अर्थ समजण्याचा किचित् प्रयत्न केला, व त्यांतील तंत्रांकडे तत्त्वदृष्टीनें क्षणभर पाहिलें, तर मनुष्यांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झालेल्या धर्मकल्पनांच्या वृद्धीचा इतिहास समजण्यास वरेंच साहाय्य होणार आहे. सूर्य, चंद्र, अग्नि, मृत्तिका, पापाण, धातू वगैरे अनेक निर्जीव वस्तूपैकीं कांहीं आम्हीं साक्षात देव मानतो व कांहींस देवांच्या प्रतिमा करण्याकडे लावतो. या प्रतिमा कांहींशा जनावरांच्या व मनुष्यांच्या वळणावर केलेल्या असतात. सारांश काय कीं, निर्जीव वस्तूपैकीं कांहींत देवत्व आहे, असें अद्यापि आपण मानितों; व कांहींस इतर दैवतांचीं पूजोपकरणें केलें आहे.

निर्जीव वस्तूंच्या विचारानंतर वनस्पतींकडे वळलें असतां, त्यांपैकीं कांहींस आपण देव मानतो, हें सर्वास कबूल केलें पाहिजे. आपट्याची व शमीची पूजा कोणत्याही जातीच्या हिंदु लोकांस ठाऊक नसेल असें वाटत नाही. उंबर, वड,

पिंपळ यांच्या पूजेचे प्रसंग ठरीव आहेत, पण तुळशीची मात्र तशी गोष्ट नाही. शुचिर्भूत ब्राह्मणाच्या घरांत एका वाजून “पूजा व वैश्वदेव” आणि दुसऱ्या वाजून “तुळशीला पाणी आणि प्रदक्षिणा” हीं नित्य होत नाहीत, असें बहुशः दृष्टीस पडणार नाही. ज्याप्रमाणें निर्जीव वस्तूंपैकी कांहीं देव मानिल्या असून, कांहीं देव मानलेल्या दुसऱ्या वस्तूंच्या पूजेस उपयोगी पडतात, त्याप्रमाणें वनस्पतींपैकी ज्यांस देव मानिलें आहे, त्यांपैकी कांहीं, व न मानिलेल्यांपैकी कांहीं, देव मानिलेल्या इतर वस्तूंच्या पूजेस उपयोगी पडतात. बेलाच्या झाडाची पूजा फारशी प्रचारांत नाही, पण त्याच्या त्रिदलांशिवाय शिवाची पूजा सांग व शिवकारक होत नाही. तुळस पूजा घेत असून पूजोपकरण झाली आहे. या दोहोंशिवाय पुष्कळ झाडांचीं पानें व फुलें देवास प्रिय आहेत, हें सर्वास ठाऊकच आहे. निदान फुलांविषयीं तरी कोणासही शंका येणार नाही. ज्यांना पानांविषयीं किंचित् भ्रांती पडल्यासारखें होईल त्यांनी श्रावणांतल्या मंगळागौरी, आणि त्यांच्या पूजेसाठीं ‘पत्र्या’ गोळा करण्याविषयीं तरुण कन्यकांची उत्कंठा मनांत आणावी म्हणजे झालें ! रुईच्या पानांच्या आणि फुलांच्या माळांचा हनुमंताला किती हव्यास आहे हें सर्वत्र प्रसिद्ध आहेच !

पापाणादि निर्जीव वस्तु व अर्कवृक्षादि वनस्पति मात्र देवतात्वाप्रत पावल्या आहेत इतकेंच नाही, तर प्राणिवर्गाच्याही अनेक अवयवांची पूजा आपण फार वर्षांपासून अंगीकारली आहे. मच्छ, कूर्म, बराह, नारसिंह हे परमेश्वराचे अवतार ! उंदीर गणपतीचें वाहन ! गाय तर हिंदूस पूज्य ! हिच्या दुधानें, तुपानें, व दह्यानें आमची पुष्टि होते, आणि हिच्या शेणाच्या आणि मूत्राच्या सेवनानें आमच्या पापांचें क्षालन होतें ! गिरिजारमण नंदिवाहनावर आरूढ होऊन कैलासावर संचार करणार, तेव्हां ‘शिववंदनकामांहीं वंदावा प्रथम देव नंदी न’ असें मुळींच होण्याचा संभव नाही. तेव्हां शिवालयांत प्रवेश करतांना व त्यांतून परत फिरतांना, द्वारस्थ जो नंदी त्याची कृपा होण्यासाठीं आर्जव करण्याचे जे अनेक मार्ग आहेत त्यांतील सर्वांत कार्यकर मार्गाचें अवलंबन आम्ही करतो, हें आबालवृद्धांस ठाऊक आहे ! याशिवाय आणखी पुष्कळ जनावरेंही आम्हांस पूज्य झालीं आहेत. पण त्यांचा येथें उल्लेख करीत बसून जागा अडविण्याची गरज नाही, कारण एक तर प्रस्तुत विषयाचा हा ऐतिहासिक विचार चालला आहे; दुसरें असें कीं, जनावराच्या ठायीं देवत्वाची कल्पना करून त्यांस पुजणें व भजणें ह्या गोष्टी हिंदु लोकांतच आढळतात असें नाही. इतिहासाच्या वाचकास त्या प्रत्येक देशाच्या इतिहासांत दिसून येतात. भेद इतकाच कीं, हिंदुस्थानांत उंदरांची आणि सापांची पूजा होत असली तर ईजिप्तांत मुसरीची किंवा मांजरांची होत असेल !

या सर्व विवेचनावरून आतां वाचकांच्या ध्यानांत ही गोष्ट येईल कीं, मनुष्याची शुद्ध पश्ववस्था किंचित नाहीशी होऊन तो विचार करूं लागला, म्हणजे सृष्टींतील भव्य जड पदार्थाविषयीं, झाडझुडपांविषयीं, व लहान मोठ्या जंतू-विषयीं त्याला एका प्रकारची भीती उत्पन्न होऊन, त्याच्या अंतःकरणांत धर्मकल्पनेचा आविर्भाव होतो, व उत्तरोत्तर तिचा स्पष्ट विकास होत जाऊन ती शुद्ध होत जाते. वारा, पाऊस, पूर, चंद्रसूर्यांच्या गति वगैरे गोष्टींचीं कारणें, व त्या घडून येण्याचे प्रसंग नीट कळून येऊं लागले, म्हणजे त्या वस्तूवरील धर्मश्रद्धा हळू हळू उडूं लागते, व असाच प्रकार देव मानलेल्या वनस्पतींच्या व जनावरांच्या संबंधानें हळू हळू घडून येतो. हें सर्व विचारांतर होण्यास विशेषतः कार्यकारणाचें ज्ञान कारण होतें. अशा रीतीनें मनुष्याच्या धर्मकल्पनांत थोडा थोडा फरक होतां होतां, बहुतेक अचेतन व सचेतन पदार्थांतील देवतात्व नाहीसिं होऊन, त्या सर्वांचें आदिकारण एक परमेश्वर आहे, असा बुद्धीचा ग्रह होतो. नंतर या परमेश्वराच्या गुणांविषयीं व स्वरूपाविषयीं नानातऱ्हेच्या कल्पना निघूं लागतात. पहिल्या मूर्तिपूजेचा अंमल अगदीं नाहीसा न होतां एकेश्वरापर्यंत धर्मकल्पना जाऊन थडकली, तर आचार आणि विचार यांचें द्वंद्व लागून विलक्षण तऱ्हेचा धर्म उत्पन्न होतो. तोंडानें वारंवार परमेश्वर निर्गुण आहे असें म्हणत असावें, व हातानें पार्थिव करून त्याची अक्षतांनीं, विल्वपत्रांनीं व पंचामृतांनीं पूजा करीत असावें ! जो मेला तो पंचत्वाप्रत मिळाला, असें मनांत वाटत असावें, पण क्षौर, सपिंडी, व शय्यादान केल्याशिवाय व अशौच धरल्याशिवाय स्वास्थ्य वाटूं नये ! वर्णव्यवस्था मनुष्यकृत आहे अशी खात्री होऊन जावी, पण अतिशूद्राचा स्पर्श झाला असतां सचैल स्नान करण्याची बुद्धि व्हावी ! बहुतेक व्यवहार सृष्टिनियमांप्रमाणें चालत आहेत, असें एकीकडे वाटत असून तदनुसार वर्तन होत असावें, पण कोणत्याही अडचणींत साधारण उपाय चालत नाहीत, असें दिसल्याबरोबर ज्योतिष्यांच्या व मंत्राक्षऱ्यांच्या घरीं खेडे घालावे, किंवा देवांच्या मूर्ति पाण्यांत कोडून ठेवाव्या, अथवा त्यांवर अभिषेकाची धार धरावी, अशी इच्छा उत्पन्न व्हावी ! पण अलीकडे या दुटप्पी वृत्तीचा लोप थोडाथोडा होऊं लागला आहे.

धर्मविचारांची उन्नतावस्था

आतांपर्यंत या विषयाच्या संबंधानें जें लिहिण्यांत येऊन गेलें आहे तेवढ्यावरून वाचकांच्या हें ध्यानांत आलें असेल कीं मनुष्य अज्ञानावस्थेंत असतां बाह्य सृष्टींतील सचेतन व अचेतन वस्तूंच्या व्यापारांचे जे परिणाम त्यांच्या अंतःकरणावर घडतात, त्यामुळें त्या पदार्थांचे ठायीं आपल्या मनोवृत्तीसारख्या मनोवृत्ति असतील अशी त्याची भावना होऊन तो निर्जीव वस्तूंची, प्राण्यांची, वनस्पतींची,

व अखेरीस विश्वाची पूजा करूं लागतो. या वस्तूंच्या पूजनांत कांहीं अर्थ नाही; यांच्या ठायीं आपल्यासारख्या मनोवृत्ति असतील असें मानणें चूक आहे; मनुष्य हाच सर्वांत श्रेष्ठ प्राणी होय; निर्जीव व सजीव वस्तूंचे व्यापार व्यवस्थित नियमानें चालतात; या वस्तूंपासून आपला उपयोग करून घ्यावयाचा असेल तर, त्यांच्यावर रागावण्यांत, त्यांना शिक्षा करण्यांत किंवा त्यांची प्रार्थना करण्यांत कांहीं हांशील नाही; त्यांच्या व्यापारांचे नियम शोधून काढून तदनुसार त्यांपासून आपली कार्यसिद्धि करून घेतली पाहिजे; अशी मनुष्याच्या मनाची खात्री होण्यास फार काल लागतो. ज्यांची अशा प्रकारची खात्री झाली आहे ते वनस्पतिपूजकांस, प्राणिपूजकांस व विश्वपूजकांस नांवें ठेवतात व त्यांस मूढ समजतात. पण हे त्यांचें करणें कांहीं अंशीं चुकीचें आहे. अगदीं लहान मुलांस जर आपण असें सागूं लागलों कीं पृथ्वी व सूर्य यांमध्ये चंद्र आल्यानें त्यास ग्रहण लागतें, आणि तें त्यांनां समजलें नाही, तर त्याबद्दल त्यांवर रागावण्यांत काय हांशील आहे ? कोणतीही क्लिष्ट गोष्ट समजण्यास अगोदर तिच्या घटकांचें ज्ञान झालें पाहिजे. साखर, तांदूळ, केशर, पाणी, व विस्तव यांची माहिती असल्याशिवाय साखरभात कसा करतां येईल ? तसेंच शास्त्राभ्यासामुळे ज्यांना खऱ्या कार्यकारणसंबंधाचा निश्चय कसा करावा हें कळूं लागलें आहे, त्यांनी ज्यांना तो कळत नाही त्यांस मूर्ख म्हणण्यांत व त्यांचा धिक्कार करण्यांत काय अर्थ आहे ? रानटी किंवा अज्ञान मनुष्यास मन म्हणजे काय हें बिलकुल समजत नसतें, त्यामुळे पहिल्यापासून त्याला दोन प्रकारच्या सत्त्वांचा भास होत असतो. जागृदवस्थेंत होणारे अनुभव आणि स्वप्नावस्थेंत होणारे अनुभव यांत फारसा भेद वाटत नाही. पहिल्या स्थितींतील सुखदुःखानुभव त्याला जितका खरा वाटतो, तितकाच दुसऱ्या स्थितींतीलही वाटतो. ज्याप्रमाणें निजलेल्या मनुष्याचें एका प्रकारचें स्वत्व मंद पडून दुसऱ्या प्रकारचें स्वत्व पुढें होतें, त्याप्रमाणें मेलेल्या मनुष्याचेंही एका प्रकारचें स्वत्व नाहीसें होऊन दुसऱ्या प्रकारचें स्वत्व येत असावें व तो एका तऱ्हेनें आपणांतून नाहीसा झाला तरी दुसऱ्या तऱ्हेनें तो जिवंत असला पाहिजे, व आपल्या सभोवतीं वावरत असला पाहिजे ही कल्पना मनुष्याच्या प्रथमावस्थेंत प्रत्येक ठिकाणीं अस्तित्वांत असते. आपल्या मेलेल्या आप्तांचीं शरीरें नाहीशीं झालीं तरी त्यांचे आत्मे नाहीसे झाले नाहीत, हा विश्वास सर्व ठिकाणच्या रानटी लोकांत आढळून येतो व याच विश्वासापासून हळू हळू पदार्थपूजा, प्राणिपूजा, वनस्पतिपूजा व विश्वपूजा अस्तित्वांत येतात. जिवंतपणीं ज्यांचें वर्तन आपणांस सुखावह झालें असेल ते मरणोत्तरही पिशाचरूपानें किंवा वायुरूपानें आपला निरंतर परामर्ष घेत जातील, अशी कल्पना उत्पन्न होऊन त्यांची मर्जी प्रसन्न ठेवण्यासाठीं त्यांच्या थड्यांत

किंवा चितेवर त्यांना प्रिय अशा वस्तु अर्पणें, त्यांची प्रार्थना करणें, कांहीं संकट आलें असतां त्यांचा सल्ला विचारणें व साहाय्य मागणें—सारांश जिवंतपणीं कोणाचीही मर्जी संपादण्याचे जे मार्ग त्यांचें मरणोत्तरही अवलंबन करण्याचा प्रचार पडतो ! याच्या उलट जे जिवंतपणी आपणांस प्रतिकूल असतील ते मेल्यावरही पिशाचरूपानें आपणास त्रास देत रहातील असें वाटून पंचाक्ष-कडून किंवा मांत्रिकाकडून त्यांना दंडण्याचा व गाडण्याचा प्रयत्न करणें, अथवा ज्या वस्तु त्यांना प्रिय होत्या असें ठाऊक असेल, त्या त्यांना विवक्षित कालीं पांचविण्याचें कवूल करून त्यांस वश करून घेण्याची खटपट करणें वगैरे प्रचार अस्तित्वांत येतात ! पुढें अनेक कारणांमुळें हींच पिशाचें वृक्षांच्या व जनावरांच्या रूपानें आपणांस आनंद देणारीं किंवा पीडा देणारीं होतात, असें वाटूं लागून झाडांची आणि जनावरांची आराधना करण्यास प्रारंभ होतो. येथपर्यंत धर्मविचारांची मजल आल्यावर, मग पृथ्वीवरील मोठमोठ्या वस्तूंत आपल्या प्रसिद्ध आप्तांनीं मरणोत्तर प्रवेश केला असेल असें वाटणें अगदीं साहजिक आहे; व या वाटण्यास आरंभ झाला म्हणजे प्रथम नद्या, पर्वत, अरण्ये वगैरे वस्तु सचेतन अशा भासूं लागून, अखेरीस चंद्रसूर्यादि तारकागणही सचेतन वाटूं लागतात, आणि त्याचा आपल्या पूर्वजांशीं संबंध आहे, किंवा ते आपले पूर्वजच आहेत, असा विश्वास उत्पन्न होऊन त्यांची पूजा करण्याचा प्रघात पडतो !

अशा रीतीनें धर्मकल्पनेची उत्पत्ति व अभिवृद्धि होते. आपल्या देशांत धर्मसंबंधानें असल्या नानाविध कल्पना रुढ आहेत. तसल्या इतर देशांतही आहेत. सर्वांचा आरंभ पिशाचकल्पनेपासून झाला आहे, व प्रत्येक देवता मनुष्यांनीं आपल्या स्वभावाच्या वळणावर नेली आहे. देशकालभिन्नत्वांमुळें निर-निराळ्या देशांत निरनिराळ्या वस्तूंस देवता मानण्याचा प्रघात पडतो, व एकाच देशांत एका देवतेहून दुसरी देवता विशेष पूज्य, व एका स्थानाहून दुसरें स्थान देवतांच्या वासास विशेष प्रिय, अशा प्रकारच्या कल्पना अस्तित्वांत येऊं लागतात. जो तो आपापली देवता इतर देवतांहून श्रेष्ठ मानू लागतो, आणि तिचा अभिमान धरून तिच्यासाठीं इतरांशीं भांडूं लागतो ! हीं भांडणें पुढें धर्मयुद्धांस कारण होतात, व शेवटीं साऱ्या देवता दुय्यम प्रतीच्या ठरून त्या सर्वांहून श्रेष्ठ असा एक देवाधिदेव किंवा परमेश आहे, अशी कल्पना होते. ज्याप्रमाणें मनुष्यांत राजा सर्वांत श्रेष्ठ त्याप्रमाणें देवतांत परमेश्वर श्रेष्ठ; व ज्याप्रमाणें प्रजा राजांच्या आज्ञा पाळतात, त्याप्रमाणें दुय्यम प्रतीच्या देवता या सर्वश्रेष्ठ परमेश्वराची आज्ञा पाळतात, आणि त्याच्या हुकमांत वागतात, असें वाटूं लागते.

येथून पुढला पल्ला फार थोडा आहे. दुय्यम प्रतीच्या देवतांचें देवतात्व नाहीसें होऊन सर्वश्रेष्ठ परमेशाच्या कृपेनें सारें विश्व झालें आहे, त्याच्या इच्छामात्रेंकरून अनंत ब्रह्मांडें अस्तित्वांत येतात व लयास जातात; तो सर्वव्यापी आहे; तो अविनाशी आहे; तो निरंतर आहे; तो निर्गुण आहे; तो निराकार आहे, तथापि तो सर्व लहान वस्तूंहून लहान व सर्व थोर वस्तूंहून थोर आहे, वगैरे परस्परांशीं असंबद्ध व परस्परविरोधी अशा गुणांचें स्थान होऊन वसतो; व याच्या पुढेंही मनुष्याचा धर्मविचार थोडासा गेला म्हणजे परमेश्वरूप जीवास अगम्य आहे, अशी बुद्धीची भावना होऊ लागते.

याप्रमाणें धर्मकल्पनेच्या वंशावळीची हकीगत आहे. ती येथें विस्तारपूर्वक दाखवितां आली नाही, आणि म्हणून ती पुष्कळांस दुर्बोध होण्याचा संभव आहे. पण त्या गोष्टीस इलाज नाही. येथें या विषयाच्या संबंधानें अधिक लिहिणें म्हणजे विषयांतर होणार आहे. शिवाय, हा विषय इतका विस्तृत आहे, व त्यासंबंधानें अलीकडे इतके शोध झाले आहेत कीं आज त्याविषयी जी माहिती मिळण्यासारखी आहे, तिचा एक शतांश देण्यास सुधारकाचे पंधराचे पंधरा कालम दर आठवड्यास भरून काढले तरी दोन वर्षांत ती सविस्तर दिली जाणार नाही ! आतांपर्यंत जें लिहिलें आहे, तेवढ्यावरून धर्मकल्पना प्रथम अस्तित्वांत येते कशी, पुढें तिचीं जीं रूपांतरें होतात तीं कोणत्या कारणांमुळें, व तिची मजल कोठवर जाऊन पोचते—इतक्या गोष्टींचें स्थूल स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत आले म्हणजे आमचें काम झालें. राज्यकल्पना व धर्मकल्पना यांच्या अभिवृद्धींत बराच फरक आहे. राजकीय संबधानें राजसत्ता प्रथम एकाकडे असणें योग्य वाटत असून हळू हळू ती अनेकांकडे असणें योग्य वाटूं लागतें. एकसत्तात्मक, अनेकसत्तात्मक, व सर्वसत्तात्मक—अशी राजकीय कल्पनेची वाढ आहे. धर्मकल्पनेचा प्रकार हिच्या उलट आहे. देवतात्व प्रथम विश्वांतील सर्व वस्तूंत भासतें; नंतर तें त्यांतील ठळक ठळक वस्तूंत भासूं लागतें; व अखेरीस तें फक्त एका वस्तूंत गोळा होतें ! ज्यांना विश्वांतील सचेतन व अचेतन पदार्थांचे धर्म समजले आहेत; ज्यांची मूर्तिपूजेवरील भक्ति उडाली आहे; ज्यांना सृष्टीचा कर्ता सृष्टीतील कोणत्याही निर्जीव किंवा सजीव वस्तूंहून निराळ्या तऱ्हेचा आहे, असें वाटूं लागलें आहे, ते या शेवटल्या कोटींत असतात; म्हणजे त्यांना या विश्वाचें एक आधिकारण आहे असें वाटत असून त्याचें स्पष्ट ज्ञानही आपणांस आहे, किंवा करून घेतां येईल असें वाटत असतें. जे लोक असें कारण असेल असें मानीत नाहीत, त्यांस वरील कोटींतले लोक नास्तिक म्हणून त्यांचा तिरस्कार करतात, व त्यांस पतित मानतात. एका अंगाला नास्तिक म्हणजे बेधडक परमेश्वर नाही असें म्हणणारे थोडेसे लोक, व दुसऱ्या

अंगाला एकच परमेश्वर आहे, व त्याच्या स्वरूपाचें आणि गुणांचे ज्ञान मनुष्यमात्रास करून घेतां येतें इतकेंच नाही, तर तें करून घेणें, त्याला शरण जाणें, त्याला भजणें, व त्याच्या इच्छेप्रमाणें वर्तन करणें हेंच मनुष्यास योग्य आहे, व असें करणारे मनुष्य जन्ममरणापासून मुक्त होऊन त्या ईशस्वरूपांत जाऊन मिळतात किंवा मोक्षाप्रत पावतात, असें मानणारे दुसरे लोक यांच्या दरम्यान कांहीं लोक आहेत ते असें म्हणतात कीं जगत्कारण आहे हे आम्हांस कबूल आहे, पण आमच्या सध्याच्या ज्ञानेन्द्रियांनीं त्याच्या स्वरूपाचें खरें ज्ञान आम्हांस कधींही होण्याचा संभव नाही. येथील कित्येक तत्त्ववेत्त्यांचा विचार येथपर्यंत येऊन ठेपला असून इतर सुधारलेल्या देशांतही अलीकडे हेंच मत प्रबल होत चाललें आहे. तेव्हां ईशस्वरूप आमच्या सांप्रतच्या ज्ञानेन्द्रियांस अगम्य आहे, हा धर्मसंबंधाचा शेवटचा सिद्धांत आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

अन्य सामाजिक प्रवृत्तींचा कल

कांहीं आठवडे दुसऱ्या विषयांच्या प्रसंगोपात्तत्वामुळे या विषयाकडे दुर्लक्ष करावें लागलें; त्यामुळे कदाचित् वाचकांस असें वाटलें असेल कीं, त्याचा शेवट न लावतां तो आम्हीं कांहीं विशेष कारणासाठीं अपुरताच सोडून दिला असावा. कित्येकांनीं तर अशीही शंका घेतल्याचें आमचें ऐकण्यांत आलें आहे कीं, या विषयावर लिहीत असतां एकदोन ठिकाणीं जीं वादग्रस्त स्थलें आलीं व ज्याविषयीं निदान अप्रत्यक्षरीतीनें तरी जो थोडा स्पष्टपणें अभिप्राय देणें आम्हांस भाग पडलें, तो पुष्कळांस न रुचण्यासारखा असल्यामुळे, व तसें झाल्यास या नवीन वर्तमानपत्रास धक्का पोंचण्याची भीति वाटल्यामुळे, आम्ही कांहीं एक न बोलतां हळूच त्याची वाट सोडून दिली, व बाकीच्या पत्रकर्त्यांप्रमाणें वाचक-समुदायास रुचतील असे सामान्य विषय घेऊन त्यांवर लिहूं लागलों ! ही दिव्य कल्पना कांहीं अंशीं सुधारक थोड्या महिन्यांनीं अजीवात बंद होणार, किंवा दुसऱ्या एखाद्या पत्राच्या बगलेंत शिरणार म्हणून जी कंडी उठली होती, व कंडीखोरांच्या कुपेनें जी कंडी पुनःही उठण्याचा संभव आहे तिच्या माळेंतलीच आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही ! नेहमीं लोकांस आवडतील, म्हणजे ज्यांतील अभिप्राय सर्वथैव व सर्वदा सर्वांस पसंत पडतील असेच लेख सुधारकांत येत जातील, असें आम्ही कधीं कोठें लिहून किंवा बोलून गेल्याचें आम्हांस स्मरत नाही; व तसें करण्यापासून सुधारकाच्या नामार्थास सार्थकत्व येईल असेंही वाटत नाही. आतां येवढें खरें आहे कीं, ज्याप्रमाणें कित्येक लोकांस आपल्या लेखावरून कांहीं तरी मजा व्हावी, किंवा 'येन केन प्रकारेण' त्यांकडे वाचकांचें लक्ष वेधवें, अशा-साठीं ज्या बाबतींत सामान्य जनांच्या विचाराप्रमाणें आपले विचार असतां, त्यांहून ते उलट प्रकारचे आहेत असें दाखविण्यांत, किंवा ज्या गोष्टींत लोकांहून

आपलें मत निराळें आहे, अशाविषयीं तें त्यांच्यासारखेंच आहे, असें भासविण्यांत मोठा पुरुषार्थ वाटतो, तसें करणें मात्र आम्हांस पसंत नाही. ज्या प्रश्नाविषयीं विरोध नाही त्याविषयीं तो आहे, असें बुद्ध्याच प्रतिपादन; व ज्याविषयीं एकमत नाही त्याविषयीं तें आहे, असें दाखविणें; या दोन्हीही गोष्टी अप्रामाणिक-त्वदर्शक आहेत, आणि वर्तमानपत्र काढण्यांत चरितार्थासाठीं कांहीं तरी धंदा चालवितां यावा येवढाच ज्यांचा हेतु असेल त्यांशिवाय इतरांच्या हातून वरच्यासारखें अप्रामाणिकपणाचें वर्तन सहसा होणार नाही. याहून यासंबंधानें येथें अधिक पाल्हाळ करणें म्हणजे निष्कारण विषयांतर होणार आहे; सबब त्या दोपाची दिशा टाळून कांहीं दिवस खाली ठेवलेलें विषयसूत्र पुनः हातीं घेतां.

या विषयाचे राज्यविषयक, धर्मविषयक व अवांतर असे तीन भाग कल्पिले आहेत, हें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. यांपैकी पहिल्या दोहोंचें विवेचन आजपर्यंत बरेंच झालें आहे, तेव्हां आज अवशिष्ट राहिलेल्या भागांस हातीं धरण्यास हरकत नाही. पहिल्या भागाविषयीं शेवटची कल्पना सार्वत्रिक लोक-सत्तेची, व दुसऱ्याविषयीं जगत्कारणाच्या अगम्यत्वाची आहे हें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच.

अवांतराच्या भागांत अर्थात् अनेक प्रकरणांचा समावेश होतो. पण विस्तारभयास्तव त्या सर्वांचा अगदीं स्वल्प विचारसुद्धां येथें करतां येण्याचा संभव नाही. येथें त्या सर्वांस जी दिशा लागणार आहे तिचें दिग्दर्शन करून व पांच चार ठळक प्रकरणांविषयीं चार शब्द लिहून, हें व्याख्यान समाप्त केलें पाहिजे. तेव्हां आतां राज्यविषयक व धर्मविषयक गोष्टींशिवाय ज्या इतर सामाजिक गोष्टी राहिल्या त्यांस कोणती दिशा लागणार हें पहावयाचें. ज्यांनीं कोणत्याही मोठ्या समाजास प्राप्त झालेल्या स्थित्यंतरांचा इतिहास थोडासा वाचला असेल त्यांना मनुष्याच्या सामाजिक व्यवहारांस कोणती दिशा लागत चालली आहे, हें सहज समजण्यासारखें आहे. अनियंत्रित राजांचा अंमल कमी होत जाणें, व सृष्ट्यंतर्गत सामर्थ्याचे आपण गुलाम आहों, व त्यांच्या सर्वशक्ति-मत्त्वापुढें आमचें कांहीं एक न चालतां त्यांच्या इच्छेनुरूप आम्हांस निरंतर वागलें पाहिजे, या चुकीच्या कल्पनेचा लय होत जाऊन, मनुष्य प्रयत्न करील तर सृष्ट्यंतर्गत पदार्थांचें ज्ञान त्यास प्राप्त करून घेतां येऊन कालांतरानें त्या पदार्थांसच त्यास आपले दास करून घेतां येईल, असा विश्वास वाढत जाणें—या दोनच गोष्टींचा नीट विचार केला तरी बाकीच्या गोष्टींविषयीं बरीच समजूत पडणार आहे. सचेतन व अचेतन सृष्टीचा दास मी नाही, तर तिला दास करण्याचा, निदान तिच्याशीं बरोबरीनें वागण्याचा हक्क किंवा अधिकार मला आहे, असा विचार मनुष्यांच्या अंतःकरणांत वागूं लागला, म्हणजे त्याच्या

खऱ्या सुधारणेस आरंभ होतो. जोंपर्यंत त्याच्या मनांत या वृत्तीचा प्रादुर्भाव झाला नाही तोंपर्यंत त्याच्या हातून घडत असलेल्या क्रिया किंवा त्याचें वर्तन बलात्कारानें, जबरदस्तीनें, किंवा सक्तीनें होत असतें, असें म्हणण्यास हरकत नाही. अशा रीतीनें होत असलेलें वर्तन केवळ वाईटच असेल असा नियम नाही. पुष्कळां तें चांगलेंही असण्याचा संभव आहे. पण तें परप्रेरित असल्यामुळें त्याच्या चांगुलपणाची किंवा वाईटपणाची जबाबदारी त्या वर्तन करणारावर असत नाही. शिवाय, असें वर्तन बळजोरीनें करविण्यांत तें करविणाऱ्याचें विशेष लक्ष स्वहिताकडे असल्यामुळें, अनेक प्रसंगां तें करणाऱ्याचें हित मुळींच साधत नाही. त्यामुळें जोंपर्यंत कोणत्याही राष्ट्रांतील लोकसमूहांत स्थूल मानानें स्वामी आणि किकर असे दोनच भाग होऊन राहिलेले असतात तोंपर्यंत त्यांत सुखावस्थेची परमावधि होण्याचा संभव नाही. स्वातंत्र्य हें स्वभावतः सुखावह, आणि पारतंत्र्य हें स्वभावतः दुःखावह असें आहे. पण मनुष्याच्या व कांहीं इतर प्राण्यांच्या शरीराची व मनाची घटना विशेष प्रकारची असल्यामुळें त्यांस आपलें स्वाभाविक स्वातंत्र्य मर्यादित करून घेण्यांत व समाजावस्थेंत अवश्य असणाऱ्या पारतंत्र्याचा अंगीकार करण्यांत दुःखाहून अधिक सुख प्राप्त होतें; आणि म्हणूनच तो कितीही त्रास सोसावा लागला तरी समाज सोडून जात नाही. पण यावरून असें सिद्ध होत नाही कीं स्वभावतः सुखावह असें जें स्वातंत्र्य त्याचा आवश्यकतेबाहेर संकोच करून घेण्यांत कोणत्याही प्रकारचा फायदा आहे. पण चमत्कार असा आहे कीं मनुष्य एकांतावस्था टाकून जसजसा समाजप्रिय होत जातो तसतशी त्याची स्वातंत्र्यासक्तिही थोडीशी क्षीण होत जाते, व अखेरीस त्यास ही शुद्ध दास्यावस्थाही असह्य वाटेनाशी होते. पण ही त्याची अंत्यावस्था नव्हे. आपणांस जें स्वामी म्हणवीत असतात अशांचें दुष्ट वर्तन व त्यामुळें मनास व शरीरास वारंवार होणारी पीडा यामुळें अत्यंत सहनशील मनुष्यास आपल्या नैसर्गिक स्वातंत्र्याचा उपभोग घेण्याची इच्छा उत्पन्न होते. एकदां या इच्छेनें त्याच्या अंतःकरणांत बळकट मूळ धरलें की त्याच्या उत्पत्तावस्थेत आरंभ झाला म्हणून समजावें. ज्यांना नेहमीं दुसऱ्यावर जुलूम करण्याची किंवा सक्तीचा अंमल बजावण्याची संवय असते, ते असें म्हणतात कीं, मनुष्य आपलपेटा प्राणी आहे; स्वहितासारखी त्याला दुसरी प्रिय वस्तु नाही; व कोणतीही गोष्ट करण्यांत स्वहितसाधनाहून त्याचा अन्य हेतु असत नाही. जुलमी लोकच अशा तत्त्वशास्त्राचे प्रतिपादक व प्रसारक असण्याचें कारण असें कीं, एक तर ज्या वृत्तीच्या धोरणानें त्यांचें वर्तन अहोरात्र होत असतें त्या वृत्तीशीं इतर वृत्तीपेशां त्यांचा विशेष सहवास असल्यामुळें त्यांच्या डोळ्यापुढें सर्वत्र तीच दिसत असते, व आपल्या अंतःकरणाप्रमाणें इतरांच्या अंतःकरणांतही तिचेंच साम्राज्य असेल अशी

त्यांची भावना होते. दुसरें असें कीं त्यांच्या जुलमास कंटाळलेले व त्रासलेले लोक संतापून जाऊन स्वसंरक्षणासाठीं हवें तें घाडस करण्यास प्रवृत्त होत असतात. त्यामुळें त्यांना आसमंतांतील सर्व सचेतन जगत् स्वार्थपरायण होऊन आपल्या नाशास उद्युक्त झालें आहे असें वाटत असतें, व आपणच त्यांच्या संतापाचें व घाडसाचें आदिकारण आहां यांचें भानही नाहीसें होतें ! परंतु स्वातंत्र्याचा उपभोग प्राप्त होत असलेल्या मनुष्याचें वर्तन ज्यांनीं थोड्या काळजीनें पाहिलें असेल त्यांना असें दिसून आलें असेल कीं स्वातंत्र्याचा नित्य अनुभव घेणारा मनुष्य स्वहितपरायण असत नाहीं इतकेंच नाहीं, तर बराच परोपकारी, निदान परहितचिंतक तरी असतो. आपल्या श्रमाचें सारें फल आपणासच उपभोगावयास सांपडावें, ही मनुष्याच्या अंतःकरणाची पूर्णावस्था नव्हे; त्या फलाची हवी तशी व्यवस्था लावण्याची मोकळीक आपणास असावी, ही त्याची आकांक्षा असते; व ही जसजशी परिपूर्ण होत जाते तसतशी त्याची स्वार्थवृद्धि क्षीण होत जाऊन तो पराकाष्ठेचा परहितप्री होत जातो. तात्पर्य काय कीं, बलात्कार, जबरदस्ती, बळजोरी, शक्ति इत्यादि शब्दांनीं व्यक्त होत असलेल्या अर्थाच्या व्यवहारांपासून मनुष्याच्या सुखास पूर्णावस्था येण्याचा संभव नसल्यामुळें तसले व्यवहार नाहीसे होत असून त्यांच्या जागीं समय, संमति, अनुरोध, रुकार, पसंती इत्यादि शब्दांनीं व्यक्त होत असलेल्या अर्थाच्या व्यवहारांचा प्रचार सर्वत्र पडत आहे. तेव्हां येथून पुढें राजा व प्रजा; कुलेश व कुलावयव; पति आणि पत्नी; माता-पितरें व अपत्यें; स्वामी आणि सेवक; गुरु आणि शिष्य; विक्रेता आणि ग्राहक, यांतील व्यवहार आणि संबंध उत्तरोत्तर बलात्कारानें न होतां संमतिपूर्वक होत जाणार आहेत.

बलात्कार विरुद्ध संमति

मागल्या लेखांत असें सांगितलें आहे कीं, जों जों मनुष्यांची सुधारणा होत जाते तों तों त्यांच्या अन्यान्यव्यवहारांतील बलात्काराचें तत्त्व लयास जाऊन त्यांच्या जागीं संमतितत्त्व प्रस्थापित होतें; व या कारणास्तव येथून पुढें राजा व प्रजा, कुलाधिपति व कुलावयव, पति व पत्नी, मातापितरें व अपत्यें, स्वामी आणि सेवक, गुरु आणि शिष्य, विक्रेता आणि ग्राहक यांतील व्यवहार आणि संबंध उत्तरोत्तर बलात्कारानें न होतां, संमतिपूर्वक होत जाणार आहेत.

मनुष्याचें स्वछंदी वर्तन दोन प्रकारांनीं विघातक होण्याचा संभव असतो; एक दुसऱ्याला आणि दुसरें त्याचें त्याला. जर कोणत्याही व्यक्तीची वागणूक त्याची त्याला किंवा दुसऱ्याला अपायकारक होण्याचा संभव नसेल तर त्याला

ती हवी तशी करू देण्यास प्रत्यवाय कशासाठी करावा, हें समजत नाहीं. आतां येवढें खरें आहे कीं, हें वर्तनतत्त्व अशा भावार्थानें किंवा विविक्तत्वानें सांगितलें असतां तें कळण्यास सुलभ व आचरण्यास सुकर असें वाटतें. पण नित्य व्यवहारास तें लावूं लागलें असतां फार अडचणी येतात. कारण ज्याप्रमाणें प्राण्यांच्या शरीरांतील अवयव निराळे आहेत, व त्यांना पृथक् कामें करावीं लागतात, तरी त्या सर्वांना एकमेकांवर कमी अधिक अवलंबून असावे लागून एकमेकांस सहायभूत व्हावे लागतें, त्याप्रमाणें समाजाचे अवयवही जरी निराळे आहेत, आणि ते पृथक् कामें करीत असतात, तरी त्यांचें एकमेकांवर अवलंबून असून त्यांना एकमेकांस सहायभूत व्हावे लागतें; आणि असें न होईल तर, ज्याप्रमाणें शरीरांतील चैतन्याचा लय होऊन त्याबरोबर सर्व अवयवांचा नाश होईल, त्याप्रमाणें समाजाचे अवयवही एकमेकांस साहाय्य न करतील तर समाजाची वाताहत होऊन प्रत्येकास आपापल्या चरितार्थासाठी व संरक्षणासाठीं खुद्द स्वतःवर अवलंबून रहावे लागेल. व्यक्तीच्या शरीरांतील अवयवांत आणि समाजाच्या शरीरांतील अवयवांत एक मोठा भेद आहे तो हा कीं, ज्याप्रमाणें समाजाच्या प्रत्येक अवयवास ज्ञान, संवेदन, इच्छा इत्यादि मनोधर्म पृथक्त्वानें असल्यामुळें सुखदुःखाचा अनुभव प्रत्येकास होत असून, तें संपादण्याविषयीं किंवा टाळण्याविषयीं प्रत्येकाचा प्रयत्न निरंतर चालू असतो, त्याप्रमाणें व्यक्तीच्या शरीरांतील प्रत्येक अवयवाची स्थिति नाहीं. त्यांपैकीं प्रत्येकास मन नाहीं. त्या सर्वांचे व्यापार नीट चालणें ही गोष्ट ज्या एका व्यक्तीचे ते अवयव आहेत त्या व्यक्तीस कल्याणकारक आहे. समाज हा काल्पनिक पुरुष आहे. समाजाचें कल्याण म्हणजे या काल्पनिक पुरुषाचें कल्याण नव्हे; तर त्याच्या अवयवांचें कल्याण होय. व्यक्तीची तशी गोष्ट नाहीं. व्यक्तीच्या अवयवांस स्वतंत्र मन नसल्यामुळें व्यक्तीचें जें कल्याण तेंच त्यांचें कल्याण होय. व्यक्तिशरीर आणि समाजशरीर यांतील या महत्त्वाच्या भेदांमुळें त्याविषयीं विचार करतांना व लिहितांना ही गोष्ट नेहमीं डोळ्यापुढें ठेवावी लागते कीं, व्यक्तीच्या अवयवांच्या हितासाठीं जे नियम घालावयाचे ते वास्तविक पहातां ते ज्या व्यक्तीचे अवयव असतील त्या व्यक्तीच्या हितासाठीं असतात; व समाजाच्या हितासाठीं जे नियम करावयाचे ते वास्तविक पहातां, समाजाच्या अवयवांच्या हितासाठीं असतात. तेव्हां व्यक्तीच्या हिताकडे दुर्लक्ष झालें तरी हरकत नाहीं, समाजाचें हित साधलें म्हणजे झालें, असें बोलणें म्हणजे असंबद्ध प्रलाप करण्यासारखें होय; कारण व्यक्तीच्या हिताहून निराळें असें समाजाचें हित नाहीं. तथापि अशा अर्थाचीं वाक्यें नेहमी उच्चारण्यांत येतात, व तीं चांगल्या चांगल्या लोकांच्या तोंडून येतात; तेव्हां वरील अर्थाहून त्यांचा काहीं तरी फिन्न अर्थ असला पाहिजे. सूक्ष्म विचारांनीं असें दिसून येईल कीं जेव्हां अशा प्रकारचे लोक समाजाच्या हिताविषयीं कळवळ

व व्यक्तींच्या हिताविषयी उदासीनता दाखवितात, तेव्हां त्यांचा खरा भावार्थ असा असतो कीं, समाज म्हणजे त्यांतील बहुतेक किंवा निदान प्रमुख लोक. व्यक्तींच्या फायद्याची परवा करण्याची गरज नाही, म्हणजे कोणत्याही गोष्टी-मुळें पुष्कळांचें कल्याण होत असून थोड्यांस पीडा होत असेल तर ती वेधडक करण्यास हरकत नाही. कित्येकजण हा स्थूल अर्थ संकुचित करून, राष्ट्राच्या राजाचें किंवा समाजाचें कल्याण असा विशिष्ट अर्थ करतात. अशा अर्थानुरोधानें ज्या समाजांत वर्तन होत असतें, त्यांत एका पक्षाकडे संपत्ति आणि सत्ता, व दुसऱ्याकडे दारिद्र्य आणि दास्य, अशी वांटणी झालेली असते. अशा समाजांतील सामान्य लोकांस शुद्ध वन्यावस्थेंतील सुखाहून अधिक सुख होत असेल असें जरी मानितां आलें, तरी त्यांत त्यांचें पूर्ण समाधान होण्यासारखें तें नसलेंच पाहिजे हें उघड आहे. प्रत्येकानें पशूप्रमाणें रानोमाळ फिरत असावें, यापेक्षा ओबड-धोबड समाजरचना होऊन कांहींनीं स्वामी व कांहींनीं किकर व्हावें, ही स्थिति बरी. कारण कशा तरी रीतीनें समाज एकवार अस्तित्वांत आल्याशिवाय, त्यांतील अवयवास त्यापासून होणाऱ्या सुखाचा लाभ होऊं लागणें अशक्य आहे. पण मनुष्यें समाज स्थापू लागल्याबरोबर त्यात जीं शारीरिक किंवा मानसिक सामर्थ्यानें इतरांहून श्रेष्ठ असतील त्यांच्या हातीं सत्ता व बहुतेकांच्या श्रमांचें फळ जाणें अगदीं स्वाभाविक आहे. तेव्हां समाजाच्या प्रथमावस्थेंत जे सामर्थ्यवान् असतील त्यांच्या हातीं सत्ता असणें व दुर्बलांना दास्य करावें लागणें हें ज्या दिशेकडे उतार असेल त्या दिशेस पाण्याचा ओघ जाण्यासारखें होय. हा ओघ बंद करून सर्वास सारखें, निदान होईल तितकें सारखें, सुख मिळण्याची व्यवस्था होत जाणें, म्हणजे सुधारणा होत जाणें असें म्हणण्यास हरकत नाही. ज्या देशांत अशी व्यवस्था होऊं लागली नाही, त्या देशांत खऱ्या सुधारणेस आरंभ झाला नाही, व तेथें पुढे झालेल्या कवींनीं आपल्या पूर्वजांच्या स्थितीचें काल्पनिक चित्र कितीही मनोरम काढिलें असलें तरी, त्याकडे जो इतिहासदृष्टीनें पाहील त्याला त्यांत बरेच मिथ्यात्व भासल्याशिवाय राहणार नाही. रानटी स्थितीतील राजांच्या जुलमी कृत्यांस कवींनीं कितीही सजवून टाकिलें तरी, सामाजिक तत्त्वशोधकांस, भ्रामक व मिथ्य रंगांचें पृथक्करण करून मूळ रंग कसे आहेत हें स्पष्टपणें प्रतीतीस आणून देणाऱ्या विचाररूप उपनेत्रांचें साहाय्य असल्यामुळें, असें स्पष्ट दिसून येतें कीं, ज्या काव्यांत, पुराणांत, किंवा कोणत्याही प्रकारच्या दुसऱ्या ग्रंथांत कवींनीं किंवा दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या लेखकांनीं राजाचें जें हित तें समाजाचें हित, किंवा समाजांतील विशिष्ट वर्गांचें जें हित तें समाजाचें हित, असें प्रतिपादण्याचा प्रयत्न केला असेल तें काव्य, तें पुराण, किंवा तो ग्रंथ वाचण्यास कितीही रसाळ असला तरी ऐतिहासिक दृष्टीनें त्यावरून त्या वेळची समाजाची स्थिति सुधारलेली नसावी, त्यांत बलात्काराचा

बराच अंमल चालत असावा, स्वातंत्र्यसुखाचा अनुभव फार थोड्यांस होत असून बाकीच्यांस दास्यत्वाचे कष्ट सोसणें भाग पडत असावें, असें अनुमान करण्यास हरकत नाही. तात्पर्य काय कीं, समाजाच्या आद्यस्थितींत बहुतेक व्यवहार बलात्कारानें होत असतात; आणि म्हणून त्याच्या सर्व अवयवांस सुखाचा सारखा वांटा मिळत नाही. तो मिळू लागण्यास ते व्यवहार समाजघटकांच्या अन्योन्यसंमतीने होऊं लागले पाहिजेत. हें संमितितत्त्व प्रस्थापित होण्यास फार काल लागतो व मोठी यातायात पडते. कारण कोणतीही गोष्ट दुसऱ्याच्या संमतीनें करणें म्हणजे ती संमति देण्याचें किंवा न देण्याचें स्वातंत्र्य त्याकडे असणें अवश्य आहे. अशा प्रकारचें स्वातंत्र्य प्रत्येक वयांत आलेल्या मनुष्यास उपभोगण्यास मिळणें, म्हणजे त्याहून वयांत आलेल्या इतर लोकांची अशी खातरी होऊन जाणें कीं, प्रत्येक सुजाण इसमास आपापल्या समजूतीप्रमाणें जें वाटेल तें करण्याची व वाईट वाटेल तें न करण्याची मोकळीक देण्यांतच समाजाचें हित आहे. पण अशी समजूत एकाएकी कोठून होणार ? ज्याप्रमाणें व्यक्तीच्या शरीराच्या कोणत्याही भागाच्या वर्तनाचा संबंध इतर भागांशीं मुळींच नाही असें होऊं शकत नाही, त्याप्रमाणें समाजांतील कोणत्याही व्यक्तीच्या वर्तनाचा संबंध साक्षात् किंवा परंपरेनें इतर व्यक्तींस थोडाबहुत पोंचत नाही, असें होऊं शकत नाही. या वावरीत व्यक्तीच्या शरीराच्या आणि समाजाच्या शरीराच्या स्थितींत फार साम्य आहे. ज्याप्रमाणें व्यक्तीच्या शरीरास कोणत्याही भागास झालेल्या दुखापतीचा परिणाम सर्व शरीरभर पसरतो, त्याप्रमाणें समाजांतील कोणत्याही स्थितींतला इसम घेतला तरी त्याच्या प्रत्येक कृत्याचा बरावाईट परिणाम सर्वांस जाऊन पोहोंचतो, असें सहज दाखवितां येईल. येवढें खरें आहे कीं, तो इसम अगदीं क्षुद्र असला तर त्याच्या वर्तनाचा परिणामही अगदीं क्षुद्र होईल; पण क्षुद्र तरी झालाच पाहिजे, मुळींच होत नाही असें कधींही म्हणतां येणार नाही. जमीनीवर जेवढ्या जोरानें आपण चालतो तेवढ्या जोरानें पायाखालची जमीन खाली जात असते; किंवा जेवढ्या जोराने आपण पर्वतास टिचकी मारतो तेवढ्या जोरानें पर्वत मागे सरतो; — या पदार्थशास्त्रांतील गोष्टी जशा नाकवूल करतां येणार नाहीत, त्याप्रमाणेंच समाजावर घडत असलेल्या व्यक्तीच्या वर्तनाची गोष्ट होय. पाण्यांत टाकलेल्या खड्यानें त्याच्या परमाणूस आघात होऊन उत्पन्न होणाऱ्या व पसरत जाणाऱ्या वर्तुलाप्रमाणें व्यक्तीच्या वर्तनाची गोष्ट आहे. या वर्तनाचा समाजावर जो परिणाम होतो तो त्या वर्तनाचें स्वरूप, समाजाची स्थिति, काल, आणि अंतर यांच्या प्रमाणांत असतो. या चार गोष्टींनी तो मर्यादित होत असल्यामुळें, कित्येक प्रसंगीं तो अगदीं सूक्ष्म असतो. तथापि तो मुळींच होत नाही, असें नसल्यामुळें एका व्यक्तीस दुसऱ्या व्यक्तीच्या वर्तनाविषयीं उदासीन होतां येत नाही. कारण

उदासीन होणें म्हणजे त्या वर्तनापासून स्वतःवर होणाऱ्या परिणामाकडे दुर्लक्ष करण्यासारखें होय. तेव्हां समाजांतील मनुष्यें एकमेकांच्या वर्तनाकडे लक्ष देणार, व आपआपल्या समजुतीप्रमाणें दुसऱ्यास वागविण्याचा प्रयत्न करणार, व करीत आलीं आहेत, असें विचारानें आणि इतिहासावरून दिसून येतें. दुसऱ्याच्या वर्तनाचा आपणावर जो परिणाम होतो तो आपणास मुखकर व्हावा, म्हणून मनुष्यांनीं दुसऱ्याच्या वर्तनास आपल्या मर्जीप्रमाणें वळण लावण्याचा केलेला जो प्रयत्न त्यामुळें समाजाच्या आद्य स्थितींत बलात्कारतत्त्व प्रस्थापित होतें, व उत्तरोत्तर त्या तत्त्वाचें अनुसरण करण्यांत आपलें व्हावें तितकें हित होत नाहीं, अशी सर्वांची खात्री होत जाऊन त्याचा न्हास होऊं लागतो; आणि त्याच्या जागीं संमतितत्त्व रूढ होऊं लागतें. अशा प्रकारचें वर्तनतत्त्वांतर आमच्या देशांत कसें व किती होत आलें आहे, हें पुढल्या खेपेस पांचचार ठळक उदाहरणांनीं दाखवून जमल्यास सांप्रत विषयाच्या या भागाचा निरोप घेऊं.

नवरा-बायको

समाजाचे मुख्य घटक कुटुंबे होत, व कुटुंबाचे मुख्य घटक स्त्रीपुरुष होत. तेव्हां कुटुंबाचा विचार करतांना प्रथम स्त्रीपुरुषांमधील संबंधाचा विचार केला पाहिजे. हाच विचार प्रथम करण्याचें दुसरें कारण असें आहे कीं, ज्याप्रमाणें अन्नसेवनानें व्यक्तीचें पोषण होऊन तो जिवंत राहतो, त्याप्रमाणें स्त्रीपुरुषांच्या समागमानें जातीचें पोषण होऊन ती अस्तित्वांत रहाते. व्यक्तीच्या अस्तित्वास जसें अन्न त्याप्रमाणें समाजाच्या अस्तित्वास कशा तरी प्रकारचें लग्न अवश्यक आहे. तेव्हां समाजाच्या अस्तित्वासच जी गोष्ट अपरिहार्य आहे, तिचाच विचार प्रथम करणें योग्य आहे.

सांप्रत कालीं या देशांतील उंच जातींतल्या लोकांतही स्त्रीपुरुषांचे जे संबंध आहेत ते फार समाधानकारक आहेत असें नाहीं. त्यांत सुधारणा करण्यास पुष्कळच अवकाश आहे. इंग्लंड किंवा अमेरिका यासारख्या फार पुढें गेलेल्या देशांतील स्त्रीपुरुषांचे संबंध पाहिले म्हणजे आमचा मागसपणा आमच्या डोळ्यापुढें दळदळीत उभा राहून तो नाहींसा करण्याविषयीं आम्ही पराकाष्ठेचे उत्कंठ होतो आणि त्यांच्या गृहस्थितीप्रमाणें आमची गृहस्थिति केव्हां होईल म्हणून विचार करूं लागतो. युरोपियन किंवा अमेरिकन लोकांतील कुटुंबांची स्थिति सर्वांशीं निर्दोष आहे, किंवा तींतील प्रत्येक गोष्ट आम्ही अनुसरण्यासारखी आहे असें आमचें म्हणणें नाहीं. तथापि त्या लोकांच्या कुटुंबस्थितीहून आमची कुटुंबस्थिति शतपटीने वरी व त्या लोकांनींच आमचें अनुकरण करणें योग्य आहे, असें जें कित्येक मिथ्या देशाभिमान्यांचें म्हणणें आहे, तें मात्र आम्हांस संमत नाहीं. दोष वर्ज करतां एकंदरीनें युरोपीय किंवा अमेरिकन कुटुंबस्थिति आमच्याहून

श्रेष्ठ आहे, व आम्ही कितीही कांकू केले तरी विद्याप्रसार होत जाईल त्याप्रमाणे आमची कुटुंबेही त्याच वळणावर जाणार, यावद्दल आम्हांस बिलकुल शंका नाही. मनुष्यसुधारणेची अत्यंत परिणत तत्त्वे आज युरोपांत दृष्टीस पडत आहेत, व ज्या देशास आपली सुधारणा करून व्यावयाची असेल त्यास देशकालानुरोधाने त्याच तत्त्वांचा कमी अधिक अंगीकार केला पाहिजे; आणि हें जर बरोबर असेल तर विवाहसंबंधानेच युरोपीय लोकांचा कित्ता आम्ही घेणार नाही, असे म्हणून कसे चालेल हें आम्हांस समजत नाही. या गोष्टीच्या संबंधाने त्यांच्यात जेवढे कांहीं त्याज्य आहे तेवढे टाकणे बरोबर आहे. पण जेवढे चांगले आहे (आणि तेच पुष्कळ आहे) तेवढे उचलण्यास हरकत नाही, आणि उचललेच पाहिजे; कारण विवाहपद्धतीची सुधारणा करावयाची असेल तर त्यांच्या विवाहपद्धतीत जेवढा चांगला भाग आहे तेवढा उचलण्याशिवाय ती करण्याचा दुसरा मार्ग नाही.

येवढ्यावरून असे कोणी समजू नये कीं युरोपीय विवाहपद्धति पूर्णविस्थेप्रत पावली आहे. विवाहपद्धतीच्या काय, मनुष्यांच्या संस्थांपैकी कोणतीच संस्था अजून मुष्टुतेच्या पूर्णत्वास गेली नाही, असे आम्हांस वाटते. आमचे इतकेच म्हणणे आहे कीं एकंदरीने युरोपीय लोकांची विवाहपद्धती बरी आहे, व आम्हीही हळू हळू तिच्याच वळणावर जाणार. ती आमच्यापेक्षा बरी आहे; पण आमचीही अगदी रानटी आहे असे नाही. दहा वर्षांच्या आंतील मुलींचीं लग्ने लावून त्यांस आईबापे हव्या तसल्या नवऱ्यांच्या माथी मारतात; शरीरपण्टीची धनुकली झालेले वृद्ध कमी

परोपकाराय भवेदवश्यं । वृद्धस्य भार्या करदीपिकेव ॥

या सुभाषितास यथार्थत्व आणण्यासाठीं आठ नऊ वर्षांच्या मुलींशीं लग्न लावून प्रपंचास पुनः आरंभ करण्याचा आव घालतात; लग्न म्हणजे काय वस्तु आहे हेही ज्यांस कळले नाही अशांस त्या पाशांत गुंतावे लागून दुर्दैवाने तो तुटला म्हणजे नैसर्गिक मनोविकारापासून व समाजकृत अनेक प्रतिबंधांपासून होणारा छल आमरण सोसावा लागतो; अल्प वयांत पारतंत्र्य आल्यामुळे व संसाराची गोणी पाठीवर बसल्यामुळे, उपयुक्त ज्ञानाचा संग्रह करण्यास, शरीराची वाढ पूर्ण होऊं देण्यास, ज्याच्याशीं किंवा जिच्याशीं सारा जन्म कंठावयाचा त्याचा किंवा तिचा स्वभाव, रूप, योग्यता वगैरे पाहण्यास बंधूवरांस मुळींच मोकळीक नाही, इत्यादि गोष्टी अत्यंत शोचनीय आहेत, त्यांत बलात्काराचा पुष्कळ भाग आहे, आणि तो काढून टाकण्याविषयीं प्रत्येक देशहितेच्छूने व परसुखचितकाने प्रयत्न केला पाहिजे, हें उघड आहे. तथापि या संबंधाचा पूर्वापार इतिहास पाहिला असतां असे दिसून येईल कीं, रानटी लोकांत

स्त्रियांस जे कष्ट भोगावे लागतात, व त्यांवर जो बलात्कार होतो, त्यापुढें आमच्या स्त्रियांवर होत असलेला बलात्कार आणि त्यांना भोगावे लागत असलेले कष्ट हे कांहींच नाहीत. जातीच्या अस्तित्वास अत्यंत अवश्य जो स्त्रीपुरुषांचा समागम तो आजपर्यंत एकंदरीत तीन प्रकारांनीं घडून आला आहे. १ला. पुरुषांनीं स्त्रिया जिंकून किंवा चोरून मिळवायाच्या; २रा. स्त्रिया बापा-पामून किंवा इतर पालकांकडून विकत घ्यावयाच्या; ३रा. स्त्रीपुरुषांचा विवाह त्यांच्या संमतीनें व्हावयाचा. हे तीनही प्रकार हिंदुस्थानांत एकेवेळीं अस्तित्वांत होते, व अजूनही कमी अधिक प्रमाणानें आहेत. गोंड वगैरे जे रानटी लोक आहेत त्यांत बायका चोरण्याची पद्धत अजूनही थोडीबहुत दृष्टीस पडते. मुलींचा विक्रय तर हिमालयाच्या पायथ्यापामून कन्याकुमारीपर्यंत प्रत्येक दिवशीं होत आहे. मुलींच्या बापास वरीच किंमत दिल्याशिवाय उतारवयाच्या विजवराला नवरी मिळत असेल असें वाटत नाहीं. लग्नाचा तिसरा प्रकार मात्र आमच्या देशांत फारसा दृष्टीस पडत नाहीं. वधूस वर व वरास वधू पसंत होऊन मग त्यांच्या गांठी बांधल्या जाव्या, हा जो विवाहाचा प्रशस्त प्रकार तो पुराणांत व संस्कृत नाटकांत मात्र कित्येक स्थळीं पाहण्यांत येतो, आणि 'स्वयंवर' म्हणून जो शब्द आपल्या कानीं वारंवार पडतो त्यावरून कांहीं अंशीं अशा तऱ्हेची विवाहपद्धति लोकांस एकदां थोडीबहुत प्रशस्त वाटली असावी, असें दिसतें. पण येवढ्यावरून त्याविषयीं कोणत्याही प्रकारचें निश्चयात्मक अनुमान करतां येत नाहीं. कारण ज्या देशांत किंवा जातींत खऱ्या स्वयंवराची किंवा संमतिपूर्वक विवाहाची चाल आहे किंवा होती असें म्हणतां येईल, त्या देशांत किंवा त्या जातींत बहुभार्यत्वाची चाल असण्याचा संभव नाहीं. तरुण वधूस संमत असेल तो वर वरण्याची परवानगी असेल तर जो पांचचार बायका आधींच करून बसला आहे, व सहावीचें पाणिग्रहण करूं पहात आहे अशास ती कधींही वरणार नाहीं, हें स्पष्ट आहे; बहुभर्तृत्व आणि बहुभार्यत्व या विवाहपद्धति ज्या देशांत बायका चोरून आणण्याचा किंवा विकत घेण्याचा प्रघात असतो त्यांत विशेष दृष्टीस पडतात. संमतिरत्त्वास अनुसरून विवाह होऊं लागले म्हणजे एकपत्नी-कत्वच स्थापित झालें पाहिजे. बहुभर्तृत्व आणि बहुभार्यत्व हीं स्त्रियांच्या निकृष्ट अवस्थेचीं व त्यावर होत असलेल्या बलात्काराचीं उत्तम दर्शक आहेत. परराष्ट्राशीं लढाई करून जय झाला असतां धरून आणिलेल्या कैद्यांपैकीं पुरुषांस मारून टाकून, मुलांस व बायकांस विकण्याची चाल पूर्वीं सर्वत्र प्रबुद्ध होती. या चाली-मुळेच बहुपत्नीक विवाह होऊं लागले असावे, असें दिसतें. बहुभर्तृत्वापेक्षां बहुभार्यत्वाची चाल वरी आहे, व बहुशः पहिल्या चालीचा लय होऊं लागला म्हणजे दुसरी अस्तित्वांत येते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं; पण या दोनही अप्रशस्त चाली एकाच कालीं एका देशांत किंवा जातींत अमुं शकणार नाहीत,

असें म्हणतां येणार नाहीं. ज्या द्रौपदीस कवींनीं महापतिव्रतां करून सोडिले आहे, व जिला पांच पांडवांकडे आळीपाळीनें जावें लागत असे, त्याच द्रौपदीच्या नवऱ्यांपैकीं एकानें सुभद्रा नांवाची वलरामभगिनी कपटाने काढून नेऊन वलात्कारानें आपली वायको केली होती ! याच नरपुंगवाचा साथी जो भगवान् श्रीकृष्णपरमात्मा त्यानें अर्वाचीन चटसाऱ्या सुलतानांस हटवून टाकिलें होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही ! या वृंदावनस्थ जारशिरोमणीनें अथवा “ शिनळानें ” सोळा सहस्र व्रजनारींस आपल्या जनानखान्यांत आणून टाकिलें होतें ! तुर्कस्थानच्या सुलतानाच्या जनानखान्यात सोळाशें कामनयना असतील किंवा नाहीं याची शंका आहे ! सारांश, आपल्या महाभारताकडे जे कोणी ऐतिहासिक दृष्टीनें पहातील त्यांना या देशांत फार प्राचीन काळीं आर्यस्त्रिया पुष्कळ नवरे करीत व आर्यपुरुष पुष्कळ वायका करीत; आणि या वायका चोरून, मारामारी करून, अथवा किंमत देऊन मिळविण्याची चाल असे, असें सिद्ध करून दाखविण्यास त्यांत हवा तितका पुरावा सांपडणार आहे; तसेंच या कालापूर्वी, म्हणजे बहुभर्तृकत्वाची आणि बहुभार्यत्वाची चाल पाडण्यापूर्वी, स्त्रीपुरुषांच्या संबंधास कोणत्याही प्रकारचा आळा नसे, व अगदीं जवळच्या आप्तांशींही पतिपत्नीचा संबंध ठेवण्यास शंका वाटत नसे, हें ब्रह्मदेवादिकांच्या आख्यायिकांवरून स्थापित करतां येण्यासारखें आहे. अशा स्थितींत स्त्रियांवर किती जुलूम होत असेल, हें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. ही स्थिति नाहीशी होऊन बहुभर्तृकत्वाची चाल पडली तरी स्त्रियांच्या स्थितींत म्हणण्यासारखा बदल होत असेल असें वाटत नाही; कारण पांचचारजणांनी एक वायको राखणें, किंवा पांचपंचविसांनी पांचचार वायका राखणें, म्हणजे कोणत्या तरी कारणांनीं समाजांत स्त्रियांची तूट पडत असली पाहिजे, किंवा बऱ्याच स्त्रिया अविवाहित रहात असल्या पाहिजेत असें मानणें भाग पडतें. अनेक स्त्रिया अविवाहित रहात असल्यामुळें विवाह करणाऱ्या स्त्रियांस अनेक नवरे करावे लागत असतील, ही कल्पना बरोबर नाही; कारण अशी कल्पना करणें म्हणजे स्त्रियांस स्वातंत्र्य असतें असे मानावें लागतें. पण समाजाच्या अशा स्थितींत तें स्वप्नांत सुद्धां असण्याचा संभव नाही. तेव्हां स्त्रियांची तूटच पडत असावी, असें मानणें जरूर आहे. ही तूट दुष्कालाच्या भयानें मुली मारून टाकण्याच्या प्रघातामुळें पडत असो, किंवा प्रबल शत्रूंनीं चाल करून वायका पळवून नेल्यामुळें पडत असो; या किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या कांहीं कारणांनीं ती पडत असली पाहिजे यांत संशय नाही. याच्या उलट ज्या स्थितींत बहुभार्यकत्वाची चाल रूढ असते त्या स्थितींत शत्रूकडील वायका लुटून आणिल्यामुळें, किंवा पुष्कळ पुरुष अविवाहित रहात असल्यामुळें स्त्रिया फाजील होत असल्या, हें उघड आहे. तथापि यासंबंधानें येवढें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, ज्या ठिकाणीं बहुभार्यकत्वाची चाल

पूर्णपणे रूढ असेल तेथेही फार थोड्यांसच पुष्कळ वायकांशीं विवाह करण्यास सांपडत असेल. पुष्कळ वायकांशीं विवाह करून त्यांपासून होणाऱ्या विपुल संततीचे संगोपन करण्यास विपुल संपत्ति पाहिजे; व ज्याअर्थी अशी संपत्ति कोणत्याही देशांत फारच थोड्यांच्या वांट्यास येते, त्या अर्थी अशा प्रकारची सुलतानी चैन करण्याचे भाग्य फारच थोड्यांस प्राप्त होत असेल हें उघड आहे. बहुभार्यत्व हें स्त्रीविक्रयाचे प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. बालविवाहावरून कन्येचा आणि पुत्राचा विक्रय करण्याचा हक्क आईवापास आहे असें अप्रत्यक्ष रीतीनें सिद्ध होतें. सारांश, आतांपर्यंत विवाहप्रकरणांत आमच्या देशांत एका किंवा दुसऱ्या रूपानें बलात्कारतत्त्वच अंमल गाजवीत आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. तथापि थोड्या वर्षांत हें मागें पडून संमितितत्त्व तत्स्थानापन्न होईल अशीं चिन्हें अलीकडे उपस्थित झालेल्या सामाजिकविषयवादविवादावरून दिसूं लागली आहेत.

कुटुंब

मागल्या लेखांत कुटुंबाचे मुख्य अवयव जे पति आणि पत्नी, त्यांमधील संबंधांचे विवेचन करून असें दाखविलें कीं, जोपर्यंत समाजाची स्थिति रानटी असते, एका समाजाच्या इतर समाजांशीं वारंवार लढाया होत असतात, व बहुतेक व्यवहार बलात्कारानें होत असतात, तोपर्यंत स्त्रियांची स्थिति सुधारत नाही. त्यांना गुलामांप्रमाणें काम करावें लागतें इतकेंच नाही, तर समाजांतील अनेक पुरुष लढाईत पडत असल्यामुळे, व दुसऱ्या समाजांतील बायका कैद करून किंवा पळवून आणण्याची चाल असल्यामुळे स्त्रियांची संख्या पुरुषांच्या संख्येहून फार मोठी होते, व त्यामुळे ज्याच्या अंगीं पोसण्याचें सामर्थ्य असेल त्यालाच हव्या तितक्या बायका करतां येतात. हें बहुभार्यकत्व प्रत्येक देशाच्या पूर्वइतिहासांत दृष्टीस पडतें. बहुभार्यकत्वाबद्दल आमची निर्भर्त्सना करणारे जे युरोपियन लोक त्यांतही ही चाल एकदा प्ररूढ होती; पण त्यांच्यांतून ती आम्हांपेक्षां फार लौकर नाहीशी झाली. ती नाहीशी होण्यास मुख्य कारण बलात्काराचा न्हास आणि समताप्रस्थापक संमितितत्त्वाचा उदय. लढाया कमी होऊन स्त्रीपुरुषांची संख्या सारखी होऊं लागली, व उद्योगवृद्धि होऊन श्रमविभागाची आणि श्रमानें उत्पन्न केलेल्या जिनसांची अदलाबदल करण्याची पद्धत पडूं लागली, म्हणजे एकपत्नीक विवाह अधिकाधिक होत जाऊन स्त्रियांवर कमी बलात्कार होऊं लागतो. समाजांत ज्यांच्याकडे लढाईसारखीं मर्दमकीचीं कामें असतात, किंवा ज्यांच्या पदरीं पुष्कळ संपत्ति असते, तेवढेच काय ते अरेराव बनून जाऊन हव्या तितक्या बायका करतात किंवा अंगवस्त्र ठेवतात; इतरांस एकेका बायकोवर निर्वाह करावा लागून प्रपंचव्यवस्था बऱ्याच अंशीं तिच्या धोरणानें व संमतीनें करावी लागते.

याप्रमाणे समाजाच्या स्थित्यंतराप्रमाणे कुटुंबांतील मुख्य अवयव जे पति आणि पत्नी त्यांतील संबंधांत अंतर होत असते, हे इतक्या विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानांत स्पष्टपणे आले असेल. तेव्हा आता पतिपत्नीचा पृथक् विचार करणे सोडून सर्व कुटुंबाचा विचार करू लागण्यास कांहीं हरकत नाही.

ज्याप्रमाणे इंग्लंडांतील विद्वान लोकांस त्याप्रमाणे येथील विद्वान लोकांसही सर हेनरी मेन यांचे नांव अवगत आहे. हा गृहस्थ पराकाष्ठेचा शोधक होता. हा नुकताच परलोकवासी झाला. हा पूर्वी हिंदुस्थानांत असून सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या कौन्सिलचा मेंबर होता. याचे एन्शंट लॉ, व्हिलेज कम्युनिटीज वगैरे ग्रंथ अत्यंत प्रसिद्ध आहेत. या ग्रंथांत याने आशिया खंडांतील व युरोप खंडांतील आर्य लोकांच्या सांप्रत राज्यपद्धति, धर्मपद्धति व अवांतर सामाजिक पद्धति कोणत्या पूर्वपद्धतींपासून उत्पन्न झाल्या, या गोष्टीचा मोठ्या वारकाईचा विचार केला आहे. त्याचे असे म्हणणे आहे की, आर्य लोकांत आज जे राजकीय किंवा सामाजिक आचार प्रवृत्त आहेत त्यांचे बीज आर्य लोकांच्या पूर्वकुटुंबव्यवस्थेत दिसून येते. हीं जुनीं आर्यकुटुंबे मनुष्याच्या इतर जातींतील कुटुंबांहून फार निराळ्या तऱ्हेची होती. या कुटुंबांत कुलपतीचा अधिकार फार जारीने चालत असे. कुटुंबांतील पाहिजे त्या इसमाने संपादिलेल्या वित्ताची हवी तशी व्यवस्था करणे, पाहिजे त्याला हवी ती शिक्षा करणे, प्रसंगविशेषीं एखाद्यास ठारसुद्धां मारणे—अशा प्रकारची जबर सत्ता कुलाधिपतीच्या हातांत असे. कुटुंबांतील मुले व वायका त्याच्या धाकांत असत; आणि तो गेल्यानंतर कुटुंबांत जो सर्वांत वडील असेल त्याकडे त्याचे अधिकार जात. कुटुंब चालविणारा वडील भाऊ मेला असता, तत्स्थानापन्न होणाऱ्या धाकट्या भावाकडे मेलेल्या भावाच्या वायकांची व्यवस्था येऊन, पाहिजे तर त्याला त्या आपल्या वायका करतां येत असत ! या सर्व प्रकारांवरून अशा कुटुंबांस मेनसाहेवाने पॅट्रिआर्कल फ्यामिलीझ म्हणजे श्रेष्ठायत्त कुटुंबे अशी संज्ञा दिली आहे; व त्यांचे असे म्हणणे आहे की, ही आर्य कुटुंबांची आद्यस्थिति होती, व हिच्यापासून त्यांच्या पुढील सर्व राज्यपद्धतींचा आणि कुटुंबपद्धतींचा उद्भव झाला. यासंबंधाने अलीकडे ज्यांनी विशेष शोध केले आहेत ते मेनसाहेबाच्या या विचारसरणीवर दोन आक्षेप घेतात. ते असे म्हणतात की, श्रेष्ठायत्त कुटुंब हेच आर्यलोकांचे आद्यकुटुंब धरून चालणे बरोबर नाही; कारण अशा प्रकारची कुटुंबव्यवस्था स्थापित होण्यापूर्वी तिच्यापेक्षां वाईट प्रकारची व्यवस्था अस्तित्वांत असली पाहिजे व होती, हे आर्यांच्या जुन्या ग्रंथांचे नीट पर्यालोचन केले असता, व सध्या पृथ्वीवर जे रानटी लोक आहेत, व ज्यांची बरीच माहिती विश्वसनीय प्रवाशांकडून प्रसिद्ध झाली आहे ती पाहिली असता दिसून येईल. कोणत्याही लोकांत आद्यकुटुंबव्यवस्था सर मेन म्हणतो त्या प्रकारची असू शकण्याचा

संभव नाही. श्रेष्ठायत्त कुटुंबव्यवस्थेहून मनुष्यांची आद्यकुटुंबव्यवस्था विशेष निकृष्ट असली पाहिजे. अशा स्थितींत कोणत्याही प्रकारची विवाहपद्धति स्थापित झालेली नसते. पशूप्रमाणें स्त्रीपुरुषांचे समागम हवे तसे होत असतात. कोणी कांहीं संपत्ति जोडली असली तर ती सारी त्याच्या पश्चात् वडील मुलाकडे जाईल, किंवा त्याच्या साऱ्या मुलांस सारखी वाटून मिळेल, असें नसतें. बहुशः ती मेलेल्या इसमाच्या वायकोकडे किंवा तिच्या मुलांकडे जाते. मुलास आपला चरितार्थ चालविण्याचें सामर्थ्य आलें म्हणजे तो बापापासून निघून मन मानेल तिकडे चालता होतो, व वयांत आलेल्या मुलीस बाप विकून टाकतो; नाही तर कोणी तरी तिला पळवून नेतो. सारांश, मनुष्यांची प्रथमावस्था बऱ्याच अंशी पशुव्यवस्थेसारखी असते, असें म्हणण्यास हरकत नाही, आणि वास्तविक पहातां जोपर्यंत मनुष्यें शिकारीवर किंवा पारधीवरच चरितार्थ करीत असतात, तोपर्यंत पारध करून राहणाऱ्या जनावरांपक्षां त्यांची स्थिति विशेष श्रेष्ठ कां असावी, हें समजत नाही. मनुष्यास आपली स्थिति उत्तरोत्तर सुधारीत नेण्याची नैसर्गिक बुद्धिशक्ति आहे, व ज्याप्रमाणें तो तिचा उपयोग करीत जातो, त्याप्रमाणें त्याची स्थिति सुधारत जाते, व ती पशूंच्या स्थितीहून भिन्न आणि श्रेष्ठ होत जाते, हें खरें आहे. पण जोपर्यंत त्याच्याकडून तिचा बराचसा उपयोग होऊं लागला नाही, तोपर्यंत त्याच्या आणि त्याच्या खालच्या पशूंच्या वर्तनांत फारसें अंतर पडण्याचा संभव नाही. आर्य लोकांत श्रेष्ठायत्त कुटुंबव्यवस्था स्थापित होण्यापूर्वी ते पारध करून रहात असले पाहिजेत. श्रेष्ठायत्त कुटुंबव्यवस्था कोणत्याही केवळ पारध करून वनचरांप्रमाणें आयुष्य कंठणाऱ्या लोकांत दिसून येत नाही. तिचा प्रादुर्भाव मनुष्यांच्या दुसऱ्या अवस्थेंत म्हणजे गुरें बाळगूं लागून धनगरासारखे राहूं लागले म्हणजे होतो.

या स्थितींत शत्रूपासून गुरांचें संरक्षण करण्यासाठीं, त्यांच्या पोटाकरितां गवताचीं रानें हुडकून काढण्यासाठीं, व काढलेल्यांचा बंदोबस्त ठेवण्यासाठीं, आणि जनावरांची नित्य व्यवस्था ठेऊन त्यांच्या धारा वगैरे काढण्यासाठीं व दूधदुभतें करण्यासाठीं, कुटुंबांतल्या कुटुंबांत निरनिराळीं कामें निरनिराळ्या इसमांकडे वांटून द्यावीं लागतात, आणि गरज पडल्यास परक्या कुटुंबांशीं भांडण्यास व मारामारी करण्यासही सर्वांस तयार असावे लागतें. या स्थितींत गृहकृत्यांत जो प्रमुख असतो त्याच्याच धोरणानें बाह्य कृत्येही चालत असतात. त्यामुळें जशी घरांत त्याची जरब असते, तशी ती बाहेरही असते. सारांश काय कीं, मनुष्यांस धनगरावस्था प्राप्त झाली असतां त्यांच्यांत श्रेष्ठायत्त कुटुंबाची व्यवस्था स्थापित होऊन तिचीच तत्त्वे त्यांच्या बाह्य वर्तनासही मार्गदर्शक होतात. या स्थितींत कांहीं काल लोटल्यावर मनुष्यांस शेतकीची युक्ति सुचते, आणि

ते शेतकरी बनतात. या स्थितींतही कुटुंबव्यवस्था पूर्ववत् चालते. शेतकऱ्याच्या स्थितींत कांहीं दिवस काढल्यावर मनुष्ये हळूहळू औद्योगिक पंथाचा स्वीकार करून तदनुसार वर्तन करू लागतात. याप्रमाणे मनुष्यांच्या गृहस्थितींत सुधारणा होत असता, ती ज्या समाजांत असतात त्याचीही सुधारणा होत असते; कारण समाज म्हणजे अनेक कुलांचा समुदाय किंवा संघ होय. तेव्हां हे स्वाभाविकच आहे कीं अवयवांत सुधारणा होऊं लागली तर ती अवयवीत झालीच पाहिजे; कारण अवयवी अवयवांहून भिन्न नाही. ज्याप्रमाणे कुटुंबाचा स्वामी दक्ष, उद्योगी, निःपक्षपाती, व ममताळू असल्याने कुटुंबातील माणसे आनंदी व सुखी असतात, त्याप्रमाणे समाजपति गुणज्ञ, निःपक्षपाती, उद्योगी आणि निश्चयी असला तर त्याची प्रजा संतुष्ट राहून त्याला फार चहाते. तेव्हां पारधीवृत्ति, धनगरवृत्ति, शेतकरीवृत्ति, आणि व्यापारीवृत्ति अशा मनुष्यसुधारणेच्या मुख्य चार वृत्ति झाल्या. जीं कुटुंबे आणि राष्ट्रे या चार वृत्तींतून गेलेलीं असतात, तीं वरींच सुधारलेलीं असतात. यानंतर कुटुंबस्थितींत व राष्ट्रस्थितींत जे फेरफार होत जातात त्यांचे स्थलसंकोचामुळे आजच वर्णन करण्याची सोय नसल्यामुळे, आज येथेच मुक्काम करणे भाग आहे.

तरुण सुशिक्षितांस विज्ञापना

तरुण सुशिक्षित देशवांधवहो, हा सुधारक अत्यंत प्रेमपूर्वक जी विज्ञापना तुम्हांस पुढें करीत आहे तीकडे लक्ष द्याल आणि तिची सार्थकता करण्याविषयीं प्रयत्न कराल अशी आशा आहे.

असें म्हणतात कीं, ज्या देशांतील लोकांनीं राष्ट्रीय स्वातंत्र्य स्थापिलें आहे; ज्या देशांतील लोकांनीं राजांचा जुलूम नाहीसा करून प्रजासत्ताक राज्यपद्धति स्थापिल्या आहेत; ज्या देशांतील लोक, सामाजिक व धार्मिक गोष्टींची सुधारणा करण्यासाठीं सरकारवर अवलंबून न रहातां, ती आपली आपण करूं लागले आहेत; आणि ज्या देशांतील लोकांस सर्व प्रकारच्या प्रक्रांतीस लागणाऱ्या साधनांची अनुकूलता साध्य झाली आहे; त्या देशांतील युनिव्हर्सिटीचांतले शिक्षक आणि शिष्य पूर्वसंप्रदायप्रिय असतात. कोणतीही जुनी पद्धत टाकणें, नवीचा अंगीकार करणें वगैरे गोष्टी त्यांस आवडेनाशा होतात. सारांश, जें चालत आलें आहे तेंच वरें आहे; त्याची सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केल्यानें नवीन लचाडें उद्भवण्याचा संभव आहे, आणि त्यांचा परिहार कसा करावा हें ठाऊक नसल्यामुळें त्यापासून हित न होतां उलट नुकसान होण्याची भीति आहे; सबब जें चालू आहे त्याचेंच संरक्षण करावें आणि त्यापासून होईल तितकें सुख उपभोगावें, असें त्यांस वाटत असतें; आणि कांहीं अशीं असें होणें फार स्वाभाविक आहे. ज्याप्रमाणें जलोदधीचा अत्यंत क्षोभ करणारा प्रचंड प्रभंजन कांहीं वेळ मोठ्या जोरानें वाहिल्यावर, आणि समुद्रावर व जमिनीवर त्यानें अनेक उत्पात करून सोडल्यावर, जणुं काय विगलितवीर्य होतसाता शांत होतो, आणि वातावरणांत पराकाष्ठेची निश्चलता उत्पन्न होऊन सर्व सचेतन व अचेतन वस्तु जागच्याजागीं निश्चेष्ट झाल्यासारख्या भासूं लागतात, त्याप्रमाणें ज्या देशांत मोठमोठ्या राज्यक्रांत्या झाल्या आहेत; ज्यांतील लोकांनीं राज्यस्वातंत्र्यासाठीं व विचारस्वातंत्र्यासाठीं अनेक तुंबळ युद्धें केलीं आहेत; जो देश अनेक वर्षांनीं शांतिमुखाचा अनुभव घेऊं लागला आहे; व ज्यांतील लोकांस विशेष गुरूत्वाचा कोणताही अन्याय दूर करणें राहिलें नाही;—अशा देशांतील लोकांस थोडीशी स्तिमितता यावी—विशेषतः राज्यक्रांति म्हणजे काय,

ती घडवून आणण्यास केवढे प्रयास पडतात, ती होऊं लागली म्हणजे प्रजेस किती हाल सोसावे लागतात, वगैरे गोष्टी ज्यांस नीटपणें समजतात, अशा त्या देशांतील सुशिक्षित लोकांस तरी ती यावी, हें अगदीं स्वाभाविक आहे. तेव्हां इंग्लंडासारख्या देशांतील युनिव्हर्सिटीचांच्या प्रोफेसरांनीं व कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनीं ग्लाडस्टनसारख्या मंत्रिगणशिरोमणीस विरुद्ध होऊन हार्टिंग्टनसारख्या संकुचित दर्शनाच्या व मर्यादित औदार्याच्या लोकाग्रणीचें प्रोत्साहन करावें, आणि तदनुपंगानें वागण्याविषयीं तत्परता दाखवावी, यांत कांहीं आश्चर्य नाही. पण ज्या देशांतील लोकांस राजकीय, सामाजिक व धार्मिक असमता, अज्ञान आणि अन्याय यांपासून पराकाष्ठेचा त्रास होत आहे, किंवा परवशता प्राप्त झाली आहे; ज्या देशांतील सामान्य लोकांस गूढ अज्ञानानें व्यापिलें आहे; ज्या देशांतील लोकांस विपत्तीपासून होणाऱ्या यातना सोसाव्या लागत आहेत, पण त्यांच्या परिहारार्थ काय करावें हें समजत नाहीं; सारांश ज्या देशांत राजकीय समता नाहीं, विद्या नाहीं, वित्त नाहीं, शारीरिक व मानसिक सामर्थ्य म्हणण्यासारखें नाहीं, अशा देशांतील युनिव्हर्सिटीचांत आणि कॉलेजांत इतर ठिकाणांपेक्षां थोडीशी अधिक चळवळ नसेल तर त्या देशाची अखेर गति काय होईल, हें सांगतां येणें फार कठिण आहे. विचार करणें, सुखदुःखाचा अनुभव घेणें व क्रिया करणें या तीन गोष्टींपैकी पहिलींत, दुसरींत किंवा तिसरींत प्रत्येक मनुष्य चूर होऊन गेलेला असतो. मोठमोठ्या ग्रंथांचीं पारायणें करावीं, रात्रीच्या रात्री चिंतनांत घालवाव्या, विचार व्यवस्थित झाला कीं तो पुस्तकद्वारानें किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी साधनानें लोकांपुढें आणावा, अशा रीतीनें कित्येक आपलीं आयुष्यें कठीत असतात. अशांस बाह्य सुखांचा फार उपभोग सांपडत नाहीं, व बाह्य क्रिया करतां येत नाहीं. वाचनापासून होणारा जो आनंद तोच यांचें स्थाईक व आवडतें सुख, आणि विचार करण्यास व लिहिण्यास लागणारी जी शारीरिक हालचाल तीच यांची बाह्य क्रिया. दुसरा वर्ग सुखाभिलाषी लोकांचा. यांस मानसिक सुखापेक्षां शरीरसुखाची चाड विशेष असते. वारुळांत जशी एक खुशालचेंडू राणी मुंगी असते म्हणून सांगतात, तीसारखे हे सुखपरायण लोक होत. सुखोपभोगासाठीं सर्व प्राणिमात्र धडपडत असतो, व ज्यास जो प्राप्त होईल त्यानें त्यापासून आनंद करून घ्यावा, हें योग्य आहे; पण ज्या सुखोपभोगामुळें निरंतर तो घेतां येण्याची शक्यता नाहींशी होते; बुद्धीस माघ येतें; गात्रें निःशक्त होतात; उत्साह नाहींसा होतो; आणि कुटुंबास व राष्ट्रास कोणत्याही प्रकारचा फायदा न होतां उलट नुकसान किंवा त्रास सोसावा लागतो, अशा सुखोपभोगांत निमग्न असण्यांत काय फायदा आहे वरें ? पण असे लोक कोणत्याही देशांत थोडेथोडेक नसतात. ज्या ठिकाणीं अविद्या आणि वित्त यांचा संयोग दृष्टीस पडतो, त्या ठिकाणीं व्यसनासक्त दृष्टीस पडत नाहीं असें सहसा

होत नाही. सुदैवाने ज्यांना सुखोपभोग करून घेतां येत असेल त्यांनीं सुखांची निवड करतांना तीं आपणास व इतरांस शेवटपर्यंत हितावह होतील किंवा नाहीं, येवढें पहात जावें म्हणजे झालें. या सुखपरायण वर्गाशिवाय लोकांचा आणखी एक तिसरा वर्ग असतो. या वर्गातील लोकांची क्रियाप्रवृत्ति फार जबरदस्त असते; व एका दृष्टीनें यांस समाजाचे आधारस्तंभ म्हणतां येईल. यांनीं कावाडकष्ट करून आवश्यकतेचे आणि चैनीचे पदार्थ उत्पन्न करावे, आणि त्यांचा उपभोग वरील दोन वर्गातील किंवा मधल्या वर्गातील लोकांनीं घ्यावा, असें आजपर्यंत न्यायच अशीं होत आलें आहे, व पुढेंही अल्प काळांत या स्थितींत विशेष फेरबदल करतां येईल असें वाटत नाहीं. तथापि निरपेक्ष बुद्धीनें व आस्थापूर्वक परिश्रम केले असतां, ही असमता थोड्या वर्षांत बरीच दूर करतां येण्यासारखी आहे. ज्या देशांत ही असमता वाढत जाऊं लागली असेल, त्या देशाच्या न्हासास आरंभ झाला आहे, असें समजावें. जेव्हां या असमतेची परमावधी होते, तेव्हां घनघोर राज्यक्रांति होऊन समाजाचे समाज लयास जातात, धुळीस मिळतात, किंवा त्यांत अपूर्व स्थित्यंतरे होतात. निरंतर कष्ट साहण्यास खालच्या प्रतीचे प्राणीमुद्धां तयार असत नाहीत तर मनुष्य कसा असेल ? कष्ट साहणें म्हणजे जीविततत्त्व क्षीण करून घेणें होय; आणि तसें करून घेण्यास बहुतेक मनुष्ये तयार होतील तर हळू हळू सारी मनुष्यजात नाहीशी होईल ! परंतु मनुष्ये अस्तित्वांत आली आहेत, व दिवसेंदिवस त्यांची संख्या वाढत आहे, यावरूनच त्यांच्या नाशास अनुकूल अशा कारणांपेक्षां त्यांच्या अस्तित्वास व वृद्धीस अनुकूल अशीं कारणें या पृथ्वीतील परमाणुसंधांत निगूढ आहेत, असें सिद्ध होतें. तेव्हां काय दिसून येतें कीं विचार करणारे, उपभोग घेणारे, व काम करणारे असे जे सांप्रतकालीं प्रत्येक देशांत तीन ठळक वर्ग दृष्टीस पडतात, ते कायमचे नव्हत. हळू हळू प्रत्येक व्यक्तीस विचार, उपभोग आणि काम हीं समप्रमाणानें करावीं लागून, साऱ्यांच्या सुखानुभवाची इयत्ता सारखी होत जाणार आहे; व जो जो ती तशी होत जाईल तो तो खरी उन्नति होऊं लागली असें म्हणतां येऊं लागेल. येवढें खरें आहे कीं कांहीं झालें तरी सर्वांच्या बुद्धि सारख्या तीव्र होतील, व पाहिजे त्या कामांत पाहिजे त्याला पडतां येऊन ते उत्तम रीतीनें वळवितां येईल, असें पूर्णपणें होण्याचा संभव फार थोडा आहे. तथापि प्रस्तुतकालीं निरनिराळ्या वर्गातील लोकांत व स्त्रीपुरुषांत जें विलक्षण अंतर दृष्टीस पडत आहे तें पुष्कळच संकुचित करतां येणार आहे; आणि ज्या देशांत तें तसें करण्याचा प्रयत्न झपाट्यानें चालत राहील तेच देश अखेरीस तगतील. बाकीचे सर्वत्र जो जीवनार्थ कलह मोठ्या निकरानें चालला आहे त्यांत भांडतां भांडतां नाहीसे होतील. यासाठीं ज्यांना हें अस्तित्वतत्त्व स्पष्टपणें कळून आलें असेल, व ज्यांच्या मनांत कर्तव्यबुद्धि व परोपकारबुद्धि पूर्णपणें जागृत झाली

असेल त्यांनीं, आपापल्या देशाचा जीवनार्थ कलहांत टिकाव लागण्यासाठीं, रात्रंदिवस निरपेक्ष बुद्धीनें झटलें पाहिजे. अशा प्रकारचे विचार समजले असून जे स्तब्ध राहतील त्यांच्या माथ्यावर देशास विपद्‌शा आणि त्याचा नाश अपरिहार्य केल्याची, भयंकर जबाबदारी येणार आहे. म्हणून सुशिक्षित देशवांधवही, जर तुम्हांस इतर देशांकडून व पुढील संततीकडून वरें म्हणून घ्यावयाचें असेल, व तुमची आज जी स्थिति आहे तीहून तुमच्या मुलांची व नातवंडांची स्थिति अधिक वाईट होऊं नये अशी तुम्हांस वास्तविक इच्छा असेल तर ज्या दुर्मतांनीं, दुराग्रहांनीं, व दुराचारांनीं महारोगांप्रमाणें या देशाच्या बुद्धीचा, नीतीचा, व शरीरसामर्थ्याचा हजारों वर्षे फडशा चालविला आहे, त्यांचें यथाशक्ति निर्मूलन करण्याचा प्रयत्न करणें अत्यंत उचित होय. या कामीं तुमच्याकडून हलगरज झाल्यास या देशाला लौकरच जे दिवस येणार आहेत त्यांचा नुसता विचार डोळ्यांपुढें आला तरी भय वाटल्यावाचून रहात नाही ! इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, युनायटेड स्टेट्स् वगैरे देशांतल्या सर्व वर्गांतील लोकांमधले व स्त्रीपुरुषांमधले संबंध कसे आहेत, हें नित्य नजरेपुढें येत असूनही, जर तुम्ही आपले डोळे मिटाल, व बालविवाहासारखे अनेक व्याधि तुम्हांस अत्यंत पीडित असून, त्यांच्या प्रतीकारार्थ कांहींच न कराल, तर तुमच्या संततीस तुमच्या मूर्खपणाबद्दल, आळसाबद्दल, व आपलपोटपणाबद्दल फारच त्रास सोसावा लागेल. तसें होऊं न देणें हें तुमचें कर्तव्य आहे, व ते अल्पायासानें कसें करतां येईल हें सांगावें, येवढाच या लेखाचा उद्देश आहे.

आज जीं सुधारलेलीं राष्ट्रे आहेत त्यांपैकीं प्रत्येकांत विचार करणारे, उपभोग घेणारे, व श्रम करणारे असे तीन ठळक वर्ग दृष्टीस पडत असून ते उत्पन्न करणारीं कारणें दिवसेंदिवस क्षीण होत आहेत, आणि जसजशीं तीं अधिकाधिक क्षीण होत जातील तसतशी समाजस्थ असमता नाहींशी होऊन विचार, उपभोग आणि शरीरश्रम ह्या गोष्टी सर्वांस सम प्रमाणानें कराव्या लागतील आणि तसें झालें म्हणजे समाजास खरी बळकटी आणि स्थिरता आली व उन्नतावस्था प्राप्त झाली असें म्हणतां येईल, असें मागे सांगितलें आहे; तसेंच ही असमता दूर करण्याच्या खटपटीचा विशेष बोजा पहिल्या वर्गांतील लोकांवर पडतो हेंही सांगितलें आहे.

इंग्रजी शिक्षण मिळालेले बहुतेक सुशिक्षित लोक सामाजिक प्रश्नाविषयीं विचार करूं लागले आहेत, व उत्तरोत्तर त्यांच्या विचारांचा परिणाम त्यांच्या आचरणावर होऊं लागेल यांत संशय नाही. पण अशा रीतीनें जें वर्तमानंतर होतें तें स्थाईक होण्याचा संभव असत नाही इतकेंच नाही; तर कोणतीही गोष्ट चांगली आहे तेव्हां ती करणें जरूर आहे असें वाटून तीं करूं लागणें यांत जें

मनास शिक्षण मिळतें, तें अप्रत्यक्ष रीतीनें घडून येणाऱ्या वर्तमानांतरापासून कधींच प्राप्त होत नाहीं. आसमंतांतील वस्तुस्थितीच्या आधीन होऊन ती नेईल तिकडे जाणें यांत कोणताही पुरुषार्थ नाहीं. ज्या ठिकाणीं स्त्रीचा वाराही येण्याचा संभव नाहीं, अशा ठिकाणीं ब्रम्हचर्य आचरल्यावद्दल फुशारकी मारण्यांत काय हांशील आहे ? आपणावर अमुक प्रकारचें संकट येणार आहे असें कळून त्याच्या परिहारार्थ जाणूनबुजून उपाय योजणें यांतच मनुष्याचें मनुष्यपण आहे. लोकसंख्या वाढत जाऊन अन्नाची पंचाईत पडूं लागली म्हणजे विवाहकाल सहजच लांबत जाईल, आपण होऊन तो लांबविण्याची गरज नाहीं; व्यापार-धंदा, सरकारी नोकऱ्या, आगगाडीचा प्रवास इत्यादि कारणांनीं जातिबंध आपल्या आपण शिथिल होऊं लागले आहेत, तेव्हां ते बाईट आहेत असें म्हणून एकमेकांस दुखविण्याची गरज नाहीं; सामान्य शिक्षणाचा व विशेषतः शास्त्र-ज्ञानाचा जसजसा प्रसार होत जाईल तसतशा धर्मसंबंधीं वेडेपणाच्या समजुती लयास जातील, सबब त्यांवरच टीका करण्याची गरज नाहीं; कोणतीहि सुधारणा करण्याविषयीं लोकांच्या मनांत दृढ इच्छा उद्भवल्याशिवाय, केवळ कायद्याच्या जुलमानें सुधारणा होऊं शकत नाहीं, व ती इच्छा उद्भवली असतां कायदा करण्याची आवश्यकता रहात नाहीं, कारण मग ती लोकांचे लोकच करतात; पराधीनांस बलहीनता येते व बलहीनांच्या कपाळीं पराधीनता ब्रम्हदेवानें लिहिली आहे, सबब हिंदुस्थानच्या लोकांनीं राष्ट्रोन्नति करण्याचा प्रयत्न करणें शुद्ध वेडेपण होय;—अशा रीतीनें सामाजिक व राजकीय प्रश्नांविषयीं विचार करणाऱ्या लोकांस विचारी म्हणावें किंवा नाहीं, याचा संशय आहे. हे असल्या विचारांनीं मनुष्यांत आणि इतर प्राण्यांत कांहीं अंतर नाहीं, असें दाखवूं पहातात ! मागल्या पिढ्यांस आलेल्या संकटांची माहिती आणि त्यांच्या परिहारार्थ त्यांनीं योजिलेल्या उपायांचें ज्ञान, त्यांच्या साहाय्यानें म्हणजे पूर्व पिढ्यांच्या अनुभवानें भावी विपत्ति टाळण्याचा प्रयत्न मनुष्य करणार नाहीं, व वस्तुस्थितीचा गुलाम होऊन ती वागवील तसें वागेल तर प्राणिवर्गांत त्यास प्राप्त झालेलें श्रेष्ठत्व त्याचेकडे कसें राहील, आणि सध्या जीं मुखें उपभोगण्यास सांपडत आहेत तेवढ्यांचा तरी त्यास कायम उपभोग कसा लाभेल, हें सांगतां येत नाहीं. तात्पर्य, अगदीं शुष्क गोष्ट असली तरी तिच्यासाठीं बुद्धिपूर्वक प्रयत्न केला पाहिजे. जे लोक असें करीत नाहीत ते हळूहळू दैववादी बनून निरुद्योगी व निरुत्साह होताना क्षीण होत जातास व शेवटीं समूळ नष्ट होतात. तस्मात् सुशिक्षित बांधवहो, तुम्हांस अशी प्रार्थना आहे कीं, वर जें म्हटले आहे तें तुम्हांस मान्य असेल तर तुम्हीं कालावर व वस्तुस्थितीवर अवलंबणें पुरे करून, ज्या सुधारणा तुम्हांस अत्यंत अवश्यक अशा वाटत आहेत त्या करण्याविषयीं

बुद्धिपूर्वक प्रयत्न करण्यास लागले पाहिजे. त्या आवश्यक सुधारणांपैकी कांहीं अशा आहेत की त्या वृद्ध लोकांच्या हातून होण्याचा संभव नाही इतकेंच नाही, तर त्यांपैकी पुष्कळांस त्यांची संमतीही मिळण्याची आशा नाही. उदाहरणार्थ पुनर्विवाह व ऋतूत्तर कन्याप्रदान. तसेंच, कित्येक तरुण सुशिक्षितांस या दोन गोष्टी व अशाच प्रकारच्या इतर गोष्टी कितीही चांगल्या वाटू लागल्या असल्या, व त्यांची आवश्यकता भासू लागली असली, तरी त्या करण्यास प्रवृत्त होण्यास त्यांची छाती होणार नाही. केवळ सगळेच असे असतील असे आमचें म्हणणें नाही. एखाद्याचें धैर्य, निश्चय, व कार्यनिष्ठा असामान्य असल्यास, तो लोकमताची किंवा अगदीं जवळच्या आप्तांचीही पर्वा न करता, आपल्या मनास जी गोष्ट प्रशस्त वाटली ती करण्यास प्रवृत्त होईल. पण असे लोक फार विरळ असतात. अशांची संख्या वाढेल तितकी वाढणें इष्ट आहे, आणि तिच्या कमीअधिक वाढीवर समाजाची सुधारणा शीघ्र होणें किंवा न होणें हें अवलंबून आहे. तथापि सध्याचें जग सामान्य विचाराच्या, सामान्य धैर्याच्या, व सामान्य समजुतीच्या लोकांचें झालेलें आहे. वृद्धतरुणांच्या आचारविचारांत कालमानानें व शिक्षणभेदानें थोडावहुत फरक होतो, पण त्यामुळें त्यांत जमीनअस्मानाचें अंतर पडतें असें नाही, व असें होणें इष्टही नाही; कारण असें होऊं लागेल तर कोणत्याही घरीं कोणासही सुखाचा लवलेख मिळेनासा होऊन साऱ्या समाजांत अहोरात्र चलविचल माजून राहील, कोणाचा धाक कोणावर चालणार नाही, व सगळ्याच प्रकारच्या सुधारणांस प्रचंड व्यत्यय येईल. सुधारणा करण्याची इच्छा जशी तरुणांस असते तशी वृद्धांस असत नाही. समाजाच्या असलेल्या स्थितीचें संरक्षण करण्याविषयी वृद्ध लोक अत्यंत उत्कंठ असतात. त्याचें पाऊल पुढें पडावें, अशी तरुणांस आकांक्षा असते. हे समाजनैकेचे भरताड होत; तरुण शिडें होत ! पहिल्याशिवाय समाजांत स्थिरता राहणार नाही; दुसऱ्याशिवाय त्याला गति येणार नाही ! तेव्हां ज्यांच्या मनांत समाजाचें कल्याण व्हावें असें असेल, ते या दोहोंचें फारकत व्हावें असें कधीही चिंतणार नाहीत. दोहोंचाही उपयोग आहे; व दोघांनाही आपापला कार्यभाग उरकण्याची मोकळीक पाहिजे. प्रत्येक गोष्टींत वावानें बेटचाला आपलें वळण गिरविण्यास लावणें हें जसें वाईट, तसें आपली प्रत्येक गोष्ट वावा ऐकून घेत नाहीत म्हणून बेटचाला त्याचा विपाद येणें हेंही वाईट. दोघांच्या संमतीनें जेवढें चालेल तेवढें हवेच आहे; पण ज्या गोष्टींत दोघांचें ऐक्य होण्याचा संभव नसेल त्या ज्याच्या त्यास आपल्या मनाप्रमाणें करावयास सांपडल्या तरच घरांत व बाहेर शांतता आणि समाधान राहण्याचा संभव आहे. आज ज्यांचें अर्धे अधिक वय होऊन गेलें आहे; वागण्याची पूर्व पद्धत ज्यांच्या अंगीं खिलून जाऊन स्वभावतुल्य झाली आहे; अनेक वर्षांच्या विश्वासामुळें व तदनुसार आचरणा-

मुळें ज्यांच्या धर्मविषयक व नीतिविषयक कल्पना वज्रलेप झाल्या आहेत; जुनाट झालेल्या झाडाप्रमाणें ज्यांची मनें किंवा शरीरें वळण्याची आशा उरली नाही; अशांनीं आम्ही ज्या गोष्टी पुढे सांगणार आहों, त्यांत पडावें, अशी आमची इच्छा नाही, व तुम्ही त्यांत पडा, असें आम्ही त्यांस म्हणणारही नाही. जे आज अपत्यवन्त आहेत, ते आपल्या अपत्यांची व्यवस्था कशीही लावोत; त्याबद्दल आम्ही कुरकुर करणार नाही. पण ज्यांच्यावर अद्यापि संसाराचा भार पडलेला नाही; ज्यांच्याकडे पितृत्वाचा अधिकार अद्यापि आलेला नाही; नवीन ज्ञान संपादण्याचें व विचार कायम करण्याचें ज्याचें वय अद्यापि गेलें नाही; ज्यांच्या ईर्ष्या पराभव ठाऊक नाही; ज्यांची हिंमत कशानेही खचलेली नाही; जगाच्या दुःखमय अनुभवामुळें ज्यांच्या अंतःकरणांत अनौदार्य, संशय, परदुःख-पराङ्मुखता आणि परहितौदासीन्य यांचा प्रादुर्भाव झाला नाही--अशा विद्यालयीन व इतरस्थ तरुण सुशिक्षितांनीं आम्ही जी कल्पना सुचवीत आहों तिचा विचार करून ती अमलांत आणण्याविषयी मंडळी स्थापावी अशी आमची त्यांस प्रार्थना आहे.

आम्हांमधील बालविवाहाची चाल इतर सर्व वाईट चालीपेक्षां आम्हांस विशेष विघातक होत आहे, हें अलीकडे सर्व समंजस लोकांस कबूल झालें असून, ती बंद व्हावी अशी इच्छा बरीच पसरली आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. पण ती बंद करण्याचा उपाय मात्र आमच्याकडून झाला नाही; व जोपर्यंत तो करण्याचें काम अनपत्यवान तरुण सुशिक्षित लोक आपल्या अंगावर घेणार नाहीत तोपर्यंत त्याची योजना मनापासून कोणीही करणार नाही, असें आम्हांस वाटतें. ही गोष्ट तरुणांनीं मनावर घेतली असतां आजपासून पंचवीस वर्षांच्या आंत हा रोग येथे कधी होता किंवा नव्हता, अशा रीतीनें त्याची त्यांस वाट लावितां येईल ! तेव्हां असा हा रामबाण असावा तरी काय हें जाणण्याची वाचकांस मोठी उत्कंठा झाली असेल यांत संशय नाही; पण स्थलसंकोचामुळें ती आज पुरवितां येत नाही हें पाहून फार दिलगिरी वाटते; तथापि, ज्यांनीं इतके दिवस दम काढला त्यांना आणखी आठ दिवस तो सहज काढतां येईल, असें समजून फार खेद न करतां सध्या रजा घेतां !

तरुण सुशिक्षितांनीं जो विषय आपल्या हातीं घ्यावा म्हणून आज आम्ही प्रत्यक्षपणें सुचविणार आहों, त्याची गेल्या दोन लेखांत जितकी प्रस्तावना करावयाला पाहिजे होती तितकी केली आहे. आज आम्हांस ज्या सुधारणा करणें अवश्य आहे त्यांपैकी बहुतेक जुन्या पिढीच्या लोकांकडून होण्यासारख्या कां नाहीत याचें दिग्दर्शन मागे केलें आहे तें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. या घटकेस हिंदु-स्थानांत नव्या व जुन्या कल्पनांचा ज्या प्रकारचा झगडा सुरू आहे तशा प्रकारचा

झगडा येथें पूर्वी कधीही झाला नसेल. आजपर्यंत हिंदुस्थानावर ज्यांनीं स्वाऱ्या केल्या, किंवा येथें आपलीं राज्यें स्थापिलीं त्यांच्या आणि आम्हां एतद्देशीय हिंदूंच्या राजकीय आणि सामाजिक विचारांत विशेष अंतर नसल्यामुळें हिंदूंनीं आपल्या जिकणारांपासून अवश्य शिकलें पाहिजे असें विशेष कांहीं नव्हतें. किंबहुना हिंदू लोकांपाशींच आपल्या परकी राज्यकर्त्यांस शिकविण्यासारख्या कांहीं गोष्टी होत्या. यामुळें आजपर्यंत ज्यांनीं हिंदुस्थानास जिंकून त्यांत आपली सत्ता स्थापिली त्यांनीं हिंदूंचा शारीरिक किंवा बाह्य पराभव केला इतकेंच म्हटलें पाहिजे. पण इंग्रजांनीं आम्हांवर जें राज्य स्थापिलें आहे त्याची अगदीं निराळी गोष्ट आहे. या राज्यामुळें आमच्या स्थितींत पराकाष्ठेचा बदल होत आहे. प्रथम प्रथम या स्थित्यंतराचें स्वरूप आमच्या लक्षात बरोबर आलें नाहीं. पण अलीकडे पाचपंचवीस वर्षांत पाश्चिमात्य शिक्षणाचा प्रसार झाल्यापासून जेवढे म्हणून त्याच्या पाशांत सांपडले आहेत त्यांची स्थिति विलक्षण होऊन गेली आहे; व उत्तरोत्तर या शिक्षणाचा परिणाम बहुतेकांवर होणार हें स्पष्ट दिसत आहे. पुष्कळांचें असें म्हणणें आहे कीं, पाश्चिमात्य शिक्षण फार थोड्यांस प्राप्त झालें असल्यामुळें, त्यानें हिंदु लोकांच्या स्थितींत विशेष फेरफार झाला आहे, असें म्हणतां येणार नाही. पण आमच्या मते असें समजणारांची चूक आहे. केवळ शाळांच्या द्वारे पाश्चिमात्य विचारांचा प्रसार होऊन त्यामुळें आमचें जें स्थित्यंतर होत आहे तेवढ्याचाच विचार केला तर तें विशेष विस्तृत नाहीं, हें कबूल करावें लागेल. पण शाळांशिवाय ज्या दुसऱ्या अनेक द्वारांनीं हिंदू समाजांतील प्रत्येक वर्गांतल्या लोकांवर परिणाम घडत आहेत त्यांचा नोट विचार केला तर असें दिसून येईल कीं ज्याच्या आचारांत व विचारांत पाश्चिमात्य कल्पनांनीं थोडाबहुत तरी फेरफार झाला नाहीं, असा एक वर्गही नाहीं. शाळाखात्याशिवाय इतर खात्यांचा संबंध प्रत्येक दिवशीं प्रत्येक वर्गांतील वयांत आलेल्या मनुष्यांशीं येऊन पोचत आहे, व तदनुपंगानें त्यांस आपल्या वागणुकींत प्रतिदिवशीं कमी अधिक फेरफार करावा लागत आहे. मोजणीखातें, जमीनजमाबंदीखातें, न्यायखातें, पब्लिक वर्क्सखातें, वैद्यकखातें, लष्करी खातें, स्थानिदारी खातें, अवकारी खातें इत्यादिकांनीं आमच्या इकडील शेतकऱ्यांवर, कारागिरांवर, व्यापाऱ्यांवर, सावकारांवर, वाण्यांउदम्यांवर, व सामान्य मजुरांवर केवढे परिणाम घडत आहेत. या खात्यांशीं लोकांचा जो व्यवहार होतो तो सरकारानें घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणेंच व्हावा लागतो. त्यामुळें त्या नियमांचें बळण त्यांस नकळत लागत चाललें आहे; व तें नकळत लागत आहे म्हणून मुळींच लागत नाहीं असें म्हणणें बरोबर नाहीं. याशिवाय तारायंत्र, आगगाडी, पोष्टखातें, सेव्हिग्स ब्यांक्स, पोस्टल ब्यांक्स, वगैरे ज्या गोष्टी सरकारानें किंवा खाजगी मंडळांच्यानी व्यापाराच्या सोईसाठी व इतर सोईसाठी स्थापिल्या आहेत, त्यांचा लोकांच्या

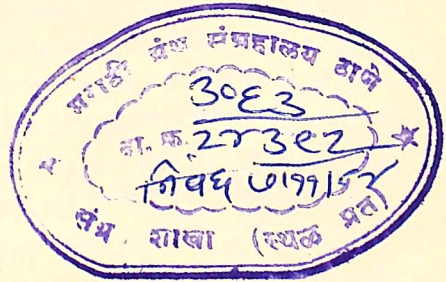
धर्मविचारांवर, नीतिविचारांवर व नित्याचरणांवर केवढा परिणाम होत आहे याचा जो लक्षपूर्वक विचार करील त्याला आणखी शेंपन्नास वर्षे असाच क्रम चालला तर हिंदुस्थानच्या पहिल्या स्थितीचा मागमूस नाहीसा होण्याइतकें त्याचें स्थित्यंतर होणार आहे, असें कबूल करावें लागेल. तात्पर्य काय कीं जिकडे पहावें तिकडे पाश्चिमात्य कल्पनांनीं व आचारांनीं आम्हांस वेढल्यासारखें झालें आहे व त्यांच्या पेंचांतून आम्हांस निसटून जातां येईल, असें वाटत नाही ! पण निसटून जाण्याचा तरी प्रयत्न करण्याची काय गरज आहे ? ज्या युरोपीय कल्पनांचा प्रघात इकडे पडत आहे त्यांपैकीं जेवढ्या अहितकारक असतील तेवढ्या वर्ज करून बाकीच्यांचा अंगीकार करण्यास काय हरकत आहे ? दुसऱ्या विषयाविषयीं लिहीत असतां असें दाखविलें आहे कीं, युरोपांत आज जी सुधारणा दृष्टीस पडत आहे ती मागील अनेक सुधारणांचें सार आहे, व ज्या राष्ट्रांस जीवनार्थकलहांत टिकावयाचें असेल त्यांना त्या सुधारणेचा स्वीकार केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. हें खरें असेल तर ती सुधारणा आपल्या घरीं चालून आली असून आपण तिचा निषेध करणें म्हणजे आपल्या हातानें जाणूनबुजून आपलें नुकसान करून घेण्यासारखें होय. निदान आमची तरी अशी समजूत आहे कीं, इंग्रजांच्या राज्यामुळें ज्या गोष्टी येथें प्रस्थापित झाल्या आहेत व होऊं पहात आहेत त्यांपैकीं बहुतेक स्वीकरणीय व अनुकरणीय आहेत. सबब त्यांचा येथें जो आपो-आप प्रसार होत आहे त्यास विरुद्ध जाणें हें तर इष्ट नाहीच; पण ज्यांना त्यांचें चांगुलपण समजण्यासारखें शिक्षण मिळालें आहे त्यांनीं बुद्धिपुरःसर त्यांचा स्वीकार व प्रसार केला पाहिजे. असें केलें तरच त्या लौकर मूळ धरतील आणि त्यांच्या फलांचा लाभ थोड्या वर्षांत आम्हांस होऊं लागून जीवनार्थकलहांत हार न जाण्याची आशा आम्हांस करतां येऊं लागेल. हें बुद्धिपुरःसर सुधारणा करण्याचें काम तरुण सुशिक्षितांशिवाय इतरांच्यानें होण्यासारखें नाही, म्हणून इतका वेळ त्यांची विनवणी चालविली आहे.

तरुण सुशिक्षित मित्रहो, 'शरीर धड तर मन धड' (A sound mind in a sound body) अशी जी इंग्रजी भाषेंत सुप्रसिद्ध म्हण आहे ती तुम्हां सर्वांच्या ऐकण्यांत आलीच असेल. ज्याप्रमाणें जोरदार वृक्ष निपजण्यास मूळ अंकुर जोरदार पाहिजे, त्याप्रमाणें देशांत सुदृढ स्त्रीपुरुषे निपजण्यास सुदृढ मुलें होण्यास वैद्यशास्त्रांत जो खऱ्या विवाहाचा काल सांगितला त्याचें कोणाकडूनही उल्लंघन होतां कामां नये. या कालाचें उल्लंघन आम्हांकडून अनेक वर्षे होत असल्यामुळें आमची प्रजा क्षीण, अल्पायुषी, श्रम करण्यास नादान, उत्साहशून्य, व भेकड अशी होत आहे. आमच्या शरीरसामर्थ्याचा लोप होत असल्यामुळें आमचें मानसिक सामर्थ्यही नाहीसें होत आहे. याशिवाय बालविवाहापासून आम्हां-

वर जीं इतर अरिष्टें गुदरत आहेत त्यांचा येथें अगदीं अल्प उल्लेख करण्यासही जागा नाहीं. बालविवाह बंद झाल्यास, आज प्रत्येक घरीं ज्या एकदोन हतभाग्य बालविधवा दृष्टीस पडतात त्या दृष्टीस पडेनाशा होतील; पुरुषांच्या अंगीं अधिक पौरुष दृष्टीस पडू लागेल; तरुणांस अधिक उद्योग करण्याची हिंमत येईल, व धाडसाचीं कामें अंगावर घेण्याची छाती होऊं लागेल; ज्याला त्याला आपापल्या मनाप्रमाणें आपली वायको पसंत करण्याची सवड मिळू लागल्यामुळें, स्त्रीपुरुषांच्या सुखाची वृद्धि होऊन संसारयात्रा अधिक रमणीय होईल; विवाहापूर्वीं मुलींस ज्ञान संपादण्यास अधिक फुरसत मिळाल्यामुळें पुढें त्यांच्याकडून अपत्यसंवर्धनाचें व प्रपंच चालविण्याचें काम चांगल्या रीतीनें होऊं लागेल. पण हें सर्व होण्यास बालविवाहाची चाल बंद झाली पाहिजे, व ती बंद होणें किंवा न होणें सर्वथैव तुमच्याकडे आहे.

या कामासाठीं सर्व सुशिक्षित तरुणांनीं **महाराष्ट्रबालविवाहनिषेधक** नांवाची मंडळी स्थापावी, अशी आमची सूचना आहे. आज जे अशा मंडळीचे सभासद होण्यास तयार असतील त्यांनीं एकत्र जमून “आम्ही आपले, आपल्या मुलांचे, व ज्या मुलींचें व मुलांचे पालकत्व आमच्याकडे येईल त्यांचे अल्पवयांत विवाह करणार नाहीं” अशा शपथा घ्याव्या. जर अशा मंडळीस खरोखरीच कांहीं सुधारणा व्हावी अशी उत्कट इच्छा असेल तर मुलींचें लग्न वारा वर्षे झाल्यावर व मुलांचें लग्न अठरा वर्षे झाल्यावर करावयाचे, असा निर्वंध कायद्यानें करून घेतला पाहिजे. जो अशा मंडळीचा सभासद झाला त्यानें तीं नवीन तरुण लोक आणण्याचा होईल तितका प्रयत्न केला पाहिजे. असा क्रम कांहीं वर्षे चालला तर **बालविवाहनिषेधक** मंडळीच्या सभासदांची संख्या दोन हजारांवर सहज जाईल; व इतकी मंडळी सामान्य उद्देशानें एका कामांत निगडित झाली म्हणजे तिला दुसऱ्या सुधारणाही झपाट्यानें करतां येतील. प्रत्येक सभासदानें वर्षाची रुपया दीड रुपया वर्गणी देण्यास तयार झालें पाहिजे. या वर्गणीपासून जो फंड उभारला जाईल त्याच्या मदतीनें अनेक आवश्यक व उपयुक्त गोष्टी करतां येतील. अलीकडे पांचचार ठिकाणीं अशा प्रकारच्या मंडळ्या स्थापित झाल्या आहेत, व अशा प्रकारची मंडळी स्थापावयाची झाली म्हणजे काय काय करावें लागतें, अशाविषयीं राजे सर टी. माधवरावासारख्यांनीं पुष्कळ शोध करून टिप्पणें प्रसिद्ध केलीं आहेत; तेव्हां अशा मंडळांचे नियम वगैरे कसे असावे, याविषयीं येथें विशेष लिहिण्याची गरज नाही. अगोदर अशी मंडळी स्थापण्याविषयीं व कायदेशीर बंधनें करून घेण्याविषयीं कांहींचा निर्धार झाला पाहिजे. तो एकदां झाला, म्हणजे पुढचा मार्ग सोपा आहे. आम्हांस अशी आशा आहे कीं, कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनीं हें काम आपल्या हातीं घेतल्यास त्यांस ताबडतोब यश येणार आहे. ज्यांच्या अंगीं

विचारशक्ति आणि उत्साह यांचा संगम झालेला असतो, त्यांना कोणतीही सुधारणा करण्यास अवघड जात नाही. सबब येथील डेक्कन कॉलेजांतील, फर्ग्युसन कॉलेजांतील, व सायन्स कॉलेजांतील, व त्याप्रमाणेच मुंबई येथील एल्फिन्स्टन, फ्री चर्च वगैरे सर्व कॉलेजांतील सुशिक्षित, सुजाण, सुविचारी व प्रौढ विद्यार्थ्यांस आमची अशी विनंति आहे की, त्यांनी या स्वहितकर व राष्ट्रहितकर कार्यात पुढारीपण घ्यावे. पुढील देशस्थिति सर्वांशी त्यांच्या हाती आहे. वरील विद्यालयांत सध्या असणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी या कामास आरंभ केल्यास, त्यांच्या पाठीमागून त्यांच्या जागी येणारे विद्यार्थी त्यांचे अनुकरण करतील येवढेच नाही, तर कॉलेजांतील विद्यार्थी अशा कामांत पडल्यास त्याचा परिणाम शाळांतील प्रौढ मुलांवरही होऊ लागेल, व या रीतीने धाग्याशी धागा लागून जाऊन अल्पकाळांत सुंदर सुधारणापट तयार होईल, आणि ज्यांना तो वापरण्यास सांपडेल त्यांची अनेक प्रकारची आपदा नाहीशी होईल इतकेच नाही, तर त्यांस अननुभूतपूर्व अशा अनेक संसारमुखांचा उपभोग मिळू लागेल.

सोंवळ्याची मीमांसा

ऐसें कैसें रे सोंवळें । शिवलां होतसे ओवळें ॥

—रामदास

या प्रांतांत व बंगाल प्रांतांत मत्स्याशन करणाऱ्या कांहीं वरिष्ठ जाती आहेत, त्यांच्या सोंवळ्याची एक मीज सांगतात. ती अशी की, क्षारोदकांत वाढणारी ही भाजी त्यांनीं घरी आणिली आणि ती धुऊन व चिरून पाकसिद्धीसाठीं एखाद्या पातल्यांत व्यवस्थेनें ठेऊन दिली आणि मग तिला एखादे आंगरखा घातलेलें पोर शिवलें, कीं ती विटाळून जाऊन पोक्त स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या आहारास अयोग्य होते ! असें झाल्यावर तिची वाट लावण्याचें काम घरांतील नोकरांवर किंवा सोंवळें नेसूं न लागलेल्या बाळंतिणीवर आणि लहान मुलींवर अथवा मुंज न झालेल्या मुलांवर येऊन पडतें ! हा आचार खरोखरीच कोठें रूढ असल्यास, तो पाहून आम्हां महाराष्ट्रीय ब्राम्हणांस त्याच्या वैलक्षण्याबद्दल हसूं आल्यावांचून रहाणार नाहीं. पण आमच्यांत जे विचारी असतील त्यांनीं ही गोष्ट ऐकून आपलें हसूं आवरण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. कारण या आचारांत जितकी हास्यास्पदता आहे तितकी, किंबहुना तीहून कांकणभर अधिक, हास्यास्पदता आम्हां महाराष्ट्रीय ब्राम्हणांत रूढ असलेल्या अनेक आचारांत आहे. तेव्हां नकट्यांनीं नकट्यांस हंसत सुटण्यांत काय अर्थ आहे ? विचारी पुरुषांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, जे आचार चमत्कारिक धर्म-कल्पनांवर वसविलेले असतात, ते विवेकाच्या कसाला लावून पहाण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. जे लोक तसल्या आचारांचें अनुसरण करीत असतात त्यांच्या मनांत त्यांच्या औचित्याचा विचार कधींच येत नाहीं. पूर्वापार चालत आलेल्या गाढ विश्वासाशृंखलांनी निगडित होऊन गेल्यामुळें, मागून आलेलें लोण डोळे मिटून पुढल्यांस नेऊन पोचविणें येवढेंच ते आपलें कर्तव्य समजतात. धर्ममंदिराची रचाई श्रद्धेच्या किंवा विश्वासाच्या पायावर झालेली आहे, असें हिंदू धार्मिकांचेंच म्हणणें आहे असें नाहीं. पृथ्वीवरील कोणत्याही प्रकारच्या धार्मिकांस विश्वासा-शिवाय त्राता नाहीं व थारा नाहीं. या संबंधानें बुद्धिवादाचें नांव काढलें कीं त्यांच्या अंगावर कांटा उभा रहातो ! एखाद्या दिवाळखोर कर्जबाजाच्यास

ज्याप्रमाणें आपल्या प्राप्तीचा आंकडा आपल्या खर्चाच्या आंकड्याशीं ताडून पाहण्याचें धैर्य होत नाही, किंवा, ज्यांची जीविताशा फार प्रबल झाली आहे त्यांना आपल्या रोगाची चिकित्सा सुप्रसिद्ध भिषग्वर्यांकडून करवत नाही, त्याप्रमाणें श्रद्धालू धार्मिकांस आपल्या धर्मसमजुती व त्यांवर अवलंबणारे आचार यांस बुद्धिवादाच्या प्रखर मुशीत घालण्याची छाती होत नाही. या तीव्र धर्मीचा खरपूस ताव देण्यास तयार होण्यांत त्यांची त्यांस धडगत दिसत नाही ! त्यांना अशी भीति वाटते की, ते हिणकस ठरल्यास, पुढें काय करावें ? आम्हांस असें वाटतें कीं असलें भिन्नेपण फार दिवस चालावयाचें नाही. विवेक पूर्ण जागृत झाला नव्हता तोपर्यंत विश्वासानें किंवा श्रद्धेनें प्रत्येक गोष्टींत आपला अंमल चालविला यांत कांहीं वावर्गे झालें नाही. जसा लोकांस तसा मनास कोणी तरी शास्ता पाहिजे; व ज्याप्रमाणें मुळींच राजा नसण्यापेक्षां कसला तरी राजा असणें बरें, त्याप्रमाणें वर्तनाचें नियमन करणारें असें कोणतेंच तत्त्व नसण्यापेक्षां विश्वासासारखें एखादें स्वचलनशील तत्त्व असणें देखील इष्ट आहे. पण हें कोठ-पर्यंत ? अधिक चांगलें तत्त्व अस्तित्वांत आलें नाही तोपर्यंत. तें आलें कीं जुन्या प्रमादी तत्त्वानें आपलीं राजचिन्हें श्रेष्ठ तत्त्वाच्या स्वाधीन केलीं पाहिजेत. हें सरळ अधिकारांतर येथून पुढें विश्वास आणि विवेक यांच्या दरम्यान होणार आहे, व तसें होण्यांतच मनुष्यतेस प्राप्त होण्यासारखें ऐहिक व पारमार्थिक सुख लौकर प्राप्त होऊं लागणार आहे, अशी आमची समजूत आहे, व ती तशी असल्यामुळें विश्वासावलंबी कल्पनांस आणि आचारांस विवेकाची आंच देऊन झाळून पहाणें, हें सुधारकाच्या अनेक कर्तव्यांपैकी एक कर्तव्य होऊन बसतें; आणि तें त्यानें अगदींच बजावलें नाही तर त्याच्या नांवास अयथार्थत्व येईल, असें वाटून प्रस्तुतचा कांहीं अंशीं अप्रिय असा विषय हातीं घेतला आहे.

सोंवळ्या-ओंवळ्याचा विधिनिषेध ब्राम्हणेतर जातींत नाही, तेव्हां आजचा विषय कांहीं अंशीं एकदेशीय आहे, असें म्हटलें पाहिजे. अर्थात् 'ब्राम्हण' शब्दांत ब्राम्हण व शूद्र यांच्या दरम्यान जितक्या पोटजाती आहेत, व ज्यांनीं ही कटकट आपल्या पाठीमागें लाऊन घेतली आहे, त्या सर्वांचा समावेश केला पाहिजे, हें उघड आहे. या विषयाच्या संबंधानें एका विचारी व सुशिक्षित गृहस्थाशीं बोलत असतां त्यानें असें म्हणून दाखविलें कीं आम्हा ब्राह्मणांच्या घरांत गैरसोय होण्यास मुख्य दोन कारणें होतात. एक जुन्या व निरुपयोगी वस्तु पिढ्यान्पिढ्या पोटाशीं धरून ठेवण्याची हौस; व दुसरें, सोंवळ्या-ओंवळ्यांची रिपरीप ! पहिल्या गोष्टीमुळें घरांत जागेची अडचण होऊन त्रास होतो; दुसरीमुळें वायकांचीं व पुरुषांची कामें निरर्थक वाढून कालहानि होते, व दुखण्या-बाण्यांत कधीं कधीं फारच वाईट परिणाम होतात. ज्या गृहस्थानें आमच्या

सोंवळचा-ओंवळचाविषयीं असें मत दिलें त्यानें तें देतांना अर्थात् त्याच्या उप-योगीपणावर विशेष नजर दिली होती, हें सांगायला पाहिजे असें नाहीं. सोंवळें किंवा शुचिता आणि ओंवळें किंवा अमंगलता यांपैकी पहिला गुण संग्रहणीय व दुसरा त्याज्य आहे, हें कोणाही समंजस मनुष्यास कबूल केलें पाहिजे, व शुचितेची हिंदुस्थानांतील सर्व वर्गांत जितकी वृद्धि होईल तितकी होणें इष्ट आहे. पण ह्या शुचितेचें आम्ही जें प्रस्थ करून ठेवलें आहे त्या अर्थाची शुचिता आदरणीय आहे किंवा नाहीं, व तिच्यापासून फायदा आहे किंवा नाहीं हें वरेच विचारणीय आहे. ब्राह्मण लोकांचें स्वयंपाकघर व स्वयंपाकाचीं भांडी; जेवणाचीं ताटें व पाणी पिण्याचीं भांडी; मुखमार्जन व स्नानविधि; झाडणें-सारखणें; वगैरे गोष्टींत जी वरीच स्वच्छता दिसून येते ती इतर वर्गांनीं अनुकरण करण्यासारखी आहे; आणि ही नको असें म्हणणें म्हणजे महिषीवृत्ती-विषयीं प्रेम प्रकटित करण्यासारखें होय. तेव्हां ज्या सोंवळचाचा स्वच्छतेशीं संबंध आहे, तें सोंवळें रक्षणीय आहे. तसेंच जें ओंवळें म्हणजे अमंगलता तें त्याज्य आहे. पण यापलीकडे सोंवळचा-ओंवळचाचा वडेजाव करणें व तें धर्माची एक प्रचंड वाव करून ठेवणें म्हणजे व्यवहारांत नसत्या अडचणी उपस्थित करणें आणि वर्गावर्गांत सलोखा न होण्यासारखी अट घालून ठेवण्यासारखें होय. या अर्थाच्या सोंवळचाचें मंडन विवेकदृष्ट्या करतां येणें अत्यंत दुर्घट आहे. केवळ दीर्घकालीन आग्रहाशिवाय त्याचा पाठपुरावा करतां येणार नाहीं. त्याला विवेकाची कातरी लाविली कीं त्याच्या चिधड्या होतात ! शिवाय, फार दिवसांच्या सलगीमुळें आम्हांस उघडपणें जरी त्याचा अनादर करवेनासा झाला आहे, तरी जेथें जेथें म्हणून त्याकडून व्यवहारांस अडचण येते, तेथें तेथें आम्ही त्याला काहीं तरी शास्त्रार्थ काढून धाब्यावर बसवून ठेवतो ! या संबंधानें आम्हांत व पूर्वपद्धतीच्या लोकांत वादस्थल म्हणून येवढेंच आहे कीं, जेथें फार मोठी नड येईल तेथेंच सोंवळचाचा बंध दिला करावा असें ते म्हणतात; आमचें असें म्हणणें आहे कीं ज्या गोष्टींत तो रक्षणीय असेल तेवढ्याशिवाय अन्य गोष्टींत आपण त्याची पर्वा करूं नये. जेवढें अवश्यक सोंवळें तेवढें ठेवावें असें आमचें म्हणणें आहे; जेवढ्यानें व्यवहार अत्यंत दुर्घट होतो तेवढेंच सोंवळें काढून टाकावें, असें पूर्वपद्धतीच्या लोकांचें म्हणणें आहे. हा मतभेद दिसण्यांत थोडा दिसतो, पण प्रत्येक पक्ष आपापल्या मताप्रमाणें आचरण करूं लागेल, तर त्यांत जमीनअस्मानाचें अंतर पडेल आमच्या समजुतीप्रमाणें खरकटें आणि निर्लेप ओंवळचांतलीं धोतरें आणि मुकटे; लुगड्याला कुणव्याचा स्पर्श आणि पांढऱ्या कपड्याला कुणव्याचा स्पर्श; हरणाचें कातडें आणि इतर जनावरांचें कातडें—यांतील भेदाभेद उरत नाहीं. पूर्वपद्धतीच्या लोकांस हें आमचें म्हणणें विलकुल पसंत पडावयाचें नाहीं. आमच्या

युक्तिवादाचें खंडन त्यांस करतां येणार नाहीं, अशी आमची पक्की खातरी आहे. त्यांपाशीं जें एक हत्यार आहे तें आम्हापाशीं नसल्यामुळें आमचें कांहीं चालत नाहीं. आम्हांकडे युक्ति आहे; त्यांच्याकडे रूढि आहे. पण रूढि ही शास्त्रा-हून बलीयसी आहे इतकेंच नाहीं, तर युक्तीहूनही ती प्रबलतर आहे. तथापि पूर्वी ध्वनित केल्याप्रमाणें ज्याअर्थी, आज नाही उद्यां, युक्तीचा विजय होणार आहे, त्याअर्थी तरुण लोकांच्या हितासाठी वृद्धांस अप्रिय असे लेख कधीं कधीं लिहिणें आम्ही आपलें कर्तव्य समजतो !

ज्यांना आपल्या सोंवळ्याओंवळ्याची हास्यास्पदता पहावयाची असेल त्यांनीं पुढील विशिष्ट उदाहरणांकडे किचित् नजर फेंकावी. हरणाच्या कातड्यास पवित्र समजून आम्ही त्याचे तुकडे जानव्यांत घालतो. वृद्ध संन्यासी त्याचे जोडे करतात, व ते घालून ओंवळे न होतां पुडीस जातात ! पूजा-ब्रह्मयज्ञादि धर्मकर्म करण्यास या कातड्यासारखीं पवित्र आसनें नाहीत ! या संबंधानें आमचा असा प्रश्न आहे कीं, हरणाच्या किंवा वाघाच्या कातड्यासच इतकी शुचिर्भूतता कोठून आली ? ज्या गार्ईच्या मूत्रप्राशनानें आणि मललेपनानें आम्ही आपणांस श्रावणमासीं पुनीत करून घेतों त्या गार्ईच्या कातड्यांत हरणाच्या कातड्याइतकी पवित्रता कां नसावी ? तसेंच, यज्ञांत ज्याचें मांसभक्षण करून आम्हांस अनंत पिढ्यांचा उद्धार करतां येतो, व कदाचित् जन्ममरणाच्या क्लेशापासून सोडवणूक करून घेतां येते, त्या अजाच्या ऊबदार व कमावलेल्या कातड्यास हरणाच्या कातड्याइतकें पवित्र मानून संध्यादि कर्म करतांना त्याचीं आसनें कां वापरूं नये ? आतां तंतुपटाच्या सोंवळ्याओंवळ्याची थोडीशी चिकित्सा करूं. सध्या यासंबंधानें सोंवळ्याच्या ज्या कल्पना रूढ आहेत त्यांप्रमाणें नव्या धोतरास विटाळ नाहीं; कुणव्याच्या स्पर्शानें धोतरें विटाळत नाहीत; क्षौर करवून अंगरखा व पागोटें घालण्यास प्रत्यवाय नाही ! याप्रमाणें वनस्पतीपासून उत्पन्न होणाऱ्या तंतूंचीं हालहवाल आहे. या सदरांत कागद, बोटवाती, सूतपुतळ्या वगैरे कापसाच्या चिलहर वस्तूंचा समावेश करण्यास हरकत नाही. शाईचा ठिपका पडला कीं कोरा कागद सोंवळा झाला ! जणुं काय या कृष्ण कलंकांतच शुचिर्भूतत्व आहे ! कुंकुमार्चनाने सूतपुतळ्या विधवांनीं सुद्धां सोंवळ्यांत वापरण्यासारख्या होतात. परटाकडील भाताची खळ लाविलेली चिरगुटें एका शितोड्यानें शुद्ध होतात. हा एक सोंवळ्याचा चमत्कारिक प्रकार ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे ! वास्तविक पहातां कृमिज तंतूस किंवा जनावरांच्या लोंकरीपासून केलेल्या तंतूस विशेष ओंवळेंपण चिकटलेलें असावें, पण त्यास कापसाच्या चिरगुटांपेक्षां अधिक किंमत पडत असल्यामुळें त्याचीं वस्त्रें कापसाच्या वस्त्रांहूनही शुद्ध होऊन वसलीं आहेत ! पीतांबराचें शुद्धत्व कशानेंच बिघडत नाही ! घाबळी तर सोंवळ्याची खाण होऊन वसली आहे ! हलक्या

किमतीच्या नित्य वापरण्याच्या मुकट्यांत व पीतांवरांत म्हणण्यासारखा फरक नसतां, एक दुसऱ्यापेक्षां अधिक शुद्ध ! अलीकडे वनस्पतिज तागी मुकटाही कुमिज मुकट्याशीं प्रतिस्पर्धा करूं लागला आहे ! ही वापरण्याच्या चिजांची स्थिति झाली. खाण्याच्या पिण्याच्या वस्तूंची दशाही यांपेक्षां विशेष बरी आहे असें नाहीं. एका दृष्टीनें पहातां या खात्यांत जितका गोंधळ व जितकी असंबद्धता आहे तितकी दुसरीकडे सहसा सांपडणार नाहीं ! हरभऱ्याची डाळ भिजवून वाटली, आणि तिची चटणी केली तर ती निर्लेप होऊन फराळास चालते ! पण तीच डाळ अगोदर भिजवून पाट्यावर न चिरडतां, अगोदर जात्यांत चिरडून मग तिच्या पिठांत पाणी घातलें कीं तें खरकटें झालें ! त्याचें पिठलें मुकटा लावून घेतल्याशिवाय तोंडांत घालण्याची सोय नाहीं ! भडबुंजाकडच्या पोह्या-कुरमुऱ्यांसारख्या भाताच्या जाती राजरोसपणें खाण्यास कांहीं हरकत नाहीं ! पण वाजारच्या भाजीभाताकडे किंवा पावविसकुटाकडे ब्राम्हणानें पहाण्याची सोय नाहीं ! दवाखान्यांत कोणत्याही माणसाने कसलेंही औषध दिलें तरी तें चालतें, पण ट्रेचरच्या दुकानचें लेमोनेड किंवा सोडावाॅटर उघडपणें पिणें म्हणजे ब्राम्हण्याला हरताळ लावण्यासारखें होय ! आगगाडीनें किंवा साध्या गाडीनें प्रवास करतांना डब्यांतील दशम्यांस किंवा त्याहून अधिक मोलाच्या फराळास कशाचाही स्पर्श झाला तरी चालतो, पण आपत्कालींही कुणविणीनें केलेल्या भाकरीस स्पर्श करतां कामा नये ! अशा प्रकारचीं खेकटीं किती म्हणून सांगावीं ? याप्रमाणेंच मडकीं, चुली, मेणवत्या, सावणाच्या वड्या वगैरे दुसऱ्या प्रकारच्या वस्तूंचीही विलक्षण स्थिति आहे. यांपैकीं कित्येकांत चरवी असते हे ठाऊक असून त्या वापरण्याचा प्रघात पडत चालला आहे, व तसें करणें कोणासही वावगें दिसत नाहीं. अलीकडे व्हाइट मिक्श्चर, शापोटोचा बालकुक्कु-टार्क, व इतर मांसनिर्मित औषधें गुपचिपपणें घेण्याचा परिपाठ पडत आहे ! असें असून ब्राम्हण जसेंच्या तसें कायम ठेवूं पहाणारांच्या धर्माभिमानास किंवा अविचारास काय म्हणावें, हें आम्हांस समजत नाही. कसेंही झालें तरी थोड्या वर्षांत अशा प्रकारच्या सोंवळचाओंवळ्याच्या संबंधानें बराच फेरफार होणार आहे व झाला पाहिजे, यांत शंका नाही. पण हा फेरफार बुद्धिपुरःसर प्रयत्न केल्याशिवाय हवा तसा व लौकर होण्याचा संभव नाही.

सोंवळ्या-ओंवळ्याची पुरवणी

सीतोदकं च वन्हिश्च नान्यतः शुद्धिमहंतः ।

एक पसतीस वर्षांची विधवा काशीस जात होती. तिकिट थेटचें काढलें असल्यामुळें, व किती मैल प्रवास झाल्यावर एक दिवसाची विश्रांति घेतां येते, हें ठाऊक नसल्यामुळें पुण्यास गाडींत पाय ठेवल्यापासून काशीच्या स्टेशनावर उतरेतोपर्यंत या बाईनें सारा वेळ डव्यांत काढला ! खांडव्याच्या पुढें गाडी जाऊन दक्षिणेकडील लोकांची गर्दी कमी झाल्यावर, तिनें असा विचार केला कीं आतां पोटमार करण्यांत काय हांशील आहे ? बोलूनचालून पापक्षालनाकरितां आपण काशीविश्वेश्वराच्या दर्शनार्थ चाललों आहों; तेव्हां ज्याच्या दर्शनेकरून आपल्या हातून आजपर्यंत घडलेल्या पापांचा लय होणार, त्याला क्षुधेच्या त्रासानें आगगाडींत केलेल्या फराळापासून उत्पन्न होणाऱ्या पापांचें निरसन करण्यास अवघड पडणार आहे काय ? या तर्क मनांत येतांच, तिनें आपला मुकटा उभा लावून घेतला, आणि बरोबर घेतलेल्या भाजणीच्या दशम्या आणि लोणचें यांचा फडशा करण्यास आरंभ केला ! ही गोष्ट ज्या यात्रेकरुंनीं प्रत्यक्ष पाहून आम्हांस सांगितली, त्याशिवाय इतरांस खरी सुद्धां वाटणार नाहीं; व आम्हांस देखील ती खरी न वाटती, पण ज्यांच्याकडून ती आम्हांस आली त्यांच्या सत्यपणाबद्दल कधींच शंका घेतां येणार नाहीं, अशा आपत्तांकडून ती आम्हांपर्यंत आली आहे. असो; या गोष्टीनें या विषयावरील या दुसऱ्या लेखाचा आरंभ करण्यांत इतकाच हेतु आहे कीं, आजमितीस सोवळ्याचें संरक्षण करण्याची मुख्य जबाबदारी जरी आम्हीं स्त्रियांवर, व त्यांतूनही तारुण्यातीत विधवांवर टाकिली आहे, तरी त्याही आपत्काल प्राप्त झाला असतां या प्रतिबंधाचा पीळ थोडासा सैल करण्यास मार्गें-पुढें पहात नाहीत ! पण ही संकटावस्थेंतील गोष्ट झाली. अशी अडचण नसूनही, धर्माभिमानांनी म्हणविणाऱ्या उच्च वर्गातील स्त्रियांनीं व पुरुषांनीं सोवळ्या-ओंवळ्याची अशी बजवजपुरी करणें योग्य आहे काय ? आम्हीं असा प्रश्न येथें घालणें बरोबर नव्हतें. पण आम्हीं असें ऐकतां कीं, या विषयावरील आमचा पहिला लेख लिहून गेल्यापासून कांहीं सोंवळी मंडळी आमच्यावर फारच खप्पा होऊन गेली आहे, व त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं त्या लेखांत दिलेली उदाहरणें आमच्या

सोंवळ्याओंवळ्यांतील असंवद्धता सिद्ध करण्यास पुरेशी नाहीत ! हा दोपारोप खरा असेल तर त्यावर आमचें येवढेंच उत्तर आहे की, जें म्हणून जुनें आहे त्यावर कंटाळा येण्यासारखी टीका करित बसणें हें आम्हीं आपलें कर्तव्य समजत नाहीं. जुन्या आचारांवर जी टीका करावयाची ती त्यांचें अनुसरण करणारांस राग उत्पन्न करण्यासाठीं नव्हे, तर त्यांत जी असंवद्धता असेल ती त्यांच्या नजरेस आणून ती त्यांनीं दूर करण्याचा प्रयत्न करावा, व निर्दोष अशा नवीन आचारांचा स्वीकार करावा, यासाठीं होय; आणि या विषयावरील ही आजची पुरवणी काढण्याचा, व तींत जीं आणखी उदारणें दिलीं आहेत तीं देण्याचा दुसरा कोणताही हेतु नाहीं. जे कोणी या सोंवळ्याओंवळ्यांच्या प्रश्नांत आपलें मन नीटपणें घालतील त्यांना या अडचणीमुळें आमच्या देशाचारांत प्रचंड विचारशून्यता ओतप्रोत भरून चालली आहे, असें कबूल केल्याशिवाय राहवणार नाहीं. ब्राह्मण लोक इतर जातींच्या हातचें पाणी पीत नाहींत, असें म्हणतात ! आमचें असें म्हणणें आहे कीं थोडा विचार केला असतां ते तशा प्रकारचें पाणी पितात असें दाखवितां येईल इतकेंच नाहीं, तर एका प्रकारच्या जड पदार्थाचिंही सेवन करतात असें दाखवितां येईल. कोळ्याच्या किंवा तांबोळ्याच्या घरचा ओला चुना ज्यांनीं कधींही खाल्ला नाहीं, असे शुचिर्भूत ब्राह्मण किती सांपडतील ? गवळ्याच्या घरचें दूध न घेणारे किती ब्राह्मण निघतील ? तथापि गवळ्यांच्या दुधांत पाणी पडतें, अशी कुरकुर ज्यांनीं कधींही केली नाहीं अशाची संख्या किती भरेल ? पण हेंही असो. मुंबईपुण्यासारख्या शहरांत ब्राह्मण-मराठ्यांसाठीं अंगास अंग लागलेल्या ब्रह्मी जुळ्यांसारखे हौद किंवा तोट्या आहेत. या हौदांतील पाणी एकमेकांत यथेच्छ खेळत असतें; मात्र ज्या द्वारानें तें खेळत असतें तें द्वार सहसा दृष्टीस पडण्यासारखें नसतें. यामुळें आज कित्येक वर्षे दगडाच्या एकाच भांड्यांतून पाणी भरीत असतां, त्यांस आपण तें निर-निराळ्या सांठवणांतून भरीत आहों, असें वाटून सर्व उदकव्यवहार यथास्थितपणें चालला आहे ! ही सपाटीवरच्या पाण्याची गोष्ट झाली. धरण धरलेल्या किंवा तलाव केलेल्या ठिकाणाहून स्वयंपाकघराच्या मोरीपर्यंत पाणी येऊन पांचेपर्यंत त्यास जागोजाग किती प्रकारच्या उदकनिर्भेद्य द्रव्यांतून जावें लागतें, याचा कोणी कधीं विचार केला आहे काय ? रबर, कातडे, चरबी वगैरे निपिद्ध वस्तूंच्या साहाय्याशिवाय तोट्यांचें पाणी दूरवर नीटपणें जात असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. तथापि बूच फिरविला कीं पाणी पडूं लागण्यांत मोठी सोय व सुख असल्या-मुळें, परंपरेनें घडलेल्या कातड्याचा संयोग, किंवा सूक्ष्मरूपानें मिसळून असलेले चरबीचे कण यांविषयीं विशेष चिकित्सा न करणें हें खऱ्या धर्माभिमान्यांस योग्य वाटूं लागलें आहे ! तसेंच, न्हाव्यांनीं किंवा गुरवांनीं आणलेल्या रसाच्या कळ्यांतील रस व म्हारांनीं आणलेल्या उसाच्या मोळींतील ऊंस

यांचा निःशंकपणें अंगीकार करणें हें तरी खऱ्या ब्राह्मणधर्मानुचाऱ्यांस योग्य आहे काय ? तसेंच लसूण, कांदा वगैरे पदार्थांस अत्यंत निषिद्ध मानणाऱ्या शुचिर्भूत ब्राम्हणांनीं हिंग, साबूदाणा, साखर, मोठ वगैरे पदार्थ तयार होऊन वाण्यांच्या दुकानांत येऊन पडतोंपर्यंत, त्यांचा किती अमंगल पदार्थांशीं संयोग घडत असतो, हें ठाऊक असूनही मोठमोठ्या उपवासांत व श्राद्धपक्षास त्यांचा बिनदिक्कत उपयोग करावा, हें केवढें आश्चर्य आहे ! तसेंच, मुलींच्या भावल्या, डोकीस घालण्याच्या पगड्या, जिनें, खोकरें, खळ, पुस्तकें, जोडे वगैरे नित्य वापरण्याच्या वस्तु कोण तयार करितो, त्यांचे घटक काय आहेत, व त्यामुळें सोंवळथाओंवळथाची केवढी हानि होत आहे, याचा एक दिवस तरी कोणीं नीट विचार केला आहे काय ? सर्वपक्षां जोड्यांची गोष्ट विशेष आश्चर्य करण्यासारखी आहे. जोडे मेलेल्या किंवा मारलेल्या जनावरांच्या कातड्याचे केलेले असून, कातड्याच्या किंवा सुताच्या दोरांनीं चांभारांनीं शिवलेले असतात, हें सर्वप्रसिद्ध आहेच ! या जोड्यांचा आमचा सकाळ संध्याकाळ नित्य सहवास असतो ! पण चमत्कार हा कीं, हा सर्वोपयोगी पदार्थ तयार करणारे चर्मकार अपवित्रतेची खाण होऊन वसले आहेत ! यांच्या हातांतील जोडे घेतांना 'अरे दुरून टाक, दूर हो, विटाळ करशील', अशी एकच ओरड करून दिली पाहिजे ! मेलेल्या किंवा मारलेल्या जनावरांच्या कातड्यापेक्षां जिवंत मनुष्य विशेष अस्पृश्य काय ! पण धर्मसंबंधांत विचार करतो कोण ? कुत्र्याप्रमाणेंच मांजरेंही मांसभक्षक आहेत; पण एकाला जेवणाचे ताटापाशीं घेऊन बसावयाचें, व चित्रावती खाऊं द्यावयाच्या; आणि दुसऱ्याला ओटीची पायरीच चढूं द्यावयाची नाहीं. केवढा हा पक्षपात ? कुत्री इमानानें नोकरी करतात, आणि मांजरें लहान मुलांच्या तेलकट ताळू चाटतात व चावतात म्हणून तर हा पक्षपात नसेलना ? हेंही असो; प्रत्येकास सकाळ संध्याकाळ परसांतल्या अमंगळ स्थानीं काहीं वेळ काढणें भाग पडतें ! त्या ठिकाणीं असतां इकडून तिकडे व तिकडून इकडे घोंगावणाऱ्या धर्मभ्रष्ट माशांस दंड करण्याचा विचार कोणाच्या मनांत कधीं तरी येतो काय ? धारवाडाकडे धुतलेलें वस्त्र नेसलें असतां त्यावर कसलाही व्यवहार केला तरी तें हुंगणाचें सुटेपर्यंत ओवळें होत नाहीं, असें म्हणतात. वऱ्हाड-खानदेशाकडे बाळंतिणींचीं पहिल्या वारा दिवसांतील कांहीं सेवा मांगिणीकडून करून घेण्याचा परिपाठ आहे, असें जें म्हणतात, तें जरी चुकीचें मानिलें तरी आपल्या इकडील बायकांचा तीन चार महिने कुणबिणीशीं हरएक प्रकारचा व्यवहार होत असतो, ही गोष्ट कोणालाही नाकबूल करितां येणार नाहीं ! या पुनः पुनः बाटणाऱ्या बायका पुनः पुनः सोंवळथा कशा होतात, हें समजणें किंचित् कठीण आहे ! एखाद्या ब्राह्मणपुरुषानें दर दोन वर्षांत चार महिने अन्नोदकादि सर्व व्यवहार कुणबिणीशीं करावयाचे असें ठरविलें तर चालेल काय ? पुरुषाला बाळंत

व्हावयाचें नाही, हें आम्ही कबूल करितों ! पण बायकांना बाळंत व्हावयाचें असतें, म्हणून शूद्रीशी व्यवहार केल्याने त्या धर्मभ्रष्ट होत नाहीत, असें कसें म्हणतां येईल ! तसेंच, नगराकडे ब्राह्मण, शूद्र, मुसलमान वगैरे एकत्र पाणी भरण्याचा जो परिपाठ आहे तो किंवा कोंकणपट्टीतील कांही भागांत थोड्या सवडीनें कुणव्याच्या हातचें पाणी घेण्याचा परिपाठ आहे तो, किंवा उत्तर हिंदुस्थानांत व आणखी कांहीं ठिकाणीं ब्राह्मणांनीं शूद्राचे हातचें पाणी निःशंकपणें वापरण्याचा जो परिपाठ आहे तो, शुद्ध ब्राह्मण्यास धरून आहे, असें कसें म्हणतां येईल ? या आचारांहूनही दुसरे आचार आहेत ते विशेष गमतीचे आहेत ! कथाकीर्तनांत न्हाव्याकडे मशाली धरण्याचें व दिवे साफ ठेवण्याचें काम राजरोसपणें सोंपविण्यांत येतें ! अशा प्रसंगी देवाच्या देवळांत शास्त्रीवैदिकांच्या रांगांमधून प्रशस्तपणें फिरण्याची त्यांस सनद आहे ! लग्नकार्यांत तर सोंवळ्याचीं समिधच शेकलेली असतें ! देवक वसल्यापासून तें उठेतांपर्यंत लग्नगृहांत ओंवळ्याला थारा नाही ! तसेंच नौकेंत, राजदरवारांत, व वाजारांत जो समाज जमतो, त्यामुळें ओंवळें इतकें पातळ होऊन जातें कीं, त्याचा निदान अलीकडे तरी कोणासही विधिनिषेध वाटेनासा झाला आहे !

या सर्व आचारांचा येथें उल्लेख करण्यांत येवढाच हेतु आहे कीं, आमच्या लोकांनीं हिंदू समाजातील खालच्या वर्गांतल्या लोकांच्या ठायीं जी इतकी अपवित्रता व अस्पृश्यता मानिली आहे ती कितपत सयुक्तिक आहे, याचा विचार करूं लागावें. अतिशूद्रादि लोक साहेब लोकांच्या नौकरीस रहातात; साहेब लोक आम्हांस अस्पृश्य नाहीत; असें असूनही अतिशूद्राला स्पर्श करण्यास आमची छाती होत नाही; हा कोण व्यामोह ? तसेंच, एका दृष्टीनें मुसलमान लोक हिंदूतील कोणत्याही अतिनीच वर्णपेक्षां विशेष अस्पृश्य आहेत, असें मानणें भाग आहे; कारण कोणताही हिंदू गोवध करून त्या मांसावर उपजीविका करीत नाही. मुसलमानास व युरोपिअनास तसें करण्यास प्रत्यवाय नसून म्हार, मांग, घेड, डोर, वगैरे हिंदूपेक्षां ते आम्हांस पवित्र व स्पर्श वाटतात; त्यांच्याशीं आम्ही हरेक प्रकारचा वाह्य व्यवहार करतो; त्यांची व आमचीं मुलें एका शाळेंत व एका वर्गांत शिकतात; आणि ते व आम्ही सभांत, कौंसिलांत, व काँग्रेसींत 'शेकह्यांड' करतो, व एकत्र बसतो, उठतो. असें असून कांहीं हिंदू जाती आम्हांस इतक्या अस्पृश्य वाटव्या हें नवल नाही काय ? या सर्व आचारांत विचाराचा भाग किती स्वल्प आहे बरें ? कोणी असें म्हणतील कीं म्हार, डोर वगैरे जातीचे लोक जो निद्रा आहार व आचार करतात त्यामुळें त्यांस अस्पृश्य मानणें स्वाभाविक आहे. असें असेल तर या आक्षेपावर फार सोपें उत्तर आहे. क्षणभर अशी कल्पना करा की, डोर, भंगी, म्हार, घेड, व चांभार यांनीं आपापले

घंदे कांहीं वेळ न करण्याचा कट केला, तर त्यांस उच्च मानून घेणाऱ्यांची काय अवस्था होईल ? सारें उच्चनीचत्व एकीकडे ठेऊन प्रत्येक कुटुंबाला आपल्या घरांतील घाण कशी तरी काढावी लागणार नाही काय ? वासळं किंवा रेडकूं मेलें असतां, ते आपण होऊन गांवावाहेर ओढून नेऊन टाकावें लागणार नाही काय ? समाजाच्या विलक्षण रहाटीमुळें उच्चनीचत्व अस्तित्वांत येऊन तदनुसार जो व्यवसायविभाग सहजगत्या झाला आहे, त्यास ईश्वरकृत व सनातन मानून उच्च वर्गांत जन्मास आलेल्या लोकांनीं नीच वर्गांत जन्मास आलेल्या लोकांस अपवित्र व अस्पृश्य मानणें, याहून मनुष्याच्या विचारीपणास लांछनास्पद अशी दुसरी गोष्ट नाही. 'न वदेत् यावनीं भाषां प्राणैः कंठगतैरपि' येवढा ज्या महंमदीयांविषयीं आम्हांस तिरस्कार होता, त्या गोष्ट्या करणाऱ्या मल्लेंछांचें व तत्समान युरोपिअनांचें, राज्याधिकारामुळें आम्हांस काहींच वाटेनासें होऊन, ज्यांना वैदिक धर्म शिरसावंच, ज्यांचा धर्म व आचार हिंदू, जे अनादि कालापासून हिंदुस्थानचे रहिवासी, ज्यांच्या हातून गोवध होत नाही, ज्यांना मदिरापानादि मनुष्यतेचा भ्रंश करणाऱ्या व्यसनांचा म्हणण्यासारखा नाद नाही, अशा हिंदूंचा आम्ही तिरस्कार करतो, त्यांना स्पर्श करण्यास भितो, आणि त्यांहून अनेक कारणांमुळें अस्पृश्य अशा परकीयांस दृढालिंगन देतो, हा केवढा प्रमाद होय ? यावरून कोणीं असें समजूं नये कीं, हिंदूतील श्रेष्ठ जातींनीं नीच हिंदूप्रमाणें परकीयांचाही तिरस्कार कळूं लागावें, असें आमचें म्हणणें आहे; आमचें इतकेंच म्हणणें आहे कीं, त्यांनीं वरच्यांशीं निदान परकीयांप्रमाणें तरी वागण्यास मार्गें पुढें पाहूं नये.

समाजोत्कर्षाचा एक मुख्य घटक

(व्यापारवृद्धि)

आपल्या भाषेतील ' व्यापार ' शब्द अत्यंत व्यापक आहे. शरीराच्या व मनाच्या कोणत्याही चलनावस्थेस व्यापार म्हणतात. ' व्यापारा 'च्या या मूळ अर्थापासून वाकीचे अर्थ निघालेले आहेत. सांप्रत निबंधावलीत त्याचा सार्वत्रिक अर्थ घेऊन तत्संबंधाने कांहीं विचार वाचकांपुढे आणण्याचा इरादा आहे.

ज्यांनी सामाजिक स्थित्यंतरांचा लक्षपूर्वक विचार केलेला असतो, त्यांस असे वाटत असते कीं, मृगयेवर चरितार्थ करून राहणारे रानटी लोक, पशुपालन किंवा कृषिकर्म करून राहणाऱ्या लोकांपेक्षां विशेष उद्योगी असतील. पण ही त्यांची चुकीची समजूत आहे. मांस स्तन्य आणि धान्य ही मनुष्यांच्या उपजीविकेचीं मुख्य साधनें होत. यांपैकी कोणत्याही एकावर, दोहोंवर, किंवा साऱ्या तिहींवर मनुष्यास आपला चरितार्थ करतां येतो. शिकार करणे, मेंढरे, गाई, ससे, कोवडी, डुकरे वगैरे जनावरे पाळणे, व दूधदुभते करणे, आणि जमीन तयार करून तींत धान्य, भाजीपाला, व फळफळावळ उत्पन्न करणे—या तीन गोष्टींपैकी पहिलीपेक्षां दुसरीस, व दुसरीपेक्षां तिसरीस, अधिक श्रम, अधिक आत्मसंयमन, व अधिक दूरदृष्टि लागतात, हें सहज समजण्यासारखें आहे. तेव्हां ज्या लोकांत उपजीविकेचीं हीं तिन्ही साधनें अस्तित्वांत आलीं असून त्यांची आवश्यकता पडूं लागली असेल, ते लोक पहिल्या, किंवा पहिल्या आणि दुसऱ्या साधनाने उपजीविका करणाऱ्या लोकांपेक्षां अधिक उद्योगी असले पाहिजेत, हें उघड आहे.

मनुष्याशिवाय इतर प्राण्यांपैकीं कांहीं केवळ मांसाहारी, कांहीं केवळ उद्भिज्जाहारी, व कांहीं मांसोद्भिज्जाहारी असे आहेत. फक्त मनुष्य मात्र या तीन प्रकारांच्या आहारांपैकी पाहिजे तो आहार करून राहूं शकतो. पण जसजशी त्याला उन्नतावस्था येत जाते, तसतसा त्याचा मांसाहार कमी होत जाऊन उद्भिज्जाहार वाढूं लागतो, व शेवटीं तो केवळ उद्भिज्जाहारी होईल किंवा होणें त्यास भाग पडेल, असें कित्येकांचें मत आहे. पण येथें आपणांस त्याची चर्चा करीत बसण्याची गरज नाही. येथें इतकेंच ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, मनुष्याशिवाय इतर प्राण्यांचे जे तीन वर्ग आहारभेदावरून वर केले आहेत, त्यांपैकीं

कोणत्याही वर्गातील प्राण्यास आपलें भक्ष्य 'गोपालवृत्ती'चें किंवा 'कृपीवल-
वृत्ती'चें अवलंबून करून संपादितां येत नाहीं. अशा रीतीनें आपला चरितार्थ
करण्याची बुद्धि व सामर्थ्य फक्त मनुष्यांतच आहे. मनुष्याशिवाय इतर प्राणि-
संख्येची वृद्धि नैसर्गिक प्राण्युत्पत्तीवर व भूमिगत उद्भिज्जोपत्तीवर अवलंबून
असते. ती कमी झाली कीं त्यांची संख्या कमी होते, व अधिक झाली कीं, अधिक
होते. मनुष्याची तशी गोष्ट नाही. त्याच्या शरीराच्या व मनाच्या विशिष्ट
रचनेमुळे त्याला आपल्या उपजीविकेस लागणाऱ्या वस्तु हव्या तितक्या उत्पन्न
करतां येतात. यामुळे मनुष्यांची संख्या आणि त्यांस लागणारे अन्न हीं एकसारखीं
वाढत आहेत.

मनुष्यांत व इतर प्राण्यांत दुसरा आणखी एक भेद आहे तो हा कीं,
मनुष्यांची उपभोगेच्छा इतर प्राण्यांच्या उपभोगेच्छेसारखी मर्यादित नाहीं. इतर
प्राण्यांस उदरपोषण आणि सजातिवर्धन यांशिवाय इतर सुखांची कल्पनाही नसते,
असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यामुळे त्यांच्या या दोन क्षुधांचें समाधान होत
असलें म्हणजे ते सुखी असतात. मनुष्यांची तशी गोष्ट नाही. इतरांप्रमाणें या दोन
क्षुधांची पीडा त्यांच्या पाठीमागें लागली असून, शिवाय त्यांस अनेक प्रकारचे
मानसिक व शारीरिक उपभोग घेतां येण्यासारखीं मनें व शरीरें प्राप्त झालीं
आहेत, व या अनेकविध उपभोगांकडे त्यांची स्वाभाविक प्रवृत्ति आहे. हें अनेक
उपभोग घेण्याचें त्यांचें अंगी जें सामर्थ्य आहे, त्यामुळे ते इतर प्राण्यांपेक्षां अधिक
सुखी आहेत किंवा नाहीत, हा वादग्रस्त प्रश्न आहे, व याचें समाधानकारक
उत्तर देतां येईल असेंही वाटत नाहीं. थोड्या वासना आणि थोडी तृप्ति व
पुष्कळ वासना आणि पुष्कळ तृप्ति—या दोन स्थितीपैकी इष्टतर कोणती, याचा
निर्णय करण्यास कोण समर्थ होणार आहे ? या वादांत समजस मनुष्याने कधीही
पडूं नये. मनुष्यांस विचार करतां येऊ लागल्यापासून कांहीं पहिला व कांहीं
दुसरा, पक्ष घेऊन भांडत आहेत, व तदनुरोधाने निवृत्ति व प्रवृत्ति असे दोन विचार
व आचारपंथ झाले आहेत. फलमूलाशन करून रहावें, पूर्ण वैराग्याचें अवलंबून
करावें, पर्वतांच्या गुहांत वास करावा, आणि संसाराच्या भानगडींत पडूं
नये, असें निवृत्तिपंथाचे प्रचारक आज शेंकडों वर्षे सांगत असतां, व वन्याच अंशीं
वागून दाखवीत असतां, प्रवृत्तिमार्गाकडे जग अधिकाधिक जात चाललें आहे.
तेव्हां सामान्य विचाराअंतीं असें दिसून येईल कीं, अनेक उपभोग भोगल्यापासून
मनुष्य इतर प्राण्यांपेक्षां अधिक सुखी होवो किंवा न होवो, त्या गोष्टीचा निर्णय
करण्याच्या भरीस मुळींच न पडतां अनेक उपभोगांची वांछा करावी, ते प्राप्त
होण्यासाठी रात्रंदिवस झटावें, आणि त्यांपासून होईल तितकें सुख करून घ्यावें,
असा मनुष्यांचा सामान्य स्वभाव आहे, व याच स्वभावामुळे मनुष्यांच्या व इतर
प्राण्यांच्या वर्तनांत इतकें अंतर पडलें आहे.

मनुष्यांच्या आहारवस्तु कष्टसाध्य आहेत, व त्यांची उपभोगेच्छा अमर्याद आहे, येवढ्या दोन गोष्टी स्पष्टपणे ध्यानांत आल्या म्हणजे त्यांस इतर प्राण्यांपेक्षा शेंकडोंपट अधिक उद्योग कां केला पाहिजे, हें सहज समजणार आहे. हें ज्यास पक्कें समजून येईल तो सहसा निरुद्योगी होणार नाही. याशिवाय, निरुद्योगी लोकांस उद्योगी लोकांच्या वश होऊन किती त्रास सोसावा लागतो, हें ज्यास कळलें असेल तो तर स्वतः उद्योगी होईल इतकेंच नाही, तर इतरांसही उद्योग करण्यास प्रवृत्त करील. विशेष उद्योगी मनुष्याचें सान्निध्य नसल्यास सामान्य उद्योग करून आयुष्य चालविणें शक्य आहे. पण कोणत्याही कारणानें उद्योगी मनुष्याशीं गांठ पडल्यास, एक तर त्याच्याप्रमाणें उद्योग करण्यास, किंवा त्याच्या आधीन होऊन तो ठेवील त्या स्थितींत राहण्यास, तयार झालें पाहिजे. सध्यां आम्हां निरुद्योगी हिंदू लोकांची उद्योगी इंग्रज लोकांशीं गांठ पडली आहे. तेव्हां एक तर आम्ही त्यांच्यासारखा उद्योग करण्यास राजी झालें पाहिजे, किंवा ते ज्या स्थितींत ठेवतील त्या स्थितींत राहण्यास सिद्ध असलें पाहिजे. आमचें मावी स्वातंत्र्य, अथवा आमचें निरंतर दास्य, सर्वथैव आमच्या उद्योगावर अवलंबून आहे.

मनुष्यांच्या उद्योगाचे किंवा प्रवृत्तिप्रणीत मानसिक व शारीरिक चलनावस्थेचे दोन भेद आहेत. एक नियामक व दुसरा उत्पादक. नियामक उद्योग म्हणजे ज्या उद्योगामुळें मनुष्यांस आपल्या समाजांत व्यवस्था ठेवतां येते. राजे, मंत्री, लष्करी शिपाई, न्यायाधीश, पोलीस, सामान्य नीतिशिक्षक वगैरे लोकांचा उद्योग पहिल्या प्रकारचा आहे; म्हणजे हे समाजयंत्राचे फक्त चालक किंवा व्यवस्थापक आहेत. शेतकरी, कोष्टी, सुतार, गवंडी वगैरे सर्व प्रकारचे कारागीर व धंदेवाले लोक दुसऱ्या वर्गांत येतात, म्हणजे त्यांचा उद्योग उत्पादक आहे. सुधारलेल्या राष्ट्रांतील कांहीं लोक पहिल्या प्रकारचा, कांहीं दुसऱ्या प्रकारचा, व कांहीं दोनही प्रकारचे उद्योग करीत असतात. देशाच्या विशिष्ट स्थितीप्रमाणें या निरनिराळ्या वर्गांतील लोकांचें प्रमाण कमी अधिक होत असतें. केवळ नियामक उद्योग करणारांची संख्या अगदीं स्वल्प असून, थोडासा नियामक व पुष्कळ उत्पादक उद्योग करणारांची मोठी संख्या ज्या देशांत असते, तो विशेष सुखी असतो. अमेरिकेंत सध्यां अशी स्थिति आहे. त्यामुळें तेथील लोक इतर देशांतील लोकांपेक्षां प्रत्येक बाबतींत फार पुढें सरसावले आहेत. अमेरिकन लोकांस उत्पादक उद्योग करण्याचें जणुं काय वेड लागून गेलें आहे, व त्यामुळें संयुक्त संस्थानें इंद्रलोकतुल्य होऊन गेलीं आहेत. या संस्थानांच्या खालोखाल इंग्लंड व फ्रान्स हे देश आहेत. सगळ्याच देशांतील लोकांस सारखा उद्योग करण्याची स्वाभाविक व कृत्रिम साधनें असतील, व साऱ्यांस सारखें वैभव प्राप्त करून घेतां येईल, असें आमचें म्हणणें नाही. तथापि एक गोष्ट आम्हांस पक्की

ठाऊक आहे की, कोणत्याही देशांतील लोकांस प्राप्त होण्यासारखे जें सुख असेल तें त्यांना वर सांगितलेल्या पद्धतीनें उद्योग केल्याशिवाय कधीही प्राप्त होणार नाहीं. ज्या लोकांस उत्पादक उद्योगाचा कंटाळा, व कांहीं हौस असली तर नियामक उद्योगाची—असे लोक मोठेपणास कधीही चढणार नाहींत. पण सध्या तर आमची तशी स्थिति होऊन गेली आहे. ज्याला त्याला अंमलदार व्हावयाला पाहिजे. सगळ्यांनींच अंमलदार होऊन चैन करण्याची इच्छा धरल्यावर चैनीचे पदार्थ तरी उत्पन्न करणार कोण ? उत्पादक उद्योग करण्याची हौस सार्वत्रिक होऊन संपत्ति व व्यापार वाढल्याशिवाय सर्वांस चैन तरी कोठून करतां येणार ? अंमलदार मुळीच नकोत, असें आमचें म्हणणें नाहीं. पण शेरभर मसाला आणि मूठभर तांदूळ, अशी स्थिति काय कामाची ? १७८९ सालीं फ्रान्स देशांत जी मोठी राज्यक्रांति झाली तिच्या अनेक कारणांपैकीं फाजील अंमलदार हें एक मुख्य कारण होतें. जिकडे तिकडे अंमलदारांचा मुळमुळाट होऊन गेल्यामुळें देशांतील वाषिक संपत्तीचें उत्पन्न अगदीं संपुष्टांत आलें होतें इतकेंच नाहीं, तर जे थोडे उत्पादक लोक कावाडकष्ट करून थोडीबहुत संपत्ति उत्पन्न करीत, त्यांवर परकाष्ठेचा जुलूम होऊं लागला होता. अंमलदार वाजवीपेक्षां अधिक झाल्यानें उत्पादक रयतेचें दोन प्रकारांनीं नुकसान होतें. एक, त्यांच्या पगारासाठीं तिला आपल्या प्राप्तीचा वराच वांटा द्यावा लागतो. दुसरें, त्यांच्या जुलुमामुळें केलेलें उत्पन्न आपल्या हातीं लागेल किंवा नाहीं, अशाविषयीं तिला संशय येऊं लागतो. या दोन कारणांमुळें उत्पन्न करण्याची इच्छा मंदावते, आणि तसें झालें म्हणजे सर्वांचेंच नुकसान होतें. हाच परिणाम सरकारी अंमलदारांशिवाय इतर प्रकारचे अनुत्पादक लोक वाढल्यानेंही होतो. फाजील धर्माधिकारी, फाजील नीतिप्रसारक, फाजील शिक्षक, फाजील अडते, फाजील लेखक (पत्रकर्ते, पुस्तककर्ते, वगैरे), फाजील वकील, फाजील राज्यकारस्थानी, या सर्वांच्या फाजीलपणांत, म्हणजे त्यांची वाजवीपेक्षां जास्त संख्या होण्यांत, कष्टाळू रयतेचा फार तोटा आहे. अशा प्रकारचे लोक मुळींच नसावेत, असें आमचें म्हणणें नाहीं. तसें झाल्यास समाज मुळींच सुरळीत चालावयाचा नाही. पण त्यांचें कमीपण त्याला जितकें विघातक आहे, तितकेंच त्यांचें अधिकपणही विघातक आहे. आमच्या इकडील अलीकडल्या सुशिक्षित लोकांनीं सरकारी नोकरीवर सगळा जीव ठेविल्यामुळें आपली किंमत किती कमी करून घेतली आहे वरें. हाडांचीं काडें करून, शेंकडों रुपये खर्च करून, बी. ए. पर्यंत अभ्यास करावा, आणि पुढें फळ काय ? तर रेव्हिन्यू खात्यांत, किंवा शाळाखात्यांत, ३० / ३५ रुपये दरमहाची नोकरी ! चांगला सुतारमुद्दां तुमच्या शाळेचा उंबरठा न चढतां २५ / ३० रुपये सहज मिळवितो, हें या ग्राजुएटांस समजूं नये काय ? तसेंच कोठें १० / १२ रुपयांची जागा रिकामी झाली कीं, तीबद्दल शेंपन्नास मॅट्रिक्युलेशन पास झालेल्या

उमेदवारांचे अर्ज ! धिक् तुमची विद्या आणि तुमचें कर्तृत्व ! कष्टानें संपादिलेल्या विद्येचा असा सवंग विक्रय करावयाचा काय ? विद्यार्जनानें विकसित झालेली मनें स्वतंत्र धंदे स्थापण्याकडे लावाल, तर तुम्हांस अन्नाची किंवा मानाची काय वाण पडणार आहे ? पण खांदा देऊन काम करण्याची व दुसऱ्याचे गुलाम न होतां स्वतःच्या करामतीवर चरितार्थ संपादण्याची धमक आता कोठें राहिली आहे ?

आमचें अजून ग्रहण सुटलें नाहीं

गेल्या शुक्रवारच्या ग्रहणासारखी पर्वणी आली म्हणजे आमच्या समाजांत जी चलबिचल होऊन जाते, विशेषतः वरिष्ठ वर्गातील अशिक्षित पुरुषांची व स्त्रियांची जी धांदल उडून गेलेली असते, ती पाहून आमच्या बुद्धीचें ग्रहण अद्यापि सुटलें नाहीं, असें कोणत्याही विचारी पुरुषास वाटणार आहे. अशा प्रसंगीं अगदीं अज्ञ लोकांचें वर्तन जसें व्हावें तसें आमचें वर्तन होत असतें. ज्या रानटी लोकांस सूर्य एका दिशेनें येऊन दुसऱ्या दिशेनें निघून जातो कसा; चंद्राच्या विवास क्षय व वृद्धि कशानें होते; एकाएकीं सूर्याच्या व चंद्राच्या भोवतीं खळी पडतात कशी; उदककणवाही अभ्रांनीं आकाश व्यापृत झालें असतां, किंवा ईषत् वर्षाव होऊं लागला असतां, आकाशांतील ज्या प्रदेशांत सूर्य असेल त्याच्या उलट प्रदेशांत नानातऱ्हेच्या रंगांची विशाल धनुराकृति कशी पडते; शुक्रासारखे कांहीं ग्रह कांहीं महिने क्षितिजापासून वर येत असल्या-सारखे दिसत असून पुनः खालीं कसे उतरूं लागतात, व कांहीं दिवसांनीं मुळींच दिसेनासे कां होतात; आकाशस्थ कांहीं तारे परस्परांमधील अंतर कधींच बदलीत नाहींत, व आज या तारकासमूहापाशीं, उद्यां त्या तारकासमूहापाशीं, अशीं एक-सारखीं स्थानांतरे करीत असतात, यांचें कारण काय; सूर्यप्रकाशांत उभें राहिलें असतां पडणारी छाया साऱ्या वर्षभर सारखी कां पडत नाहीं; तेजोमय शिखा किंवा पुच्छ असलेले असाधारण प्रचंड तारे एकाएकीं कोठून येतात, व थोडे दिवस दिसत राहून मग नाहींसे कसे होतात, आणि इतर ताऱ्यां-प्रमाणें फिरून लौकर कां दिसत नाहींत; एखाद्याच्या गळ्यांतील मौक्तिकहार तुटून पडावा, त्याप्रमाणें नभोमंडळांतील तारकहार त्रुटित होऊन, त्यांतील भव्य मणी अनेक दिशांस विदारल्यासारखे कशामुळें दिसतात; भलत्याच ठिकाणीं एखादे वेळीं उपलवृष्टि कशी होते, मोठमोठी वादळे कशीं सुटतात; डोक्यावरील अफाट पोकळींत पाणी जमतें कसें, आणि पर्जन्यधारा येतात कोठून; चंद्र व सूर्य नित्याप्रमाणें शांतपणें आकाशपंथ आक्रमीत असतां, एकाएकीं त्यांच्या तेजाचा अपहार करून मनुष्यलोकांस कधीं गाढ तिमिरांत, व कधीं अर्धवट संध्येंत, चाचपण्यास कोण लावतो—वगैरे प्रश्नांचीं समाधानकारक उत्तरें देतां येणें अशक्य असल्यामुळें, त्यांनी आश्चर्यजनक दृग्बिषयाविषयीं हवे तसे तर्क लढवून, त्यासंब-

धानें आपल्या शोधक मनाची हवी तशी समजूत घालून घ्यावी, आणि त्या समजूतीच्या अनुरोधानें आचरण करावें, हें त्यांच्यासंबंधानें अगदीं स्वाभाविक आहे, व त्यावद्दल त्यांस अणुमात्र दोष लावतां येणार नाही; कारण तसें केल्या-खेरीज त्यांस गत्यंतरच नाही. पण ज्या लोकांस या विषयाचें खरें ज्ञान झालें आहे, त्यांनींही त्यांच्याप्रमाणेंच वर्तन करणें म्हणजे अमूढ असून मूढाप्रमाणें आचरण करणें होत नाही काय ? कोणी असें म्हणतील कीं, ज्योतिःशास्त्राचें ज्ञान अद्यापि जितकें पसरावें तितकें पसरलें नाही, त्यामुळें सध्यांचा वेडेपणाचा प्रकार दृष्टीस पडतो. या आक्षेपावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, कोणत्याही विषयाच्या संबंधानें कितीही ज्ञान वाढलें, व लोकांत त्याचा कितीही प्रसार झाला, तरी जुन्या पद्धती सोडून देऊन तदनुसार नव्या पद्धतीनें वागण्याचें धैर्य आल्याशिवाय, ज्ञानाच्या वृद्धीपासून किंवा त्याच्या प्रसारापासून म्हणण्यासारखा फायदा होत नाही. ग्रहणें कशीं होतात, चंद्रमूर्यास खळीं कशीं पडतात वगैरे गोष्टी युरोपांतील सर्व लोकांस समजल्या आहेत, असें म्हणतां येणार नाही. पण जेवढ्यांस त्या पक्क्या कळून आल्या त्यांनीं पूर्वापार चालत आलेल्या रूढींस न जुमानतां, अगो-दर आपलें वर्तन बदलून नंतर दुसऱ्यांचें वर्तन बदलण्याचा प्रयत्न केला, यामुळें तिकडील लोकांच्या बुद्धीस ज्या राहणें ग्रासलें होतें त्याच्या जवडच्यांतून त्यांचा लौकर मोक्ष झाला. आमच्या इकडील पंडितांची तशी गोष्ट नाही. त्यांना लोकापवादाचें भय फार असल्यामुळें, ते आपल्या पांडित्यप्रदर्शनापलीकडे सहसा जात नाहीत. हा आमच्या राष्ट्रीय प्रकृतींत नैसर्गिक दोष आहे, व यामुळें आमचें अतिशय नुकसान होत आहे. कोणत्याही विषयाच्या संबंधानें जोंपर्यंत आपली पक्की खातरी झाली नाही तोंपर्यंत सामान्य लोकांच्या समजूतीप्रमाणें आचरण करणें दृष्य होणार नाही; कारण विनाकारण रूढ पद्धति सोडण्यात कोणत्याही प्रकारचा फायदा नाही. सर्व जुन्या राष्ट्रांत ज्योतिःशास्त्राविषयीं नानातःहेचे ग्रह पसरलेले होते, व त्यांच्या अनुरोधानें त्यांचें वर्तन होत होतें. लढाईला जावयाचें झालें, विवाह करावयाचा झाला, कोणत्याही मोठ्या कामासाठीं बाहेर पडावयाचें झालें कीं, प्रथम त्या त्या गोष्टीस ग्रहांची अनुकूलता कशी काय आहे, हें जोश्या-कडून पहावयाचें, आणि त्यानें ते अनुकूल आहेत, अशी खात्री दिल्यास मग तिला आरंभ करावयाचा, असा प्रकार आशिया व युरोपखंडांतील सर्व जुन्या लोकांत रूढ होता. मनुष्याचें मन जात्या शोधक असल्यामुळें, ज्या ठिकाणीं त्याची मति खुंटते त्या ठिकाणीं तें पाहिजे तसल्या गोष्टीवर विश्वास ठेवण्यास तयार होतें. पृथ्वीवर घडून येणाऱ्या मोठमोठ्या चमत्कारांचीं मीमांसा आतांप्रमाणें त्या वेळेस करतां येणें शक्य नसल्यामुळें आकाशांत भ्रमण करणाऱ्या तेजोनिधींकडून ते होत असावे, अशी कल्पना त्या वेळेस होणें फार साहजिक होतें. तसेंच अनेक वर्षे लक्षपूर्वक आकाशाचें अवलोकन केल्यावर तारे आणि ग्रह यांतील भेद लक्षांत

यावा; ग्रह मार्गे पुढें होतात ते आम्हांस सुख किंवा दुःख देण्यासाठीं होत असावेत; श्वेत व रमणीय शुक्र सुखप्रद व बलवर्धक असावा; रक्तवर्ण मंगळास रुधिराची प्रीति असावी; मंद व निस्तेज शनीचा स्वभाव दुष्ट असून मनुष्यांना पीडा देण्यांत त्यास मोठा आनंद होत असावा—अशा कल्पना येऊं लागून अखेरीस मनुष्यांच्या मुख्य मुख्य वृत्तींचा आरोप, निरनिराळ्या ग्रहांवर, त्यांच्या त्यांच्या स्वरूपाच्या अनुरोधानें, व कवींच्या आणि जोश्यांच्या तर्काप्रमाणें, करण्यांत आला यांत कांहीं नवल नाहीं, व सामान्य लोकांनीं तत्कालीन श्रेष्ठ व सुज्ञ लोकांच्या पदपंक्तीचें अनुसरण केलें यांतही कांहीं वावर्गे झालें नाहीं. पण अमुक गोष्ट अमुक रीतीनें घडत नाहीं, अमुक रीतीनें घडते, असें ज्यास पक्कें समजून आलें आहे, तो जर लोकांचा गैरसमज दूर करण्याचें धैर्य न करील, तर खऱ्या ज्ञानाचा प्रसार होऊन सुधारणा व सुखवृद्धि कशी व्हावी ? आपल्या इकडील तत्त्ववेत्त्यांत आणि शास्त्रज्ञांत एक मोठा दोष दिसून येतो तो हा कीं, त्यांना आपल्या समजुती-प्रमाणें आचरण करण्याची उत्कट इच्छा किंवा धैर्य होत नाहीं. “पुराणांतलीं वांगीं पुराणात” अशा पद्धतीनें आमच्यांतील विद्वान म्हणविणाऱ्यांचें वर्तन बहुधा होत असल्यामुळें दुर्मति, दुराग्रह आणि दुष्ट चाली यांचें ठाणें या देशांत कायम झाल्यासारखें झालें आहे. बाकी ज्या देशांत भास्कराचार्यासारखे ज्योतिषी होऊन गेले, त्या देशांत अजूनपर्यंत चंद्रग्रहण किंवा सूर्यग्रहण आलें असतां कांहीं वेळ थंड पाण्यांत निष्कारण बुड्या मारण्याची, उपवास करण्याची, भलभलत्या वस्तूंचीं दानें करण्याची, मूर्खपणाच्या मंत्राचा जप व सिद्धि करण्याच्या फंदांत पडण्याची, पापड-लोणच्यावर व दहीदुधावर तुळशीपत्रें घालीत वसण्याची, आणि जणुं काय आपणांस सुतक्यानंच स्पर्श केला आहे कीं काय असें समजून, स्त्रीपुरुषांनीं धोत्रापात्रांसकट डोक्यावरून पाणी घेण्याची चाल अजूनपर्यंत दृष्टीस पडावी काय ? पण आमच्या भास्कराचार्यांसच हा प्रकार अप्रशस्त म्हणण्याची छाती कोठें होती ? भास्कराचार्यांचें भास्कराचार्यत्व फक्त वेधशाळेंत ! आचार्य तिच्यावाहेर पडले कीं, “यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं ना करणीयं नाचरणीयं” या उपदेशाचे अनुयायी ! ग्यालोलिओ-कोपरनिकसादि युरोपीय ज्योतिर्विदांनीं अशा प्रकारचेंच आचरण केलें असतें तर युरोपांत ज्ञानरवीचा प्रकाश फांकून अज्ञान-तिमिराचा विध्वंस झाला असता काय, व आज त्या खंडास जो सुदिन प्राप्त झाला आहे तो होता काय ? तसें इकडे व्हावें अशी इच्छा असेल, तर लोकापवादाचें भय टाकून, आपल्या मनास शुद्ध दिसेल तें लोकांस सांगण्याचें, व तदनुसार वागण्याचें, धैर्य केलें पाहिजे; आणि तसें पुष्कळांकडून होऊ लागलें, तरच अज्ञान-राहून ग्रासलेल्या या आमच्या हतभाग्य देशाचें ग्रहण लौकर सुटणार आहे !

स्त्रियांस चरितार्थसंपादक शिक्षण देण्याची आवश्यकता

थोड्या दिवसांपूर्वी येथल्या व मुंबईच्या कांहीं वर्तमानपत्रांत एका विलक्षण विषयाविषयी मोठ्या मौजेची चर्चा चालली होती. मुंबईस कोणी एक मनुष्य मेला, तेव्हां त्याचे बायकोस तें दुःख असह्य होऊन तिनें जीव दिला. ही गोष्ट बाहेर पडतांच कलमवहादर वीरांना पत्ररूप समरभूमीवर पूर्वोत्तरपक्ष करण्याची आयती नामी संधि सांपडली. वादाचा मुख्य मुद्दा खरी साध्वी कोणास म्हणावें, हा होता. त्यांत कांहींनीं आपले साफ मत असें दिलें कीं, नवऱ्याच्या मरणाची वातमी ऐकल्यावरोवर जी स्त्री मूर्छित होऊन प्राणोत्क्रमण करते, ती पहिल्या नंबरची साध्वी; व जिला प्राण घालविण्यासाठीं अफूसारख्या एखाद्या विपारी द्रव्याची, किंवा विहिरीसारख्या एखाद्या उदकसंचयाची, प्रार्थना करावी लागते, ती नंबर दुय्यमची साध्वी. याहून ज्यांचे वर्तन निराळें होतें त्यांना काय म्हणावें हें या महापंडितांनीं स्पष्ट म्हटलेलें नाहीं. तथापि त्यांच्या लिहिण्याच्या शैलीवरून अशा स्त्रियांस काय म्हणावें, असा प्रश्न जर कोणी त्यांस करता तर अशा स्त्रियांस 'अधमाधमा', 'कुलांगारा', 'राक्षसकुलोद्भवा', 'पाषाण-हृदया', अशा प्रकारचीं नांवें दिलीं पाहिजेत, असें त्यांनीं विनदिवक्त सांगितलें असतें !

पति मेला कीं 'संसार असार' व 'जगण्याचें कारण राहिलें नाहीं' असें स्त्रियांस वाटून त्यांना सहज मृत्यु यावा, किंवा निदान त्यांनीं आत्महत्या तरी करून घ्यावी, याहून स्त्रियांस अत्यंत शुद्ध पातिव्रत्याचें किंवा सद्गुणाचें दुसरें निदर्शक नाहीं, असें मानण्याचे विचारांत चांगुलपणाचा भाग मुळींच नाही, असें कोणीही निःपक्षपाती मनुष्य म्हणूं शकणार नाहीं ? एकाच्या किंवा अनेकांच्या सुखासाठीं रात्रंदिवस कष्ट करण्यास सिद्ध असावें, त्यास यत्किंचित् दुःख झालें कीं, तें स्वतःस झाल्यासारखें वाटावें. स्वतःच्या सुखाविषयीं वेपवाई उत्पन्न होऊन दुसऱ्याकरतां तन, मन, व धन खर्ची घालण्यांतच आनंद वाटावा—ही मनुष्याच्या अंतःकरणाची अत्यंत प्रशंसनीय वृत्ति होय. पण हीहूनही विशेष प्रशंसनीय अशी दुसरी वृत्ति नाहीं असें नाहीं. शिवाय, अशी वृत्ति केवळ परोपकारबुद्धीनेंच उत्पन्न झाली असेल, तरच ती पूज्य होय. जर तींत स्वार्थाचा अंश असेल तर ती बिलकुल स्तुत्य नाहीं. "हा माझा

नवरा मेला; आतां माझे काय होईल; हे दुष्ट सासूसासरे मला ताबडतोब सोंवळी करून आजपर्यंत मजकडून झालेले जे त्यांचे अपराध त्यांबद्दल माझा आमरण छळ करतील; व ज्या मी आजपर्यंत या माझ्या पतीच्या जीवावर जगाची मुरवत ठेविली नाही त्या मला येवढ्यातेवढ्यासाठीं ज्याच्यात्याच्यापुढें तोंड वेंगाडावें लागून, कोणी कांहीं म्हटलें तरी मान खालीं घालून बटकीप्रमाणें वागावें लागेल; सोन्यासारख्या पोराने हाल डोळ्यांनीं पहावे लागतील, किंवा त्यांची ताडातोड करून घ्यावी लागेल. तेव्हां अशा स्थितींत जगण्यापेक्षां मरणें हेंच बरें ” असा विचार करून जिनें जीव देण्याचा धडा केला तिला ‘साध्वी’ म्हणण्यापेक्षां स्वार्थी म्हणणें विशेष शोभणार आहे.

जगाच्या सांप्रत स्थितींत स्वहितनिरपेक्षबुद्धीस जो महिमा प्राप्त झाला आहे तो फार योग्य आहे. जगांत अद्यापि जी अनिर्वचनीय विपत्ति आहे तिचा लय होत जाण्यास जशी ही बुद्धि उपयोगी पडणार आहे, तसें दुसरें कांहींही पडणार नाही, हें आम्हांस कबूल आहे. सृष्टींत प्रतिदिवशीं घडणारे कोट्यवधि अपघात, रोग, अज्ञान, दुष्ट लोकांची पीडा, अकालीं मृत्यु, विपारी व हिंघ प्राण्यांपासून होणारा त्रास इत्यादिकांमुळे बऱ्याच मनुष्यांस व्हावें तसें सुख होत नाही, व कांहींस तर त्यांचें जीवित दुःसह होतें; यामुळे जे कोणी स्वतः दुःख सोसून आमरण दुसऱ्याच्या सुखासाठीं झटत असतात, आणि गरज पडल्यास त्यांसाठीं मरण्यासही तयार होतात, ते मान्यता पावतात हें अगदीं नीट आहे; आणि अशा प्रकारचे लोक अधिकाधिक होत गेले तरच जगांतील बहुतेक विपत्तींचा बीमोड होण्याची आशा आहे. प्रस्तुत स्थितींत जो तो स्वार्थपरायण होईल तर जगांतील विपत्तींचा अंत कधींच होणार नाही. पण येवढ्यावरून असें होत नाही की, आज जी स्वहितत्यागास योग्यता प्राप्त झाली आहे तीच निरंतर राहील. आजमितीस जे परोपकाररत पुरुष हयातींत आहेत, किंवा जे पुढें होतील, त्यांच्या परिश्रमानें या जगांतील दुःखकारणें बरींच नाहीशीं झालीं, व दुसऱ्यांकडून उपकार करून घेणें हें बहुतेकांना संकटावह वाटूं लागलें, व जो तो कोणाकडूनही उपकार करून न घेतां आपणच दुसऱ्यावर ते करण्याविषयीं आतुर होऊं लागला म्हणजे मग निरपेक्षबुद्धीचा दर कमी होणार नाही काय ? तेव्हां काय झालें की, आजच्या स्थितींत एकानें दुसऱ्याकरतां मरणास तयार होणें किंवा मरणें हें कितीही प्रशंसनीय किंवा अवश्य असलें तरी एकाला दुसऱ्याबद्दल कोणत्याही कारणानें मरावें लागणें किंवा मरावेंसें वाटणें, यात कांहीं तरी उणेंपण आहे, व जगाच्या अत्युकृष्ट स्थितींत तसें कोणासही करावें लागणार नाही, व तसें करण्याची कल्पना कोणासही प्रशस्त वाटणार नाही, असें विचारा-अंतीं कबूल करणें अवश्य आहे.

एकानें दुसऱ्याकरतां सहज मरणें, बुद्ध्या मारून घेणें, किंवा नाहीं नाहीं ते हाल भोगणें हें सर्वथैव इष्ट असेल तर, स्त्री मेल्यावर पुरुषानेंही तिच्याबद्दल प्राण सोडणें, प्राणहत्या करणें, किंवा वैधव्यव्रताचे सेवन करणें प्रशस्त होईल, किंवा झालें असतें ! वायको मेल्याची वार्ता येतांच वेशुद्ध होऊन परलोकावासी झालेल्या भार्यास्तांची उदाहरणें कधीं तरी आपल्या ऐकण्यांत येतात काय ? किंवा स्त्रीवरोवर सहगमन केलेल्या प्रियकरतांचीं उदाहरणें कोणत्याही देशाच्या पुराणांत किंवा इतिहासांत कोणीं वाचलीं आहेत काय ? किंवा वायकोस देवाज्ञा झाल्यामुळे, नित्य भगवी वस्त्रें परिधान करणारे, क्षौराच्या दिवशीं डोक्याच्या किंवा तोंडाच्या कोणत्याही भागावरील केंसांची कांडीमात्र दयामाया न ठेवणारे, भाजणीच्या थालिपिठाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही आहारास स्पर्श न करणारे, अरिष्ट गुदरल्यापासून चारसहा महिने कोणास तोंड न दाखविणारे, पानतंबाखूचीं किंवा चिलीमबिडीची त्या अत्यंत खेदजनक दिवसापासून आमरण समिध शेकणारे, व मंगलकार्यांत किंवा कामासाठीं घरांतून बाहेर पडणाऱ्या इसमापुढें येण्यास भिणारे नवरे कोणी पाहिले आहेत काय ? जर नसतील तर स्त्रियांची अशा तऱ्हेची वागणूक सतीत्वाची, साध्वीत्वाची, पतिव्रतात्वाची, एकनिष्ठ प्रेमाची, व अलौकिक सद्धर्मित्वाची साक्ष देणारी कशी होते, हें कोणी उघड करून सांगेल काय ? जो सांगेल त्यास आम्ही वृहस्पतीचा वृहस्पति मानूं !

आमची तर अशी समजूत आहे कीं, नवरा मेल्यामुळे आमच्यांतील ज्या स्त्रिया आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतात त्या पराकाष्ठेच्या अविचारी, साहसी, भेकड किंवा आम्ही निष्ठुरपणें पुढें त्यांची जी छलना करतों तिच्या भयंकर स्वरूपानें घाबरून जाणाऱ्या अधीर स्त्रिया असल्या पाहिजेत. जिचा नवरा मेला तिचें होईल तितक्या उत्तम रीतीनें संगोपन करण्याची उदार चाल आमच्या देशांत असती, तर सहगमनाची रूढि येथें कधींच न पडती इतकेंच नाहीं, तर पतिव्रतयोगामुळे एकाएकीं प्राण सोडणारी किंवा आत्महत्या करणारी स्त्री देखील येथें कधींही दृष्टीस न पडती. व्यक्तीसाठीं किंवा व्यक्तिसमुदायासाठीं मरणें श्लाघ्य आहे, पण केव्हां ? त्या मरणानें त्या व्यक्तिमुदायाचें मरण टळत असेल, किंवा त्याला वऱ्याच चिरस्थायी सुखाचा लाभ होत असेल तर. असें नसतां ज्या ठिकाणीं सहज किंवा बुद्धिपुरःसर एक इसम दुसऱ्यांकरतां मरण्यास प्रवृत्त होत असेल त्या ठिकाणच्या रूढि अत्यंत अन्यायाच्या, दुष्टपणाच्या व पराकाष्ठेच्या कोत्या समजुतीच्या असल्या पाहिजेत, हें उघड आहे. असलीं दुःखकारक उदाहरणें येथील खालच्या जातींतल्या स्त्रियांत किंवा कोणत्याही जातीतील पुरुषांत मुळींच सांपडत नाहीत. त्यांचा सारा भरणा ब्राह्मण, शैव, परभू इत्यादि वरिष्ठ जातीतील स्त्रियांत आहे; व त्यांतच तो आहे, याचें

कारण त्यांचें परावलंबन व स्वचरितार्थ हटकून चालवितां येईल अशा प्रकारचा कोणताही प्रश्नस्त धंदा त्यांस न येणें हें होय. या जातींतील सुखवस्तु घराण्यांतल्या स्त्रियांस विद्यानंदांत काळ घालविण्यास शिकविण्याचा परिपाठ पडेल व गरीब लोकांच्या मुलींस थोडेंवहुत लिहिणेंवाचणें शिकवून, त्याबरोबरच एखाद्या धंद्याचें ज्ञान करून देण्यांत येऊं लागेल, तर नवऱ्याच्या मृत्युवार्तेबरोबर आपोआप मरणारी किंवा मारून घेणारी स्त्री दिसनाशी होईल इतकेंच नाही, तर ज्यांच्यावर दुर्दैवानें तो दुःखाचा डोंगर कोसळेल, त्या हळू हळू त्याचा भार विसरूं लागून आपलें, आपल्या मुलाबाळांचें, व इतरांचें अस्तित्व होईल तितकें सुखावह करण्यास झटूं लागतील !

विवाहनिराकरण अथवा घटस्फोट

चांगलें काय हें समजत असलें, आणि मग तें जरी मिळण्यासारखें नसलें, तरी तें हवेंसे वाटतें. निरोगी हवा, सुरेख घर, सुदृढ प्रकृति, सदय अंतःकरण, तीव्रबुद्धि, छंदानुवर्ती बांधवजन, अवश्य द्रव्यानुकूलता, आणि ज्ञानसंग्रह व ज्ञान-तृष्णा इत्यादि गोष्टींचें चांगलेंपण बहुधा सर्वांस समजत असल्यामुळें, त्या दुष्प्राप्य असल्या तरी अर्जनीय आहेत असें प्रत्येकास वाटतें. त्याप्रमाणेंच तारुण्य, सौंदर्य, स्वभावसाम्य, व स्वातंत्र्य इत्यादि वस्तूंनील रहस्य ज्यांस समजलें आहे त्यांस त्या मिळण्यासारख्या नसल्या तरी हव्याशा वाटतात. हे सामान्य विचार आमच्या देशांतील विवाहपद्धतीस जितकें लागूं पडतात तितकें कदाचित् दुसऱ्या कशासही लागूं पडत नसतील. आमचीं पुराणें, नाटके, आणि काव्यें यांचें वाचन; प्रौढ वयांत विवाह करणाऱ्या इंग्रजी स्त्रीपुरुषांचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें; जर्मनी, फ्रान्स, युनायटेड स्टेट्स् वगैरे देशांविषयीं यासंबंधानें साक्षात् किंवा परंपरेनें मिळविलेली माहिती; आणि प्रत्येकाचा थोडाबहुत स्वानुभव आणि अनुमान—यामुळें आमचें वरेंच विचारांतर होऊन मनांतल्या मनांत ज्या प्रकारच्या पाणिग्रहणाचा अभि-लाप आम्हांस उत्पन्न झाला आहे तें पाणिग्रहण एका तऱ्हेचें आहे, व ज्याच्या पाशानें येथील अप्राप्तयौवन असंख्य बंधूवरें प्रतिदर्पी जखडली जात आहेत, तें पाणिग्रहण निराळ्याच तऱ्हेचें आहे. तारुण्यवसंत प्राप्त होऊन शरीरद्रुमावर पालवी, मोहर, व सूक्ष्म फलनिर्भर यांचा आविर्भाव झाला असतां ते किती रमणीय दिसतात, हें कोणास सांगायला पाहिजे असें नाही. ही रमणीयता पराकाष्ठेची मोहक आहे, व हिच्या भरांत पाणिग्रहण केल्यानें कधीं कधीं प्रमाद होण्याचा संभव आहे हेंही आम्हांस कबूल आहे. पण याच गोष्टीबरोबर ही गोष्टही लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, विवाहापासून उत्पन्न होणाऱ्या अत्युत्कृष्ट सुखाचा उपभोग अशा ऋतूंत युवयुवतींस स्वेच्छेनुरूप पाणिग्रहण करूं दिल्यानेंच होण्याचा संभव आहे. निर्दोष अशी या जगांत कोणती वस्तु आहे ? गुलाबाचें सुंदर फूल कांट्यांतून काढावें लागतें; मौक्तिकासाठीं समुद्रमन्यन करावें लागतें; सुवर्णकण मृत्कणांशीं मिसळलेले असतात; तात्पर्य काय कीं, येथली कोणतीही वस्तु, संस्था, रीति किंवा स्थिति घ्या, तींत विलकुल उणेपणा नाही, असें

कधीही व्हावयाचें नाही. तेव्हां कोणत्याही गोष्टीचा अंगीकार किंवा त्याग करणें तो तींतील चांगलेवाईटपणाच्या प्रमाणावर अवलंबून असतो. जीत वाईटपणाचा भाग अधिक असेल तिचा आपण अनादर करतो, व जीत चांगलेपणा विशेष असेल ती आपण स्वीकारतो. लग्न लहानपणीं करा, तरुणपणीं करा, किंवा उतार वयांत करा, तें करतांना कांहीं तरी चुका व्हावयाच्याच ! तें आपलें आपण करा किंवा दुसऱ्याकडून करवा—त्यांतही अनेक दोष असावयाचेच ! पण तेवढ्यावरून जर कोणीं असें म्हणत असतील कीं सर्वच विवाहपद्धति सदोष आहेत, तर मग एक टाकून देऊन दुसरी घालण्यात काय अर्थ आहे; तर त्यास असें उत्तर आहे कीं, सर्व विवाहपद्धति सदोष आहेत हें जरी खरें आहे तरी त्या सर्वांत दोषाचा अंश सारखा आहे, हें खरें नाही. तो निरनिराळ्या पद्धतींत कमी अधिक आहे, व स्वयंवरांत तो अत्यल्प आहे !

हें आमचें मत प्रस्तुतकालीं बहुतेकांस पसंत होणार नाही हें आम्ही जाणून आहों; पण दुसऱ्या कोणत्याही विवाहपद्धतीपेक्षां या विवाहपद्धतीपासूनच मनुष्यास विशेष सुख होण्याचा संभव आहे, व सध्यां आम्हांत जी रूढ पद्धति आहे तीपासून आम्हांस फारच कमी सुख आणि अतिशय त्रास होत आहे, अशी आमची पक्की खातरी झाली आहे; म्हणून जेणेंकरून पहिलीचा प्रचार लौकर पडेल, व दुसरीचा लोप होईल, तें सारें चांगलें मानण्याचा आमच्या मनाचा कल होऊं लागला आहे, व हाच कल सांप्रत विषयाची चर्चा आरंभण्यास कारण झाला आहे.

कोणत्याही अप्रिय किंवा पीडादायक गोष्टीचा प्रतीकार करण्याचे उपाय दोन प्रकारचे असतात. एक, ती गोष्ट ज्या कारणांनीं घडत असते तीं कारणें नाहीशीं करणें; दुसरा, तीं कारणें नाहीशीं करतां येण्याजोगीं नसतील तर त्या गोष्टीस बाहेरून कांहीं तरी अडथळा आणणें. उदाहरणार्थ, एखाद्याचें मूल चोरटें असलें तर त्याची ती खोड दोन रीतींनीं घालवितां येईल. एक, त्याला चोरीचे परिणाम सांगून व सडुपदेश करून व्यसन टाकण्याविषयी त्याचें मन वळविणें. दुसरा, त्याच्या वागणुकीवर नेहमीं डोळा ठेवणें, व त्याच्या हातीं कोणतीही मौल्यवान् वस्तु न पडेल असा बंदोबस्त राखणें. अशाच दोन मार्गांनीं आम्हांस अनेक वर्षे भोंवून राहिलेल्या बालविवाहरूप व्यसनाचाही प्रतीकार करतां येणार आहे. बालविवाहापासून होणारे दुष्परिणाम लोकांच्या मनांत भरवून, त्यापासून त्यांस परावृत्त करणें, हा निर्दोष व राजमार्ग होय. पण येवढ्यानें कार्यसिद्धि लौकर न होतां, त्यापासून अनेक वर्षे नुकसान होण्याचा संभव असेल तर त्याच्या मदतीला दुसऱ्या प्रतीचे कांहीं उपाय देतां येण्यासारखे आहेत. कांहीं दिवसांपूर्वीं बालविवाहनिषेधार्थ कायद्याची वाटा-

घाट चालली होती ती या मार्गापैकीच होय. थोड्या दिवसांपूर्वी मलबारी शेट यांनी ऋतुप्राप्त न झालेल्या स्त्रीवर आगळीक करणाऱ्या नवऱ्यास शिक्षा करण्यावद्दल कायदा असावा, म्हणून जी चर्चा चालविली होती, तीही याच प्रकारची होय, व आज आम्ही जी शककल पुढे आणीत आहो तीही याच माळेची आहे ! या आमच्या लिहिण्याच्या पद्धतीवरून कोणास असे वाटण्याचा संभव आहे की, ज्या उपायांवर खुद्द आमचाच भरंवसा नाही, असे कांही तरी उपाय आम्ही उगीच लोकांपुढे स्वतःस हास्यास्पद करून घेण्याकरिता आणीत आहो; पण असे समजणे मोठी चूक होणार आहे. तथापि येवढे खरे आहे की, बाल-विवाहासारख्या दुष्ट चालीचा जरी आम्हांस पराकाष्ठेचा तिरस्कार आहे, तरी त्याचा प्रतीकार करतां येण्यासारखे जे अनेक उपाय आहेत, त्या साऱ्यांस एकाच माळेत ओवण्याइतक्या विचारपराङ्मुखतेचे अवलंबन करण्यास आम्ही तयार झालेले नाहीं. विचारशक्तीचा अगदीच लोप झाल्याशिवाय उत्तम, मध्यम, व कनिष्ठ या तीन संज्ञा अभेद आहेत, असे कोणीही म्हणू शकणार नाहीं. 'असे जर आहे तर मग राजमार्ग सोडून आड वाटेचे अवलंबन तुम्ही कां करतां ?' असा प्रश्न कोणी करील, तर त्यास आमचे असे उत्तर आहे की, देशाच्या, कालाच्या व व्यक्तीच्या विवक्षित स्थितींत सौम्योपायांचे अवलंबन न करतां, तीव्रोपाय करणेच विशेष श्रेयस्कर असते. अगदी लहान मुलांस वेदांताच्या गप्पा सांगून फळ नाहीं. त्याला तोंडाचा किंवा छडीचा धाकच दाखविला पाहिजे. तसेंच, एखाद्यास वेड लागून तो बेकाम झाला, तर त्यावर अगोदर तीव्र उपाय चालवून त्याचा वायु उतरला म्हणजे मग सौम्य औषधींनी त्याचा रोग समूळ काढण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ज्याला खून करण्याची खोड लागली आहे त्याला देहांतप्रायश्चित्ता-शिवाय दुसरा दंड नाहीं. त्याप्रमाणेच लोकांच्या आचारांत जेवढा अत्यंत क्रूरपणाचा व अविचाराचा भाग असेल तेवढा साधेल तर तीव्र उपायांनी नाहींसा करण्यास हरकत नाहीं. आमच्यामधील सतीची चाल अशा प्रकारच्या सक्त उपायांनीच बंद करण्यासारखी होती; व आठदहा वर्षांच्या पोरनेच्या गळ्या-भोंवतीं विवाहाचे फांस घालून त्यांचा आमरण छल करण्यास प्रवृत्त होणाऱ्या आईबापांचे मूर्खत्वही अशाच रीतीने बंद करण्यास कांहीं हरकत नाही, असे आमचे मत आहे. पण ते आमच्या सध्याच्या नीचावस्थेत कोणास पसंत पडणार ? सरकार तर बोलून चालून परके. आम्ही आपल्या मुलींचे व मुलांचे गळे धर्माच्या नावाने कापण्याचा आग्रहच धरून वसलों, तर तसे न करण्यास्तव आम्हांवर सक्ती करून, आमच्या असंतोषाने आपल्या शांतींत व्यत्यय आणून घेण्याची त्यांस काय गरज पडली आहे ? त्यांच्या भूतदयेस व राज्यास कलंक आणण्यासारखी सतीची चाल होती तेवढी त्यांनी आमच्या अधर्मी धर्मास आणि मूर्ख शहाणपणास एकीकडे गुंडाळून ठेऊन एकदम बंद केली. पण बालविवाहाची चाल तितकी

अमानुष नसल्यामुळे त्यांनीं तीं आपलें मन घातलें नाहीं. त्यांना असें वाटलें कीं, शिक्षणाचा प्रसार झाल्यानें ही चाल सहज मोडण्यासारखी आहे. पण आम्ही कसले निगरगट्ट ! सरकार हात घालीत नाहीं, असें दिसल्याबरोबर आम्ही तट्ट फुगून गेलों, व जी गोष्ट सरकारानें केवळ मेहेरवानीखातर केली नाहीं, ती करण्याचा त्यास अधिकार नव्हता, किंवा ती त्यास करतां आली नसती, असें आम्ही प्रपादूं लागलों ! पण जर हें ब्रिटिश सरकार, अकबराप्रमाणें, ऋतु प्राप्त होण्यापूर्वीं कोणीही आपल्या कन्येचा विवाह करूं नये, असा कायदा सतीच्या कायद्याबरोबर करून जातें, तर त्यास प्रतिबंध करण्याची आम्हांपैकी कोणाची तरी प्राज्ञा होती काय ? दूर कशाला ? लॉर्ड त्यान्सडौन यांनीं ऑफीशियल सीक्रेट अॅक्टाप्रमाणें उद्यां तसला कायदा कायद्याच्या धिरटांतून एकाएकी काढला, तर त्यास आड येण्यास आम्हांपैकीं एकाची तरी छाती होणार आहे काय ? “ नाहीं देखिलें पंचानना, तोंवरी जंवुक करी गर्जना ” अशी आमची स्थिति आहे ! आम्ही इतके धीट आहों कीं, चवदावें रत्न आमच्या दृष्टीस पडले कीं पुरें; आम्ही आपले पाय लाऊन पळत सुटलोंच !! जशी बालविवाहाची, जशी विधवाविवाहाची, तशीच विवाहनिराकरणाची अथवा घटस्फोटाची गोष्ट होय. उद्यां जर सरकारानें असा कायदा केला कीं, ‘ अज्ञानपणीं आईबापांनीं केलेलें लग्न मला मान्य नाहीं,’ अशी फियर्द कोर्टापुढें कोणी आणील तर कोर्टानें तें रद्द होण्याचा दावा दिला पाहिजे; तर आमचे लोक शुष्क बलनेहून विशेष कांहीं करूं शकतील काय ? “ मुधारणा मुंगीच्या पायानें होते; उतावीळ मुधारकांचें वर्तन देशाच्या हितास कारण न होतां उलट नुकसानास कारण होतें; चांगल्यावाईटाचा भेदाभेद लोकांस समजू लागून जें वाईट असेल तें त्यांनीं आपण होऊन टाकण्यांत व चांगलें असेल त्याचा स्वीकार करण्यांत त्यांचा विशेष फायदा आहे; सक्तीच्या कायद्यापासून कोणताही लाभ नाहीं ” इत्यादि पोकळ तत्त्वज्ञानाच्या लांब लांब गप्पा मारण्यांत मोठें शहाणपण व भूषण आहे, असें आम्हांस वाटतें. पण दहाबारा वर्षांच्या पोरीस किंवा पंधरासोळा वर्षांच्या पोरास संसाराचे विचू लावण्यांत, ज्या कन्यांना ऋतु देखील प्राप्त झाला नाहीं अशांस वैधव्याग्नीनें पोळण्यांत अथवा एखादी जाईची कळी निवडुंगावर, किंवा सोनचाप्याचें फूल कोरांटीवर आणून टाकण्यांत काय शहाणपण व भूषण असेल तें असो !

घटस्फोट अथवा काडीमोड

या विषयावरील मागल्या अंकांतलें आर्टिकल लेख प्रसिद्ध झाल्यापासून आमच्याकडे जीं पत्रें आलीं आहेत, त्यांपैकीं कांहींत असा प्रश्न केला आहे कीं, याच प्रसंगीं हा वादग्रस्त विषय आम्हीं उपस्थित केला याचें कारण काय ? लौकरच “सामाजिक सुधारणापरिषद्” बालविवाहाच्या निषेधार्थ मंडळी स्थापन करून ती नोंदविणार आहे, व त्या मंडळीचे सभासद होऊं इच्छिताऱ्या लोकांच्या सहा घेण्याचा प्रयत्न चालूं आहे. मुंबई ग्याझिटाने सुद्धां या मंडळीची स्तुति केली आहे व हिनें आरंभिलेला उद्योग तडीस गेल्यास या प्रांतांतील लोकांचें पुष्कळ हित होणार आहे, असें म्हटलें असून आम्ही ही ‘खाजवून नवी खरूज’ कशासाठी काढतां ? ‘टेबलापाशीं बसून हवे तसे तारे तोडणारांच्या तव्यतीप्रमाणें किंवा डच्छेप्रमाणें समाजाची गति होत नसते; समाजाची स्थिति भरलेल्या गाड्यासारखी आहे. तो टपालाच्या टांग्याच्या वेगानें कधींही जाऊं शकणार नाहीं. त्याला ओढणारीं तट्टें फार बुजुरट असतात; त्यांच्याकडून समाजशकट ओढण्याचें काम करून घ्यावयाचें असेल, तर त्यांना गोंजारून व चुचकारून तें त्यांकडून करून घेतलें पाहिजे. त्यांच्यावर विनाकारण शब्दप्रतोदप्रहार केल्यास, व त्यांना भंडाऊन सोडल्यास, तीं जूं फेंकून देऊन चार दिशांस उधळून जातील किंवा शकटाशीं धिंगाणा घालून त्याची मोडतोड करतील ! सबब, जें करणें व व बोलणें तें धिमेपणाचें असलें पाहिजे. ज्या गोष्टी लोकांच्या हातून आज होण्याचा संभव नाहीं, त्या त्यांच्यापुढें आणून त्यांना भिवविण्यात काय अर्थ आहे ? “उतावळा नवरा आणि गुडघ्याला वाशिंग” असें करण्यांत कोणाचाही फायदा नाहीं. सबब, दुसरे लोक लग्नाची मर्यादा वेतावातातें वाढविण्याचे सौम्य उपाय करूं लागले असतां आम्ही स्वयंवराच्या आणि घटस्फोटाच्या वादविवादांत पडणें बरोबर नाहीं. किल्ल्याचा पहिला तट सर केल्यावर, त्यावर उभें राहून दुसरा तट घेण्याच्या मसलती चालवाव्या, कीं पायथ्याशीं उभें राहून त्याच्या अत्युच्च प्रदेशावर निशाण कसें फडकवितां येईल हें घाटींत बसावें ?’

चांगल्यावाईटाची निवडानिवड करण्याची ज्यांना शक्ति नाहीं किंवा इच्छा नाहीं; नवीन गोष्ट करण्यास प्रवृत्त होणें म्हणजे कड्याखाली उडी घेणें, असें

ज्यांस वाटल्याशिवाय रहात नाही; जे बरे दिसेल ते वोलण्याचें किंवा करण्याचें धैर्य ज्यांचे अंगीं बसत नाही; गतानुगतिकत्व हें ज्यांच्या वर्तनाचें आदितत्त्व; चरितार्थसंपादन, द्रव्यार्जन व विषयोपभोग यांतच मनुष्यकर्तव्यतेची परमावधि आहे, असा ज्यांचा निश्चल समज; जुन्या कल्पनांची व आचारांची ज्यांच्या पायांस घट्ट मगरमिठी पडली आहे; व कोणी तरी फरफळून ओढल्याशिवाय ज्यांना आपल्या नित्यकर्ममांतून बाहेर पडण्याची इच्छा व्हावयाची नाही— अशा लोकांकडून वरच्यासारखा कोटिक्रम होत असतो. त्यांच्या मते समाजाच्या प्रकृतींतच आपल्या आपण पुढें सरण्याचें गूढ सामर्थ्य आहे ! त्यांच्या घटकांपैकी कोणीही हालला नाही, तरी जसजसे दिवस लोटत जातील तसतसा तोही पुढें गेलाच पाहिजे ! पण या अद्वितीय पंडितांना असे समजत नाही की, समाज ही कांहीं स्वतंत्र मूर्तिमंत वस्तु नाही. समाजांतील घटक हालले तर समाज हालतो, ते मंदावले तर तो मंदावतो, आणि ते मार्गे हटूं लागले तर तो मार्गे हटतो ! त्यांची उन्नति ती याची उन्नति, व त्यांची अधोगति आणि न्हास ती याची अधोगति आणि न्हास. “मी स्वस्थ बसेन, वाकीच्यांनी मात्र उद्योग करावा”, असें जर समाजांतील प्रत्येक घटक म्हणूं लागेल, तर त्याचे पाऊल विलकुल पुढें पडणार नाही, हें उघड आहे. तसेंच अमुक प्रकारचें आचरण साऱ्यांनीं करावें व अमुक प्रकारचें वोलणें साऱ्यांनीं बोलवें, असा नियम करण्यापासूनही समाजाचा फायदा न होता, उलट मोठें नुकसान होण्याचा संभव आहे. बुद्धि ही काहीं सर्वांस सारखी वाटलेली नाही. कोणाच्या डोक्यांतून केव्हां काय कल्पना निघेल, आणि तीपासून समाजाचा केवढा फायदा होणार असेल, निदान ती कितीजणांना ग्राह्य होण्यासारखी असेल, हें निश्चयात्मक कधीही सांगता येण्यासारखें नाही. सबब, सभ्यपणाची मर्यादा न सोडतां समाजाच्या हितास्तव ज्याला जी गोष्ट बरी वाटेल ती त्यानें उघडपणें वोलून दाखविणें यांतच समाजाचें कल्याण आहे. शिवाय, ज्या मतांस आपण तऱ्हेवाईक मते असें म्हणतो तीं त्यांच्या नवीनत्वामुळें बहुधा तऱ्हेवाईक वाटतात. तीं पुनः पुनः कानावर पडूं लागलीं म्हणजे त्यांचा धाक वाटेनासा होऊन, हळू हळू त्यांतील गुणावगुणांचा विचार करण्याची बुद्धि होऊं लागते, आणि अखेरीस त्यांपैकीं जीं पसंत पडतील तीं अंगीकारण्याची इच्छा होते. दुसरे, समाजांतील सामान्य मनुष्यांपैकीं एखाद्यास जर कांहीं विशिष्ट मते बरींशीं वाटलीं तर तीं तशीं वाटण्यासारखे दुसरे पुष्कळ लोकही त्या समाजांत असले पाहिजेत, असें सिद्ध होतें. ज्याप्रमाणें भाताच्या एक दोन शितांवरून सारा भात शिजला आहे किंवा नाही, हें सांगता येतें, त्याप्रमाणें समाजांतील पांचचार गृहस्थांच्या वोलण्याच्या व लिहिण्याच्या झोकावरून, त्याचा मगदूर कसा काय आहे याचें अनुमान करतां येतें. सुधारकांत स्वयंवर हा विवाहाचा सर्वोत्तम मार्ग असें प्रतिपादण्यांत येणें यावरून त्याच्या

चालकांचें तऱ्हेवाईकपण सिद्ध होत नाहीं, तर स्वयंवरपद्धति वरी असें वाटण्यास ज्या प्रकारचीं मते असलीं पाहिजेत, तसलीं मते या देशांत वरींच आहेत, व पुष्कळ सहज तशीं होण्यासारखीं आहेत, असें सिद्ध होतें. पण क्षणभर वादासाठीं असेंही मानिलें कीं, वास्तविक स्थिति अशी नाहीं, तरी सुद्धां आम्हांस जें वरें दिसत आहे तें आम्हीं कां न बोलावें, हें आम्हांस समजत नाहीं. ज्या कारणांनीं आमच्या देशाच्या पाठीमागें आज कित्येक युगें दास्यचक्र लागलें आहे; ज्या कारणांनीं आमच्या अंगीं स्त्रैण्य आलें आहे; ज्या कारणांनीं आमची संसारयात्रा अत्यंत नीरस किंवा कष्टावह झाली आहे; ज्या कारणांमुळें इतर राष्ट्रे आमची छीः थूः करीत आहेत; व ज्या कारणांमुळें आम्ही बुद्धीनें, नीतीनें, व शरीरसामर्थ्यानें अधिकाधिक क्षीण होत असून, थोड्या वर्षांत आमचा मुळींच मागमूस नाहींसा होईल कीं काय, अशी भीति वाटत आहे. तीं कारणें अल्प समजुतीच्या, कोत्या विचाराच्या, स्वार्थी, भेकड किंवा मत्सरी लोकांच्या दूषणाला भिऊन उघड सांगण्यास कचरणारे सारेच होतील तर या भारतीय समाजाचें किंवा त्यांतील कोणत्याही व्यक्तीचें डोकें वर निघण्याचा संभव नाहीं. पाण्याच्या धारेस लागलेली नांव झपाट्यानें खालीं जाऊं लागली असतां, तींतील एका व्यक्तीसच कोणत्याही तीरास कसें लागतां येणार ? समाज सोडून दिल्याखेरीज त्याच्या उन्नतीचे व अधोगतीचे वांटेकरी न होणें हें अशक्य आहे. तेव्हां केवळ स्वार्थ-दृष्टीनें जरी या गोष्टीचा विचार केला, तरीही हें कबूल करावें लागतें की, ज्याच्या मनांत समाजांत राहून आपली उन्नति करून घ्यावी अशी उत्कट इच्छा झाली असेल, त्यानें अगोदर समाजाची उन्नति करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. समाजच खालीं खालीं जात असेल तर हाच वर कोठून येणार ?

येणेंप्रमाणें अनेक गोष्टी मनांत आणून प्रस्तुत विषय आम्हीं हातीं घेतला आहे. तो सध्यांच हातीं घेण्याचें कारण येवढेंच कीं, 'सामाजिकसुधारणापरिपदे'-कडून बालविवाहनिषेधार्थ जी खटपट चालली आहे तीपासून आमच्या समजुती-प्रमाणें विशेष फायदा होण्याचा संभव नाहीं. सर्व लोकांनीं दहा वर्षांच्या आंत मुलींचें आणि सोळा वर्षांच्या आंत मुलांचें लग्न करावयाचेंच नाहीं असा निश्चय केला असतां त्या यत्तेखालच्या कोणत्याही वर्षांच्या मुलींचा विवाह होऊन तिचा नवरा मेला असतां, तीवर जें वैधव्य संकट येत असे, तेवढें या अल्पनिषेधानें टळणार आहे; म्हणजे दहा वर्षांपुढें मुलींचीं लग्नें होऊ लागल्यास सात आठ किंवा नऊ वर्षांच्या पोरनींच्या कपाळाचें वैधव्य तेवढें टळेल. हळू हळू बारा वर्षांची इयत्ता रूढ झाल्यास आणखी कांहींची आपदा वांचेल. पण दहा आणि बारा या दोन आंकड्यांच्या दरम्यानच जोपर्यंत आम्ही भटकत आहों, तोपर्यंत प्रौढ वयांत वधूवरांनीं स्वसंमतीनें एकमेकांस वरल्यापासून होणाऱ्या गृहस्था-

वस्थेंतील अनुपमेय सुखाचा लाभ, आणि त्यामुळें समाजाच्या सविस्तर घटनेवर होणारे हितकारक परिणाम यांचा प्रादुर्भाव येथें कसा होऊं लागणार ? बारा-पामुन चौदावर आम्हीं कसे जाणार ? या दोहोंच्या दरम्यान धर्मानें जी अटकनदी घातली आहे ती कशी उतरणार ? हवें तें करून ती उतरून पलीकडे जाण्याचा निर्धार केल्याखेरीज, बालविवाहनिषेधार्थ केलेल्या तुमच्या लुटुपुटीच्या उपाया-पासून कांहींएक तात्त्विक फायदा होण्याची विलकुल आशा नाही.

प्रियाराधन

अन्नसेवनानें व्यक्तिस्वरक्षण होतें व स्त्रीपुरुषसमागमानें जातिरक्षण होतें. प्रकृति व पुरुष किंवा परब्रम्ह आणि माया यांचा संयोग झाला तेव्हा जगदुत्पत्ति झाली व जें समागमत्व जगाच्या आद्योत्पत्तीस कारण झालें तेंच त्यांतील चैतन्योत्पत्तीस कारण होत आहे. आकर्षण आणि निराकरण, किंवा स्नेह आणि द्वेष या दोन अनादि सामर्थ्यांमुळे जगांतील चैतन्यबीजापासून प्राणिवर्ग कसा उत्पन्न झाला व त्याच्या जाति आणि उपजाति कशा होत गेल्या, हें अलीकडे पुष्कळ युरोपीय ग्रंथकारांनीं दाखविलें आहे. पण परवा आमच्या वाचण्यांत एक लेख आला, त्यांत असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला होता कीं, स्वयंवराची पद्धति प्राणिवर्गांतच दृष्टीस पडते असें नाही, तर कांहीं प्रकारच्या वनस्पतींतही दृष्टीस पडते ! व चांगला शोध केला असतां, सर्व वनस्पतिवर्गासही ही पद्धत लागू आहे, असें कदाचित् दिसून येईल ! युरोपांत व अमेरिकेंत होत असलेल्या असल्या विलक्षण शोधांचें वर्तमान ऐकून तरी आमचे लोक आपल्या विवाहपद्धतीकडे विचारपूर्वक पाहूं लागतील काय ? स्त्रीझाडांचा पुरुषझाडांशीं अन्योन्याच्या संमतीशिवाय संयोग होत नाही व ती संमति मिळविण्यासाठीं तीं अतोनात प्रयत्न करीत असतात, हें सिद्ध होईल तर आम्ही अप्रबुद्ध झालों आहों, असें म्हणावें लागणार नाही काय ? अन्नापासून प्राणत्राण होतें, तेव्हा चांगलें अन्न सेविलें असतां चांगली शरीरपुष्टी होईल, व निःसत्त्व अन्नाचें सेवन केलें असतां, शरिरास क्षीणता येईल, हें पोरामोरास देखील समजण्यासारखें आहे. “अन्नमयप्राणः” व “प्राणमयपराक्रमः” ह्या दोन म्हणी या देशांत सर्वतोमुखी झाल्या आहेत त्या अगदीं योग्य आहेत. आतां प्राणरक्षणाशीं अन्नसेवनाचा जितका संबंध आहे, तितकाच जातिरक्षणाशीं स्त्रीपुरुषसमागमाचा आहे, हें कोणीही कबूल करील; तसेंच हा समागम अत्यंत फलप्रद होण्यास म्हणजे त्यापासून विस्तृत जात्युत्पत्ति होण्यास, तो जसा व्हावा तसा झाला पाहिजे, हेंही प्रत्येक सुविचारी मनुष्यास कबूल करणें भाग आहे. वनस्पतींत व मनुष्याशिवाय इतर प्राण्यांत स्त्रीपुरुष किंवा नरमादी यांच्या संयोगांचे नेमलेले काळ किंवा ऋतु आहेत. ते काळ किंवा ऋतु प्राप्त झाल्याशिवाय, त्यांत संयोग होऊं शकत नाहीं, व संयोग न झाल्यामुळे

संतानोत्पत्तिही होऊं शकत नाहीं. मनुष्याप्रमाणें त्यांतही हा संयोगकाल अत्यंत सुखावह असला पाहिजे, असें त्यांच्या त्या वेळच्या स्वरूपावरून व बाह्य वर्तनावरून स्पष्ट दिसतें. वसंत ऋतूच्या सुमारास बहुतेक झाडे किती मनोरम दिसू लागतात हें पुष्कळांच्या पहाण्यांत असेलच; तसेंच पानांचा, फुलांचा बहार येऊन गेला म्हणजे तीं किती फिकट व निस्तेज दिसतात, हेंही पुष्कळांनीं पाहिलें असेल. कांहीं झाडे व किडे यांची संतानोत्पत्ति झाली म्हणजे त्यांचें चैतन्यसाफल्य होतें आणि त्यांच्या अस्तित्वाचा शेवट होतो. बहुतेक सारीं गवतें अशाच प्रकारची आहेत. जीं झाडे व जे प्राणी असे नाहींत, त्यांत दुसऱ्या प्रकारचें धरबंध आहेत. आम्ही सुबुद्ध मनुष्यांनीं मात्र या कामीं अगदीं ताळ सोडिला आहे, व त्यांतल्या त्यांत आम्हीं हिंदु लोकांनीं तर बेतालपणाची परमावधी केली. आहे. सृष्टिनियम आपला अंमल थोडावहुत आम्हा ज्ञानवान् मनुष्यजातीवरही चालवितात म्हणून वरें आहे, नाहीं तर आम्ही शहाण्या हिंदु लोकांनीं एक महिन्याची मुलगी आणि दीड महिन्याचा मुलगा यांच्या गर्भाधानाचा सोहळा पहाण्यास सोडिलें नसतें ! किंवा नव्वद वर्षांच्या थेरड्यांबरोबर नव्वद दिवसांच्या पोरीचीं लग्ने लाऊन देऊन त्यांच्या 'अशुभाची' आणि 'अमंगलाची' मोठ्या उत्कंठेनें किंवा 'सावधान' चिंतनें वाट पहात बसलों असतों ! पण काय करावें ? महिन्याच्या पोरीच्या डोहाळजेवणाचा समारंभ करण्यास सृष्टिनियम परवानगी देत नाहीं, यामुळे आमचा अगदीं नाइलाज होऊन गेला आहे ! तथापि त्यांचें निराकरण आमच्या हातून जितकें होईल तितकें करण्याची आम्हीं आपल्याकडून होईल तितकी काळजी घेत आहों. कित्येक गृहस्थ व वायका आपणांस पुढें होणाऱ्या मुलांच्या व मुलींच्या लग्नाचे ठराव, आपणांस मुलें होणार आहेत किंवा नाहींत, हें सिद्ध होऊं लागण्यापूर्वीच करीत असतात ! कांहींजण गर्भांतल्या पोरीचे व गर्भांतल्या पोराचे वाड्निश्चय करून ठेवतात ! व कांहींजण एक संवत्सराच्या आंत आपल्या संततीकडून पाणिग्रहण करवितात ! अशा रीतीनें तयार केलेलीं दादलाबायलें एके ठिकाणीं होतील केव्हां, आणि आपल्याप्रमाणें त्यांनाही गर्भांतल्या आणि बाहेरल्या पोरांच्या लग्नाचे ठराव करण्याचा नाद लागेल केव्हां याविषयीं येथील स्त्रीपुरुषांस पराकाष्ठेची आतुरता उत्पन्न झालेली असते ! इतक्यांत सून किंवा कन्या ऋतुमती झाली म्हणजे मग त्या आनंदास काय पारावार ! मुलीच्या बाजूनें मुलगा होण्याच्या या शक्यतेस 'मुलगा झाला' असें मानून, आप्तमित्रांस साखरेसह ही आनंदाची खबर द्यावयाची आणि ताबडतोब मखराच्या आणि गर्भाधानाच्या तयारीस लागावयाचें ! सोळा दिवसांच्या आंत मुहूर्त पहाण्याची गरज नाही, असा शास्त्रार्थ आहे ! मग लौकर लौकर सारी सिद्धता करून, व जमतील तेवढे उभय पक्षांकडील लोक गोळा करून, त्या अवकाशाच्या आंत भटांनीं, आईबापांनीं, लहान मोठ्या घराच्या व परघरच्या बायांनीं, समवयस्क मित्रांनीं

व मैत्रिणींनी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत होमहवनांत, ओट्या-हळदकुंकवांत, व जेवणफराळांत दिवस व रात्रीचा पूर्वभाग घालून, दहा अकरांच्या सुमारास, ज्यांच्या अंगावरून कामवासनेची कधी झुळुकही गेली नसेल, अशा दोन पोरांस रत्युपभोगासाठीं विशेष काळजीनें व खर्चानें शृंगारलेल्या अशा एका खोलींत जवरीनें ढकलून देऊन तिचीं दारें लाऊन घ्यावयाचीं आणि जन्मास येऊन जें पहावयाचें तें पाहिलें व करावयाचें तें केलें, अशा समाधानकारक विचारांत आपल्या स्थळीं जावयाचें, आणि मन्मथकारागृहांत कोंडलेल्या त्या पोरांची कशी स्थिति होईल, याच्या चिंतनांत अंधरुणावर अंग टाकून निद्राप्रियेची मर्जी सुप्रसन्न होण्यासाठी, या अंगावरून त्या अंगावर लोळत रहावयाचें !

याहून स्त्रीपुरुषांच्या रतिमुखाचा भंडवडा आणि मातेरें करण्याची अधिक मूर्खपणाची रीत शक्य किंवा कल्पनीय असेल काय ? ज्यांना या रीतींतील मूर्खपण कळत नाहीं व ज्यांना तदनुसार वर्तन करणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे, असें वाटत आहे त्यांना क्षमा केली पाहिजे. पण ज्या आम्हां अलीकडील सुशिक्षित लोकांस अशा प्रौढवयांत, कामविकार जागृत होण्यापूर्वी, वारा तेरा वर्षांच्या मुलीस व सोळासतरा वर्षांच्या मुलांस या नादी लावण्यापासून त्यांचें किती नुकसान होतें, हें आमच्या देशाच्या पूर्वतिहासाच्या वाचनानें व इतर लोकांच्या उदाहरणानें स्पष्टपणें कळूं लागलें आहे, त्या आम्हीही ही निंद्य चाल एकदम नाहीशी करण्याचा प्रयत्न करूं नये, व 'दहा वारा' आणि 'सोळा अठरा' करीत बसावें, ही अत्यंत शरमेची गोष्ट नाहीं काय ? फ्रान्स, जर्मनी, रशिया, इतली, ग्रीस, पोर्तुगाल, ऐर्लंड व ब्रॅझील येथील लोकांनीं राजकीय हक्क संपादण्यासाठीं केलेल्या व चालविलेल्या खटपटी पाहून, आम्हांसही महाजनसभा, सार्वजनिकसभा, प्रेसिडेन्सी असोसिएशन, इंडिया असोसिएशन—व साऱ्यांवर ताण करणारी पंचसांवत्सरिक राष्ट्रीयसभा—असल्या मंडळ्या स्थापण्यांत आपण मोठा पुरुषार्थ केला, असें वाटूं लागले आहे ! पण आमच्या मतें हा वृथा भ्रम आहे. आम्ही अद्यापि टिकाऊ असें कांहींएक केलेलें नाहीं. या साऱ्या सभा पोकळ डोले आहेत ! हे केव्हां थंडे होतील याचा भरंवसा नाही ! राष्ट्राची खरी मजबुती कुटुंबाच्या आणि त्यांतील व्यक्तींच्या मजबुतीवर सर्वथैव अवलंबून आहे. त्या कुटुंबाची व त्याच्या लहानमोठ्या अवयवांची स्थिति जोपर्यंत आतां आहे तशीच राहील, तोपर्यंत राज्य, धर्म, नीति, उद्योग यांपैकी कोणत्याही गोष्टींत आमचें पाऊल वास्तविकपणें पुढें पडलें असें कधीही म्हणतां येणार नाही ! ज्या लोकांना कोणी तरी पसंत केलेल्या वायका चालतात; ज्या लोकांना रत्युपभोगासाठीं दुसऱ्यांनीं कोंडून घालावें लागतें; ज्या लोकांना ज्ञान-संपादन, द्रव्यसंपादन, लौकिकसंपादन, सामर्थ्यसंपादन, विषयसौख्यरसज्ञानसंपादन, यांपैकी कोणतीही गोष्ट कमाविण्यापूर्वी, 'जवरीचा संभोग' करण्याची चटक

लागली आहे व ज्यांच्या हातून या पापामुळे प्रतिदिवशीं प्रेमाचे हजारों खून पडत आहेत, शारीरिक व मानसिक अनंत यातना भोगाव्या लागत आहेत, विद्या व वित्त संपादण्याची बिलकुल कुवत राहिलेली नाही, खऱ्या जातिविशिष्टसुखाची कल्पना ज्यांच्या स्वप्नांतमुद्दां कधी येत नाही, ज्यांना संसार असार होऊन गेला आहे, व आयुष्य हे ज्यांना दुर्धर ओझ्यासारखे वाटत आहे, अशा लोकांनी राष्ट्रीय सभांच्या फंदांत पडून आपल्या मनासारखे राज्यकर्ते वरण्याची इच्छा कशाला धरावी ?

वल्लभोपासना

ती शीतलोपचारीं जागी झाली हळूच मग बोले ।

औषध नलगे मजला ! परिसुनि जननी बरें म्हणुनि डोले ॥

मनुष्याच्या अंतःकरणाची खरी प्रवृत्ति कोणीकडे आहे, हें पहावयाचें असेल तर त्याला नकळत त्याच्या आचरणाचें अवलोकन केलें पाहिजे. कोणी संभावित गृहस्थानें कांहीं वस्तु लांवविली असावी, असा संशय आला असेल तर त्याला “अहो, तुम्ही अमुक वस्तु घेतली आहे काय ?” असा प्रश्न विचारला असतां, तो तिचा पत्ता लागूं देईल, असें कधीही व्हावयाचें नाहीं ! सवव असा गृहस्थ झोपेंत काय चावळतो, किंवा गेलेल्या वस्तूविषयीं गोष्टी निघाल्या असतां त्याची चर्या कशी होते, हें बारकाईनें पाहून, त्यावरून अनुमान बांधावें, असा जो व्यवहारदक्ष वडील माणसें उपदेश करीत असतात, त्यांत बराच ग्राह्यांश आहे ! पुस्तक लिहीत असतां, सभांत बोलत असतां, व दुसऱ्यासमक्ष कांहीं करीत असतां, प्रत्येक मनुष्य स्वतःचें व्यंग उघडें न पडूं देण्याविषयीं आपणाकडून होईल तितकी खबरदारी ठेवीत असतो. त्यामुळें त्याच्या लेखावरून, भाषणावरून किंवा त्यानें दहाजणांपुढें केलेल्या आचरणावरून, त्याचे खरे विचार कसे असतील, हें हटकून सांगतां येणें कठिण आहे. तेव्हां कोणत्याही मनुष्याच्या वास्तविक आचाराची व विचाराची ठेवण कशी आहे, हें जाणावयाचें असेल तर, आपणावर कोणाचाही डोळा नाहीं, असें त्यास वाटत असतां त्याचें जें वर्तन होत असतें, व त्याच्या तोंडांतून जे उद्गार निघत असतात, ते लक्ष देऊन पाहिले तर, त्याच्या स्थाईक कृतीची बिनचूक अटकळ सहज करतां येणार आहे. कोटिकमाची अस्त्रे पाजळून जो वादाला बसला, तो आपल्या खऱ्या मतांची दाद सहसा लागूं द्यावयाचा नाहीं ! आळस, निरुद्योगीपणा, धनातितृष्णा, परस्त्री-किंवा परपुरुष-चिंतन या गोष्टी अत्यंत त्याज्य आहेत, हें कोणत्या सुशिक्षित स्त्रीस किंवा पुरुषास कळत नाहीं, किंवा त्या तशा आहेत, असें बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत कोण म्हणत नाहीं ? तथापि या अमंगल गोष्टींचा आपणांस कधीहि विटाळ झाला नाहीं, असे किती स्त्रिया व पुरुष छातीला हात लाऊन म्हणूं शकणार आहेत ? तात्पर्य, मनुष्यांच्या वास्तविक स्थितींत व जाणूनबुजून,

दुसऱ्यापुढें त्यांचें जें बोलणें चालणें होत असतें त्यांत, बरेंच अंतर असतें. हें अंतर नाहीसें होत जाणें, व सर्वकाळीं त्यांचें एकच स्वरूप दिसूं लागणें हें एक त्यांच्या सुधारणेचें व्यंजक होय. ज्या लोकांत ही विपमता विशेष दृष्टीस पडते, ते लोक सुधारणेंत फार मार्गे आहेत असें घेऊन चालण्यास हरकत नाही. कारण त्या विपमतेवरून हें सिद्ध होतें की, जी गोष्ट विचारदृष्ट्या त्यांस बरी दिसते, तदनुसार वर्तन करण्यास ते तयार झालेले नाहीत. ते भेकड किंवा दांभिक आहेत !

हे विचार खरे असतील, तर एका गोष्टींत आम्हा हिंदूसारखे भेकड अथवा दांभिक असे दुसरे कोणतेही लोक नसतील, असें म्हणणें भाग पडतें ! इंग्रजी कादंबऱ्या किंवा संस्कृत नाटके वाचतांना, अथवा रंगभूमीवर त्यांचे प्रयोग पहात असतांना, ज्या गोष्टी वाचून व पाहून आम्हांस पराकाष्ठेचा आनंद होतो, त्यावरून विवाहपद्धतीविषयीं आमचे विचार कसे असतील, याविषयीं कोणी त्रयस्थ पुरुष अनुमान करूं लागेल, तर स्वयंवराचें आम्ही मोठे चहाते असलों पाहिजे, व तीच विवाहपद्धति आम्हांत रूढ असली पाहिजे, तसें असल्याखेरीज अशा प्रकारच्या कादंबऱ्यांच्या व नाटकांच्या वाचनापासून किंवा त्यांचे प्रयोग पाहण्यापासून इतका आनंद होण्याचा संभव नाही, असें त्यांस सहज वाटणार आहे ! पण खरी स्थिति किती उलट आहे ! मातापितरांची आज्ञा घेतल्याशिवाय कण्वदुहिता शकुंतला प्रियंवदेच्या सल्ल्यानें लतामंडपांत दुष्यन्ताची एकांतीं गाठ घेते व तेथें त्यांचा गान्धर्वविवाह होऊन त्याचा यथोचित परिणामही घडतो, आणि तो सारा प्रकार आम्ही मोठ्या औत्सुक्याने पाहतों, व विशेष रसाच्या ठिकाणीं **वन्स मोअर** (आणखी एकवार) असें म्हणून पात्रांकडून आपल्या पसंतीस उतरलेली चीज पुनः म्हणवितों, किंवा उत्तम वाटलेला अभिनय पुनः करवितों ! **मालतीमाधव** वाचतांना अथवा त्याचा प्रयोग पहातांनाही आमची तशीच दशा होते. वडिलांच्या इच्छेविरुद्ध प्रेमानुरोधानें मालती-माधवांचा झालेला विवाह, किंवा तो घडवून आणण्यासाठीं कामंदकीनें दिलेलें साहाय्य यांत आम्हांस अप्रशस्त असें कांहीं तरी वाटतें काय ? हेंही असो. सुभद्रा काबीज करण्यासाठीं अर्जुनानें जो त्रिदंडी संन्यास धारण केला, व श्रीकृष्ण परमात्म्याच्या मदतीनें बलरामाच्या हातावर ज्या तुरी दिल्या, अथवा घटोत्कचादिकांच्या साहाय्यानें अभिमन्यूनें जे वत्सलाहरण केलें, तें पाहून तरी आम्हांस कधी विषाद झाला आहे काय ? देवांनीं घातलेल्या मागण्यांचा धिक्कार करून, दमयंतीनें जें नळास वरिलें त्यांबद्दल मनांतल्या मनांत तरी तिच्या औद्धत्याबद्दल आम्ही तीवर कधीं रागावलों आहों काय ? जर नसेल तर स्वयंवराची रीत पुनः पाडावी, असें कोणी म्हटल्यास आमचें पित्त इतकें कां खवळतें बरें ? शकुंतला, मालती, सुभद्रा, वत्सला, दमयंती किंवा इतर पौराणिक अथवा काल्पनिक स्त्रिया,

व दुष्यंत, माधव, अर्जुन, अभिमन्यू, नल अथवा इतर पौराणिक आणि काल्पनिक पुरुष यांच्या प्रकृतीत आणि आमच्या प्रकृतीत जमीनअस्मानाचें अंतर पडलें आहे, असें आम्हांस विलकुल वाटत नाही. तारुण्य, आरोग्य, बुद्धि, संपत्ति, स्वरूप, विद्या, व ललितकलानैपुण्य जितकें त्यांना प्रिय होतें तितकें आम्हांसही आहे. दुःखाचा कंटाळा आणि सुखाचा अभिलाष जितका त्यांना होता तितका आम्हांसही आहे. त्यावेळीं ज्या वयांत कामवासना जागृत होत असे, त्याच वयांत आतांही होते. त्या वेळीं वयांत आलेल्या स्त्रीपुरुषांस आपल्या मनास रुचेल त्याच्याशीं किंवा तिच्याशीं विवाह करण्यापासूनच आपणांस अत्युत्कृष्ट वैवाहिक सुख प्राप्त होईल, असें वाटून तीं कोणासही न जुमानतां, वाटेला तसा विवाह करीत, व सुखी होत, त्याप्रमाणें आतांही होण्याचा संभव आहे. असें असतां, नऊ दहा वर्षांच्या मुली व चौदा पंधरा वर्षांचे मुलगे यांच्या विवाहांत आपण पडून, मुलींस तेरावें आणि मुलांस सतरावें वर्ष लागलें नाही, तोच त्यांना खोलीत कोंडून घालण्याविषयीं येवढा आग्रह आम्ही कशासाठीं धरून वसतो ? असलें निव्व नर्मसाचिव्य आम्हीं केलें नाही, तर सारीं स्त्रीपुरुषें अविवाहित राहतील, प्रजोपत्ति बंद पडून जगाचा अंतसमय येऊन ठेपेल, किंवा चहूंकडे अनीतीचें साम्राज्य होऊन, साऱ्या संततीस जारजत्वाचा कलंक लागेल—अशा भीतीनें तर आम्ही वालविवाहाचे इतके एक निष्ठ भक्त बनलों नाहीं ना ? स्वयंवरामुळें जर असला कहर पौराणिक कालांतील स्त्रीपुरुषांवर गुदरला नाही, व सध्याही इतर देशांतील स्त्रीपुरुषांवर गुदरतो, असें वाजवी रीतीनें म्हणता येणार नाही, तर तो आम्हांवरच गुदरेल असें कसें म्हणतां येईल ? कोणी असें म्हणतात कीं, स्वयंवराची किंवा संमति विवाहाची चाल येथें पाडली असतां, इंग्लिश लोकांप्रमाणें आमची लिंगविशिष्ट नीति शिथिल होईल. या आक्षेपावर पहिलें उत्तर असें आहे कीं, इंग्लिश लोकांची नीति आम्हांहून शिथिल आहे, असें म्हणण्यास काय आधार आहे ? त्यांच्या देशांत विवाहनिराकरणाचीं कोर्टे आहेत, व त्यांत प्रतिवर्षीं पुष्कळ फिर्यादी लागतात, येवढ्यावरून त्यांच्यामध्ये या संबंधाचा आम्हांहून अधिक अनाचार होत असेल, असा तर्क करणें न्याय्य नाही; किंवा तिकडील सेन्सस रिपोर्टांत जारजांची जी बरीच मोठी संख्या नमूद केलेली असते, तीवरूनही आम्ही या वाबतीत त्यांहून अधिक शुद्ध आहों, असें खात्रीनें म्हणतां येणार नाही. कारण, गुन्हे जगापुढें आले नाहीत, म्हणून ते घडत नाहीत, असें म्हणणें कधींही बरोबर होणार नाही. अमक्या अमक्याची बायको वाईट निघाली, किंवा अमकी-तमकीचा नवरा 'शिनल' निघाला, असला दुर्लौकिक करून घेण्याची भीति वाटून, आमच्यामधील अनेक दुर्दैवी स्त्रिया आणि पुरुष जारपतीशीं किंवा जारिणी-पत्नीशीं, कष्टानेंच कां होईना, आपलें आयुष्य कशावरून कंठीत नसतील ? शिवाय, आमचा समाज जर इतका सोंवळा आहे, तर विधवांनीं गुप्त कर्मे

छपविण्यासाठीं केलेले निर्दयपणाचे प्रयत्न उघडकीस कसे येतात ? गतभर्तृकांनीं दुराचारी निघू नये म्हणून त्यांना आम्ही कारागृहांतल्या कैद्याप्रमाणें वागवितों. असें असून नद्यांत, रस्त्यांवर व अनाथगृहांत लहान मुलांची प्रेतें, आणि सजीव मुलें कोटून येऊन पडतात ? फिरून आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवणें जरूर आहे ती ही कीं, गतभर्तृका अथवा एक विवाहित स्त्री दुराचारी निघाली असतां ती अनेक पुरुषांच्या सद्गुणास विघातक होते व जेवढें तिच्या नाहीं लागलेले असतात तेवढे सारे विवाहित असल्यास जारपति होतात, असें म्हटलें पाहिजे. अशा रीतीनें गुप्त रीतीचा भ्रष्टपणा आमच्या समाजांत किती होतो व इंग्लिश समाजांत किती होतो, याचा स्पष्ट निर्णय कसा करता येणार आहे ? पण हेंही असो; आज प्रत्येक शहरांत ज्या शेंकडों विश्वयोपिता दृष्टीस पडतात, त्यांचे आश्रयदाते कोण आहेत ? ज्याप्रमाणें दारूचें एक नवीन दुकान निघालें कीं, शेंकडों लोकांस मद्यपी होण्यास उत्तेजन मिळतें, त्याप्रमाणें एका वेष्टेमुळे शेंकडों लोक विषडत असतात व ज्याअर्थी वेष्ट्यागमनाचें व्यसन या देशांत इंग्लंडाहून कमी आहे, असें म्हणण्यास आम्हापाशीं कांहीं एक आधार नाहीं, त्याअर्थीं लिगविशिष्ट नीतीचा विध्वंस या व्यसनामुळें या देशांत इंग्लंडाइतकाच होत असेल, असें मानण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं. युरोपियन लोकांच्या या प्रकारच्या शुद्धतेविषयीं आम्ही ज्या कु-कल्पना करतो त्या त्यांच्या समाजांच्या केवळ बाह्य स्वरूपावरून करतो, हें उघड आहे. पण तसें करणें नीट नाहीं. बंगाली लोकांपेक्षां किंवा मुसलमान लोकांपेक्षां आम्ही आपल्या स्त्रियांस विशेष स्वातंत्र्य ठेविलें आहे. पण एवढ्यावरूनच जर ते लोक असें म्हणू लागतील कीं, आमच्या नीतीहून महाराष्ट्रीयांची नीति क्षीणतर असलीच पाहिजे, तर त्यांचें म्हणणें जसें सप्रमाद होणार आहे, तसेंच युरोपियन लोकांच्या नीतिविषयीं आमचें मत होणार आहे. तथापि वादासाठीं क्षणभर असेंही घेऊन चाललों कीं, युरोपियन लोकांत आम्हापेक्षां पतित स्त्रियांची व पुरुषांची संख्या थोडी अधिक आहे, तरी तेवढ्यावरून असें कोण सिद्ध करून देईल कीं, त्यांच्यांत स्वयंवराची पद्धति रूढ आहे, म्हणून तेथें तसा प्रकार आहे व येथें बालविवाह रूढ आहे, म्हणून तसा प्रकार नाहीं ? क्षणभर असेंही मानिलें कीं, बालविवाहामुळेंच ही विशेष शुद्धि आम्हांत दृष्टीस पडत आहे, तर तेवढीसाठीं या दुष्ट चालीपासून दुसरे जे अनेक तोटे होत आहेत, ते करून घेण्यास आम्ही तयार व्हावें काय ? इंग्लंडांत शंभर कुलटा असल्या तर येथें पंचाणवच असल्या, येवढ्यासाठीं बहुतेक स्त्रीपुरुषांस नाउमेद, निरुत्साह निःशक्त, व निर्वीर्य करून सोडणें श्लाघ्य आहे काय ? ज्यांच्या अवयवांची पूर्ण वाढ झाली आहे; ज्यांच्या शरिराच्या प्रत्येक भागावर तारुण्याचें तेज चकाकत आहे; विषयवासना जागृत झाल्यामुळें उल्हासानें व उत्कंठेनें अननुभूत सुखा-स्वादाच्या अर्हनिश चित्तनानें ज्यांच्या अंगव्यापारांत, दृष्टींत व चर्येत लज्जा,

अधीरता, साशंकपणा वगैरे परस्परविरोधी अनेक मनोविकार वारंवार प्रति-
 विव्रित होऊं लागले आहेत; एकमेकांस प्रिय होण्याविषयी ज्यांचे हरएक प्रयत्न
 चालले आहेत; विद्या, वित्त, सौंदर्य वगैरे गुणांनीं आपणास होईल तितकें
 अलंकृत करून अन्योन्यास मोह पाडण्याविषयी जे अहोरात्र झटत आहेत; ज्यांना
 आपण रतिमन्मथाचे पुतळे आहों, व विधात्यानें आपली विवाहमैत्री व्हावी, असें
 योजूनच त्यानें आपणास निर्माण केलें, आणि आपल्याहून अधिक सुखी असें
 दंपत्य कोठेही असूं शकण्याचा संभव नाही, असें वाटूं लागलें आहे; अन्योन्य-
 समागम दुरावणारा प्रत्येक क्षण ज्यांस युगतुल्य झाला असून, जे सूर्याच्या अश्वास
 मंदगतिवावद्दल निंदूं लागले आहेत व यामिनीस आपली समागमकारिणी मैत्रीण
 मानून तिच्या वाटेकडे जे डोळे लावून बसले आहेत; अशा स्त्रीपुरुषांच्या
 प्राथमिक रतिमुखाची बहार कोणीकडे ? आणि पंतोजीचा मार खाणाऱ्या व
 अभ्यासाखाली अर्धमेल्या झालेल्या, दुर्बल, भेकड आणि लुस्कान अशा आमच्या
 सोळा सतरा वर्षांच्या बहुतेक पोरांच्या, आणि वाव्हालावाव्हालीचा व भातकुलीचा
 ज्यांचा खेळ नुकताच सुटला आहे, व नवरा म्हणून ज्याच्याशीं आपला एकप्रकारें
 विशेष संबंध झाला आहे, असा पुरुषजातीपैकीं कोणी एक इसम आहे, असें
 कोठें नुकतेंच समजू लागलें आहे, अशा आमच्या वारा तेरा वर्षांच्या निस्तेज,
 लाजाळू व अज्ञान पोरींच्या बळजोरीच्या महालाची बहार कोणीकडे ? पण
 स्वतंत्रपणें विचार करून तदनुसार वर्तन करण्यास लागणाऱ्या धैर्यानें ज्या आम्हांस
 अनेक शतकें सोडले आहे, त्या आम्हांस बलादच रुढीच्या अमलाविरुद्ध बंड
 करून, दास्यशृंखला झुगारून देण्याची, व उभय सुखांतील महदन्तराचा विचार
 करण्याची हिंमत कोठून असणार ? कोणी लोकापवादाला भिऊन, कोणी धर्माला
 भिऊन, कोणी अज्ञामुळें, कोणी स्वल्प अशा वर्तमानहिताच्या आशेने; कोणी
 मूर्ख लोकांकडून बरें म्हणवून घेण्यासाठीं, व कोणी यत्किंचित् स्वार्थासाठीं—
 म्हणून कोणत्या तरी सबबीनें आम्ही आपल्या पोराचें व पोरीचें जीवित निःसार
 करीत आहों, भावी संततीच्या दुःसह विपत्तीचा पाया घालीत आहों, व दारिद्र्य,
 बुद्धिमांद्य, दौर्बल्य आणि पारतंत्र्य यांच्या पंकांत या भरतखंडास अधिकाधिक
 रोंवीत आहों हें आम्हांस समजू लागणार तरी कधी ?

स्वातंत्र्याच्या वृथा वलगना

कायद्यानें बालविवाहाचा प्रतिबंध करणें म्हणजे सांप्रत कालीं लहान मुलांवर व मुलींवर त्यांच्या मातापितरांकडून व पालकांकडून जो जुलूम होत आहे तो दूर करणें याहून दुसरें कांहीं नाहीं. कोणासही स्वातंत्र्य देण्यासाठीं केलेला जो कायदा तो जुलमाचा कायदा कसा होईल ? तथापि आधुनिक अनेक मित सुधारकांचें असें म्हणणें पडतें कीं, अशा कामांत कायद्याचा प्रवेश होऊं देणें म्हणजे आईवापांस जें स्वातंत्र्य आहे त्याचा उच्छेद करणें होय ! वाहवा ! मूर्ख आईवापांनीं कधीं अज्ञानानें, कधीं लोकापवादभयानें, व कधीं लोभानें आपल्या अल्पवयस्क मुलांचें आमरण नुकसान करावें, आणि तें करण्याचा हक्क त्यांच्याकडे राहूं देण्याबद्दल सुशिक्षित म्हणवून घेणाऱ्या 'थंड्या' सुधारकांनीं अखिल वातावरण आपल्या आक्रोशांनीं भरून सोडावें, याहून अधिक विस्मयजनक देखाव्याची कल्पना करणें देखील कठिण आहे ! दुसऱ्यास कुरूप करण्याचा हक्क ! पोटच्या पोरीचें कुंकू पुसण्याचा अधिकार ! मुलाच्या वायकोस नापितापुढें बसविण्याचें स्वातंत्र्य ! असले हक्क, असले अधिकार, असलें स्वातंत्र्य राखण्याबद्दल अकांडतांडव करणाऱ्यांस हक्क, अधिकार व स्वातंत्र्य यांचा अर्थ व उपयोग मुळींच समजत नाहीं, आणि यासंबंधानें यांचे बोल स्वातंत्र्याच्या शुद्ध वलगना होत असें म्हणणें भाग आहे.

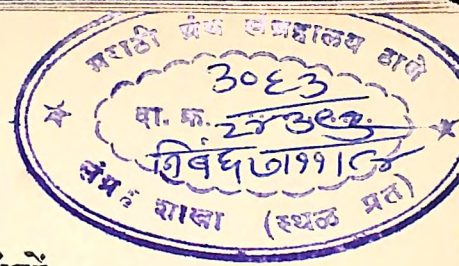
यावर कोणी असें उत्तर देतात कीं, विवाहाच्या व वपनाच्या संबंधानें आम्हांकडून ज्या चुका होत आहेत, त्या आमच्या आम्हांस कळूं लागल्या आहेत, व आमच्याकडून होईल तितकी आम्ही त्यांची दुरुस्तीही चालविली आहे. सबब जी गोष्ट आमची आम्ही करण्यास तयार झालों आहों, तींत सरकारनें पडूं नये, हें इष्ट आहे. सरकारच्या मध्यस्थीनें नफा न होतां उलट नुकसान होणार आहे. बालविवाहादि गोष्टी वाईट आहेत हें तुम्हांस कळूं लागलें आहे काय ? व त्या नाहींशा करण्यासाठीं तुमचे प्रयत्न चालू आहेत काय ? ठीक आहे. ज्यांना या दुष्ट रूढींतील दोष कळूं लागले असतील, व त्यांचे निर्दालन करण्याचा आपणांकडून होण्यासारखा प्रयत्न जे करूं लागले असतील, त्यांना आमचे कांहीं एक म्हणणें नाहीं. पण जर असें करणारे कोणी नसतील, व चालू रूढींसच चिकटून राहण्याचा त्यांचा निग्रह असेल तर त्यांच्यासंबंधानें काय करावयाचें ? " पण

असें होईल कसे ! शिक्षणाची टांकी सतत चालली असतां, दुसऱ्यांचीं उदाहरणें नित्यशः डोळ्यांपुढें येऊं लागलीं असतां, मुलांकडून व मुलींकडून अडथळा येऊं लागला असतां, जे यासंबंधानें आपला हक्क सोडण्यास किंवा आपलें वर्तन फिरविण्यास राजी होणार नाहीत, असे लोक सांपडणें अशक्य आहे. कालांतरानें या गृहसुधारणा सरकारच्या मध्यस्थीवांचून झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. शिक्षणासारखी गृहव्याधीवर दुसरी जालीम मात्रा नाही. हिच्या योगानें पाहिजे ती सुधारणा थोड्या विलंबानें, पण कोणत्याही प्रकारचें नुकसान न होऊं देतां, करतां येणार आहे.” या उत्तरावर आम्ही असा प्रश्न विचारतो कीं, तुमची शिक्षणाची जबर मात्रा तुम्ही गृहव्याधीसाठीं कां राखून ठेवतां ? सर्व व्याधींचा नाश करण्याचें सामर्थ्य तिच्या अंगीं आहे. लोकांस ज्ञान प्राप्त झालें, चांगलें व वाईट कळूं लागलें, म्हणजे त्यांच्या वर्तनांत आपोआपच सुधारणा होत जाणार आहे; सव्व सरकारनें मांडलेलीं शेंकडों खातीं बंद करून, सर्व जमा शाळा-खात्याकडेच कां लावूं नये ? सारी प्रजा एकदां विद्वान् करून सोडली म्हणजे कशाचीही गरज उरली नाही. तोपर्यंत थोडासा त्रास झाला तरी हरकत नाही. पण लोकांच्या मानसिक शक्तींचा विकास होऊन, त्यांच्या अनुपंगानें झालेली जी सुधारणा ती जितकी रमणीय, चिरस्थायी व सुखावह होणार आहे तशी कायद्याच्या सक्तीनें घडून आणविलेली सुधारणा कधीही होणार नाही. उद्यां सकाळीं लष्करी खातें, पोलिसखातें, न्यायखातें वगैरे टोलेजंग खर्चाच्या बावी बंद केल्या, आणि सर्व प्रकारची व्यवस्था शाळापंतोजीच्या ताब्यांत दिली तर किती खासे काम होणार आहे वरें ? कोणी कोणास शिवीगाळ केली, कोणी कोणाशीं मारहाण केली, कोणीं कोणाच्या घरावर दरबडा घातला, कोणीं कोणाचा खून केला, कोणीं कोणावर स्वारी केली तर काय हरकत आहे ? अज्ञान आहे तोंपर्यंत अशा गोष्टी घडणारच ! जसजसा शिक्षणाचा प्रसार होत जाईल तसतसे हे अनर्थ नाहीसे होत जातील ! तो होईतोंपर्यंत त्यांपासून जेवढी पीडा होईल तेवढी निमूटपणें सोशिली पाहिजे ! या गोष्टी वाईट आहेत हें आमचें आम्हांस कळत आहे, व त्या दूर करण्याचा प्रयत्न आमचे आम्ही करित आहों; सरकारच्या मध्यस्थीनें फायदा न होतां उलट नुकसान होणार आहे; कालांतरानें त्या आमच्या हातूनच तडीस जाणें इष्ट आहे. एका शिक्षणाच्या आधीन सारें आहे. तेवढें देण्याची तजवीज झाली म्हणजे झालें ! गरम सुधारक, थंड सुधारक, मिठ्ठे सुधारक, कडू सुधारक, दुर्धारक, सुधारणानिदक, मठ्ठ, मूढ व हेकड असे अनंत समाजघटक यांपैकी कितीजणांस वरील व्यवस्था मान्य होणार आहे ? आमच्या मतें ती फारच थोड्यांस मान्य होईल. तात्पर्य काय कीं, ज्या गोष्टी सध्यां सरकाराकडून होत आहेत, व ज्या सरकाराकडून होण्यानें आमचा व्यवहार

सुखावह होत असून त्या आम्हांस आज करतां येण्याचा संभव नाही, त्या आम्ही सरकाराकडून करून घेणें पसंत करतो. कोणत्याही व्यक्तीस अमुक एक गोष्ट व्हावी, असें वाटत असलें, आणि ती त्यास स्वतः करतां येत नसली म्हणजे ती घडवून आणण्यांत दुसऱ्याचें साहाय्य घेण्याची इच्छा त्यास स्वाभाविकपणें उत्पन्न होते. अशा स्थितींत थोड्यांनीं किंवा पुष्कळांनीं तिसऱ्याचें साहाय्य घेण्यास प्रवृत्त होण्यांत कांहीं विशेष आहे, असें नाही. जी गोष्ट बहुतेकांना चांगली वाटली ती तरी त्यांनीं सरकारच्या मदतीनें थोड्यांवर कां लादली ? गांवांतल्या कांहीं लोकांस वाईट शौचकूप चालत असले, पण पुष्कळांस नको असले, तर पुष्कळांनीं थोड्यांवर ते पाडून टाकण्याबद्दल जुलूम कां करावा ? यावर कोणी असें उत्तर देतील कीं, थोड्या लोकांच्या अमंगळपणामुळें पुष्कळांस त्रास होण्याचा संभव आहे; सबब पुष्कळ जणांनीं स्वसंरक्षणासाठीं थोड्यांवर जुलूम करणें, व त्यांस आपल्या मनाप्रमाणें वागण्यास भाग पाडणें यांतच न्याय आहे. या म्हणण्याचा वास्तविक अर्थ असा आहे कीं, ज्या पक्षाकडे विशेष सामर्थ्य असेल त्यानें क्षीण पक्षाला हवें तसें वागविण्यांतच न्याय आहे ! असें असेल तर थोड्या लोकांच्या हातीं पुष्कळ सामर्थ्य असल्यास, त्यांनींही आपल्या तव्यतीप्रमाणें पुष्कळांस वागविण्यांत न्याय असला पाहिजे. पुष्कळ आईवापांस मुलांचीं हव्या त्या वयांत लग्नें करणें योग्य वाटत आहे, म्हणून त्यांना तसेच करूं देणें न्याय्य असेल, तर ज्या थोड्या लोकांस लहानपणीं लग्नें करणें अप्रशस्त वाटत आहे, त्यांनींही आपल्या परिश्रमानें व सरकारच्या साहाय्यानें आपल्या पक्षाकडे उलट पक्षापेक्षां अधिक सामर्थ्य संपादन करून घेऊन, पुष्कळ लोकांस बालविवाह टाकून देण्यास लावणें न्याय्य कां नाही, हें आम्हांस समजत नाही. सक्ती करण्यांत कोणत्या बाजूकडे किती व्यक्ति आहेत, हा मुख्य प्रश्न नाही; तर कोणत्या बाजूकडे किती शक्ति आहे, हा मुख्य आहे. वैवाहिक जुलूम पुष्कळांस बरा वाटत आहे, व त्यांचें एकवट झालेलें सामर्थ्य विशेष आहे, म्हणून ते आम्हां थोड्यांवर सक्ती करीत आहेत, व आपल्या बाजूस न्याय आहे असें मांडत आहेत. तेव्हां आम्हींही आपल्या बाजूस सरकारची मदत घेऊन, व तिचें सामर्थ्य उलट पक्षाच्या सामर्थ्याहून अधिक करून, जी गोष्ट समाजास अत्यंत हितावह होईल, असें आम्हांस विचारपूर्वक वाटत आहे तिचा आमच्या उलट पक्षावर सक्ती करण्याचा प्रयत्न कां करू नये ? इंग्रज सरकार गुलामांचा व्यापार बंद करूं लागलें, त्या वेळेस ज्या स्वार्थपरायण, अज्ञान, किंवा दुराग्रही लोकांनीं तो व्यापार बंद करण्यांत सरकाराकडून आपल्या स्वातंत्र्यावर हल्ला होतो, असा गिल्ला केला, त्या प्रकारचा कल्ला आमचे प्रतिपक्षी करीत आहेत. ज्यांनीं गुलामांच्या व्यापाराविरुद्ध उचल केली, व ब्रिटिश पार्लमेंटाचें मन

वळवून त्याच्याद्वारे त्या व्यापाराचें निर्मूलन केले त्यांच्या खटपटीसारखी आमची खटपट आहे. आम्ही सरकारच्या साह्याने वैवाहिक गुलामगिरीचा अंत लौकर करूं पहात आहों; आमचे प्रतिपक्षी ती आपणांस वाटेल तितकीं वर्षे राखून ठेवण्याबद्दल धडपड करित आहेत ! परकें सरकार असल्यामुळें तें, आमचें म्हणणें न्याय्य व हितावह असून, आमच्याकडे व्यक्तिसमुदाय मोठा नाही म्हणून आमचा पक्ष घेण्यास भीत आहे, व आमच्या प्रतिपक्ष्यांचें वर्तन निर्दय व अपायकारक असून त्यांकडे व्यक्तिसमुदाय मोठा आहे, म्हणून त्यांच्या शोकाप्रमाणें वागत आहे, ही शोचनीय स्थिति सरकाराच्या परकेपणामुळें चालली आहे. इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, युनायटेड स्टेट्स वगैरे देशांत असल्या गुलामगिरीचा केव्हांच अंत झाला असता. या देशांत स्वराज्य असतें आणि त्यांतील मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांच्या डोक्यांत ही कल्पना येती तर त्यांनीं ती केव्हांच अमलांत आणून सोडली असती ! बारीक विचार करतां, युरोपांतही या क्षणीं देखील थोड्या शहाण्यांची पुष्कळ मूर्खांवर सक्ती चालली आहे, असें दाखवितां येईल. फ्रान्स, जर्मनी, इंग्लंड वगैरे देशांतील राजसभांत जे ठराव होतात, ते त्या देशांतील बहुतेक लोकांस मान्य होत असतीलच, असें म्हणण्यास विशेष आधार नाही. तथापि त्या सभांत जे ठराव होतात ते त्या सभांच्या सभासदांकडे अधिकार, शहाणपण व संपत्ति असल्यामुळें इतरांस निमूटपणें ऐकावे लागतात. सुदैवानें येथील सरकारची सामाजिक मते आम्हांस इष्ट अशी आहेत; पण दुर्दैवानें तें परकें असल्यामुळें त्यांस पुष्कळांवर सक्ती करून, त्यांत असंतोष उत्पन्न करण्याची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेवत नाहीं व या त्यांच्या भेकडपणामुळें पुष्कळांचा जुलूम आम्हांस सहावा लागत आहे. खरें म्हटलें म्हणजे त्यांनीं आमच्या पक्षास पूर्ण साह्य करून, आमची शक्ति आमच्या प्रतिपक्ष्यांवर चालूं द्यावी. आम्ही स्वातंत्र्यस्थापनासाठीं सक्ती करूं पहात आहों हें जसें आम्हांस तसें त्यांसही समजत आहे; पण परकेपणामुळें ते आमच्या म्हणण्यांत आपलें मन नीट घालीत नाहीं; आणि त्यांच्या या कर्तव्यपराङ्मुखतेमुळें आमच्या प्रतिपक्ष्यांचे येवढे ढंग चालले आहेत ! नाहीं तर सतीची चाल बंद करण्याच्या कामीं त्यांच्याकडून आम्हांस जशी मदत मिळाली, तशी आतांही मिळती, तर नऊ दहा वर्षांच्या पोरी विधवा कशा होत्या, पंधरा सोळा वर्षांच्या मुली पांच चार मुलांच्या गलित आया कशा होत्या, सतरा अठरा वर्षांच्या मुलांस खोल्यांत ढकलून घालून भर्तृकर्तव्य उरकणें कसें भाग पडतें व पंधरा सोळा वर्षांच्या तरुणांगनांच्या अंगास स्पर्श करण्यास सक्षुर नापिक कसे धजावते, हें पाहिलें असतें ! पण काय करावें ? या देशांत सध्यां अवकल व अंमल यांचा काडीमोड झाला आहे !

सामाजिक स्थित्यंतरे

कोणत्याही समाजांत जी चांगली किंवा वाईट स्थित्यंतरे होत असतात, ती त्या समाजांतील मनुष्यांच्या चांगल्यावाईट क्रियांमुळे होत असतात. या क्रिया दोन प्रकारच्या आहेत; पहिल्या स्वप्रचोदित, व दुसऱ्या परप्रचोदित. अमुक गोष्ट आपणाला व दुसऱ्याला, आतां व पुढें सुखावह होणार आहे, असें प्रत्येकास समजत असून तदनुसार साऱ्या किंवा बहुतेक लोकांचें वर्तन होत असणें ही समाजाची उत्तमावस्था होय, हें आम्हांस पूर्णपणें कबूल आहे. तथापि ही स्थिति एका दिवसांत, महिन्यांत, वर्षांत किंवा शतकांत सुद्धां प्राप्त होण्यासारखी नसते. मनुष्याच्या कोणत्याही समाजाला ती अद्यापि आलेली नाही. ज्या देशांना तुम्ही सुधारणेचीं माहेरघरें समजतां त्या देशांत सुद्धां अनेक व्यक्तींच्या अनेक क्रिया स्वप्रचोदित नाहींत. इंग्लंड घ्या, फ्रान्स घ्या, पाहिजे तो देश घ्या, कोठेंही अमुक गोष्ट लोकांकडून सक्तीनें करवावी लागत नाही, असें दिसणार नाही. कोठें एखादा बलाढ्य इसम आणि त्याचे मदतनीस, कोठें शेंपन्नास श्रीमंत घराणीं, कोठे लष्करी अधिकारी, कोठें मध्यम स्थितींतले हजार पांचशें सुशिक्षित लोक, कोठें लोकनियुक्त प्रातिनिधिक सभा—राज्य करीत असून, आपणांस बऱ्या वाटतील त्या गोष्टी समाजांतील साऱ्या घटकांकडून सक्तीनें करवीत आहेत, व त्या मानानें प्रत्येक ठिकाणीं थोडा बहुत जुलूम होत आहे. सव्व, “जुलूम” या शब्दाचा येवढा धाक वाळगण्याची गरज नाही. बालविवाह व केशवपनादि निंद्य चाली कायद्यानें बंद केल्या असतां, आपणांवर मोठा जुलूम होईल म्हणून जे ओरड करीत असतात, ते नकळत या जुलमाहून दुस्तर जुलमानें ग्रासले आहेत हें कोठें त्यांच्या लक्षांत आहे? चौदापंधरा वर्षांच्या निरपराधी कव्येस किंवा स्नुपेस कुरूपता आणणें, हें निंद्य कर्म होय, हें पुष्कळ आधुनिक विद्वान् कबूल करतात, व त्यांनीं थोडीशी गैरसोय सोसण्याचा निश्चय केला, किंवा लोकांप्रवादाविषयी थोडीशी वेपवा पतकरिली तर, कायद्याची मदत न घेतां, या समाजलांछनांचें निरसन त्यांस सहज करतां येणार आहे, असें आ. रा. व. नूलकर यांचे म्हणणेंही आहे. हें जर खरें आहे तर वरील गोष्ट अत्यंत अप्रशस्त मानणारे सुशिक्षित ठिकठिकाणीं इतके दृष्टीस पडू लागले असून, थोड्याशा मानसिक धैर्यानें व स्वल्प गैरसोय सोसण्यानें जें समाजदूषण व दुःख-

कारण सहज नाहीसे होणार आहे, त्याचा अजून जारी अंमल कां सुरू आहे ? अमूक गोष्ट चांगली आहे अशी पक्की खातरी झाली असून, आपणांस शहाणेसुर्ते म्हणवून घेणाऱ्या अनेक लोकांस तिला हात घालवत नसेल, तर क्रियाप्रवर्तक साऱ्या कारणांचा संनिधि त्या ठिकाणीं झाला नाही, असे अनुमान करणें, हेंच योग्य आहे. अलीकडे या देशांतील सुशिक्षित लोकांस अनेक चांगल्या गोष्टींचें ज्ञान झालें असून, व त्यांचा प्रघात येथें पडणें अवश्य आहे, अशी पक्की खातरी झाली असून, त्या करूं लागण्यास त्यांची छाती होत नाही, हें आतां निर्विवाद झालें आहे. समाज तर प्रतिदिवशीं थोडाबहुत पुढें पुढें गेलाच पाहिजे. जो समाज पुढें जात नाही तो मागें जात असतो, म्हणजे ज्याची उन्नति होत नसेल, त्याची अवनति होत असते. समाजाच्या उन्नतीची इच्छा धरणें, हें त्यांतील समंजस प्रत्येक व्यक्तीचें कर्तव्य आहे. कारण, सारी होडी पुढें गेल्याशिवाय, तींतील कोणत्याही उतारूस पुढें जाता येत नाही. आतां राष्ट्राची प्रगति त्यांतील लोकांच्या सत्क्रियांवर अवलंबून असतें, हें कोणीही कबूल करील. सत्क्रियांत दुष्क्रिया बजा जातां, सत्क्रियांची जेवढी बाकी निघेल त्या मानानें प्रगति होत असते. या सत्क्रिया स्वेच्छेनें होत असोत किंवा दुसऱ्याच्या धाकानें होत असोत, ज्या देशांत यांचें दुष्क्रियांहून आधिक्य नसेल, तो देश अवनतीप्रत जात असलाच पाहिजे. पाश्चिमात्य शिक्षणाचा येथें बराच प्रसार झाल्यापासून, देशोन्नतीस अत्यवश्य गोष्टी कोणत्या, व देशाचा न्हास कोणत्या कारणांनीं होतो, हें आम्हांपैकीं बऱ्याच जणांस समजू लागलें आहे. पण त्या अमलांत कशा आणाव्या, हें मात्र पुष्कळांस कळत नाही. त्यामुळें ज्ञान असून जिकडे तिकडे क्रियाशून्यता दृष्टीस पडत आहे. अनेक लोकांचें असें म्हणणें आहे कीं, बराच विद्याप्रसार झाल्यावर आम्हांस जें पाहिजे आहे तें आपोआप घडून येऊं लागेल ! पण आजपर्यंत जो विद्याप्रसार झाला आहे, त्यामुळें म्हणण्यासारख्या क्रियाप्रवृत्तीचा प्रादुर्भाव आम्हांत कां होऊं लागला नाही, व शिक्षण किती फैलावलें म्हणजे तो होऊं लागेल, याचा नीट विचार कोणीच करित नाही. ज्यानें उठावें त्यानें शिक्षण सर्वांच्या मुळाशीं आहे, स्वप्रचोदित क्रिया अत्यंत कल्याणकारक आहे, सरकारी सक्ती पराकाष्ठेची विघातक आहे, असें म्हणत सुटावें व हातानें कांहीं करूं नये, अशा प्रकारचा खुळा बाजार सर्वत्र माजला आहे ! पण कोणत्या स्थितींत लोक आपण होऊन चांगल्या कामास प्रवृत्त होतात, राजानें आणि त्याच्या मंत्र्यांनीं चांगल्या गोष्टींत सक्ती करण्यास हरकत नाही अशी देशस्थिति कोणती, लोकप्रतिनिधींनीं बहुमतानें अंमल केला असतां, कोणत्या देशस्थितींत तो सुखावह होतो, व सरकारी अंमल अगदीं संपुष्टांत आणून, बहुतेक क्रिया लोकांच्या लोकांस करूं देण्याचा काल कोणता, हें कोणीही पहात नाही. हा दुष्परिणाम आमच्या लोकांतील श्रेष्ठ जातींच्या पूर्वकालीन बुद्धिपरिणतत्वामुळें झाला

आहे, असें आम्हांस वाटतें. जे लोक आर्ट्स कॉलेजांत जातात, आणि स्पेन्सर व मिल्ल यांच्या ग्रंथांसारखे ग्रंथ वाचतात, त्यांच्या मनावर त्या वाचनाचे विलक्षण परिणाम होतात. स्पेन्सरसारख्यांच्या ग्रंथांतील विषय या परिणत-बुद्धीच्या वाचकांस कळण्यास मुळींच मुष्कील पडत नाहीं. पण ते वाचण्यांत त्यांची एक मोठी चूक होते ती ही कीं, त्यांचे कोणते विचार समाजाच्या कोणत्या स्थितीला लागू पडण्यासारखे आहेत, हें कोणी नीट पहात नाहीं. “जेथें सरकारचा अधिकार अत्यंत मर्यादित असेल, व बहुतेक चांगलीं कामें लोक आपलीं आपण करीत असतील, तो देश खरा सुधारलेला, व त्यांतील लोकांसच विशेष सुखप्राप्ति होण्याचा संभव आहे,” असें स्पेन्सर म्हणतो ना ! ठीक आहे तर ! आजपासून कोणत्याही सुधारणेच्या कामांत सरकारचा हात न शिरेल अशी आपण खटपट करणार ! स्पेन्सरमिल्लप्रभृति तत्त्ववेत्त्यांच्या ग्रंथवाचनानें असला वेडगळपणाचा परिणाम ज्यांच्या मनावर झाला नाहीं, असे या देशांत थोडेच सुशिक्षित असतील ! हें अविचारी व अधीर वाचनाचें फळ ! पाहिजे त्या समाजस्थितींत सरकारी अंमल संकुचित करणें व लोकांकडे क्रियास्वातंत्र्य ठेवणें, हें त्यांस हितावह होणार आहे, असें त्या तत्त्वशोधकांनीं कोठेंही म्हटलेलें नाहीं. समाजाच्या कोणत्या स्थितींत सरकाराकडे कोणत्या प्रकारचा व किती अंमल असावा, याविषयीं आपल्या वाचकांचा गैरसमज न व्हावा, म्हणून त्यांनीं केवढी खबरदारी घेतली आहे ! पण तिचा बिलकुल उपयोग होत नाहीं. ज्याला त्याला असें वाटतें कीं, त्यांनीं समाजाच्या उत्तमावस्थेचीं जीं चित्रें काढिलीं आहेत, व ती अवस्था प्राप्त होण्यास लोकांचा सरकाराशीं व सरकाराचा लोकांशीं जो संबंध असावा, म्हणून सांगितलें आहे, तो संबंध येथील सरकारांत व लोकांत स्थापण्याची धडपड केली म्हणजे ती उत्तमावस्था आपणांस सहज प्राप्त होईल ! याहून विशेष मूर्खपणाचा भ्रम असणें शक्य आहे काय ? पण त्यानें ज्यांना घेरलें नाहीं, असे सुशिक्षित या देशांत किती निघणार आहेत ? फारच थोडे, असें आम्हांस वाटतें. ज्याच्या त्याच्या तोंडावाटें स्वातंत्र्याच्या वृथा वल्गनांचा अहोरात्र घोष चालला आहे ! सत्क्रियेच्या नांवानें मात्र आवळचायेवढें पूज्य ! तथापि त्यांतल्या त्यांत मोठ्या आनंदाची ही गोष्ट कीं, जरी सर्व वस्तूंच्या संबंधानें हे अविचारी वाक्पटु स्वातंत्र्याची टिमकी पिटीत असतात, तरी सामाजिक गोष्टीं-शिवाय इतर गोष्टींत सरकारानें आपणांवर जुलूम करण्याबद्दल हे सरकारच्या घरीं खेडे घालण्यांत आपले जोडे नित्य फाडीत असतात ! यांना जर लोकस्वातंत्र्याचें रहस्य इतकें समजलें आहे, तर त्यांनीं असें नादान कर्म कां करावें ? “हे सरकारा, आम्ही गचाळ लोक आपण होऊन आपल्या धेनु कसायास विकतो. तेव्हां मेहेरबान होऊन गाई विकणारांस व त्या घेणारांस दंड कर ! हे दयानिधे इलाखाधिपते, आम्ही प्रतिदिवशीं मदिरापाशांत अधिकाधिक गुरफटत आहों,

याकरितां दारू पिणारांचें व विकणारांचें शासन कर ! हे सर्वश्रेष्ठ राष्ट्रप्रतिनिधे, आम्ही पामर लोक अज्ञानतिमिरांत ठेंचा खात आहों, व्यापार धंदा बुडाल्यामुळें उपाशीं मरत आहों, नीतीचा लय झाल्यामुळें पतित होत आहों, व धर्मभय सुटल्यामुळें पापनिधींत बुडतो आहों, याकरतां आमच्याकडून ह्वा तेवढा कर चोपून घे, व हवे तसले प्रखर कायदे कर, पण घातलेल्या शाळा उठवूं नको इतकेंच नाही, तर त्यांवर जितका अधिक खर्च करवेल तितका कर; आम्हांस उद्योग करतां येण्यासाठीं यंत्रशिक्षणाच्या व धंदेशिक्षणाच्या शाळा काढ; आमची नीति सुधारण्यासाठीं नीतिशिक्षक लाव, व आमच्या नास्तिक्याचें निरसन होण्यासाठीं वेदप्रणीत धर्मक्रिया आम्हांकडून नित्य करव " असलीं रडगाणीं आम्हांकडून सरकाराकडे जात नाहींत, असा एक दिवस तरी लोटत आहे काय ? वाचाल मंद सुधारकांचो, या तुमच्या असंबद्ध वर्तनाचा विचार तुम्ही कधीं केला आहे काय ? सामाजिक सुधारणांविषयी इंग्रज सरकार परकीयत्वामुळें अत्यंत उदासीन आहे, म्हणूनच त्यासंबंधानें स्वातंत्र्याची तुम्हीं येवढी ऐट मिरवितां, हें खरें नाही काय ? तसें नसेल व तुम्ही खरेच स्वातंत्र्यप्रिय असाल, तर मग इतर गोष्टींत सरकारची गुलामगिरी कां पतकरतां ?

करून कां दाखवीत नाहीं ?

सुधारक लोक अमुक गोष्ट चांगली, तमुक गोष्ट वाईट; अमक्या गोष्टी-साठी कायदा करावा, तमकीसाठी मंडळी स्थापावी, अशी जी एकसारखी वटवट करीत असतात ती कशासाठी ? अमक्या अमक्या गोष्टी करण्यांत आपला व दुसऱ्यांचा फायदा आहे, अशी त्यांची पक्की खातरी झाली असेल, तर त्यांनी त्या करून दाखविण्यास कां प्रवृत्त होऊं नये ? असा प्रश्न वारंवार पुष्कळ लोक करीत असतात, व बोलण्याप्रमाणें सुधारकांचें आचरण नाहीं, तेव्हां त्यांच्या बोलण्याकडे लक्ष देण्यांत कांही अर्थ नाहीं, असा गर्वयुक्त प्रलाप करून, आपल्या कोत्या समजुतीनें आपलें समाधान करून घेत असतात ! या अज्ञान जातींत तीन प्रकारच्या लोकांचा समावेश होतो. एक, ज्यांना नवीन गोष्टींचें चांगलेंपण कळण्याची अवकलच नाहीं असे. असल्या लोकांच्या कानापाशीं हवा तितका आक्रोश करा, प्रमाणें दाखवा, मारा, तोडा—काय पाहिजे तें करा, हे म्हणून कांहीं केलें तरी आपला ग्रह सोडावयाचे नाहीत ! गव्याच्या धावेसारखी यांची धाव असते. वयांत येईपर्यंत कसले बसले जे ग्रह झाले असतील ते यांची जन्माची पुंजी ! तींत नवें जुनें कधींही व्हावयाचें नाहीं ! यांचें ज्ञान अत्यंत स्वल्प असतांही, यांना सर्वज्ञतेची फारच मोठी घमेंड असते, व नवीन विचारांचा व ज्ञानाचा तिरस्कार करण्यांत हे कोणासही हार जाण्यासारखे नसतात ! सारांश, ओंतीव लोखंडाप्रमाणें यांचे आचार व विचार असतात, व कोणाचाही यांच्याशीं सामना झाला असतां त्यापासून रागाच्या ठिणग्या पडण्याखेरीज दुसरा कोणताही परिणाम होत नाहीं ! दुसऱ्या प्रकारांत समजस पण भेकड असे लोक येतात. यांना चांगलें काय व वाईट काय, त्याज्य काय व संग्रहणीय काय हें समजत असतें; पण जें योग्य वाटत असेल तें बोलण्याचें किंवा करण्याचें धैर्य यांच्या अंगीं बिलकूल नसतें. ते लोकापवादाच्या ओझ्याखालीं दडपून गेलेले असतात. डोळे बांधलेला तेल्याचा बैल ज्याप्रमाणें घाण्यासभोंवतीं एकसारखा फेऱ्या घालीत असतो, त्याप्रमाणें हे पोटांत ज्ञान असूनही लोकलज्जेमुळें अंध होऊन पूर्वापार चालत आलेल्या रूढीचें व विचाराचें लोण पुढल्या पिढीपर्यंत पोचवीत असतात ! एकीकडे तुम्ही यांच्याशीं वाद करीत बसला असला, तर कदाचित् ते असें कबूल करतील कीं, तुमचें म्हणणें बरोबर आहे, व तदनुसार

लोकांचें वर्तन होऊं लागल्यास, त्यांत त्यांचें कल्याण होण्याचा संभव आहे. पण असलें काम करण्यास आम्ही प्रवृत्त होणार नाहीं, व असल्या गोष्टींचा उघडपणें स्वीकार करण्याचें धैर्य आमच्या अंगीं नाहीं, असें ते तुम्हांस साफ सांगतील. असले लोक बहुशः दुसऱ्यांच्या आचाराविषयीं व विचारांविषयीं उदासीन असतात. पण आणीवाणीचा प्रसंग आल्यास हे आपल्या विचारशक्तीस गुंडाळून ठेवून, पहिल्या प्रकारच्या अज्ञान, अविचारी व आग्रही लोकांचें अनुगमन करतात ! या दोहोंशिवाय सुधारणानिदकांचा आणखी एक प्रकार आहे, तो मात्र अतिशय खडतर आहे, असें म्हणणें भाग आहे. यांतील लोक पहिल्याप्रमाणें मूढ नसतात, व दुसऱ्याप्रमाणें भेकड नसतात. वरेंवाईट यांस कळत असतें, व उचित दिसेल तें करण्याचें किंवा बोलण्याचें धैर्य यांचे अंगीं असत नाही, असेंही मानतां येत नाही. असें असतां सुधारणेस या लोकांकडून जितका अडथळा होतो, तितका दुसऱ्या कोणाकडूनही होत नाहीं. हा होण्याचें कारण यांची अमर्याद स्वार्थपरायणता. हिला तृप्त करण्यासाठीं हे काय करतील आणि काय करणार नाहींत, हें ब्रम्हदेवाला देखील सांगवणार नाहीं ! यांची स्वार्थपरायणता म्हणजे यांचा द्रव्याभिलाषच नव्हे. यांना नुसता पैशाचाच हव्यास असता, व त्यांच्या अंगीं तेवढाच दुर्गुण असता तर त्यांचें वर्तन जितकें निष्ठ होत आहे तितकें कधींच होते ना. त्यांची स्वार्थपरायणता पराकाष्ठेची व्यापक आहे. कोणतीही गोष्ट कितीही चांगली असली, तरी जर तीपासून त्यांचें कोणत्याही प्रकारचें यत्किंचित नुकसान होण्याचा संभव असला, तर ते ती हाणून पाडण्यासाठीं आकाशपाताळ एक करून सोडण्याचा प्रयत्न करतील ! यांच्या वर्तनाचा बराच भाग लवाडीचा असतो. पूजाअर्चा वगैरे सारे धर्मविचार झूट आहेत अशी यांची पक्की खातरी झाली असून, हे प्रतिदिवशीं तास दोन तास संध्या-ब्रह्मयज्ञांत घालवतील; सर्वांगाला भस्म फांसून घेतील; श्रावणीचे दिवशीं शेर दोन शेर पंचगव्य पितील व नखशिखांत शेणमाती चोपडतील ! चौदा वर्षांच्या पोराचे गळ्यांत आठ वर्षांच्या पोरीचें लोढणें बांधणें म्हणजे त्याची सर्व प्रकारची पुढील गति खुंटविणें होय, हे यांस पक्कें समजत असून कर्ज काढून अल्पवयस्क पोरी विकतील, व मनासारखी किंमत आल्यास आपलें पोरगें विकत देतील ! स्वतःच्या घेऱ्याचा किंवा मिशीचा एक केंस फाजील कापला गेला तर जे नित्याच्या न्हाव्यावर बाधासारखे चवताळून जावयास सोडावयाचे नाहींत, व मातापितरांपैकीं एखाद्याचा अंत होऊन, आपल्या मुखभूषणावर स्वल्पकालीन गदा आली, तर ज्यांस मरणप्राय दुःख झाल्याशिवाय रहावयाचें नाहीं, अशा या लोकांना, घरीं आलेल्या सुनेस किंवा मुलीस जवळचें पर्व साधून जवरीनें न्हाव्याच्या ताव्यांत देण्यास काडीयेवढें देखील वाईट वाटावयाचें नाहीं. चोरटेपणानें हे पाहिजे तसलीं कुकर्म करतील. एकांतांत किंवा ठरीव कंपूत इंग्रजी भाषेंतील

ब्रँडी या शब्दांतून निघणाऱ्या ड्यंत त्रयीपैकी कोणतीही वस्तू यांना कदाचित् वर्ज्य असणार नाहीं; पण समाजांत हे अपेयपानाचा, अगम्यगमनाचा, व अभक्ष्य-भक्षणाचा इतका तिटकारा दाखवतील कीं, तो पाहून एखाद्या भोळसटास हे शुद्धत्वाचे खंदकच आहेत कीं काय, असा भास होईल ! तात्पर्य बहुसमाजाकडून 'शाबास' म्हणवून घेण्यासाठीं, व आपल्या मिळकतीस धक्का पोचूं न देण्यासाठीं दंभ, निष्ठुरता व अविचार यांचा हे किती अवलंब करतील, हें सांगतां येणें अशक्य आहे ! असल्या लोकांनीं सुधारकांस "तुम्हीं करून कां दाखवीत नाहीं, निराळी जात कां स्थापीत नाहीं, उदाहरण कां घालून देत नाहीं ?" असे प्रश्न करण्यांत विशेष पुढारीपण घेऊन, आपण पूर्वाचाराचे भजक, तारक, व प्रवर्तक आहों, अशी सामान्य लोकांस भुरळ पाडून त्यांस प्रतिदिवशीं चकवावें, आणि स्वार्थसिद्धीसाठीं त्यांना हवें तसें वुचाडून सन्मार्गाकडे त्यांच्या अंतःकरणाची प्रवृत्ति सहसा होऊं देऊं नये, हें अत्यंत स्वाभाविक आहे !

या तीन प्रकारच्या सुधारणानिदकांस आम्हीही "करून कां दाखवीत नाहीं ?" हाच प्रश्न घालतो. वालविवाह आणि केशवपन यांचा निषेध करण्यासाठीं कायद्याचें साहाय्य घेणें अप्रयोजक होय, असें यांचें म्हणणें आहे. सामाजिक गोष्टींत सरकारनें हात घालणें हें अपायकारक आहे, अशी यांची खातरी झाली असेल तर वेश्यागमन, मदिरापान वगैरे व्यसनें बंद करण्यास किंवा कमी करण्यास यांनीं सरकारास कां आळवावें, हें समजत नाहीं ! विवाहित स्त्रीच्या नाकावर टिच्चून जो पण्यांगना घरांत ठेवील, किंवा प्रतिदिवशीं बुद्धिभ्रंशक आसवाचे नेमानें एकदोन ग्लास झोंकील, त्यास अमुक इनाम किंवा पदवी द्यावयाची, असें सरकारानें ठरविलें आहे, असें निदान आमच्या तरी ऐकण्यांत आलेले नाहीं ! किंवा आम्ही ज्याप्रमाणें अल्पवयस्क मुलांस व मुलींस मदन-हालांत जवरीनें कोडून घालतो, त्याप्रमाणें कुलटावाटिकांत नागरिकांस किंवा जानपदांस लोटण्यासाठीं, अथवा लहान मुलांस ज्याप्रमाणें आपण पायांवर घालून त्यांच्या मर्जीविरुद्ध कांहीं औषध पाजतो, त्याप्रमाणें आमच्या नाकपुड्या मिटून, व आमचीं तोंडें उघडून, त्यांत दाखूचे औंस दोन औंस ओतण्यासाठीं, सरकारानें एखादें स्वतंत्र खातें ठेविलें आहे, असेंही कोणास म्हणतां येणार नाहीं ! या व्यसनांविषयीं आम्हांस जी आसक्ती उत्पन्न झाली आहे ती आमच्याच अविचाराचें फळ आहे. असें असून, तिच्या शमनार्थ आम्हीं सरकारकडे धांव घ्यावी, आणि आपला कमकुवतपणा उघडा करावा, हें योग्य आहे काय ? पण आम्हांस अवकल कोठून असणार ? 'आपलें तें सोनें आणि दुसऱ्याचें तें कारटें' असें कोणत्या अविचारी मनुष्यांस वाटत नाहीं ? त्याचप्रमाणें बुद्धिविकासक शिक्षण, यांत्रिकशिक्षण, धंदेशिक्षण, व्यापार, आरोग्य, वगैरेंची गोष्ट होय. या कामांतही

सरकाराकडे तुम्ही कां जाता ? यासंबंधाने ज्या सुधारणा तुम्हांस हव्या असतील त्या तुमच्या तुम्ही कां करून दाखवीत नाही ? असा प्रश्न या तीन वर्गांतील लोकांस घालण्याचा अधिकार यांच्याच विचारशैलीप्रमाणे आम्हांस येत नाही काय ?

पण हेही असो. ज्या गोष्टींविषयीं आतां कोणत्याही समाजांत मतभेद उरलेला नाही, म्हणजे ज्या अपायकारक व निंद्य आहेत, अशाविषयीं कोणासही शंका राहिलेली नाही, अशा गोष्टींच्या निषेधासाठीं तरी सरकारची मदत कशासाठीं मागावी ? चोरी करणे, खोटी साक्ष देणे, खोटे कागद करणे, करार मोडणे, शिवीगाळ करणे, अन्न घेणे, दहशत घालणे, खोटे बोलणे, निरुद्योगी असणे, मारामार करणे वगैरे गोष्टी तर सर्वानुमते वाईट ठरल्या आहेत ना ? मग अशा प्रकारची आगळिक जर कोणाकडून झाली तर त्याला दंड करण्यासाठीं सरकाराकडे कशासाठीं जावे ? पण ज्या देशांत अशा अपराधाबद्दल शिक्षा देण्याचें काम सरकाराकडे नाही, असा एक तरी सुधारलेला देश आहे काय ? किंवा अशा अपराधांची चौकशी करणे व त्यांबद्दल योग्य दंड करणे हें सरकाराचें कर्तव्य नाही, असें प्रतिपादणारे 'थंडे सुधारक' कोणत्याही सुधारलेल्या देशांत असतील काय ? असतील असें आम्हांस वाटत नाही. उलट आमची अशी समजूत आहे की, कोणत्याही देशांत जों जों अधिकाधिक सुधारणा होत जाते तों तों त्यांतील लोकांच्या अंगीं अधिकाधिक सूक्ष्मवेदित्व किंवा शीघ्रग्राहित्व येत जातें, व त्यामुळे त्यांचा एकमेकांपासून एकमेकांस जितका कमी त्रास होईल तितका होऊं देण्यासाठीं, व प्रत्येकास अधिकाधिक स्वातंत्र्याचा उपभोग मिळण्यासाठीं, प्रतिदिवशीं नवीन नवीन गोष्टींत सरकाराचें साहाय्य घेऊन, कायद्यांची संख्या वाढविण्याचा आणि त्याप्रमाणें न्याय देण्यासाठीं न्यायाधीशांचें काम अधिकाधिक कठीण करण्याचा क्रम एकसारखा चालू आहे. अशा प्रकारच्या वाह्य बंधनांनीं मनुष्यांच्या अंतःकरणांतील दुष्प्रवृत्तींचा मोड हळू हळू होत जाऊन, त्यांचें बहुतेक वर्तन सहजगत्या नीतिमंत किंवा न्यायानुसारी होऊं लागल्याशिवाय या क्रमास खळ पडणार नाही, असें वाटतें. समाज हा स्वाभाविकपणें ज्यास अनेक पैलू आहेत अशा खड्यासारखा आहे. असला खडा खाणींतून नुकताच काढला असल्यास, विशिष्ट आकार, सफाई किंवा तेज यांपैकीं कोणतेच गुण त्यांत नसतात; पण कल्पक सुवर्णकारांकडून जसजसें त्यावर घर्षण होत जातें, तसतसें त्यास मोहक स्वरूप येत जातें. देशांतील विचारी लोक हे कल्पक सुवर्णकार होत व समाज हा त्यांच्या हातीं दिलेला पैलूदार खडा होय. या खड्यावर सरकारी साहाय्य, स्वतःचा प्रयत्न वगैरे हत्यारांनीं काम करून ते त्यास मोहकपणा आणतात. ज्या कामास ज्या वेळीं जें हत्यार पाहिजे असेल तें घेतलें पाहिजे.

आजमितीस आमच्या समाजाची अशी दीनवाणी स्थिति झाली आहे कीं, प्रत्येक गोष्टींत, आमच्या मनांत असो किंवा नसो, थोडेवहुत सरकारचें साहाय्य घेतल्याशिवाय आमच्या हातून कांहींएक होत नाही. कोणी लोकशिक्षणाचा पैलू घांसून वाटोळा करण्यासाठीं सरकारची मदत मागतात ! कोणीं सद्गुणाच्या पैलूवरील मदिरादि व्यसनांचा मळ उडविण्यासाठीं हेंच करतात ! आम्हीं आमच्याकडे घेतलेल्या पैलूस इतर पैलूप्रमाणें चांगला आकार व सफाई आणण्यासाठीं तेंच करीत आहों ! सबब आम्हीं मात्र तें काम सद्यःस्थितींत स्वप्रयत्नाच्या हत्यारानें करावें, आणि दुसऱ्यांनीं सरकारी हत्याराची हवी तितकी मदत घ्यावी, हें म्हणणें वाजवी नाही ! सरकारी हत्यार न वापरण्याचे दिवस येतील तेव्हां ते साऱ्यांसच येतील ! आज त्यावांचून कोणाच्या हातून कांहींच होण्यासारखें नाही, हें सूक्ष्म विचारांतीं प्रत्येक समजस मनुष्यास समजण्यासारखें आहे. सगळे पैलू साफ झाल्याखेरीज समाजखडा कोहितुराप्रमाणें कधींच चमकूं लागणार नाही, हें ज्यानें त्यानें ध्यानांत वागवून, आपापल्या पैलूवर होईल तितकी मेहनत करीत असावें, आणि मत्सर व क्षुद्र बुद्धि यांचा त्याग करून दुसऱ्यास होईल तितका हातभार लावावा, हाच सुधारणेचा अत्यंत प्रशस्त मार्ग होय.

जात कां करीत नाही ?

सुधारकांची विचारसरणी ज्यांस मोडून काढतां येत नाही, पण “तुमचे म्हणणें बरोबर आहे” असे उघडपणें कबूल करण्याची उदारता ज्यांचे अंगीं नाही, ते त्यांस “तुम्ही आपली जात कां करीत नाही” असा एक प्रश्न करीत असतात. हा प्रश्न करण्यांत या सुधारणाप्रतिपक्ष्यांची कमकुवत पूर्णपणें व्यक्त होते. बालविवाहाचें अपायकारित्व, विधवाविवाहनिषेधाचें मूर्खत्व आणि तरुणांगनांच्या केशवपनाचें अमानुषत्व हीं आतां भूमितीच्या सिद्धांताप्रमाणें ठरून गेलीं असल्यामुळे, त्यांचें मंडन करण्याचें धैर्य पूर्वपद्धतीच्या एखाद्या महामहोपाध्यायासच होऊं शकतें. ज्यावर पाश्चिमात्य विद्येचा थोडाबहुत संस्कार झाला आहे, त्यास वरील गोष्टी निर्दोष व संग्रहणीय आहेत, असें निदान उघडपणें तरी म्हणतां येत नाहीं. तेव्हां तो आपल्यासाठीं त्यांतल्या त्यांत सवड काढीत असतो. वरील सुधारणा अत्यंत इष्ट आहेत. पण त्यांचा अनुक्रम करण्याचा अजून काळ आला नाही, ही एक त्यांची बोगण्याची पद्धत होय. कधीं कधीं तो आपण त्या करण्यास तयार आहों, पण इतरांची तयारी नसल्यामुळे आपणास त्यांबरोबर रखडावें लागत आहे, असें म्हणत असतो. “मला अर्वाचीन शिक्षण मिळाल्यामुळे माझें मन विकसित झालें आहे व मला चांगलें वाईट कळूं लागलें आहे; पण शेकडों लोकांस त्या शिक्षणाचा फायदा मिळाला नसल्यामुळे त्या सुधारणांचें महत्त्व व आवश्यकता हीं त्यांस समजत नाहीत व तीं त्यांस आपल्या आपण समजूं लागेतोंपर्यंत त्यांवर त्या लादणें बरोबर नाही. याकरितां त्या सुधारणांचा स्वीकार करण्याची तयारी सर्वांकडून होईपर्यंत मलाही त्यांचेंच अनुसरण केलें पाहिजे. शुद्ध असलें तरी लोकविरुद्ध असें आचरण करून त्यांतून बाहेर पडण्यांत काय अर्थ आहे ? साऱ्या लोकांची जी सुधारणा ती खरी सुधारणा. तथापि “उतावीळ” सुधारकांना आपल्या सुधारणांचा अंमल लौकर बसावा, असें वाटत असेल तर त्यांनी आपली एक लहानशी जात काढून, त्या सुधारणा प्रचारांत आणाव्या आणि त्या हितावह आहेत, असें प्रत्यक्षपणें लोकांच्या अनुभवास आणून द्यावें, म्हणजे लोकही त्यांचें तेव्हांच अनुसरण करूं लागतील. म्हटलें आहे, “बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाउलें” इत्यादि. हें वाग्जाल पसरणारे दोन मतलब साधण्यास पहात असतात. दुसऱ्यांवर उलटून पडून

आपलें भागूवाईपण छपवावयाचें आणि आपले विचार उदार असल्याबद्दल शेखी मिरवावयाची, आपण होऊन रुढ चालीविरुद्ध प्रसिद्धपणें कांहीं बोलावयाचें नाही, व आचरणांत सामान्य लोकांच्यापुढें जावयाचें नाही, पण शिळोप्याच्या सभांत विचाराची बरीच उदारता जपून जपून प्रकट करावयाची—हा नेहमीचा थाट ! एखादे प्रसंगी कोणी घुलवीत घुलवीत गळचांत घोंगडें घालण्याचा प्रसंग आणिलाच, तर तद्दिशीं मोर्चा फिरवून “तुम्हींच कां करून दाखवीत नाहीं, तुम्ही स्वतंत्र जात कां स्थापीत नाही ?” असा प्रलाप करूं लागावयाचें !

असले ढोंगी लोक “जात कां करीत नाहीं” म्हणून आपण आपल्या प्रतिपक्षांस जो प्रश्न करतात त्यांत त्यांचे अनेक प्रकारचे हेतु असतात. जे कोणी सुधारणेचें पाऊल पुढे पडावें म्हणून व्याख्यानें, संभाषणे, वाद किंवा लेखी चर्चा करीत असतात, त्यांचा आपणांस मोठा कंटाळा आहे, या लोकांस वेळ अवेळ अगदीं समजत नाहीं, संसारांतल्या अडचणी त्यांस माहीत नाहींत, व्यर्थ वलगनां करण्याखेरीज त्यांचे हातून कांहीं होत नाहीं, अशी आपली पक्की खातरी होऊन गेली आहे, असें दाखविण्यासाठीं “उतावीळ” सुधारकांचे तोंड बंद करण्याच्या इराद्यानें हे हा दांभिकपणाचा प्रश्न त्यांस करीत असतात, अशी त्याविषयीं आमची एक कल्पना आहे. दुसरें आम्हांस असें वाटतें कीं, हें खरोखरीच भेकड असतात. यांना अमुक सुधारणा चांगल्या आहेत, आणि त्या होतील तर फार चांगलें होणार आहे, असें खरोखरीच वाटत असते. पण त्या करण्यास आपण होऊन हात घालण्याचें धैर्य त्यांच्या अंगीं नसतें. आपण होऊन कोणतीही गोष्ट करूं लागण्याचें धैर्य तर एकीकडेच राहिलें; पण कोणतीही अरूढ गोष्ट प्रशस्त आहे, असें उघडपणें प्रतिपादण्याचें धैर्यही या बाबूंच्या अंगीं असत नाहीं. लोकांस अप्रिय असें बोलणें लोकांनीं बोलावें; त्यांपासून होईल ती नाचक्की करून घ्यावी; पादचासारखा चिवटपणा करून वर्षानुवर्ष संक्षोभक विषयांची चर्चा चालवावी, व असें करतां करतां त्यासंबंधानें लोकांची नजर बरीच स्थिर झाली, म्हणजे तसले विषय कानीं आले असतां ते भांवावून न जातां त्यासंबंधाचा वाद, ते नाके मुरडीत कां होईना, पण थोडाबहुत ऐकूं लागले, म्हणजे मग हे एखादे वेळीं चोरूनमारून त्याला अनुकूल असा एखादा शब्द काढूं लागतात ! पुढें आचरणाचा प्रसंग येतो ! तो आला कीं यांचें घोडें अगदींच उभें रहातें. दुसऱ्यांनीं आरंभ करून अगदीं नवीन चाल पुर्तीं प्ररूढ झाली म्हणजे मग हे सहाजनाच्या ओघाबरोबर तिच्याप्रमाणें व्यवहार करूं लागणार ! पर्वतीच्या तळचावर कोणी जवळ नसतां जर त्यांना तुम्ही असें विचाराल कीं, ‘जेवायला बसतांना मुकटा लावून घेण्यांत कांहीं अर्थ आहे असें तुम्हांस वाटतें काय ?’ तर ते तुम्हांपाशीं असें कबूल करितील कीं, ‘कांहीं अर्थ नाही’; पण याच कबुलीच्या जोरावर

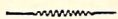
त्यांना तुम्ही पुढे जर असा प्रश्न कराल कीं, 'रावजी, जर त्यांत तुम्ही कांहीं अर्थ नाहीं, असें म्हणतां, तर ज्या वेळेस तुम्हीं आणि वायको येवढीं दोनच माणसें घरांत असतां, तेव्हां वायकोकडून ओंवळघानेंच स्वयंपाक कां करवीत नाहीं ? व तुम्ही ओंवळघानें कां जेवीत नाहीं ?' अशा प्रश्नावर त्यांचेकडून असें उत्तर येईल कीं, 'छे: वोवा, तें आमच्यानें व्हावयाचें नाहीं. सारे लोक ओंवळघानें जेऊं लागले; घरांतील वायकांना ओंवळघाचें कांहीं वाटेनासें झालें, मोठमोठ्या समाराधनांत, श्राद्धपंक्तींत व लग्नकार्यांतील मेजवान्यांत ओंवळघानें जेवावयास वसण्याचा प्रघात सर्वत्र सुरू झाला, म्हणजे मग आम्ही ओंवळघानें जेवायला वसण्यास मागेंपुढें पहाणार नाहीं ! तोंपर्यंत आम्ही आपला आहे हा क्रम चालू ठेवणार ! जर तुम्हांस धैर्य असेल तर तुम्ही आपले ओंवळघानें वसूं लागा, आणि आम्हीही तुमच्यासारखेंच लौकर करूं लागावें, अशी तुमची इच्छा असेल, तर तुम्ही खटपट करून थोड्या दिवसांत बहुतेक लोक तदनुसार वर्तन करतील, असें करा; म्हणजे आमची तयारी आहेच ?' तात्पर्य काय कीं, कोणतीही सुधारणा झाल्यावर ती करूं लागण्यास प्रवृत्त होणारे हे 'थंडे' सुधारक होत ! म्हणजे एखादी नवीन चांगली गोष्ट स्थापित होऊन तिला जुनेपणाचें स्वरूप येऊं लागलें, किंवा नवीन तीप्रमाणें आचरण न करणाराचा उपहास होण्याचे दिवस येऊन ठेपले, म्हणजे हे विचारी सुधारक पुढें सरसावून लोकांपवादास न जुमानतां देशास कल्याणकारक अशा सुधारणेचा अवलंब करण्यास निघणार. अशा सुधारकांस सुधारक म्हणावे किंवा त्यांनी काढलेल्या दुर्धारक संज्ञेनें त्यांचा व्यपदेश करावा, याचा निश्चय करणें वाचकांवरच सोंपवितों.

'जात कां करीत नाहीं ?' असा प्रश्न करणारे आपण काय बरळतो याचा क्षणभर तरी विचार करतात काय ? जात करणें म्हणजे कां चिखलाचें पार्थिव करून दोन घटकांनीं फेंकून देणें, कीं नदीला गढूळ पाणी असतां, तिच्या कांठावर वाळूत झरा उकरणें, कां उन्हाळ्यासाठीं घरापुढलें अंगण खणून सारवून स्वच्छ करणें, कां चार दिवसांच्या उत्सवासाठीं लव्हाळघानें आच्छादिलेला मंडप घालणें—कीं आहें तरी काय ? 'जात करा' ! आजपर्यंत काय थोड्या जाती झाल्या आहेत ? परब्रह्म आणि माया या पहिल्या दोन जाती ! पुढें हिंदुस्थान वसविण्यासाठीं ब्रह्मदेवाच्या मुखांतून, वाहूंतून, ऊरूंतून, व पायांतून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार जाती अवतरल्या ! या देवकृत चार जाती आम्हांस पुरेशा न होऊन, आम्ही केवढा जातिपसारा करून ठेवला आहे ! हें या प्रश्नकारांस ठाऊक नाहीं काय ? जातीच्या अनेकपणापासून होणाऱ्या दुष्परिणामांची फळे आम्ही प्रतिदिवशीं भोगीत असतां हे अविचारी, स्वार्थसाधु, किंवा भेकड लोक आम्हांस नवीन जात करावयास सांगतात, तेव्हां यांच्या

शहाणपणाला काय म्हणावे ? अथवा ते यांच्या अंगी आहे किंवा नाही याचाच संशय आहे ! जातींमुळे आपला देशाभिमान किती संकुचित झाला आहे; जातींमुळे ज्ञान, कला, शास्त्रे वगैरे जेथल्या तेथे कशी कोडल्यासारखी झाली आहेत; जातींमुळे धर्मविचारांत व आचारांत किती मतभेद उत्पन्न होऊन तो परस्पर वैरास, छलास, व मत्सरस कारण झाला आहे; जातींमुळे अन्नव्यवहार, विवाह वगैरेच्यासंबंधाने किती गैरसोय झाली आहे; जातींमुळे देशांतल्या देशांत किंवा परदेशीं प्रवास करणे किती कठिण झाले आहे; जातींमुळे परद्वीपस्थ व परधर्मीय लोकांपासून अलग रहावे लागत असल्यामुळे केवढे नुकसान होत आहे; जातींमुळे आमची भूतदया, आमचे बंधुप्रेम, आमची उदारता, धर्मबुद्धि, आमची परोपकार-रति, आमचे विचार यांचे क्षेत्र किती मर्यादित झाले आहे, याची या 'धीर' सुधारकांच्या मनांत खरी कल्पना कधीच येत नाही काय ? किंवा ती येत असूनही ते आम्हांस आणखी एक नवीन जात काढण्यास सांगतात काय ? कदाचित् एके काळीं या इतक्या जाती कांहीं विशेष कारणांमुळे अस्तित्वांत येणे अपरिहार्य होतें. पण येथून पुढे जो या देशांत नवीन जात काढण्याचा प्रयत्न करील तो त्याचा हितचिंतक न समजतां दुष्ट शत्रूच समजला पाहिजे. आज ज्या आम्ही अनेक विपत्ति भोगीत आहों त्यांपैकी ज्यांचे जनन आमच्यांतील जातिभेदापासून झाले नाही, असे म्हणतां येणार आहे, अशा फारच थोड्या असतील ! धर्म-विषयक किंवा राज्यविषयक गोष्टींच्यासंबंधाने मतभेद होऊन निरनिराळे पंथ किंवा पक्ष उपस्थित होणे हा प्रकार आमच्यांतील जातिभेदांहून फार निराळा आहे. तसेंच, अध्ययन व व्यवसाय यांच्या भेदाप्रमाणे तत्त्ववेत्ते, कवि, राजकार-स्थानी, शिल्पी, वैद्य, वकील, सावकार, शेतकरी, ऋणको असे लोकसंख्येचे अनेक वर्ग होणे यांतही कोणत्याही प्रकारचा अस्वाभाविकपणा नाही. पण येथे ज्या प्रकारचा जातिभेद रूढ आहे त्या प्रकारचा जातिभेद वृद्धिंगत न होतां जितका क्षीण होत जाईल तितका बरा, असे कोणीही समंजस मनुष्य कबूल करील. असे असतां जो मतभेद दहापांच वर्षांत, चर्चेची टकळी चालली असतां, रसातळास जाणार, व ज्या सुधारणा पाश्चिमात्य शिक्षणाचा सपाटा आणि ब्रिटिश अंमल यामुळे शेंपन्नास वर्षांत सहज घडून येणार, त्यासाठी नवीन जात करण्यास सल्ला देणारांचे सौजन्य किंवा दूरदर्शित्व यांचे काय वर्णन करावे ?

सामाजिक सुधारणेस अत्यंत अनुकूल काल, सांप्रत काल

सुमारें तीन पिढ्यांपूर्वी म्हणजे पाऊणशें वर्षांपूर्वी आम्ही राष्ट्रीयस्वातंत्र्य-शैलाच्या शिखरावर होतो. तें स्थान तरी आम्हीं मुसलमानांपासून मोठ्या कष्टानें काबीज करून घेतलें होतें. आमच्या अंगांत राज्यकौशल्य असतें तर तें स्थान आम्हीं जाऊं दिलें नसतें. पण तसें कोठून होणार ? पूर्वीपासून खऱ्या देशाभिमानाची कल्पना या हिंदू लोकांस नाहीं, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ती असली तर मुसलमानांस देखील आम्ही येथें पादशाही स्थापूं दिली नसती. पण तो 'राम' आम्हांत केव्हांही नव्हता. व्यक्तिशैर्य येथें आढळत नाहीं असें नाहीं. तें बरेंच आहे. तसेंच, रजपुतांसारख्या कांहीं जातीच्या जाती रणशूर आहेत. पण उपयोग काय ? जेथें शौर्य आहे, तेथें अक्कल नाहीं, व जेथें अक्कल आहे तेथें शौर्य नाहीं अशी आमची चिरकालीन स्थिति होऊन वसली आहे. कांहीं विशेष कारणांमुळे या महाराष्ट्र देशांतील लोकांत अक्कल आणि शौर्य यांचा स्वल्पकालीन संयोग झाल्यामुळे त्यांनीं मुसलमानांचें पारतंत्र्य जूं झुगारून दिलें, व कांहीं वेळ स्वराज्याचा उपभोग घेतला. पण मुसलमानांहून वरिष्ठ शत्रूंशीं झगडण्याचा प्रसंग आल्याबरोबर तेही आपलें कष्टार्जित स्वातंत्र्य गमावून वसले ! इंग्रजासारख्यांशीं आमची गांठ पडून, सान्या भारतीयांस परवशता आली, ही गोष्ट तर फार वाईट झाली, यांत संशय नाहीं. पण तीव्रदल विशेष खेद करणें आम्हांस बरोबर दिसत नाहीं. इंग्रजांपूर्वी आम्ही मुसलमानांचे गुलाम कशासाठीं झालों ? ज्या आम्हांला मुसलमानांसारख्या शुद्ध दांडग्या व धर्मवेड्या लोकांपासून आपल्या स्वातंत्र्याचा वचाव करता आला नाहीं, ते आम्हीं वकऱ्यांसारखे चतुर, शूर व कारस्थानी आंग्लभौमांच्या स्वाधीन झालों यांत नवल तें कोणतें ? मुसलमानांनीं आम्हांस पादाक्रांत केलें त्याच वेळेस असें सिद्ध झालें की, या भरतखंडांत राहणाऱ्या आर्य लोकांत स्वातंत्र्यरक्षणाचें सामर्थ्य राहिलें नाहीं. मुसलमानांच्या पाठीमागून आम्हांस इंग्रज न जिकते तर त्यांचे काका दुसरे कोणी तरी जिकते ! इंग्रजांबरोबरच किंवा त्यांच्या पूर्वीपासूनही पोर्तुगीज, दच, फ्रेंच वगैरे युरोपीअन लोक आपलें राज्य येथे स्थापण्याची खटपट करीतच होते ! आज आम्ही इंग्रजांची प्रजा नसतो तर पोर्तुगीज, दच, किंवा फ्रेंच लोकांची असतो ! आणि उद्यां इंग्रजांचें राज्य नाहीसें झालें तर आम्ही स्वतंत्र

होणार आहों कीं काय ? त्याचें नांव कशाला ? ती गोष्ट स्वप्नांतसुद्धां आणा-
वयाची गरज नाही ! इंग्रज गेले तर रूस आमच्या छातीवर पाय देण्यास तयार
आहेतच ! तात्पर्य काय कीं, राष्ट्रीय स्वातंत्र्य राखण्यास लागणाऱ्या गुणांचा
आम्हांत पूर्णपणें लोप झाला आहे व त्यांचा फिरून आविर्भाव होऊं लागून त्यांची
वरीच वृद्धि होईपर्यंत, ते फिरून प्राप्त होण्याची आशा करणें अगदीं व्यर्थ
आहे. राजकीय स्वातंत्र्य जाणें ही अत्यंत खेदजनक गोष्ट खरी. हें जाणें म्हणजे
शरीरांतील सर्व इंद्रियें आणि त्यांचे व्यापार यांचें पोषक असें जें चैतन्यसारतत्त्व
तें नाहीसें होणें होय. पण तें गेले म्हणून रुदन करीत वसण्यांत काय फायदा
आहे ? जगावयाचें असेल व जगणें तें चांगल्या प्रकारचें जगणें हवें असेल, तर तें
चैतन्यसारतत्त्व फिरून आपल्या हातीं येण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, व सांप्रत
कालीं राष्ट्रसभादि साधनांच्या द्वारे तो जितका होण्यासारखा आहे तितका
आम्ही करीत आहों. तेव्हां त्यासंबंधानें आज येथें विशेष लिहिण्याची आमची
इच्छा नाही. चालू घटकेची आमची परवशता राजकीय दृष्टीनें अत्यंत शोच्य
आहे, हें निर्विवाद आहे; पण कोणतीही स्थिति सर्वांशीं दुःखमय असत नाही,
असा जो पुरातन न्याय आहे तदनुरोधानें आमची सांप्रत शोच्य परवशता सुद्धां
केवळ दुःखमय आहे, असें आमच्यानें म्हणवत नाही. या परवशतेमुळे राज्य-
प्रकरणांत आम्ही शून्यत्वाप्रत पावलों आहों, व त्या शून्यत्वामुळे आमच्या
कर्तृत्वशक्तीचा बराच न्हास होत आहे, हें निःसंशय आहे. तथापि आम्ही थोडे
हातपाय हालवूं, तर याच परवशतेपासून आम्हांस आपलें फार दिवस नष्ट
झालेलें सामाजिक व धार्मिक स्वातंत्र्य स्थापितां येणार आहे.

जे लोक राजकीय प्रकरणांत स्वतंत्र असतात, ते सामाजिक व धार्मिक
प्रकरणांत स्वतंत्र असतातच, असा नियम नाही. किंबहुना राजकीय स्वातंत्र्य
असूनही, सामाजिक व धार्मिक गोष्टींत अत्यंत तीव्र दास्यपाशानें सर्व प्रकारें
जखडलेले असे अनेक लोक असतात. काहीं अंशीं नष्ट झालेलें राजकीय
स्वातंत्र्य फिरून संपादणें सवघड आहे. कारण, तें हिरावणारा शत्रु परका असतो,
व त्याचा मोड केला म्हणजे तें फिरून प्राप्त होण्यासारखें असतें. सामाजिक व
धार्मिक गुलामगिरीची तशी गोष्ट नाही. अगोदर फार वर्षांच्या सवईमुळे अशा
प्रकारची गुलामगिरी, गुलामगिरी आहे, असें पुष्कळांस वाटेनासें झालेलें असतें.
ज्याप्रमाणें शरीरांत अनेक वर्षे ठाणें करून राहिलेल्या व्याधीपासून फारसा त्रास
होईनासा होतो, त्याप्रमाणें जे कष्टावह सामाजिक व धार्मिक आचार—ते
आपणापाठीमागें केव्हां लागले, ते परिहार्य आहेत किंवा अपरिहार्य आहेत,
त्यांचा अंमल आपणावर कोणाकडून होत आहे, तो अंमल करण्याचा त्यांस
काय अधिकार आहे, वगैरे गोष्टीविषयीं आपणास गूढ अज्ञान असतें—ते

आचार त्रयस्थास कितीही पीडाकर वाटले तरी खुद्द आपणास ते तसे वाटत नाहीत. तथापि त्यांपासून आपल्या शरीरावर व मनावर जे दुष्परिणाम होण्यासारखे असतात, ते होतच असतात. मादक द्रव्यांचे सेवन नित्य करणाऱ्या मनुष्याच्या ज्ञानतंतूस येणारी क्षीणता त्याची त्याला किंवा त्यासारख्या इतर व्यसनी लोकांना नीट समजली नाही, म्हणून ती येत नाही, असे म्हणणे ज्याप्रमाणे बरोबर होणार नाही, त्याप्रमाणे मूर्खपणाच्या सामाजिक व धार्मिक आचारापासून राष्ट्रस्थितीवर होणारे दुष्परिणाम त्या राष्ट्रांतील लोकांच्या लक्षांत आले नाहीत, म्हणून ते होत नाहीत, असे म्हणणेही बरोबर होणार नाही. जोंपर्यंत अशा रीतीने क्षीण झालेल्या लोकांस त्यांहून श्रेष्ठ अशा लोकांशी झगडण्याचा प्रसंग आलेला नसतो, तोंपर्यंत त्यांची आयुष्ययात्रा केवळ कष्टमय असते, असे म्हणता येत नाही. पण जेव्हा त्यांचा वरिष्ठांशी प्रसंग येऊन ठेपतो, तेव्हा त्यांस आपल्या क्षीणतेचे भान होऊं लागते व एकाएकी जाग्रदवस्था त्यांस प्राप्त झाल्यासारखे होऊन, आपली अशी दशा कां झाली असावी, असे विचार त्यांचे मनात येऊं लागतात. हा उद्बोध योग्य वेळीं होणे ही दैवाधीन गोष्ट आहे. शरीरांतील व मनांतील सारा जोम नाहीसा झाल्यावर जर हा उद्बोध झाला, तर त्यापासून कांहीं एक फायदा होत नाही. नाड्या ठार बंद पडल्यावर संजीवनीचे तरी काय चालणार ? रुधिराभिसरण थोडेंवहुत सुरू असलें; छातींत, हातांत व पायांत तें चालू आहे, असें यत्किंचित् जर व्यक्त होत असलें, तरच मात्रांचे वेढे उगाळण्यांत आणि ते जिभेला लावण्यांत कांहीं अर्थ आहे. शेवटच्या श्वासावाटे प्राणवायु बाहेर पडून सारें शरीर थंड झाल्यावर, मात्रांचा मारा करीत सुटण्यांत जसा कांहीं अर्थ नाही, त्याप्रमाणे फार प्राचीन धार्मिक व सामाजिक दुराचारांमुळे ज्या राष्ट्रांतील सारा तक्वा नाहीसा झाला आहे, त्या राष्ट्रांतील लोकांचा सुधारलेल्या राष्ट्रांशी संबंध घडून त्यांचा मूर्खपणा त्यांस कळू लागण्यांत कांहीं अर्थ नाही. प्राणोत्क्रमणाचे वेळीं वाचा बसल्यावर कांहीं तरी बोलण्यासाठीं धडपड करणाऱ्या मरणोन्मुखाची जी स्थिति असते, ती असल्या लोकांची असते. वरिष्ठ लोकांच्या सान्निध्यामुळे असले लोक अखेरीस नामशेष होतात ! आम्हांवर कसा प्रसंग गुदरणार आहे हें आजच खात्रीने सांगवत नाही. राजकीय दृष्टीने सध्यां आम्ही मेल्यासारखेच आहों. पण ज्यांनीं आम्हांस राजकीय शून्यता आणिली आहे, त्यांच्याच सान्निध्यामुळे आमच्या धार्मिक व सामाजिक गाढ मूढतेस धक्के बसू लागले आहेत. इंग्रज लोक आम्हांस जें शिक्षण देत आहेत व त्यांच्या अमलांत विचारस्वातंत्र्याचा जो उपयोग आम्हांस प्राप्त होत आहे, त्या शिक्षणाच्या आणि विचारस्वातंत्र्याच्या वळशांनीं आम्हांस जी जागृति होऊं लागली आहे ती हवी असल्यास आम्हांस पाहिजे तितकी कल्याणकारक करून घेतां येणार आहे. पुष्कळांचा असा समज आहे

कीं, सुधारणेचा आरंभ होणें तो राजविषयक सुधारणेपासून झाला पाहिजे. राजकीय सुधारणेविषयीं फारसा मतभेद असत नाहीं; त्यामुळें ती घडवून आणण्यासाठीं एकमेकांस मदत करण्याच्या कामीं एकाचा दुसऱ्याशीं म्हणण्यासारखा विरोध येऊं शकत नाहीं. स्वातंत्र्य हें सर्वांस प्रिय आहे. आमची राजकीय सुधारणा म्हणजे आमच्या नष्ट झालेल्या स्वातंत्र्याच्या पुनःप्राप्ती-विषयीं प्रयत्न करणें होय. ही गोष्ट जितकी आम्हां महाराष्ट्रीयंांस तितकीच वंगवाश्यांस, गुर्जरस्थांस, तेलंगणस्थांस, कर्नाटकीयांस, पारसीकांस, महंमदीयांस व इतरांस इष्ट असणें स्वाभाविक आहे, व म्हणून त्यांचें एकीकरण होणें शक्य आहे, व तें होऊं लागलें आहे. सामाजिक व धार्मिक सुधारणांची तशी गोष्ट नाही. यांसंबंधानें आमची कांहीं प्रिय वस्तु कोणीं नेली आहे, आणि आम्हांस फिरून ती संपादावयाची आहे, असें नाही. उलट आमची आहे ती स्थितीच उत्तम आहे, व तींत फेरफार करण्याचा प्रयत्न करणें हाच प्रमाद होय असें आम्हांपैकी पुष्कळांस वाटत असल्यामुळें जे थोडे वेडेपीर सामाजिक व धार्मिक सुधारणेच्या छंदास लागले आहेत, ते समाजांत निष्कारण असंतोष व कलह उत्पन्न करून, स्वतःस कांहीं फायदा नसतां अप्रिय करून घेत आहेत ! हें असें न करतील तर सर्वांस इष्ट अशा ज्या राजकीय, व्यापारीय, शिक्षणीय व इतर सामान्य सुधारणा, त्या एकमतानें करण्यास पुष्कळांची प्रवृत्ति होणार आहे. सामाजिक व धार्मिक गोष्टींविषयीं तंटे उपस्थित केल्यामुळें, राजकीय गोष्टींत एकदिलानें वागणें दुरापास्त झाले आहे !

अशा प्रकारच्या आक्षेपांकांस आम्ही असा प्रश्न करतो कीं, इंग्रज लोकांनीं तुम्हांस जिकलें त्या वेळेस तुम्हांत कोणत्याही प्रकारचे सामाजिक किंवा धार्मिक तंटे नव्हते. त्यावेळेस राजकीय सत्ता तुमच्या हातीं असून, सामाजिक व धार्मिक प्रकरणांत पूर्ण ऐकमत्य होतें. असें असून परशव्रूस तुम्ही हार कां गेलां ? सैन्य-बल, द्रव्यबल, संख्याबल इत्यादि यशाची बाह्योपकरणें तुमच्या हातीं असून, व धार्मिक आणि सामाजिक गोष्टींत तुम्हांस द्वैत माजलेलें नसून, तुमची अशी दाणादाण कां झाली ? व पंचवीसचाळीस वर्षांच्या आंत तुम्ही इतके वीर्यहीन कसे झालांत ? आम्हांस असें वाटतें कीं, पेशवाईचा जो मोड झाला तो आमची सामाजिक व धार्मिक स्थिति जशी पाहिजे होती तशी नव्हती म्हणून झाला. आणि तेथून पुढेंही आम्हांस सुदशा प्राप्त होण्यास व ती कायम राहण्यास, आम्हीं आपली गृहस्थिति व धर्माचार सुधारण्याचा प्रयत्न प्रथम केला पाहिजे व तो करण्यास अत्यंत अनुकूल काल सांप्रत काल आहे. चांगली राजकीय स्थिति ही चांगल्या गृहस्थितीचें फळ आहे. सबब या दोहोंच्या सुधारणेस प्रथम लागलें पाहिजे.

सामाजिक सुधारणेस अत्यंत अनुकूल काल, सांप्रत काल

(नंबर २)

गर्भस्थ पिंड पहिले कांहीं महिने एकरूप असतो. त्यांत अवयवभेद किंवा मज्जा, स्नायु, मांसपेशी, शिरा, नाड्या असा भेद नसतो. सारा पिंड एका द्रव्याचा गोळा असतो. पुढे त्यांत हळू हळू विकार होत जाऊन मेंदू, काळीज, फुफ्फुसे, कोठा, असे शरीराच्या आंतल्या भागांत असणारे अवयव अस्तित्वांत येऊं लागतात, व हातपाय, नाकडोळे वगैरे बाह्य अवयवही हळूहळू दृग्गोचर होऊं लागतात. सारांश एकरूपता आणि एकधर्मता यांचा क्रमाक्रमानें लोप होत जाऊन बहुरूपता आणि बहुधर्मता प्राप्त होत जाणे हा जसा वनस्पतींच्या व प्राण्यांच्या शरीराचा अनादिसिद्ध नियम आहे, त्याप्रमाणेंच समाजदेहसुद्धां प्रथमावस्थेंत एकरूप असतो. प्राथमिक किंवा आद्य समाजांत राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक आचारांचें पृथक्करण झालेलें नसतें. मनुचें धर्मशास्त्र घेतलें तर त्यांत राजकीय, सामाजिक व धार्मिक आचारांचा स्पष्ट भेद नसून त्या सर्वांस एका दावणींत गोवले आहे, असें दिसून येतें. ज्याप्रमाणें समाजाच्या प्रथमावस्थेंत मनुष्यांना हे तीन आचार पृथक् आहेत असें वाटत नाही, त्याप्रमाणें त्या आचारांचें शासनही निरनिराळ्या व्यक्तींकडून करविण्याची कल्पना त्यांच्या मनांत येऊं शकत नाही. त्या स्थितींत समाजनायक म्हणजे 'राजा' हाच राजकीय, सामाजिक व धार्मिक आचारांचा शास्ता असतो. राष्ट्राच्या वतीनें सामदाम वगैरे करावयाचें झालें तरी तें राजानेंच करावयाचें; राष्ट्राच्या देवतांचे पूजन करावयाचें तेंही राजानेंच करावयाचें; एखाद्यानें रूढ धर्माविरुद्ध आचरण केलें तर त्याला जो दंड करावयाचा तोही राजानेंच करावयाचा. तसेंच कोणी कोणत्या प्रकारचा पोषाख करावा, कोणी कोणतीं पिकें करावीं, कोणी कोणता व्यापार करावा, कोणीं कसें रहावें, कोणते खेळ खेळावे, कोणत्या करमणुकी चालू असाव्या, कोणत्या विद्या शिकाव्या—वगैरे हरेक प्रकारच्या सामाजिक व्यवहाराचा निश्चयही राजाकडूनच होतो. ज्याप्रमाणें झाडाला फांद्या फुटूं लागण्यापूर्वी बरेच दिवस त्याचा एकच कोव किंवा सोट असतो, व पुढे अस्तित्वांत येणाऱ्या शाखा तदन्तर्गत असतात, त्याप्रमाणे समाज बराच वाढला, अथवा जुना

झाला म्हणजे त्यांत ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या शाखा उद्भवतात आणि स्वतंत्र खातीं करून बसतात, त्या त्याच्या शैशवांत किंवा प्रथमावस्थेंत एकमेकांत गुंतून गेलेल्या असून, बुद्धीस त्यांतील भेद कळत नसतो. तेव्हां अशा स्थितींत अमुक सुधारणा आधीं होते, व अमुक मागाहून होते असें आग्रहानें म्हणणें हें शुद्ध साहस आहे. हे तीन आचार निराळे वाटूं लागून, त्यांत सुधारणा करण्याची इच्छा होणें हा प्रकार बहुधा एकाच कालीं घडूं लागत असावा, असें अनुमान करणें हेच प्रशस्त आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं धर्म, राज्य आणि सामाजिक व्यवहार यांतील भेद एकसमयावच्छेदेंकरून होणारा आहे. समाजाच्या एकाच बुडल्याला या तीन खांद्या किंवा हे तीन अंकूर एकदम फुटतात. ते फुटल्यावर पुढें असा प्रश्न निवतो कीं त्यांपैकीं प्रथम कोणती खांदी वाढीस लागते, व कोणत्या खांदीच्या वाढीनें बाकीच्या खांद्यांच्या वाढीस मदत होते ? या प्रश्नाविषयीं पुष्कळ मतभेद आहेत. कित्येकांचें असें म्हणणें पडतें कीं, ज्याप्रमाणें प्राण्याच्या शरीराचा कोणताही भाग विशेष पुष्ट होऊं लागला, म्हणजे रक्ताचा बराच भाग त्याच्या पोषणाकडे जाऊन बाकीच्यास त्याचा स्वल्प अंश मिळूं लागतो, व त्या मानानें त्याची वाढ मागसते, त्याप्रमाणें, धर्म, राज्य व सामाजिक व्यवहार ह्या ज्या समाजाच्या मुख्य तीन क्रियाशाखा, त्यांपैकीं कोणत्याही एकीच्या सुधारणेकडे समाजाचें विशेष लक्ष वेधलें, तर इतरांकडे तें तितकें कमी पडून, त्या मानानें त्यांची सुधारणा मागे पडते. दुसऱ्या कित्येकांचें असें म्हणणें आहे कीं, धार्मिक, राजकीय, आणि सामाजिक आचार यांचा उद्भव जरी सामान्य कारणापासून एकाच वेळीं होत असला तरी पुढें त्यांपैकी एकाची वाढ आधीं आणि बाकीच्यांची मागून होणें अवश्य असतें. प्राण्याच्या शरीरांत ज्याप्रमाणें मेंदू, काळीज व कोठा हे मुख्य तीन भाग आहेत, त्याप्रमाणें समाजाच्या शरीराचे धर्माचार, राज्याचार आणि समाजाचार हे मुख्य तीन भाग आहेत; व दिसण्यांत जरी तीन सारख्या महत्त्वाचे दिसतात, तरी सूक्ष्म विचार करतां ते कमी अधिक महत्त्वाचे आहेत, व त्यांत जो अधिक महत्त्वाचा असतो त्याच्या वाढीवर इतरांची वाढ अवलंबून असते, असें दिसून येतें. या मतानुरोधानें कित्येक असें म्हणतात कीं, प्राण्यांच्या शरीराचे व्यापार यथास्थित चालण्यास, ज्याप्रमाणें सर्वांआधीं त्याचा मेंदू साफ असणें जरूर आहे, त्याप्रमाणें समाजशरीर नीट चालण्यास त्याच्या मज्जास्थानीं किंवा मेंदूच्या जागीं असणारी जी त्याची शासनपद्धति म्हणजे राज्यव्यवस्था ती शाबूद पाहिजे. तींत यत्किंचित् बिघाड झाला कीं, साऱ्या शरीरास अस्वास्थ्य उत्पन्न होणार. दुसरें असें म्हणतात कीं, राज्यपद्धतीचा एवढा महिमा गाण्यांत कांहीं अर्थ नाही. रक्त शुद्ध करण्याचें साधन जें काळीज तें धड असेल व त्यांत हवें तितकें चलन एकसारखें होत असेल तरच प्रकृति दुःस्त राहून, शरीरांतस्थ

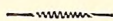
इतर कारणांचें यथास्थित संगोपन व वृद्धि होणार आहेत ! रक्त विघडलें कीं सारें विघडलें, व तें न विघडणें हें काळिजाच्या वळकटीवर अवलंबून आहे. सवव ज्याप्रमाणें शरीरांतली दुसऱ्या इंद्रियांपेक्षां या इंद्रियाची विशेष काळजी वाहणें अवश्य आहे, त्याप्रमाणें समाजशरीराचें हृदय किंवा काळीज जो धर्म त्याविषयीं लोकांनीं विशेष काळजी घेतली पाहिजे. धर्मसंशोधन हें लोकांचें आद्य कर्तव्य होय. धर्मग्लानि, धर्मकलुषता, धर्मशैथिल्य, धर्मावहेलना हीं समाजाच्या अस्वास्थ्याचीं निश्चयात्मक निदर्शकें होत. तेव्हां ज्यांना समाजशरीराची पुष्टि राहून त्याचे सर्व व्यापार यथास्थित चालावे अशी इच्छा असेल त्यांनीं त्याच्या धर्म-हृदाची कोणत्याही प्रकारची हयगय करतां कामा नये. समाजाचें वरें-वाईट सर्वथैव त्याच्या आधीन आहे. तिसरे म्हणतात कीं, मेंदू व काळीज याहून कोठ्याची मातव्वरी फार आहे. जीवित्वास आधार जें अन्नपाणी तें अगोदर या ठिकाणीं येतें. त्याचें पचन होऊन त्याचा एक प्रकारचा द्रव होतो. हा द्रव पुढें काळिजांत शुद्ध होऊन रक्त होतो, आणि सर्व शरीरभर पसरून सर्व अवयवांस जीवन देतो. हा द्रव या कोठ्यांत तयार न होईल तर काळीज असून नसल्यासारखेंच आहे. तेव्हां जीवित्वरक्षक रसांचा झरा जो कोठा किंवा पक्वाशय त्याहून कोणतेंही अंतरिंद्रिय अधिक महत्त्वाचें नाही. सवव त्याविषयीं सर्वांहून अधिक काळजी घेणें जसें अवश्यक आहे, तसेंच समाजशरीरात पक्वाशयस्थानीय जो आचारसमूह त्यांवद्दल इतर आचारांहून अधिक खबरदारी ठेवणें फार अगत्याचें आहे. या आचारसमूहास कोणी गृहाचार किंवा कुटुंबस्थिति असें म्हणतात. ज्याप्रमाणें शरीराच्या सर्व प्रकारच्या पोषक रसांचा परिपाक कोठ्यांत होतो, त्याप्रमाणें समाजपोषक सर्व सामर्थ्यांचा संगम कुटुंबांत होऊन तेथें त्यांस परिपक्वता येते. येथून तीं कच्चीं किंवा सदोष अशीं बाहेर पडलीं तर त्यांनीं समाजशरीराचें चांगलें पोषण कधींच व्हावयाचें नाही. तेव्हां सर्वांआधीं गृहाचाराचें संशोधन केलें पाहिजे, म्हणजे कुटुंबस्थिति सुधारली पाहिजे. याप्रमाणें कोणी राजकीय, कोणी धार्मिक, व कोणी सामाजिक आचारांस प्रमुखत्व देऊन, बाकीच्यांस तदनुषंगी करतात. थोड्या वर्षांपूर्वीं आ. का. त्रि. तेलंग यांनीं मुंबईस जें एक मुरस व्याख्यान दिलें, व जें त्यावेळीं लोकांस अत्यंत प्रिय झालें, त्यांत त्यांनीं सामाजिक सुधारणेच्या अगोदर राजकीय सुधारणा झाली पाहिजे व बहुशः होते, अशा मताचें प्रतिपादन केल्याचें स्मरतें, व तेंच मत ज्यांस मान्य आहे, असे युरोपांत पुष्कळ विद्वान् व विचारी लोक आहेत; उलट धर्मसुधारणा झाल्याखेरीज दुसरी कोणतीही सुधारणा होणें शक्य नाही, असे प्रतिपादणारेही तिकडे पुष्कळ विद्वान् आहेत. हे विद्वान् नेहमीं असें म्हणतात कीं, आज जी युरोपांत असामान्य सुधारणा दृष्टीस पडत आहे ती त्या खंडांत सोळाव्या शतकांत जी प्रचंड धर्मक्रांति झाली तिचें फळ होय. ख्रिस्ती धर्मांत शिरलेल्या अप्रशस्त

आचारांचा त्याग आणि मूर्ख मतांचें खंडन, हें करण्याचा त्या वेळीं ज्यांनीं निश्चय केला त्यांना त्याबद्दल जरी अनेक यातना व संकटें भोगावीं लागलीं तरी त्यांनीं आपला निश्चय यत्किंचितही ढळूं दिला नाही. या निश्चयाचा यूरोपाच्या अलीकडील इतिहासावर केवढा परिणाम झाला आहे, हें अद्यापि पुष्कळांस बरोबर समजत नाही. तथापि तत्त्वशोधक अनेक इतिहासकारांचें असें म्हणणें आहे की, सत्पक्षमंडनाचा जो आवेश त्या शतकांत उद्भूत झाला त्यामुळे अलीकडील बहुतेक राजकीय सुधारणा झाल्या आहेत, व होत आहेत. या दोहोंहून भिन्न असा आणखी एक पक्ष आहे त्याचें असें म्हणणें पडतें की, गृहसुधारणा झाल्याखेरीज खरी व टिकाऊ धर्मसुधारणा व राज्यसुधारणा कधींच व्हावयाची नाही. ज्याप्रमाणें व्यक्ति कुटुंबाचे घटक होत त्याप्रमाणें कुटुंबें राष्ट्रांचे घटक होत. कुटुंबें सुधारल्याखेरीज राष्ट्रसुधारणा किंवा राजकीय सुधारणा कधींच व्हावयाची नाही. ज्या देशांतील कुटुंबांत कुटुंबाधिपति सुलतान व कुटुंबांतील इतर सर्व माणसें गुलाम, अथवा जेथले यच्चावत् भ्रतार प्राणपति आणि विवाहित स्त्रिया विनम्र दासी; किंवा जेथे पुरुषांनीं सशास्त्र अथवा अशास्त्र रीतीनें हव्या तितक्या स्त्रियांशी हव्या तेवढ्या वयापर्यंत रममाण व्हावें, परंतु जेथें अत्युच्च व सुशिक्षित वर्णांतील कोणत्याही वयाच्या स्त्रीचा भर्ता निवर्तला तर तिला फिरून पुरुषस्पर्श मिळावयाचा नाही इतकेंच नाही, तर तिच्या मनांत त्या सुखाची कल्पना न येऊं देण्यासाठी, किंवा तिला पहाणाराच्या मनांत तिच्याविषयीं तिरस्कार उत्पन्न होण्यासाठी मंडन, वसन व भोजन इत्यादि सर्व गोष्टींत तिला संन्याशाशीं प्रतिस्पर्धा करण्यास लावण्याचा प्रघात—अशा देशाची स्थाईक राजकीय सुधारणा कधींच व्हावयाची नाही; कारण, ती करण्यासारखे स्त्रीपुरुष अशा कुटुंबांत कधींच निपजावयाचे नाहीत, असें या पक्षांतील लोकांचें म्हणणें पडतें, व तें आम्हांस बऱ्याच अंशीं रास्त आहेसें वाटतें. ज्या वस्तूचा प्रत्येक घटक सदोष आहे, ती सारी वस्तू सदोष असलीच पाहिजे. ज्या देशांतील कुटुंबांत गुलामगिरी व क्रौर्य यांचा अंमल जारीनें गाजत आहे त्या देशांतील राज्यपद्धतींत ते दुर्गुण पूर्णपणें प्रतिबिंबित झालेच पाहिजेत, व तींत त्यांचें प्रतिबिंब पडलें म्हणजे त्या राष्ट्रास विकळा आलीच पाहिजे. अशा विकळेचें आज कित्येक शतकें आम्ही सर्वोत्कृष्ट भाजन होऊन वसलों आहों. ही भाजनता आम्हांस अलीकडे प्राप्त होत असलेल्या पाश्चिमात्य शिक्षणामुळे अप्रिय वाटूं लागली आहे. आम्हांस ती खरोखरीच नकोशी झाली आहे असें आजच आमच्यानें खात्रीनें सांगवत नाही. तसें असतें तर ती नाहींशी करण्याचा जो खरा उपाय आहे तो आम्ही केव्हांच करूं लागलों असतो. तो करण्यास अत्यंत अनुकूल असा काल प्राप्त झाला असूनही आम्ही आपले जागच्या जागीं झुलत आहों, याचा अर्थ काय हें आम्हांस समजत नाही ! राजकीय, धार्मिक, व सामाजिक सुधारणांपैकीं प्रथम कोणती होते व

करावी, याविषयीं कितीही मतभेद असला तरी सामाजिक व धार्मिक सुधारणा करण्यास आज आम्हांस जितका अनुकूल काल प्राप्त झाला आहे तितका पूर्वी कधींच प्राप्त झाला नव्हता, याविषयीं मतभेद होण्याचें विलकूल कारण नाही, असें वाटतें, आणि हें खरें असेल तर या घटकेस हातपाय न हालविणें म्हणजे जाणूनबुजून आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होण्यासारखें होय !

अशी वेळ कधी आली नव्हती

राजकीय सुधारणा आधी होते किंवा सामाजिक सुधारणा आधी होते, हे जरी निश्चयाने सांगतां आले नाहीं, तरी एवढें म्हणण्यास हरकत नाही कीं, सामाजिक सुधारणा करण्यास आजमितीस आम्हांस जितकी अनुकूल वेळ आली आहे तितकी पूर्वी कधीही आली नव्हती. समाजाच्या प्राथमिक स्थितींत राजकीय, सामाजिक व धार्मिक विचार व क्रिया एकमेकांत गुंतलेल्या असतात, व उत्तरोत्तर त्यांचें पृथक्करण व विश्लेष होत जातो, हें मार्गें सांगितलेंच आहे. तशा प्रकारचा भेद येथें बराच झाला आहे. निदान राजकीय विषय सामाजिक व धार्मिक विषयांपासून स्पष्टपणें निराळे झाले असून, त्यांची व्यवस्था आमच्या सरकारानें आपल्या शिरावर घेतली आहे, व बाकी राहिलेले दोन भाग आम्हांकडे ठेविले आहेत. हे दोन भाग अजून चांगलेसे वेगळे करण्यासारखे झालेले नाहीत. यामुळे त्यांचा विचार एके ठिकाणीं करणें भाग पडतें.

सामाजिक व धार्मिक सुधारणा करण्यास सांप्रत काल फार अनुकूल आहे, असें आम्ही जें एकसारखें म्हणत आहों, याचें कारण काय, असा प्रश्न आतांपर्यंत पुष्कळांनीं केला असेल, व त्याचें उत्तर देणें जरूर आहे. देश स्वतंत्र असला म्हणजे ज्याप्रमाणें कांहीं प्रकारच्या सुधारणा करणें सुलभ असतें, त्याप्रमाणें कांहीं प्रकारच्या सुधारणा करणें अवघडही असतें. आम्ही स्वतंत्र असतो तर अमेरिकेप्रमाणें परक्या देशांतून येणाऱ्या मालावर हवी तेवढी जकात आम्हांस ठेवतां आली असती, व तसें करून या देशांतील कित्येक धंद्यांना उत्तेजन देतां येऊन, ते आम्हांस व इतर देशांस फायदेशीर होतील, अशी त्यांची स्थिति करतां आली असती. येथें कापूस पिकतो; मजुरीचे दर माफक आहेत; लांकूड व कोळसा हवा तितका पैदा होण्यासारखा आहे; असें असून येथला कापूस परदेशास जातो, आणि तेथें त्याचें सूत व कापड बनून तें येथें विकण्यास येतें, व येथील कापडाहून ते सवंग मिळतें ! वास्तविक पाहतां हिंदुस्थानांत उत्पन्न होणारें कापड अमेरिकेच्या कापडाइतकें सवंग पडायला पाहिजे आहे. पण ज्या साधनांनीं अमेरिकेंतील कापडाच्या कारखान्यांस उत्तेजन आलें तीं साधनें हिंदुस्थानांतील कापसाच्या कारखान्यांस उत्तेजन देण्याच्या कामीं लावण्याचें सामर्थ्य आमचें अंगीं नसल्यामुळे, सरकारच्या मदतीवांचून ते जसे चालवितां येतील, तसे

चालविणें आम्हांस भाग पडेत आहे. याचप्रमाणें येथल्या इतर व्यापारीय व राजकीय सुधारणांची गोष्ट होय. जबरदस्त परक्या सरकाराच्या हातीं पायीं पडून किंवा त्याशीं थोडी बहुत वर्दळ घालून, त्यापासून जेवढें प्राप्त होईल तेवढ्यांत यासंबंधानें समाधान मानून घेणें याशिवाय आम्हांस सध्यांचे स्थितींत गत्यंतर नाही. पण सामाजिक व धार्मिक गोष्टींचा तसा प्रकार नाही. या कामांत सरकार ढुंकूनमुढां पहात नाही. त्यासंबंधानें हवें तें करण्यास आज आम्हांस पूर्ण मुभा आहे. आम्ही स्वतंत्र असतो तर असें झाले नसतें. आज मिस्रीस जे सरकारी अधिकारी आमच्या धार्मिक व सामाजिक सुधारणांच्या-संबंधानें अगदीं तिन्हाइताच्या वृत्तीचें अवलंबन करून वसले आहेत, तसें त्या स्थितींत झालें नसतें. आम्ही स्वतंत्र असतो तर मोठमोठ्या अधिकारांच्या जागाही आमच्याच लोकांच्या हातीं असत्या; व या जागांवर असलेल्या अधिकाऱ्यांनीं आपला अधिकार व वजन आपणांस मानतील त्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणांच्या उत्कर्षाकडे लाविलें असतें, व ज्या सुधारणा त्यांस मान्य झाल्या नसत्या त्यांचें डोके वर निघून देण्यासाठीं त्याच अधिकाराचा व वजनाचा उपयोग त्यांनीं केला असता. तसेंच त्या स्थितींत म्हणजे आम्ही स्वतंत्र असतो तर आमच्यांतील अनधिकारी पण धनाढ्य व वजनदार लोकांचें आणि धर्माधिकाऱ्यांचें वजनही आतां हून विशेष पडतें. पण आजच्या स्थितींत काय विलक्षण मौज झाली आहे पहा. स्वतंत्र स्थितींत समाजाग्रणी आणि धर्माधिकारी यांस सरव गरी अधिकाऱ्यांचें वरेंच पाठबळ असतें. ज्या अधिकाऱ्यांस जीं धर्ममते किंवा जे सामाजिक आचार ग्राह्य असतात त्या मतांचें व आचारांचें मंडन व प्रसार करण्यास त्यांकडून समाजाग्रणींस आणि धर्माधिकाऱ्यांस पुष्कळ मदत होते. यामुळें त्या स्थितींत कोणत्याही रुढ मताविरुद्ध वागणें, बोलणें किंवा लिहिणें अतिशय कठिण असतें. येथें कोणी अशी शंका घेतील कीं, एका प्रकारच्या अधिवग्यांस एका प्रकारचीं सामाजिक व धार्मिक मते आवडलीं तर दुसऱ्यांस दुसऱ्या प्रकारचीं आवडतील; व त्यामुळें त्या स्थितींत प्रत्येक प्रकारच्या मतांस थोडेबहुत पुरस्कर्ते मिळण्याचा संभव आहे. पण दुर्दैवानें बहुशः असें होत नाही. सुदैवानें तसें झाल्यास स्वतंत्र देशांत राजकीय, सामाजिक व धार्मिक सुधारणा होण्यास फारच थोडा काळ लागणार आहे. वास्तविक प्रकार बहुशः असा घडतो. जे सरकारी अधिकारी असतात, ते सामाजिक व धार्मिक जुन्या मतांनाच नव्याण्वच वांट्यांनीं अनुकूल असतात. यामुळें स्वतंत्र देशांत सामाजिक व धार्मिक गोष्टींच्या संबंधानें नवीन मत स्थापणें किंवा नवीन आचार पाडणें फार कठिण असतें. तसें नसतें तर प्रत्येक स्वतंत्र देशांतील प्रसिद्ध आद्य सुधारकांचा इतका छळ कां झाला असता ? सरकारी अधिकाऱ्यांनीं व धर्माधिकाऱ्यांनीं अशा सुधारकांस जाळल्याचीं, पुरल्याचीं, तोडल्याचीं, सोलल्याचीं, कड्यावरून

लोटल्याची, हत्तीच्या पायाशी बांधल्याची, व फांशी दिल्याची, अनेक उदाहरणे इतिहासांत सांपडण्यासारखी आहेत. यावरून काय दिसते की, सामाजिक व धार्मिक सुधारणा करण्यास पारतंत्र्य जितकें अनुकूल आहे, तितकें स्वातंत्र्य नाही ! प्रथमदर्शनी हा सिद्धांत कांहीं अंशी विपरीत वाटण्यासारखा आहे, हें आम्ही कबूल करतो. पण सूक्ष्म विचारांती त्यांत वरेंच तथ्य आहे, असें दिसून आल्याशिवाय रहाणार नाही अशी आमची खात्री आहे. एवढें खरें आहे की, स्वतंत्र देशांतील प्रत्येक मनुष्याच्या अंगांत परतंत्र देशांतील मनुष्यापेक्षां विशेष रंग असते, व त्यांतील सुधारकांत तर तिची परमावधि झालेली असते. यामुळे तसल्या देशांत कधी कधी एकटा मनुष्य साऱ्या देशाशी लढण्यास व भांडण्यास तयार होतो, व सारें जग त्याविरुद्ध उलटलें तरी तो डगण्यासारखा नसतो. ग्यालिलिओ, ल्यूथर, ब्रूनो वगैरेंचीं चरित्रे अशा प्रकारचीं आहेत. यांच्या पक्षाकडे सत्य असल्यामुळे हळू हळू त्यांस अनुयायी मिळून पुढें तें सर्वत्र प्रस्थापित झाले ही गोष्ट वेगळी. पण आरंभी या सुधारकांना किती छलना करून घ्यावी लागली हें सर्वांना ठाऊक आहेच.

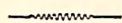
तेव्हां आमचे सांप्रत पारतंत्र्य हेंच सामाजिक व धार्मिक सुधारणा करण्यास कांहीं अंशी अनुकूल झालें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. स्वतंत्र देशांतील प्रत्येक पक्षांत व पंथांत वजनदार लोक असतात. त्यांच्या वजनामुळे त्यांना मोठमोठे अनुयायी वर्ग जडलेले असतात. पक्षाग्रणीनें कांही विशेष महत्त्वाची गोष्ट आपल्या अनुयायांपुढें आणिली, व तीविषयी त्यांची समजूत घालून देऊन ती तुम्ही पतकरा, असें म्हटलें, तर त्यांना तिचा स्वीकार करणें भाग पडतें. उलट अनुयायांच्या मतासही थोडाबहुत मान देणें अग्रणीस अवश्य असतें. याप्रमाणें एकमेकांच्या साहाय्यानें साधारण सुधारणा स्वतंत्र देशांत, कायद्याच्या मदती-शिवाय, सहज होत असतात. आमच्या पारतंत्र्यामुळे आमची अगदीं वेगळी स्थिति झाली आहे. आमचें म्हणण्यासारखे सरकारी अधिकारी उरले नाहीत इतकेंच नाही, तर त्या अधिकारांच्या लोपाबरोबर आमचे धर्माधिकारी व समाजा-ग्रणीही दुर्बल झाले आहेत. ज्याप्रमाणें या भरतभूमीवर पसरलेल्या पारतंत्र्यरूप गाढ अंधतमसांत राजापासून रंकापर्यंत साऱ्यांस एकसारखी अवनतावस्था प्राप्त झाली आहे व तीपुढें कोणाचेंही तेज पडत नाही, ज्याप्रमाणें माळेचें सूत्र तुटलें असतां, तींतील मणी चार दिशांस पसरतात, त्याप्रमाणें समाजघटकांस ग्रथित करणारें आमचें सरकारसूत्र भग्न झाल्यामुळे, आमची पराकाष्ठेची वाता-हात झाली आहे, व इंजनांनीं आम्हां साऱ्यांस एकाच करंड्यांत भरून ठेवले आहे. आम्हां सर्वांना करंड्याच्या परिघाचा आळा आहे, व त्याबाहेर आम्ही पडू शकत नाही, हें जरी खरें आहे, तरी आंतल्या आंत एक इसम दुसऱ्या इसमाशी चिकटून रहात नाहीं हेंही खरें आहे. तात्पर्य, सध्यांच्या आमच्या

स्थितीत अमुक एकाचें अमुकावर वजन आहे, असें म्हणणें प्रमाद करण्यासारखें होय, असें दिसतें.

आमच्या पुढाऱ्यांचें व आमच्या धर्माधिकाऱ्यांचें वजन कमी होण्यास आणखी एक कारण झालें आहे, तें असें. ज्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणा व्हाव्या, असें आमच्या पाश्चिमात्य शिक्षणामुळें आम्हांस अलीकडे वाटूं लागलें आहे, त्या इंग्लंडांत केव्हांच होऊन गेल्या असल्यामुळें नुसत्या राजकीय खात्यांतच इंग्लिश लोक आमचे वरिष्ठ होऊन बसले आहेत असें नाहीं, सामाजिक व धार्मिक गोष्टींतही त्यांची आमच्यावर सरशी आहे. ज्यास पाश्चिमात्य शिक्षण मिळतें त्याच्या विचारांत मोठें अंतर पडून, त्यास आपल्या लोकांची सामाजिक व धार्मिक सुधारणा यूरोपाच्या वळणावर जावी, असें वाटूं लागतें, व तदनुसार त्याचें वर्तन होऊं लागलें असतां, सरकारास साहजिकपणें तें आवडतें होतें. जुन्या लोकांस हें शिक्षण मिळालें नसल्यामुळें राज्य, धर्म व समाज यांविषयी त्यांच्या पहिल्याच कल्पना कायम आहेत. तसेंच, धर्माधिकारीवर्गांतही त्यांचा अजून प्रवेश झाला नाहीं, यामुळें तो वर्गही आपल्या पहिल्याच विचारांत अद्यापि दंग आहे. पण कांहींस पाश्चिमात्य शिक्षण मिळून त्यांचें विचारांतर होत असल्यामुळें व कांही जसेच्या तसे रहात असल्यामुळें, सुधारणेचा कोणताही प्रश्न निघाला कीं, उभयतांत कलह होण्यास आरंभ होतो, व सरकार उदासीनपणें त्याकडे पहात बसतें ! नवीन लोकांस हें पक्कें ठाऊक झालें आहे कीं, जुन्या लोकांचे धार्मिक व सामाजिक विचार सरकारास विलकुल पसंत नाहींत. पण जुन्या लोकांस वाटत आहे कीं, अद्यापि आपल्या वाजूस बहुजनसमाज आहे. तेव्हां आपणांस या नव्या लोकांना हार जाण्याची गरज नाहीं. इकडे नव्या लोकांस असें वाटतें कीं, आपल्या मतास सरकारची अनुकूलता आहे, तेव्हां आपण जुन्या लोकांची फारशी प्रतिष्ठा बाळगण्याची गरज नाहीं. त्याप्रमाणें प्रत्येकास आग्रह धरून बसण्यास एकेक कारण सांपडलें असल्यामुळें उभयतांत तोडजोड होण्याची आशा मुळींच दिसनाशी झाली आहे. तात्पर्य, सध्या जरी म्हणण्यासारखी सुधारणा होऊं लागली आहे असें नाहीं, तरी ती करण्यास अडथळा करणाऱ्या जुन्या लोकांवर हवें तसें तुटून पडण्यास सांपडावें, आणि कोणाचें पाठवळ नसल्यामुळें ते जेरीस येऊन त्यांना आपले दुराग्रह हळू हळू सोडणें भाग पडावें, हा कांहीं लहान फायदा नाहीं.

इष्ट असेल तें बोलणार व साध्य असेल तें करणार

गेल्या चोविसाव्या तारखेच्या सुधारकांत बोलके सुधारक, कर्ते सुधारक आणि सुधारणानिदक असे जे लोकांचे तीन वर्ग दिले आहेत व त्यांच्या उत्पत्तीचे जे काल सांगितले आहेत, ते वाचकांच्या स्मरणांत असतील. आज या पत्राच्या चालकांस सुधारणेचा कोणता पंथ मान्य आहे, याचा विशेष खुलासा करावयाचा आहे. त्या खुलाशाचें सार “ इष्ट असेल ते बोलणार व साध्य असेल तें करणार ” या शिरोलेखांत आणिलें आहे. पण त्यावरून साऱ्या वाचकांस स्पष्ट बोध होण्याचा संभव नाही; म्हणून थोडासा विस्तार करण्याची आवश्यकता आहे.

सांप्रत स्थितींत आपणांस कोणती गोष्ट प्रतिकूल आहे व कोणती अनुकूल होईल, ही गोष्ट बहुधा यच्चावत् प्राणिमात्रात सहज स्वभावधर्मानें समजते. भूक लागली असतां कांहीं तरी अन्न खावें, तहान लागली असतां पाणी प्यावें, ऊन लागलें असतां सावलींत जावें, थंडी लागल्यास उबान्याची जागा पहावी, पीडा देणाराच्या हातून निसटून जाण्याचा प्रयत्न करावा—वगैरे जीवितरक्षणास अत्यवश्य लागणाऱ्या गोष्टींची संख्या अत्यंत स्वल्प आहे, व ती सहजगत्या जंतूंच्या वर्तनावर परिणाम करते. किंबहुना तसें न होईल तर जीवाची उत्पत्ति व अभिवृद्धि ही अशक्य होणार आहे. तेव्हां इतर प्राण्यांच्या समवेत मनुष्यांनीं कोणत्या गोष्टी केल्या पाहिजेत, हें येथें सांगण्याची गरज नाही; कारण त्या न केल्या तर मनुष्यांची जातच राहणार नाही. तथापि जातां जातां ही गोष्ट येथें सांगण्यास हरकत नाही कीं, जरी इतर प्राण्यांप्रमाणें क्षुधादि इंद्रियसुखें हीच मनुष्यांचीं सारीं सुखें नाहीत, तरी तीं त्यांच्या इतर सुखांस अत्यंत आधारभूत असल्यामुळे, प्रत्येक देशांतील लोकांनीं तीं संपादण्याविषयीं अत्यंत दक्ष असलें पाहिजे. ज्या राष्ट्रांतील लोकांस पोटभर अन्न मिळत नाही व थंडीवाऱ्यापासून आपलें रक्षण करतां येत नाही, असल्या राष्ट्रांतील लोकांस वरिष्ठ सुखें मिळणें अशक्य आहे. तेव्हां बोलके सुधारक, कर्ते सुधारक व सुधारणानिदक या तिघांचा जीवितरक्षणास लागणाऱ्या अत्यंत अवश्य गोष्टींच्या संबंधानें तरी मतभेद होण्याचा संभव नाही. प्राण सर्वास प्रिय आहेत; व त्यांचें रक्षण करणें सर्वासच इष्ट वाटत आहे. तेव्हां धान्याची समृद्धि होण्यासाठीं शेतकीची सुधारणा करणें, वस्त्रादि शीतोष्णनिवारक साधनांची समृद्धि होण्यास यंत्रांचे कारखाने घालणें,

आणि यांत्रिक शिक्षणाचा प्रसार करणे, व्याधींच्या शमनार्थ वैद्यकादि शास्त्रांचा अभ्यास चालू ठेवणे वगैरे गोष्टींस कोणत्याही पक्षाकडून हरकत होण्याचा संभव नाही; परंतु मनुष्यांच्या सुखांचा व सुधारणेचा वैपयिक सुखापाशी व सुधारणेपाशीच शेवट होत नसल्यामुळे, त्यामध्ये वैमनस्य उत्पन्न होण्यास कारणे होतात. इतर प्राण्यांच्या शरीररचनेपेक्षां मनुष्याची शरीररचना कांहीं निराळी असल्यामुळे किंवा झाल्यामुळे, आणि त्यांची मानसिक रचना तर इतरांच्या रचनेहून फारच निराळी असल्यामुळे, इतर प्राण्यांच्या एका वर्गातील निरनिराळ्या व्यक्तींच्या आचरणांत जितका भेद दृष्टीस पडतो, त्याहून शेंकडोंपट अधिक भेद मनुष्यवर्गातील निरनिराळ्या व्यक्तींत दृष्टीस पडतो. धर्मकल्पना इतर प्राण्यांत असतील असे वाटत नाही, निदान त्या असल्या तरी आम्हांस समजण्याचा संभव नाही. संपत्ति जमविण्याची कल्पना किंवा साधन इतर प्राण्यांपाशी नाही; तसेंच नानाप्रकारच्या सृष्टपदार्थांपासून नानाप्रकारचीं सुखे करून घेण्याचे सामर्थ्य त्यांस नाही; मनुष्याच्या भाषेसारखी विस्तृत भाषा आणि भाषेहूनही कांहीं अंशीं विशेष उपयोगी अशी जी लेखनकला ती त्यांस अवगत व साध्य नाही. या व अशाच दुसऱ्या अनेक कारणांमुळे इतर प्राणिवर्गातील व्यक्तींत मनुष्याइतका कलह दृष्टीस पडत नाही. मनुष्यांना आपल्या सुखांची वृद्धि करण्याचे व त्यांना चिरस्थायीपणा आणण्याचे सामर्थ्य आहे, व एकमेकांस साहाय्य करून सर्वांस सारखा सुखोपभोग मिळेल अशी इच्छा धरून ती पुरविण्यासारखे वर्तन करण्याची अक्कल जरी त्यांना आहे, तरी याच गोष्टीमुळे इतर प्राण्यांपेक्षां त्यांच्या समाजांत विशेष क्रूर लढाया, विशेष श्रीमंती, विशेष दारिद्र्य, विशेष नीतिमत्ता, विशेष नीतिपराङ्मुखता, विशेष ज्ञान, विशेष अज्ञान, विशेष प्रेम, विशेष द्वेष—यांसारख्या समाजोपकारी आणि समाजापकारी वस्तूंचा आविर्भाव होतो. कोणता पाहिजे तो मनुष्यसमाज घ्या, त्यांत अशा प्रकारच्या गोष्टींनीं नित्य कमी अधिक रण चालले आहे, असें दिसून येईल. हें एका समाजातील व्यक्तींविषयीं झालें. पण दोन अथवा अधिक समाजांचा संबंध घेतला तरी त्यांतही हाच प्रकार दिसून येतो. कोणत्याही दोन समाजांची स्थिति सर्वांशीं सारखी असत नाही. तसेंच, विषयसुखांच्या किंवा आधिभौतिक संपत्तीच्या संबंधानें तर एकाचा दुसऱ्याशीं सतत कलह चाललेला असतो. त्यामुळे दोन असमान राष्ट्रांपैकीं श्रेष्ठाचा कनिष्ठावर अंमल झाला, म्हणजे कनिष्ठास किती पीडा भोगावी लागेल, यांचे अनुमान करणे कठिण आहे. तात्पर्य, मनुष्यसमाजांतील व्यक्तींत व समाजासमाजांत तंटे होण्यास अनंत कारणे आहेत. तीं दूर होऊन ऐकमत्य व्हावे आणि सर्वांनीं एकदिलानें वागावे हें फार इष्ट आहे. पण हा योग आणखी दहापांच हजार वर्षांशिवाय येईल असें वाटत नाही ! व कधी काळीं तो येणार असेल तर त्याला खऱ्या ज्ञानप्रसाराशिवाय दुसरे साधन

नाहीं हें उघड आहे. यासाठीं ज्यांना आपल्या जातीचा म्हणजे मनुष्यजातीचा उद्धार व्हावा, असें मनापासून वाटत असेल त्यांनीं तो उद्धार होण्यासाठी जीं साधनें आपणांस योग्य वाटत असतील त्यांचा निर्भीडपणें व निर्भयपणें रात्रंदिवस खल केला पाहिजे, आणि होतां होईल तों मनास शुद्ध वाटलेल्या रीतीप्रमाणें वागवून दाखविलें पाहिजे.

तेव्हां आतां हें निर्विवाद झालें कीं, आणखी अनेक युगे मनुष्यांचीं भिन्न मतें आणि भिन्न आचार अस्तित्वांत राहून त्यांमध्ये अर्थातच कमीअधिक कलह चालणार. हा कलह कधीं मोठ्या निकराने चालतो, व कधीं अगदीं मंदपणानें चालतो. सध्यां धार्मिक विषयांच्या संबंधानें तो मोठ्या निकरानें चालविण्याचा प्रसंग या देशांत प्राप्त झाला आहे. मुसलमानांच्या धर्मवेडामुळें त्यांच्याशीं धर्मयुद्धें करावीं लागलीं. पाश्चिमात्य शिक्षणामुळें येथें नवीन धर्मकल्पनांचा, नवीन राज्यकल्पनांचा व नवीन सामाजिक कल्पनांचा प्रादुर्भाव झाला आहे. नवीन पिढ्यांपैकीं कांहीं लोक या कल्पनांचे कट्टे भक्त बनले आहेत. ज्यांना पाश्चिमात्य शिक्षणाचा संपर्क लागलेला नाहीं, असे लोक एका बाजूस आणि वरील कट्टे भक्त दुसऱ्या बाजूस, असे दोन तट झाले आहेत. ज्यांच्यापासून लोकांस हें पाश्चिमात्य शिक्षण मिळत आहे, त्या राज्यकर्त्यांनीं हिंदूंच्या धर्माचरणांत व सामाजिक आचारांत सहसा हात घालावयाचा नाहीं, असा संकल्प केला आहे; कारण तसें करणें हितावह आहे, असें त्यांस आपल्या इतिहासावरून व दुसऱ्यांच्या इतिहासावरून कळून आलें आहे. तथापि त्यांचा ओढा हिंदू सुधारकांकडे आहे, हें निर्विवाद आहे; कारण हे सुधारक त्यांचेकडून मिळत असलेल्या शिक्षणाचेंच फळ आहेत. जुन्या लोकांपैकीं समंजस लोकांस पाश्चिमात्यांची राज्यपद्धति व राज्यविषयक विचार पसंत पडूं लागून नवीन सुशिक्षिताबरोबर ते ती पद्धति आणि ते विचार अंगीकारूं लागले आहेत, हें राष्ट्रसभेस जी सामान्य अनुकूलता सर्वत्र दृष्टीस पडते तीवरून व्यक्त होत आहे. पण याच राष्ट्रसभेबरोबर किंवा वर्षभरानें तिच्या पाठीमागून अस्तित्वांत आलेली जी सामाजिक परिपद ती मात्र जुन्या लोकांस नको आहे ! पण ती कशी टळणार ? राष्ट्रसभा ज्या विद्येचें फळ आहे त्याच विद्येचें फळ सामाजिक परिपद आहे. ज्या ज्ञानामुळें तेलंग आणि रानडे यांस आमची राजकीय सुधारणा व्हावी असें वाटतें, त्याच ज्ञानामुळें त्यांस आमची सामाजिक सुधारणाही व्हावी, असें वाटतें; व ज्या कारणांमुळें त्यांचे राजकीय विचार आम्हांस मान्य होतात आणि ते व्यक्तिदृष्टीनें पूज्य वाटतात, त्याच कारणांमुळें त्यांचे सामाजिक विचारही आम्हांस मान्य होऊन व्यक्तिदृष्टीनें ते आम्हांस पूज्य झाले पाहिजेत. पण एका प्रकारच्या गोष्टींत आम्ही त्यांचा उत्सव करीत असतो, पवाडे गातो, आणि त्यांस आपले पुढारी म्हणून त्यांचें अनुकरण करण्यास तयार होतो; व दुसऱ्या

प्रकारच्या गोष्टींत त्यांची टवाळी करण्यास, त्यांना अद्वातद्वा दाप देण्यास, आणि हे आमचे पुढारी नव्हत म्हणून हिंदुस्थानसरकारकडे अर्ज करण्यास प्रवृत्त होतो. तेव्हां आमच्या असंबद्ध मूर्खपणास किंवा मूर्ख असंबद्धतेस काय म्हणावे कोण जाणें ! धार्मिक व सामाजिक विषयांच्या संबंधानें आमच्या लोकांचें ज्ञान "अकटो" पर्यंत जाऊन थडकलें होतें; राज्यविषयक गोष्टींत मात्र आम्हीं दीर्घश्रवे होतो. तेव्हां पाश्चात्यांपासून व पाश्चात्यविद्यांकित हिंदूंपासून राज्य-विचारांपलीकडे आम्हांस कांहींएक शिकावयाचें नाही, असा जुन्या पद्धतीच्या सर्व लोकांचा समज दिसतो ! पाश्चिमात्य शिक्षण मिळालेल्या नवीन पिढीतील ज्या लोकांनीं धार्मिक किंवा सामाजिक विषयांचा विचार केलेला नाही, किंवा करून ज्यांस लोकसमुदायाची भीड तुटत नाही, असे लोकही रानडे-तेलंगप्रभृति नवीन विद्वानांचा सामाजिक गोष्टींच्या संबंधानें उपहास करण्यास तयार होतात. पण या जुन्या पद्धतीच्या सर्व वड्या लोकांनीं आणि आंधळेपणानें त्यांच्या पाठीमागें जाणाऱ्या असंख्य मूढांनीं असें समजूं लागावें कीं, देशांत ज्या विद्येचा पाय शिरला आहे ती आमच्या राज्यविषयक विचारांप्रमाणें आमच्या धार्मिक व सामाजिक विचारांतही प्रचंड क्रांती करणार आणि तदनुसार आमचें आचरण बदलत जाणार. हिंदुधर्मविचारांत आणि सामाजिक आचारांत जेवढें कांहीं खरोखर निर्दोष व हितावह आहे त्याला कशाचीही भीति नाही. मनु आणि पाराशर यांच्या आधाराशिवाय तें अढळ राहणार आहे. पण जें कांहीं सदोष व अहितकारक आहे, निदान सध्यांचे स्थितींत ज्याच्या अपकारित्वावद्दल संशय नाही, तें सारें पाश्चिमात्य ज्ञानकुंडांत जळून खाक होणार ! एखाद्या दुसऱ्या मनुची आणि पाराशराची कथा काय ? आमच्या अर्वाचीन विचारास ज्या धार्मिक व सामाजिक गोष्टी अप्रशस्त वाटूं लागल्या आहेत, त्यांस शेंकडों मनुंचे व सहस्रावधि पाराशरांचे आधार दाखविलेत, व त्यांचा प्रसार न व्हावा म्हणून त्यांच्या मार्गांत कोट्यवधि लोकांचा मूर्खपणा, वृथा धर्माभिमान, आणि उठावणीचे आरडे यांचे अडथळे आणून घातलेत तरी ज्याप्रमाणें पर्वताच्या माथ्यावरील सरोवराच्या भिंती फोडून तुफान वेगानें कडचावरून पडूं लागलेल्या वारिवाहाची गति कुठित करण्यास कोणीही धजत नाही, त्याप्रमाणें आमच्या मूर्खपणाच्या सामाजिक व धार्मिक समजुतींस लागलेला वणदा कोट्यवधि अजागळ कोटकांच्या क्षुद्र पक्षवातानें किंवा मोठ्या किड्यांच्या शुष्क श्वास-वातानें विझण्याचा मुळींच संभव नाही. उलट हेच त्यांत होरपळले जाण्याचा संभव आहे !

होऊंच चा तर दोन हात !

सध्यां जें तुंबळ वादसंगर चाललें आहे, त्यांत आमच्या प्रतिपक्षांची विशेष भिस्त त्यांच्या हातीं असलेल्या तीन तोफांवर आहे. या तीन तोफा आम्हीं सर केल्या तर त्यांना या रणांतून पळ काढून, प्राणत्राणाकरितां कोठें तरी दडून बसावें लागेल, किंवा आमच्या स्वाधीन होऊन तहाची मागणी घालावी लागेल !

* * * सांप्रतकालीं हिंदुस्थानसरकारानें रा. रा. दा. अ. खरे आणि इतर अनेक समंजस लोक म्हणतात त्याप्रमाणें, अप्राप्ततारुण्य भारतीय आर्यकन्याकांवर विषयलंपट, विचारशून्य, व अधीर नरपशूंकडून जो जुलूम कित्येक शतकें होत आहे, तो थोडाबहुत तरी कमी व्हावा, म्हणून केवळ परोकारबुद्धीनें कृपावंत होऊन, हिंदुस्थानच्या फौजदारी कायद्यांतील एका कलमांत जो लहानसा फेरफार करण्याचा विचार चालविला आहे, तो फेरफार तावडतोब अमलांत येण्यासाठीं ज्या पत्रांनीं व ज्या विद्वानांनीं खऱ्या धर्माचा, यथार्थ देशाभिमानाचा, व एकोणिसाव्या शतकांतील सुशिक्षित मनुष्यपणास अत्यंत उचित अशा भूतदयेचा पक्ष घेऊन प्रामाणिकपणानें व आस्थेनें आपणांकडून होईल तेवढी खटपट करावयाला पाहिजे होती, तीं पत्रें व ते विद्वान् श्रुतिस्मृतींचे भलभलते अर्थ करीत आहेत. जीं सामाजिक व राजकीय विचारतत्त्वे आमच्या मागसलेल्या, अज्ञानमग्न, व स्वावलंबनहीन देशास प्रस्तुतकालीं लागू केलीं असतां, अत्यंत विघातक होणार आहेत, तींच लावणें अवश्य आहे अशा विपरीत प्रतिपादनानें असंख्य अजाण लोकांस अपायकारक स्वातंत्र्याचें आमिष दाखवून, व मिथ्या धर्माभिमानाचे मादक चपक त्यांच्यापुढें धरून, त्यांच्या माथ्यांत मतिभ्रम उत्पन्न करीत आहेत. हिंदुस्थानसरकारनें हातांत घेतलेल्या बिलाविरुद्ध त्यांना होईल तितकें प्रतिकूल करण्याचा, तें बिल बहुतेक लोकांस पसंत नाहीं, असा प्रचंड टाहो त्यांचेकडून फोडविण्याचा, त्या बिलामुळें १८५७ च्या जाहीरनाम्यास न जुमानतां हिंदुधर्मावर लोकांच्या मर्जीविरुद्ध सरकारने हात घातला आहे असें सिद्ध करून दाखविण्यासाठीं धर्मशास्त्राची हवी तशी संगति लावून देण्याचा व कांहीं कारण नसतां उदार, सदय व लोककल्याणेच्छू सरकाराविषयीं राजनिष्ठ प्रजेचीं मते कलुषित करण्याचा अप्रशस्त प्रयत्न करीत आहेत ही गोष्ट प्रो. सेल्बीसारख्या

त्रयस्थ परक्या गृहस्थास किंवा आपली दुःखस्थिति दूर होण्याकरितां कळवळ्यानें परिश्रम करीत असलेल्या एतद्देशीय सुधारकांस कितीही शोचनीय, कितीही निच, व कितीही लज्जास्पद वाटली तरी त्यांना ती प्रशंसनीयच वाटली पाहिजे, हें उघड आहे !

संमतीच्या विलावर ज्या आक्षेपरूप तीन तोफा चालू केल्या आहेत त्यांपैकीं फक्त एकीचा मारा उघड आहे व दोहोंचा आडून आहे. त्यांच्या गोलंदाजांस असें वाटत आहे कीं, यांच्या मान्यानें सुधारकचमूची दाणादाण होऊन जाऊन त्यांस “वाहि वाहि” असें होईल. पण वास्तविक पहातां या तिघींचा मारा अंगावर घेणें, अथवा नित्यापेक्षां किंचित् जलदीचीं दोन पावलें टाकून त्या सर करणें, हें अगदीं स्वल्प काम आहे. आमच्यापैकीं दोघांचौघांनीं फक्त हातपिस्तुलांचे पांच चार वार काढले नाहीत तो आमच्या प्रतिपक्ष्यांची कोण गाळण होऊन गेली आहे ती पहा ! जर मृत्युवदना, यमप्रिया, व विश्वघना, अशा तीन पराक्रमी शक्तींचें आपणांस साहाय्य आहे असें त्यांस वाटत असेल तर त्यांनीं एवढ्यांतच इतकें भेदरून कां जावें ? “अरे उठा; ही का झोंप घेण्याची वेळ ? ज्याप्रमाणें राहू चंद्रास ग्रासतो त्याप्रमाणें शत्रूनें आपल्या धर्मचंद्रास अगदीं ग्रासून टाकलें आहे; करतां जो कोणी खरा द्विजकुलोद्भव म्हणजे पक्का शंभर नवरी ब्राम्हण असेल, त्यानें आपल्या विचाराकडे, कारण्याकडे, किंवा देशाच्या भावी नुकसानीकडे बिलकुल दृष्टि न देतां, पूर्वीच्या मुसलमानांचें वंद्य व अनुकरणीय उदाहरण ध्यानांत ठेऊन सरकारास वेळेवर अशी इशारत द्यावी कीं, आमच्या परमपूज्य धर्मकर्त्यांनीं आमच्या अल्पवयस्क व कामानभिज्ञ कन्याकांची हवी तसली छलना व विटंबना करण्याचा आम्हांस जो अद्वितीय हक्क दिला आहे, व ज्याचा उपभोग आम्ही कमींत कमी आज दोन अडीच हजार वर्षे घेत आहों, तो काढून घेण्याचें धाष्टर्य तुम्ही करीत आहां. पण संभाळा; जर असल्या साहसानें सत्तावन सालचा दुर्धर प्रसंग तुम्हांवर फिरून गुदरला, तर त्याबद्दल आम्ही मग बिलकुल जबाबदार होणार नाहीं” —इत्यादि प्रकारचा जो आकांत या भेकड लोकांनीं चालविला आहे, व ठिकठिकाणीं वेड्या पिरांचे थवे गोळा करून हिंदुस्थानसरकाराकडे जे खलिंते हे पाठवीत आहेत, त्यांमुळे यांनीं घेतलेल्या धास्तीबद्दल यांची कीव करावी, किंवा यांच्या सांद्र मौख्याबद्दल हांसत रहावें, हें आम्हांस समजत नाहीं ! असला दिसण्यांत भयंकर खटाटोप केल्यानें, हिंदुस्थानसरकार किंवा खरे सुधारक, आपल्या कर्तव्यापासून अणुमात्र ढळतील, असें यांनीं स्वप्नांत सुद्धां आणूं नये. या हिंदुस्थानदेशाच्या क्षितिजावर ज्ञानार्काचा स्पष्ट उदय झाला आहे, तेव्हां अंधकारप्रिय वाघुळांनीं केवढाही किलकिलाट केला तरी तो अर्क क्षणोक्षणीं वर येत जाऊन व आपल्या पुण्य रश्मींनीं येथील अज्ञानतमाचा थोड्या वर्षांत

ध्वंस करून सर्व ठिकाणी न्याय व दया यांच्या वृद्धीस मदत करणार, यांत शंका नाही. पृथ्वीवरील इतर देशांत अशा प्रकारचें स्थित्यंतर एकसारखें होत आहे; ज्यांनीं या अपरिहार्य व अनिवार्य सृष्टिनियमाच्या उलट जाण्याचा प्रयत्न केला आहे ते नष्ट झाले आहेत; व जर हिंदु लोक अविचारी, मूर्ख, निर्दय, दुराग्रही व दुरभिमानी पुढाऱ्यांचे अंध गुलाम होऊन तसें करतील, तर त्यांचीही तीच दशा होईल हें त्यांनीं पक्कें ध्यानांत ठेवावें.

आजमितीस संमतीच्या . विलाविरुद्ध येथील अज्ञान लोक आणि एका दृष्टीनें याहूनही अधिक अज्ञान असे त्यांचे म्होरके जसल्या कोट्या लढवीत आहेत तसल्याच कोट्या बॅटिफसाहेबांनीं सती जाण्याचा अमानुष प्रघात बंद केला, त्या वेळेसही करण्यांत आल्या होत्या, व पुनः ज्या ज्या प्रसंगीं अशा प्रकारची फार जुनी दुष्ट चाल कायद्यानें बंद करण्याचा प्रसंग येईल त्या वेळेसही धर्माच्या नांवावर तिचें मंडन करणारे, आणि सामाजिक व धार्मिक गोष्टींत लोकांची सुधारणा करणें हें कोणत्याही सरकारचें काम नव्हे, विशेषतः इंग्लिश सरकारसारख्या परधर्मी सरकारास हिंदू लोकांसारख्या पराभूत लोकांनीं आपल्या सामाजिक व धार्मिक व्यवहारांत हात घालूं दिल्यास त्यांचें अमर्याद नुकसान होणार आहे, अशा थापा देऊन मूढ लोकांच्या मनांत सरकाराविषयी व त्यांना निःसंशय अत्यंत हितावह अशा कायद्याविषयी त्यांच्या मनांत द्वेषभाव उत्पन्न करणारे शेंकडो लोक निघतील. पण ज्या सरकारास भूतदयेच्या तंत्रानें चालावयाचें असेल त्यानें असल्या हेकड व अज्ञान लोकांच्या बरळण्याकडे विलकूल लक्ष देऊं नये. असले लोक कांहीं वेळ ओरड करून स्वस्थ बसतात इतकेंच नाही, तर थोड्याच वर्षांत त्यांचा मूर्खपणाही त्यांच्या प्रत्ययास येऊं लागतो.

* * नवऱ्याच्या प्रेतावरोवर त्याच्या जिवंत बायकोस जाळणें किंवा जळूं देणें हें आज आम्हांस जितकें भयंकर वाटत आहे, तितकेंच तीस-पसतीस वर्षांनी, ऋतु प्राप्त झाला आहे येवढ्याच कारणासाठीं, वारा वर्षांच्या आंतील मुलीकडे पाहिजे त्या वयाच्या तिच्या नवऱ्यास शास्त्रप्रणीत गर्भाधान करण्यासाठीं जाऊं देऊन तिचा हवा तसला छल करण्याचा मार्ग खुला ठेवणें व तो केल्या-बद्दल त्याला कडक शिक्षा देतां न येणें हें त्यांस भयंकर वाटणार आहे. दिवसेंदिवस मनुष्यांची सदयता वाढत जात नसती, व कोणी कोणाचें मन अथवा शरीर विनाकारण दुखविणें अन्याय्य आहे, अशी लोकांची खात्री न होती, तर जुन्या ग्रीस देशांतील वक्त्यांप्रमाणें किंवा लेखकांप्रमाणें आतांच्या वक्त्यांनीं व लेखकांनीं पाहिजे त्याविरुद्ध पाहिजे तें लिहिणें व बोलणें अलीकडील कायद्यांत दंडनीय मानिलें गेलें नसतें, व अमुकानें त्याचें उल्लंघन केलें आहे असा न्यायाधिशानें किंवा पंचांनीं आपला अभिप्राय दिला तरी तशा व्यक्तीस डोंगरीची हवा खावी लागली नसती ! पण यावर (हे म्होरके) कदा-

चित् असें म्हणतील कीं, जी गोष्ट बहुतांस पसंत वाटेल तिची बाकीच्यांवर सक्ती करण्यास कांहीं हरकत नाही; बहुतेकांची इच्छा तोच न्याय, हेंच कायद्याचें मुख्य तत्त्व आहे ! असें जर (बहुजन समाजाच्या या वकिलांचें) उत्तर असेल, तर त्याचा अर्थ इतकाच समजला पाहिजे कीं, कोणत्याही गोष्टीचें चांगलेवाईटपण ठरविण्यास बहुमताशिवाय दुसरें साधनच नाही; व ज्याअर्थी सामर्थ्यही या बहुमताकडेच असण्याचा संभव आहे त्याअर्थी लघुमताकडील लोकांनी बहुमताकडील लोकांचें म्हणणें निमूटपणें ऐकलें पाहिजे ! तात्पर्य, 'जिकडे बल तिकडे न्याय' हाच ठिलकांच्या प्रस्तुत वकिलीचा इत्यर्थ असेल, व त्याच्या जोरावर ते सांप्रत प्रकरणांत लोकांचा पक्ष घेऊन भांडत असतील, तर ते मोठा प्रमाद करीत आहेत, असें म्हणणें भाग आहे; कारण, हिंदुस्थानच्या पंचवीस कोटी क्षुद्र जंतूंकडे खरोखरीच बलाधिक्य असतें तर लाख सव्वालाख टोपीवाल्यांस हिंदुस्थानचें राज्य एक दिवस देखील चालवितां आलें नसतें ! निदान 'जिकडे बल तिकडे न्याय' हे तत्त्व सर्व बाबतींत ब्रिटिश सरकार तरी मान्य करण्यास व लागू करण्यास तयार नाही, म्हणूनच या संमतीच्या बिलाविरुद्ध इतक्या वाष्कळपणाची बडबड करण्याची सवलत आपणास मिळत आहे, हें (या वकिलांच्या) अनेक मूढ पक्षकारांस न समजलें तरी खुद्द त्यांस समजलें पाहिजे ! तात्पर्य, आजपर्यंत सरकारानें संमतीचा कायदा केला नाही, तो लोकांच्या भीतीनें केला नाही, असें कोणालाही वाटण्याची गरज नाही. सरकारास असें वाटलें होतें कीं, पांच पंचवीस वर्षे शिक्षण दिल्यानं, असल्या अनाचारांचें अमानुषत्व लोकांच्या नजरेस येऊन, ते अनाचार ते आपण होऊन बंद करतील; निदान सरकारानें ते बंद करण्याचा प्रयत्न केल्यास सुशिक्षित लोकांकडून त्या कामीं त्यास मदत मिळेल; पण चांगले सुशिक्षित लोकच जर असले भयंकर प्रचार एकदम नाहीसे करण्याचे कामीं सरकारास मदत देणें तें एकीकडे गुंडाळून ठेऊन, त्यांत त्यास विरोध करण्यासाठीं असमंजस लोकांचें वकीलपत्र घेतील, आणि असल्या सत्कृत्याविरुद्ध व तें करण्यास निघालेल्या सरकाराविरुद्ध त्यांचीं मनं क्षोभविण्यास प्रवृत्त होतील, तर असल्या सुशिक्षितांची सरकारानें एक क्षणभर तरी मुर्वत कां ठेवावी, हें आम्हांस समजत नाही ! आम्हांस तर असें वाटलें होतें कीं, या मर्यादित बिलापासून जरी व्हावा तितका फायदा होण्याचा संभव नाही तरी जर सरकारानें तें आपण होऊन लोकांपुढें आणिलें तर हिमालयाच्या पायथ्यापासून कन्याकुमारीपर्यंत ज्याला ज्याला म्हणून प्रत्यक्ष रीतीनें किंवा परंपरेनें पाश्चिमात्य उदार शिक्षणाचा गंध लागला असेल तो असल्या बिलास विरोध करणार नाही इतकेंच नाही, तर सुज्ञ व समंजस असे आपले देशबांधव यांच्यामध्ये पडून, "या बिलांतील प्रतिबंधांस धर्माची प्रतिकूलता नाही, या प्रतिबंधामुळे मुलांचें व मुलींचें व त्यांच्या द्वारे हिंदुस्थानातील भावी संततीचें मोठें कल्याण होणार

आहे; आणि आपल्या प्रियदेशाच्या मुखश्रीवरील एक मोठा कलंक नाहीसा होणार आहे; या विलास विरोध करणे म्हणजे खऱ्या धर्माचे उल्लंघन करून, “आपल्या अंतःकरणांतील पशुता व्यक्त करणे होय” —असा उपदेश तो त्यांस करीत सुटेल, व “देशांतील बहुतेक लोकांच्या पूर्ण संमतीने हा कायदा आम्हांस पसार करता आला, यावरून आम्ही त्यांस जे शिक्षण देत आहो त्याचे त्यांच्या बुद्धीवर व अंतःकरणावर उत्तम परिणाम होऊ लागले आहेत, असे म्हणण्यास हरकत नाही” असे सर्टिफिकेट हिंदुस्थानसरकारकडून मिळविण्यास सहायभूत होईल ! पण ही अटकळ करण्यांत आम्ही अगदी ठकलो हें आतां आम्ही कबूल करतो, आणि सर रोमेशचंद्रांसारखे पुरुष वंगाल इलाख्यांत, सर टी. माधवरावांसारखे मद्रास इलाख्यांत, आणि रा. टिळकांसारखे या इलाख्यांत, लोकांच्या नांवांने संमतीच्या विलाचा पाडाव करण्यास उभे राहिले आहेत, हें पाहून खेदानें व लज्जेनें आपली मान खालीं घालतो ! !

येथपर्यंत सारें ठीक आहे. पण सुधारकबोवा, वर म्हटल्याप्रमाणें आपली मान आपल्याच गुडघ्यात अडकवून देऊन, आपण मुळू मुळू करीत बसणार, आणि आपल्या शत्रूप्रमाणेंच आपल्या मनावरही पाश्चिमात्य उदार शिक्षणाचा व्हावा तसा परिणाम झाला नाही, असें जगास जाहीर करणार, कीं ज्या बऱ्यावाईट कोट्यांनीं तुमचे प्रतिपक्षी लोकांचीं मनें विघडवीत आहेत व भलतीकडे नेत आहेत, त्यांचें यथाशक्ति व यथावकाश खंडन करणार ? कोण स्वस्थ बसणार ? सुधारक अं ! टांकांतून अर्थबोधक अक्षरें काढण्याचें सामर्थ्य असेल, व तीं वाचण्यास निदान एक इसम तयार असेल तोपर्यंत तरी हें स्त्रैणकर्म सुधारकाला स्पर्श करूं शकणार नाही ! धर्मसंबंधानें या पत्रांत आलेल्या मजकुरावर केसरीच्या गेल्या अंकांत जी चर्चटपंजरी केली आहे तीवर सशास्त्र उत्तर पुढल्या खेपेस देऊं. येथें या संमतीच्या विलावर जे आडून दोन गोळे येत असतात त्यांचा थोडासा समाचार घेतों, आणि हा बराच वेळ चाललेला ससत्त्व काथ्याकूट पुरा करतो !

एकानें दुसऱ्याचें काम सतत केलें असतां दुसऱ्याला तें करितां येईनासें होऊन तो अगदीं पंगू होतो, आणि मग पहिल्यास त्यावर हवा तसा जुलूम करतां येतो; सबब सरकारानें होतां होईल तीं सर्व गोष्टींत, विशेषतः सामाजिक व धार्मिक गोष्टींत हात घालूं नये, त्या लोकांच्या लोकांस करूं द्याव्या, असें हरबर्ट स्पेन्सर म्हणतो; नवऱ्यानें आपल्या बायकोकडे केव्हां जावें हें ठरविणें समाजाच्या किंवा धर्माच्या अखत्यारांतलें काम आहे तेव्हां सरकारनें त्यांत पडणें अप्रशस्त आहे, हें सिद्ध झालें ! स्कॉबल साहेब, बोला आतां या असूचिभेद्य कोटिक्रमावर तुम्हांस काय बोलावयाचें असेल तें ! जर कांहीं

बोलतां येत नसेल आणि बोलतां येणारच नाहीं हें आम्हांस पक्कें ठाऊक आहे, तर घ्या आपलें बिल मुकाट्यानें परत, आणि म्हणा माझी चुकी झाली ! पण प्रतिपक्ष्यांच्या या एकदेशीय चोरट्या कोटिक्रमावर उत्तर देण्यास स्कोबलसाहेब नको आहेत, ती कामगिरी या आपल्या गरीब खरडेघाशासही अगदीं निरुत्तर करण्याइतक्या सफाईनें करतां येण्यासारखी आहे ! “अमुक यज्ञ करून ब्राह्मणांनीं दारू प्यावी, मांस खावें, किंवा असलेंच दुसरें एकादें कर्म करावें” अशी स्पष्ट शास्त्राज्ञा असून ती लोकां-पुढें मांडतांना जर तिचा एक भाग आणि तो ‘अमुक यज्ञ करून’ हा मुख्य भाग तुम्ही आपल्या डोक्यांत किंवा पोथींत चुकीनें किंवा बुद्ध्या राहूं द्याल, आणि “ब्राह्मणांनीं मांस खावें व दारू प्यावी,” असें लोकांस सांगत फिराल तर तुमच्या वाचनाविषयीं, बुद्धीविषयीं, विचारसरणीविषयीं व प्रामाणिक-पणाविषयीं जें त्यांस वाटेल तेंच तुम्ही स्पेन्सरचें वरील विचारतत्त्व आमच्या समाजास लाऊं पहातां तेव्हां तुम्हांविषयीं आम्हांस वाटतें ! तुम्हीं तर स्पेन्सरच्या ग्रंथांचीं पारायणें केलीं आहेत, तेव्हां त्यानें “राजे निरर्थक आहेत; लोक-सत्तात्मक राज्यपद्धतीसारखी राज्यपद्धति नाहीं; लोकसत्तात्मक राज्यांतील लोकनियुक्त प्रतिनिधिसभेच्या अध्यक्षकाडेही म्हणण्यासारखे अधिकार असूं नयेत; लोकांस शिक्षण देणें हें सरकारचें काम; व्यापार, कलाकौशल्य, आगगाड्या, सर्वसंग्रहालये, पुस्तकालये, दवाखाने वगैरे गोष्टीकडे सरकारनें आपल्या मना-प्रमाणें कराचा पैसा लावणें म्हणजे लोकांच्या पैशाचा अन्यायानें दुरुपयोग करणें होय;”—अशीं जीं विधानें केलीं आहेत तीं आपणांस अवगत नसतील असें मानणें अशक्य आहे. तर मग त्यांवर आपलें काय म्हणणें आहे; व वरील कामांपैकी कोणतीं कामें आपण हिंदुस्थानसरकाराकडून काढून घेण्यास तयार आहां, तें कृपा करून आम्हांस सांगा; आणि इंग्लिश लोकांस या देशांतून पिटाळून लावण्यासाठीं किंवा त्यांच्या डोक्यास आज कित्येक शतकें बेजार करून टाकीत असलेला त्यांच्या राजघराण्याच्या खर्चाचा बोजा काढून टाकण्याकरितां काय उपाय चालविले आहेत तें येथील व इंग्लंडांतील लोकांस विदित करा, म्हणजे त्यांवर तुमचे मोठे उपकार होतील ! लोकांस हितावह कोणती गोष्ट आहे, याचा निर्णय झाल्यावर ती करावी कोणीं अशी पंचाईत पडते. जर आपण होऊन लोक ती करण्यास धजत नसतील तर ती सरकारनें त्यांस करावयास लावण्यांत काय जुलूम आहे कोण जाणें ! लोक करीत असतील तर सरकारनें ती न करावी, हें ठीक आहे. तुम्ही आपण होऊन सतीची चाल बंद करण्याचा, बालहत्येचा भयंकर प्रघात मोडण्याचा, व भर्तृरूपी कामी राक्षसाच्या तावडीं-तून मुग्ध कुमारिकांस सोडविण्याचा प्रयत्न केला असता तर सरकार तुमच्या वाटेस कशाला गेलें असतें बरें ? लोक मठु असतात तोंपर्यंतच सरकारास

सक्ती करता येते; त्यांच्या अंगी तरतरी आली म्हणजे त्यास स्वस्थ बसावे लागते ! लोक आणि सरकार यांचा अशा प्रकारचा अनादिसिद्ध संबंध आहे. तेव्हां सरकारने कोणत्याही कामांत, विशेषतः धार्मिक व सामाजिक कामांत, पडू नये अशी तुमची इच्छा असेल तर देशोन्नतीच्या ज्या गोष्टींविषयी ज्ञात्यांस शंका राहिलेली नाही, अशा गोष्टी आपण होऊन करू लागा, म्हणजे स्कोबलसाहेब आपले चंबूगवाळें आटोपून आपल्या साथ्यांसह चालते होतील ! पण तुम्ही आपले जडभरतासारखे पडून रहाल, तर मात्र सरकार आणि सुधारक कायद्याच्या अटकेत तुम्हांस दिल्याशिवाय कधीही सोडणार नाहीत ! या आमच्या म्हणण्यालाही स्पेन्सराचा आधार देतां येईल अशी आमची खातरी आहे ! तेव्हां तुमचा स्पेन्सर खरा की आमचा स्पेन्सर खरा ? आमच्या मते दोघेही खरे आहेत. भेद इतकाच की, सध्या या देशांत आमच्या स्पेन्सरच्या धोरणाने चालले पाहिजे, व तुमचा स्पेन्सर भावी सत्ययुगासाठी " धवलगिरीच्या " हिमाच्छादित शिखरावर बर्फात पुरून ठेविला पाहिजे !

आतां ब्रिटिश सरकारला आपल्या धर्मांत हात घालू देणें बरोबर नाही, या विधानांत किती जीव आहे तें पाहूं. धर्मांत हात घालणें म्हणजे त्यांत फेरफार करणें. लोकांच्या अन्य विचारांत फेरफार होत गेले म्हणजे त्यांच्या धर्म-विचारांतही फेरफार होत जातात, हें कोणत्याही धर्माच्या इतिहासावरून सिद्ध करून देतां येणार आहे. पाश्चिमात्य शिक्षणामुळे व कारणांमुळे आम्हांसही आमच्या धर्मांत थोडाबहुत फेरफार करावा, असें वाटू लागले आहे. तेव्हां हा आतां करावयाचा कोणी ? सारे शंकराचार्य निःसत्त्व होऊन बसले आहेत; सरकार परधमचें आहे; लोकांस आपण होऊन चळवळ करून नव्या स्मृति घालण्याचें सामर्थ्य नाही ! तेव्हां सध्यांच्या स्थितीस अनुकूल असे फेरफार कोण करणार ? प्रतिपक्षी म्हणतात की ते लोकांनीं करावे; आम्ही म्हणतो की मोठ-मोठे फेरफार सरकारच्या साहाय्यावांचून व्हावयाचेच नाहीत; निदान आम्हीं जसल्या स्थितींत आहों, तसल्या स्थितींत तरी व्हावयाचे नाहीत. धर्मसंबंधीं फेरफारांचा दुसऱ्या एक दृष्टीनें विचार केला असतां असें दिसून येईल की, त्यांपैकी कांहीं लोकांच्या इच्छेनें, कांहीं त्यांच्या इच्छेविरुद्ध, व कांहीं सहजगत्या होत असतात. ' गाई माराव्या किंवा न माराव्या ', ' कालांचीं दुकानें घालावीं किंवा न घालावीं ', ' यात्रांवर किंवा देवस्थानांवर कर बसवावे किंवा नाही ', —या व अशा प्रकारच्या इतर गोष्टींविषयी सरकारनें आमचें मत विचारलें नाही, व आम्हीं कधी दिलें नाही. घरांतल्या घरांत थोडीबहुत टुरटुर केली असेल, पण उघडपणें असल्या गोष्टींत सरकारास विरोध करण्याचें धैर्य आम्हीं कधीही दाखविलें नाही. या गोष्टी सरकारच्या कायद्याच्या होत्या, आणि त्यानें त्यांविषयीं आमचें काय म्हणणें आहे, हें पहात न बसतां, त्या बेलाशक करून

टाकल्या ! यावरून असें दिसतें कीं आमच्या तोडांत मारणारा जबरदस्त इसम आम्हांला भेटला कीं, आम्हीं आपला गाल निमूटपणें त्याच्यापुढें करतो ! पण जर तोच इसम केवळ आमच्या कल्याणाकरितां अमुक गोष्ट करूं कीं नको, असें आम्हास विचारील तर आम्हीं आपल्या अधिकाराचा तोरा मिरविल्याशिवाय कधींही रहावयाचे नाही ! भेकड प्रतिष्ठाखोर हिंदू लोकांनीं, ज्या वेळेस पोर्तुगीज लोकांनीं ख्रिस्ती धर्म स्थापण्यासाठीं कोंकणपट्टीत तुमचे अनन्वित हाल केले त्या वेळेस तुमच्या धर्माभिमान कोठें गेला होता ? विषयलंपट निःशक्त वाचाळ बाबूंनो, जेव्हां महंमदीयांनीं हिंदुस्थानच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत साऱ्या हिंदू लोकांस आपल्या धर्मवेडानें जर्जर करून सोडलें, व तुम्हां हिंदूंच्या मानांवर असिधारा ठेवून, तुम्हांकडून तुमच्या शेंड्या काढविल्या आणि तुम्हांस गोमांस चारिलें, तेव्हां धर्मरक्षणासाठीं आतांप्रमाणें तुम्ही नुसता ओरडा तरी करावयाचा होता ! त्या मुसलमानांच्या भीतीनें अजून तुम्हीं आपल्या बायका कुलपांत घालून ठेवल्या आहेत, हें तुम्हांस कळत नाहीं काय ? आणि आतां दयावंत ब्रिटिश सरकार केवळ परोपकारबुद्धीनें आपल्या लहान पोरींवर जुलूम करूं नका, येवढें अदवीनें सांगत असतां त्यावर तुम्ही आपलें धर्मस्त्र सोडतां, आणि कामाच्या झपाट्यांत निराश्रित कुमारिकांचीं अंगें विदारण्याचा हक्क आमच्या धर्मानें आम्हांस दिला आहे, व जर सरकार तो घेण्याचा प्रयत्न करील तर त्याला आमच्या असंतोषाचें फळ भोगावें लागणार, अशी धमकी घालतां ! धिक्कार असो तुम्हांला, तुमच्या धर्माला, आणि तुमच्या हक्काला !!! जर तुम्हांस तुमच्या धर्माची इतकी प्रतिष्ठा वाटत आहे, तर पूर्वीं ज्यांनीं ज्यांनीं त्याचें उल्लंघन केलें त्यांचें तुम्हीं शासन कां केलें नाहीत ! रजपुतांनीं आपल्या बायका मुसलमानांच्या घरांत कशासाठीं नेऊन घातल्या ? थेट शनवारच्या वाड्यांत थोरल्या बाजीरावानें एका यवनीस आणून तिच्याशीं राजरोस व्यवहार ठेवला तेव्हां त्याला वाळींत कां टाकलें नाहीत ? शिवाजीनें प्रथम प्रथम केवळ द्रव्यलोभानें व अधिकारलोभानें ब्राह्मणांचे व इतर जातींचे जे खून केले यांबद्दल त्यास काय प्रायश्चित्त दिलें ? पण तुमच्यासारख्या शेंदाडशिपायांवर असले शब्दप्रहार तरी करण्यांत काय अर्थ आहे ?

हेंही असो; ही तुमच्या पौरुषाभावाची कहाणी झाली ! पण अलीकडे जे तुम्ही सहजगत्या किंवा जाणूनबुजून धर्माच्या उलट जातां ते काय म्हणून ? पोटांत कांटे भरतां येत नाहीत म्हणून महार, धेड व मुसलमान यांना चाकरींत ठेवणाऱ्या साहेब लोकांचे बूट उचलण्यास नेहमीं एका पायावर तुम्ही उभे असतां, याबद्दल तुम्हांला जरी क्षमा केली, तरी जेव्हां तुम्ही बाजारांतून, आगगाड्यांतून, आगबोटींतून, हपिसांतून पाहिजे त्याशीं आंग घांसून घरीं परत येतां, तेव्हां सचैल स्नान न करण्यामुळें तुमच्या हातून धर्माचें जें उल्लंघन होतें त्याबद्दल

तुम्हांस कां क्षमा करावी ? पण हेंही असो; नित्याच्या व्यवहाराच्या अपरिहार्य-
त्वामुळे अशा प्रकारच्या गोष्टींबद्दल आम्ही तुम्हांस फारसा दोष देत नाहीं. पण
येवढ्याने तुमची कर्मकथा संपली असें कोण समजेल ? अलीकडे कांहीं कारण
नसतां, तुम्ही आपण होऊन आपल्या धर्मरूप जिवाच्या कलीजाचे जे प्रतिदिवशीं
असंख्य खून पाडीत असतां ते कशासाठी ? कलालांची दुकानें सरकार काढतें
म्हणून त्याच्या नांवानें खडे फोडतां ! पण झक् मारायला तुम्ही त्या दुकानांकडे
जातां कां, आणि आपल्या धर्माची, प्रकृतीची, चित्ताची, व अब्रूची खराबी
करून घेतां कां ? दारू पिणारांस, मांस खाणारांस, पार्शी, मुसलमान किंवा
ख्रिस्ती यांचे घरीं अन्नोदकसेवन करणारांस, प्रसिद्धपणें घरांत अंगवस्त्रें बाळग-
णारांस व गटारांत पडणारांस, आणि उघडपणें हाटेलांत पुख्खे झोडणारांस
अपंक्त कां करीत नाहीं ? पण तुमची अशी समजूत झाली आहे कीं, कोणी
प्रतिवर्षीं पळीभर पंचगव्य आनंदानें घेईल, अंडीं, ब्रॅंडी व गरज पडल्यास गोमां-
साचा अर्क देखील केवळ औषधासाठीं घेतों म्हणून म्हणेल; वर्षातून एकदां
किंवा दोनदां दहापांच भटांस पुडीला बोलावून चांगलीशी दक्षणा देण्यास तयार
असेल; विशिष्ट आप्त वारल्यास किंवा कोणत्याही कारणानें एखाद्या मोठ्या
क्षेत्रीं गेल्यास क्षौर करून घेण्यास नाखुष नसेल; सारांश, जो धर्माचें ढोंग
करण्यास आणि भिक्षुकांचीं तोंडें दाबण्यास कबूल असेल त्यानें हवे ते अनाचार
खुशाल करावे ! त्याला तुम्ही धर्मोल्लंघनावद्दल दोष देणार नाहीं इतकेंच नाहीं,
तर असल्या भोंडूस धर्मरक्षक समजून त्याच्या पायावर लोटांगणें घालाल, त्याचे
स्तुतिपाठ व पवाडे सकाळसंध्याकाळ गाल, छविना काढून त्याची मिरवणूक
कराल; व त्याचा स्वार्थ बाहेर न पडेल तर धर्माच्या नांवावर त्याला पाहिजे तें
करूं द्याल इतकेंच नाहीं, तर आंधळ्यांप्रमाणें त्याचा हात धरून तो नेईल तिकडे
जाण्यास किंवा खाड्यांत लोटून घेण्यासही राजी व्हाल ! धिक्कार असो अशा
प्रकारच्या तुमच्या व तुमच्या वाटाड्यांच्या धर्मनिष्ठेला आणि पापभीरुत्वाला !
तुम्ही खोटे, तुमचा धर्म खोटा ! तुमचा धर्माभिमान त्याहून शतपट खोटा !
अशा प्रकारच्या धर्महीन कपटपटू लोकांनीं धर्माचा बागुलबोवा करून संमतीच्या
बिलासारख्या बिलास विरोध करावा, याहून अधिक असंबद्ध, अधिक उपहासा-
स्पद, अधिक लज्जास्पद, व विशेष खेदजनक काय आहे, हें आम्हांस कळत
नाहीं !

शहाण्यांचा मूर्खपणा अथवा आमचे प्रेतसंस्कार

एखाद्या राजाच्या किंवा त्यासारख्याच दुसऱ्या एखाद्या मोठ्या पुरुषाच्या प्रेताचें दहन करतांना किंवा त्याला समाधि देतांना शेंदोनशें वकरीं, बैल, अथवा घोडे, पांचपन्नास दासी, लग्नाच्या वायका, किंवा ठेवलेल्या वेश्या, दहापांच स्नेही, प्रधान किंवा अगदीं जवळचे आप्त—अशांचे तुकडे करून ते त्यांच्या स्वामीच्या शवाबरोबर जाळले किंवा पुरले तर तशा कृत्याला, वाचकहो, तुम्ही काय म्हणाल ? अर्थात् रानटी किंवा क्रूर म्हणाल ! कोणत्याही ठिकाणीं असा प्रघात असेल तर त्या ठिकाणचे लोक अत्यंत निष्ठुर, अत्यंत अविचारी, व अत्यंत अज्ञान असें कोणाच्यानेंही म्हटल्यावांचून राहवणार नाहीं. पण हा 'कोण' अलीकडच्या शतकांतील एखाद्या सुधारलेल्या देशांतला इसमच असूं शकणार आहे. तीनचार हजार वर्षांपूर्वीचा एखादा आर्य किंवा हिंदुस्थानाचा आर्य रहिवासी अशा आचारास क्रूर म्हणतो किंवा नाहीं, याचा संशय आहे. या घटकेस या पृथ्वीवर असे प्रदेश आहेत कीं, जेथें असले आचार अत्यंत प्रशंसनीय, धर्मसंमत व अवश्य मानले जात असून, प्रतिदिवशीं ते घडून येत आहेत ! अशा देशांत जेव्हां एखादा राजा, सेनापति अथवा दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारचा प्रमुख मनुष्य मरतो तेव्हां त्याच्या कुटुंबांतले व मित्रमंडळांतले कांहीं इसम मोठ्या खुपीनें त्याच्याबरोबर सती जाण्यास तयार होतात, व प्रजा, नोकर, गुलाम वगैरे त्याच्या ताब्यांतील कित्येक लोक आणि पशु त्याचेबरोबर जुलमानें घालवितात ! जे इसम अशा आपखुपीनें मरण्यास तयार होतात त्यांची अशी कल्पना असते कीं, ज्या धन्याची आपण इहलोकीं प्रेमपूर्वक सेवा केली, ज्या आप्ताचें सहवास-सुख यथेच्छ भोगिलें, व ज्या मित्रास मोठमोठ्या लढायांत साहाय्य देऊन त्याची मर्जी सुप्रसन्न करून घेतली, त्याच्याशीं ते ते व्यवहार मरणोत्तर परलोकींही आपणांस येथल्याप्रमाणें करतां येतील ! अलीकडील विचारी लोकांस ही कल्पना अज्ञानमूलक व हास्यास्पद वाटेल हें खरें आहे; तथापि तींत आश्चर्य वाटण्यासारखें किंवा शंका येण्यासारखें कांहींच नाहीं. असें मानणारे लोक आजमितीस अनेक रानटी प्रदेशांत अस्तित्वांत आहेत इतकेंच नाहीं, तर या सुधारलेल्या भरतव्रंदांतील लोकांच्या कल्पनाही अशाच होत्या, असें येथें सांप्रत कालीं रूढ असलेल्या प्रेतसंस्कारांवरून स्पष्ट अनुमान करण्यास बिलकूल हरकत दिसत

नाहीं. आम्ही आपल्याला कितीही सुधारलेले किंवा शहाणे म्हणवीत असलों तरी या संबधानें आपण अद्यापि बरेच मूर्ख आहों, असें विचाराअंतीं प्रत्येकास कबूल करावें लागेल !

आजपर्यंत ज्या बायका आपल्या नवऱ्यांबरोबर आपण होऊन सती गेल्या किंवा घालविल्या असतील, त्यांच्या सती जाण्यांत आणि वरील अमानुष आचारांत बरेच सादृश्य आहे, असें कोण म्हणणार नाही ? सतीची चाल आपल्या देशांतली म्हणूनच तिचा पवाडा गावयाचा, आणि जिवंत मुलास किंवा मुलीस बापाबरोबर अथवा आईबरोबर मूठमाती देण्याची चाल परक्या ठिकाणची म्हणून तिची निंदा करावयाची—ही निःपक्षपातातें विचार करण्याची अलीकडील देशाभिमान्यांची व धर्माभिमान्यांची पद्धत सामान्य बुद्धीच्या व सामान्य विचारांच्या मनुष्यास पसंत नसल्यामुळे ते दोनही चालींस एकाच माळेंत गोवितात, आणि सतीहून कमी निष्ठुर, पण सतीच्या तत्त्वाचाच ज्यास आधार आहे अशा दुसऱ्या चालीस ते दोष देतात. लोकांना अनेक शतकें पूर्णपणें मान्य झालेले आचार कितीही निर्दय किंवा गूढ असले तरी त्यांचें मंडन करीत सुटणें, हें अजागळ लोकांच्या शाबासकीस हपापलेल्या डंकेखोरास, अथवा पाहिजे तें भाषण करून किंवा लेख लिहून दोन पैसे जोडण्यासाठीं रात्रंदिवस धडपड करणाऱ्या नीच लोभ्यांसच योग्य आहे ! लोकांचें अज्ञान कशांत आहे हें ज्यास समजलेसें वाटत आहे, व तें दूर होऊन सदाचार आणि सुख यांचा त्यांमध्ये प्रसार व्हावा अशी ज्यास बळकट इच्छा आहे, तो लोकांच्या उपहासास व छलास न भितां आपले विचार उघडपणें बोलत सुटेल तरच त्याचा हेतु सिद्धीस जाण्याचा संभव आहे. विनाकारण कोणी कोणाचें मन दुखविणें हें अश्लाघ्य होय; पण वैद्यानें रोग्याच्या व ज्ञात्यांनीं मूढांच्या तब्यतीप्रमाणें वागणें आणि याना ग्रासून टाकणाऱ्या शारीरिक व मानसिक रोगाचा आपल्या शक्तीप्रमाणें परिहार करण्याचा निर्भीडपणें प्रयत्न न करणें हें अधिकच अश्लाघ्य होय, असें आम्हांस वाटतें; आणि म्हणूनच सध्यां “ पांचजन्याचा हंगाम ” चालू आहे हें ठाऊक असतां, व गतवर्षीं याच हंगामांत पुण्यांतील सुबंधूंनीं आपला प्रेतसंस्कार केला हें ध्यानांत असतां, या अप्रिय विषयाची चर्चा करण्याचें धैर्य आम्ही करीत आहों. ‘ प्रेतविधीविषयी ’ आमचे पुढील विचार वाचून त्यांबद्दल प्रथमदर्शनीं आम्हांविषयीं जो संताप उत्पन्न होईल तो विसरण्याचा जे कोणी प्रयत्न करतील, आणि त्याची ऊर्मी जिरल्यावर या विचारांचें शांतपणानें जे चिंतन करतील, त्यांना त्यांत सत्याचा बराच अंश आहे असें दिसून आल्यावांचून रहाणार नाही. देशपरत्वे व धर्मपरत्वे उत्तरक्रियांचे अनेक प्रकार झाले आहेत. जाळणें, पुरणें, बुडविणें, सडविणें किंवा गिधाडांकडून खावविणें हे मेलेल्या शरिरांची वाट लावण्याचे मुख्य पांच मार्ग होत. त्यांपैकीं कोणत्याही एका मार्गानें शवाचा

निकाल लावला म्हणजे हें काम आटपतें तर त्याबद्दल केव्हांही विशेष चर्चा करण्याची गरज पडतीना. पण प्रत्येक धर्मानें या दुःखदायक कामामार्गे त्याहूनही दुःखदायक अशा विधींचें दृष्टें लाऊन दिलें आहे. ख्रिस्ती, पारशी, मुसलमान, हिंदू, बुद्ध — सारांश कोणत्या पाहिजे त्या धर्माचा मनुष्य घ्या. मेलेल्या मनुष्याच्या प्रेताचा चट्दिशीं कांहीं तरी निकाल लाऊन मी आपला मोकळा होईन, असें कोणालाहि म्हणतां येत नाहीं. प्रेताचे आणि आपले वरेच हाल केल्याशिवाय आणि करून घेतल्याशिवाय त्याचा शेवटचा निरोप घेणे अशक्य झालें आहे. पण त्यांतल्या त्यांत हिंदू लोकांनीं, विशेषतः वैदिक धर्माचे प्यारे भक्त जे ब्राह्मण त्या आम्ही, हें और्ध्वदेहिक प्रकरण करवेल तितकें भयप्रद, अमंगल व कष्टमय केलें आहे; निदान आम्हांस तरी आमच्या अंत्यक्रियापद्धतींत नांवाजण्यासारखें कांहींएक दिसत नाही. प्रेताला, प्रेताच्या आत्म्याला आणि प्रेताच्या आप्ताला ब्राम्हणी प्रेतनिर्हार एकसारखा त्रासदायक आहे. प्रेत लहानाचें असो किंवा थोराचें असो; स्त्रीचें असो किंवा पुरुषाचें असो; निष्कारण त्रास म्हणून चुकावयाचा नाही. पोरान्या प्रेतास न्हाऊं घातलें पाहिजे; त्याची ताळू भरली पाहिजे; त्याला हळद लाविली पाहिजे. सवाण्ण स्त्रीला न्हाऊं घालून पातळ नेसविल्या-शिवाय व मळवट भरून तिची ओंटी भरल्याशिवाय गत्यंतरच नाहीं. याप्रमाणेंच कमी अधिक त्रासाची थोरल्या पुरुषांच्या व विधवांच्या प्रेतांची प्राथमिक व्यवस्था. नंतर तिरडीवर बांधणें व स्मशानांत नेणें वगैरे गोष्टीही शास्त्रविहित मार्गांनींच झाल्या पाहिजेत. पण स्मशानांत आल्यावर ज्या तिरस्कारक व संतापजनक गोष्टी कराव्या लागतात त्यांपुढें येथपर्यंत झालें तें कांहींच नाही, असें म्हणावें लागतें. चितेच्या गोवऱ्या रचावयास लागण्यापासून प्रेताची राख होईपर्यंत विधीच विधि ! हे भीषण, बीभत्स, अमंगल हिंदुधर्मा, तुझ्या आज्ञेनें आज शेंकडों वर्षे स्मशानभूमीत आम्हीं जीं क्षीरें केलीं; डोळ्यांतून पाणी गळत असतां कणकीचे गोळे करून ते प्रेताच्या अनेक भागांवर ठेविले; ऋग्वेदाग्नीच्या भयाण ज्वालांभोंवतीं मातीच्या गळत्या घागरी डोक्यावर घेऊन ज्या प्रदक्षिणा घातल्या व उत्तरीनें गळ्यांत दगड बांधून घेऊन व तोंडाला हात लावून तुझ्या नांवानें काढूं नये तसले ध्वनि काढले, त्या सर्वांबद्दल तूं आम्हांस काय दिलें आहेस ? निर्दय वंचका ! गार्हपत्ये दूध पिणें, नानाप्रकारचे जिव्हास यथेच्छ खाणें, पालखींत किंवा घोड्यावर बसणें, जोडा घालून सहल करणें, श्वाबरोबर जाळलेल्या प्रियपत्नीच्या केंसांच्या धुराच्या वासावरूनच जी आपणास प्राप्त झाली आहे अशी कल्पना करून तिच्यासमवेत शय्येवर विहार करणें किंवा विश्रान्ति घेणें, मृत्युलोक सोडून वायुरूपानें पाताळाकडे किंवा स्वर्गाकडे संचार करीत असतां कोणी शत्रु भेटला तर तलवारीनें किंवा सोडग्यानें त्याच्या समाचार घेणें व अनेक प्रकारच्या दुर्गंधी द्रव्यांच्या समुद्रांतून प्रवास करण्याचा प्रसंग आला

असतां दर्भाच्या होड्यांत बसणें, अथवा तहान लागली असतां मडक्यांत घालून दिलेल्या पाण्यानें ती भागविणें—असल्या गोष्टी मेलेल्या मनुष्याच्या आत्म्याकडून किंवा जिवाकडून घडण्याचा संभव तरी आहे काय ? मुळीच नाही. पण जबरदस्त पंचाक्षर्याप्रमाणें आम्हां साऱ्या अज्ञ लोकांस त्वां भारून टाकून केवळ गुलाम केलें असल्यामुळें, आज कित्येक युगें अशक्य गोष्टी आम्ही शक्य मानित आहों; व अत्यंत निघ कृत्यें वंघ मानून तुझ्या संतोषाकरतां तीं बेलाशक करीत आहों ! पण ध्यानांत ठेव; या तुझ्या अश्लाघ्य निर्वृण वर्चस्वाचा अंत होण्याचा काल अगदीं समीप येऊन ठेपला आहे ! आजपर्यंत त्वां आम्हांस ज्या असह्य यातना भोगण्यास लाविलें आहे, व अनन्वित कर्म आम्हांकडून करविली आहेस त्या सर्वांबद्दल तुझीं पाळेंमुळें खणून काढून विचारकुंडांत पेटलेल्या प्रचंड अग्नीच्या कलहोळांत तुझी आहुति देणाऱ्या नवीन ऋत्विग्वर्गाचा अवतार नुकताच झाला आहे ! तेव्हां जर तुला आपल्या अस्तित्वाची आकांक्षा असेल तर वेळेवर शुद्धीवर ये आणि आमच्या सर्व शरीरभर कांचत असलेले तुझे पाश काढून घे; नाहीं तर भरतखंडांत तुजें नांव देखील राहणार नाहीं ! मित्रत्वाच्या नात्यानें आज तुला ही लहानशी नोटीस दिली आहे, व आमच्यानें होतील तेवढ्या आणखीही देण्यांत येतील. तेवढ्यांनीं तूं वृत्तीवर आलास आणि कालास उचित असें वर्तन करूं लागलास तर ठीकच आहे ! नाहीं तर तुजें नशीब तुझ्याबरोबर !!

मनुष्य मेल्यानंतर त्याच्या प्रेताची कांहीं तरी वाट लावलीच पाहिजे, नाहीं तर तें सडून त्याला दुर्गंधी सुटेल, व त्यापाशीं उभें रहावेनासें होईल. तेव्हां ज्याची तुमची मृत्यूनें ताडातोड केली त्याचें शरीर तुम्हांस कितीही प्रिय असलें, आणि त्याच्या संवर्धनार्थं तुम्हीं कितीही खर्च व कष्ट केले असले तरी त्याला समाधि देण्याच्या, किंवा तें मूकोत्सेधांत (अथवा निःशब्द मनोऱ्यांत, Tower of Silence) नेऊन ठेवण्याच्या तयारीस लागलें पाहिजे. मनुष्याच्या सुधारणेंत पाहिजे तेवढे फेरफार होवोत, त्याच्या हातीं अमरत्व आल्याशिवाय, हा दुःखकारक प्रसंग कोणत्याही रीतीनें त्याला टाळतां येण्यासारखा नाही. आतां प्रश्न येवढा आहे कीं, हा अनावर प्रसंग कमींत कमी दुःखप्रद कशानें करतां येईल ? आमच्या लोकांत जे अमंगल प्रेतसंस्कार रूढ आहेत ते राहूं दिल्यानें किंवा त्यांना फांटा दिल्यानें ? प्रेतांस मूठमाती देण्यापेक्षा किंवा निःशब्द मनोऱ्यांत तीं नेऊन तेथें गिधाडांकडून तीं खावविण्यापेक्षां चितेवर त्याचें दहन करणें हें फार चांगलें, हें कोणाही विचारी मनुष्यास कबूल करणें भाग आहे, व हळूहळू हा प्रघात सर्वत्र रूढ होण्याची चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. ख्रिस्त्या-प्रमाणें किंवा मुसलमानांप्रमाणें हिंदू लोकांनीं प्रायः प्रेतें पुरण्याची चाल पसंत न करतां तीं जाळण्याची रीति पाडली ही फार शहाणपणाची गोष्ट केली, आणि

म्हणून ती अत्यंत रक्षणीय आहे असें आम्हांस वाटतें. पण यापलीकडे मात्र यासंबंधानें त्यांची तारीफ करण्यांत यत्किचित् देखील जागा नाही. सुधारलेल्या इतर लोकांत प्रेतसंस्कार आहेत, नाहीत असें नाहीत; पण आमच्या इतका तऱ्हेवाईक आचरटपणा बहुशः कोठेंही दृष्टीस पडावयाचा नाही ! या आचरटपणांत एकदां श्रद्धेचा पुष्कळ अंश होता आणि अजूनही कांहीं आहे, हें आम्ही कबूल करतो. मरावयास टेंकलेल्या बऱ्याच हिंदू लोकांस आपल्या पाठीमागे आपली क्रिया नीट रीतीनें व्हावी असें वाटत असतें इतकेंच नाही, तर तीव्रदल ते कधीं कधीं विशेष व्यवस्थाही करून ठेवतात. तसेंच जे क्रिया करतात त्यांपैकीं कित्येकांना अशा क्रियेपासून मृतांना सद्गति प्राप्त होते व स्वतःस पुण्य लागते, निदान पाप लागत नाही, असें वाटतें ! अशा प्रकारच्या लोकांवर तीक्ष्ण शब्दांचे प्रहार करण्यांत कांहीं अर्थ नाही. एकतर त्यांना जें वरें वाटत आहे तें करूं दिलें पाहिजे; किंवा युक्तीयुक्तीनें त्यांचे मन वळविलें पाहिजे. तथापि त्यांच्या कृत्यांत जेवढा निर्दयपणाचा किंवा अमानुषपणाचा भाग असेल तेवढ्याबद्दल त्यांची कानउघाडणी करणें जरूर आहे. कोणत्याही मनुष्यानें आपल्या बापाखातर, आईखातर, बायकोखातर, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही आप्ताखातर एक वेळेसच काय, पण दरपंधरवड्यास जरी नखशिखांत क्षौर केलें तर त्याबद्दल आम्ही त्यास फारसा दोष देणार नाही; पण जो कोणी दुसऱ्याच्या मर्जीविरुद्ध त्याच्या एका केंसाला धक्का लावण्याचा प्रयत्न करील त्याला त्याबद्दल दोष दिला पाहिजे इतकेंच नाही, तर दंडही केला पाहिजे असें आम्ही समजतो ! दुसऱ्याला त्रास होऊं न देतां, ज्याला जी गोष्ट पसंत असेल त्याला ती करण्याचा पूर्ण हक्क आहे. पण अविचारी मनुष्याची वारंवार काय चुकी होत असते की, ज्या गोष्टी त्याला स्वतःला हितावह अशा वाटत असतात, त्या दुसऱ्यालाही तशा वाटत असतील अशा भ्रमानें तो आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग करून त्या दुसऱ्यावर लादित असतो. प्रेतसंस्काराच्यासंबंधाने अशा प्रकारचा जुलूम आमच्या समाजांत होत नसेल. मनुष्याला संकटावस्थेंत गांठून धर्मबुद्धीनें, लोभानें, मत्सरानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही दुष्ट विकारानें त्याचा असा छल करणें हा शुद्ध अधमपणा होय ! जे लोक भाविकपणानें आज शेंकडों वर्षे अशा प्रकारचा जुलूम आपला आपल्यावर व दुसऱ्यावर करीत आहेत, त्यांना आम्ही विनयपूर्वक असें विचारतो "तुम्ही इतके गतानुगतिक कशासाठीं होऊन बसलां आहां ? मनुष्याच्या जन्माला येऊन असें मेवासारखें वर्तन कां करतां ? डोक्यात जो थोडाबहुत मेंदू असेल त्याच्याकडून कांहीं एक काम करून न घेतां त्याची माती किंवा राख कां होऊं देतां ? तुम्ही जे प्रेतविधि करतां त्यावरून जिवंत मनुष्य आणि मेलेला मनुष्य यांतला भेद तुम्हांला कळत नाही, असें म्हणणें भाग पडतें. जिवंत मनुष्याच्या आहारोपभोगास

लागणारे पदार्थ तुम्ही मेलेल्या मनुष्यास अर्पण करतां याचा अर्थ काय ? पहाणें, हुंगणें, खाणें, स्पर्श करणें, हिडणें, फिरणें वोलणेंसवरणें—हे सारे शरीरनिबद्ध व्यापार आहेत. मृत शरीराला अग्निकाष्ठ देऊन त्याची राख झाल्यावर त्याच्या नांवाजें जें अन्नपाणी तुम्ही देतां त्याचा उपभोग कोण घेतो ? मेलेल्यांच्या आत्म्याला डोळे, नाकें, तोंडें, त्वचा, हातपाय, व काळीज-फुफुसें आहेत कीं काय ? जर नसतील तर तुम्हीं दिलेल्या अन्नोदकापासून त्यांना काय फायदा होत असेल ? पण असतील तर त्यांच्या चैतन्यावस्थेंत आणि मृतावस्थेंत भेद काय ? नसेल तर वर्षांतून फक्त एकदां परामर्ष घेतल्यानें त्यांचा निभाव कसा लागेल ? शिवाय, त्यांच्या रहाण्यासवरण्याची व्यवस्था काय ? जिवंतपणीं त्यांना जसलीं घरें लागत, तसलींच मेल्यावरही बांधून देणें अवश्य नाहीं काय ? तसेंच, दर आठवड्यास न्हावी, परीट वगैरे कारागीर त्यांच्या सेवेला हजर ठेवण्याची जरूर नाहीं काय ? हेंही असो ; तुम्हाला हें ठाऊक आहे कीं, ज्याप्रमाणें जनन आणि मरण यांची गांठ बांधलेली आहे, त्याप्रमाणेंच अन्न खाणाराच्या पाठीमागें बहिर्दिशेला जाणें लागलें आहे. ही त्यांची अडचण दूर करण्यासाठीं तुमच्याकडून आजपर्यंत कांहींच योजना झाली नाहीं हें कसे ? पैशाचावस्थेंतील सॅनेटरी कमिशनरांकडून (आरोग्य अधिकाऱ्यांकडून) तुमच्या अनंत पूर्वजांस प्रतिदिवशीं खडाखड दंड होत नसतील काय ? पुनः इतक्यांनीं इतकीं वर्षे उरकलेल्या देहधर्मांमुळें उत्पन्न होणाऱ्या रोगजनक वायूंचें निर्दलन करण्यासारखे फेनिलाचे प्रवाह चोहोंकडे वहात नसतील, आणि गंधकाच्या व डांबराच्या होळ्या जेथें तेथें पेटलेल्या नसतील, तर सारें वातावरण रोगकृमींनीं व्याप्त होऊन जाऊन, डेंग्यू, कॉलरा, इन्फ्ल्युएन्झा वगैरे प्राणनाशक सांथींनीं ते जर्जर होऊन गेले नसतील काय ? जर गेले असतील असें मानणें स्वाभाविक आहे तर होमोपथिक, इलेक्ट्रोहोमोपथिक किंवा अँलोपथिक रामबाण टिक्करें किंवा ग्लोब्युल्स अथवा आर्यवैद्यांतील खाशा खाशा मात्रा आणि काढे त्यांस देण्याची व कै. बापू मेहेंदळ्यासारख्या बहुतश्रुत वैद्यांकडून त्यांची परीक्षा करविण्याची कांहीं सोय कधीं केली आहे काय ? अन्नवस्त्र तेवढें मधून मधून द्यावयाचें आणि बाकी सर्व गोष्टींविषयीं उदासीन रहावयाचें—हें तुमच्यासारख्यांच्या पितृभक्तीस, धर्मबुद्धीस, आणि विचारशीलतेस बिलकुल शोभत नाहीं ! खुळ्यांचो, असे पोरांपेक्षां पोर कसे झालांत ? तुमच्या वयाला निदान तीन—साडेतीन हजार वर्षे झालीं असून मनुष्यपणाच्या शैशवावस्थेंत असलेल्या रानटी लोकांप्रमाणें विचार करण्यास व वागण्यास तुम्हांस लाज कशी वाटत नाहीं ? गरुड-पुराणांतल्या किलस आणणाऱ्या गप्पांवर भरंवसा ठेवणाऱ्या मूढांनां, आरबी भाषेंतील चमत्कारिक गोष्टींसारख्या गोष्टींवर श्रद्धा ठेवून त्यांना पुराणाच्या पदवीला चढवाल तरी देखील कांहींसें बरें होणार आहे. तसें केल्यानें तुमच्या मनुष्यपणावरील थोडासा कलंक तरी धुऊन गेल्यासारखा होईल. मनुष्यांच्या

आत्म्यांविपयीं तुमचा येवढा पक्षपात कशासाठी ? ज्या गाईचें दूधतूप खाऊन तुम्ही इतके घष्टपुष्ट होतां, ज्या बैलांच्या श्रमानें हजारों खंडी धान्य पिकवितां, ज्या घोड्यावर बसून युद्धास जातां, आणि ज्या कुत्र्यांच्या साहाय्यानें आपल्या संपत्तीचें संरक्षण करतां त्या साऱ्या उपयोगी जनावरांचीं तुम्हीं श्राद्धें कां करीत नाहीं ? त्यांच्यासाठीं उत्कुंभ कां देत नाहीं ? **गाईला आत्मा नाही** (The cow has not a soul) असें पादचांप्रमाणे तुमचें तर मत नाहीं ना ? जर नसेल तर या अत्यंत उपयोगी जनावरांच्या आत्म्यांविपयीं तुम्ही इतके उदासीन कसे ? वास्तविक पहातां यांच्याकरतां तुम्हीं स्वतंत्र श्राद्धें करावयाला पाहिजे होतीं; पण तसें करणें अवघड झालें असल्यास निदान पितरांबरोबर त्यांची आठवण करण्यास काय हरकत आहे ? मेलेल्या आईच्या, बापाच्या, किंवा बायकोच्या पिडांबरोबर देवाज्ञा झालेल्या आवडत्या गाईच्या, घोड्याच्या किंवा कुत्र्याच्या नांवानें दोन पिंड सोडले म्हणून काय झाले ? शिवाय, आणखी एक अशी शंका येते कीं, फार झालें तर तुम्ही आज्ञापणजापर्यंत आपल्या पितरांचा समाचार घेतां; पण आज्ञांच्या आज्ञांची आणि पणजांच्या बापांची काय वाट ? त्यांनीं थंडा फराळ करून नित्य दिगंबर असावें कीं काय ? वास्तविक पहातां विशेष वार्धक्यामुळें त्यांचे समाचार अगोदर घेणें विशेष अगत्याचें असून तुम्ही त्यांचे नांव देखील काढीत नाहीं हें आश्चर्य नव्हे काय ? किंवा तुमची अशी समजूत आहे काय कीं, अमुक वर्षे पिशाचयोनींत घालविल्यावर देवयोनींत किंवा मर्त्य-योनींत त्यांचा प्रवेश होतो ? जर अशी तुमची समजूत असेल तर ती कशामुळें झाली आहे हें तुम्ही कोणास समजावून देऊं शकाल काय ? पिशाचयोनीप्रत पावलेला जीव किती वर्षे त्या स्थितींत रहातो, आणि पुढें त्यांचें स्थित्यंतर होण्यास काय कारणें होतात, हें तुमच्यापैकीं कोणाची सांगण्याची प्राज्ञा आहे काय ? अशा प्रकारचें स्थित्यंतर होत नाहीं असें तुमचें म्हणणें असेल तर ते पिशाचयोनींतच नेहमीं रहातात, असें अनुमान करणें भाग आहे; आणि असें अनुमान करण्याची मोकळीक द्याल तर हे कोट्यावधि पिशाचरूपी आप्तात्मे रहा-तात कोठें, आणि आपला चरितार्थ कसा चालवितात, हें सांगण्याची मेहरबानी कराल काय ? जर जुन्या भुतांना किंवा पिशाचांना अथवा मृतपित्रात्म्यांना अन्नपाण्याची, वस्त्रपात्रांची, स्त्रीपुत्रांची, आप्तस्नेह्यांची, गडीमाणसांची व घरा-गुरांची गरज नसेल तर जे तुमच्या डोळ्यांपुढें मरतात त्यांच्याकरतां तरी असले हास्यास्पद संस्कार तुम्ही कां करतां ? हा सगळा मूर्खपणा तुमच्या हातून घडण्यास विचारशक्तीस तुम्ही करून दिलेला काडीमोड कारण होत आहे ! आमचें ऐकून तिला फिरून घरांत घ्याल व प्रीतिपूर्वक नांदवू लागाल तर तुमची वागणूक पूज्य व प्रशंसनीय होऊं लागेल."

परलोक म्हणजे काय आणि तो आहे कोठें तें कोण जाणें ? तथापि अशा

प्रकारच्या अज्ञात परलोकीं प्रेतांची ऊर्फ मेलेल्यांची नीट व्यवस्था लागावी म्हणून येथें आम्ही जे अनेक उपाय करतो त्यांपर्यंत थोडीशी चर्चा झाली. परंतु आमची पितृभक्ति येवढ्यानेच संपत नाही. देह्याला जे उपभोग आवश्यक आहेत तेच विदेह्याला किंवा देहातीतालाही आवश्यक आहेत अशी कल्पना करून ब्राम्हणद्वारानें, अग्निद्वारानें, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही द्वारानें जीं दानें आम्ही देतो तीं तर देतोच; पण त्यांशिवाय आणखी एका विशेष प्रकारचीं दानें त्यास देणें अपरिहार्य झालें आहे. हीं दानें कोणतीं म्हणाल तर मागें राहिलेल्या आत्म्यांस निष्कारण सोसावा लागणारा त्रास ! या त्रासाचें प्रमाण आप्तपणाच्या सान्निध्यावर वरेंच अवलंबून आहे. हिंदु क्षौराचा आणि अशौचाचा जो कोणी तात्त्विक दृष्टीनें विचार करील त्याला हिंदू लोक मरणें हें एक प्रकारचें महापातक मानीत असावे असें वाटल्यावांचून रहाणार नाही. समुद्र-पर्यटन, अभक्ष्यभक्षण, अपेयपान, अभोग्यभोग वगैरे दोषांस क्षौरादिकांचीं प्रायश्चित्तें सांगितलीं आहेत व ज्याअर्थीं प्रेताच्या मुलाला किंवा बायकोलाही तेंच प्रायश्चित्त द्यावें लागतें त्याअर्थीं बाप किंवा नवरा मरणें हें मुलाच्या व बायकोच्या हातून घडणारें दंडनीय पातक आहे, असा आमच्या लोकांचा म्हणजे आम्हां सर्वश्रेष्ठ म्हणविणाऱ्या अत्यंत मूर्ख ब्राम्हण लोकांचा समज असला पाहिजे हें उघड आहे ! विचाराची प्रतिष्ठा, नीतीची वढाई व अकलेची ऐट मिरविणाऱ्या मतिमंद ब्राम्हणांनो, अ गृहस्थाचा ब आप्त वारल्यानें अला कोणत्या कारणानिमित्त तुम्ही सुतकी किंवा अस्पर्श्य ठरवितां हें सांगू शकाल काय ? ब मेला यांत अनें काय केलें ? बच्या मरणाबद्दल अला दहा दिवस वाळीत कां टाकतां ? व पंचहौदमिशनांत अनें चहा घेतला नसून त्यानें क्षौर केलेंच पाहिजे, असा आग्रह धरून कां बसतां ? विटाळ म्हणजे काय, हें तुम्हाला बिलकूल कळत नाही, असें वाटतें. जर तें तुम्हांला कळत असतें तर सुतकाहून सोयराचा विटाळ तुम्हीं अधिक दूष्य मानिला असता, व ऋतुमती झालेल्या कन्येच्या उभय कुलांतील संबंध्यांस निदान एक महिनाभर तरी निराळें रहाणें अवश्य करून ठेविलें असतें ! जनन, मरण, आणि ऋतुप्राप्ति या देह्याच्या मुख्य तीन अवस्थांच्या विचारानें तुमचीं माथीं अगदीं विघडून गेल्यासारखीं दिसतात ! मेलेल्या बापाचा मुलाच्या मिशांशीं अर्थाअर्थीं काय संबंध आहे ? डोकीचे, दाढीचे व मिशांचे तुटके तोळा दीड तोळा केंस प्रेताला कोणत्या रीतीनें उपयोगी पडणार ? पिशाचयोनीप्रत पावलेले अशरीरी जीव असले केंस खातात किंवा पांघरतात अशी कल्पना केल्याशिवाय त्यांना ते अर्पण करण्याचा हेतु काय असावा, हें समजणें फार कठिण आहे ! कोणी असें म्हणतात कीं, क्षौर केल्यानें प्रेताला मान दिल्यासारखा होतो. हें जर खरें असेल तर मेल्याबरोबर मनुष्याच्या

मानकल्पना बदलून जातात, असें समजलें पाहिजे. कोणालाही मान देणें म्हणजे आपल्या दर्शनानें त्याला बरें वाटेल अशा रीतीनें त्याच्यापुढें येणें हा मानाचा अर्थ आहे. दाढीमिशा काढून सारें तोंड असोल्या नारळासारखें गुळगुळीत केलें आहे; गळ्यांत दगडाच्या पदकाची फडक्याची माळ घातली आहे; मातीची भोंक पाडलेली घागर डोक्यावर घेतली असून तिच्या भोंकांतून सर्वांगावर पाण्याची धार पडत आहे; हुंगणास लावलेल्या एका पंचाशिवाय बाकी सारें अंग उघडें बंब केलें आहे; व क्वचित् प्रसंगी पांचजन्यरव करीत आहे—अशा थाटानें जर कोणी कोणास भेटावयास गेला तर त्याला काय वाटेल ? जिवंतपणीं असलें नटणें कोणास आवडत नसतां शेवटचा श्वासोच्छ्वास केल्याबरोबर मनुष्याच्या किंवा त्याच्या पिशाचाच्या सौंदर्यकल्पनांत येवढें अंतर कां पडवें हें समजत नाही ! आम्हांस तर हे सारे विधि रानटी स्थितींतील दुष्ट आचारांचे अवशिष्ट प्रतिनिधि वाटतात. मेलेल्या इसमाबरोबर कांहीं इसम जाळण्याच्या किंवा पुरण्याच्या प्रघातांत हळू हळू बदल होत जातां जातां केशदान व वेणीदान हें त्याचें शेवटलें क्षीण रूप राहिलें आहे, यांत संशय नाही. प्रथम जनावरें व इतर माणसें मारण्याची चाल बंद पडली असेल; मग जवळचे आप्तही मरण्यास नाखुष दिसूं लागले असतील; पुढें हातपाय, काननाक, हातपायाची बोटे किंवा दुसरा एखादा अवयव देऊन मृताची समजूत करण्याची तोड निघाली असेल; अखेरीस असें करणेंही कष्टावह व निरर्थक आहे असें अनुभवास आल्यावरून एकदां काढले तरी महिन्याभरानें फिरून येणारे, कांहीं दिवस नसल्यानें मोठीशी गैरसोय न होणारे, विशेष कुरूपता उत्पन्न न करणारे, काढतांना म्हणण्यासारखा त्रास न पडणारे—असे केंस पूज्य व आवडत्या पितरांस द्यावे आणि तेवढ्यानें त्यांचें होईल तेवढें समाधान करावें—हाच मार्ग प्रशस्त व सुखावह आहे असें दिसून आलें असेल ? आणखी थोडेंसें पुढें जाण्यास जागा आहे, व हें कांहीं वर्षांनीं घडून येईल असें या मागल्या इतिहासावरून मानण्यास बराच आधार वाटतो.

पण हें सारें पुरुषांच्या संबंधाचें झालें बायकांची काय वाट ? ज्याप्रमाणें पुरुषांच्या त्याप्रमाणें बायकांच्या पाठीमागेंही ही वपनपीडा लावली असून स्त्रियांचे वपनक्लेश पुरुषांच्या वपनक्लेशापेक्षां सहस्रपटीनें जास्त असह्य करून ठेवण्यांत आले आहेत. युरोपियन लोकांपेक्षां आमच्या लोकांतील नवरात्रायकोचें प्रेम विशेष दृढ असतें असा कित्येक अर्वाच्य देशाभिमानी प्रलाप करीत असतात; आणि त्यांचें प्रमाण काय तर बायको मेल्यावर नवरा क्षीर करून घेऊन आमरण अविवाहित रहातो हें नव्हे, तर नवरा मेल्यावर त्याच्या बायकोला आम्ही हव्या त्या वयांत जुलमानें सोंवळी करून मरेंतोपर्यंत तिच्याकडून संन्यासवृत्तीचें आचरण करवितां ! हें दयार्द्र ब्राह्मणांनीं, खासें तुमचें प्रेम ! खाशी तुमची

दया !! आणि खास तुमचा न्याय !!! निर्वृण मंदधीनो, ज्याला तुम्ही प्रेम म्हणतां तें प्रेम नव्हे, तर तुमच्या हाडामासांत खिळून गेलेला स्त्रीजातीविषयीं तो तुमचा प्रचंड मत्सर होय ! ज्या प्रेमाच्या तुम्ही येवढ्या वलगना करतां तें प्रेम तुमच्या अंतःकरणांत खरोखरीच वसत असतें तर एका बायकोकरतां स्मशानांतून पिंड देऊन आलां नाहीं तो दुसरीचा हात धरून भोल्यावर चढतां काय ? आणि अशी गोष्ट निर्लज्जपणानें पाहिजे त्या वयांत करण्यास राजी होतां काय ? सर्वांगावर मृत्यूची दाट छाया पडली आहे असें स्पष्ट दिसत असून ज्या कन्येनें नातवंडा-प्रमाणें मांडीवर लोळावें अशीशीं बहुधा अस्तास गेलेल्या कामवासनेची तृप्ति करण्यासाठीं लग्न लावण्यास प्रवृत्त होऊन तिला न्हाव्याच्या तावडींत देण्याची आणि तिचे सर्व प्रकारचे आशांकुर खुडून टाकण्याची खात्रीची तयारी करून ठेवतां, हें तुमच्या स्त्रीप्रेमाचें स्तुत्य निदर्शनच असेल ! जे लोक नीतीच्या, धर्माच्या, सोईच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याही मिपानें पतिमरणोत्तर स्त्रियांवर वपनासारखा जुलूम करतात त्यांनीं स्त्रीप्रेमाच्या केवढ्याही वलगना केल्या तरी ते लोक स्त्रियांविषयीं अत्यंत निष्ठुर व मत्सरी आहेत असे मानिलें पाहिजे. जिवंतपणीं बायकोचें दुसऱ्याशीं बोलणें किंवा दुसऱ्याकडे पहाणें हें देखील ज्याला फारसें खपत नाहीं, त्याला आपल्या पाठीमागें आपल्या बायकोस आणि न्हाव्यास कोणी तरी एका खोलींत कोडून घालून ती गाईप्रमाणें हुंवरडा फोडीत असतां व आपणाकडून होईल तेवढा प्रतीकार करीत असतां तिच्या अंगास स्पर्श करून तिचे केंस वस्त्यानें उतरूं द्यावे—यांत कांहींच वाढूं नये, हें खऱ्या स्त्रीप्रेमाचें चिन्ह नव्हे. आपल्या पाठीमागें आपल्या बायकोची अशी दशा होणार आहे, अशी कल्पना मनांत आल्याबरोबर ज्याचें पित्त खवळून जात असेल, डोक्यापासून पायापर्यंत ज्याच्या अंगास ताप आल्यासारखा होत असेल, व असले राक्षसी प्रघात मोडून टाकण्यासाठीं आपणाकडून होण्यासारखें असेल तें केलेंच पाहिजे, अशी वृत्ति ज्याच्या अंतःकरणांत निदान त्या वेळेपुरती तरी उत्पन्न होत असेल, त्याच्या अंतःकरणांत स्त्रीजातीबद्दल खऱ्या प्रीतीचें कांहीं बीज आहे, असें म्हटलें तर क्षणभर चालेल. पण दोन अथवा अधिक बायकांस एका शय्येवर घेऊन बसणाऱ्या, तोंडाचें बोटकें झालें तरी नऊ वर्षांच्या पोरीशीं लग्न लावणाऱ्या, पाहिजे त्या वयाच्या मुलीचें, सुनेचें, किंवा भावजईचें वपन करणाऱ्या लोकांच्या अंतःकरणांत खरें स्त्रीप्रेम असूं शकेल असें मानणें, म्हणजे पृथ्वीच्या दक्षिण किंवा उत्तर-ध्रुवाजवळच्या हिममय प्रदेशांत विषुववृत्तांत अनुभवास येणारी सूर्यरश्मीची उष्णता मिळूं शकेल असेंच मानण्यासारखें होय ! कांहीं लोक असें म्हणतात कीं, आम्ही शहाणेसुर्ते ब्राम्हण स्त्रियांची जी अशी अकरून विडंबना करतां ती त्यांच्या व आमच्या नीतीच्या रक्षणासाठीं ! स्त्रीपुरुषांच्या नीतीचा बचाव होण्यास विधवांचें नित्य क्षौर अपरिहार्य असेल तर ज्या लोकांत हा जुलूम रूढ

नाहीं त्यांच्या सान्या विधवा जारिणी असून त्यांच्या संसर्गदोषामुळे बायका असलेले बहुतेक लोकही स्वस्त्रीपराड्मुख होऊन जार वनत असतील असें मानावयाचें की काय ? अशीच कल्पना करणें वाजवी असेल तर नीतीचा प्रकाश काय तो विधवांचें मुंडन करविणाऱ्या आम्हां ब्राम्हण लोकांत झळकत आहे, आणि इतर लोकांत निविड अनीतितम पसरलें आहे, असें मानणें जरूर नाहीं काय ? गतभर्तृकांचे केंस काढून त्यांना कुरूप करण्यांत जर नीतीचें संरक्षण व संवर्धन होत असेल तर ज्या मानानें ही कुरूपता अधिक होईल त्या मानानें नीतीचा अधिकाधिक फैलाव झाला पाहिजे, व तो करणें प्रत्येक नीतीच्छून आपलें कर्तव्य मानिलें पाहिजे. गतभर्तृकांची कृत्रिम कुरूपता राष्ट्राच्या नीत्युन्नतीस अवश्य आहे असें ज्यांचें मत असेल, ते त्यांचें वपनच करून कां थांबतात कोण जाणें ! शरीरांत कुरूपता आणिल्यानें वयपरत्वे कमी अधिक जोरानें पेट घेणाऱ्या विकाराग्नीचा उपशम करणें जर शक्य असेल तर गतभर्तृकांचे पाय तोडावे म्हणजे त्या परक्याकडे जाणार नाहींत; डोळे काढावे म्हणजे त्या परपुरुषाकडे पाहूं शकणार नाहींत; हात तोडावे म्हणजे कोणतेंही दुष्कृत्य त्यांस करता येणार नाहीं; त्यांच्या जिभा उतराव्या म्हणजे विषयवासनांविषयीं त्यांस उद्गार काढतां येणार नाहींत; त्यांचीं नाकें कापावी म्हणजे त्यांच्या हिडिस तोंडाकडे कोणी पहाणार नाहीं; त्यांना कांहीं खाऊं न घालतां कोंडून घालाव्या म्हणजे त्यांचे कामविकार प्रबल होणार नाहींत व त्यांना कोणाशीं संबंध ठेवतां येणार नाहीं; किंवहुना त्यांना अफूच्या लहानशा गोळ्या किंवा सोमलाच्या पुड्या देण्याचा प्रचार पाडला अथवा पूर्वीच्या सतीच्या चालीचा जीर्णोद्धार केला तर त्यांच्या हातून अनीति घडण्याचा मुळींच संभव रहाणार नाहीं, हें उघड आहे !!! जर हें करणें अमानुष असेल तर नवऱ्याचा जीव गेला नाहीं तो आईवापांनीं सर्व अपत्यवासल्य एकीकडे गुंडाळून स्वप्राणाहून प्रिय मानलेल्या तरुण मुलींचीं डोकीं न्हाव्याच्या स्वाधीन करण्यास तयार होणें, हें त्यांच्या मनुष्यपणास शोभतें असें कसें म्हणतां येईल ? शिवाय, स्त्रीच्या अनीतीपासून उत्पन्न होणारे अवान्तर दुष्परिणाम कितीही वाईट असले तरी ही गोष्ट निर्विवाद आहे की, स्त्रीच्या अनीतीबरोबर पुरुषासही अनीतिमान् व्हावे लागतें. पुरुष आपली नीति भ्रष्ट होऊं देणार नाहींत, तर स्त्रियांच्या हातून अनीति घडणें अशक्य होणार आहे. जातिविशिष्ट अनीतींत स्त्री व पुरुष उभयतांकडून सारखा दोष घडत असून, आमच्या नीतिकर्त्यांनीं स्त्रियांचें वर्तनच इतकें दंडच व दूष्य कां मानिलें आहे, हें समजत नाहीं. आम्हांस तर असें वाटतें की, पुरुषांचा स्वार्थ, पुरुषांचा मत्सर, व पुरुषांचें अधिक बल हें या पक्षपाताचें, या विषमतेचें, या गर्हणीय अन्यायाचें कारण होय. या निर्दय मात्सर्यामुळे वन्यपशूहून आम्ही अधिक क्रूर झालों आहों, आणि जोपर्यंत हा क्रौर्यकलंक नाहींसा करण्याचा आम्ही

प्रयत्न करणार नाही, तोंपर्यंत इतर सुधारलेलीं राष्ट्रे आमची फजीती उडविण्यास आणि आमच्या तोंडावर थुकण्यास कधीही मार्गे पहाणार नाहीत. आठदहा वर्षांच्या पोरीस साठसत्तर वर्षांच्या थेरड्याच्या कवजांत देणाऱ्या, किंवा जिला बारावे वर्ष देखील लागलेले नाही अशा मुलीच्या विपत्तीचा विचार न करता तिच्याशी संभोग करण्याचा हक्क नवऱ्यास आहे असे प्रपादणाऱ्या, अथवा नवऱ्याच्या प्रेताबरोबर त्याच्या वायकोचे केंस जाळले तरच त्यास सद्गति मिळते, अशी बडबड करणाऱ्या अमानुष लोकांनीं इंग्लिश लोकांसारख्या स्वातंत्र्याभिलाषी, दयावान् व न्यायी लोकांपुढें आम्हांस राजकीय हक्क द्या म्हणून तोंड वेंगाडणें आणि प्रत्येक वर्षी लाखों रुपये खर्च करून राष्ट्रीय सभेचा गोंधळ घालणें हें अत्यंत विसंगत व अस्वाभाविक आहे. बाहेरची गुलामगिरी नको असेल तर अगोदर घरची गुलामगिरी नाहीशी करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. गृहसुधारणेस प्रतिकूल असणाऱ्या लोकांनीं कांहीं काळपर्यंत केवढीही हुल्लड करून दिली तरी अखेरीस ते मार्गे पडल्याशिवाय रहात नाहीत हें इजिप्शियन, मुसलमान, पर्शियन, वगैरे लोकांच्या इतिहासापासून समजण्यासारखें आहे. ज्या देशांतील गृहें पारतंत्र्याच्या आणि जुलमाच्या शाळा आहेत, त्या देशांत महापुरुषांचीं परंपरा निर्माण कशी व्हावी, आणि ज्ञान, कला, संपत्ति, व स्वातंत्र्य वगैरे इष्ट वस्तूंची त्यांस प्राप्ति होऊन त्यांचा उपयोग त्यांना चिरकाल कसा मिळावा, हें आम्हांस समजत नाही. ब्राम्हणी विधवा ही हिंदु लोकांच्या निष्कण्ठेची, मात्सर्याची, अविचाराची, विपरीत व रानटी धर्मश्रद्धेची, आणि त्यांच्या हाडास खिळलेल्या त्यांच्या अन्यायीपणाची खून आहे. ही नाहीशी करण्याचें धैर्य आमचे अंगीं आल्याशिवाय आमच्या हातून म्हणण्यासारखें कांहीं एक होणार नाही. पण ही नाहीशी करण्यास आम्ही आपल्या प्रेतसंस्कारांच्या एका भागाला गचाळ समजून अजीबात फांटा देण्यास तयार झाले पाहिजे. इतकी मर्दमकी आमचे ठाई उरली आहे, असें वाटत नाही.

आतांपर्यंत प्रेतसंस्कारांविषयी जे अवश्य दिसले तें लिहिलें. तथापि त्यांचा निरोप घेण्यापूर्वी त्यांशीं संलग्न असलेल्या चारपांच किरकोळ गोष्टींचा येथे उल्लेख करणें जरूर आहे असें वाटल्यावरून आणखी दोन अडीच कालमांचा बळी त्यांस देत आहों. येवढ्याने त्यांचें समाधान होऊन आमच्या पाठीमागचा त्यांचा त्रास चुकणार आहे असें नाही. या संस्कारपिशाचांनीं कमीत कमी तीन हजार वर्षे तरी आमचे झाड धरिलें आहे; तेव्हां अशा जुन्या वतनदारांना हुसकून लावण्याचें काम कांहीं सोपें नाही ! सुधारकाहून शेंकडोपटीनें बलवत्तर असे अनेक पंचाक्षरी अस्तित्वांत येऊन ते आपल्या मंत्रांनीं, तंत्रांनीं, व प्रतोदांनीं शेंपन्नास वर्षे त्यांना वेदम करीत रहातील तेव्हां कदाचित् त्यांची बरची पीडा नाहीशी होईल ! आम्ही या सत्कृत्याचा आज केवळ उपक्रम केला आहे; तें तडीला नेणें पुढल्या

पिढ्यांच्या परिश्रमावर अवलंबून आहे. तथापि या कामाचा साधेल तसली नकाशा कोणी केव्हाही काढला तरी त्यांपासून झाला तर थोडावहुत फायदाच होणार आहे.

आमच्या लोकांत प्रेतें जाळण्याची जी चाल पडली आहे ती अत्यंत प्रशस्त आहे, हें मागें म्हटलेंच आहे. तथापि प्रेतें स्मशानांत नेण्याच्या व तीं जाळण्याच्या कामांत सुधारणा करण्यास जागा आहे. आसन्नमरण झालेल्या मनुष्याचें प्राणोत्क्रमण झाल्याबरोबर त्यासभोंवतीं वसलेले निकट आप्त दुःखानें व शोकानें अत्यंत विव्हल होतात, व दुःखाचा पहिला उमाळा येऊन जाईतोंपर्यंत पुढल्या तयारीस लागण्यास ते असमर्थ असतात. तो येऊन गेल्यावर त्यांत जो सर्वांत वडील पुरुष असतो तो आपला शोक आंवरून अन्य आप्तमित्रांस बोलावणीं पाठवितो, आणि ते आल्यावर त्यांच्या साहाय्यानें पुढील कार्यभाग उरकतो. प्रेताची वाट लावण्याची आमच्यांतील ही सामान्य पद्धति झाली. पण कित्येक प्रसंगीं गरीब लोकांना मनुष्यबल अनुकूल नसल्यामुळें फारच त्रास पडतो. जिकडे-तिकडे काळोखमिट्ट झालें आहे; थंडीचा कडाका पडला आहे अथवा पावसाची सतत धार लागली आहे; कोणास बोलावणें पाठविण्यास जवळ मनुष्य नाही, व हाक मारली असतां कोणी येईल अशी आशा नाही; दहनाची जागाही थोड्या अंतरावर नाही व दहनापुरता जवळ पैसा नाही—अशा स्थितींत ज्याचा संबंधी मरतो तो केवढ्या संकटांत पडतो वरें ! कुणवी, वाणी वगैरे जातींत अशा संकटाचे वेळीं जी साहाय्यतत्परता दिसून येते, ती आम्ही शहाण्या व श्रेष्ठ म्हणविणाऱ्या ब्राह्मणांनीं खरोखरीच अनुकरण करण्यासारखी आहे. परोपकारबुद्धीनें प्रेताला खांदा देण्यास तयार होणें तर एकीकडेच राहूं द्या, मुंबईतले चाळवाले आणि पुण्यांतील बिऱ्हाडकरू आसपास कोणी मनुष्य मेला आहे किंवा तास अर्ध तासांत मरणार आहे, अशी बातमी लागतांच आपापली दारें लाऊन घेऊन घाईनें जेवायला बसतील किंवा डोकींवर पगड्या ठेऊन घरांतून बाहेर पडतील ! असला निष्ठुरपणा फक्त आम्हां नागरिक ब्राह्मणांतच दृष्टीस पडतो. हें निर्दय व नीच औदासीन्य कदाचित् आमच्या वरिष्ठ सुधारणेचें फळ असेल; पण तें कोणत्याही प्रकारें कल्याणकारक किंवा प्रशंसनीय नाही, हें प्रत्येक समंजस मनुष्यास कबूल केलें पाहिजे. यासंबंधानें ब्राह्मण लोक आपण होऊन अधिक मनुष्यपणा दाखवूं लागतील तर बरेंच आहे; नाही तर साऱ्या जातीनें किंवा सरकारानें आमच्या अंगचा हा दुर्गुण घालविण्यासाठीं कांहीं तरी कडक उपाय योजणें गैरशिस्त होणार नाही, असें आम्हांस वाटतें. जुन्या ग्रीक व रोमन लोकांत यासंबंधानें फार सक्तीचे नियम असत, व येथेही कांहीं जातींत तसेच आहेत असें दिसतें. मुंबईतील कॉरोनराच्या पंचनाम्याकरितां ज्याप्रमाणें ह्वा त्याला पकडून आणतात, पोलिसानें छाप दिला कीं पुढें पाऊल टाकण्याची

कोणाचीही प्राज्ञा होत नाही, त्याप्रमाणे प्रेताला मदत करण्यासाठी कोणाकडूनही बोलावणे आले तरी त्याला नाही म्हणण्याची कोणाचीही छाती होऊ नये. अशा प्रकारचा निर्वंध जातीने किंवा सरकाराने केल्यास कोणी विशेष हरकत घेईल असे वाटत नाही. कोणी कोणाला निष्कारण त्रास देऊ नये, हा सामान्यपणे चांगला नियम आहे, व त्याच्या अनुरोधाने बहुतेक सामाजिक व्यवहार चालतो. पण ज्याप्रमाणे इतर नियमांलाही कांहीं अपवाद असतात, त्याप्रमाणे यालाही हा संकटाचा प्रसंग अपवाद करणे प्रशस्त होणार आहे. जेव्हा एखाद्या भयंकर रोगाची साथ येते, तेव्हा असल्या अपवादाची विशेष अवश्यकता दिसते. अशी सवती करणे नीट नसेल तर गांवांगांवी आणि शहरांशहरी लोकांच्या किंवा सरकाराच्या खर्चाने अनाथ प्रेतांचे दहन करण्याची कांहीं व्यवस्था झाली पाहिजे. लहानसहान गांवी पाटीलकुळकर्ण्यावर यासंबंधाने बरीच जबाबदारी टाकण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही. मोठ्या शहरांत हें काम मामलतदारावर व पोलिस अधिकाऱ्यांवर सोपवावे. होतां होईल तो जो तो आपली व्यवस्था आपण करतो व करीलच. पण जर वचित् प्रसंगी एखाद्याला ती करता येत नसली, तर वर सांगितलेल्या अधिकाऱ्यांपैकी कोणा एकाने तरी अडचणीत असलेल्या मनुष्याकडून निरोप आल्याबरोबर, दहनापुरती लागेल तेवढी मदत त्यांस विलंब न लावतां कसेही करून दिली पाहिजे; प्रसंगविशेषी खुद्द त्याने खांदा देण्यास तयार असले पाहिजे.

स्मशानांत प्रेत नेण्याच्या पद्धतींतही सुधारणा करण्यास पुष्कळ अवकाश आहे. कामाठी, जंगम, गोसावी वगैरे लोकांत प्रेतांचे स्वरूप होईल तितकें कमी भयंकर करण्याच्या व प्रेतांच्या आप्तांच्या दुःखास होईल तितका विसर पाडण्याच्या इराद्याने प्रेत नेण्याच्या योजना केल्या आहेत असे वाटते. केळीचे मखर बांधणे, सिंहासन किंवा देव्हारा करणे, फुले पसरणे, धूपदीप जाळणे, व वाद्ये वाजविणे वगैरे गोष्टी केवळ आवश्यक आहेत असे नाही. तथापि कळकाच्या दोन तुकड्यांवर कडव्याची पेंढी दीडपेंढी पसरून तीवर प्रेत ठेवणे आणि मग त्याचे हात, पाय, डोके वगैरे अवयव सुतळीनें करचकून आंवळून बांधून मानेपर्यंत एक कोरें फडकें पसरणे आणि तोंड उघडें ठेऊन **बोलो भाई रामाचा कर्णकटु** आणि भयप्रद प्रचंड रव करीत तें स्मशानांत नेणें हेंही बरें नाही. प्रेताला अशा रीतीनें करचकून बांधण्याचा किंवा दोऱ्या कांचून तें खाली पडण्याचा प्रसंग टाळतां येईल तर बरें होणार नाही काय ? तसेंच प्रत्येक प्रेताला नवीन तिरडी तरी करण्याची काय गरज आहे ? ज्याप्रमाणे भिक्षावळीला किंवा वरातील पुणेंमुंबईसारख्या शहरांत भाड्याने पालख्या मिळतात त्याप्रमाणे प्रेत नेण्यासाठी विशेष रीतीनें तयार केलेल्या पालख्या आणि त्या वहाणारे प्रत्येक जातीचे भोई मिळू लागले तर केवढी सोय होणार आहे ? किंबहुना बैलांच्या लहानशा

गाड्यांतून प्रेतें नेण्यास काय हरकत आहे ? स्मशानांतील क्रिया चालविणाऱ्यां कारट्यांनीं किंवा द्रव्य संपादण्यासाठीं येथें आलेल्या तेलंगी ब्राम्हणांनीं अशा जिनसांचा संग्रह केला तर त्यांचा पुष्कळ फायदा होणार आहे; तसेंच या लोकांनींच गोंवऱ्या, लांकडे, पेंड, कडवा, राकिल, कणीक, तीळ, गुलाल वगैरे वस्तु विक्रीस ठेवल्या तर नामी होणार नाहीं काय ? सारांश, अमुक वयाच्या प्रेताच्या दहनाला अमुक रुपये दिले म्हणजे प्रेताच्या आप्तास कोणतीही दगदग पडेनाशी होईल तर श्रमविभागाच्या तत्त्वापासून आम्हांस अननुभूतपूर्व असें सुख होऊं लागणार आहे ! ज्या ठिकाणीं प्रेत नेणारीं माणसें मिळत नाहींत, व प्रेतें जाळण्याची जागा फार दूर असते, त्या ठिकाणीं किती त्रास पडतो, याचा अनुभव सातारच्या लोकांना पाहिजे तर विचारावा ! आपल्या देशांत प्रेतें गाडीत घालून नेण्याची चाल कधीं काळीं पडणार असेल तर ती प्रथम सातारच्यास पडेल, यांत संशय नाही ! गांवाच्या बाहेर नदीच्या किंवा ओढ्याच्या कांठीं प्रेतें जाळण्याचा जो परिपाठ आहे तो फार चांगला आहे. पण नदीचा कांठ धुंडाळीत लांब जावयाचें तरी किती ? कोठें सातारा आणि कोठें माहुली ? पण सातारचीं प्रेतें माहुलीस नेल्याशिवाय गत्यंतर नाही ! वरें एक प्रेत नेऊन तरी कोठें आटपतें ? दुसरे किंवा तिसरे दिवशीं राख गोळा करावयास गेलें पाहिजे, व दिवसही तेथेंच केले पाहिजेत !

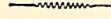
राख गोळा करण्याचें काम म्युनिसिपॅलिट्यांकडे कां देऊ नये, हें आम्हांस समजत नाही ! नानाप्रकारच्या रोगी मनुष्यांच्या राखा व हाडें नदीत किंवा ओढ्यांत टाकून त्यांचें पाणी घाण करण्यापेक्षा म्युनिसिपालिट्यांनीं असल्या राखा भरून नेण्याचा मक्ता एखाद्या केर वाहणाऱ्या कंत्राटदारास दिला तर गांवचें पाणी स्वच्छ राहून, म्युनिसिपालिट्यांसही थोडेंबहुत उत्पन्न होईल ! यावर कदाचित कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, नदीत टाकलेल्या अस्थि परंपरेने जाऊन समुद्रास मिळतात, व त्याच्या पुण्योदकानें त्या पावन होतात ! त्यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, एक तर त्या अस्थि समुद्रास जाऊन पोहोंचतात याला अनुमानाशिवाय दुसरें कांहीं सबळ प्रमाण नाही; पोहोंचलाच तर कदाचित् त्यांचा एखादा तुकडा किंवा कण पोहोंचत असेल. पण अशा प्रकारच्या अनिश्चित साधनावर अवलंबून राहण्यापेक्षा त्या खात्रीनें समुद्रांत किंवा गंगेत जाऊन पडतील अशी तजवीज करणें कांहीं कठिन नाही. मुंबईच्या कारट्यांनीं व काशीच्या आणि प्रयागाच्या गयावळानीं त्या समुद्राच्या किंवा गंगेच्या पाण्यांत टाकून देणाऱ्या एजन्स्या स्थापिल्या, व त्या टाकल्याबद्दल पावती पाठविण्याचा पतकर घेतला तर थोड्या खर्चांत केवढी कामगिरी होणार आहे ? म्युनिसिपालिट्यांच्या नोकरांकडून पाहिजे तीं हाडें आणवून ठेवावीं, आणि सबडीप्रमाणें हरणाच्या कातड्याच्या किंवा रेशमाच्या लहानशा पिशवींत तीं घालून टपालानें

मुंबईस, प्रयागास किंवा काशीस रजिस्टर करून पाठवावीं म्हणजे दगदग न पडतां व पैसा खर्च न होतां, प्रेताचीं हाडें क्षेत्रांत पडून त्याला सद्गति प्राप्त होईल, व त्याला ती प्राप्त करून देणाऱ्या इसमाच्या पदरीं पुण्याची जोड होईल !

दुखवट्याच्या भेटी व लेख यांविषयीं येथें विशेष लिहिण्याची गरज नाही. निरनिराळ्या देशाचारांप्रमाणें अशा प्रसंगीं एकमेकांनीं एकमेकांस भेटावयास जाऊन दोन उपदेशपर गोष्टी सांगणें व हातून कांहीं मदत होण्यासारखी असल्यास ती करणें हें सुधारलेल्या मनुष्यस्वभावास उचितच आहे. तथापि आमच्या देशांत या सभ्यपणाच्या रीतीपासून व्हावा तितका फायदा होत नाही. नवऱ्याच्या मरणासारखें स्त्रीवर दुसरें संकट नाही. तथापि अशा संकटाच्या वेळीं तिच्या नवऱ्याच्या अगदीं जिवलग मित्रांसही तिच्या उपयोगी पडतां येत नाही. नवरा जिवंत आहे तोपर्यंत ज्यांच्याशीं बोलण्याचालण्यास व कांहीं काम सांगावयास देखील तिला संकोच वाटत नसतो, त्या मित्रांना नवरा मेल्याबरोबर, तोंड दाखविणें सुद्धां जर तिला दुरापास्त होते, तर त्यांच्याशीं मन मोकळें करून बोलण्याचें धैर्य तिला कोठून होणार ? काय करील विचारी ? केशकलाप दूर केलेलें मस्तक, कुंकू पुसलेलें कपाळ, कांकणें बाढविलेले हात, मंगळसूत्र तोडलेला गळा—अशा रीतीनें सर्व अवयवांस विकलता आणून एका तांबड्या वस्त्रानें झांकलेला व अत्यंत अशुभ मानलेला देह परंपुरुषापुढें घेऊन येण्यास त्या अनाथ अवलेचें धैर्य कोठून होणार ? भारतीय आर्यांनीं, कुटुंबवात्सल्याविषयीं तुमची सर्वत्र प्रसिद्धि असून, अनाथ स्त्रीसंबंधानेंच तुम्ही इतके निष्करण कां होतां बरें ? स्त्री जात्याच अबला असल्यामुळें व ती तुमच्या आदरास नित्य पात्र असतां, दुःसह दुःखाच्या ऐन भरांत तुम्ही तिचा असा दुर्वह छल कां करतां ? तुम्हीं जें करतां तेंच सर्वथैव बंध व कल्याणकारक आहे असा हट्ट धरून बसून नका. आपल्या सभोवतालची वस्तुस्थिति प्रतिदिवशीं कशी बदलत चालली आहे, तें डोळे उघडून पहा, आणि खऱ्या तत्त्वविचारास, खऱ्या नीतीस, व खऱ्या धर्मास मान्य अशा आचाराचा अंगीकार करा. श्राद्धानें, क्षौरानें, व वपनानें मृताला सद्गति प्राप्त होते, आणि परमात्मा समाधान पावतो, असल्या अज्ञानमय धर्मकल्पनांचा अल्हेर करा, आणि स्वातंत्र्य, समता, करुणा, वगैरे सर्वमान्य सद्गुणांचें संरक्षण व संवर्धन होऊन सर्वांची संसारयात्रा सुखावह होईल अशा धर्माचें अवलंबन करा. अशा रीतीनें लौकर वागूं लागलां तरच तराल; नाही तर ठार बुडाल !

सुधारणा आणि कलह

दुसरीकडे एका सोलापूरकर “अपरिचित मित्राचें” पत्र छापलें आहे. त्या पत्रावरून असें दिसेल कीं, अलीकडे समाजांत चाललेली चळवळ पाहून, विशेषतः सामाजिक अनेक प्रश्नांविषयीं जो चोहोंकडे खडाजंगी वादविवाद चालला आहे तो ढोळचांपुढें येऊन, या आमच्या “अपरिचित मित्राचें” डोकें बुचकळ्यांत पडल्यासारखें झालें आहे ! आणि तें ठीकच आहे. आपणांस अमुक दिशेनें अमुक ठिकाणीं जावयाचें आहे, असा संकेत करून ठेवल्याशिवाय, जे कोणी अफाट दर्यांत आपला पडाव घालतात, त्यांची अशीच अवस्था होते ! वाऱ्याच्या प्रत्येक झुळकेनें त्यांच्या नौकेस हेलकावे वसतात इतकेंच नाहीं, तर तिच्या जोरानें ते भलत्याच दिशेस लागतात ! आणि दुर्दैवानें एकादे प्रसंगी सोसाट्याचा वारा लागला तर त्याचीं शिडें, वल्हीं, व मुकाणूं हीं मोडून, एखाद्या अनपेक्षित खडकावर तें वहात जाऊन आदळतें, आणि त्यांतील उताळंवर जलसमाधि घेण्याचा प्रसंग येऊन गुदरतो ! तेव्हां ज्यांना निर्भयपणें दूरचें जलपर्यटन करावयाचें असेल, त्यांनीं त्या प्रवासास निघण्यापूर्वीं सर्व प्रकारची नीटनेटकी तयारी केली पाहिजे. अगोदर ज्या वंदरास जावयाचें असेल तें आहे कोठें व किती लांब आहे; वाटेनें वरवा करण्याची किंवा वादळांत सापडल्यास आश्रय घेण्यासारखीं कोणकोणतीं ठिकाणें आहेत; ज्या जहाजांत प्रवास करावयाचा तें मजबूत आहे किंवा नाहीं; ज्या खलाशांच्या आणि तांडेलांच्या स्वाधीन आपले प्राण करावयाचे ते आपल्या कामांत पक्के वाकबगार आहेत किंवा नाहीत, आणि त्यांचेपाशीं होका वगैरे समुद्रतरणास अवश्य लागणाऱ्या साधनांची हवी तशी सामुग्री आहे किंवा नाहीं—इत्यादि गोष्टींची नीट चौकशी करून, मग जलधिगमनास जे प्रवृत्त होतील ते सहसा कोणत्याही प्रकारच्या धोक्यांत पडणार नाहीत, व पडले तरी त्यांतून सहज निभावतील ! पण सामान्य लोक बहुधा इतकी काळजी घेत नाहीत, व त्यांनीं ती घेणें शक्यही नाहीं. जगाच्या सध्याच्या स्थितींत त्यांतील नऊदशांश लोकांस शुद्ध अंधाप्रमाणें कसें तरी चांचपडत त्यांतून निघून जावें लागतें, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. बहुतेकांची अशी दशा आहे, म्हणून आम्ही त्यांचा उपहास करतो असे कोणीं समजूं नये. निरुपायास्तव त्यांना तसें करावें लागतें, हें आम्हांस पक्कें ठाऊक आहे. मनुष्य वयांत येण्यापूर्वीं व बऱ्याच

विषयांचें वरेंच ज्ञान संपादण्यापूर्वीं संसारांत पडेल, आणि रात्रंदिवस त्यांत चूर होऊन राहिल, तर जग चाललें आहे कोणीकडे व त्यानें जावें कोणीकडे, हें त्याला नीटपणें समजण्याचा संभव नाही. ज्याप्रमाणें समोर येऊन भिडलेल्या शत्रूंशीं लढण्यांत निमग्न झालेल्या शिपायांस आपण आहां कोठें, व चाललों आहां कोणीकडे, याचें भान रहात नाही, त्याप्रमाणें संसारसमरांत मेटाकुटीने झगडणाऱ्या सामान्य सांसारिकांस समाजाची खरी स्थिति आहे कशी आणि ती असावी कशी, हें समजत नाही. ज्याप्रमाणें समुद्रपृष्ठावर सुयंत्र नौका चालविणें हें सुकर्णधराचें काम आहे, किंवा लढाईत गुंतलेल्या शिपायांस योग्य हुकूम सोडणें हें थोड्या अंतरावरून रणदिनचर्याचें शांत दृष्टीनें अवलोकन करणाऱ्या सेनापतीचें काम आहे, त्याप्रमाणें समाजाची स्थिति कशी आहे, व समाजास कोणतें वळण लागावें, याची चर्चा करून निश्चय करणें हेंही एका प्रकारच्या विशेष व्यक्तीचें काम आहे. जन्मास आल्यासारखें होईल तेवढें स्वहित साधण्यांत व अहोरात्र प्रपंचांत गढून असण्यांतच ज्यांना जीवितसार्थकता वाटत नाही; मुद्दवानें ज्यांना दोन अक्षरें प्राप्त झालीं आहेत, विचार करण्याची ज्यांस हौस आहे, उद्योग करून ज्ञान संपादण्याचा ज्यांना छंद लागला आहे; प्राणिमात्राची, विशेषतः मनुष्याची आणि त्यांतल्या त्यांत स्वदेशवांधवांची विपत्ति कमी व्हावी, अशी ज्यांना स्वाभाविक इच्छा असून, तदनुसार थोडेंबहुत तरी वर्तन करण्याची सोय आहे — अशांनीं सामाजिक विषयाच्या वाटाघाटींत पडणें विशेष श्रेयस्कर होणार आहे, असें आम्हांस वाटतें. पण बहुतेकांचा असा समज नसतो. वैद्यक, चित्रकला, गायन, सुतारकाम, वस्तुत्व, शिवणकाम किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या कोणत्याही उद्योगास लागणारें चातुर्य अंगीं नसल्यास तें नाही, असें उघडपणें कबूल करण्यास किंवा तशा प्रकारचें एखादें काम कर, असें कोणीं सांगितल्यास, त्याची मला माहिती नाही, आणि म्हणून तें मला करतां येणार नाही, असें म्हणण्यास कोणालाही बहुधा लाज वाटत नाही. पण राजकीय, सामाजिक किंवा धार्मिक विषयांविषयीं अशा प्रकारचें अज्ञान कबूल करण्यांत बहुतेकांस मोठी शरम वाटते ! दहा वर्षांच्या पोरपासून अक्षरशत्रु व विचारानभिज्ञ साठ वर्षांच्या म्हातान्यापर्यंत किंवा म्हातारीपर्यंत वर सांगितलेल्या विषयांत, विशेषतः सामाजिक व धार्मिक विषयांत, आपण पटाईत नाही, व दुसऱ्यास पढविण्याचा व नियम घालून देण्याचा आपणांस अधिकार नाही, असें वाटणारें शेंकडा पांच इसम निघतील किंवा नाही, याची बरीच शंका आहे ! तथापि कांहीं अंशीं ज्याला त्याला असें वाटत असणें, हें अपरिहार्य आहे. राजकीय, सामाजिक, व धार्मिक आचारांची व कल्पनांची प्रत्येकास थोडीबहुत ओळख असते; तसेंच ज्या आचारांत, ज्या कल्पनांत आपण वाढतो त्या कितीही दोषाह असल्या तरी रोजच्या रहाटीमुळें यांची दोषार्हता लक्षांत येत नाही.

इतकेंच नाही, तर त्याच प्रशंसनीय व सुखावह वाटू लागतात, आणि त्यांहून भिन्न आचार व कल्पना विशेष श्लाघ्य व कल्याणप्रद असतील, अशी शंका देखील येत नाही ! उलट ज्याप्रमाणे ज्वर आलेल्या मनुष्यास जे अन्न स्वतःच्या तोंडांत घालवत नाही तें दुसरीं माणसें मोठ्या आवडीनें खात आहेत, असें पाहून मोठे आश्चर्य वाटते इतकेंच नाही, तर त्यांचा तो आधाशीपणा पाहून कधीं कधीं कळमळूनही येते, त्याप्रमाणे ज्यांना सामाजिक व धार्मिक विषयांविषयीं विशेष विचार करण्यास अवकाश सांपडलेला नाही, त्यांना आपणांस न रुचणारे तत्संबंधक विचार अत्यंत अमंगळ व तिरस्करणीय वाटतात यांत कांहीं नवल नाही ! असल्या विचारांचें ताट त्यांचेपुढे आले कीं त्यांस उमळून येते व त्यांचे-
 • पुढे तें आणणारांवर ते क्रुद्ध होतात ! तथापि ज्याप्रमाणे दुखणेकऱ्याचे हितचित्तक सुज आप्त किंवा ममताळू वैद्य त्यांच्याकडून त्यांतील पदार्थांचें होईल तेवढें सेवन कधीं धाकानें, व कधीं आर्जव करून करवितात, त्याप्रमाणे सामाजिक व धार्मिक भिपक् आपल्या विचाररूप 'अप्रिय पण पथ्यकारक' अन्नाचा स्वीकार आपल्या देशवांधवांकडून आलेवळें करवितात !

वरील लेखांत गर्वोक्ति आहे, असें कोणीही समजू नये अशी आमची प्रार्थना आहे. विषयाच्या ओघांत असें लिहिणें भाग पडल्यावरून लिहिलें आहे ! राजकीय, धार्मिक, व सामाजिक, विशेषतः शेवटल्या दोन विषयांविषयीं आज दोन अडीच वर्षे सुधारकांत जे विचार प्रसिद्ध होत आहेत, त्यांना वेडेवाकडे कसले तरी एक ठरीव वळण आहे, एवढें तरी हें पत्र वरेच वेळां ज्यांनीं वाचलें असेल त्यांच्या ध्यानांत येऊन चुकलें असेल. सामान्य लोकमतांहून भिन्न मतांचा स्वतः स्वीकार करून, शिवाय स्वदेशवांधवांत त्यांचा प्रसार करण्याच्या हेतूनें थोडाबहुत लोकापवाद, उपहास, व त्रास सोसण्यास जे प्रवर्त होत असतील त्यांनीं ते भिन्न विचार जाणूनवुजून व बऱ्याच शोधाअंतीं पतकरले असतील, असें साधारण प्रतीच्या उदार व समंजस लोकांस कबूल करणें भाग आहे. तसेंच ज्यानें आपल्या मनाशीं बरीच " भवति न भवति " करून असल्या विचारांचा अंगीकार केला आहे, तो अडाणी म्हणजे अशा गोष्टींचा विशेष काथ्याकूट ज्यानें केलेला नाही अशा प्रतिपक्ष्यांनीं केलेल्या चमत्कारिक प्रश्नांस वुजणार नाही, किंवा त्यांचीं साफ उत्तरें देण्यास डरणार नाही, हेंही त्यांस मान्य केले पाहिजे. आमच्या 'अपरिचित मित्रानें' आम्हांस ज प्रश्न केले आहेत, त्यांसंबंधानें तो बराच 'अपरिचित' असावा, असें आम्हांस वाटते. तथापि अशा प्रकारच्या प्रश्नांला आम्हांस उचित वाटतात तीं उत्तरें देऊन, आपल्या प्रति-
 पक्ष्यांकडून किंवा उलट विचारांच्या लोकांकडून पक्षांतर किंवा विचारांतर करावें, हाच या सुधारकाच्या अवताराचा मूळ हेतु असल्यामुळे, आजपर्यंत अशा प्रकारच्या प्रश्नांचीं उत्तरें प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें देण्यांत आली आहेत, व पुढेही

तसें करण्यांत येईल. यावरून आमच्या 'अपरिचित मित्रानें' असें समजू नये कीं, ज्या शंका किंवा जे प्रश्न त्यास निरुत्तर किंवा अनुत्तर वाटताहेत त्यांचें समाधान करणें कांहीं तरी लपंडाव करून आम्ही कालांतरावर टाकतों आहों. वास्तविक पहातां तसें करण्याचें बिलकूल प्रयोजन नाहीं. तथापि त्यानें हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, पत्रें पाठविणारांकडून ज्या शंका येतील त्यांचीं उत्तरें देत वसण्याचा प्रघात पडल्यास, अशा विषयांविषयीं ज्या पद्धतीनें लिहीत गेलें असतां, ते आमच्या वाचकांस सुगम होतील, असें आम्हांस वाटत आहे ती पद्धत आम्हांस सोडून द्यावी आगे, आणि पत्रलेखकांच्या लहरीप्रमाणें या विषयावरून त्या विषयावर आम्हास उतरावें लागेल. असा प्रकार आम्हांस सोईचा नाही, व वाचकांस आवडणार नाही. तथापि 'अपरिचित मित्रास' अगदींच निराश करणें हेंही बरें नाही, म्हणून त्याच्या प्रश्नांपैकीं कांहींस अगदीं स्वल्प उत्तरें देतों. एवढ्यानें त्याची समजूत होईल, असें नाही. तथापि नाईजास्तव त्यानें तेवढ्यांत जे गुजारा करून घेतला पाहिजे. आमच्या सोलापूरकर 'अपरिचित मित्राचे' जे चार प्रश्न आहेत त्यावर आम्ही दिलेलीं उत्तरें त्यास मानवतील, किंवा तीं सर्वांशीं बरोबर असतील, असाही आमचा अभिमान नाही. तथापि तीं चुकीचीं आहेत अशी आमची खातरी होईतोंपर्यंत आम्ही तीं बरोबरच समजणार ! आमच्या मित्राच्या प्रश्नांस उत्तरें देण्यास आरंभ करण्यापूर्वी, पुराणप्रिय मनुष्यांच्या अंतःकरणांतील एका सामान्य प्रवृत्तीविषयीं येथें थोडासा उल्लेख करणें जरूर आहे. ती प्रवृत्ति ही—कांहीं मनुष्यें जुन्या चालीस व जुन्या विचारांस चिकटून असतात, किंवा आपण त्यास चिकटून आहों असें तरी त्यांना वाटत असतें. ही एका प्रकारच्या मनुष्यांची गोष्ट झाली. दुसऱ्या प्रकारचे लोक आसमंत स्थिति फिरली आहे असें पाहून तिला अनुकूल असें वर्तनांतर आपण व दुसऱ्यांनी करावें असें इच्छितात, आणि जेवढ्या हितावह नवीन गोष्टी आपल्या हातून होण्यासारख्या असतात, तेवढ्या स्वतः करूं लागून त्यांचा चांगुलपणा लोकांच्या नजरेस आणतात, आणि त्या लोकांनीं कराव्या असा उघडपणें उपदेश करतात. या दोन प्रकारच्या लोकांत वास्तविक पाहतां विशेष अंतर नसतें. दोघांचेही कमीअधिक प्रमाणानें वर्तनांतर होतच असतें; कारण, आसमंत स्थिति बऱ्याच अंशीं बदलली असतां वर्तनांतर होऊं न देणें ही मनुष्यांच्या आटोक्याबाहेरची गोष्ट आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. उदाहरणार्थ, येथें मुसलमानांचा अंमल होण्यापूर्वी येथील लोकांचें जें वर्तन होतें तें ५१६ शें वर्षांच्या अमलांत अगदीं कायम राहिलें असें कोणाच्यानेही म्हणवणार नाही. तसेंच, येथें इंग्रजी राज्याचा पाया पडल्यापासून आतांपर्यंत ज्यांच्या वर्तनावर त्यांच्या अंमलाचा बिलकुल परिणाम घडला नाही, असा एकही इसम मिळणार नाही असें वाटतें. इंग्लिश लोकांनीं स्थापिलेली राज्यपद्धती, इंग्लिश लोकांकडून

मिळत असलेलें शिक्षण, इंग्लिश लोकांशीं होत असलेला सहवास, इंग्लिश पद्धतीचे कारखाने, गिरण्या, आगगाड्या, तारायंत्रें, आगवोटी इत्यादि गोष्टींनीं येथील सर्व वर्गांतल्या, सर्व पदवींच्या, व सर्व वयांच्या लोकांच्या वर्तनांत अलीकडील शंभर वर्षांच्या अंमलामुळें बराच फेरफार झाला आहे, यांत काडीमात्र संशय नाही. तथापि जे पुराणप्रिय लोक आहेत त्यांना आपण जशाचे तसेच आहों असें वाटत आहे ! ज्याप्रमाणें वेगानें चालणाऱ्या आगगाडींत किंवा आगवोटींत, अथवा झपाट्यानें उडणाऱ्या विमानांत असणारांस आपण अगदीं स्थिर आहों, पण सभोंवतालच्या वस्तु मात्र वेगाने हालत आहेत असा दृग्भ्रम होतो, त्याप्रमाणें या लोकांच्या मनाची स्थिति असते. यांत आणि सुधारकांत भेद एवढाच कीं, ज्या दिशेला हे लोक कधीं न कळत व कधीं निरुपायास्तव इच्छेविरुद्ध जात असतात, त्याच दिशेला सुधारक जाणूनवुजून व मार्गांत जे अडथळें असतील ते होतील तितके दूर करून संतोषानें जात असतात. 'बालविवाहाचा' पगडा बराच कमी झाला आहे; 'स्त्रीशिक्षणाचा' प्रसार झपाट्यानें होत आहे; 'विधवावपन' बरेंच मार्गें पडत चाललें आहे, शेंपन्नास 'स्त्रीपुनर्विवाह' झाले आहेत, व थोड्या वर्षांत त्यांची संख्या बरीच होऊन त्यांतील अधर्मतेचा व अप्रशस्तपणाचा भाग नाहीसा होईल अशी चिन्हें स्पष्ट दिसूं लागली आहेत; 'संमतिवया'चा कायदा तर पसार होऊन गेला. या गोष्टी डोळ्यांपुढें धडधडीत घडून येत असतां किंवा आल्या असतां, व कामधंद्याच्या आणि प्रवासाच्या निमित्तानें नानाप्रकारच्या जातींच्या व आचारविचारांच्या लोकांचें संघटन होतें त्यामुळें धर्मविषयक, समाजविषयक व राज्यविषयक विचारांत व कल्पनांत प्रतिदिवशीं अंतर पडत असतां, जे कोणी आम्ही आहों तेथेंच आहों, व तसेंच करणें आम्हांस हितावह आहे असें विधान करतात, त्यांस अंध म्हणावें, का भ्रांतिष्ट म्हणावें, का वृथाभिमानी आणि हट्टी म्हणावें, हें आम्हांस समजत नाही. तात्पर्य, सामान्य लोक कोणत्याही नवीन आचारास किंवा विचारास तो रूढ होईतोपर्यंत नांवें ठेवीत असतात, व जेव्हां त्यांना न कळत किंवा समजूनउमजून ते त्याच्या कक्षेंत सांपडून तीत भ्रमण करूं लागतात, तेव्हां ते त्यास नांवें ठेवीनासे होतात, असा साधारण नियम आहे, व हाच नियम त्यांस प्रत्येक गोष्टींत लागू पडतो असें दिसून आलें आहे. तेव्हां स्त्रियांची दास्यस्थिति नाहीशी करणें, हिंदुधर्माचें संशोधन करून त्यास, निर्विकल्प स्वरूप आणणें, किंवा जातिभेदाचें निर्मूलन करून ज्याला त्याला स्वतःच्या शारीरिक व मानसिक सामर्थ्यानुरूप स्वहितसाधन व परहितसाधन करूं देणें—वगैरे ज्या सुधारणांविषयीं अर्वाचीन सुधारक विचार करूं लागले आहेत, उघडपणें बोलूं लागले आहेत, व सामर्थ्यानुरूप आचरण करूं लागले आहेत, त्या सुधारणांच्या पाशांत हे स्वतःस 'सुधारणानिंदक', 'सुधारणाद्वेषी' किंवा 'पुराणप्रिय' म्हणवून

घेणारे लोक सांपडले असून, त्यांच्या मनांत असो किंवा नसो, भारलेल्या किंवा तोंडे बांधलेल्या चालत्या बोलत्या वस्तूंप्रमाणे ते त्याच्या पाठीमागे जात असतां, जाणूनबुजून त्यांचा अंगीकार करणारांचा ते उपहास करितात, किंवा कधीं कधीं त्यांचा छल करण्यासही प्रवृत्त होतात, हा केवढा चमत्कार ? किंवा यांत चमत्कार तरी कसला ? तो त्यांचा प्रकृतिगुणच आहे, आणि प्रकृतिगुणानुसार आचरण करण्याबद्दल त्यांना विशेष दोष लावणे हेही उचित नाहीं. अशा लोकांकडून होणारा अडथळा व त्रास याबद्दल त्यांचा तिरस्कार न करतां, मनुष्यतेचे ऐहिक सुखवर्धन ह्या सार्वत्रिक भावी धर्माची ज्यांनीं दीक्षा घेतली असेल त्यांनीं कोणास न भितां, आपल्या मनास जें शुद्ध, प्रशस्त, कल्याणप्रद वाटत असेल तें दुसऱ्यास सांगावें, आणि तदनुसार होईल तेवढें आचरण करावें, हेंच त्यांस उचित आहे. अशा रीतीनें वागत असतां, जर पूर्वपद्धतीचा कोणी मनुष्य त्यास असा प्रश्न करील कीं, तुम्ही बोलतां त्याप्रमाणें वागत कां नाहीं ? तर त्यावर असें उत्तर द्यावें कीं, हा प्रश्न विचारण्याचा तुम्हांस अधिकार नाही. तुम्हांस जीं मते मान्य आहेत त्याप्रमाणें किंवा ज्या शास्त्रकारांस तुम्ही पूज्य मानतां, त्यांच्या आज्ञेप्रमाणें ज्या दिवशीं तुम्ही आपलें वर्तन ठेऊन दाखवाल, त्या दिवशीं हा प्रश्न तुम्ही मला करण्यास या. तोंपर्यंत तुम्हांला जो मार्ग प्रशस्त वाटेल त्यानें तुम्ही जा, आणि मला वाटेल त्यानें मी जातो ! असें खरमरीत उत्तर दिल्याशिवाय, उठल्याबसल्या सुधारकांच्या नांवानें खडे फोडणाऱ्या जुन्या कोल्ह्यांचें तोंड कोणासही बंद करतां येणार नाही ! जुन्या पिढींतील लोकांत दुराचार व अधर्म काय थोडा आहे ? खोटें बोलणें, पैसा खाणें, प्रशस्तपणें हिंदु किंवा अहिंदु जातीच्या अंगवस्त्राशीं व्यवहार ठेवणें वगैरे गोष्टी सदोष आहेत, असेंही त्यांपैकीं बऱ्याच जणांस वाटत नाही ! वर्षप्रतिपदेपासून फाल्गुन वद्य अमावास्येपर्यंत अशा प्रकारच्या आचारांत गढून गेलेल्या लोकांनीं हव्या त्या यात्रा करून, दर पौर्णिमेला व अमावास्येला सगळ्या तोंडाचें क्षौर करविलें, महिन्यांतून चारपांच उपवास केले, मधून मधून ब्राम्हण जेऊं घातले, व प्रतिदिवशीं देवांच्या डोक्यावर फुलांच्या, दूर्वांच्या, व बिल्वपत्रांच्या लाखेल्या वाहिल्या, किंवा श्रावणी पौर्णिमेस पंचगव्याच्या पंचपात्र्याच्या पंचपात्र्या पिऊन फस्त केल्या तरी त्यांनीं अलीकडील आर्यसमाजाच्या, प्रार्थनासमाजाच्या, किंवा ब्रम्हसमाजाच्या कोणत्याही अनुयायांस दोष देण्यास अधिकार प्राप्त होतो, असे आम्हांस वाटत नाहीं ; तसेंच हलवायाच्या घरची मिठाई, आगगाडीतल्या लाडू-करंज्या, आणि भाज्यांच्या गाडीतल्या किंवा तट्टावरच्या भाजणीच्या दशम्या शुद्ध म्हणून विनदिककत खाणाऱ्या मनुष्यानें स्टेशनावरील घटांतलें (चाटींतलें) पाणी, सोडावॉटरची वाटली, किंवा मेसमनानें आपून दिलेला चहाचा पेला यांनीं आपली तहान भागविणाऱ्यास ; किंवा पेपरमिठाच्या

वड्यांचा, जंताच्या मोदकांचा, आणि इंग्रजी दवाखान्यांतील हवें तें औषध निःशंकपणें घेणारानें भुलेश्वरच्या वाजारांतील भाज्या किंवा पुऱ्या विकत घेऊन, अथवा स्टेशनावरील फरनॅडिसपासून किंवा नवरोजीपासून विस्कुटांचा डबा घेऊन त्यावर आपली भूक भागविणारांस, धर्मभ्रष्ट म्हणून कां हंसावें, हें सांगणें कठिण आहे. तथापि धार्मिक व सामाजिक विषयांत सामान्य लोक स्वतंत्रपणें विचार करणारे असते, व अंधपरंपरेंसारखे गतानुगतिक नसते, तर येवढाली धर्मयुद्धें आणि घनघोर सामाजिकरणें कशाला झालीं असतीं ? एकंदरीत थोड्यावहुत कलहाशिवाय मनुष्याचें पाऊल पुढें पडून, त्यास कोणत्याही प्रकारची उन्नतावस्था येणें अशक्य दिसतें. हें खरें असेल तर स्थाणुवत् आचरण करणारे जुने लोक **सुधारकांवर** हरएक गोष्टींत तुटून पडूं लागले तर त्यांनीं तरी त्यांची येवढी मुर्वत कां ठेवावी हें आम्हांस समजत नाहीं. प्रीति प्रीतीस व अवज्ञा अवज्ञेस प्रसवते, ही गोष्ट सर्वांनींच ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

आतां आमच्या मित्राच्या चार प्रश्नांस देववतील तितकीं स्वल्प उत्तरें देऊन या आजच्या सरमनाचा शेवट करून “आमेन” म्हणतो ! सोलापूरकर ‘अपरिचिता’ चा पहिला प्रश्न असा आहे कीं, “समाजांत एकंदर सुधारणा हव्यात तरी कोणत्या ?” **सुधारकाला** असा प्रश्न करणें म्हणजे, काय झालें असतां तूं ‘सुधारक’ या ‘पदवी’ चा त्याग करण्यास तयार होशील, असें त्यास विचारण्यासारखेंच आहे ! यावर त्याचें उत्तर एवढेंच आहे कीं, वालविवाहाचें नांव नाहीसें झालें, प्रत्येक स्त्रीस शिक्षण मिळूं लागलें, विधवावपन अगदीं बंद झालें, स्त्रीपुनर्विवाह सर्वत्र रूढ झाला, व संमतिवयाच्या कायद्यासारखे अनेक कायदे पसार झाले तरी त्याची “तृप्ति” होण्याचा संभव नाही ! त्याच्या सुधारणाबुभुक्षेस मर्यादाच नाही, असें म्हटले तरी चालेल ! ज्याप्रमाणें समुद्राला नद्यांचा, चितेला प्रेतांचा, लोभ्याला द्रव्याचा, दुर्वांसाला अन्नाचा, कर्णाला दानाचा, व धर्माला शांतीचा कंटाळा कधीं येत नाही किंवा आला नाही, त्याप्रमाणें **खऱ्या सुधारकाला** सुधारणेचा वीट येण्याचा कधींच संभव नाही. मनुष्याच्या स्थितीत पूर्णता येणें बहुधा अशक्य आहे; पण ती येईतोपर्यंत **सुधारकाच्या** मनाची शांति व्हावयाचीं नाही ! तेव्हां अमुक झालें म्हणजे तुम्ही आपले तोंड बंद कराल काय ? किंवा तमुक झालें म्हणजे स्वस्थ बसाल काय ? असले वेडगळपणाचे प्रश्न त्यास करण्यांत काहीं अर्थ नाही. त्यास अवश्य वाटत असेल ती सुधारणा झाल्यावर तो कदाचित् काहीं दिवस विश्रांति घेईल, किंवा इतर गोष्टींत दुसऱ्यांशीं ऐक्य ठेवण्यासाठीं आपल्या विचाराचें घोडें फारसें पुढे ढकलणार नाही; पण तेवढ्यावरून त्याला सुधारणेचा किळस आला आहे, असें कोणीही समजू नये. सध्या आपल्या देशांत ज्या सुधारणांची वाटाघाट चालली आहे त्या अमलांत आल्यावर जातिभेद मोडणें, धर्मसुधारणा करणें, मदिरा व

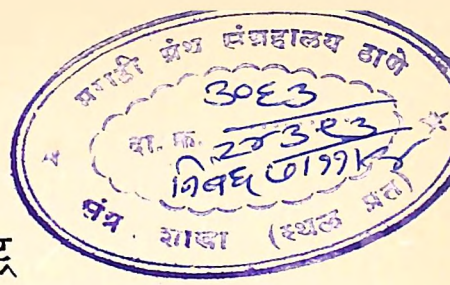
मांस यांचे सेवन बंद होणे वगैरे अनेक गोष्टींकडे लोकांचे लक्ष लागले पाहिजे. सर्वांत सार्वजनिक शिक्षणाची फार अवश्यकता आहे. हिंदुस्थानांतील एकूण एक प्रौढ स्त्रीपुरुषांस लिहितां वाचतां आले पाहिजे; तसेंच प्रत्येक व्यक्तीस आपला चरितार्थ चालविण्यासारखा एखादा तरी धंदा येत असला पाहिजे. सारांश, वयांत आलेल्या कोणत्याही व्यक्तीस आपल्या उदरनिर्वाहासाठीं दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहाण्याची पाळी येऊ नये असें झालें पाहिजे इतकेंच नाही, तर सहजगत्या उदरपोषण करतां येऊन दिवसाचा कांहीं वेळ आत्मचित्तनाकडे, आवडत्या शास्त्राच्या अभ्यासाकडे, मनास रुचेल ती कर्मणूक करण्याकडे, किंवा विश्रान्तीकडे लावतां आला पाहिजे. या सर्व गोष्टी घडून येण्यास किती शतके लागतील हें सांगतां येत नाही. पण ज्याअर्थी 'अपरिचित मित्रानें' समाजांत सुधारणा हव्यात तरी कोणत्या ? असा प्रश्न केला आहे, त्याअर्थी कांहीं ठळक सुधारणांचें येथें दिग्दर्शन करणें भाग पडलें.

सोलापूरकराचा दुसरा प्रश्न असा आहे कीं, सुधारक तरी म्हणावें कोणाला ? यावर आमचा असा उलट प्रश्न आहे कीं, सुधारकांच्या वर्तनावर किंवा विचारावर टीका करण्यास अधिकार तरी आहे कोणाला ? जोपर्यंत या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर कोणाकडूनही आलें नाही, तोपर्यंत सुधारक कोणास म्हणावें ? सुधारकाची पदवी मिळण्यास कोणत्या प्रकारची योग्यता अंगीं असली पाहिजे ? स्वधर्माचा, स्वाचारविचारांचा व देवांचा कंटाळा करून सुधारकपण येतें कीं काय ? इंग्लिश लोकांच्या अनुकरणांत सुधारकपणा किती आहे ? वगैरे निंदाप्रचुर प्रश्नांचें उत्तर देत बसण्याची गरज नाही. या प्रश्नांत गर्भित केलेल्या अर्थाची व्याख्या कोणत्याही सुधारकानें दिलेली नाही. अशा अर्थाची व्याख्या सुधारकांचे निंदक करतात. निंदकानीं केलेल्या व्याख्येकडे सुधारकांनीं लक्ष कां द्यावें हें समजत नाही. सुधारकांस निराळ्या प्रकारचें शिक्षण मिळालें असल्यामुळें त्यांचे राजकीय, सामाजिक, व धार्मिक विचार निराळ्या तऱ्हेचे बनले आणि म्हणून त्यांना पूर्वीचे विचार नापसंत होऊं लागले तर त्यांत त्यांचा काय दोष आहे ? मेलेल्या जनावरांचें मांस खाऊन अति गलिच्छ रीतीनें जो म्हारवाड्यांत आपलें आयुष्य काढतो अशा मनुष्याच्या आचारविचारांत आणि एखाद्या पर्वताच्या शैलावर पिकलेलीं पानें खाऊन आत्मानात्मविचारांत सर्व जन्म काढणाऱ्या योग्याच्या विचारांत केवढें अंतर असलें पाहिजे बरें ? सुधारणा करण्याचा विचार मनांत येण्यास आपल्या रीतीहून भिन्न रीति, आपल्या विचारांहून भिन्न विचार, आपल्या कल्पनांहून भिन्न कल्पना, आपल्या शास्त्रांहून भिन्न शास्त्रें, आपल्या धर्मांहून भिन्न धर्म, आपल्या भाषेहून भिन्न भाषा, आपल्या पेहरावाहून भिन्न पेहराव—वगैरे अनेक गोष्टी अवलोकनांत येऊन त्यांपैकीं बऱ्या कोणत्या व

वाईट कोणत्या, याचा निवाडा करतां येण्यासारखें बुद्धिसामर्थ्य असलें पाहिजे. इंग्रजांचें राज्य होऊन, आम्हांस पाश्चिमात्य शिक्षण मिळूं लागल्यापासून अशा प्रकारच्या तारतम्याचा विचार करण्यास आम्हांस बरीच संधि सांपडूं लागली आहे. पण इंग्लिश लोकांच्या आणि आमच्या आचारविचारांत बरीच तफावत असल्यामुळे, व चांगुलपणाचें पारडे त्यांच्या अंगास झुकत असल्यामुळे, त्यांचे आचारविचार उचलण्याकडे ज्यांच्या मनाची प्रवृत्ति होते ते, ज्यांना पाश्चिमात्य शिक्षण न मिळाल्यामुळे जसेच्या तसेच राहिले आहेत अशा पूर्वपद्धतीच्या लोकांच्या द्वेषास पात्र होतात. पण या कलहाचा आणि द्वेषाचा लौकरच अंत होणार आहे. थोड्या वर्षांत पहिलीं खोडें नाहीशीं होतील, आणि नवीन आचार-विचारांचें चोहोंकडे साम्राज्य होईल. असें झाल्यावर पिढीपिढींत जेवढा मतभेद स्वाभाविकपणें होत जातो, तेवढ्यामुळेच होणारा कलह मात्र या देशांत दृष्टीस पडूं लागेल. अशा प्रकारचा कलह सर्व काळीं सर्व देशांत कमी अधिक प्रमाणानें दृष्टीस पडतो. पण सध्या अगदीं भिन्न अशा दोन सुधारणांचें संघट्टन झालें असल्यामुळे उभयतांचा मोठाच संग्राम माजून राहिला आहे. थोड्या दिवसांनीं हिंदु सुधारणेच्या बऱ्याच भागांस पड खावी लागून रणांगणांतून आपला पाय काढून घ्यावा लागेल, आणि तिच्या जागीं विजयशाली पाश्चिमात्म सुधारणेचा बराच भाग स्थापित होईल. हिंदु लोकांच्या कमाईत जेवढा चांगला भाग आहे तेवढा गमावण्याची कोणासही भीति नको. जें चांगलें आहे तें कोणीही टाकीत नाहीं. तात्पर्य, फार थोड्या काळांत पूर्वपश्चिमसुधारणांतील अत्यंत हितकारी भाग जीत सामील झाले आहेत अशा एका नामी सुधारणेची येथें स्थापना होऊन, भारतीय आर्य अनुभूतपूर्व अशा आधिमौक्तिक व आध्यात्मिक सुखाचा उपभोग घेऊं लागतील असा आमचा तर्क आहे !

सोलापूरकराच्या तिसऱ्या व चौथ्या प्रश्नांचीं उत्तरें आतां निराळीं देण्याची गरज उरली नाही. सुधारकांना हिंदु धर्माचा कंटाळा आला आहे कीं काय ? धर्मावांचून मूढ जनांचा निवर्हा होईल किंवा नाही ? श्री. शंकराचार्याकडून धर्मसुधारणा करून घेतां येईल कीं नाही ?—वगैरे नानाप्रकारच्या प्रश्नांस नानाप्रकारचे सुधारक नानाप्रकारचीं उत्तरें देऊं शकणार आहेत; व या नाना-त्वांतच सुधारणेचें रहस्य आहे ! तथापि या प्रश्नांवर जीं आमचीं उत्तरें आहेत त्यांचा आम्हीं ध्वनि तर केलाच आहे. याहून ज्यांना आमचीं मते विस्तृत रीतीनें जाणण्याची इच्छा असेल, त्यांनीं सुधारकांचें वाचन नित्य सुरू ठेवावें ! याशिवाय त्यांचें समाधान करण्याचा दुसरा मार्ग नाही, याबद्दल आम्हांस मोठी दिलगिरी वाटते !

गुलामांचें राष्ट्र

हिंदू लोक कायदे पाळणारे आहेत, अशी साहेब लोकांच्या तोंडून आमची स्तुति कधीं कधीं ऐकू येत असते. भाषेनें, धर्मानें, आचारानें, अगदीं भिन्न अशा देशांतील कांहीं इसमांनीं व्यापाराकरतां येथें येऊन शेंपन्नास वर्षांत पहिली पादशाही व इतर अंमल पादाक्रांत केले व आजपर्यंत कोणत्याही लोकांस ठाऊक नाहीं अशी अफाट सार्वभौमसत्ता स्थापिली, ही ऐतिहासिक पूर्वपीठिका ध्यानांत ठेविली असतां लॉर्ड क्लाइव्ह व वॉरन हेस्टिंग्ज यांचे जे तीन सव्वातीन लाख देशबांधव आजमितीस या देशांतील तीस कोटी प्रजेचें राज्य अव्याहत करीत आहेत त्यांनीं आमच्या राजनिष्ठेची तारीफ करावी, आणि आम्हांस नियम-भीरुत्वाचें वारंवार सर्टिफिकेट ऊर्फ शिफारसपत्र द्यावें हें अगदीं स्वाभाविक नाहीं काय ? लोकांत कायदे पाळण्याची हौस असणें हा आम्हीही मोठा सद्गुण समजतां. ज्या लोकांच्या अंगीं हा सद्गुण नसेल त्यांना शांतीचा फारसा उपभोग मिळणार नाहीं, व शांतीवर अवलंबून असणाऱ्या शास्त्रांचा व कलांचा प्रसार त्यांत होणार नाहीं. तात्पर्य, शास्त्र्यांनीं घालून दिलेल्या नियमांचा अंतःकरणपूर्वक प्रतिपाल करणें हेंच मनुष्यसुधारणेचें मुख्य कारण आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण हें पालन दोन भिन्न हेतूमुळें घडून येत असतें इतकेंच नाही, तर हेतुभेदाप्रमाणें त्याच्या परिणामांत मोठा भेद दिसून येतो. कोणत्याही कायद्यामुळें जुलूम किंवा त्रास होत असला तर एकदम त्या कायद्याच्या विरुद्ध न जातां योग्य रीतीनें तो रद्द करविण्याची किंवा त्यांत फेरबदल करण्याची खटपट करणें, आणि ती खटपट तडीस जाईतोंपर्यंत त्यापासून होणारी पीडा निमूटपणें साहणें हें नियमपालन, दंडाच्या, तुरुंगाच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याही शिक्षेच्या भयानें कायद्याचा जुलूम वर्पेंच्या वर्पें बिनतक्रार सोशीत रहाणें याहून अगदीं भिन्न आहे. हवा तो मनुष्य कायदा आपल्या हातांत घेऊन समाजांत अनवस्था उत्पन्न करील तर तीपासून सर्वांचेंच नुकसान होणार आहे, अशी पक्की खातरी झाल्यामुळें सरकारी अधिकाऱ्यांचा अंमल न तोडणें हें जितकें प्रशंसनीय आहे, तितकेंच शुद्ध भेकडपणामुळें युगेंच्या युगें पारतंत्र्यांत राहणें खऱ्या मनुष्यपणास अत्यंत लाजिरवाणें आहे. मनुष्यत्व प्राप्त झालें असून गृहपशूप्रमाणें सदैव वागणाऱ्या, व उन्नतावस्था प्राप्त होण्याबद्दल कोणत्याही प्रकारचे परिश्रम न

करणाऱ्या, लोकांस मनुष्य म्हणण्यापेक्षां पशूच म्हणणे विशेष प्रशस्त आहे, व असले मनुष्यपशु किंवा नरपशु जगांतून होतील तितके लवकर नष्ट होऊन त्यांचे जागी स्वोन्नतीसाठी. एकसारखे झटणारे लोक येणे हेंच इष्ट आहे ! शुष्क स्वाभिमान एकीकडे ठेऊन जर आपण विचार करूं लागलों तर आपणांस असें कबूल करावें लागणार नाहीं काय कीं, हिंदुस्थान देशासारख्या प्रचंड देशांत हिंदु लोकांसारख्या भेकड, निरुद्योगी, उत्साहशून्य व तारतम्य न जाणणाऱ्या कोट्यवधि मनुष्यकीटकांनीं वास्तव्य करण्यापेक्षां इंग्लिश, फ्रेंच, जर्मन किंवा अमेरिकन लोकांसारख्या लोकांनीं ही भरतभूमि आपलीशी करण्यांत जगाचा विशेष फायदा आहे ? जोपर्यंत कोणताही रोग सुसाध्य किंवा कष्टसाध्य वाटत आहे तोपर्यंत त्याच्या परिहारासाठीं होईल तेवढा प्रयत्न करणे हें योग्य व अवश्य आहे; पण तो एकदां पराकाष्ठेचा दुःसह झाला व असाध्य ठरला म्हणजे त्याच्या अनंत यातना सोसणाऱ्या रोग्याचे डोळे जितके लौकर मिटतील तितके बरे असें मनांत येणे दूषणीय आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. त्याप्रमाणेंच गुलामगिरी ज्या लोकांच्या हाडामांसास खिळून गेली आहे, व स्वतंत्र राष्ट्रमालिकेंत जें राष्ट्र कधीही गुंफलें जाण्याची आशा नाहीं, असें राष्ट्र अजिबात नष्ट झालें तर कांहीं वावगें नाहीं, असें कोणी म्हणेल तर त्याला समर्पक प्रत्युत्तर देतां येणार नाहीं, अशी आमची समजूत आहे. एका राष्ट्रांनें दुसऱ्या राष्ट्राच्या नेहमीं अंकित रहाणे हें योग्य आहे असें समजणें म्हणजे मनुष्याच्या दोन पृथक् जाती आहेत, व एकीचें पशूशीं विशेष साम्य असून सहजगत्या तीस मनुष्यपदवी देण्यांत आली आहे, असें म्हणण्यासारखेंच होय. प्लेटो, अॅरिस्टॉटल वगैरे जुन्या ग्रीक तत्त्व-वेत्त्यांचा कांहीं अंशीं अशा प्रकारचा समज होता, व सांप्रत कालींही दुर्बल परक्या लोकांवर राज्य करणाऱ्या बलाढ्य राष्ट्रांतील कांहीं इसमांच्या तोंडूनही मधून मधून अशा प्रकारचे उद्गार निघतात. पण अलीकडे या मतास सामान्य विचारी मनुष्य बहुधा संमति देत नाहीं. हेलिनिक (ग्रीक) लोक मात्र राज्य करण्यास योग्य आहेत असा बुद्धिवाद आतां कोणी ऐकणार नाहीं. प्रयत्नानें पाहिजे त्या लोकांस पाहिजे ती स्थिति प्राप्त करून घेतां येणार आहे असें बळण अलीकडील राज्यविषयक विचारास लागलें आहे. तथापि जर कोणी समाधानपूर्वक असें सिद्ध करून देईल कीं अमुक लोकांचें पाऊल कांहीं केलें तरी पुढें पडण्याची आशा नाहीं, तर असे लोक केव्हां तरी समूळ नष्ट होतील असें म्हणणे हें खोटें तर्कशास्त्र नाहीं, किंवा असे लोक त्वरित नष्ट व्हावें अशी इच्छा करणे हें कोणत्याही नीतिशास्त्राला सदोष म्हणवणार नाहीं. हिंदु लोक या थराला येऊन पोचले आहेत किंवा नाहीत याचा निश्चय आजच आमच्यानें करवत नाही; तथापि ते त्या अवस्थेप्रत पावले आहेत, असें कोणास वाटत असेल तर तें बऱ्याच अंशीं सकारण होणार आहे. राष्ट्राचें ऐवय होण्यास लागणारा एक तरी गुण आम्हांत

भरपूर आहे काय ? धैर्य नाही; उत्साह नाही; बल नाही; ज्ञान नाही; तर्क नाही; उद्योग नाही; कला नाही; खरा देशाभिमान नाही; खरी धर्मश्रद्धा नाही; खरें बोलण्याची किंवा खरें आचरण करण्याची संवय नाही; सारांश चांगलें असें कांहीं नाही. ज्याची त्याची अहोरात्र वर्तमान क्षुद्र स्वार्थावर दृष्टि लागली असल्यामुळें आपल्या विचाराचा व आचाराचा भावी संततीवर काय परिणाम होणार, याचा कोणीही फारसा विचार करीत नाही. उदाहरणार्थ, अलीकडील राष्ट्रसभेची चळवळ घ्या. ही चळवळ आम्हांस सर्वथैव कल्याणकारक व्हावी अशी तिची योजना केली आहे. कोणालाही उघडपणें या चळवळींत जाऊन मिळण्यास हरकत दिसत नाही. असें असून तीविषयीं केवढी हेळसांड ती पहा ! अगदीं खालच्या प्रतीच्या लोकांनीं अजून तिचें नांवही ऐकलें नसेल. तेव्हां त्यांच्याकडून तिला द्रव्यद्वारा मदत होण्याची अपेक्षा करणें म्हणजे दुधाच्या आशेनें पारठ्या गाईचें आचळ ओढीत बसण्यासारखें होय ! जे मध्यम प्रतीचे लोक आहेत, व ज्यांना या संस्थेचें महत्त्व समजत आहे, ते देखील हिला हवी तेवढी मदत करीत नाहीत हें आश्चर्य नव्हे काय ? ह्यांच्या कांसा शुष्क नाहीत, पण राष्ट्रसभा ही आपलें वासळ आहे, असें यांस वाटत नसल्यामुळें, हे आपल्या कांसेला त्यास विलकुल तोंड लावूं देत नाहीत ! पण याहीपेक्षां विशेष चमत्कार व विस्मय वाटण्यासारखी गोष्ट ही की, ज्या हचूमसाहेबानें ही राष्ट्रसभा अस्तित्वांत आणिली आणि आपलें सामर्थ्यसर्वस्व खर्च करून तिचें हरएक प्रकारें आज सात वर्षे संरक्षण केले त्यावर त्याच्या जातभाईंनीं राजद्रोहाचा बडगा उचलतांच आमच्यांतले शहाणुसुतें म्हणविणारे कांहीं लोकही त्यावर तुटून पडूं लागले ! खासा न्याय ! खासें धैर्य ! खाशी देशभक्ती ! हिंदुस्थानच्या काळीचें उत्पन्न सुमारें बीस कोटी रुपये आहे, व तेवढाच लष्करी खात्याचा खर्च आहे. हिंदुस्थानच्या सैन्याइतकें महागडें सैन्य दुसऱ्या कोणत्याही देशांत नाही, व या सैन्यावर होणाऱ्या धिप्पाड खर्चाचा बराच भाग हिंदु लोकांच्या खिशांत पडत नाही. जवळ जवळ याचप्रमाणें इतर खात्यांचीही व्यवस्था आहे. त्यामुळें हिंदुस्थानच्या पाऊणशें किंवा ऐंशीं कोटी उत्पन्नापैकीं सुमारें दोनतृतीयांश उत्पन्नापासून आम्हांस द्रव्यद्वारा कवडीचाही मोबदला मिळत नाही, असें म्हणण्यास हरकत नाही. असा प्रकार एक वर्ष नाही, दोन वर्षे नाही, सुमारें शंभर वर्षे चालला आहे. या शंभर वर्षांत हिंदुस्थानचें उत्पन्न सरासरीनें चाळीस कोटी पडलें असें धरिलें, आणि त्याचा फक्त अर्धा भाग प्रतिवर्षीं इंग्लिश लोकांच्या खिशांत अचानक पडला असें मानिलें, तरी एका शतकांत दोन निखर्व रुपये या देशांतून परदेशांत गेले, असा हिशेब होतो. ज्या देशाच्या द्रव्याला असा पाझर लागला आहे त्या देशांतील लोकांना अन्नान्नदशा प्राप्त होणें हें किती स्वाभाविक आहे ? इंग्रजी राज्यापासून या देशावर घडणाऱ्या या भयंकर

परिणामाची पुरी कल्पना ज्यांच्या मनांत पक्की बिंबली असेल, त्यांना आणखी पांच पंचवीस वर्षे असाच क्रम चालू राहील तर हिंदुस्थानांतील लोक एकमेकांस खाऊं लागतील, किंवा भुकेच्या दुःसह यातनांमुळे वेकाम होऊन जाऊन ते आपल्या राजकर्त्यांचे जू झुगारून देण्यास प्रवृत्त होतील, असें डोळ्यांपुढें दळदळीत दिसून आल्यावांचून राहील काय ? व ज्यांच्या अंतःकरणांत खऱ्या देशाभिमानाचा व खऱ्या मनुष्यपणाचा कांहीं अंश आहे, त्याला ही गोष्ट उघडपणें बोलल्यावांचून रहावेल काय ? हचूमसाहेबांनीं आपल्या पत्रांत याहून अधिक काय म्हटलें आहे ? हिंदुस्थानच्या भयप्रद दारिद्र्याचे त्यांत जें भयंकर चित्र काढलें आहे तें खोटें आहे असें म्हणण्याची कोणाची छाती आहे ? दादाभाई नौरोजी, सर एव्हेलिन वेअरिंग, डॉक्टर हन्टर, सर चार्लस डिल्क वगैरे बहुश्रुत गृहस्थ तर राजद्रोही नाहींत ना ? पण त्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या हिशेबावरूनही असें उघड होतें कीं, ब्रिटिश अंमलांतील मनुष्यांचे वापिक उत्पन्न सरासरीनें तीन रुपयांपेक्षां अधिक नाहीं; तसेंच हिंदुस्थानांतील निम्मे किंवा दोनतृतीयांश लोक अर्ध्या पोटीं सारा जन्म काढतात ! राजनिष्ठ लोकांनीं अशी जवानी दिली असून अँग्लोइंडियन पत्राबरोबर आमच्या लोकांनीं हचूमसाहेब अतिशयोक्ति करतात, हचूमसाहेब पराचा कावळा करतात, वार्धक्यामुळे हचूमसाहेबांस वेड लागल्यासारखें झालें आहे, असें बरळणें हा केवढा प्रमाद व कृतघ्नपणा होय ! चार साहेब लोकांकडून बरें म्हणवून घेण्यासाठीं हिंदुस्थानच्या व इंग्लंडच्या खऱ्या हितचिंतकावर अशा रीतीनें उलटून पडणें हें आम्हांस भेकड, लोभी, अविचारी, व स्वार्थी हिंदु लोकां-शिवाय दुसऱ्या कोणाच्यानेंही होण्यासारखें कर्म नाहीं. ज्यांनीं हचूमसाहेबांस भ्रमिष्ट ठरविलें आहे त्यांनाच तसें ठरविणें विशेष उचित होणार आहे ! हचूमसाहेबांसारखी आमची आम्हांस कळकळ असती तर राजद्रोहाचा किंवा दुसरा कसलाही आरोप आपणांवर आणून घेण्यास व त्याचे परिणाम साहण्यास आम्ही तयार झालों असतों. हचूमसाहेबांस बेवकूफ ठरविणाऱ्या या वृद्ध शहाण्यांना येवढें तरी समजावयाला पाहिजे होतें कीं, हचूमसाहेबांस अगोदर फांशीं चढविल्या-शिवाय फांसाचे पदर आपल्या गळ्याभोंवतीं बसण्याचा संभव नाहीं. पण इतकें धैर्य आमच्या अंगीं असतें तर आमची सांप्रत दास्यावस्था आम्हांस कोठून आली असती ?

कोणताही नवीन प्रघात रूढ होण्यापूर्वीं त्याला तीन पहाऱ्यांतून जावें लागतें. पहिला पहारा मनाचा, दुसरा वाणीचा, आणि तिसरा आचरणाचा. यांपैकीं प्रत्येक पहाऱ्यांतून जात असतां त्याला 'मज्जाव' झाल्याखेरीज राहत नाहीं ! लोकोत्तर पुण्याची गोष्ट एकीकडे राहूं द्या; शेंकडा नव्याण्वय लोकांस नवीन कल्पना सुचत नाहीं, व सुचली तरी तिला डोक्यांत थारा द्यावा असें त्यांस वाटत नाहीं. सामान्य मनुष्याचे डोके पूर्वापार चालत चालेल्या व लहानपणापासून

अनेक द्वारांनीं संपादिलेल्या साधारण कल्पनांनीं ठिक्कीसारखें गच्च भरून गेलेलें असतें. त्यांत एखादी नवीन कल्पना शिळूं देण्यास त्याला अतिशय प्रयास पडतात. खचून भरलेल्या व सुतळींनीं तोंड शिवलेल्या पोत्याचे दोन तीन टांके तोडून त्यांतील पायली दोन पायली धान्य वाहेर काढल्याशिवाय ज्याप्रमाणें त्यांत नवीन धान्य सांठविणें शक्य नसतें, त्याप्रमाणें वेड्यावांकड्या विचारांनीं ज्याच्या मनांतील तिळन्तीळ जागा व्यापून टाकली आहे, त्याच्या मनांतील वतनदार होऊन बसलेल्या कांहीं विचारांस हुसकून लाविल्याशिवाय तेथें नवीन विचारांची डाळ मुळींच शिजत नाही ! कोणतीही गोष्ट आचारांत आणण्यापूर्वी किंवा तिजविषयीं लोकांत चर्चा सुरू करण्यापूर्वी ती चांगली आहे, अशी ज्याच्या त्याच्या मनांत पक्की खात्री झाली पाहिजे. एकांतांत बसला आहे; स्वच्छ उदकाप्रमाणें किंवा आरशाप्रमाणें मनाचें दर्पण पुढें मांडिलें आहे, आणि त्यांत प्रतिबिंबित झालेल्या विचारांचें व कल्पनांचें हुवेहूव स्वरूप अवलोकन करीत आहे; अशा स्थितींत आगंतुक विचारांचें प्रतिबिंब त्या दर्पणांत पडूं देऊन त्याच्या रूपाची व आकाराची इतरांच्या रूपाशीं व आकाराशीं तुलना करण्यास भीति कशासाठीं वाटावी ? अभ्यासाच्या खोलीचें दार लाऊन घेऊन मनाच्या कपाटाचीं दारें खुलीं टाकण्यास व त्यांतून पाहिजे त्या विचारांस वाहेर पडूं देण्यास व पाहिजे त्यांस आंत शिळूं देण्यास ज्यांची छाती होत नाही, तो मनुष्य कुचक्या कसपटापेक्षांही नादान होय असें म्हणण्यास हरकत नाही. पण असलेच मनुष्य जगाच्या सांप्रत स्थितींत जेथें तेथें फार आढळतात; निदान हिंदुस्थानांत तरी ते असावे त्यापेक्षां फार फाजील आहेत; आणि हा फाजीलपणाच आमच्या चिरकालीन दैन्यावस्थेस आद्य कारण झाला आहे. स्वतंत्रपणें विचार करतां करतां तो बोलून दाखविण्याचें धैर्य येतें, व बोलतां बोलतां क्रिया करण्याचीही इच्छा उत्पन्न होते. मननाच्या देवडींतून जी कल्पना जोरानें निसटते ती वाचेच्या किंवा कायेच्या देवडीवरील रखवालदारांस फारशी डगणारी नसते ! मनांतल्या मनांत पाहिजे त्या विषयाविषयी हवा तसला विचार करण्यास कशाचीही भीति नसतां, पुष्कळांचीं मनं तसें करण्यास कां कचरतात कोण जाणें. बहुधा त्यांना अशी दहशत वाटत असेल कीं जे विचार लोकमतानें अश्लाघ्य किंवा त्याज्य मानले आहेत त्यांना आपण आपल्या मनांत आश्रय दिला तर कदाचित् आपल्या मनांतील चांगल्या विचारांस ते हुसकून लाऊन त्यांची जागा बळकावतील; आणि या आगंतुकांचें एकदां कां वर्चस्व झालें म्हणजे आपल्या तोंडावाटे ते वाहेर पडू लागतील, आणि न जाणों आपल्या आचरणावरही त्यांचा परिणाम होऊं लागून त्याबद्दल लोक आपणांस दूषण देऊं लागतील. नवीन विचाराविषयीं मनांत जी दुर्मुखता दृष्टीस पडते तिचे खरें कारण हेंच असेल, व त्यामुळें इतके लोक विचाराच्या कामीं गतानुगतिक

होत असतील तर आम्हांस जी स्थिति प्राप्त झाली आहे, ती अगदी स्वाभाविकपणे प्राप्त झाली आहे, असे म्हटल्यावाचून गत्यंतर नाही; कारण या देशांत अशाच लोकांचा भरणा फार आहे; व ह्या भरण्याचें प्रमाण असेच राहणार असेल तर देशाचें डोकें वर निघण्याची आशा करणें शुद्ध वेडेपण होय. पृथ्वीवर आजपर्यंत जे स्वतंत्र व सुखी देश होऊन गेले आणि आजमितीस ज्या देशांत तीं सुखें नांदत आहेत, त्या देशांत मधून मधून स्वतंत्रपणें विचार करणारे अनेक पुरुष होऊन गेले व होत आहेत, हें स्पष्टपणें दाखवितां येणार आहे. अशा पुरुषांकडून वेळोवेळीं बऱ्यावाईटाची चर्चा झाल्याखेरीज कोणत्याही देशाची प्रगति होण्याचा संभव नाही. अपसर्गकारी कारणांचा लय आणि उत्सर्गकारी कारणांची उत्पत्ति व अभिवृद्धि झाल्याशिवाय जिला आपण सुधारणा म्हणतो ती कशी होणार ! ज्या गोष्टीपासून त्रास किंवा अडचण होते त्या दूर करणें, आणि ज्यांपासून सोय व सौख्य होतें त्या जवळ आणणें याचेंच नांव सुधारणा. तेव्हां चांगल्या गोष्टी कोणत्या व वाईट कोणत्या, याचा विचार करण्यासच जर कोणी तयार नसेल, व यदाकदाचित् तसें करण्यास कोणी प्रवृत्त झाला असतां त्याची विटंबना होईल, तर चांगल्यावाईटाचें परीक्षण होणार कसे आणि जें चांगलें असेल तें लोकांपुढें येऊन तें त्यांच्या अंगीकारास पात्र होणार कसे ? कोणतीही गोष्ट अंमलांत आणण्यापूर्वी तिचा हवा तितका खल करण्यास आमची बिलकूल हरकत नाही इतकेंच नाही, तर तसें झाल्याखेरीज सामान्य लोकांनीं कोणत्याही नवीन गोष्टीचा स्वीकार करू नये असें आमचें मत आहे. पण जेवढें जुनें तेवढें निर्दोष व चांगलें असा आग्रह धरून वसून जर कोणी नवीन गोष्टीचें चिंतन व चर्चा करणार नाही, तर रूढ विचारांतले व आचारांतले प्रमाद दूर होणार कसे, व नवीन विचारांचें व आचारांचें चांगुलपण प्रस्थापित होऊन ते रूढ होणार कसे ? आपल्या देशांतील लोकांस नवीन विचारांची जशी भीति वाटते तशी दुसरी कोणत्याही देशांतील लोकांस वाटत नसेल. उदाहरणार्थ, देव आहे किंवा नाही, हा प्रश्न आपला आपणास विचारण्याची कितीकांची छाती होणार आहे ? तसेंच वेद पौरुष आहेत कीं अपौरुष आहेत; जातिभेद अस्तित्वांत कशामुळें आले, व ते चट्टारे मोडून टाकले असतां काय परिणाम होतील; मुंज, लग्न वगैरे संस्कार केव्हां, कोणी, व कशासाठीं स्थापिले, आणि ते मुळींच नाहीसे केले तर काय होईल; पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांनीं अविवाहित राहण्यास किंवा वाटेले तेव्हां हें त्यांनीं लगेच करण्यास तयार हरकत आहे; पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांस सारें दुष्टपणां जेव्हा करण्यास तयार हरकत आहे, पुढेप्रमाणें स्त्रियांस सारें संजकीस हरकत कीं देऊ नये; एवढा बायकांनीं पांचचार नवरे करण्यास, अथवा व्हडसांच लोकांनीं मांजडां बांमकां देण्यास किंवा करण्यास प्रवृत्तता कां असावा; जेव्हा रोगी व कुलूप मुले अस्तित्वांत येतील तेव्हां एकदम मारून टाकण्याबद्दल कायदा कां नसावा; ज्या रोग्यांचे रोग वैद्यांच्या मतानें

असाध्य ठरतील, व ज्या रोग्यांचें जीवित रोगांच्या असह्य यातनांमुळे अत्यंत कष्टमय झालें आहे, अशांस विष किंवा गोळी घालून यातनामुक्त कां करूं नये; रक्तपितीच्या रोग्यासारखे रोगी मोठ्या नदींत किंवा समुद्रांत बुडवून त्या रोगाचा बीमोड करण्यास काय हरकत आहे; पाहिजे त्याला पाहिजे त्या स्त्रीशीं समागम करण्याची परवानगी दिल्यास काय परिणाम घडतील; व्यक्तीचा अथवा कुटुंबाचा संपत्तीवरील हक्क नाहीसा करून देशांतील साऱ्या संपत्तीचे सारे लोक समाईक मालक कां न मानावे; आळीपाळीनें साऱ्यांस साऱ्या तऱ्हेचीं कामें करण्यास लावून उच्चनीचत्वाचा भाव मोडून टाकण्याचा प्रयत्न कां करूं नये; लोकसत्ताक राज्यपद्धतीशिवाय इतर प्रकारच्या राज्यपद्धती नाहींशा करण्यास काय हरकत आहे; वगैरे प्रश्नांचा आपापल्या मनाशी शांतपणानें विचार करण्याची गोष्ट तर राहूंच द्या, पण असले प्रश्न कानावर पडल्याबरोबर ज्यांचें धावें गडबडणार नाहीं, व हें ऐकल्यानें आपल्या हातून मोठें पाप घडलें असें ज्यांस वाटणार नाहीं असे किती लोक सांपडणार आहेत ? तथापि एका कालीं वैभवाच्या शिखरास चढलेल्या युरोपांतील कित्येक देशांतल्या तत्त्ववेत्त्यांनीं, मनुष्यानें आपल्या आईशीं किंवा सख्ख्या बहिणीशीं लग्न करण्यास काय हरकत आहे, किंवा ज्याला त्याला लग्न करण्याची व संतती वाढविण्याची सदर परवानगी असण्यापेक्षां ज्याप्रमाणें जातिवंत घोडे उत्पन्न करण्यासाठीं आपण विशेष प्रकारच्या व्यवस्था करतो, त्याप्रमाणें सुदृढ व मुरुष मनुष्य उत्पन्न करण्यासाठीं मनुष्यपोळ संस्थानच्या खचिनें कां ठेऊं नयेत, अशाही प्रश्नांचा यथास्थितपणें विचार केला आहे इतकेंच नाहीं, तर त्या प्रश्नांस त्या तत्त्ववेत्त्यांनीं जी उत्तरें दिलीं आहेत त्यांच्या अनुरोधानें त्या देशांतील राज्यकर्त्यांनीं अनेक विलक्षण संस्था स्थापून त्या देशाच्या विचारावर, नीतीवर, वर्तनावर, व इतिहासावर आश्चर्यकारक परिणाम घडवून आणिला. युरोप खंडांतील जुन्या ग्रीक लोकांसारखे लोक या पृथ्वीतलावर पुनः अवतरतील किंवा नाहीं याची बरीच शंका आहे. या अद्भुत लोकांनीं आपल्या विचारविहंगमांस पाहिजे तेवढ्या उंचीच्या भराऱ्या हव्या त्या दिशेनें मारू दिल्यामुळे, ते पराकाष्ठेचे काल्पनिक लोक ठरले आहेत इतकेंच नाहीं, तर त्यांनीं आपल्या शौर्यानें जे प्रराक्रम केले व बुद्धिसामर्थ्यानें ज्या अनेक शास्त्रांचे पाये घातले, ते आज अडीच तीन हजार वर्षांनंतर शोधक विचारी लोकांच्या प्रश्नसेस पात्र होत आहेत ! तसेंच, राजकीय विषयांत रोमन लोकांनीं जी जीवि संघटिल्ली की मनुष्यजातीच्या अस्वापर्यंत टिकेल असें खाचीनें त्यांचा प्रयत्न आहे. युरोपांतील अस्वापर्यंत मातें आज तज्ज्ञांपासून उक्त केले. म्हणजे येणार आहे. युरोपांतील अस्वापर्यंत सध्यां आज हजारोंगणें वर्षे छेटी, अस्वापर्यंत, अस्वापर्यंत वगैरेच्या प्रश्नांचे समुदाय चालून व अध्ययन करीत आहेत, पण आजून त्यांची मूर्तीच झाली नाही. तेव्हां त्यांचा त्यास कंटाळा येण्याचें नांव कशाला पाहिजे ? बरें, पण अलीकडील युरोपियन लोकांना ग्रीक

व रोमन लोकाविषयीं येवढी पूज्यबुद्धि आहे म्हणून ते त्यांचे दोषाविष्करण करण्यास मार्गेपुढे पहातात, असें मात्र कोणीं समजतां कामा नये. त्यांच्या करा-मतीबद्दल ते त्यांची अतिशय प्रशंसा करतात हें जरी खरें आहे, तरी त्यांचीं प्रमादस्थले ते कधीही छपवीत नाहीत. असा प्रकार कोणाकडून झालाच तर तो थोडाबहुत तिकडील धर्माभिमान्यांकडून होतो ! आमची गोष्ट याहून अगदीं निराळी आहे. जें जें म्हणून जुनें आहे तें सारें आम्हांस निर्दोष, पूज्य, व संरक्षणीय वाटतें. आमच्या मनाच्या या खोडीमुळें जमिनींत खोल पुरलेल्या खांवाप्रमाणें आमची स्थिति झाली आहे ! जुन्या वेदांतापलीकडे वेदांत नाही; जुन्या गणितापुढें गणित नाही; जुन्या अलंकाराहून अलंकार नाहीत; जुन्या व्याकरणापुढें गति नाही; जुन्या न्यायापेक्षां दुसऱ्या न्यायांत अर्थ नाही ! असल्या भ्रमामुळें आमचे डोळे बांधल्यासारखे होऊन आज कित्येक शतकें तेल्याच्या वैलाप्रमाणें आम्ही जुन्या शास्त्रांच्या आणि पुराणांच्या घाण्याभोंवतीं घिरट्या घालीत आहों ! हें आमचें परिभ्रमण केव्हां संपेल तें संपो; पण यांतून आमची सुटका झाल्याखेरीज कोणत्याही शास्त्रांत किंवा कलेंत आमचें पाऊल पुढें पडण्याचा संभव नाही. सायणाचार्य, पाणिनी, मंमट, दंडी, चरक, सुश्रुत, भास्कराचार्य वगैरे फार मोठे पुरुष होऊन गेले असें रोज सकाळीं उठून म्हणा आणि त्यांस व त्यांच्या ग्रंथांस पाहिजे तर साष्टांग नमस्कार घाला. पण यापलीकडे त्यांच्या नांवाचे पवाडे गात वसण्यांत किंवा त्यांच्या ग्रंथांना पुनः पुनः प्रेमानें कवटाळण्यांत काय अर्थ आहे ? त्यांत जेवढा ग्राह्यांश असेल तेवढा अलवत घ्या, व त्याचें काळजीपूर्वक रक्षण करा. पण त्यांच्या कृतींत जीं दोषस्थळें असतील तीं काढून टाकून तींत नवीन भर टाकण्याचा प्रयत्न केल्याशिवाय तुमचा निभाव कसा लागेल ? पुढील उपमेबद्दल कदाचित् कोणास वाईट वाटेल, पण सारासार विचार करतां एखाद्या पराक्रमी पुरुषाच्या बहुभाष विधवेप्रमाणें आम्हां भारतीयांची स्थिति झाली आहे, असें आम्हांस वाटतें ! पतिनिधनामुळें नवीन संतानाची आशा खुंटलेली ती गतभर्तृका ज्याप्रमाणें असलेल्या अपत्यांचें वारंवार दृढालिंगन करून 'आमचे पुरुष असे होते, आमच्या पुरुषांनीं असें केलें, आमच्या पुरुषांनीं तसें केले' अशा प्रकारचे गुणानुवाद गाण्यांतच आपलें समाधान मानून घेतें, व आपल्या जीविताची कृतार्थता समजते, त्याप्रमाणें जुन्या थोर पुरुषांचे गुण गाण्यांतच आमच्या पुरुषार्थाची परमावधी होऊन वसली आहे !

आमचे लोकांस स्वतंत्रपणें विचार करण्याची संवय किती कमी आहे, आणि तीमुळें आमचें किती नुकसान होत आहे, हें मागल्या अंकांत थोडक्यांत सांगितलें. आज उघड बोलण्याच्या कामीं आम्ही किती भेकड आहों, हें पहावयाचें आहे.

आपल्या मनाशीं स्वतंत्रपणें विचार करण्यापेक्षां मनास शुद्ध वाटेल तें वेधडक बोलणें हें विशेष कठिण असल्यामुळें त्या मानानें आमचा भेकडपणाही विशेष व्यवत होतो. या भेकडपणास बहुधा तीन कारणें होतात; एक गुरुभय, दुसरें राजभय, व तिसरें लोकभय. गुरु शब्दांत ज्या आप्तांवर आपण अवलंबून असतो, ज्यांनीं आपणांवर अनेक द्वारांनीं उपकार केलेले असतात, आणि ज्यांच्यापासून मार्गेंपुढें आपणांस पुष्कळ फायदा होण्याचा संभव असतो, अशांचें मन दुखावेल, आणि ते आपणावर रागावल्यामुळें आपलें नुकसान होईल, अशा प्रकारच्या भीतीस 'गुरुभय' म्हटलें आहे. वरिष्ठाची मर्जी खप्पा होईल, अधिकारी द्वेष करतील, व राजा दंड करील अशा भीतीनें त्यांना असंमत असलेल्या गोष्टींचा उच्चार न करणें हा राजभयाचा परिणाम म्हणण्यास हरकत नाही. या दोन भयाहून इतर साऱ्या भयांचा एका व्यापक लोकापवादभयांत समावेश केला तरी चालेल. देवभयाचा येथें विचार करण्याची गरज नाही; कारण दैविक दोषाचे परिणाम प्रत्यक्ष व तात्कालिक नाहीत ! शिवाय वडील, राजा व लोक यांना ज्या गोष्टी अप्रशस्त वाटतात त्याच देवांसही अप्रशस्त वाटतात. यांना प्रशस्त वाटत असून देवास अप्रशस्त वाटणारी गोष्ट सहसा सांपडावयाची नाही; आणि म्हणून जो ह्या ऐहिक त्रिकुटाची मर्जी खप्पा होऊं देणार नाही, तो बहुतकरून देवांच्या मर्जीसही उतरल्यावांचून रहाणार नाही !

चित्तन, चर्चा, आणि आचार यांचें राज्य, धर्म, व रीति हे तीन मुख्य विषय होत व राजा, गुरु, आणि लोक हे त्यांचे मुख्य नियामक होत. या तिघांच्या अनुरोधानें पहिल्या तीन गोष्टी दुसऱ्या तीन विषयांच्या संबंधानें घडत असतात. पैकीं पहिली म्हणजे चित्तन अथवा मनन ज्याचें त्यानें आपापल्या तब्यतीप्रमाणें चालविण्यास हरकत नाही असें आम्हांस वाटतें. बापाला वैदिक धर्म मान्य असून मुलानें आपल्या मनांत बौद्ध धर्म चांगला आहे असें ठरविलें तर त्यानें पित्याची अवज्ञा केली असे कोणाच्यानेंही म्हणवणार नाही. लढाई करावी असें राजाचें मत असून तह करावा असें विचाराअंती प्रधानास वाटलें तर त्यावर राजद्रोहाचा आरोप कोणीही ठेवणार नाही. चंद्राला ग्रहण लागतें तें राहून त्यास घासल्यामुळें लागतें, व स्नानावांचून आणि दानावांचून द्विजाचा तत्संबंधक दोषपरिहार होत नाही, असा सामान्य लोकांचा ग्रह असला तरी भास्कराचार्यासारख्या गणितज्ञानें राहू म्हणजे चंद्रावर पडणारी पृथ्वीची छाया असें मानण्यास कोणत्याही प्रकारची हरकत नाही. जोंपर्यंत हा सारा मतभेद ज्याच्या त्याच्या मनाशीं थबकून राहिला आहे तोपर्यंत सारें ठीक आहे; कारण ज्याअर्थी कोणत्याही व्यवहाराला त्यामुळें म्हणण्यासारखा बाध येत नाही, त्याअर्थी तो नसल्यासारखाच आहे. तथापि व्यक्तिविशेषाला त्यापासून कांहींच फायदा नाही असें

नाहीं. वरील तीन भयापैकीं कोणत्याही भयामुळे मनुष्याला आपले विचार वोलून दाखविण्याची छाती होत नसली तरी सामान्य लोकांचीं पावले श्रमामुळे व अज्ञानामुळे वेडीवांकडी पडत आहेत; वारंवार त्यांस ठेंचा लागत आहेत; ज्ञानरश्मीचा मार्गदर्शक प्रकाश नसल्यामुळे मूढतेच्या गाढ विचारांत त्यांस चांचपडावे लागत आहे; व असे हाल सोसावे लागत असूनही आम्ही सरळ मार्गाने चाललो आहो, आम्हांला वाटाड्याची किंवा मशालीची गरज नाही, आणि अशा रीतीने आयुःपथ आक्रमिला तरच आम्ही सुखी राहून आमचे वर्तन देवादिकांस मान्य होणार आहे—अशा प्रकारच्या वतगनांचा अहोरात्र घोष करणाऱ्या मूर्खांची दुर्दशा पाहून ज्ञात्यास जो विस्मय व आनंद होतो त्याची गोडी त्यावांचून इतरांस कधीही समजावयाची नाही, व अशा गोडीचा उपभोग तो घेत असतां सामान्य ऐंद्रिय सुखांचे क्षुद्रत्व त्याच्या अनुभवास आल्यावांचून रहाणार नाही ! आमच्या स्मशानांतील अत्यंत अमंगल व भयप्रद विधि; आमच्या गतभूतकांची अमानुष वागवणूक; आमच्या श्रावण्यांतील हास्यास्पद कवायत; आमच्या लग्नांतील मूर्खपणाचे सोहळे; आमचे उत्सव व तत्संबंधक मुक्तद्वार अन्नव्यय; धुळवडीसारखे आमचे खेळ—वगैरे गोष्टींचे अवलोकन करून, अनेक प्राचीन व अर्वाचीन विचारी पुरुषांस आमच्या धार्मिक व सामाजिक विचारशून्यतेबद्दल वाईट वाटले असेल, तिरस्कार उत्पन्न झाला असेल, व कदाचित् करुणाही आली असेल. ज्ञानबलामुळे मनाची जी अशा प्रकारची स्थिति होते तीत ते व्यग्र होऊन गेले असतां तत्त्वज्ञास जें समाधान होतें त्यापुढें त्याला सार्वभौमत्व देखील कस्पटाप्रमाणे वाटतें ! तेव्हां स्वतंत्रपणे विचार करण्यापासून प्राप्त होणाऱ्या अशा प्रकारच्या असामान्य मानसिक सुखासाठीं व धैर्यासाठीं तरी मनास त्याची होईल तितकी संवय लावणे फार अवश्यक आहे. पण त्याचे परिणाम बहुधा येथेच थांबत नाहीत. बाहेरील दडपण फारच जबरदस्त असले तर मात्र गोष्ट निराळी; बाकी कोणत्याही प्रकारच्या विचारांचे मनांत पक्के वर्चस्व प्रस्थापित झाल्यावर त्यांचा भाषणावर व आचरणावर परिणाम घडल्यावांचून रहात नाही; कारण कोणत्याही महत्त्वाच्या प्रश्नाच्या संबंधानें आपल्या जातिवांधवांची चूक होत आहे, त्यांतील खरें तत्त्व आपणास पक्कें समजले आहे, अशी ज्याची खातरी झाली आहे, त्याला मनाच्या स्वाभाविक चांचल्यामुळे वारंवार असा उमाळा येऊं लागतो कीं, आपणांस जें तत्त्व समजले आहे त्याची होईल तितकी प्रसिद्धि करणें, व इतरांकडून हरएक प्रयत्नानें त्याचा अंगीकार करविणें हें आपलें आद्यकर्तव्य किंवा चैतन्य कारण आहे. असल्या विचाराचा मनांत एकवार संचार झाला म्हणजे तो चैन पडूं देत नाही. निजतांउठतां, बोलतांचालतां, खातांपितां, सारांश प्रत्येक क्रिया करतांना ती गोष्ट डोळ्यापुढें दिवूं लागून ज्याप्रमाणें कंसाचें मन कृष्णमय झालें त्याप्रमाणें त्याचें तन्मय होतें. अशी अवस्था झाल्यावर कोणाच्याही

भयास्तव मनुष्याला आपले विचार गुप्त ठेवणें अशक्य होतें ! तेव्हां आतां प्रश्न असा आहे कीं, ज्याचें मन त्याच्या स्वाधीन आहे अशी कल्पना केली तर इतरांस असंमत असे आपले विचार त्यानें कोणासाठीं किती वेळ व्यक्त करूं नये.

पुष्कळांचें म्हणणें असें पडतें कीं, तुम्ही दुसऱ्या तिसऱ्याकरितां पाहिजे तर मुळींच पर्वा करूं नका; पण ज्या मातापितरांनी तुम्हांस जन्म दिला; ज्यांनीं रात्रंदिवस खस्त खाऊन तुम्हांस लहानाचें थोर केलें; तुमच्यासाठीं ज्यांचा जीव तिळतिळ तुटतो; तुमचें कल्याण व्हावें, लोकांनीं तुम्हांस चांगलें म्हणावें; तुम्हांस व तुमच्या संततीस कोणत्याही प्रकारचे कष्ट पडूं नयेत; —सारांश तुम्हांस सर्व प्रकारचें ऐहिक व पारमार्थिक सुख प्राप्त व्हावें असें ज्यांचें अहोरात्र चिंतन चालतें, अशा मातापितरांस दुःख होण्यासारखे तुमचे विचार असतील तर तुम्ही ते त्यांचेपाशीं बोलूं नयेत, किंवा दुसऱ्यापाशीं बोलून तुम्ही त्या विचारांचे आहां, असें त्यांचे कानावर येऊं देऊं नये; अशा प्रकारच्या स्नेहाद्र्रं मातापितरांनीं डोळे झांकले, व तुमच्याकडे कुटुंबाधिपत्य आलें म्हणजे पाहिजे तर तुम्ही आपले विचार प्रसिद्ध करा. पण तो काल येण्यापूर्वीं तसें करून त्यांच्या अंतःकरणास दुखवूं नका, व कृतघ्नपणानें त्यांविषयीं क्रूर निष्ठुरता प्रकट करूं नका. अशा प्रकारच्या विधानांत बरेंच अवसान आहे हें आम्ही कबूल करतो. सामान्य दृष्टीस तर अशीं विधानें स्मृतिविरुद्ध भासतात ! पण केवळ तत्त्वदृष्ट्या त्यांचा विचार केला तर तीं दिसतात तितकीं मजबूत नाहीत असें लक्षांत आल्या-वांचून रहाणार नाहीं. मनुष्याच्या कृतज्ञतेवर आईबापांचा जितका हक्क आहे तितका दुसऱ्या कोणाचाही नाही, हें आम्हांस कबूल आहे; तसेंच हा हक्क त्यांच्या निःसीम व निर्व्याज प्रेमांमुळे त्यांस प्राप्त होतो, हेंही आम्हांस मान्य आहे. पण जर एखाद्या मातापितराकडून अशा प्रकारचें प्रेम दाखविण्यांत आलें नसेल, व जन्म देण्यापलीकडे त्यांनीं मुलाकरतां कांहीं केलें नसेल तर मुलाच्या कृतज्ञतेवर त्यांचा तितका हक्क पोचूं शकेल काय ? पुष्कळ अविचारी गरीब आईबापे आपणास प्रतिपाल न करण्याइतकीं संतानें अस्तित्वांत आणतात आणि उपजल्यापासून मरेंतांपर्यंत त्यांचें जीवित त्यांस शुद्ध दुःखभार करून ठेवतात. अशा आईबापांची कोरडी कळकळ काय कामाची ? अशा आईबापांच्या अंतःकरणांत खरें अपत्यवात्सल्य असतें तर त्यांनीं असली संतति जगांत आणिलीच नसती. कित्येक लोक असें म्हणतात कीं मुलें होणें ही कांहीं कोणाच्या हाताची गोष्ट नाही ! नसेल बापडी ! पण आम्हांस येवढें ठाऊक आहे कीं जरी प्रत्येक लग्न अपत्यावद्द होतेंच असें नाही, तरी लग्नावांचून म्हणजे स्त्रीपुरुषांच्या संयोगावांचून अपत्योत्पत्ति होते असें नाही. पावसाप्रमाणें मुलें आकाशांतून पडत असतीं, आणि स्वेच्छेनें घडून येत असलेल्या स्त्रीपुरुषांच्या

संयोगांशीं त्यांचा कांहीं एक संबंध नसून त्यांची पीडा त्यांच्या पाठीमागे लागत असती, तर आईवापांचे निःसीम व निर्व्याज प्रेम आणि त्याबद्दल मुलांची कृतज्ञता यांचे खरे महत्त्व कोणाच्याही मनांत बरोबर उतरले असते. मुलें अस्तित्वांत आणणे यांत मुलावर आईवाप कोणता उपकार करतात हें समजणें थोडें कठिण आहे. जन्माच्या आधींची स्थिति ज्याची त्याला समजत असून कष्ट-मय असती, आणि तींतून मुक्त होण्यासाठीं मुलें आईवापांकडे प्रार्थना करण्यास येतीं, आणि आईवापें त्यांची विनंति मान्य करून आपल्या संयोगामुळें त्यांस त्या कष्टावस्थेंतून मुक्त करतीं, तर त्यांच्या हातून मुलांवर मोठे उपकार होते खरे ! पण वास्तविक तसा प्रकार नाही. जन्मास येऊन कळूं लागल्यावर मरणें सहसा बरें वाटत नाही हें जरी निर्विवाद आहे, तरी जन्मास येण्यापूर्वीं जन्मास जातां काय, असा कोणास प्रश्न केला तर त्याकडून 'होय' असें उत्तर खास येईल असें वाटत नाही ! निदान ज्यांनीं आयुष्यांतील सुखदुःखें अनुभवलीं आहेत, ते तरी फिरून जन्मास येण्याबद्दल रुकार देण्यापूर्वीं बराच विचार करतील ! तात्पर्य, अन्य कारणामुळें घडलेल्या संयोगापासून अस्तित्वांत आलेल्या संततीचा, केवळ जन्म दिला येवढ्याच मुद्द्याच्या आधारांनं कृतज्ञतेवर म्हणण्यासारखा हक्क शाबीद करतां येत नाही ! तसेंच, मुलें अजाण असतां माता-पितरांनीं प्रीतिपूर्वक केलेलें त्यांचें संगोपनही त्या हक्कांचें विशेष पुष्टीकरण करीत नाही ! कारण एक तर मुलांना तें प्रेम कळत नसतें, आणि शिवाय आईवापांकडून तें प्रेम कर्तव्य म्हणून नव्हे तर सहज घडत असतें; म्हणजे तसें प्रेम करणें हा त्यांचा स्वभावधर्मच आहे. क्रूर वाधीण देखील आपल्या पिलांवर मनुष्यस्त्रीसारखें प्रेम करते. तेव्हां जो स्वभाव बहुधा सर्व जीवनाकोटीस साधारण आहे, त्याबद्दल मनुष्यसंततीनेंच विशेष कृतज्ञ कां असावें, हें समजत नाही ! तथापि समजू लागण्यापूर्वीं किंवा समजू लागल्यावर कृतज्ञता उत्पन्न होणें हाही मनुष्याचा स्वभावधर्म आहे, व ज्याअर्थी आईवापांइतकी निःसीम व निर्व्याज प्रीति कोणीही करीत नाही, त्याअर्थी मुलांनीं आईवापांस होईल तितकें सुख देण्याविषयीं व दुःख न होऊं देण्याविषयीं तत्पर असावें, हें त्यांचें कर्तव्य आहे. तथापि येवढ्यावरून असें सिद्ध होत नाही कीं, आपणांस कळूं लागल्यापासून आईवापें मरेतोपर्यंत मुलांनीं हरएक गोष्टींत त्यांचे निखालस गुलाम होऊन रहावे. सामान्य गोष्टींत आईवापांची आज्ञा पाळणें, त्यांना गरज पडल्यास आपणाकडून होईल तेवढी मदत करणें, दुखणेवाणें असल्यास प्रीतिपूर्वक त्यांस जपणें—सारांश होतां होईल तों त्यांस कोणत्याही प्रकारचे मानसिक किंवा शारीरिक क्लेश न होऊं देणें हें सुपुत्राचें कर्तव्य होय. पण येवढ्यावरून एखादा बाप आपल्या मुलास असें म्हणूं लागेल कीं, राजकीय, सामाजिक, व धार्मिक विचारांच्या संबंधांनं माझ्या मतापलीकडे एक तिळभर देखील तूं जाऊं नको,

गेलास तर माझ्या मनाला पराकाष्ठेचे क्लेश होऊन मी मृत्यूच्या पंथास लागेन, किंवा त्यांच्या यातनांतून सुटण्यासाठी मी आत्महत्या करून घेण्यास प्रवृत्त होईन, तर अशा बापापुढें त्या गरीब विचाऱ्या मुलानें काय करावें ? संध्या न केल्यामुळें किंवा गंध न लावल्यामुळें विहिरींत उडी टाकणारा बाप भेटला तर त्याला तसें करूं देऊन पितृहृत्येचा दोष माथीं मारून घेण्यापेक्षां गंध लावावें आणि संध्या करावी हे बरें; पण तें लावण्यांत आणि ती करण्यांत अशी कुचराई करावी की तीबद्दल त्याला वाईट तर वाटावें, पण जीव देण्याची इच्छा मात्र होऊं नये ! अशा प्रकारें लहानसान गोष्टींत त्याला वाईट वाटून घेण्याची संवय लागली म्हणजे पुढें मोठ्या गोष्टींतही तसें होऊं लागेल; व ज्या मानानें ही त्याची संवय दृढ होत जाईल त्या मानानें मुलानें आपला पाय अधिकाधिक सरकावीत असावें ! जीं मुलें तापट आईबापांची खोड अशा रीतीनें काढून टाकण्याचा प्रयत्न करणार नाहीत त्यांना त्यांच्या मनाविरुद्ध एक ब्र देखील काढवणार नाही, व तीं मरेंतोपर्यंत आपले विचार आपल्याशीं धुमसत ठेऊन त्यापासून होणारे कष्ट सोसावे लागतील. पण अशा तंट्याच्या बाबतींत असा एक प्रश्न उत्पन्न होतो की, सारी पड मुलांनींच कां घ्यावी ? आईबापांचें म्हणणें सयुक्तिक असेल तर त्यांचा हट्ट मुलांनीं पुरवावा हें योग्य आहे; पण ते भलतेंच कांहीं धरून बसतील तर सयुक्तिक विचार गुप्त ठेवण्यापासून होणारें सारें दुःख मुलांनींच कां सोसावें ? ज्याप्रमाणें मुलांनीं आईबापांविषयी कृतज्ञ असणें अवश्य आहे त्याप्रमाणें आईबापांनींही मुलांच्या सुखाविषयी आपली पराकाष्ठा करणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे. जीं आप्पलपोटीं, विचारशून्य आईबापें कालमानाचा विचार न करतां साऱ्या शहाणपणाचा गड्डा आपल्याच हातीं आहे असें समजून मुलाच्या स्थितीकडे न पहातां त्यांवर सुलतानगिरी चालवूं पहातात, अशा आईबापांस मुलांनींही जुलमी अंमलदारांस भोगाव्या लागणाऱ्या त्रासाची झांक दाखविण्याचा अल्पस्वल्प प्रयत्न केला तर त्यांस त्याबद्दल विशेष दोष देतां येणार नाही !

मागल्या अंकांत गुरुजनांच्या भयामुळें तोंड कितपत आवरून धरावें याचा विचार केला आहे. आज राजभय आणि लोकभय यांचा पगडा आपणावर कोठवर चालूं द्यावा, हें पहावयाचें आहे.

सामान्यपणें असा एक नियम घालतां येईल की, मनुष्याचे विचार कोणत्याही तऱ्हेचे कां असेनात, जर तो ते प्रसिद्ध करतांना म्हणजे भाषणद्वारा किंवा लेखनद्वारा स्पष्ट करतांना बरीच खबरदारी घेईल तर त्याला ते प्रसिद्ध करण्यास मोठीशी पंचाईत पडणार नाही.

“ माझ्या सारख्यांनीं लहान तोंडीं मोठा घांस घेऊं नये; महान् महान्

पूर्वाचार्यांनी लिहून ठेविलेल्या वचनांस चूक म्हणणे हें मोठें धाडस आहे; मी जें म्हणत आहे तें बरोबर आहे असा माझा मुळींच आग्रह नाही; त्यांतील चुकीची दुरुस्ती करून घ्यावी, येवढाच माझा हेतु आहे. प्रत्येक गोष्टीस बहुधा दोन वाजू असतात; एका वाजूनें असें म्हटलें तर दुसऱ्या वाजूनें असें म्हणतां येईल. येवढेंच सांगण्याचा माझा हेतु आहे"—अशा रीतीनें अत्यंत नम्रतापूर्वक जर उत्तरपक्ष केला तर बहुधा कोणत्याही प्रकारचे विचार बोलून दाखविण्याची पंचाईत पडणार नाही असें वाटतें. तसेंच, बोलणें तऱ्हेवाईक असून आचरण रूढ पद्धतीस धरून असेल, तर देखील रूढ विचारांच्या उलट पाहिजे तें बोलण्यास कोणी फारसा अडथळा करणार नाही. सूर्योदयापूर्वी स्नान करून होमकुंडांतील अग्नीस आहुति देणारानें, किंवा प्रति दिवशीं नवीन तयार केलेल्या पांथिवाची सहस्रविल्वदलांसह यथासांग पूजा करणाऱ्यानें दुपारीं विद्यार्थीवर्गास चार्वाक-मतांचा पाठ दिला तरी त्याला कोणी विशेष नांवें ठेवणार नाही. रूढ आचारा-विरुद्ध सांगूनसवरून इंचभर जाणें आणि रूढ विचाराविरुद्ध टनभर बोलणें यांपैकीं दुसरे पुरवेल, पहिलें विलकुल पुरवणार नाही ! असें नसतें तर वेद पौरुष म्हणणारे धार्मिकांत मोडून जुन्या लोकांच्या स्तुतीस पात्र कां होते ? व ख्रिस्त्याच्या हातचें चहाच्या पाण्यासारखें निरुपद्रवी पाणी घेण्यास्तव नैसर्गिक पितृवात्सल्यास पराङ्मुख होऊन वृद्ध मातापितरें पोटच्या गोळ्यास घरांतून बाहेर काढण्यास तयार कां होती, व नुकत्याच शेवटास लागलेल्या ग्रामण्या-सारखीं प्रकरणें कां माजतीं ? अविचारी लोकांस पुष्कळ प्रतिकूल बुद्धिवादापेक्षां यात्किंचित् प्रतिकूल विचार फार विघातक आहे, असें वाटत असल्यामुळें असा परिणाम घडतो हें उघड आहे. तथापि सध्यां लोकांस, अधिकाऱ्यांस व गुरुजनांस न रुचणारे विचार बोलतां येण्यास कोणत्या हिकमती उपयोगी पडतात, येवढेंच सांगावयाचें असल्यामुळें या हिकमतशास्त्राची येथें विशेष चर्चा करण्याची गरज नाही ! यांत थोडीबहुत फसवणूक आहे, हें कवूल केले पाहिजे. पण जे लोक, किंवा जे अधिकारी, किंवा जे गुरुजन केवळ बुज्या तट्टासारखे नवीन गोष्ट ऐकली कीं पाठीवरच्या स्वारीस फेंकून देण्याचा प्रयत्न करतील, त्यांच्या डोळ्याला दांभिक आचरणाची झांपडें लावून व मिथ्या नम्रतेच्या शब्दांनीं त्यांस चुचकारून, शहाण्या मनुष्यानें आपलें काम करून घेतलें पाहिजे ! भास्करचार्यासारख्या पूर्वीच्या अनेक विद्वानांनीं अशा प्रकारची हूल दाखवून समकालीन लोकांची आपणांवरील श्रद्धा उडूं न देतां आपल्या मताचा प्रसार केल्याची उदाहरणें या देशांत अगदींच ठाऊक नाहीत असे नाही ! या गणित्यास चंद्रग्रहणाची खरी उपपत्ति अवगत असून व ज्योतिषशास्त्रविषयक त्याचे विचार सामान्य लोकांच्या समजूतीस अगदीं विरुद्ध असून, तो अत्यंत भाविकांत मोडे असें सांगतात ! ठीकच आहे. चंद्रग्रहणांत लोक दोन स्नानें करीत असतील

तर भास्कराचार्यांनीं तीन करून लोकांच्या दुप्पट दानें दिलीं म्हणजे ते आपल्या ग्रंथांत राहूला काय म्हणतात हें कोण पाहतो ? तथापि हें दुहजबी वर्तन सर्वांनाच संमत होईल असें नाहीं. वागणें एका तऱ्हेचें आणि बोलणें दुसऱ्या तऱ्हेचें—असलें वैपरीत्य बहुधा साऱ्यांच्या आचरणांत कमी अधिक प्रमाणानें दृष्टीस पडतें. तथापि तें हिंदु लोकांच्या वर्तनांत जितकें दृष्टीस पडतें तितकें दुसऱ्या कोणत्याही सुधारलेल्या लोकांच्या वर्तनांत दिसत नाहीं. भाषण व वर्तन यांतील परस्पर विरोध हा आमच्या लोकांचा राष्ट्रीय दोष आहे. पर्वा हचूम-साहेबांनीं काय सांगितलें तें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. आपले खरे विचार उघडपणें बोलून दाखविण्याचें धैर्य आमच्या अंगीं नाहीं, ही आमच्या अंगीं मोठी गोम आहे, असें ते उघडपणें म्हणाले, आणि आम्ही तें माना खालीं घालून निमूटपणें ऐकून घेतलें ! अशा प्रकारचा अप्रामाणिकपणा आमच्या हाडांमांसास खिळून गेलेला आहे. साहेब लोकांमध्ये आमचें वजन न राहण्यास जीं अनेक कारणें झालीं आहेत, त्यांत हें प्रधान कारण आहे. युरोपांतील मोठ्या लोकांस असल्या अप्रामाणिकपणाचा पराकाष्ठेचा कंटाळा असतो. मते कितीही विपरीत असलीं म्हणून काय झालें ? मनुष्याच्या अंगीं खरी योग्यता असेल, व लोकांच्या कल्याणाबद्दल त्याला खरी कळकळ वाटत असेल तर लोकांच्या रागाची पहिली लाट निघून गेल्यावर ते त्याच्या बोलण्याचा शांतपणानें विचार करूं लागतात. या गोष्टीचें प्रत्यंतर हवें असल्यास अगदीं अलीकडलें मि. ब्रॅडलॉ यांचें उदाहरण घ्या. हा पुरुष पक्का नास्तिक होता. या नास्तिकपणामुळें त्याला प्रथम किती हाल सोसावे लागले हें सर्वांना ठाऊक आहेच. पण कोणाची भीड किंवा मुर्वत न ठेवतां सत्यास निरंतर जागृत राहून, गरीब लोकांच्या उन्नतीसाठीं आपला देह झिजवायाचा, असा त्याचा निश्चय असल्यामुळें, याशीं मारामारी करणारें, याला पार्लमेंटांतून घालवून लावणारे, याला कारागृहांत पाठविणारे—सारांश, याला मनुष्यरूपी सैतान मानून याचा पाहिजे त्या प्रकारचा छळ करणारे व करविणारे याचे सामाजिक, राजकीय, व धार्मिक कट्टे शत्रु अखेरीस याला वचकूं लागले इतकेच नाहीं तर पूज्य मानूं लागले. एकदां याच्या जिवावरचें दुखणें गेलें तेव्हां लोकांनीं व धर्माधिकाऱ्यांनीं देवालयांत जाऊन याच्या अनामयासाठीं प्रार्थना केल्या व घांटा वाजविल्या ! पुढें या सत्यनिष्ठ पुरुषानें आमचा पक्ष घेतला तेव्हां आम्हीं त्याचा केवडा उत्सव केला हेंही सर्वश्रुत आहेच ! हेंही असो. ग्लॅडस्टन-मोरले या जिवंत जोडप्याचें ठळठळीत उदाहरण या घटकेस आपल्या डोळ्यापुढें आहे. मि. मोरले यांचा नास्तिकपणा जसा सर्वास श्रुत आहे तसाच मि. ग्लॅडस्टन यांची धर्मश्रद्धाही सर्वास ठाऊक आहे. धर्मसंबंधानें उभयतांत शुद्ध छत्तीसाचा आंकडा आहे, असें म्हणण्यास

हरकत नाही. असें असून राज्यप्रकरणांत, विशेषतः ऐरिश प्रकरणांत “शिवस्य हृदयं विष्णू विष्णुस्य हृदयं शिवः” या असंस्कृत सर्वप्रसिद्ध वचनाप्रमाणे यांची गट्टी जमली आहे ! काहीं गोष्टींच्या संबंधानें, उदाहरणार्थ मनास शुद्ध वाटेल तें स्पष्ट बोलण्याच्या संबंधानें किंवा कोणत्याही प्रकारच्या लटपटीपासून अलिप्त राहण्यासंबंधानें इंग्रज लोकांमध्ये मि. ग्लॅडस्टनपेक्षां मि. मोरले यांनाच कांकाणभर अधिक मान मिळतो, असें म्हणण्यास हरकत नाही. आणि हा सारा प्रकार मि. मोरले यांनीं आपलें नास्तिकपण कोणत्याही प्रकारें गुप्त ठेवेलें नसून ! तेव्हां काय दिसतें की, चार दोन गोष्टींत लोकांस न रुचणारे असे तुमचे विचार असले, आणि ते तुम्ही उघड बोललांत तर काहीं दिवस ते तुम्हांस त्रास देतील, तुमचा तिरस्कार करतील, व तुमचें बोलणें ऐकून घेणार नाहीत, हें जरी खरें आहे तरी सत्य तुमच्या पक्षांत असेल, निदान कोणत्याही क्षुल्लक स्वार्थासाठीं हातीं घेतलेल्या पक्षाच्या वतीनें तुम्ही भांडत नसाल, लोकांच्या कल्याणाची खरी कळकळ तुमच्या अंतःकरणांत वसत असेल, व तें कल्याण घडवून आणण्यासाठीं निरपेक्ष-बुद्धीनें तुम्ही आपल्या जिवापाड श्रम करीत असाल, तर तुमच्या हातून ते कल्याण होवो अथवा न होवो, तुमचे चांगले हेतु आणि तुमचे निर्लोभी कष्ट यामुळें लोकांच्या मनांत तुमच्याविषयीं उत्पन्न झालेला पीळ हळू हळू नाहीसा होत जाऊन अखेरीस त्यांना तुमच्या गुणांचें माहात्म्य समजू लागेल, व तुम्हांपासून होणाऱ्या फायद्याबद्दल त्यांच्या मनांत तुम्हांविषयीं कृतज्ञता व पूज्यबुद्धि उत्पन्न होतील. तेव्हां कोणत्याही पक्षाच्या किंवा पंथाच्या निशाणाखालीं जाऊन उभें रहाण्यापूर्वीं तो कसा आहे याचा आपल्या मनाशीं पक्का विचार करावा, आणि तो सत्पक्ष आहे अशी आपली बालंबाल खात्री होईल तर वेलाशक त्याचा अंगीकार करावा, आणि त्याच्या प्रसाराकरतां भाषणद्वारा किंवा लेखनद्वारा आपणाकडून होईल तेवढी खटपट चालू करावी. कित्येक लोक असें विचारतात की, अशी खटपट करण्यापासून स्वतःच्या अन्नावरच पाय येत असेल तर ती करावी किंवा नाही ? यावर आमचें साफ उत्तर असें आहे की, शेंकडा नव्याणव लोकांनीं शेंकडा नव्याणव बावीत तसें करूं नये. जर तुमचें अन्नच नाहीसें होईल तर तुमच्या हातून पुढें काय होणार ? रिकामपोटी किंवा अर्धपोटी कोणतेंही काम चांगलें व्हावयाचें नाही. काहीं झाले तरी पोटभर भाकर आणि अंगभर कपडा यांची वाण पडावयाची नाही, अशी खात्री झाल्यावर मतप्रसाराकरतां पुढें सरण्याचें धैर्य करावें. तोपर्यंत आंतल्याआंत तयारी करीत असावें. कित्येकदां अकालीं वाफ दवडल्यापासून फार नुकसान होतें; तें थोड्या घाईनें करून घेऊं नये. वर्ष दोन वर्षे दम न खाल्ला तर जें काम जेमतेम पांचचार वर्षे करतां येईल तें तो दम खाल्ल्यानें जर पांच-पंचवीस वर्षे सुरेखपणानें करतां येणें शक्य असेल, तर उतावीळपणानें मताभिमानाच्या आधीन

होऊन अकालीं फुटून निघणें हें ज्याचें त्याला किंवा कोणालाच श्रेयस्कर नाही. असें समजा कीं, एका धनाढ्य गुजराचा किंवा ब्राह्मणाचा सोळा सतरा वर्षांचा मुलगा मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत शिकलेला असून, समाजांत अलीकडे नेहमीं चर्चा होत असेल त्या बालविवाहनिषेधादि विषयांच्या संबंधानें नवीन लोकांच्या मतांसारखी त्याचीं कांहीं मते झालीं आहेत. त्याला असें वाटूं लागलें आहे कीं आपण आपलें लग्न स्वतःच्या कमाईनें आपल्या वयाच्या पंचवीस सत्ताविसावे वर्षीं बऱ्याच वाढलेल्या म्हणजे अठरा एकुशीस वर्षांच्या वयाच्या मुलीशीं किंवा त्याच वयाच्या गतभर्तृकेशीं करावें. बाप तर असा हट्ट घेऊन बसला आहे कीं, करावयाचे असेल तर मी सांगतो त्या आठ दहा वर्षांच्या मुलीशीं लग्न करण्यास तयार हो, नाहीं तर या घटकेस माझ्या घरांतून नीध आणि वाट फुटेल तिकडे भीक मागत चालता हो. माझें न ऐकशील तर माझ्या येवढ्या संपत्तीपैकीं एक कवडी देखील मी तुझ्या हातीं पडूं देणार नाहीं; मग येथून पुढें तुझ्या विद्याभ्यासाच्या खर्चाची गोष्ट कशाला पाहिजे ? वाचकहो, अशा संकटांत अशा मुलांनें काय करावें ? आमचें तर असें म्हणणें आहे कीं, शेंकडा नव्याणव मुलांनीं अशा स्थितींत आपल्या आईबापांची आज्ञा निमूटपणें मानावी, आणि त्यांस संतुष्ट राखून त्यांनीं कमावलेल्या संपत्तीवर हवा तितका विद्याभ्यास करावा, आणि कालेंकरून त्यांचें डबोलें आपल्या हातीं आलें म्हणजे त्याच्या आणि विद्येच्या जोरावर आपल्या पिढींत हवी तितकी सुधारणा करावी. भाविक व अभाविक, सुधारक व दुर्धारक, धर्मनिष्ठ व पाखंडी यांपैकीं नऊशें नव्याणव लोक ईझीगोइंग म्हणजे खुशालचेंडू असतात ! कोणत्याहि गोष्टीकरतां मानेवर खडा ठेऊन घेऊन किंवा भूकतहान वगैरे पडतील ते हाल सोसून श्रम करण्याचा त्यांचा मगदूर नसतो. व्याख्यानास जावें, गोडगोड बोलावें; पांचचार वर्तमानपत्रांस किंवा एखाद्या दुसऱ्या पुस्तकास उदार आश्रय द्यावा; मनाची फारच प्रसन्नता असल्यास एखादें छोटेखानी व्याख्यान झोडावें किंवा लहानसें आर्टिकल खडावें आणि फारच झालें तर प्रसंगविशेषीं ज्यानें त्यानें पवित्र मानलेल्या कामाकरतां रुपया दोन रुपये वर्गणी द्यावी. इतकें केलें म्हणजे बहुतेकांची शिकस्त होते. ज्यांचा इतपतच मगदूर आहे (आणि बहुतेकांचा इतपतच असतो) त्यांनीं आपली भाकरी कायम होईतोपर्यंत आपल्या आईबापांची किंवा आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची मर्जी आपणांवर खप्पा न होऊं देण्याबद्दल फार जपत असावें. कारण अशांना दैन्यावस्थेनें घेरलें तर त्यांच्या हातून पुढें कांहीं व्हावयाचें नाही. तेव्हां परावलंबन सुटेंतोपर्यंत किंवा स्वतंत्रता प्राप्त होईतोपर्यंत अशा लोकांनीं बहुधा तोंडास कुलूप घालून ठेवावें हेंच वरें. कधीं लाडक्या हट्टानें, कधीं गोडीगुलावीनें, कधीं बुद्धिवाद करून, कधीं मृदु भाषणानें अंतःकरणास पाझर आणून, कधीं खोटेंच रसून बसून जर यांना आपलें काम करून घेतां येत असेल तर त्यांनीं

खुशाल करून घ्यावे ! पण कोणत्याही कारणाने त्यांनीं आपले सर्वस्वी नुकसान करून घेऊं नये. बुद्धिमंदिरांत सत्याचा दीप प्रकाशित झाल्याबरोबर वृत्ति आनंदमय होऊन एका प्रकारें ज्यांचे देहावसान सुटतें असा एखादा महात्माच आईवापांची, गणगोताची, धनद्रव्याची, जातीची, देशाची किंवाहुता समग्र मनुष्यतेची पर्वा न ठेवतां अन्तरोत्थित अमर्याद प्रेरणाबलाच्या भरंवशावर हवे तेवढें महत्कृत्य हातीं घेऊन तें तडीस नेतो ! सामान्य मनुष्यांनीं अशा नरवरांचें आश्चर्य करावें, पूजन करावें, स्मरण करावें, शिष्यत्व करावें, पण अनुकरण करूं नये. ज्यांच्या हातून कांहींच होत नाहीं व जे कोणाच्याही साहाय्यावांचून पाहिजे तें करूं शकतात अशा दक्षिणोत्तर ध्रुवापाशीं असणाऱ्या दोन प्रकारच्या व्यक्तींच्या दरम्यान निरनिराळ्या वृत्तांत पडणारे निरनिराळ्या प्रकृतीचे मनुष्य आहेत. तेव्हां ज्यानें त्यानें आपल्या अंगीं शीतोष्ण साहण्याचें कितपत सामर्थ्य आहे याचा नीट विचार करून आपल्या भाषणानें आपल्या गुहजनांस, आपल्या अधिकाऱ्यांस, किंवा आपल्या लोकांस किती नाखुप करावयाचें याचें अनुमान करावें !

आजपर्यंत या विषयावर लिहून गेलेल्या निबंधांत, विचार, उच्चार, आणि आचार या त्रयीपैकीं पहिल्या दोहोंची बरीच चर्चा झाली आहे, हें वाचकांच्या ध्यानांत असेल. आज आचारावर दोन ओळी लिहून तूर्त या विषयाचा निरोप घेण्याचा इरादा आहे.

शरीराच्या कोणत्याही भागांत परस्परांशीं संलग्न असलेलीं हाडे, स्नायु, आणि ज्ञानतंतु यांचा पृथक्त्वानें विचार कर्तव्य असला तरी ज्याप्रमाणें एकाच्या संबंधानें लिहीत असतां, दुसऱ्या दोहोंचा उल्लेख केल्यावांचून चालत नाहीं, त्याप्रमाणें विमर्षण, भाषण, आणि आचरण यांपैकीं एकाबद्दल भवति न भवति करीत असतां इतरांविषयीं थोडेंबहुत लिहिल्यावांचून रहावत नाहीं. आपल्या विचारांचा आपल्या उद्गारांवर, आणि त्या दोहोंचा आपल्या वागण्यावर कमी अधिक परिणाम न होणें अशक्य आहे. तेव्हां आतांपर्यंत जें लिहिण्यांत आलें आहे त्यांत आचार अगदींच अस्पष्ट राहिला आहे असें नाहीं. तथापि पहिल्या दोहोंपेक्षा हाच विशेष प्रमुख असल्यामुळे, त्याविषयीं थोडासा विस्तार करणे जरूर आहे.

विचाराच्या संबंधानें कोणी कोणाची मुरवत ठेवण्याची गरज नाहीं; वाटेल त्यानें वाटेल त्या विषयावर वाटेल तसा विचार करावा, हें मत अलीकडील सर्व विचारी लोकांस मान्य झालें आहे. भाषणाच्या संबंधानें थोडा मतभेद आहे. पुष्कळांचे असें म्हणणें आहे कीं, खऱ्या कळवळ्यानें प्रीति करणाऱ्या मातापितरांस व ज्यांच्या सुप्रसन्नतेवर आपला चरितार्थ अवलंबून असतो अशा आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांस होतां होईल तों आपल्या भाषणानें दुखवूं नये.

यांपैकीं दुसऱ्यांची म्हणजे वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची आमच्या मते फारशी परवा करण्याची गरज नाही. बडतर्फ होऊन घरीं वसण्याचा प्रसंग येणार असला, व दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें बायकामुलांचें व स्वतःचें पोषण करण्याचा मार्ग नसला तर स्वमताविषयीं उघडपणें विशेष आग्रह धरून वसणें एकंदरीनें चांगलें नाही. पण जर स्वमतप्रकाशन या थराला जाण्याचा संभव नसेल तर तें बेलाशक प्रसिद्ध करावें. या दोहोंशिवाय तिसऱ्या कोणत्याही मनुष्याच्या भीतीनें मनास शुद्ध वाटेल तें बोलण्यास डरणें हें भित्रेपणाचेंच चिन्ह होय ! वास्तविक पाहिलें तर ज्यांना आपण लोक म्हणतो व ज्यांच्या अपवादाला आपण भीत असतो, त्यांवर आपलें फारच थोडें अवलंबून असतें. लोकांना संतुष्ट राखण्याकरतां स्ववंचन करणें हें महापातक आहे असें समजलें पाहिजे. सामान्य लोक अंधासारखे गतानुगतिक असतात. विचारी पुरुष अशांच्या छंदानें नेहमीं वागतील तर सत्पक्षाचा प्रसार कधींच व्हावयाचा नाही. तेव्हां अज्ञानमग्न, अविचारी, आणि ज्यांच्याशीं आपला अर्थाअर्थीं संबंध नाही अशा लोकसमुदायाच्या निंदेकडे आणि स्तुतीकडे दुर्लक्ष्य करून, ज्याच्या मनाला जीं मते प्रशस्त वाटत असतील त्यांचें त्यानें निर्भयपणें प्रतिपादन करावें. असें केल्यानें उलट पक्षांचें म्हणणें ऐकून घेण्याची व विचारपूर्वक सत्यासत्याचा निर्णय करण्याची संवय सर्वास लागेल.

आतां कोणते विचार अमलांत आणावे, हा एक कठिन प्रश्न राहिला. या-संबंधानें बहुतेक देशांत फार मोठा मतभेद दृष्टीस पडतो. आचरण रूढपद्धतीप्रमाणें असल्यास बोलणें तिला कितीही विरुद्ध असलें तरी खपतें, हे मार्गें एकदां सांगितलेंच आहे. तेव्हां लोक वाईट म्हणतील म्हणून मळलेल्या वाटेबाहेर पाऊल टाकण्याचा मुळींच प्रयत्न करूं नये कीं काय, व करणें योग्य असेल तर तो कसा व किती करावा याचा निश्चय करणें जरूर आहे. या प्रश्नाचा सहज रीतीनें उलगडा करतां यावा म्हणून मनुष्याच्या सामाजिक आचरणाचे दोन भाग करूं. एक ज्या आचरणाचा इतरांशीं प्रत्यक्ष संबंध आहे तें, व दुसरें ज्याचा तसा संबंध नाही तें. यावर कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, समाजांत रहाणाऱ्या कोणत्याही मनुष्याच्या आचरणाचा समाजाच्या वऱ्यावाईटाशीं मुळींच संबंध नाही असें कसें होईल ? हा आक्षेप केवळ निःसत्त्व आहे असें आम्ही म्हणत नाही. तथापि सारासारविचार करून कोणत्या गोष्टींचा खासगी वर्तनांत आणि कोणत्यांचा लौकिक वर्तनांत समावेश केला पाहिजे हें ठरविणें केवळ अशक्य नाही. कोणीं किती व कसलें अन्न खावें; कसल्या घरांत रहावें; कोणत्या प्रकारचे कपडे वापरावे; कोणता धंदा करावा; दानधर्म किती करावा; कोणते खेळ खेळावे; कशा प्रकारचा व्यायाम करावा—वगैरे गोष्टींचा लोकांशीं म्हणण्यासारखा संबंध नाही. अशा गोष्टींत ज्यांचें त्याला पूर्ण स्वातंत्र्य असलें पाहिजे. याच्या उलट कोणत्याही मनुष्याशीं केलेले करार पाळणें; कोणासही निष्कारण पीडा न देणें;

खरें बोलणें; शक्यनुसार परोपकार करणें; कायदे पाळणें; कर देणें वगैरे गोष्टींत लोकांशीं संबंध येतो, आणि म्हणून त्या गोष्टी रूढ राजकीय व सामाजिक नियमांस अनुसरून करणें जरूर आहे. पण हे नियम ज्याला मान्य नसतील त्यानें काय करावें ? या प्रश्नाचें उत्तर देण्यापूर्वी लौकिक वर्तनाचेही जे दोन पोटविभाग आहेत ते येथें सांगणें जरूर आहे. एक लोकांत संमत पण लोकांत अद्यापि रूढ न झालेलें वर्तन; दुसरें असंमत व अरूढ वर्तन. उदाहरणार्थ वेळाच्या संबंधानें कडक नियमितपणा हा गुण कोणालाही वाईट आहे असें तर म्हणवत नाहीं; पण त्याप्रमाणें करणारा मनुष्य सहसा लोकप्रिय होत नाहीं. कारण बहुतेक लोकांस 'वेळाचें मोल' समजत नसतें ! याप्रमाणेंच सत्य भाषण, प्रामाणिकपणा, व्यवस्थितपणा वगैरे लोकसंमत पण लोकांच्या प्रत्यक्ष आचरणांत बातावेतानेंच दृष्टीस पडणाऱ्या गुणांची गोष्ट आहे. अशा गुणांच्या संबंधानें लोक आपणास काय म्हणतील याचा विलकुल विचार करूं नये. ज्यानें त्यानें आपल्या अंगीं असेल तेवढ्या धैर्यानें असले गुण आपल्या वर्तनांत आणून लोकांत त्यांचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आतां लोकांस असंमत पण स्वतःस पसंत वाटणाऱ्या गोष्टींच्यासंबंधानें काय करावें, येवढ्या प्रश्नाचें उत्तर द्यावयाचें राहिलें, व तें उत्तर इतकेंच आहे की, ज्या असंमत वर्तनाचा लोकांशीं प्रत्यक्ष संबंध नसेल, पण जें स्वतःच्या मनाला प्रशस्त वाटत असेल, त्यांत त्यांच्या भीतीनें विलकुल फेरफार करूं नये. 'मनःपूतं समाचरेत्' या मंत्राच्या खऱ्या अर्थाच्या अनुरोधानें असले वर्तन चालूं द्यावें. राहतां राहिलें लोकांशीं प्रत्यक्ष संबंध येण्यासारखें पण त्यांस पसंत न पडणारें वर्तन. असें वर्तन परिणामीं लोकांस खरोखरी कल्याणावह होणार आहे अशी ज्याची पक्की खातरी झाली असेल, त्यानें असा विचार केला पाहिजे कीं, आपण लोकांस न जुमानतां हवें तसें वागत सुटलों तर परिणामीं आपल्या वर्तनांतील चांगुलपण त्यांच्या नजरेस येऊन ते आपलें अनुकरण करतील किंवा त्यांस आपला तिटकारा येऊन ते आपणास मुळींच सोडून देतील. ज्याला आपण बहिष्कार म्हणतो तो अशाच प्रकारच्या तिटकाऱ्याचा परिणाम होय. ज्या बहिष्कारामुळें लोकांशीं मुळींच संबंध तुटण्याचा संभव आहे, म्हणजे ज्यामुळें बहिष्कृतांची कायमची निराळी जात होण्याचा संभव आहे, असा बहिष्कार होतां होईल तो टाळावा. कारण, लोकांची सुधारणा व्हावी अशी ज्यांची खरी इच्छा असेल ते लोकांपासून अजीबात तुटून निघाल्यानें ती कधींच होण्याचा संभव नाही. तथापि कांहीं वर्षे लोकांपासून निराळें राहिल्यानें, त्रास सोसल्यानें, ती होण्याची खात्री असेल, व त्या सुधारणेच्या चांगुलपणाचें उदाहरण त्यांस घालून देणें अवश्य असेल तर मनुष्यजातीचें हित चितणाऱ्या सत्यनिष्ठ धीरांनीं तसें करण्यास मार्गेंपुढें पहातां कामा नये. तात्पर्य काय कीं लोकांच्या कल्याणाचा जो हेतु मनांत धरला असेल तो कोणत्या

उपायानें लीकर तडीस जाईल व कोणत्या साधनानें एकंदरीत आपल्याला किंवा दुसऱ्याला कमीत कमी त्रास होईल याचा शांतपणानें निश्चय ठरवून तदनुसार वर्तन करावें, हेंच सत्पुरुषास योग्य आहे. हा निश्चय करतांना खरी सुधारणा कशांत आहे हें फारच काळजीनें ठरविलें पाहिजे. कारण वारंवार होतें काय कीं विशिष्ट वासनाधीन किंवा मताधीन झालेल्या मनुष्यास वास्तविक सुधारणा कशांत आहे हें नीट न समजून, जेवढें जुनें असेल तेवढें फेंकून देण्यांत व कसल्या तरी नवीन गोष्टींचा अंगीकार करण्यांत आपण सुधारणा करीत आहों असा भ्रम होतो ! असल्या लोकांस सुधारक म्हणण्यापेक्षां दुर्धारक म्हणणें हेंच बरें ! उदाहरणार्थ, हिंदु धर्मांत बरीच व्यंगें आहेत म्हणून यहुदी, महंमदी, ख्रिस्ती किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या एखाद्या धर्माचा अंगीकार करणाऱ्या मनुष्यास विचारी ही संज्ञा सहसा देतां येणार नाहीं. तसेंच, आमचे कांहीं रीतरिवाज मूर्खपणाचे आहेत म्हणून प्रत्येक गोष्टींत परकीयांचें अनुकरण करणें हेंही कोणत्याही दृष्टीनें त्याचें त्याला किंवा इतरांला परिणामी विशेष सुखावह होण्याचा संभव नाही, असें आम्हांस वाटतें. उदाहरणार्थ, कित्येक प्रसंगीं धोतरें नेसणें सोईस्कर नाहीं म्हणून युरोपियन लोकांप्रमाणें दिवसभर पाटलोण घालून बसणें, किंवा ते लोक विशेष कामाकडे कागदांचा उपयोग करतात म्हणून आपणही तसें करणें हें केवढें मूर्खपण आहे बरें ? ज्या देशांत आपले शेंकडों पूर्वज जन्मास आले, वाढले, व मरण पावले; ज्या देशांतील हजारों पिढ्यांनीं अनेक गोष्टींत मोठ्या कष्टानें केलेल्या अनेक सुधारणांचें फळ आपणास ऐतेंच प्राप्त झालें—अशा देशांतील धर्माचा, रीतरिवाजांचा, व लोकांचा सर्वथैव त्याग करणाऱ्या मनुष्यास खऱ्या सुधारकाची पदवी कधींही शोभणार नाही. स्वभूमींत, स्वलोकांत, स्वधर्मांत, आणि स्वाचारांत राहून अविचारी व अज्ञान देशबांधवांच्या निंदेस किंवा छलास न भितां, त्यांच्याशीं कधीं भांडून, कधीं युक्तिवाद करून, कधीं लाडीगोडी लावून, अथवा सामर्थ्य असल्यास कधीं त्यांना दटावून त्यांची सुधारणा करणें यांतच खरी देशप्रीति, खरी बंधुता, खरा देशाभिमान, खरें शहाणपण व खरा पुरुषार्थ आहे. याच्या उलट जे वर्तन करतात ते सुधारणा करीत नाहीत तर फक्त शृंखलांतर करतात ! अशांच्या कपाळीं लिहिलेली खरी गुलामगिरी कधींही सुटावयाची नाही. भरतखंडांत अशा प्रकारचे नवीन गुलाम उत्पन्न होण्यापेक्षां तें आहे त्या प्रकारचेंच **गुलामांचें राष्ट्र** राहिलें तरी हरकत नाही ! पण अलीकडील चिन्हांवरून आम्ही नवीन खोड्यांत आपले हातपाय अडकूं न देतां ते जुन्या खोड्यांतून बाताबेतानें काढून घेण्यास समर्थ होऊं, अशी आशा दिसत आहे ! या उपपर भवितव्यता काय असेल कोण जाणे ! !

शिक्षणावदल सक्ती करावी काय ?

“ Educate the people ” was the first admonition addressed by Penn to the colony which he founded. “ Educate the people ” was the legacy of Washington to the nation which he had saved. “ Educate the people ” was the unceasing exhortation of Jefferson.

Speech on Education delivered by Lord Macaulay in the House of Commons in 1847.

हौस ऑफ् कामन्स सभेंत प्रसिद्ध लॉर्ड मेकॉले यांनीं लोकशिक्षणावर १८४७ त जें भाषण केलें त्यांतून वरील उतारा घेतला आहे. पेननें जी वसाहत केली तिला त्याचें पहिलें सांगणें असें होते कीं, “ लोकांस शिक्षण द्या.” ज्या राष्ट्राला **वॉशिंग्टन**ने दास्यांतून सोडविलें त्याकरतां “ लोकांस शिक्षण द्या ” या उपदेशाचें धन त्यानें मागें ठेविलें होतें. “ लोकांस शिक्षण द्या ” अशी जेफरसन याची अहर्निश प्रार्थना असे.

पेन्सिलव्हेनिया प्रांताचा प्रख्यात प्रस्थापक **क्वेकर बुडल्यम पेन**, अमेरिकेस स्वातंत्र्य देणारा वीरमणि **जॉर्ज वॉशिंग्टन**, व अमेरिकेंत लोकसत्ताक राज्याचा मजबूत पाया घालण्यासाठीं ज्यानें आपलें बुद्धिसर्वस्व खर्च केलें, तो सर्वश्रुत तिसरा प्रेसिडेंट **जेफरसन**—अशा तीन पुरुषांच्या नांवांचा उच्चार करण्यांत आपण आपल्या पक्षास मोठी सबळता आणीत आहों, असें लॉर्ड मेकॉले यास वाटून त्यानें हीं तीन मोठीं नावें हौस ऑफ् कामन्स सभेत काढलीं असावीं हें उघड आहे. १८४७ मध्ये इंग्लंडांत प्राथमिक शिक्षणावदल सरकारनें सक्तीचा कायदा करावा किंवा नाहीं याविषयीं मोठा कडाक्याचा वाद चालला होता. मेकॉलेसाहेब अस्तित्पक्षात होते. या प्रश्नाचा विचार करण्याकरतां जी कमिटी नेमिली होती तिचे ते सेक्रेटरी होते. विद्येपासून मनावर होणारे परिणाम आणि विद्याप्रसाराची अवश्यकता यासंबंधानें मेकॉलेच्या विचाराइतके विशद व उदार विचार त्या पिढींत फारच थोड्या विद्वान् लोकांचे होते. गरीब लोकांस थोडें-बहुत शिक्षण सरकारनें देणें यांत सरकारकडून लोकांवर जुलूम होत नाहीं इतकेंच नाहीं, तर तशा प्रकारच्या शिक्षणाकरतां कमी अधिक सक्ती करणें हें

सरकारचें कर्तव्य होय, असें त्याचें पक्कें मत झालेलें होते. ज्यांना इंग्रजी येत असेल त्यांनीं मेकॉलेसाहेबांचे हें भाषण अवश्य वाचून पहावें. आम्हांस त्यांतील उतारा येथें घेण्याची वुद्धि होण्यास सध्यां वडोद्यांकडे यासंबंधानें जी जागृति झाल्यासारखी दिसत आहे ती कारण झाली. वडोद्यांच्या एज्युकेशन कमिटीनें जे प्रश्न काढले आहेत त्यांत कंपल्सरी एज्युकेशनबद्दल म्हणजे सरकारानें कांहीं एक प्रकारच्या शिक्षणाबद्दल लोकांवर सक्ती करणें योग्य आहे की नाही, असा प्रश्न घातला आहे; आणि शिक्षणाच्या संबंधानें दुसऱ्या कोणत्याही सूचना करण्यापूर्वी या प्रश्नाचें स्पष्ट उत्तर देणें जरूर आहे असें आम्हांस वाटतें. लोकशिक्षणाशीं सरकारचा संबंध असावा किंवा नाही, व तो असावा असें असेल तर प्रत्येक व्यक्तीस थोडेंबहुत शिक्षण मिळेल अशी व्यवस्था करणें हें सरकारचें कर्तव्य आहे किंवा नाही, हे प्रश्न सयामी जुळ्याप्रमाणें एकमेकांशीं संलग्न आहेत. महत्त्वाच्या इतर प्रश्नांप्रमाणें यांसही उपपत्ति आणि क्रिया अथवा शास्त्र आणि प्रयोग, अशीं दोन अंगें आहेत. गेल्या शतकाच्या अखेरीस व चालू शतकाच्या आरंभास या प्रश्नाविषयीं युरोपांत मोठा वादविवाद चालला होता. अलीकडे बहुतेक सुधारलेल्या लोकांत यासंबंधानें ऐकमत्य होऊन त्या वादाचा निरास झाला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. युरोपांतील बहुतेक देशांनीं लोक-शिक्षण हें सरकारचें कर्तव्य मानून तें अमलांत आणण्यासाठीं निरनिराळ्या तऱ्हेचे कायदे केले आहेत. फक्त रशिया देशांत शिक्षणाबद्दल सक्तीचा कायदा नाही. पण याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, रशियासारखी अज्ञान प्रजा दुसऱ्या कोणत्याही देशांत नाही. मुसलमानी तुर्कस्थानांत देखील यासंबंधानें सक्तीचा कायदा झालेला आहे. आतां त्या लोकांच्या विशिष्ट प्रकारच्या सामा-जिक व धार्मिक स्थितीमुळें त्यांचा नीट अंमल होत नाही ही गोष्ट निराळी. पण साऱ्या लोकांस लिहितां, वाचतां व हिशेब करतां येणें अत्यंत उपयोगी आहे अशी या शूर, मिजासखोर, बेपर्वा, आळशी, स्त्रीमत्सरी, व विधिप्रसक्त लोकां-तील मुत्सद्यांची व राजकारणी पुरुषांचीही खात्री झाली आहे ! आमच्या देशांत साऱ्या विद्येचा मक्ता ब्राह्मण जात बळकावून बसल्यामुळें, किंवा ज्यांनीं हा मक्ता बळकाविला त्यांना आणि त्यांच्या वंशजांना ब्राह्मण ही संज्ञा प्राप्त होऊन बाकीचे लोक अक्षरशः राहिल्यामुळें, या घटकेस या प्रश्नाहून अधिक महत्त्वाचा दुसरा प्रश्न दिसत नाही. आमच्या सांप्रत शोचनीय स्थितीचा जो कोणी शांतपणानें विचार करील त्याला लोकशिक्षणाशिवाय ही आमची स्थिति सुधारण्याचा दुसरा उपाय नाही असें दिसून आल्यावांचून रहाणार नाही. सरकारपाशीं हें काम तडीस नेण्याइतके पैसे असोत किंवा नसोत; सरकारानें किंवा लोकांनीं हें काम मनापासून हातीं घेतल्याशिवाय आमची खरी, टिकाऊ, व वाढत जाणारी सुधारणा होण्याचा बिलकुल संभव नाही. पण ही पैशाची

अडचण फक्त ब्रिटिश अमलांतल्या प्रजेस लागू नाही; कारण, इंग्लिश राज्या-मुळे नेटिव संस्थानिकांस स्वसंस्थानांतर्गत शांतिमय सुधारणांशिवाय दुसरें कांहींच करावयाचें राहिलेलें नाहीं. बहुतेक संस्थानिक स्वसुखाभिलाषी वनून जाऊन या व इतर कर्तव्यांकडे मुळींच लक्ष देत नाहीत ही गोष्ट निराळी; पण देतील तर या किंवा दुसऱ्या खंडांतल्या कोणत्याही स्वतंत्र राष्ट्रापेक्षाही त्यांस या कामांत विशेष यश को मिळवितां येऊं नये हें आम्हांस समजत नाहीं.

लोकशिक्षणाविषयीं विचार करतांना गोंधळ होऊं न देण्यासाठीं ज्या दोन गोष्टी नेहमीं डोळ्यापुढें ठेविल्या पाहिजेत त्या ह्या. लोकशिक्षण म्हणजे उच्च-प्रतीचें किंवा धंदेशिक्षण नव्हे. लहानापासून थोरास व गरीबापासून श्रीमंतास नित्याच्या व्यवहाराला घडोघडी उपयोगी पडणारें असें जें बुद्धिविकासक अत्यंत स्वल्प प्राथमिक शिक्षण त्याचाच सक्तीच्या शिक्षणांत अंतर्भाव केला पाहिजे. कोणत्याही प्रकारच्या धर्ममतांशीं या शिक्षणाचा विलकुल संबंध नाहीं; तसेंच या शिक्षणापासून चरितार्थ चालविण्यास उपयोगी पडणाऱ्या कोणत्याही धंद्याचें ज्ञान प्राप्त होत नाहीं. तसेंच, अशा प्रकारच्या शिक्षणाविषयीं सक्ती करणें म्हणजे अमुक प्रकारच्या शाळांत, अमुक फी देऊन, अमुक वर्षे मुलें पाठविणें असाच केवळ अर्थ नाहीं; तर अमुक एक शिक्षण अमुक एक वयाच्या आंत प्रत्येक मुलीस व मुलास मिळण्याची खबरदारी त्यांच्या आईवापांनीं किंवा पालकांनीं घेतलीच पाहिजे, न घेतल्यास ते अमुक दंडास पात्र होतील असा अर्थ आहे. प्रजेचें हित चित्तणाऱ्या प्रत्येक सरकारानें असा नियम करून तो अमलांत आणावा, व त्याकरितां लागेल तेवढा खर्च आनंदानें करावा, असें आमचें मत आहे. तथापि कोणत्याही लोकांस किंवा सरकारास ज्ञानाचें खरें महत्त्व समजून येऊन या गोष्टीची योग्यता कळण्यास बरीच वर्षे लोटावीं लागतात ! स्पार्टन व अथीनिअन लोकांस लोकशिक्षणाची थोरवी चांगली समजली होती, व त्यामुळें त्या दोन्हीही लोकांनीं सर्व प्रतीच्या लोकांस प्राथमिक शिक्षण मिळण्याबद्दल फार वाखाणण्यासारख्या सोई केल्या होत्या. रोमन लोकांनीं अर्ध्या अधिक पृथ्वीचें राज्य केलें, पण लोकशिक्षणाचें खरें महत्त्व त्यांस शेवटपर्यंत समजलें नाहीं. अलीकडील युरोपीय राष्ट्रपद्धतीचा मूळ प्रस्थापक फ्रेंच लोकांचा इतिहासप्रसिद्ध राजा शार्लमेन यानें लोकांत विद्याप्रसार करण्यासाठीं पराकाष्ठेचे परिश्रम केले. त्यानंतर ल्यूथर व त्याचा मित्र मिलेक् थॉन यांसारखे या शिक्षणाचे कैवारी सोळाव्या शतकापर्यंत युरोपाच्या इतिहासांत दृष्टीस पडत नाहींत. या धर्मसुधारकांची बालंबाल अशी खात्री होऊन गेली होती कीं, रुग्णावस्थेप्रत पावलेल्या ख्रिस्ती धर्माचें संशोधन करण्यास विद्याप्रसाराहून दुसरें चांगलें साधन नाहीं. या दोघांनीं या कामीं जी मेहनत घेतली तीमुळें युरोपांतील इतर लोकांपेक्षा जर्मन लोकांस विद्येचें खरें महत्त्व अगोदर समजून आलें, आणि

म्हणून अलीकडील युरोपीय राष्ट्रांत विद्यावृद्धीच्या व विद्याप्रसाराच्या कामांत जर्मनीचा पहिला नंबर आहे. इंग्लंड, इटली, ऑस्ट्रिया, युनायटेड स्टेट्स वगैरे मोठमोठ्या देशांनी प्राथमिक शिक्षणाकरतां सक्तीचे कायदे केले आहेत यांत कांहीं नवल नाही; पण पोर्तुगाल, स्वीडन, बेल्जम, डेन्मार्क इत्यादि व म्हैसूर, बडोदे, किंवा (निझाम) हैद्राबादेसारख्या संस्थानतुल्य लहान लहान स्वतंत्र देशांनी देखील प्रत्येक मुलास व मुलीस प्राथमिक शिक्षण मिळण्याकरतां नाना-तऱ्हेचे नियम करून त्यांचा बरोबर अंमल होण्यासाठीं मोठा खर्च ठेविला आहे. इतर थोर पुरुषांप्रमाणे पोटर धी ग्रेट यालाही विद्याप्रसाराचें खरें महत्त्व समजलें होतें, पण रशियन लोकांच्या मूढ अज्ञानामुळे व रानटीपणामुळे त्याच्या प्रयत्नास यश आलें नाही. चिनी लोक पूर्वीपासून या गोष्टीची महती जाणून आहेत. जपानी लोकांनीं अलीकडे प्रत्येक चांगल्या गोष्टींत युरोपिअन व अमेरिकन लोकांचें अनुकरण झपाट्यानें चालविलें आहे हें आपणांस ऐकून व वाचून ठाऊक झालेंच आहे. आरंभीं दिलेला उतारा वाचल्यावर युनायटेड स्टेट्समध्ये यासंबंधानें कशी व्यवस्था असेल हें कोणासही सांगावयास नको. या सर्व गोष्टी मनांत आणिल्या असतां काय दिसून येईल कीं, आमच्या पूर्वेस आणि पश्चिमेस ज्ञानरवि कमी अधिक तेजानें प्रकाशूं लागला असून आम्ही मात्र अज्ञानाच्या गाढ तिमिरांत चांचपडत पडलों आहों ! आम्ही खालसा मुलखांतले लोक त्यांतून केव्हां पार पडूं ते पडूं. पण मोठमोठ्या संस्थानिकांनीं आपापल्या संस्थानांत 'ज्ञानमय प्रदीपाचें' प्रज्वलन करण्यास मार्गें पुढें कां पहावें हें समजत नाही. यासंबंधानें त्यांच्यो मनांत येण्यासारख्या ज्या चारदोन शंका आहेत त्या सहज परिहार करण्यासारख्या आहेत, असें आजच दाखविलें असतें; पण स्थलसंकोचामुळे पुढल्या आठवड्यापर्यंत लेखणीस व मनास ओढून धरणें भाग पडत आहे.

प्राथमिक शिक्षण सरकारचें अवश्य कर्तव्य आहे

सरकारानें काय करावें आणि काय न करावें याविषयीं युरोपांत पुष्कळ मतभेद आहे; पण त्या मतभेदांत आम्हांस पडण्याची गरज नाही; कारण, 'राजा कालस्य कारणम्' या तत्त्वाचे आम्ही आशिया खंडांतील लोक परम भक्त आहों. कुटुंबाधिपतीला कुटुंबांत जो अधिकार असतो तो राजाला राष्ट्रांत असावा, अशी आमची फार जुनी समजूत आहे. प्रजा राजाचीं लेकरें; राजा प्रजेचा पिता; राजानें स्वापत्याप्रमाणें प्रजापालन करावें; सूर्याचे प्रखर किरण आपल्या शिरावर घेऊन ज्याप्रमाणें महावृक्ष आश्रयास येणाऱ्या पादचाऱ्यांस सुखकर छाया देतात त्याप्रमाणें राजांनीं रात्रंदिवस कष्ट साहून लोकाराधन करावें हीच त्यांची खरी वृत्ति होय—अशा प्रकारच्या राजधर्मसंबंधक कल्पना ज्यांच्या हाडांस खिळून गेल्या आहेत त्यांना 'राजानें लोकांस प्राथमिक शिक्षण अवश्य दिलें. पाहिजे' असें प्रतिपादनारा कांहीं तरी बहकतो आहे असें कधींच वाटण्याचा संभव नाही. दुसरें, युरोपीय लोकांनीं राजाच्या किंवा सरकारच्या व्याख्येची व्याप्ति कितीही संकुचित केली तरी प्राथमिक शिक्षण तींत आल्यावांचून रहात नाही; कारण कर्तव्याची मर्यादा ज्यांनी अत्यंत सूक्ष्म केली आहे त्यांचें देखील असें म्हणणें आहे की, लोकांच्या मालमत्तेचें आणि जीविताचें संरक्षण करणें हें सरकारचें अद्य कर्तव्य होय. सरकाराच्या कोणत्याही व्याख्येत ही गोष्ट येत नाही असें होत नाही; आणि ही गोष्ट घडवून आणण्यास लोकशिक्षणासारखें प्रशस्त साधन नाही, तेव्हां लोकशिक्षण हें सरकाराचें अवश्य कर्तव्य आहे हें सिद्ध झालें. यावरून काय दिसतें कीं, राजा अथवा सरकार यांच्या कर्तव्याविषयीं पाश्चिमात्य लोकांची समजूत घ्या; किंवा पौरात्य लोकांची समजूत घ्या; लोकांस थोडेंबहुत शिक्षण देण्याची जबाबदारी कोणत्याही शास्त्यास वाजवी रीतीनें टाळतां येणार नाही. यावर कोणी अशी शंका घेतील कीं, हें कर्तव्य स्पष्ट आहे तर आजपर्यंत तें सर्व ठिकाणीं बजावण्यांत कां आलें नाही, व लोकांच्या मालमत्तेचें आणि जीविताचें संरक्षण करण्यास लोकशिक्षणाइतकेंच दुसरें प्रशस्त साधन कशावरून नाही ? यापैकीं पहिल्या शंकेचें उत्तर असें आहे कीं, आजपर्यंत खुद्द राजे लोकांस किंवा सरकारासच लोकशिक्षणाचें खरें महत्त्व नीट समजलें नव्हतें; तेव्हां त्याबद्दल

त्यांनीं म्हणण्यासारखी दक्षता दाखविली नाही, याबद्दल त्यांच्याकडे दोष नाही. पण अलीकडे हें महत्त्व सर्वांस समजून आलें आहे किंवा समजावून देतां येण्यासारखी स्थिति प्राप्त झाली आहे; आणि म्हणून आतां किंवा येथून पुढें लोकानुशासनाचें काम ज्यांच्याकडे येईल त्यांनीं लोकशिक्षणाची जबाबदारी आपल्या अंगावर न घेणें अत्यंत दूषणीय होणार आहे. दुसऱ्या शंकेच्या संबंधानें आम्ही उलट असा प्रश्न करतो कीं, लोकशिक्षण हें लोकांच्या मालमत्तेच्या आणि जीविताच्या संरक्षणाचें प्रशस्त साधन नसेल तर दुसरें कोणतें आहे ? फटके मारणें, खोड्यांत घालणें, मुसक्या बांधणें, अंधेऱ्या कोठडींत कोंडून घालून कांजी पाजणें, साध्या किंवा सक्त मजुरीची शिक्षा देणें, विड्या ठोकणें, तोफेचे गोळे उचलावयास लावणें, काळ्या पाण्यावर धाडणें, फांशी देणें, गोळ्या घालणें— हींच प्रशस्त साधनें आहेत की काय ? रोग होऊं देऊन मग ते तीव्र उपायांनीं बरे करीत बसणें किंवा ते मुळींच न होऊं देणें हें प्रशस्त ? रोगाविर्भाव झाल्यावर त्याचा प्रतिकार करणें प्रशस्त असेल तर देवी कशासाठीं काढूं देतां ? महारोग्यांस इतरांप्रमाणें समाजांत हवें तसें मिसळूं कां देत नाहीं ? घरांत व घराबाहेर घाण करणारास शिक्षा देण्याचे अधिकार म्युनिसिपालिट्यांस, लोकलबोर्डांस, पाटील-कुळकर्ण्यांस, मामलतदारांस आणि इतरांस कशासाठीं दिले आहेत ? वाढ्याच्या उपद्रवाचा आरंभ झाला नाहीं तो पाण्याची स्वच्छता राखण्याबद्दल, एका गांवचे लोक दुसऱ्या गांवांत जाऊं न देण्याबद्दल, ठिकठिकाणीं डांबराच्या व गंधकाच्या भट्ट्या पेटवून फिनाईलनें घाणीच्या जागा शिंपडण्याबद्दल इतकी धडपड कां करतां ? कुजलेलें मांस, सडलेलीं फळें, व नासलेल्या भाज्या बाजारांत कां विकू देत नाहीं ? या सर्व गोष्टी झालेल्या रोगाच्या प्रतिकारार्थ आहेत, कीं ते न होऊं देण्याचे उपाय आहेत ? तसेंच यासंबंधानें सरकारानें सक्ती करणें वाजवी आहे असें म्हणतां कीं गैरवाजवी आहे असें म्हणतां ? जर या गोष्टी, रोगांची होतां होईल तो उत्पत्ति किंवा त्याचा प्रसार न होऊं देण्यासाठीं करण्यांत येत असतील, आणि त्या सरकारानें करणें प्रशस्त व अवश्य असेल तर बाकी साऱ्या रोगांहून अतिशय भयंकर व दुष्ट जो अज्ञानरोग तो नाहींसा करण्याबद्दल किंवा त्याचे दुष्परिणाम न घडूं देण्याबद्दल जो प्रशस्त उपाय आहे तो सरकारानें न करावा असें तुम्ही कोणत्या आधारावर म्हणणार ? हा अज्ञानरोग तुम्हांस क्षुद्र वाटतो काय ? जर तो तुम्हांस तसा वाटत असेल तर तुमच्या विचारांत मोठी चूक होत आहे. हा अज्ञानरोग सर्व शारीरिक रोगांच्या मुळाशीं आहे इतकेंच नाहीं, तर झाडून साऱ्या मानुषीय विपत्तीचें हाच बीज आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पारतंत्र्याच्या यातना कोण सोशीत आहेत ? दारिद्र्याचें कोण पीडिले आहेत ? नित्याच्या चरितार्थाची कोणास पंचाईत पडते ? दुसऱ्याच्या लाथाबुक्क्या नित्यशः कोणास खाव्या लागतात ? यत्किंचित् कारणास्तव मारा-

माऱ्या करण्यास व खून पाडण्यास कोण तयार होतात ? तुरंग बहुधा कोणत्या प्रकारच्या लोकांनीं भरलेले असतात ? वेडेपणाच्या धर्मसमजुतीनें नानाप्रकारचे देहदंड कोण सोसतात व धर्मसंबंधीं तंटे कोण माजवितात ? अल्प वस्त्र, अल्प अन्न, व अमंगल वसति यांच्या योगानें होणारे अनंत हाल कोणास भोगावे लागतात ? या सर्व विपत्ति विशेषतः अज्ञान लोकांस छळीत नाहीं असें जर कोणी सिद्ध करून देईल तर लोकशिक्षणांत सरकारानें हात घालण्याची किंवा तें आपलें अवश्य कर्तव्य आहे असें मानण्याची गरज नाही, असें आम्ही खुशाल कबूल करूं ! कोणत्याही मनुष्यावर चोरीचा किंवा खुनाचा आरोप शाबीत झाला असतां त्यांच्या अपराधाच्या मानानें त्याला हवी ती शिक्षा ठोठावण्याचा अधिकार न्यायाधीशाकडे ठेवण्यांत जर तुम्हांला अवघड वाटत नाहीं तर त्या मनुष्याला चोर किंवा खुनी न होऊं देणाऱ्या साधनांचा उपयोग करण्याचा अधिकार त्याकडे ठेवण्यास तुम्ही इतके आढेवेढे कशासाठीं घ्यावे हें समजत नाहीं.

या विचारसरणीवर कित्येक लोक असा आक्षेप घेतील कीं, अगोदर शिक्षणापासून किंवा ज्ञानार्जनापासून हटकून चांगले परिणाम होतात असें कोणासही म्हणतां येणार नाही, व ते होतात असें वादाकरितां क्षणभर मानिलें तरी तें शिक्षण सरकारानें सक्तीनें दिलेंच पाहिजे असें होत नाही; तें मुलाच्या आईवापांनीं किंवा लोकांचें लोकांनीं दिलें तरी चालणार आहे. अमुक गोष्ट चांगली आहे असें पक्कें समजल्यावर लोक ती आपण होऊन करतात; सरकारानें तीबद्दल सक्ती करण्याची गरज नाही. द्रव्य संपादन करणें, लौकिक मिळविणें, सुख भोगणें, रुचेल तो पदार्थ विकत घेणें वगैरे गोष्टी ज्याप्रमाणें जात्या इष्ट असल्यामुळें ज्याचा तो त्या मिळविण्याचा प्रयत्न करतो, व सरकारास त्याबद्दल सक्ती करावी लागत नाही, त्याप्रमाणेंच शिक्षण ही चांगली व इष्ट वस्तु आहे म्हणून ती ज्याचा तो आपल्या शक्त्यनुसार संपादन करील; तींत सरकारनें पडण्याची गरज नाही. या दोन आक्षेपांपैकीं दुसऱ्याचें उत्तर फार थोडक्यांत देण्यासारखे आहे तें असें : — शिक्षणाचें महत्त्व साऱ्या लोकांस चांगलें समजून आलें आहे, असें असेल तर आजपर्यंत त्याचा आपोआप प्रसार कां झाला नाही ? उदार लोकांच्या औदार्यानें किंवा समंजस लोकांच्या परिश्रमानें प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा स्थापण्यांत येऊन लोकसंख्येच्या मानानें त्यांची संख्या वाढत जाती तर या कामीं सरकारनें सक्ती करावी किंवा नाही, असा प्रश्न कधींच न उद्भवता, व कोणाही सरकारास त्यासंबंधानें सक्तीचे कायदे करावे न लागते. पण खरी स्थिति अशी आहे कीं, साऱ्या लोकांस शिक्षणाचें महत्त्व समजलेलें नाही, व तें समजलें तरी तें सर्वांस प्राप्त होण्याची तजवीज त्यांच्या हातून घडून येणें या दोन अगदीं निराळ्या गोष्टी आहेत. आळस हा घातक आहे असें कळत असून आळसांत वर्षेच्या वर्षे लोटणारे, आणि ज्ञान

फायदेशीर आहे हें समजत असून त्याची पर्वा न करणारे काय थोडे लोक आहेत ! त्याप्रमाणेंच प्राथमिक शिक्षण अत्यंत उपयोगी आहे अशी साऱ्या लोकांची पक्की खातरी झाली तरी सरकारानें थोडीबहुत सक्ती केल्याशिवाय प्रत्येक मुलीस व मुलास वयांत येण्यापूर्वी तें शिक्षण देण्याची व्यवस्था लोकांच्या हातून होईल असे आम्हांस वाटत नाही. मुलें घरच्या घरी शिकोत; जर्मनी-प्रमाणें स्थानिक कमिट्यांनीं किंवा खाजगी लोकांनीं घातलेल्या शाळांत शिकोत, किंवा इंग्लंडाप्रमाणें सरकारी किंवा मदतीच्या शाळांत शिकोत; सहा आणि चौदा किंवा आठ आणि चौदा वर्षांच्या दरम्यान त्यांस अमुक एक शिक्षण मिळालेंच असलें पाहिजे, अशी सरकारानें सक्ती केल्याशिवाय प्रत्येक प्रौढ स्त्रीस किंवा पुरुषास आपलें पत्र आपण लिहितां किंवा वाचतां येण्याची व आपल्या निशाणीची रेफ काढण्याकरतां दुसऱ्यास न बोलावण्याची वेळ कधींही येणार नाही. प्राथमिक शिक्षण देण्याची जबाबदारी कोणावरही पडो, तें दिलें आहे किंवा नाही, हें सरकारानें पाहिलेंच पाहिजे. लोकांकडून तें देण्याची तजवीज होईल तर सरकारानें त्यांत पडण्याची गरज नाही; पण त्यांच्याकडून तसें न होईल तर सरकारनें त्याची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतलीच पाहिजे. साखरेसारखी उपभोग्य वस्तु ज्याचीं त्यानें मिळवावीं हें खरें; पण साखरेच्या आणि विद्येच्या खरेदीत फरक आहे. जो साखरेची खरेदी करीत नाही, त्याला साखरेवांचून रहावें लागतें एवढेंच काय तें ! पण जो शिक्षण संपादित नाही तो स्वतः अशिक्षित रहातो येवढेंच नाही, तर त्याच्या अशिक्षणापासून इतरांस त्रास होतो. एकापासून दुसऱ्याला निष्कारण त्रास न होऊं देणें हें सरकारचें आद्य कर्तव्य आहे, व ज्याअर्थी अशिक्षित मनुष्य इतरांस त्रासदायक होतो त्याअर्थी त्याला सुशिक्षित किंवा सज्जन करून तो इतरांस त्रासदायक न होईल असा करणें हें सरकारचें प्रमुख कर्तव्य आहे. आतां शिक्षणापासून नीति वाढतेच असें नाही, असा दुसरा आक्षेप राहिला. आम्हांस हें मत कांहीं अंशीं कबूल आहे. पण शिक्षणापासून नीति वाढत नसेल तर दुसऱ्या कोणत्या साधनानें वाढते, व शिक्षणापासून ती वाढत नसली तरी बिघडते कीं काय, असा आम्ही उलट प्रश्न करतो. नीत्याचारानें नीति वाढते असें कोणाचें म्हणणें असेल तर अमुक गोष्ट नीतीची आहे आणि अमुक अनीतीची आहे, हें तरी कोण ठरवणार ? शिवाय शिक्षणापासून नीति वाढत नाही असें मानिलें तरी त्यापासून जे दुसरे शेंकडों फायदे होतात त्यासाठीं तें देणें अवश्य नाही काय ? बुद्धिमत्ता आणि नीतिमत्ता हे मनुष्याच्या मनाचे निराळे धर्म आहेत असें मानिलें तरी त्यांचा एकमेकांवर कांहींच परिणाम घडत नाही असें म्हणणें मोठी चूक आहे. ज्याची दुराचरणाकडे स्वाभाविक प्रवृत्ति आहे त्याला सुशिक्षण मिळालें तर त्याच्या हातून फार थोडा दुराचार घडेल, व ज्याला सदाचरणाची नैसर्गिक आवड आहे त्याची ती

शुशिक्षणानें दुप्पट होईल, असा मानसशास्त्रविशारदांनीं पुष्कळ अनुभवांतीं ठाम सिद्धांत ठरवून ठेविला आहे. तेव्हां शिक्षणाच्या कमी अधिक प्रमाणाप्रमाणें नीतीस अडथळा न येतां उलट तिला त्यापासून साहाय्यच होणार आहे हें ध्यानांत ठेवून, सर्व राजांनीं व सरकारांनीं आपल्या प्रजेस निदान प्राथमिक शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ज्ञानाचा नीतीवर कसला व किती परिणाम घडतो हा प्रश्न येथें काढण्याची गरज नाही; कारण त्यापासून जे दुसरे शेंकडों फायदे होतात त्यांसाठींच तें संपादन करणें अवश्य आहे हें आतांपर्यंत तत्संबंधानें केलेल्या चर्चेवरून ध्यानांत येण्यासारखें आहे. मनुष्याचा व्यवहार सुरळीत चालण्यास व उत्तरोत्तर त्याचें पाऊल पुढें पडत जाण्यास ज्ञानवृद्धि आणि ज्ञानप्रसार यासारखें साधन नाही, हें कोणत्याही सुधारलेल्या राष्ट्राकडे नजर फेंकली असतां ध्यानांत येणार आहे. मानसिक व शारीरिक क्षीणता, दारिद्र्य, पारतंत्र्य, धर्म-संबंधानें वेड्याखुळ्या समजूती, जातिभेदासारखे हजारो पिढ्या चालत आलेले जबरदस्त निर्बंध—इत्यादिकांनीं गांजून, पिळून अथवा चिरडून जाऊन मरणोन्मुख झालेल्या देशास शिक्षणावांचून दुसरा तरणोपाय आहे, असे आम्हांस वाटत नाही.

मुलांइतकीच मुलींच्या शिक्षणाची अवश्यकता

गेल्या दोन अंकांत प्राथमिक शिक्षणाविषयी सरकारानें सक्ती करावी असें जें म्हटलें आहे, तें मुलगे व मुली या उभयतांच्या शिक्षणाविषयीं म्हटलें आहे, हें वाचकांच्या ध्यानांत आलें असेलच. नसलें आल्यास आमच्या लिहिण्याचा तसाच भाव होता, हें येथें उघडपणें सांगतों ! लहान मुलांच्या शिकण्याबद्दल सरकारानें जितकी सक्ती केली पाहिजे तितकी मुलींच्या शिकण्याबद्दलही केली पाहिजे; किंबहुना मुलींच्या शिकण्याबद्दल थोडीशी अधिक केली पाहिजे ! मुलींना मुलांबरोबर युनिव्हर्सिटीच्या मोठमोठ्या परीक्षा देण्यास व पदव्या मिळविण्यास सदर परवानगी असावी किंवा नाही, असा प्रश्न सध्यां आपल्यापुढें नाही; तूर्त प्राथमिक शिक्षणाच्या संबंधानें विचार चालला आहे, व हें शिक्षण वास्तविक पहातां मुलांपेक्षां मुलींस विशेष जरूरीचें आहे, असें विचारांततीं प्रत्येकास दिसून येणार आहे. अपत्यसंगोपनाची खरी जबाबदारी आईवर असते. आईच्या प्रकृतीचे, स्वभावाचे, व आचरणाचे परिणाम मुलीच्या प्रकृतीवर थेट गर्भाधानापासून होऊं लागतात. बायकोच्या व मुलांच्या चरितार्थास लागणारें द्रव्य बाप संपादितो; मुलें दुखणेकरी असलीं तर थोडीबहुत काळजी घेतो; बाहेर थकलाभागलेला घरीं परत आला म्हणजे कदाचित् त्यांचे लाड करून आनंद पावतो. हें सारें बाप करतो, व त्यानें तें करणें जरूर आहे ! पण मुलें स्वावलंबी होईतोपर्यंत त्याबद्दल जी अहोरात्र खस्त खावी लागते ती आईला किंवा कारणपरत्वे तत्स्थानापन्न जी स्त्री झाली असेल तिलाच खावी लागते. पापणीला पापणी लागूं न देतां उभ्या रात्री जागत काढणें, मोटाच्या मोटा धुणीं धुणें, कोणत्याही प्रकारच्या देहधर्मास कधीही कंटाळून न जाणें—तात्पर्य आपल्या प्राणापेक्षां, ज्याला आपण पोर म्हणतो त्यास जपणें हें अवघड काम स्त्रीच करते व तीच करूं शकणार आहे. पुरुषाच्यानें तें दोन दिवस देखील निभावयाचे नाही ! तेव्हां ज्या स्त्रीवर अपत्यसंगोपनाचें येवढें जबाबदारीचें काम आपण सोपवितों तिला अक्षरशः असू देणें अत्यंत अहितकर आहे असें आम्हांस वाटतें. सोलजरांची कवाईत पुष्कळांनीं पाहिलीच असेल. या कवाईतीच्या ओनाम्याचा

घडा प्राथमिक शिक्षण मिळालेल्या कांहीं इसमांस व ते न मिळालेल्या कांहीं इसमांस बरोबर दिला, तर थोड्या दिवसांत ज्यांना प्राथमिक शिक्षण मिळालेलं आहे त्यांचा घडा ते शिक्षण ज्यांना मिळालेलं नाही त्यांपेक्षां विशेष चांगला वटू लागतो, हें जर्मन, फ्रेंच, व इंग्लिश पलटणींत फिरफिरून घेतलेल्या अनुभवावरून पूर्णपणे सिद्ध झालं आहे. व्यवस्थित रीतीने हातपाय हलविण्याच्या कामांत प्राथमिक शिक्षणाचा जर येवढा परिणाम घडतो तर चैतन्यवृक्षाचें बीजारोपण झाल्यापासून तो स्वावलंबी होईतोपर्यंत त्याच्या संगोपनाचें काम जिच्यावर पडतें तीवर प्राथमिक शिक्षणाचा निदान नवशिक्या कवाईतवाल्याइतका तरी परिणाम झालाच पाहिजे ! सरासरीनें इतर गोष्टींत सारख्याच स्थितीत असलेल्या वीस स्त्रियांपैकीं दहांना थोडेंबहुत शिक्षण मिळालं आहे आणि दहांना त्याचा स्पर्श झालेला नाही—अशी स्थिति कोठें असेल तर तेथें शिकलेल्या स्त्रियांच्या मुलांचें संगोपन विशेष चांगल्या रीतीनें होत असून एकंदरीत त्यांचे संसारही अधिक चांगल्या पद्धतीनें चालले आहेत असें दिसून आल्यावांचून रहाणार नाहीं. “लहानपणीं लग्नें केलीं म्हणून काय होतें ? स्त्रियांना अक्षरशत्रु ठेविल्या म्हणून काय होतें ?” अशा रीतीचा निरगल प्रलाप करणाऱ्या विचारशून्य, मतलबी, किंवा मत्सरी लोकांचीं तोंडें एकदम बंद करितां येत नाहींत, याचें कारण असें आहे कीं, राजकीय, धार्मिक व सामाजिक गोष्टींत पदार्थविज्ञान शास्त्रांतल्या प्रयोगांसारखे तत्काळ खात्री करून देणारे प्रयोग करतां येत नाहीत. या गोष्टींतील बराच भाग अनुमानावर सोंपवावा लागतो; आणि हा पंथ एकदां पतकरला म्हणजे मग पाहिजे त्यानें पाहिजे तसें बहकत सुटावें अशी अनवस्था होऊन जाते ! या अनवस्थेचा परिणाम असा होतो कीं, परस्परांशीं अगदीं उलट असे दोन सिद्धांत दोन प्रकारच्या लोकांस बरोबर दिसूं लागतात व तदनुसार त्यांच्या आचारातही फरक पडतो ! तथापि हा सारा गोंधळ कल्पनेच्या अनावरणामुळें घडून येत असतो. अनुभव वाढत जाऊन कल्पनेचा जोर कमी होऊं लागला, आणि सारासार विचार वाढत चालला म्हणजे खऱ्या उपयुक्त गोष्टी सर्वास ग्राह्य होऊं लागतात, इतकेंच नाहीं, तर त्या अमलांत आणण्याबद्दल सारे सहाय्य करूं लागतात. लोकशिक्षण व स्त्रीशिक्षण यांसंबंधानें अमेरिकेंत व युरोपांत वादी लोकांचीं अनेक तुंबळ रणें होऊन अखेरीस उभयपक्षांची आपापसांत समजी झाल्यासारखी दिसते. निदान प्राथमिक शिक्षणाच्या संबंधानें तरी आता फारसा मतभेद राहिलेला दिसत नाहीं. प्रत्येक मुलीस व मुलांस चवदाव्या वर्षापर्यंत कोणाकडून तरी अमुक ज्ञान प्राप्त झालें आहे, हें पहाण्याची जबाबदारी सरकारानें किंवा संस्थानानें आपल्या शिरावर घेतली पाहिजे असें सारे लोक कबूल करतात. येथें अजून तें रण माजावयाचें आहे. पण ज्याप्रमाणें इतर गोष्टींत त्याप्रमाणेंच हींही आम्ही पाश्चिमात्य लोकांच्या परिश्रमाचा फायदा घेतला, तर

कष्ट न करितां त्याच्या फलाचा उपयोग आम्हांस आजच्या आज घेतां येणार आहे.

सार्वजनिक शिक्षणाची अवश्यकता ही अगदीं अलीकडली कल्पना असल्यामुळे कोणत्याही जुन्या राष्ट्रांत स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे लोकांचें मन गेलें नाहीं यांत कांहीं नवल नाहीं. असीरिया, इराण, ईजिप्त, हिंदुस्थान, चीन वगैरे जुन्या देशांत ज्ञानाचा बराच प्रसार झाला होता, पण तें ज्ञान त्या त्या लोकांतील एक किंवा अधिक वर्गांच्या हातीं असे; त्याशिवाय बाकीचे सारे लोक केवळ अडाणी असत. गार्गीवाचनवी किंवा वडवाप्रतियेयी अशा पूर्वकालीन स्त्रियांच्या नांवावरून किंवा रामायणमहाभारतादि पुराणांत अथवा कालिदासभवभूत्यादिकांच्या ग्रंथांत स्त्रीशिक्षणाचा जो अप्रत्यक्ष उल्लेख आला असेल त्यावरून भरतखंडांत बायकांस शिक्षण देण्याचा परिपाठ होता, असें म्हणणें म्हणजे झांशीच्या लक्ष्मीबाईच्या उदाहरणावरून साऱ्या हिंदु स्त्रिया लढाऊ आहेत, किंवा अहिल्याबाईच्या उदाहरणावरून त्या राजकार्यकुशल आहेत असें म्हणण्यासारखेंच होय. पंडिता रमाबाईच्या वडिलांसरख्या कांहीं असामान्य पुरुषांनीं आपल्या बायकांस, मुलींस, सुनांस, किंवा बहिणींस त्या काळीं उपलब्ध असलेली सारी विद्या दिली असेल, कित्येक राजघराण्यांतील स्त्रियांस नर्तनगायनवादनादि कलांबरोबर वाचनलेखनादि कला शिकविण्याची रूढि असेल, वेदांतविषयाकडे मनाची विशेष प्रवृत्ति असल्यामुळे मुक्ताबाईसारख्या कांहीं भाविक स्त्रियांनीं तत्त्वज्ञानसंपादनाच्या अत्युत्कट इच्छेनें कित्येक ग्रंथांचें अवलोकन केलें असेल; पण तेवढ्यावरून मुलींस शाळेंत पाठविण्याचा किंवा घरच्या घरीं लिहिण्यावाचण्यास शिकविण्याचा प्रचार कोणत्याही वर्गांत रूढ होता, असें दाखविण्यास आम्हापाणीं पुरावा नाहीं. सर्व देशांतील सामान्य लोकांच्या स्त्रिया अशिक्षित असत. नाहीं म्हणायला स्पार्टन लोकांत मात्र पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांस हरएक प्रकारचें शिक्षण देण्याचा परिपाठ होता. या परिपाठामुळे स्पार्टन कुटुंबांत स्त्रियांचें जितकें वजन असें, व त्यांच्या सुशिक्षितपणाचा त्यांच्या संततीवर जितका परिणाम घडे, तितकें वजन व तसा परिणाम दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रांत दिसून आला नाहीं. आम्हांप्रमाणेंच आर्थेन्सचे लोक प्रसंगविशेषाशिवाय स्त्रियांस मोकळेपणानें समाजांत वावरूं देत नसत. स्पार्टन लोकांवर त्यांच्या स्त्रियांचा जो दाब असे त्याबद्दल त्यांना टोचून बोलतांना “हे स्त्रीराज्यांतील लोक” असें अधीनान्स म्हणत. रोमन लोकांत स्त्रियांना मोठा मान देत इतकेंच नाहीं, तर लहान मुलांप्रमाणें ते मुलींनाही शाळेत धाडीत असत, असें म्हणण्यास पुष्कळ आधार आहे. तथापि हा प्रचार सर्व वर्गांतील रोमन लोकांत रूढ असेल किंवा नाहीं याची शंकाच आहे. ग्रीक व रोमन लोकांचीं राज्यें लयास गेल्यावर जी अलीकडील राज्यपद्धति स्थापित झाली, तिचा मूळ पाया घालणारा राजा शार्लमेन यानें मुलांप्रमाणेंच मुलींच्या

शिक्षणाबद्दलही पुष्कळ व्यवस्था केल्या होत्या. तथापि युरोपांत धर्मक्रांति होई-
तोपर्यंत स्त्रीशिक्षणाकडे लोकांनी फार लक्ष दिले नाही. ज्याप्रमाणे पुरुषांच्या
त्याप्रमाणेच स्त्रियांच्या शिक्षणाविषयीही ल्यूथरचा मोठा आग्रह असे. वायवलांतील
खरे रहस्य जसे पुरुषांना तसे स्त्रियांना कळल्याशिवाय खरी धर्मसुधारणा होणार
नाहीं; अतएव सर्वांनी वायवल वाचण्यास शिकले पाहिजे; अशा मुद्यावर तो
सुधारक त्या वेळेस भांडत होता. युरोपियन धर्ममठांत ईश्वरभक्तिपरायण ज्या
स्त्रिया असतात त्यांस नन्स म्हणतात. या नन्स स्वतः सुशिक्षित असून इतर
स्त्रियांसही त्या शिक्षण देत असत; तथापि अशांच्या परिश्रमाने स्त्रीशिक्षणाचा
हवा तेवढा प्रसार होण्याचा संभव नव्हता व तो कधीही झाला नाही. स्त्रियांचे
शिक्षण पुरुषांच्या शिक्षणाच्या मागून किंवा फार झाले तर वरोवर येणारे आहे.
आपल्या हातीं सत्ता असून आपण अज्ञान रहाणे आणि स्त्रियांस सज्जन होऊं देणे
इतकी परोपकारबुद्धि पुरुषांच्या हृदयांत खचित वसत नाही. एका वाजूस ज्ञानाचा
मुळीच गंध नाही व दुसऱ्या वाजूस पुरुषांप्रमाणे मोठमोठ्या विद्यालयांत पढून
हव्या त्या पदव्या संपादण्याची व पाहिजे तो धंदा स्वतंत्रपणे करण्याची सदर
परवानगी, अशी जी विलक्षण स्थिति सांप्रत काली पृथ्वीच्या पाठीवर दिसत
आहे तीवरून अनुमान करतां, पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांना ज्ञानमंदिराचीं द्वारे आम्हांस
आज नाहीं उद्यां खुलीं करून द्यावीं लागणार हें ध्यानांत आणून श्री. सयाजीराव
महाराज गायकवाड मुलांच्या शिक्षणाप्रमाणेच मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाबद्दलही
सक्तीचा कायदा करतील तर उच्च कुलांतल्या मराठ्यांनी आपल्या स्त्रियांस
आजपर्यंत गोपांत कोडून घातल्यामुळे जी अपकीर्ति संपादिली आहे तिचे परिमा-
र्जन होऊन प्रख्यात लोकशास्त्रांच्या नाममालिकेंत त्यांचे नांव चिरस्थायी
होऊन बसेल.

स्त्रियांस वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण द्यावें किंवा नाहीं ?

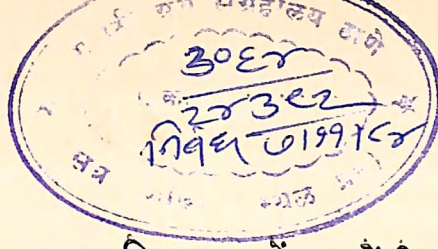
या देशांत या प्रश्नांची एवढां चर्चा करीत बसणें म्हणजे कांहीं अंशीं वेडेपणच आहे ! विद्या ही एकप्रकारचें धन आहे, व इतर धनिकांप्रमाणें विद्यारूप धन ज्यांस प्राप्त झालें आहे त्यांपैकीं कित्येकांना तें दुसऱ्यास येऊं नये असें वाटतें. ग्रीक लोकांशिवाय इतर लोक विद्याधन संपादण्यास अपात्र आहेत असें अरिस्टॉटलचें मत होतें. ग्रीक लोकांनीं शास्त्रें पढावीं, ज्ञान संपादावें, ऐष आराम भोगावे, व अंमल करावा, आणि इतर लोकांनीं ग्रीक लोकांचे गुलाम होऊन रहावें; कारण ग्रीक लोकांच्या वरोवरीनें राहण्यास ते जात्याच असमर्थ आहेत असा त्या जगत्प्रसिद्ध अथीनिअन तत्त्ववेत्त्याचा पूर्ण ग्रह झालेला होता. गुलामांचा व्यापार बंद होईतोपर्यंत आफ्रिकेंतील नीग्रो लोकांविषयी अनेक ख्रिस्ती लोकांचेही असेंच म्हणणें होतें; इतकेंच नाहीं, तर तदनुसार आचरणही होतें. राज्यविस्तार करण्याची ज्यांची महत्त्वाकांक्षा अद्यापि पूर्ण तृप्त झाली नाहीं, अशा कित्येक राष्ट्रांस या घटकेस असें वाटत आहे कीं, कांहीं लोकांनीं बादशाही मिरवावी आणि कांहींनीं नेहमीं त्यांचें पादांकित होऊन रहावें, हा निःसंशय सृष्टिनियम आहे ! ब्राह्मणांनीं विद्या संपादावी, क्षत्रियांनीं राज्य करावें, वैश्यांनीं व्यापार करावा, आणि शूद्रांनीं कनिष्ठ प्रतीची सेवा करावी, ही आमची पूर्वीची व्यवस्था. तात्पर्य काय कीं, संपत्ति, अधिकार, व विद्या हीं ज्यांस प्राप्त होतात त्यांस तीं आपणच बळकावून बसावें, असें वाटूं लागतें. तसें करणें हा आपला हक्क आहे; तसें करण्यांत आपलें व दुसऱ्याचें परम हित आहे; अशीच व्यवस्था असावी असा परमेश्वराचा किंवा सृष्टीचा आद्य हेतु होता किंवा आहे, असा तर्कवाद मोठमोठे विद्वान, धनिक, व अधिकारी दिवसाढवळचा वेलाशक करीत आले आहेत व आणखी अनेक शतकें करीत रहातील ! पण वारंवार होतें काय कीं, यांच्याच कंपूतून कांहीं इसम फितूर होऊन उलट पक्षास मिळतात, आणि त्यांचे पुढारी होऊन त्यांच्या वतीनें पूर्वीच्या आपल्या जातभाईशीं भाडूं लागतात ! कालांतरानें उलट पक्षांतही फांकडे लढवय्ये तयार होऊन हक्कवाल्या थोड्यांचा बिनहक्कवाल्या बहुतांशीं तुंबळ संग्राम होऊं लागतो, आणि बिनहक्कवाल्या सामान्य लोकांचा हक्कवाल्या मर्यादित वर्गाच्या गोटांत शिरकाव होतो. बहुजनसमाजाचें पाऊल जें हळू हळू पुढें पडत चाललें आहे तें या रीतीनें

पडत चाललें आहे. आपापल्या हिताकरितां होत असलेला कलह जसा कैलास-पतीच्या घरीं तसाच सर्व पृथ्वीच्या पाठीवर रात्रंदिवस चालू आहे ! “अमुक गोष्ट करूं नको, त्यांत तुझा फायदा नाही” असा मायावी वेदांत एक दुसऱ्यास सांगत रहाणार; व दुसरा आपल्या हितावर नजर देऊन पहिल्याशीं भांडत रहाणार,—हें या मृत्युलोकीचें शाश्वत चिन्हच असें म्हणण्यास हरकत नाही. आजपर्यंत पुरुषांपुरुषांचा संग्राम चालला आहे; तेथून पुढें तो स्त्रीपुरुषांत सुरू होणार आहे; किंहुना कित्येक देशांत तो सुरू झाला आहे. येथें त्याचा प्रादुर्भाव होण्यास अजून वरींच वर्षे लागतील. इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांना एवढें तरी वाटूं लागलें आहे कीं झाडून साऱ्या स्त्रियांना व पुरुषांना व मुलांना आणि मुलींना प्राथमिक शिक्षण मिळालेलें असावें अगर मिळावें. आमच्या येथें अजून असें वाटूं लागावयाचें आहे. ब्राम्हणेतर प्रत्येक जातीच्या मनुष्यास थोडेंवढुत शिक्षण मिळालें तर हिंदुस्थानावर दुर्धर प्रसंग गुदरणार नाही, अशी आमच्यांतील कित्येक शाहण्या म्हणविणाऱ्या पुढाऱ्यांची व लोकमत लोकांपुढें व सरकारपुढें आणणाऱ्या आणि त्यास योग्य वळण लावणाऱ्या पत्रकर्त्यांची खातरी झाली पाहिजे. ती होण्यास निदान पांचपंचवीस वर्षे तरी लोटलीं पाहिजेत. ती झाल्यावर पुढे स्त्रीशिक्षणाचा विचार ! किंवा सुदैवानें मुलांच्या शिक्षणाबरोबर मुलींच्या शिक्षणाविपर्यीही चर्चा सुरू झाली तर मुलांप्रमाणेंच साऱ्या मुलींसही प्राथमिक शिक्षण जरूर आहे, अशी या लोकमतप्रकाशकांची किंवा स्वनियुक्त लोकप्रतिनिधींची खातरी होण्यास किती काळ लागेल कोण जाणें ! बहुधा साऱ्या मुलींस प्राथमिक शिक्षण मिळालें पाहिजे, हें विधान त्यांच्या पसंतीस पूर्णपणें कधींहीं उतरणार नाही; पण लाजेकाजेस्तव ते त्याला आपली बाह्यात्कारी कबुली दाखवूं लागले, तरी ज्या वेळेस मुलींस मुलांप्रमाणें मध्यम किंवा वरिष्ठ शिक्षण द्यावें किंवा नाहीं असा प्रश्न निघेल तेव्हां ते त्याचा निषेध करण्यासाठीं आपल्या बुद्धिसामर्थ्याची, लेखनकुशलतेची, व वाक्पांडित्याची पराकाष्ठा करून सोडतील याविपर्यी आम्हांस शंका नाही ! पुढें मागें इतर न्याय्य, अवश्य, व कल्याणप्रद गोष्टींप्रमाणें या गोष्टींतही सुधारकांचा वरचष्मा होऊन या हताश, विचारशून्य, मत्सरी, भेकड, मूर्ख अथवा आपमतलबी आणि कोडग्या लोकांस आपलीं डोकीं गुडघ्यांत घालून मुळू मुळू रडत वसावें लागेल हें तर त्यांचें कपाळ ठरलेलेंच आहे ! पण ते तशी वेळ येईतोपर्यंत आपल्याकडून होईल तितक्या टिवल्याभावल्या व ब्रात्यपणा केल्यावांचून रहावयाचें नाहीत ! ज्याप्रमाणें प्रत्येक मुलास व मुलीस आईबापांनीं किंवा बापानें प्राथमिक शिक्षण दिलें पाहिजे, असें अलीकडे लोकमत सर्वत्र झालें आहे, त्याप्रमाणेंच स्त्रियांनीं व पुरुषांनीं पाहिजे तो धंदा स्वतंत्रपणें करावा; पाहिजे ती विद्या हवी तितकी संपादावी; पाहिजे त्या परीक्षा द्याव्या आणि पदव्या मिळवाव्या; आणि पाहिजे तेव्हां लग्ने

करून हवा तसा संसार करावा—अशी मोकळीक कालांतरानें सर्वांस मिळणार आहे, याची जरी आम्हास शंका नाही तरी या निबंधाच्या आरंभीं म्हटल्या-प्रमाणें हिंदु स्त्रियांस वरिष्ठ शिक्षणाचीं द्वारे खुलीं असावीं कीं नाहीं या प्रश्नाच्या चर्चेत आज विशेष वेळ दवडणें म्हणजे त्याचा थोडासा दुरुपयोग करण्यासारखेंच आहे; कारण, मध्यम प्रतीचे किंवा वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण स्त्रियांना देण्याचा प्रघात पडण्यापूर्वी, आमच्या विवाहकालांत व विवाहपद्धतींत बराच फरक होणें अवश्य आहे. लग्न झालेले मुलर्गे हायस्कुलांत व कॉलेजांत असून मध्यम व वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण संपादीत असतात हें खरें आहे; पण मुलींनां तसें करतां येणार नाहीं. बायकोला नहाण आलें असो, बायको गर्भार असो, किंवा बायकोला मूल झालें असो, मुलाचें लक्ष विद्येकडे असेल तर त्याची ही विलक्षण गृहस्थिति त्याच्या मार्गांत येत नाहीं. अल्पवयांत प्राप्त झालेली गृहस्थता किंवा पितृता विद्यार्थिपणास केवळ विघातक होत नाहीं, असा पुष्कळांचा अनुभव आहे. पण जर तेराव्या किंवा चौदाव्या वर्षापासून मुलीच्या पाठीमागें गर्भारपण, वाळंतपण, व अपत्यसंगोपन हीं लचांडें लागलीं असतील तर तिनें हायस्कुलांत किंवा कॉलेजांत जावें कसें ? आणि मॅट्रिक्युलेशनची, बी. ए. ची, एल्. एम्. अँड एस्. ची, एल्. सी. ई. ची, अथवा एल्-एल्. बी.ची परीक्षा द्यावी कशी ? मुलींकडून असल्या परीक्षांचा अभ्यास होण्यास त्या परीक्षा आटपतपर्यंत त्या अविवाहित राहिल्या पाहिजेत, किंवा विवाहित असून त्यास अविवाहितासारखे त्यांच्या नवऱ्यांनी व सासूसासऱ्यांनीं राहूं दिलें पाहिजे. पण या पिढींत हें होणें शक्य दिसत नाहीं. रजोदर्शनापूर्वीं साऱ्या मुलींचीं लग्नं झालींच पाहिजेत, व रजोदर्शन झाल्याबरोबर गर्भाधानविधि उरकलाच पाहिजे; तसें न केलें तर मुलीकडल्या व मुलाकडल्या चाळीस पिढ्यांस दुर्गति प्राप्त होते, अशा प्रकारच्या अधर्मी धर्मापुढें लोटांगणें घालणारे आणि त्याचे आज्ञापाश काळजाला जाऊन भिडले तरी बिलकूल कांकूं न करतां, त्या क्लेशांलाच सुख मानणारे वेडेपीर जोंपर्यंत नाहीसे झाले नाहींत तोपर्यंत आमच्या मुलां-प्रमाणें मुलींना मध्यम किंवा वरिष्ठ शिक्षण संपादितां येणार नाहीं. अगोदर हें सामुरवासाचें घोडें मुळींच नाहीसे झालें पाहिजे. लग्न झाल्यावर मुलीनें आई-बापांचें घर सोडावें तें एकदम नवऱ्याच्या संसाराचें स्वतंत्र आधिपत्य पत्करावें. तिला मध्यंतरी सासूसासऱ्याच्या हाताखालीं म्हणणे सामुरवासांत उमेदवारी करण्याची मुळींच गरज पडूं नये; आणि खरेंच पाहिलें तर आईबापांनीं मुलांच्या विद्येकडे व आपल्या सुखाकडे लक्ष द्यावयाचें सोडून, त्यांना लौकर लौकर आईबाप करून टाकण्याचा, व त्यांच्या पोरांची नसती जबाबदारी आपल्या शिरावर घेऊन सगळ्यांनाच हालांत पाडण्याचा, आग्रह कशासाठी धरावा, हें आम्हास समजत नाहीं. जातिविशिष्ट सुखाविषयीं आईबापांनीं व भटांनीं इतकी काळजी वहा-

ण्याची गरज नाही. त्या सुखाचें बीज स्त्रीपुरुषाच्या प्रकृतींत विधात्यानें फार काळजीपूर्वक पेरलेलें आहे. या देशांतील दूष्य व निंद्य वैवाहिक संस्थांमुळें आणि आचारांमुळें मात्र त्याची प्रथम हवी तशी वाढ आणि पुढें पुष्ट फलनिष्पत्ति होत नाही. मुली व जावई यांचे अल्पवयांत सुखसोहळे पाहण्याची आम्हांस जी दुष्ट अभिरुचि किंवा खोड लागली आहे तीमुळें आम्ही आपल्या मुलांमुलींचें आणि त्याबरोबर साऱ्या राष्ट्राचें अतोनात नुकसान करीत आहों, हें आमच्या लक्षांत येऊं नये, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. आमची ही खोड गेल्याशिवाय या देशांत अनेक मोठ्या स्त्रिया किंवा मोठे पुरुष उत्पन्न होण्याचा संभव नाही; आणि तसल्या स्त्रीपुरुषांशिवाय कोणत्याही देशास चिरस्थायी मोठेपणा यावयाचा नाही. तेव्हां स्त्रियांस वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण द्यावें किंवा नाही या प्रश्नाचें उत्तर देण्यापूर्वी आम्ही त्यांचा विवाहकाल वाढविण्यास तयार होणार किंवा नाही याचें उत्तर देण्यास तयार झालें पाहिजे !

स्त्रीपुरुषांना एकच शिक्षण द्यावे, व तेही एकत्र द्यावे !

आजच्या निबंधाचा मथळा दृष्टीस पडल्याबरोबर कित्येकांच्या चित्तवृत्तीत कलहोळ झाल्यावाचून रहाणार नाही. पण त्याला आमचा इलाज नाही. आम्हांस जें प्रशस्त वाटत आहे तेंच लिहिणें भाग आहे. स्त्रीपुरुषांस एकत्र शिक्षण दिल्या-मुळें कित्येक पुरुषांस घरीं बसून मुलें खेळविण्याचें, लुगडीं धुण्याचें, भांडीं घासण्याचें, स्वयंपाक करण्याचें, दळणकांडण करण्याचें काम करावें लागतें तर त्याला आम्ही काय करणार ? असली कामें स्त्रियांनींच करावीं हा कांहीं ईश्वरी नियम नाही ! तसेंच मुलें जीं होतात तीं स्त्रियांना होतात, म्हणून त्यांनींच तीं कामें केलीं पाहिजेत असेही कोणास सिद्ध करून देतां येणार नाही ! श्रीमंतांच्या बायकांस कितीही मुलें झालीं तरी त्यांना बहुधा असलीं कामें करावीं लागत नाहीत, हें आपण नित्यशः पहातो. साहेब लोकांत मुलें पाजण्याचें काम सुद्धा भाड्याच्या उपमातांकडून करविण्याचा प्रघात पुष्कळ रूढ आहे, हेंही आपणांस ठाऊक आहे. तेव्हां मुलें फार होणें आणि प्रपंचांतील हलकीं कामें अवश्य करावीं लागणें यांचा अपरिहार्य संबंध आहे असें नाही. पण प्रत्येक स्त्रीला दहा किंवा बारा वेतें झालींच पाहिजेत, असें तरी आपण कां घेऊन चालावें ? सध्यां स्त्रियांना जी इतकीं मुलें होतात तीं त्यांच्या संतोषानें होतात असें आम्हांस वाटत नाही. यासंबंधानें पुरुषांकडून स्त्रियांवर जुलूम होतो असा आमचा समज आहे. बाळंतपणाच्या क्लेशांचीं यत्किंचित् झांक पुरुषांच्या स्वप्रत्ययास येण्यासारखी असती तर त्यांनीं आपल्या मनोविकारांस इतकें सईल सोडिलें नसतें ! “परदुःख शीतळ” या तत्त्वावर सध्यां त्यांचें वर्तन चाललें आहे. स्त्रियांप्रमाणेंच त्यांनाही कधीं कधीं प्रसूतिवैराग्य होण्याचा संभव असता, तर उभयतांच्या संयमानें बराच भूमार कमी होता. तथापि हा सांप्रतचा अन्याय फार दिवस चालेल असें दिसत नाही. जसजसा पुरुषांत विद्येचा अधिकाधिक प्रसार होत जाईल तसतसा स्त्रियांतही त्याचा उपक्रम होऊन तो वाढत जाणार. तो वाढत गेला म्हणजे स्त्रियांस आपलें खरें हित कशांत आहे आणि तें साधावें कसें हे समजू लागणार, आणि तें समजू लागलें कीं, पुरुषांस हा आपला सांततिक जुलूम सोडून द्यावा लागणार ! विवाहाच्या कामीं स्त्रीपुरुषांची संमति जितकी अवश्य आहे तितकीच संमति विवाहाच्या अमलांतही दृष्टीस पडूं लागली पाहिजे. तसें होऊं लागेल तेव्हांच

स्त्रियांची पुष्कळ विपत्ति टळेल. हें सारें घडून येण्यास एकच उपाय आहे तो हा कीं, सध्यां ज्या प्रकारचें शिक्षण पुरुषांस मिळत आहे त्याच प्रकारचें शिक्षण स्त्रियांस मुबलक मिळालें पाहिजे. स्त्रियांस शिक्षण देण्याचा विचार निघाल्या-पासून प्रत्येक देशांत त्यांस कोणत्या प्रकारचें शिक्षण द्यावें याबद्दल चर्चा सुरू झाली आहे. लिहिणें, वाचणें व हिशेब करणें या तीन गोष्टी साऱ्या मुलांप्रमाणें साऱ्या मुलींस शिकविण्यास कांहीं हरकत नाही, असें सामान्य मत आहे. पण येथूत पुढें मतभेदास आरंभ होतो; व वरिष्ठ शिक्षणाच्या संबंधानें त्याचा कळस होतो. प्राथमिक शिक्षण आटपलें म्हणजे मुलींना घरीं ठेऊन प्रपंचव्यवस्था शिकवावी असें कित्येकांचें मत आहे. तसें नच करावयाचें असेल आणि त्यांना शाळेंत पाठवाव्या असा आग्रहच असेल तर निदान ज्या शाळेंत शिवणकाम, गायन, पाकसिद्धि, गृहव्यवस्था, रेशमाचीं, लोंकरीचीं किंवा अशाच प्रकारच्या कसल्या तरी धाग्याचीं वस्त्रें विणण्याचें काम; वेत, गवत वगैरे तत्वात्मक द्रव्यांनीं होणारीं करंड्या वगैरे नक्षीचीं व साधीं कामें; लहान मुलांचें संगोपन व रोगचिकित्सा; स्त्रियांचे रोग व त्यांवर औषधोपचार इत्यादि विषय ज्या शाळांत शिकवितात अशांतच त्यांस पाठवाव्या. भूगोल, इतिहास, गणित, पदार्थ-विज्ञान, ज्योतिष वगैरे मेंदूचा खरावा करणारे विषय त्यांच्यापुढें कधींही आणूं नयेत त्यांत त्यांचा व जगाचा मुळींच फायदा नाही. कोणतेंही शिक्षण देतांना ज्याला तें द्यावयाचें त्याच्या मानसिक व शारीरिक शक्ति जात्या कशा आहेत याचा विचार केला पाहिजे इतकेंच नाही, तर त्या व्यक्तीस आपलें आयुष्य कोणत्या स्थितीत घालवावें लागणार याचाही विचार केला पाहिजे. पुरुषांच्या विचारशक्तीपेक्षां स्त्रियांची विचारशक्ति स्वाभाविकपणें कमकुवत आहे, व मुलें होण्याचें आणि त्यांना वाढविण्याचें काम विधात्यानें त्यांचेकडे ठेविलें असल्यामुळें, त्यांना पुरुषांशीं स्पर्धा करूं न देतां, त्यांच्या नैसर्गिक क्षीण बुद्धिमत्तेस व त्यांच्या वाट्यास आलेल्या स्वाभाविक कामास योग्य असेंच शिक्षण त्यांस दिलें पाहिजे. ज्याला जें करतां येणार आहे तेंच त्याला करूं देण्यांत कोणत्याही प्रकारचा अन्याय नाही इतकेंच नाही, तर उलट त्याचें हित आहे. बायकांनीं विद्या शिकून बाहेरचीं कामें करावीं, आणि पुरुषांनीं अक्षरशून्य राहून घरचीं कामें करावीं, असा व्युत्क्रम करण्यांत दोघांचेही नुकसान आहे. पुरुषांच्या सुदृढ हातांनीं व पायांनीं बाहेरचे धक्के बुक्के खावे; उन्हाचा, थंडीचा, व वाऱ्याचा त्रास सोसावा; तात्पर्य, बायकांच्या, मुलांच्या, व आपल्या चरितार्थाकरतां लागतील तितके मानसिक व शारीरिक कष्ट करून द्रव्य संपादावें हें जसें त्यांना उचित आहे, त्याप्रमाणेंच कोमलांगी स्त्रियांनीं सुखकर गृहछायेत राहून पुरुषांनीं कमावून आणिलेल्या जिनसांची व्यवस्था लावावी; थकल्याभागलेल्या पतींस सुग्रास करून घालून त्याचे पादसंवाहन करावें; मुलांवाळांची खस्त खाऊन त्यांस

चांगल्या रीतीने वाढवावे, आणि प्राणप्रियाच्या इच्छेनुरूप अष्ट, दश, किंवा द्वादशपुत्रा सौभाग्यवती म्हणवून घेण्यास एका पायावर उभें असावे, यांतच स्त्रियांचें खरें हित व सुख आहे; म्हणजे सध्यां जी रुढ रहाटी आहे तीच उत्तम आहे; तीत फेरफार करणे इष्ट नाही, असें पुष्कळांचें मत आहे. या मतास अनेक डॉक्टर लोकांची संमति पडली असल्यामुळे कित्येकांच्या समजूतीने त्यास वेदवाक्याची प्रमाणता प्राप्त झाली आहे ! परंतु असला आग्रह काय कामाचा ? असल्या एकदेशीय तत्त्वज्ञानास कोण विचारतो ? पाहिजे त्या पुरुषानें पाहिजे ती विद्या संपादावी, या मतास तरी साऱ्यांची अनुकूलता कोठें आहे ? व जी आहे ती तरी त्यास एकाएकी थोडीच प्राप्त झाली आहे ! स्त्रियांना प्राथमिक शिक्षण देण्यास हरकत नाही, येवढा रुकार पुरुषांकडून मिळण्यास काय थोडे रण करावे लागलें ? सत्ता वापरण्याची अवकल अंगी असो अथवा नसो, ज्यास ती प्राप्त झाली आहे, त्यास ती सोडूं नये, असें वाटतें. अनेक कारणांमुळे स्त्रियां-वर पुरुषांचें वर्चस्व स्थापण्यांत आलें आहे, व त्यांना त्याची गोडी समजून चुकली आहे, तेव्हां त्यांस ते आपल्या हातून जाऊं नये असें वाटणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे. स्त्रियांच्या संबंधानें पुरुषांस पॅट्रीशियन्स आणि पुरुषांच्या संबंधानें स्त्रियांस प्लिबियन्स म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. पण ज्याप्रमाणें जुन्या रोमन लोकांतील हा विलक्षण स्वामिसेवकसंबंध हळू हळू लयास गेला, त्याप्रमाणेंच स्त्रीपुरुषांतील सेव्यसेवक संबंध कालांतरानें नाहीसा होणार आहे. सध्यां पुरुष जीं कामें करतात तीं रोमन पॅट्रीशियन्स म्हणजे उच्च कुलांतील लोक करीत असत; व सध्यां बायकांस जीं कामें करावीं लागतात तीं प्लिबियन्स म्हणजे तेथला दासवर्ग करीत असे. रोमन लोकांची प्राथमिक स्थिति सुटत जाऊन ते जसजसे उन्नतावस्थेप्रत जाऊं लागले तसतसा हा स्वामिसेवक संबंध कमी होत जाऊन अखेरीस बुद्धीनें, अनुभवानें कर्तव्यगारीनें जे श्रेष्ठ ठरले त्यांस संस्थानांतील अधिकार त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें मिळू लागले आणि प्लिबियन्स व पॅट्रीशियन्स हा भेद शेवटीं नाहीसा झाला ! होतां होतां स्त्रीपुरुषांसही ज्याच्या त्याच्या किंवा जिच्या तिच्या योग्यतेप्रमाणें अधिकार प्राप्त होऊं लागतील. पुरुषांच्या मेंदूपेक्षां स्त्रियांचा मेंदू सरासरीनें कमी वजनाचा आहे, आणि स्त्रीपुरुषांमधील कामाची वांटणी त्यांच्या मेंदूच्या वजन-वर अवलंबून असावी हें योग्य आहे असें जरी मानिलें, तरी साऱ्या पुरुषांचे मेंदू साऱ्या स्त्रियांच्या मेंदूपेक्षां अधिक जड आहेत, असें प्रतिपादण्याचे धारिष्ट्य अत्यंत अधिकारलोलुप पुरुषास देखील करतां येणार नाही. अनेक स्त्रियांचे मेंदू अनेक पुरुषांच्या मेंदूहून जड भरतील यांत संशय नाही. तेव्हां मेंदूच्या मुद्यावरच स्त्रियांनीं अमुक कामें करावीं आणि पुरुषांनीं अमुक कामें करावीं, असा निर्बंध करणे शुद्ध अन्याय व क्रूरपणा आहे. ज्याला जें काम साधेल त्यानें तें करावें

अशी प्रत्येकास मोक्ळीक देण्यांत तें करणाराचा अथवा करणारीचा आणि जगाचा फायदा आहे. सध्यां पुष्कळ स्त्रियांच्या बुद्धिमत्तेची विनाकारण नासाडी होत आहे. ज्या कामास जे पुरुष बुद्धिसामर्थ्यानें योग्य नाहीत त्यांच्याकडून तीं कामें होत असल्यामुळें व स्त्रियांस तीं करण्याची परवानगी नसल्यामुळें एकंदरीत तीं कामें व्हावीं तशी होत नाहीत, व तसें न झाल्यामुळें मनुष्यजातीच्या सुखास चट्टा वसत आहे. हरएक शास्त्रांत, कलेत, व धंद्यांत स्त्रीपुरुषांची चढाओढ लागून ज्याच्या त्याच्या व जिच्या तिच्या योग्यतेनुरूप व्यवस्था लागली पाहिजे. शास्त्राभ्यास किंवा कलाभ्यास करण्यास स्त्रिया असमर्थ असतील तर त्या तशा ठरतील. पण अनुभवानें तसें ठरेतोंपर्यंत त्यांना कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध करणें हा शुद्ध मुलतानी दांडगेपणा होय. अमेरिकेंत मुलांप्रमाणें मुलींस वरिष्ठ शिक्षण देण्यास उपक्रम केल्यापासून जे परिणाम घडून आले आहेत, त्यांचें अवलोकन केलें असतां असें दिसून येईल कीं, जीं शास्त्रें व ज्या कला केवळ पुरुषांसच सुसाध्य आहेत असें आपणास वाटत होतें, तीं शास्त्रें व त्या कला स्त्रियांसही तितक्याच सुसाध्य आहेत, व शास्त्रकलांच्या अभ्यासामुळें स्त्रियांचें नैसर्गिक चारुत्व कमी होऊन अपत्यसंगोपनाचें काम त्यांच्यानें बरोबर बटेनासें होईल अशी जी आपणास भीति होती ती केवळ निराधार होती—या दोन गोष्टी उत्तम रीतीनें सिद्ध झाल्या आहेत. अमुक कामें स्त्रियांनीं करावीं आणि अमुक पुरुषांनीं करावीं, असा आपल्या बुद्धींत सध्यां जो आग्रह उत्पन्न होतो त्याचें बरेच कारण कामाची वाटणी करण्याचें काम आमच्या हातीं आहे हें होय. ती वायकांच्या हातीं असती तर त्यांनींही अशीच एकदेशीय वाटणी करून आपणाकडे उच्च कामें आणि आम्हांस हलकीं कामें ठेविलीं असतीं ! कोणत्याही विद्वान् व विचारी स्त्रीचें मत घ्या. ती कधींही असें म्हणणार नाहीं कीं, स्त्रीपुरुषांना एकच शिक्षण देण्यांत स्त्रियांचें नुकसान आहे. हा स्त्रीपुरुषांत चालत आलेला वाद नाहींसा करण्याचा एकच उपाय आहे तो हा कीं, मुलांना व मुलींना हव्या त्या शाळेंत जाऊन हवें तें ज्ञान पाहिजे तितकें संपादूं द्यावें. श्रीमंत सयाजीराव महाराजांस हें मत पसंत पडेल किंवा नाहीं याचीं आम्हांस बरीच शंका आहे. तथापि त्यांच्या कमिटीनें पुढें आणलेल्या प्रश्नास जें उत्तर देणें आम्हांस बरोबर वाटलें तें आम्हीं दिलें आहे. गायकवाडांच्या विद्याखात्याला रुचावें म्हणून तें दिलेलें नाहीं, तर आमच्या वाचकांच्या वाचण्यांत तें येऊन त्याविषयीं त्यांनीं विचार करावा यासाठीं तें दिलें आहे. असो. आजच्या निबंधाचा उत्तरभाग पुढल्या खेपेवर टाकणें किती अवश्य आहे हें बरील लेखाच्या लांबी-वरून उघड होतच आहे, तेव्हां त्याबद्दल जास्त लिहिण्याची गरज नाहीं.

मागल्या अंकात स्त्रीपुरुषांना एकच शिक्षण देणें कां योग्य आहे, हें दाख-

विलें आहे. आज त्यांना एकाच ठिकाणीं शिकविणें योग्य आहे, हें दाखवावयाचे आहे.

गायकवाडी दरवाराला व खुद्द महाराजांना हें आमचें मत केवळ हास्यास्पद आहे असें प्रथमदर्शनीं वाटणार आहे. पण श्रीमंत सयाजीराव महाराजांनीं युरोपखंडांत पुष्कळ दिवस घालविले असल्यामुळें व तेथील अनेक संस्था पाहिल्या असल्यामुळें त्यांना हें मत इतकें विपरीत वाटण्याची गरज नाही. युरोपांतील समाजघटना अथवा समाजरहाटी येथील समाजरहाटीहून अगदीं निराळी आहे. आम्ही आपल्या भाषणांत स्त्रियांना अर्धांगी म्हणतो, व धर्म, अर्थ, काम वगैरे गोष्टींत त्यांस सहचारिणीत्व देतो. पण हीं दोन अर्धांगें बहुधा पोकळ धर्माज्ञा-पलीकडे कधीही जात नाहीत. बायकांनीं घरावाहेरच्या पंचायतींत पडणें योग्य नाही, हें जें विलक्षण मत आम्हां पूर्वेकडील लोकांच्या मनांत हजारों वर्षें खिळून राहिलें आहे, त्यामुळें व आणखी कांहीं कारणांमुळें, स्त्रीपुरुषांचा मिश्र समाज आम्हांस अगदीं नापसंत वाटतो. स्त्रीपुरुषांस मोकळेपणीं एकत्र वागूं दिलें असतां समाजावर मोठा दुर्धर प्रसंग गुदरेल असा आमचा पक्का ग्रह होऊन गेला आहे. युरोपांत असा परिणाम घडत नाही हीं गोष्ट प्रत्यक्ष आमच्यापुढें असून आम्ही इतके घाबरून जातो, हें तरी एक आमच्या अविचाराचें निदर्शनच आहे. पण त्यांतल्या त्यांत ध्यानांत ठेवण्यासारखी एक मौज अशी आहे कीं ज्या युरोपखंडात कोणताही ठळक सामाजिक समारंभ किंवा विधि स्त्रियांच्या सांनिध्यावांचून होत नाही त्या युरोपखंडांतही स्त्रीपुरुषांस एकत्र शिक्षण द्यावे किंवा नाही याविषयीं मोठा मतभेद आहे. घोड्यांच्या शर्यती, चेंडूफळीचे खेळ, बक्षिसें वांटणें, पाये घालणें, इमारती उघडणें, व्याख्यानें देणें, लग्नसमारंभ, प्रेतसंस्कार, मोठमोठ्या मेजवाल्या, प्रदर्शनें, नानाप्रकारच्या पाटर्चा व नाच—या व अशाच प्रकारच्या अनेक युरोपीय समारंभांस व विधींस स्त्रिया न येतील तर त्या लोकांस हे समारंभ व विधि मुळींच नकोसे वाटतील. युरोपीय समाजास जी एक प्रकारची उल्लासवृत्ति प्राप्त झाली आहे, ती त्याच्या मिश्रणामुळें प्राप्त झालीं आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. मिश्र समाजाचें नीतिसत्र दिलें पडतें, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. पण ज्यांना मिश्र समजाचा प्रत्यक्ष अनुभव नाही त्यांचें हें मत आहे येवढें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. गोपाबाहेर किंवा झनान्याबाहेर नीति असण्याचा संभव नाही, हें बोलणें जितक्या शहाणपणाचें आहे तितक्याच शहाणपणाचें वरील मत आहे. स्त्रीपुरुषांचें पाऊत्र वांरडें न पडणें यांत समाजाचें मोठें हित आहे, हें आम्ही कबूल करतो. पण तें हित साधण्यासाठीं बायकांस मागल्यादारीं कोडून घालण्याची अवश्यकता आहे, किंबहुना तसें केल्यानें नीतीचें रक्षण होणारच आहे, असें आमच्यानें म्हणवत नाही. जी वस्तु दुष्प्राप्य असते तीविषयीं आपल्या मनांत नसतें महत्त्व उत्पन्न होऊन आपण तिच्या प्राप्तीविषयीं

फार उत्सुक होतीं. तीच हवी तेव्हां मिळण्यासारखी असेल तर तिची तुम्हांस आठवण देखील होणार नाही. एखाद्याला जर असें सांगितलें कीं तुला महिनाभर अमुक ठिकाणीं जाण्याची मनाई केली आहे, तर त्याला त्या ठिकाणीं वर्षागणतीं जाण्याचें कांहीं एक कारण नसून, या मनाईमुळें आपलें स्वातंत्र्य गेलें व पराकाष्ठेचें नुकसान झालें, असें वाटूं लागणार आहे. निःपक्षपातदृष्टीनें विचार करतां कदाचित् असें कबूल करावें लागेल कीं, ज्या लोकांत स्त्रियांना ज्ञानान्यांत, पडद्यांत किंवा गोपांत कोंडून ठेवण्याची चाल आहे, त्यांतच युरोपीयन लोकांपेक्षां कमी नीतिमत्ता असण्याचा संभव आहे. क्षणोक्षणीं, हरप्रसंगीं, सर्वत्र ठिकाणीं स्त्रीपुरुषे एकमेकांस भेटूं लागलीं म्हणजे विषयवासनेचा विचार त्यांच्या मनांत फार क्वचित् येण्याचा संभव आहे. चैत्रमासीं हळदीकुंकवास जाणाऱ्या येणाऱ्या बायका, अक्षतीस किंवा पायघड्यांस निघालेल्या बायका, स्टेशनावर गाड्यांतून जाणाऱ्या बायका किंवा शाळेंत येणाऱ्या मोठ्या मुली यांकडे सभ्य म्हणविणारे लोक वांकड्या नजरेनें व निर्लज्ज लोक बेलाशक टक लावून पहातात, यांचें कारण येवढेंच आहे कीं, या खंडांतील इतर लोकांप्रमाणे आम्हां हिंदू लोकांस घडोघडीं स्त्रियांचा समागम घडत नाही. तसें होईल तर आमच्या या असभ्य-पणाच्या खोडी जातील इतकेंच नाही, तर आमच्या भाषणांत आणि वर्तनांत आतांपेक्षां पुष्कळ सभ्यपणा येईल. अत्यंत सहनशील दहापांच लोकांची गोष्ट सोडून द्या; शेंकडा नव्वद हिंदूंच्या—निदान महाराष्ट्रीयांच्या सामान्य भाषणांत बरीच अश्लीलता असते असें आम्हांस वाटतें. आमच्या समाजांत स्त्रीपुरुषांच्या गांठी वारंवार पडूं लागतील तर ही अश्लीलता नाहींशी होईल याविषयीं आम्हांस शंका नाही. युरोपांत प्रवास करून आलेल्या अनेक लोकांशीं आम्ही यासंबंधानें बोललों आहों व त्या सर्वांचें असें म्हणणें आहे कीं, येथील अत्युच्च वर्णांतील पुरुषांच्या व इतर वर्गांतील पुरुषांच्या व स्त्रियांच्या बोलण्यांत जो अमर्याद विचकटपणा दिसून येतो, त्याचा एक शतांश विचकटपणाही युरोपांतील कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांच्या भाषणांत असत नाही. तात्पर्य, मिश्र समाजपद्धति आम्हांस वाटते त्याप्रमाणें स्त्रीपुरुषांच्या नीतिमत्तेस प्रतिकूल नसतां उलट अनुकूल आहे यांत शंका नाही. तथापि मनुष्यांच्या शरीराप्रमाणेंच कांहीं अंशीं त्याच्या समाजाची स्थिति असते. शरीर बाढीत आहे तोपर्यंत त्याला कसलेंही वळण लावणें कठीण पडत नाही. पण एकदा त्याची वाढ खुंटून त्याच्या अंगीं ताठपणा आला म्हणजे त्याला नवीन वळण लावण्याची आशा खुंटली असें समजावें. समाजाची तशीच गत आहे. मुसलमानांप्रमाणें कित्येक लोकांस स्त्रियांना पुरुषदर्शन देखील होऊं देण्याची भीति वाटते ! आम्हांस मिश्र समाजापासून घोर परिणाम घडतील अशी भीति आहे. स्त्रीपुरुषांस एकत्र शिक्षण दिलें असतां त्याचा चांगला परिणाम घडेलच, अशी युरोपियन लोकांची खात्री झालेली नाही.

अमेरिकन लोकांनाही ही शंका बरीच वर्षे होती; पण अलीकडील प्रत्यक्ष अनुभवावरून तिचा परिहार होत चालला आहे. ज्या खेड्यांत मुलांकरतां व मुलींकरतां दोन स्वतंत्र शाळा घालण्याची सोय नाही, त्या खेड्यांतील लोक लहान मुलींस व मुलांस एकाच शाळेंत धाडण्याबद्दल युरोपांत व अमेरिकेंत फारशी हरकत घेत नाहीत; व आमचे लोकही बहुधा तसें करणार नाहीत असे वाटतें. आठदहा वर्षांचीं मुलें एकत्र वागूं देण्यास कोणाच्याही मनांत विशेष शंका येत नाही व ती येण्याचें कारणही नाही; आणि याच वयाचीं मुलें बहुधा प्राथमिक शाळांत असावयाचीं. पण त्यांतही कित्येक दोष काढतात. त्यांचें म्हणणें असें आहे कीं ज्याअर्थी स्त्रीपुरुषांचा आयुष्यक्रम अगदीं निराळा आहे, त्याअर्थी त्यांना भिन्न शिक्षण भिन्न स्थळींच पहिल्यापासून दिलें पाहिजे. पण या दुराग्रहाच्या मताला अलीकडे कोणी जुमानीनासें झाल्यामुळें तें मंदगतीनें अस्ताचलास जात आहे ! ही प्राथमिक शिक्षणाची हालहवाल झाली. मध्यम व वरिष्ठ शिक्षण संपादणाऱ्या विद्यार्थिनी व विद्यार्थी एका ठिकाणीं असूच नयेत, हें मत युरोपखंडांतील बहुतेक देशांत व युनायटेड स्टेट्सांच्याही कांहीं भागांत कायम आहे. एकंदरीनें विचार करतां या मताची रचना अनुभवावर न करतां तर्कावर लोक करतात असें आम्हांस वाटतें. तरुण स्त्रिया व तरुण पुरुष यांस एका वर्गांत बसवून त्यांना एकाच शिक्षकाकडून व्याख्यानें देवविण्याचा अनुभव प्रथम अमेरिकेनें घेऊन पाहिला व तो वाटला होता त्याहून अधिक फलप्रद दिसून आला. एकत्र शिक्षणाचे शत्रु बहुधा पुढील तीन मुद्द्यांवर भांडतात : १ ला—स्त्रीपुरुषांत नैसर्गिक मोठा भेद आहे, तेव्हां त्यांस एकत्र शिक्षण दिल्यानें त्या भेदानुरूप त्या शिक्षणांत जो फरक करणें जरूर आहे तो कधीही करतां येणार नाही. २ रा—मुलांच्या दांडग्या वर्तनाचा मुलीच्या मर्यादशील वर्तनावर मात्र दुष्परिणाम होतो. मुलींच्या सहवासानें मुलांस कांहीं फायदा होत नाही. ३ रा—अल्पवयांत मुलगे व मुली वारंवार एकत्र येऊं लागतील तर त्यांच्या विषयवासना लौकर जागृत होऊन त्यांचे दुःखकारक परिणाम त्यांच्या वर्तनावर घडूं लागतील. वयांत आलेल्या मुली व मुलगे एकाच वर्गांत वसत असून जर त्या वर्गाची व्यवस्था नीट रीतीनें ठेवण्यांत येत नसेल तर कदाचित् बरच्यासारखे परिणाम ववचित् प्रसंगीं घडून येण्याचा संभव आहे. पण उत्तम व्यवस्था असली कीं फारच चांगले परिणाम घडून येतात असें विस्तृत अनुभवावरून सिद्ध झालें आहे. जे या पद्धतीचे अनुभवावरून मोठे कट्टे भक्त बनले आहेत, ते असें म्हणतात कीं (१) मुलांस व मुलींस एके ठिकाणीं शिकविल्यानें मुलांना धाक लावणें फार सोपें जातें. मुलांचा हट्टीपणा, उद्धटपणा, व दांडगेपणा, हा मुलींच्या सांनिध्यामुळें बराच कमी होतो. (२) मुलगे आणि मुली यांस एकेच ठिकाणीं पढवावयाचें असलें म्हणजे उभयतांस समजेल अशा शिक्षण-पद्धतीचा अंगीकार करणें अवश्य होऊन खुद्द मुलांकरितां शिक्षणाच्या ज्या

विलक्षण पद्धति अस्तित्वांत आल्या आहेत त्यांची निःसत्त्वता आणि एकदेशीयता व्यक्त होते. मुलगे आणि मुली नेहमीं एकत्र वागल्यानें त्यांच्या विषयवासनेवर अपायकारक परिणाम न घडतां उलट त्या शांत व गंभीर होतात, आणि उभय-तांच्या मैत्रीचा पाया कोणत्याही बाह्यांगावर न घालतां अंतरंगाची खांगली परीक्षा करून त्यावर तो घालण्याचा त्यांचा कल होतो.

वडिलपणाचे हक्क

ज्या देशांतील सुधारणेस खळ पडलेला नाही त्या देशांतील जुन्या व नव्या पिढीच्या लोकांत मतांतर असल्यावांचून रहात नाही; आणि ज्या मानानें हें मतांतर कमी अधिक असतें त्या मानानें उभयतांत कमी अधिक कलह दृष्टीस पडतो. तथापि अशा प्रकारचा कलहच वाढत्या सुधारणेस अवश्यक आहे. ज्या ठिकाणी हा कलह दृष्टीस पडेनासा होतो त्या ठिकाणी सुधारणेची वाढ खुंटते. पूर्वजांनी किंवा वाडवडिलांनी घालून दिलेल्या मार्गाचें डोळे मिटून अवलंबन करण्यापासून एक चांगला परिणाम होतो व एक वाईट परिणाम होतो. पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धतीनें पुढें जाण्यात समाजाची स्थिरता रहाते. पण याच स्थिरतेपासून नवीन काळास योग्य अशा फेरफारास प्रत्यवाय घडतो. तेव्हां स्थिरतेपासून होणारा फायदा न गमावतां स्थित्यंतरामुळें अवश्य वाटूं लागलेला फेरबदल कसा करावा हा मोठा गूढ प्रश्न आहे. ज्या समाजाची साधारण सुस्थिति आहे त्यांत हीं दोन परस्परविरुद्ध कामें दोन प्रकारच्या लोकांकडून होत असतात. अशा समाजांतील जुन्या पिढींतले किंवा वृद्ध लोक जुन्या आचारविचारांचे कट्टे भक्त असून ते राखण्याबद्दल झटत असतात; व नव्या पिढींतले किंवा तरुण लोक समयानुरूप नवीन आचारविचारांचा उपक्रम करण्यासाठीं आपली पराकाष्ठा करीत असतात. एकाचें सामर्थ्य समाजाची स्थिरता राखण्याकडे लागलेलें असतें; व दुसऱ्याचें सामर्थ्य त्याला गति देत असतें. ज्याप्रमाणें तारवांतील ओझ्यानें त्याला स्थिरता येतें व शिडानें गति मिळते, त्याप्रमाणें समाजरूप तारवावर नव्या जुन्या लोकांच्या सामर्थ्याचे उलट परिणाम घडत असून निरुपयोगी झालेल्या आचारविचारांचा लय आणि उपयुक्त अशा नवीन आचारविचारांचा प्रादुर्भाव होत असतो. समाजाच्या सुस्थितीस दोन्ही सामर्थ्ये अवश्य आहेत, व समंजस लोक उभयतांचाही प्रतिपाल करण्यास तयार असतात.

पण या सामोपचाराच्या गोष्टी ज्या समाजाच्या अंगांत कांहीं लवचिकपणा असेल त्यासच लागू पडतात. जुने लोक जरूढ लांकडाप्रमाणें किंवा दगडाप्रमाणें कठीण होऊन गेले असतील व नवीन पिढींतील लोकांच्या गरजांचा विचार करण्यास बिलकुल नाराज असतील तर वर सांगितलेल्या बिनबोभाट रीतीनें समाजाच्या स्थितींत फेरबदल होत जाणें अशक्य आहे. आमच्या समाजांत अशा

प्रकारची अवश्यकता बऱ्याच गोष्टींत दृष्टीस पडूं लागली आहे. जुन्या लोकांस आपला हेका सोडावा असें वाटत नाही, नव्यांना त्यांच्या मर्जीप्रमाणे चालतां येत नाही, जुन्यांना नवे आवडत नाही, व नव्यांना जुने आवडत नाही ! हरएक बाबतींत नव्यांचे विचार जुन्यांच्या विचारांहून अगदीं निराळे होत चालले आहेत, व आणखी कांहीं वर्षांनीं त्यांत कैवढें अंतर पडेल हें कोणासही सांगतां येणार नाही. या अंतरास आमचें पाश्चिमात्य शिक्षण कारण झालें आहे हें आम्ही कबूल करतो. पण त्याबद्दल आम्हांस बिलकुल खेद वाटत नाही ! ब्रिटिश अमलामुळे या देशांत ज्या दोन सुधारणांचा एकाएकी संगम झाला आहे त्यास एका दर्जाच्या दोन भिन्न सुधारणा म्हणण्यापेक्षां पाश्चिमात्य सुधारणेला फार पुढें गेलेली सुधारणा आणि हिंदुस्थानच्या सुधारणेला मागें राहिलेली सुधारणा म्हण्ट्यास बरें होणार आहे. आमच्या मते सुधारणेंत जातिभेद नाही, अंशभेद मात्र आहे; ज्याच्या अंतःकरणात पाश्चिमात्य विद्येचें खरे हृद्गत प्रतिविवित झालें आहे, त्यांचा आणि जुन्या लोकांचा खरा समेट होणें अशक्य आहे. पाश्चिमात्य ज्ञानरवीचे किरण ज्याच्या नेत्रपटलावर पडून ज्याच्या डोक्यांत प्रकाश झालेला नाही, त्याला अर्वाचीन विचारांचें व आचारांचें महत्त्व समजण्याचा संभवच नाही. असल्या मनुष्याचें मतांतर करण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षां त्याच्या विचाराप्रमाणे त्याला वागूं द्यावें आणि पाश्चिमात्य सुधारणेचा उपक्रम अर्वाचीनांनीं आपल्या कुटुंबांत करावा हें आम्हांस बरें दिसतें. तथापि तसा दिवस येईतोंपर्यंत जेठा माखून केवळ स्वस्थच बसावें, असें आम्हीं सांगत नाही. पूज्य वडिलांचें डोकें फिळं न देतां अथवा त्यांची अत्यंत अप्रीति करून न घेतां ज्यानें त्यानें नवीन सुधारणेचें घोडें आपल्या घरांत जितकें घालवेल तितकें घातलेंच पाहिजे ! हें अवघड काम विशेष त्रासावांचून करण्याचे दोन तीन मार्ग आहेत ते असे.

ज्यांच्यावर आईबापांचे किंवा दुसऱ्या कोणत्याही निकट आप्तांचे विशेष उपकार असतील त्यांना कृतज्ञतेमुळे त्यांस विशेष दुःखवितां येणार नाही व त्यांनीं तसें न करावें हेंच बरें. ज्या आईबापांनीं आपल्या मुलांसाठीं विशेष खस्त खाल्ली आहे; ज्यांनीं त्यांच्या विद्याभ्यासासाठीं आपल्या सुखाकडे न पहातां माया जोडून ठेविली आहे—अशा आईबापांच्या मुलांचीं मते त्यांच्या मतांहून कितीही निराळीं झालीं असलीं तरी त्यांना त्यांच्या मर्जीवाहेर विशेष जातां येणार नाही. असलीं मुलें अथवा असलै तरुण सुशिक्षित लोक हे नवीन सुधारणेचे मुख्य प्रचारक नव्हत. यांच्यानें त्या सुधारणेचा उघडपणें अंगीकार होणें अशक्य आहे. तथापि आपल्या हातून ती थोडीबहुत व्हावी अशी त्यांची उत्कट इच्छा असेल तर त्यांनीं उद्योगाच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी निमित्तानें आपला संसार दुसऱ्या ठिकाणीं स्थापावा आणि तेथें आपल्या मर्जीप्रमाणें वर्तन

करावें व त्याची वातमी दुसऱ्यांच्या तोंडून आपल्या वडिलांच्या कानीं जाऊं द्यावी ! आपणांस वडिलांकडे जाण्याचा प्रसंग आल्यास किंवा ते आपल्या घरीं आल्यास तेवढ्यापुरतें त्यांच्या इच्छेप्रमाणें वागावें, पण त्यांचा समागम सुटला कीं, फिरून आपला पूर्वक्रम सुरू करावा ! असें करणारांनीं आपणास अति प्रिय अशा ज्या एक दोन सुधारणा असतील त्यांशिवाय इतर बाबींत आपल्या वडिलांची मर्जी आपणांवर अत्यंत सुप्रसन्न राहिल अशा प्रकारचें वर्तन त्यांशीं ठेवावें. फाजील पैसा त्यांच्या हवालीं करावा; खर्च त्यांच्या विचारानें करावा; दागदागिने त्यांच्याकडून करवावे; त्यांच्याशीं ममतेचा पत्रव्यवहार ठेवावा; त्यांच्याशीं मोठ्या अदबीनें व प्रीतीनें वागावे; दुखण्याबाण्यांत त्यांची उत्तम प्रकारची बरदास्त स्वतः ठेवावी; त्यांनीं एखादें धर्मकृत्य आरंभिलें असल्यास त्याला आपल्याकडून होईल तितकी मदत करावी—अशा रीतीनें बाकी साऱ्या गोष्टींत त्यांचें मन जितकें संतुष्ट ठेवेल तितकें ठेवण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांच्या मनांतही प्रेम व कृतज्ञता उत्पन्न होऊन तुमच्या अप्रिय वर्तनाकडे कानाडोळा करण्याची किंवा त्याबद्दल तुम्हास क्षमा करण्याची इच्छा त्यांस होईल; आणि एकदां ते तसे करू लागले म्हणजे तुम्हास वातावेतानें हवें तसें पुढें सरतां येणार आहे ! एकंदरीत हें मोठें नाजूक काम आहे, व तें फार जपून केलें पाहिजे. ज्या मुलांच्या आईबापांनीं त्यांच्यासाठीं विशेष झीज सोसलेली नाही, त्यांना आपले विचार वऱ्याच सहज रीतीनें अमलांत आणतां येतात. आईबापांचा त्यांच्या कृतज्ञतेवर म्हणण्यासारखा हक्क नसतो; आणि मुलांना त्यांच्या मर्जी-विरुद्ध जाण्यास फारसें अवघड वाटत नाही, व त्यांनाही त्यांनीं तसें केल्याबद्दल फारसा विपाद वाटत नाही ! “आपण प्रीति दिली नाही तर ती आपणांस उलट मिळणार कोठून ? ” असें म्हणूस तीं आपलें समाधान करून घेतात ! पण अशा प्रकारच्या आईबापांच्या मुलांनींही आपणांस ज्या सुधारणा अत्यंत अवश्यक वाटत असतील तेवढ्याशिवाय इतर गोष्टींत त्यांचें मन बिलकुल दुखवूं नये इतकेंच नाही, तर तें जितकें सुप्रसन्न ठेवेल तितकें ठेवण्याचा प्रयत्न करावा. असें केल्यानें असलीं आईबापें उपकृत झाल्यासारखीं होऊन आपल्या मुलांचें मन दुखविण्यास फार भितात, आणि कधीं कधीं तर त्यांच्या मर्जीप्रमाणें आपणच वागूं लागतात ! एकाच कुटुंबांतल्या माणसांपैकीं कुटुंबाधिपतीचे अथवा वडिल माणसांचे अशा प्रकारचे हक्क आहेत आणि त्यांचें तऱ्हांनीं होईल तितकें संगोपन केलें पाहिजे. पण हें सारें ज्याच्या त्याच्या वडिल माणसांबद्दल झालें. समाजांतील एकंदर तऱ्हांनीं एकंदर वडिलांबद्दल कसें वागावें हा अगदीं निराळा प्रश्न आहे व त्याचें उत्तरही फार निराळें आहे ! तें लवकरच देण्यांत येईल !

आमचे दोष आम्हांला कधीं दिसूं लागतील ?

अलीकडे देशाभिमान्यांची जी एक जात निघाली आहे तिच्यापुढें इंग्रजांची किंवा दुसऱ्या कोणत्याही अर्वाचीन युरोपियन लोकांची उद्योगाबद्दल, ज्ञानाबद्दल, किंवा राज्यव्यवस्थेबद्दल प्रशंसा केली कीं तिचें पित्त खवळून जातें ! या जातवाल्यांना दुसऱ्याचा उत्कर्ष किंवा त्यांची स्तुति साहण्याचें बिलकुल सामर्थ्य नाही ! पण करतात काय विचारे ! सूर्याला सूर्य म्हटल्याखेरीज जसें गत्यंतर नाही, तसें युरोपियन लोकांचें श्रेष्ठत्व या घटकेस नाकबूल केल्यास आपले हसें झाल्यावांचून राहणार नाही, हें त्यांना पक्कें ठाऊक आहे ! तेव्हां ते काय हिकमत करितात कीं, नेटिव-युरोपियनांची तुलना करण्याची वेळ आली कीं, ते आपल्या गतवैभवाचें गाणें गाऊं लागतात ! इंग्रज लोक अंगाला रंग चोपडीत होते; इंग्रज लोक कच्चे मांस खात होते; इंग्रज लोक कातडी पांघरीत होते; इंग्रज लोकांस लिहिण्याची कला ठाऊक नव्हती; त्या वेळेस आम्ही मोठमोठाल्या हवेल्या बांधून रहात होतों; कापसाच्या किंवा लोकरीच्या धाग्यांपासून मोठ्या परिश्रमानें विणून तयार केलेलीं वस्त्रें वापरीत होतों; बैलांकडून जमीन नांगरून तींत नानाप्रकारचीं धान्यें, कंदमुळें, व फळें उत्पन्न करीत होतों; आणि रानटी लोकांप्रमाणें मांसावर अवलंबून न राहतां आपला बराच चरितार्थ वनस्पत्यांवर चालवीत होतों. यावरून मांसाहार आम्हीं अगदींच टाकला होता असें कोणी समजूं नये. ज्या गाईच्या संरक्षणासाठीं सांप्रत काळीं जिकडे तिकडे ओरड होऊन राहिली आहे, व जें संरक्षण कित्येकांच्या मते हिंदुमुसलमानांचा वेवताव होण्यास बऱ्याच अंशीं कारण होत आहे, त्या गाईचा दुखीला आम्ही प्रसंगविशेषीं समाचार घेण्यास मागेंपुढें पहात नव्हतो ! कोणी विशेष सलगीचा मित्र किंवा आप्त पाहुणा आला आणि वाजारांत ह्वा तसा जिन्नस न मिळाला म्हणजे लहानपणापासून चारा घालून व पाणी पाजून वाढविलेल्या गोऱ्याच्या अथवा कालवडीच्या मानेवर मुरी ठेवण्यास आम्हांस भीति वाटत नव्हती ! आतां येवढें खरें आहे कीं हें गोमांस रानटी लोकांप्रमाणें आम्ही हिरवें कच्चे खात नव्हतो ! तर सुधारलेल्या लोकांप्रमाणें त्यांत निरनिराळ्या तऱ्हेचे मसाले घालून व त्याला नानाप्रकारच्या फोडण्या देऊन तें अत्यंत स्वादिष्ट करून खात होतो ! मत्स्याश-

नही आम्हांस ठाऊक नव्हतें असें नाही ! कोणत्या माशाची रसई कोणत्या रीतीनें करावी याबद्दल आम्हांपाशीं फार पुरातन नियम सांपडतात ! मांसभक्षणानंतर उत्तम मद्यप्राशन केल्यावर फार मौज होते म्हणून सांगतात ! आमच्या पूर्वजांस ही ठाऊक नव्हती असें नाही ! सोमरस हा मादक पेय असो अथवा नसो ; त्याशिवाय दुसरी कसली तरी मादक पेयें येथें वहिवाटींत होती अशाबद्दल जुन्या ग्रंथांत भरपूर आधार सांपडतो. याप्रमाणे आम्ही खाण्यापिण्याच्या कामांत अगदीं पुरातन कालीं सुद्धां पुरे पटाईत होऊन गेलीं होती. लिहिण्यापुसण्यांत व कुटुंबव्यवस्थेंत आणि ग्रामव्यवस्थेंतही आम्ही अगदीं अनभिज्ञ होती असें नाही. लेखनकला आम्हांस केव्हां आली हें जरी खात्रीनें सांगतां येत नाही, तरी ती इतिहासकालापूर्वीच आम्हांस प्राप्त झाली होती असें म्हणण्यास हरकत नाही. लेखनकला अभ्युदयास आणून नीति, न्याय, नाटक, अलंकार, व्याकरण, गणित व वैद्यक इत्यादि शास्त्रांतही आमची वरीच गति झाली होती. आम्हांमध्ये उत्तम प्रकारची कुटुंबव्यवस्था व ग्रामव्यवस्था स्थापण्यांत आली असून राष्ट्र म्हणजे काय हें आम्हांस कळू लागलें होतें. आमच्यांत स्वतंत्र व मांडलिक राजे असून त्यांच्या पदरीं चतुरंग सेना असत. मोठमोठे दुर्ग वांधण्याची कला त्यांस अवगत होती. साम, दाम, दंड, भेद, इत्यादि शत्रूस वळणीस आणण्याचीं साधनें ते बारंवार उपयोगांत आणीत असत. यावरून काय दिसतें कीं, अलीकडल्या इंग्रज लोकांनीं किंवा युरोपांतील दुसऱ्या कोणत्याही लोकांनीं कितीही शेखी मिरविली तरी ज्या आम्हीं इतक्या पुरातन कालीं येवढी मोठी सुधारणा करून वसलों त्या आमच्या-पुढें त्यांची मात्रा बिलकुल चालावयाची नाही ! न चालो बिचारी ! पण या एककल्ली देशाभिमान्यांना आम्हीं असें विचारितों कीं, बाबांनीं, तुम्ही अशा प्रकारें गतवैभवाचें गाणें गाऊं लागलां म्हणजे तुमच्या पक्षाचें मंडन न होतां उलट मुंडण होतें ! इंग्रज लोक रानटी होते त्या वेळेस जर तुम्ही इतके सुधारलेले होतां, तर आतांही त्यांच्यापेक्षां अधिक सुधारलेले असायला पाहिजे होतां. पण तसे तर तुम्ही खचित नाही ! तेव्हां हें सिद्ध आहे कीं केव्हां तरी तुमच्या सुधारणेस खळ पडला असावा ; किंबहुना ती मार्गेच हटू लागली असावी ; कारण सुधारणा ही स्थिर वस्तु नाही ; ती पुढें चालेल किंवा मार्गे सरेल ! आमची सुधारणा क्षणैक निश्चल होऊन मग तिची पिछेहाट होऊं लागली असावी असें मानिल्याखेरीज ज्यांस आम्ही रानटी म्हणत होती तीं राष्ट्रे दोन हजार वर्षांच्या अवकाशांत आम्हांपुढें इतकीं कशीं गेलीं याचा उलगडा होत नाही. सुधारणेच्या शर्यतींत जे एकदां आमच्या फार पाठीमार्गे होते, त्यांनीं आम्हांस गांठले इतकेंच नाही, तर पाठीमार्गे टाकले, असें आपल्या स्थितीवरून कबूल करावें लागणें यांत आमच्या मतें प्रतिष्ठा मारण्यासारखें कांहीं नाही. “दुसरे लोक रानटी होते तेव्हां आम्ही फार सुधारलेले होतो !” असाल कदाचित्.

पुनः पुनः गत गोष्टीबद्दल मिटक्या मारीत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? आम्हांस तर असल्या निरुपयोगी प्रतिष्ठेचा मनापासून कंटाळा येतो. असल्या प्रतिष्ठेमुळे स्वदोष दिसेनासे होतात इतकेंच नाही तर आपण सर्वगुणसंपन्न आहो, आपणांस कशाचीही उणीव नाही, असे वाटू लागून उद्योग करण्याची हौस नाहीशी होते, मानसिक व शारीरिक श्रमाचा तिरस्कार येऊं लागतो, वडाईखोर नुसत्या गप्पा मारीत बसण्यांत मोठा आनंद वाटतो, आणि दिवसेंदिवस वाढत चाललेल्या दारिद्र्याचा व आपत्तीचा परिहार करण्याचा विचार देखील मनांत येईनासा होतो ! पण या आत्मवंचक व परवंचक देशाभिमान्यांचा आम्हांस जो विशेष राग येतो तो यासाठी की, आपल्या जुन्या सुधारणेची तुलना न करितां ते आपलीच सुधारणा सर्वांत श्रेष्ठ होती असें घेऊन चालून तिचे पवाडे गात सुटतात ! लिहितां वाचतां येणाऱ्या लोकांत ज्यांना दुसऱ्या देशाविषयी कमीत कमी माहिती आहे असे कोणी लोक असतील तर ते हिंदु लोक होत. त्यांना स्वतःस इतिहास लिहिण्याची अवश्यकता कधीही वाटली नाही, व लिहिण्याची अवकल आली नाही. इतकेंच नाही, तर दुसऱ्यांचे इतिहास अवलोकन करून त्यांपासून आपली सुधारणा करण्याची पर्वाही त्यांनीं कधीं केली नाही. एकंदरीत त्यांना इतिहासाचें माहात्म्यच समजलें नाही असें तरी कां म्हणूं नये ? अथवा त्यांना तें समजलें नाही यांत त्यांच्याकडे फारसा दोष नाही. इतिहास म्हणजे व्यक्तींनीं किंवा राष्ट्रांनीं केलेल्या मोठमोठ्या पराक्रमांचे वर्णन. आतां ज्या देशांतील व्यक्तींनीं किंवा व्यक्तिमुदायांनीं केव्हांही मोठमोठे पराक्रम केलेले नाहीत, ते इतिहास लिहिणार कशाविषयीं आणि वाचणार काय ? पौराणिक कालांत भारतीय आर्यांनीं जे पराक्रम केले त्यांची गाथा भारत-रामायणरूपानें व्यासवाल्मीकींनीं करून ठेविली आहे. अशाच प्रकारची ग्रीक आर्यांची गाथा होमर कवीनें रचिली आहे. पण या गाथांत काव्य आणि इतिहास यांचें इतकें संमिश्रण झालें आहे कीं, त्यांना काव्य अथवा इतिहास यांपैकीं कोणती संज्ञा द्यावी याचा संशय पडतो. शिवाय आमच्या पुराणांत धर्म व वेदांत यांचा प्रवेश होऊन त्यांचें जें एक विलक्षण पडघम झालें आहे तें पाहिजे तो पाहिजे त्या कामाला वापरतो. तथापि असल्या पुराणांचीं पारायणें करून अर्वाचीन विचारपद्धतीप्रमाणें त्यांपासून निघण्यासारखीं असतील तितकीं सारीं अनुमानें काढलीं आणि तीं एकवट केलीं तरी त्यांपासून आम्ही अगदीं सुधारणाचलाच्या शिखरास पोचलों होतों आणि त्यापुढें जाण्यास आम्हांस अवकाश राहिला नव्हता, असें सिद्ध होण्याचा कांहीं संभव नाही. आमच्या आणि ग्रीक लोकांच्या पौराणिक स्थितींत विशेष अंतर होतें असें आम्हांस आमच्या पुराणांची आणि होमरच्या काव्याची जी जुजवी माहिती आहे तीवरून वाटतें. पण पौराणिक काल उलटून गेल्यावर, ग्रीक लोकांनीं सुधारणेचे कामांत जो झपाटा मारिला त्याच्या एक चतुर्थांश झपाटाही

आमच्याने मारवला नाही. जुन्या ग्रीक व रोमन लोकांच्या राज्यविषयक कल्पना अद्यापि आम्हांत आल्या नाहीत व आम्हांस कळू लागल्या नाहीत; तेव्हां तीन हजार वर्षांपूर्वी त्या आमच्या स्वप्नांतही आल्या नसतील असे म्हणण्यास हरकत नाही. पण इतर गोष्टींत तरी आम्ही ग्रीक लोकांच्याहून श्रेष्ठ किंवा त्यांच्या बरोबरीचे होतो का ? आमच्या मते खचित नाही. त्या कालीं ठाऊक असलेल्या बहुतेक कलांत व शास्त्रांत ग्रीक लोकच सर्वांत श्रेष्ठ होते असा आमचा ग्रह झाला आहे, आणि तो साधार असेल तर जुन्यांचे वृथा प्रस्थ माजविणाऱ्यांचा आम्हांस तिरस्कार येणे स्वाभाविक नाही काय ?

पौराणिक कालांत आमची व ग्रीक लोकांची स्थिति सारखीच होती, असे म्हणण्यास हरकत नाही. वर्तमानपत्रांत अशा विषयांचा यथास्थितपणे उहापोह करतां येत नाही एवढीच नड आहे; नाही तर ग्रीक पुराणांतल्या अनेक कथा घेऊन त्यांचे साम्य दाखविले असतें; व त्यावरून त्या लोकांचे आणि आमचे आचार व विचार किती एकसारखे होते हे वाचकांच्या डोळ्यापुढे उभे केले असतें. तथापि होमरच्या महाकाव्याचा आणि वाल्मीकीच्या रामायणाचा येथें उल्लेख करण्यास हरकत नाही. या दोन महाकवींच्या मुख्य कथानकांत इतके साम्य आहे कीं युरोपियन कवींचा स्वाभाविकपणे पक्षपात करूं इच्छिताऱ्या कित्येक अर्वाचीन युरोपियन पंडितांनीं अशी शंका प्रदर्शित केली आहे कीं, रामायणाचे कथानक भारतीय कवीनें बहुधा ग्रीक कवीच्या इलिअडपासून घेतलें असावे. रामायणांत ज्याप्रमाणें रामाची सीता रावणानें हरण करून नेली, व ती लंकेहून परत आणण्यासाठीं रामानें राक्षसांशीं तुंबळ युद्ध केले; त्याप्रमाणेंच इलिअडमध्येही एका राजानें दुसऱ्या राजाची सुंदर स्त्री पळवून नेली, व ती फिरून काबीज करण्यासाठीं त्या चंचल वनितेच्या नवऱ्यानें घनघोर युद्ध केले, अशी मुख्य गोष्ट आहे. प्रधान कथानकांत एवढें साम्य दिसून आल्यावर तें एकानें दुसऱ्यापासून उचललें असावे, अशी शंका येणे स्वाभाविक आहे; आणि त्याप्रमाणें ती एका प्रसिद्ध जर्मन पंडिताला आली यांत कांहीं नवल नाही. पण अशा प्रकारच्या वादांत मूळ रचना कोणाची असावी, आणि तिचे अनुकरण करणारा कोण असावा याचा निर्णय करण्याची मोठी मारामार पडते. कथानकाच्या साम्यावाचून दुसरा पुरावा नसेल तर वाचकांच्या किंवा टीकाकारांच्या तब्यतीप्रमाणें पाहिजे त्याकडे आद्यत्व देतां येतें ! ज्या वेळेस जर्मन पंडितानें रामायण होमरपासून उतरलें असावे असें आपलें मत दिलें त्या वेळेस वाल्मीकीपासून इलिअड उतरलें असावे असें मत देणेंही तितकेंच योग्य होणार आहे, असा विचार त्याच्या मनांत कसा आला नाही कोण जाणे ! कै. ऑ. मि. जस्टिस तेलंग यांनी आपल्या मनाला हाच प्रश्न घातला; आणि पुष्कळ शोध करून असें सिद्ध करून दाखविलें

की, होमर व वाल्मीकि यांपैकीं एकांनं दुसऱ्याची प्रत किंवा नक्कल केली असें म्हणणें शक्य असेल तर ती होमरनं म्हणजे ग्रीक कवीनं केली असावी, हें विशेष संभवनीय आहे ! ज्यांना या वादाविषयीं विशेष माहिती हवी असेल, व तो करण्यांत मि. तेलंग यांनीं बुद्धीचें किती कुशाग्रत्व दाखविलें आहे पहाण्याची इच्छा असेल त्यांनीं त्यांचा “ Is Ramayana copied from Homer ? ” (रामायण होमरवरून उतरलें आहे काय ?) या नांवाचा निबंध वाचावा.

असो; प्रस्तुत विषयाच्या संवधानें ह्या गोष्टीचा आम्हीं येथें येवढ्या-साठींच उल्लेख केला कीं, पौराणिक कालांत आमचें ग्रीक लोकांशीं इतकें साम्य असतां पुढें आम्हां उभयतांत जें अंतर पडत गेलें त्यामुळें त्यांच्या व आमच्या इतिहासास पराकाष्ठेची विभिन्नता आली. कांहीं कलांत व विद्यांत अजरामर कीर्ति संपादून व त्या कलांचें आणि विद्यांचें वीं नवीन लोकांत लावून, जुने ग्रीक लोक अंतर्धान पावले ! आम्ही आमची थोडीवहुत पुंजी होती तिला घट्ट मिठी मारून काळाच्या तीव्र प्रहारांस न जुमानतां, आजपर्यंत कशी तरी प्राण-यात्रा करीत आलों ! अशा रीतीनं युगेंच्या युगें जगणें हें चांगलें, किंवा थोडींच शतकें कां होईना, पण स्वतःचें नांव अमर करून व जगाच्या इतिहासाला चांगलेंपणाचें वळण लावून नाहीसं होणें चांगलें, याचा निश्चय करणें फार कठिण आहे ! तथापि येवढें खास म्हणतां येईल कीं, आमच्या सुधारणेस खळ पडल्यापासून ज्या स्थितींत आम्ही कुजत पडलों आहों त्याच स्थितींत आम्हांस युगेंच्या युगें लोटावयाचीं असतील तर आम्हीं एकदम नाहीसं व्हावें हे इष्ट आहे ! ज्यांना कधींही चांगला दिवस येण्याची बिलकुल आशा नाहीं, त्यांनीं चैतन्याला बिलगून रहाणें हें शुद्ध पिसेपण नव्हे काय ? आम्हांस अशी दशा येऊन ठेपली आहे असें आम्ही पाहिजे तर म्हणत नाहीं, पण गेल्या दोन हजार वर्षांचा आमचा जो इतिहास आहे त्यावरून पहातां केवळ जीवरक्षणापलीकडे आम्हीं कांहींएक केलें नाहीं, असें म्हणणें भाग पडेल ! आणि पुढेंही जर अशाच रीतीनं वागण्याचा आमचा विचार असेल तर आम्ही मोठे अद्वितीय जंतु आहों असें मानिलें पाहिजे.

पुष्कळ देशाभिमान्यांस अशा प्रकारचें लिहिणें आवडत नाहीं ! पण आम्हीं त्याला काय करावें ? जी गोष्ट उघडपणें वोलून न दाखविणें म्हणजे आजमितीस मोठा अपराध करणें असें आम्हांस वाटतें, ती बोलून टाकल्यावांचून आमच्यानं राहवत नाहीं, याला आमचा काय इलाज आहे ? ज्या लोकांना आमची ही आत्मनिंदा रुचत नाहीं, त्यांनीं आम्हांस आत्मस्तुति करण्यासारखें आम्हीं गेल्या दोन हजार वर्षांत काय केलें आहे हें दाखविण्याची कृपा करावी. ज्या देशांत प्रतिवर्षीं कोट्यवधि मनुष्यप्राणी जन्मास येत आहेत व परलोकास जात आहेत,

त्या देशाच्या एखाद्या कोपऱ्यांत एखाद्या शतकांत एखाद्या व्यक्तीने किंवा लहानशा व्यक्तिसमुदायाने थोडीशी चळवळ केली तर तेवढ्यावरून येवढें विस्तीर्ण राष्ट्र वास्तविकपणे सचेतन असून त्याची प्रगति होत आहे असें म्हणतां येत नाही. चंद्रगुप्तापासून राववाजीपर्यंत जो आमचा लांबच्यालांब इतिहास आहे किंवा जो आम्ही लांबच्यालांब काळ घालविला त्यांत तोडरमल्ली, पूर्णध्या, किंवा भवभूति यांसारखे कांहीं पुरुष होऊन गेले, अथवा राजपुतान्यांतील रजपुतांसारखे किंवा महाराष्ट्रदेशांतील मराठ्यांसारखे कांहीं लढवय्ये होऊन गेले, असें सांगितल्यानें आमच्या ऐतिहासिक शून्यतेस विशेष बाध येतो असें आम्हांस वाटत नाही. खरें म्हटलें तर चंद्रगुप्तापूर्वीच आमचा राष्ट्रचंद्र मावळला होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. दोन किंवा अडीच हजार वर्षांपूर्वी ज्या प्रकारच्या राज्यविचारांनीं, धर्मविचारांनीं, व सामाजिक विचारांनीं आम्ही निगडित झालों होतो व त्या वेळीं ज्या आचारांचें आम्ही गुलाम होतो तेंच विचार व तेच आचार अद्यापि आम्हांस बहुधा आपल्या कक्षांत ठेवीत नाहीत काय ? कोणतीही सचेतन वस्तु बहुधा दोन हजार वर्षे टिकत नाही. पण टिकलीच तर तींत जमीन अस्मानाचें अंतर झाल्याखेरीज राहावयाचें नाही. पण आम्ही पहा कसे आकाशासारखे अथवा समुद्रासारखे जसेच्या तसे ! विचाऱ्या आकाशाच्या किंवा समुद्राच्या स्थितींत देखील येवढ्या कालांतरानें शास्त्रज्ञ प्रेक्षकांच्या नजरेस येण्यासारखा फेरफार होत असेल किंवा झाला असेल. पण आमच्या शोचनीय राष्ट्रस्थितींत गेल्या दोन हजार वर्षांत म्हणण्यासारखा फेरफार झाला आहे, असें बहुधा कोणाही विचारी पुरुषास म्हणतां येणार नाही ! येथें राहणाऱ्या पांच कोटी लोकांच्या जागीं दहा कोटी लोक झाले असतील, किंवा दहांचे जागीं बीस कोटी झाले असतील; सिथिन लोकांनीं आमची मानगुटी सोडली असेल तर ती मुसलमानांनीं धरली असेल, व मुसलमानांनीं ती सोडली असेल, तर ती इंग्रजांनीं धरली असेल; जेथे पूर्वी जमिनीचा एक विघा लागवडींत होता तेथें आतां कदाचित् शंभर असतील; कधीं मुसलमानांपुढें घट्ट तुमान व लांब आंगरखा घालून कांपरापासून सलाम करीत पळावें लागत असेल, तर कधीं पाटलून व बूट चढवून आणि कोट घालून त्रिलायतेच्या गोऱ्यांपुढें धावावें लागत असेल; पूर्वी मर्जीविरुद्ध कर द्यावे लागत असले, तर आतां कदाचित् ते कायद्यानें द्यावे लागत असतील; पूर्वीचें राज्यकर्तें उघड उघड पक्षपात करीत असले तर आतांचे कदाचित् न्यायाच्या पांघरुणाआड करीत असतील—पण असल्या स्थित्यंतरास स्थित्यंतर म्हणावें किंवा नाही याचा आम्हांस बराच संशय आहे. अगदीं अलीकडे लाखपन्नास हजार लोकांच्या आचारविचारांत जें अंतर पडलें आहे ते सोडून द्या. तें पडूं लागेतोपर्यंत आमचा म्हणण्यासारखा काय फेरफार झाला होता, व या घटकेस देखील सामान्य लोकांच्या स्थितींत म्हणण्यासारखा काय फरक पडला

आहे हें आम्हास कोणी समजाऊन सांगेल तर आम्ही त्याचे मोठे आभारी होऊं. 'राजा कालस्य कारणम्', राजा आई, राजा बाप, राजा करील ती पूर्वदिशा, लोक राजाचे गुलाम—ह्या ज्या आमच्या नीच राजकीय कल्पना त्या जशा रामराज्यांत होत्या तशा अजूनही कायम आहेत. ज्याला ह्याचें प्रत्यंतर पाहिजे असेल त्यानें वडोदें, इंदूर, लष्कर, हैदराबाद, म्हैसूर वगैरे पाहिजे त्या लहान मोठ्या नेटिव संस्थानांची फेरी करून तेथील जुन्या पद्धतीच्या लोकांचे विचार व आचार कसे आहेत याची वारकाईने चवकशी करावी. या संस्थानच्या शास्त्यांपैकीं एखाद्यानें आपल्या प्रजेपैकीं एखाद्याला केवळ चैनीखातर चाबकाचा खरपूस मार दिला, अथवा राखेचा तोवरा चढवून पाठीवर भला मोठा दगड दिला, किंवा प्रसंगविशेषीं एखाद्याचे नाहीं तसले हाल करून खूनही केला तरी देखील भोगणाऱ्याचे आप्त किंवा इतर लोक आपल्या स्वामीविरुद्ध उठावयाचे नाहीत ! ही आमची राजभक्ति आणि राजनिष्ठा ! धिक्कार असो आम्हाला, आमच्या राजभक्तीला, आणि आमच्या शास्त्यांला ! सारेच एका माळेचे मणि ! आजमितीस कोणत्याही नेटिव संस्थानांत ब्रिटिश पोलिटिकल एजंटच्या सान्निध्यांत असा प्रकार घडत असेल असें आम्ही म्हणत नाहीं. पण घडल्यास निदान आमचे लोक तरी आपण होऊन त्याबद्दल बोभाटा करणार नाहीत अशी आमची पक्की खातरी आहे. अशा राजभक्तांनीं परक्या लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी आपल्या देशांत येऊं दिल्या आणि एकाच्या जुलमाचें जूं निघालें नाहीं तोंच दुसऱ्याच्या जुलमाचें जूं आपल्या मानेवर घेतलें आणि आपल्या बायकांपोरांसह शतकेंच्या शतके, हवे तसले हाल सोशीत हीन दास्यावस्थेंत काढलीं यांत नवल तें काय ? ग्रीक लोकांना अशा स्थितींत एक वर्ष देखील काढवलें नसतें, मग शतकांची काय कथा ?

निबंधसंग्रह भाग २ रा.

अथवा

कै० प्रि० गोपाळ गणेश आगरकर

यांचे

सुधारकांत प्रसिद्ध झालेले राजकीय, सामाजिक

व धार्मिक विषयांवरील निवडक लेख.

किंमत १। रुपया.

हे पुस्तक रामचंद्र विष्णु फडतरे यांनी आपल्या

सुधारक प्रिंटिंग व्यूटो, सदाशिव ४५०, पुणे

मध्ये छपिले.

व

रा० रामचंद्र महादेव ठोसर यांनी सुधारक

प्रिंटिंग व्यूटोकरिता, सदाशिव ४५०, पुणे

येथे प्रसिद्ध केले.

लोकशिक्षणावर गदा

“तुमच्या हायस्कूलावर होत असलेल्या खर्चापैकीं दोन तृतीयांश खर्च तुम्ही देण्यास तयार व्हा, नाहीतर तुमचें हायस्कूल बंद केलें जाईल.” अशा अर्थाचीं पत्रें शाळाखात्याचे डायरेक्टर यांजकडून प्रत्येक जिल्ह्याचे म्युनिसिपालिटीस गेलीं आहेत; तसेंच येथील डेक्कन कॉलेजाची फी दहा रुपये केली आहे, असें म्हणतात. हा सर्व प्रकार खरा असेल, व त्याप्रमाणें आचरण करावयाचेंच, असा सरकारचा निश्चय झाला असेल, तर येथील लोकशिक्षणाची काय अवस्था होईल हें सांगतां येत नाही. आजपर्यंत आमच्या सरकारचा गर्व काय असे कीं, आम्हीं हिंदू लोकांसाठीं साऱ्या देशभर रस्ते केले, तारारयंत्रें केलीं, आगगाड्या केल्या, न्यायाच्या कचेऱ्या स्थापिल्या, लोकांच्या मालमत्तेचें आणि जिवांचें उत्तम रीतीनें संरक्षण होईल अशा प्रकारचा पोलिसांचा बंदोबस्त केला; सैन्याची उत्तम व्यवस्था ठेऊन परचक्राची भीति दूर केली; व्यापारास उत्तेजन दिलें; नाना तऱ्हेच्या धंद्यांची लोकांस ओळख करून दिली; सारांश, हिंदुस्थानास आजपर्यंत अनवगत अशी सुधारणा व शांतता त्यास दिली. पण या सर्वांपेक्षा सरकारास ज्या गोष्टीविषयीं विशेष अभिमान वाटत असे; जीमुळें आमचें पारतंत्र्य आम्हांस सहा होऊन इंग्लिश लोकांचें प्रभुत्व येथें चिरकाल असावें, असें वाटत असें; व जिच्या मदतीनें कधीं तरी आम्हांस स्वातंत्र्याचा सुदिन प्राप्त होईल, अशी आशा आमच्या अंतःकरणांत कधीं कधीं उद्भवत असे; त्या गोष्टींतून सरकार आज आपलें अंग काढून घेऊं पाहात आहे ! लोकशिक्षणाच्या कामाचा वोजा ब्रिटिश सरकारानें झुगारून दिल्यास, ब्रिटिश लोकांस आपल्या अंमलाचे पवाडे गाण्यास काय राहिलें, हें आम्हांस समजत नाही. “आम्हीं तुमचें स्वातंत्र्य नाहीसें केलें, पण त्याबद्दल पाश्चिमात्य ज्ञानाचें सारें भांडार आम्हीं तुम्हांस अर्पण केलें ” ही जी इंग्लिश लोकांची आजपर्यंतची गर्वोक्ति तिचें आतां काय होईल ? हिंदुस्थानांत आजमितीस बरेच लोक शिकून तयार झाले आहेत, व त्यांना शिक्षणाचें महत्त्व समजून आलें आहे; तेव्हां येथून पुढें जो विद्याप्रसार व्हावयाचा त्याचें काम त्यांच्या हातून करविण्याचा सरकारानें निश्चय केला असता, तर त्याबद्दल सरकारास विशेष दोष देण्यास जागा न सापडती. लोकशिक्षणावर सध्यां होत असलेला खर्च कायम ठेऊन शाळा व

कालेजें चालविण्याची जबाबदारी सरकार लोकांवर टाकतें, आणि त्यांची देखरेख फक्त आपणांकडे ठेवतें, तर 'तुम्ही सर्वथैव वावगी गोष्ट करता,' असें आम्हांस म्हणतां न येतें. पण सध्यां सरकारानें जो क्रम आरंभिला आहे तो आमच्या मतें फारच दूषणीय आहे. ज्याप्रमाणें व्यसनी लोक आपल्या व्यसनांत तदनभिज्ञास घेरावयाचें असतां कांहीं दिवस आपली पदरमोड करून त्यास आपल्या व्यसनाची चटक लावतात, व ती त्याच्या अंगीं पक्की खिळली असें दिसून येऊं लागलें म्हणजे आपला हात आखडून धरतात इतकेंच नाहीं, तर आपल्या खर्चाचा बोजाही त्यावर लावूं लागतात, तसा प्रकार या विद्याव्यसनाच्या संबंधानें सरकारानें आरंभिला आहे. प्रथम मोठ्या खर्चाचीं शाळाखातीं प्रत्येक इलाख्यांत स्थापलीं; कनिष्ठ, मध्यम व वरिष्ठ प्रतीच्या शाळा घातल्या; त्यांत लोकांनीं आपलीं मुलें धाडावीं म्हणून कोठें त्यांस अगदीं फुकट व कोठें क्षुल्लक फीवर शिकविण्याचा प्रघात घातला; पगारी विद्यार्थ्यांच्या जागा निर्माण केल्या; वक्षिसें लाविलीं; परीक्षा घेण्यासाठीं युनिव्हर्सिटीचा स्थापिल्या; ठिकठिकाणीं लहान लहान पुस्तकालये केलीं; —याप्रमाणें लोकशिक्षणाची लोकांस गोडी लागण्यास्तव होण्यासारखे सारे उपाय करून ते त्याचा आस्वाद चाखूं लागताहेत नाहीं तों त्यांतून आमचें सुधारलेलें सरकार आपलें अंग सर्वांशीं काढूं पहात आहे इतकेंच नाहीं, तर त्याकडे होत असलेला बराच खर्चही कमी करूं पहात आहे, हें आमचें केवढें दुर्भाग्य होय ? व यामुळें सरकारास तरी केवढा धोका बसण्याचा संभव आहे ? वाचकहो, ही सर्व चलविचल ब्रह्मदेशांत चालूं असलेल्या लढाईमुळें व वायव्यप्रांतावर अफगाणिस्थानाच्या वाजूनें परचक्र येऊं नये, म्हणून ब्रिटिश सैन्य वाढविण्यांत आल्यामुळें जो खर्च वाढला आहे, त्यामुळें होत आहे, असें समजणें जरूर आहे. कोणत्याही खात्याचा खर्च कमी न करतां वरील गोष्टी करतां याव्या, म्हणून लॉर्ड डफरीन यांनीं इन्कमटॅक्स (प्राप्तीवरील कर) पुनः बसविला, मिठावरील कर वाढविला, व दुष्काळनिवारणार्थ बसविलेल्या कराचें सारें उत्पन्न वरील कृत्याकडे लावून दिलें, तरी त्यांचा खर्च भागत नसल्यामुळें, ही काटकसरीची धाड शाळाखात्यावर येऊं पहात आहे, हें उघड आहे. ब्रह्मदेशावर स्वारी करून तो खालसा करण्याचा निश्चय झाला, तेव्हां सरकारानें जे लेख प्रसिद्ध केले त्यांत असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला होता की, ब्रह्मदेश जिंकण्यास व खालसा करण्यास फार झाले तर तीस लाख रुपये लागतील ! पण तो एकदां खालसा होऊन ब्रिटिश राज्याचा घटकावयव झाला, म्हणजे त्यासंबंधानें हिंदुस्थानावर खर्चाचा भार पडणार नाही, इतकेंच नाहीं, तर उलट हिंदुस्थानच्या खजिन्यास ब्रह्मदेशापासून मदत होऊं लागेल ! ही गोष्ट घडून येण्याची आशा आतां उरली नाही ! ब्रह्मदेशाशीं आरंभिलेला संग्राम, वायव्यदिशेचा बंदोबस्त, आणि रुप्याचा उतरलेला भाव—यांमुळें हिंदु-

स्थानचा खर्च सहा कोटींनीं वाढला आहे. पैकीं सुमारे तीन साडेतीन कोटी रुपये इन्कमटॅक्स, मिठावरील वाढलेला कर, व इतर किरकोळ बाबी यांतून भागविला जात आहे. बाकी उरलेले दोन अडीच कोटी रुपये कोठून काढावे, अशी पंचाईत पडल्यामुळे, प्रत्येक इलाख्यावर नवीन खंडणी वसवावी असा वेत करून, हिंदुस्थान सरकारनें मुंबई सरकारास असें पत्र लिहिलें आहे कीं, चालूं वर्षांत “ तुम्हांकडून मुख्य सरकारास एकोणीस लाख रुपये मिळाले पाहिजेत. हे उभे करण्यासाठीं तुम्ही पाहिजे ती काटकसर करा, नवीन कर बसवा, शाळांची फी वाढवा; सारांश तुम्हांस वाटेल तें करा; पण तुमच्याकडून एकोणीस लाखांची कुमक झालीच पाहिजे ! व तेथून पुढें इलाख्याच्या उत्पन्नाचा विवक्षित भाग तुम्हांकडे ठेऊन बाकीचें सारें उत्पन्न मुख्य सरकार आपले ताब्यांत घेईल; व तुमच्याकडे जो भाग ठेवायाचा तो कमी अधिक करण्याचा अधिकारही मुख्य सरकाराकडे राहील. इंपीरीअल उत्पन्न व इंपीरीअल खर्च आणि प्रांतिक उत्पन्न व प्रांतिक खर्च—असा विभाग करणें बरोबर नाहीं. कसेंही झालें तरी ज्या गोष्टींबद्दल मुख्य सरकार जबाबदार आहे त्यांचा खर्च कसा तरी भागविलाच पाहिजे. त्याअर्थी तो खर्च भागविल्यानंतर उरेल तेवढा पैसा प्रांतिक खर्चाकडे लावणें योग्य आहे. ज्या प्रांतिक सरकारांस आपापल्या प्रांतांत विशेष सुधारणा करावीशी वाटत असेल त्यांनीं ती करण्यास्तव हवे तितके पैसे उत्पन्न करावे. पण त्या सर्वांनीं ही गोष्ट लक्षांत घरावी कीं, मुख्य सरकारास लागेल तेवढा पैसा पुरविणें, हें त्यांचें मुख्य कर्तव्य आहे. हिंदुस्थानामुळे इंग्लंडांत होणारा सात आठ कोटींचा खर्च, सैन्याचा खर्च, मोठमोठ्या व्यापारी कंपन्यांस जें व्याज पोहोंचविण्याचा सरकारानें पत्कर घेतला आहे त्याचा खर्च, आणि अशाच प्रकारचे इतर खर्च मुख्य सरकाराकडून होतात; आणि ते केल्याशिवाय राज्य-शकट सुरळित चालण्याचा संभव नाहीं. सवत्र हे खर्च भागविल्यावर जेवढी शिल्लक उरेल तेवढीच प्रांतिक सरकारांच्या ताब्यांत ठेवता येणार आहे.” या नवीन तत्त्वाचा अर्थ असा होतो कीं, मुख्य सरकारानें पाहिजे तसा खर्च करावा; तो पुरविण्याचा मक्ता प्रांतिक सरकारांनीं आपणांकडे घ्यावा; आणि तो निभण्यास्तव लोकांवर हवे तेवढे कर बसवून त्यांस असंतुष्ट करण्याचें अपयश मुख्य सरकाराकडे न जाऊं देतां आपल्याकडे घेण्यास तयार असावे ! या अनियंत्रित व अप्रशस्त व्यवस्थेचा अथवा अव्यवस्थेचा आरंभ झाला नाहीं तोच प्रांतिक सरकारांवर खर्चाच्या जबरदस्त गोण्या पडूं लागून अत्युपयोगी खात्यांचा खर्च कमी करण्यास सुरवात झाली आहे. दुर्दैवानें ही व्यवस्था कायम होईल तर पुढें काय काय प्रकार पहावे लागतील, त्यांची आज कल्पना मुद्धां करवत नाहीं ! राज्यविस्तार शक्तीवाहेर गेला, आणि उत्पन्नाचा बहुतेक भाग लष्करी खात्याकडे अडला जाऊन, न्याय, लोकशिक्षण वगैरे अत्यावश्यक कामांकडे दुर्लक्ष होऊं लागलें

म्हणजे राज्यास उतरती कळा लागल्याचीं चिन्हे दिसूं लागलीं असें आजपर्यंतच्या इतिहासावरून सिद्ध झालें आहे. अलीकडे सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांत लोकशिक्षणा-विषयीं पराकाष्ठेची आस्था दाखविली जाऊन, त्याच्यासाठीं अधिक अधिक खर्च करण्याची प्रवृत्ति पडूं लागली आहे. कनिष्ठ प्रतीचें शिक्षण तर सर्वांस फुकटच मिळावें, म्हणजे त्याचा सारा खर्च सरकारी उत्पन्नांतून व्हावा, असा वाद चालू आहे, आणि तो करणारांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. ज्या देशांतील बहुतेक लोकांस लिहितां वाचतां येत आहे, त्या देशांत त्या संबंधानें अशा हालचाली सुरू आहेत. आमच्या देशांत दाट अज्ञानतिमिर जिकडे तिकडे पसरलें आहे. काँग्रेस ही लोकांची प्रतिनिधीसभा नव्हे, असें प्रतिपादणाऱ्यांचा मुख्य मुद्दा असा आहे कीं, ज्या देशांतील शेंकडा पंचाणव लोकांस लिहितां वाचतां येत नाहीं, त्यांना काँग्रेससारख्या सभांचें महत्त्व समजण्याचा मुळींच संभव नाहीं; म्हणून लोकांत शिक्षणाचा बराच प्रसार होईतोपर्यंत असल्या काँग्रेसींपासून फायदा न होतां नुकसान होण्याचा संभव आहे. तसेंच प्रांतिक कौन्सिलांत व गव्हर्नर-जनरलाच्या कौन्सिलांत लोकनियुक्त सभासद असूं नयेत, असें ज्यांचें म्हणणें आहे तेही तसें न करण्यास लोकांचें अज्ञान हेंच कारण दाखवितात. असें असून गरीब विचाऱ्या शाळाखात्याचा खर्च अविचारानें कमी करणें हें अगदीं उचित नाहीं. या खात्याचा खर्च कमी करणें म्हणजे उत्पन्नाचा झरा बंद करण्यासारखें होय, याचा सरकारानें नीट विचार करावा. काटकसर करणें जरूर असेल तर ती दुसऱ्या खात्यांत करावी. ती शाळाखात्यांत केल्यानें लोकांचें आणि सरकाराचे पुढें पराकाष्ठेचें नुकसान होणार आहे. यासंबंधाची ओरड थेट पार्लमेंटपर्यंत पोचवून सरकारी उत्पन्नाचा विवक्षित भाग लोकशिक्षणाकडे अव्याहत लाविला जाईल, असें पार्लमेंटानें हिंदुस्थान सरकाराकडून बंधन करून घेतलें पाहिजे.

देवता

“व्याघ्रादि हिंस्र पशूंस देवतांची कल्पना आहे किंवा नाहीं हें सांगवत नाहीं. पण असलीच तर त्यांच्या देवता पर्वतांच्या गुहांत दिवसां पडून राहणाऱ्या, रात्रीं भक्ष्य मिळविण्यासाठीं गोठचांवर, मेंढवाड्यांवर, व कळपांतून चुकून मागे राहिलेल्या व इकडे तिकडे भटकणाऱ्या गैरसावध हरणावर व गार्हस्थ्यशीवर हल्ला करणाऱ्या, तीव्र दाढांच्या, प्रचंड सामर्थ्याच्या, व प्रखरनखायुद्धाच्या स्व-प्रतिमा असतील,” असें एका ग्रीस देशांतील मूर्तिपूजेचा तिरस्कार करणाऱ्या ग्रीक तत्त्ववेत्त्याचें म्हणणें आहे. प्रस्तुत लेखांत या तत्त्ववेत्त्याप्रमाणें या देशांतील विचित्र मूर्तिपूजेवर टीका करण्याचा इरादा नाहीं. मनुष्यास देवतांच्या कल्पना प्रथम कशा सुचूं लागतात; पुढें त्यांची अभिवृद्धि कशीं होत जाते; आणि अखेरीस त्यांचा लय कसा होतो, हें मात्र येथें सांगावयाचें आहे. ज्याप्रमाणें व्यक्तिमात्रास बाल्यावस्थेंत कित्येक विलक्षण कल्पना खऱ्या भासात असून, पुढें जसा त्यांचा लोप होत जातो, त्याप्रमाणें मनुष्यजातीच्या बाल्यावस्थेंत कित्येक विलक्षण कल्पनांचा उद्भव होऊन, पुढें ज्याप्रमाणें तीं ज्ञान आणि अनुभव यांची वृद्धि होत जाते, त्याप्रमाणें त्या मागे पडत जाऊन त्यांच्या ठिकाणीं शुद्धतर कल्पनांचा संभव होतो. तात्पर्य, मनुष्यांच्या विवक्षित स्थितींत त्याला विवक्षित कल्पना सुचल्या पाहिजेत, हें तत्त्वदृष्ट्या कबूल करणें भाग आहे. आणि म्हणून जे एका स्थितींतून पार पडून दुसऱ्या स्थितींत गेले असतील, त्यांनीं आपल्या पहिल्या स्थितींत असलेल्या व्यक्तीस मूढ म्हणणें किंवा त्यांच्या कल्पनांची विटंबना करणें बरोबर नाहीं. एखाद्या वाटोळ्या दगडास शेंदूर फासून त्यापुढें बकरीं मारणें; किंवा संगमरवरी पाषाणाची सुंदर मनुष्याकृति करून तिला पीतांबर नेसविणें, दागिने घालणें, पंच पक्कानांचे प्रतिदिवशीं नैवेद्य दाखविणें; व रात्रीं निजण्यासाठीं शय्या करून ठेवणें; अथवा ज्या मंदिरांत कोणत्याही प्रकारचा प्रत्यक्ष प्रार्थनाविषय पुढें ठेवण्यांत येत नाहीं अशा मंदिरांत मांड्या घालून किंवा गुडघे टेंकून आणि डोळे मिटून साक्षात् किंवा परंपरेनें निर्विकार व निर्गूढ अशा परब्रह्माची उपासना व चिंतन करणें; अथवा कोणत्याही मंदिरांत पाय न ठेवतां घरच्या घरीं एकांत स्थानीं विचारमग्न होऊन, विश्वाचा अफाट पसारा आणि आपले संकुचित बुद्धिसामर्थ्य हीं पुढें उभीं राहणें आणि आपणास विश्वाच्या दृश्य

स्वरूपापलीकडे वधीही जातां येण्याचा संभव नाही, विश्वाचें आदिकारण कांहीं तरी असलें पाहिजे अशी खात्री झाली तरी जोपर्यंत ज्ञानप्राप्ति इन्द्रियावलंबी आहे तोपर्यंत त्यांच्या द्वारे जेवढें व जसलें ज्ञान मिळेल तेवढ्यांतच समाधान करून घेतलें पाहिजे; त्यापलीकडे भरारी मारणें, व मला जगदादिकारणाचें खरें ज्ञान झालें आहे, असें म्हणणें हा बुद्धीचा भ्रम किंवा आग्रह आहे असें वाटणें; — हे सारे निरनिराळ्या स्थितींत मनुष्यांच्या हातून घडणारे धर्माचार आणि त्याला सुचणारे धर्मविचार आहेत. कोणतीही लहान मोठी जड वस्तु, वनस्पति, प्राणि, किंवा निराकार देवता यांपैकी कोणाचेंही पूजन मनुष्य करीत असला तरी त्याच्या सर्व प्रकारच्या पूजनांत एक गोष्ट साधारण असते ती ही कीं, ज्या वस्तूची तो पूजा करीत असतो ती वस्तु निदान त्यावेळीं तरी त्यास आपणाहून विशेष प्रबळ आणि आपलें हित किंवा अहित करण्यास समर्थ अशी आहे, असें तो मानीत असतो, यांत शंका नाही. कोणत्याही वस्तूस देवता कल्पून तिचें पूजन करण्यांत, तिनें केलेल्या उपकारावद्दल आभार प्रदर्शित करावे, असा एक हेतु असावा, व अमुक अपकार करूं नये, अशासाठी तिची प्रार्थना करावी, असा दुसरा हेतु असावा. याहून कोणत्याही पूजकास आपल्या उपासनेचा आधारभूत तिसरा हेतु दाखवितां येईल असें वाटत नाही. सारांश, 'देवता' आणि 'पूजा' या शब्दांवरोवर एका बाजूस सामर्थ्याधिक्य आणि दुसऱ्या बाजूस वलहीनता; एका पक्षीं मनोरथ परिपूर्ण करण्याची शक्ति आणि दुसऱ्या पक्षीं उपकार करून घेण्याचें आणि अपकार टाळण्याचें औत्सुक्य दिसून येतात. हा सिद्धांत ज्यांनीं या संबंधानें विशेष विचार केला नसेल त्यांस सहसा मान्य होण्यासारखा नाही. तथापि तो खरा आहे, अशी खात्री पुढील विस्तृत विवेचनावरून झाल्याशिवाय राहणार नाही.

देवता अनेक प्रकारच्या आहेत. जळीं, काष्ठीं, व पाषाणीं देवता भरल्या आहेत. जिवंत झाडांत व जनावरांच्या शरीरांत अनेक देवतांचा संचार होत आहे. सारांश, अशी कोणतीही वस्तु नाही कीं जी देवता होऊं शकणार नाही, किंवा जिला कोणीतरी देवता करून सोडिलेलें नाही. सृष्टींतील सचेतन व अचेतन पदार्थांचे ठाई प्रबल पुरुषांचे गुण कल्पून त्यांस देवता मानूं लागणें हा देवतोत्पत्तीचा एक प्रकार; व प्रबल पुरुषांसच जिवंतपणीं आणि मरणोत्तर देव कल्पून त्यांचें पूजार्चन करणें हा देवतोत्पत्तीचा दुसरा प्रकार. नद्या, पर्वत, ग्रह, तारे, धाव्ये, हत्यारे, वगैरेंची पूजा; तसेंच वेल, वड, उंबर, तुळस यांची पूजा; पुनः गाय, बैल, साप, हनुमंत, व गरुड यांची पूजा या देवतोत्पत्तीच्या पहिल्या प्रकारांत येतात; राम, कृष्ण, गणपति, ज्ञानदेव, देव मामलेदार, अवकलकोटचे स्वामी, यांच्या पूजा देवतोत्पत्तीच्या दुसऱ्या प्रकारांत येतात. या दोन देवतोत्पत्ती एका पाठीमागून एक होतात, असा नियम नाही; त्या समकालीनही असतात. त्यांत मुख्य भेद हा आहे कीं, पहिल्या प्रकारच्या देवतोत्पत्तींत मनुष्यांच्या गुणाचा

आरोप मनुष्येतर वस्तूवर होत असतो; दुसऱ्या प्रकारच्या देवतोत्पत्तींत मनुष्यच देव बनून जातो ! प्रस्तुत निबंधांत मनुष्यास देव बनविण्याची प्रवृत्ति कशी पडते, हें सांगायचें आहे. हें सांगतांना हिंदुस्थानांतील लोकांशिवाय इतर लोकांची उदाहरणेंही देण्यांत येणार आहेत. त्यांवरून असें दिसून येईल कीं, धर्म-संबंधानें आमच्या लोकांत जशा विचित्र कल्पना आहेत तशा इतर लोकांतही आहेत; व ज्याप्रमाणें उत्तरोत्तर आमच्या धर्मकल्पना शुद्ध होत गेल्या त्याप्रमाणें इतरांच्याही होत गेल्या व चालल्या आहेत.

प्रथम ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे, कीं मनुष्य आपल्या वन्यावस्थेंत किंवा प्रथमावस्थेंत वन्याच अंशीं अप्रबुद्ध प्रशूसारखा असतो. ज्याप्रमाणें परिचयांत नसलेली एखादी विलक्षण वस्तू या पशूंनीं पाहिली म्हणजे ते बुजतात, आणि घाबरून जातात, त्याप्रमाणेंच असाधारण वस्तूच्या दर्शनानें वन्य मनुष्याची स्थिति होते. त्याला ती वस्तू अमानुष किंवा दैविक वाटूं लागते. रानटी लोक आपल्या-हून बुद्धीनें, चातुर्यानें, व बलानें श्रेष्ठ अशा मनुष्यासच देव म्हणतात असें नाहीं; अपरिचित पण विलक्षण निर्जीव वस्तूसही देव मानणें ही त्यांच्या मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ति असते. उत्तर अमेरिकेंतील इंडियन लोकांनीं कांहीं विलक्षण वस्तु किंवा पुरुष पाहिला, कीं तिला किंवा त्याला ते देव किंवा पिशाच्च म्हणतात ! वेचुआना जातीच्या लोकांनीं जहाज कधीं पाहिलें नसल्यामुळें, जेव्हां त्यांपैकीं दोघांस कांहीं इंग्रजांनीं आपल्या गलबतावर नेलें, तेव्हां ते आश्चर्यानें थक्क होऊन असें म्हणूं लागले कीं, 'ही वस्तु मनुष्यकृत नसावी, ही स्वयंभू असावी, ही खचित देव आहे !' रानटी लोकांत 'देव' ही संज्ञा त्यांस न समजणाऱ्या वस्तूस, व ज्या पुरुषाच्या शक्तीचा त्यांस तर्क होऊं शकत नाहीं अशा पुरुषास, लावण्यांत येते. **फिजियन** लोकांचा आणि **युरोपियन** लोकांचा प्रथम समागम झाला तेव्हां **फिजियन** लोक छापण्याच्या यंत्रांस आणि तीं चालविणाऱ्या युरोपियन लोकांस देव म्हणूं लागले ! राजाला देव म्हणणें हा प्रघात सर्वत्र अवगत आहेच. **शिवाजी** शिवावतार होता, असें मानणारे गृहस्थ आपणांस या क्षणीं पाहिजे तितके सांपडतील ! **मालगासकी** लोकांस जी नवीन व उपयोगी गोष्ट दिसेल तीस ते देव म्हणतात. रेशीम, तांदूळ, नाणीं, गडगडाट, वीज, भूकंप हे सारे त्यांचे देव होत ! पूर्वज व नुकताच मेलेला राजा हेही त्याच कोटींत येतात ! पोथ्यांला नमस्कार घालण्याचा मक्ता आमच्याकडेच आहे असें नाहीं; हे लोकही पुस्तकांस देवाप्रमाणें भजतात ! मखमालीस हे लोक ईशतनय मानतात ! याप्रमाणें असाधारण वस्तूस व मनुष्यास देव मानणाऱ्या लोकांचीं अनेक उदाहरणें देतां येतील, पण तसें करण्यास येथें जागा नाहीं. ज्यांना तीं हवीं असतील त्यांनीं प्रसिद्ध इंग्लिश तत्त्ववेत्ता जो हर्वर्ट स्पेन्सर त्याचा **प्रिन्सिपल्स ऑफ सोशियॉलजी** नामक ग्रंथ पहावा. या तत्त्ववेत्त्याच्या इतर ग्रंथांप्रमाणें

हा ग्रंथही विद्वत्तेची आणि विचाराची अनुपम खाण आहे; व सुधारकाच्या द्वारे त्याची ओळख आमच्या लोकांस करून द्यावी, असा आमचा मानस आहे. प्रस्तुत निबंध वरील ग्रंथाच्या एका अध्यायाच्या आधाराने लिहिण्यास आरंभ केला आहे.

असो; वर जी उदाहरणे दिली आहेत त्यांवरून काय दिसून येईल की, रानटी लोक आपल्याहून श्रेष्ठ असा मनुष्य दिसला की त्याला देव म्हणू लागतात. हे श्रेष्ठत्व अगदीं स्वल्प असले तरी चालते. तोडा जातीच्या लोकांत बहुशः गवळ्यांकडे उपाध्यायत्व किंवा धर्माधिकारित्व असते; तेव्हां अर्थातच ते आपणांस देव समजतात. जर यांपैकी एखाद्या पवित्र गवळ्यास कोणी असे विचारील की, “कांही, उपाध्यायबोवा, तुम्ही सूर्याची पूजा करीत असतां काय ?” तर त्यावर तो छातीला हात लाऊन असे उत्तर देईल की, “अस्मादिक त्या सूर्याची पूजा कशासाठीं करतील ? इतर गरीब लोकांनीं पाहिजे तर ती करावी. सूर्यासारखेच आम्हीही देव आहो; व सूर्याप्रमाणे इतरांनी आमची पूजा केली पाहिजे !” तेव्हां ‘ब्राह्मणं कुलदैवतं’ या सूत्रांत ब्राह्मणाच्या जागी ‘दोहक’ असा शब्द घातल्यास, ते सूत्र तोडा लोकांस अत्यंत स्वीकरणीय होईल असे वाटते. मध्य अमेरिकेंतील टालटिक प्रांतांतल्या इंडियन लोकांविषयी माँट-गोमरी असे लिहितो की, हे लोक आपल्या देव मानलेल्या वृद्ध मनुष्यावर एका तऱ्हेचा पोषाख चढवून, त्याची एका खोपट्यांत स्थापना करतात, व त्या ठिकाणीं जाऊन ते त्याची पूजा करतात. आपापल्या शेतांतील फळे वगैरे नैवेद्य म्हणून त्याला अर्पितात; आणि त्याच्या समोर आपल्या पूर्व संप्रदायाप्रमाणे एका प्रकारचे धर्मविधि करतात !

यावरून काय झाले की अज्ञानावस्थेत मनुष्यास आपल्यापेक्षां किंचित् श्रेष्ठ अशा व्यक्तीविषयीं येवढी भीति उत्पन्न होऊन त्याची पूजा आरंभावी असे वाटू लागले तर तो मेला असतां त्याचे पिशाच्च अधिक भीतिप्रद वाटून त्याला देऊळ बांधावे, प्रति दिवशीं, प्रति मासीं, किंवा प्रति वर्षीं त्याला देणें द्यावे, आणि जेणेकरून त्याची मर्जी आपणावर सुप्रसन्न राहील, अशा प्रकारचे उपाय करावे असे वाटणें, हें किती साहजिक आहे बरें ? आपणांमध्ये जो प्रचंड श्राद्धविधि माजला आहे त्याचे सर्व बीज या वृत्तींतच आहे. गतासु झालेल्या आप्तांच्या पिशाचांनीं आपणांवर कुपित न होतां, आपली कृपादृष्टि सदैव चालू ठेवावी, आणि पोरवाळांस त्रास देऊं नये, हें सारें श्राद्धविधीच्या आणि पितृतर्पणाच्या बऱ्याच भागाचें गुह्य आहे. तेव्हां आजच्या निबंधापासून ही गोष्ट लक्षांत ठेवायाची की, देवतात्वाचें पहिलें पितृकत्व श्रेष्ठ मनुष्याकडे येते; म्हणजे श्रेष्ठ देवता बनतो.

देवतोत्पत्ति

तेविसाव्या अंकांत प्रबल मनुष्य ह्यातीत असतां व मरणोत्तर देवतात्वाप्रत कसा पावतो, हें दाखविलें आहे. आज सामान्य प्रबल मनुष्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्या प्रकारचे पुरुष जिवंत असतां व मेल्यावर देवाप्रमाणें गणले जातात, हें दाखवावयाचें आहे.

हा किंवा अशा प्रकारचे दुसरे लेख वाचतांना वाचकांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, आजमितीस सुधारलेल्या राष्ट्रांतील अत्यंत बुद्धिवान् व सुशिक्षित मनुष्यांमध्ये परमेश्वराविषयी जी कल्पना दृढ होऊन बसली आहे ती मनुष्यांच्या सर्व प्रकारच्या स्थितींत त्यांना असते, किंवा होती, असें सिद्ध करून देण्यास पुरावा नाही. उलट ही कल्पना हळू हळू अस्तित्वांत आली आहे, असें दाखविण्यास पुष्कळ प्रमाणें आहेत. जो अनादि, जो अनंत, जो सृष्टीचें आदिकारण, जो सर्वगामी व सर्वज्ञ, जो निर्गुण व निराकार, ज्याच्या इच्छामात्रेंकरून कोट्यवधि ब्रह्मांडें उत्पन्न होतात आणि लयास जातात; जो सर्व सूक्ष्म वस्तूंहून सूक्ष्म व स्थूल वस्तूंहून स्थूल; जो अग्नीनें दग्ध होत नाही, शस्त्रांनीं तुटत नाही, वायूनें शोषत नाही आणि बुद्धीस ज्याचें खरें स्वरूप गम्य होण्याचा संभव नाही—अशा एका सृष्टिचालक जगदात्म्याची कल्पना मनुष्यास फार काळानें व पुष्कळ विचारानंतर प्राप्त झाली आहे. व अजूनही ज्या देशांत व ज्या लोकांत जगदादिकारणाचें अशा प्रकारचें स्वरूप ग्राह्य झालें आहे, त्या देशांत व त्या लोकांतही अशा देवास देवाधिदेव किंवा अशा ईशास परमेश मानण्याचा प्रघात आहे. तात्पर्य काय कीं, जे आपणास एकेश्वरवादी म्हणवितात त्यांच्या मनांतून सुद्धां अनेक देवतांची कल्पना अद्यापि समूळ नाहीशी झालेली नाही. विचारदृष्ट्या ज्यांना अशा प्रकारचें एकेश्वरी मत पसंत झालें आहे, पण देशांतील अनेक देवतांवरील ज्यांचा भरंवसा उडालेला नाही, व मूर्तिपूजेचें वैरूप्य ज्यांच्या मनांत पूर्णपणें बिंबलेलें नाही, ते असें म्हणतात कीं ज्या अनेक देवतांचें सामान्य लोक पूजार्चन व उपासना करतात त्या देवता मुख्य देवाच्या किंवा परमेश्वराच्या विभूति किंवा अंश होत. ज्याप्रमाणें नद्यांचें उदक परंपरेनें समुद्रांत जाऊन मिळतें, त्याप्रमाणें या अनेक देवतांची उपासना मुख्य देवाप्रत जाऊन पोहोचते—किंबहुना चंचल मनास स्थैर्य उत्पन्न करण्यासाठीं निर्गुण परमेश्वराचीं हीं सगुण

रूपें कल्पून त्यांची आराधना करण्याचा प्रघात पडला आहे. ही व्यवस्था मूढ जनासाठी आहे, पण ज्या अर्थी तीत दूषणीय असें कांहीं नाहीं त्या अर्थी विद्वानांनीं सुद्धां तिचें अवलंबन करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. त्यांनीं तसें न केलें तरी चालणार आहे; कारण खऱ्या ईशस्वरूपाचें ज्ञान त्यांना झालेलें असतें. पण तसें असलें तरी मूर्तिपूजेनें त्यांस कोणत्याही प्रकारचा कमीपणा येतो असें नाहीं. बुद्धि प्रसन्न असेल तेव्हां निर्गुण परमेश्वराची आराधना करावी; कोणत्याही कारणानें ती व्यग्र झाली असेल तेव्हां, किंवा सासात्य लोकांस उदाहरण घालून द्यावयाचें असेल तेव्हां, निर्गुण परमेश्वराची एखादी सगुण मूर्ति पुढें ठेऊन तिची उपासना करावी. या प्रकारें विद्वानांनीं द्विप्रकारक उपासनाक्रम ठेविला असतां अविद्वानांस चांगलें वळण लागत राहून विद्वानांची धर्मश्रद्धाही क्षीण होण्याचा संभव राहणार नाहीं. अशा प्रकारचें मूर्तिपूजेचें मंडन अनेकांस नापसंत होऊन, त्यांनीं थेट निराकार परमेश्वराशिवाय दुसऱ्या कोणासही भजावयाचें नाहीं, व अन्य देवतांच्या अंगी देवतात्व मानायाचें नाहीं, असा निर्धार करून तदनुरूप धर्मस्थापना करण्याचा यत्न केला आहे, पण अद्यापि तो कोणत्याही देशांत पूर्णपणें तडीस गेलेला नाहीं, असें मानण्यास अनेक आधार आहेत. ख्रिस्ती धर्मांत मुसलमानी धर्मांत, बौद्ध धर्मांत, सारांश एकेश्वरी मतापर्यंत जाऊन धडकलेल्या कोणत्याही प्राचीन किंवा अर्वाचीन लोकांच्या धर्मांत कशा तरी प्रकारची मूर्ति-पूजा अद्यापि थोडीवहुत तरी दृष्टीस पडते ! तात्पर्य काय कीं, पुष्कळांचा विचार जरी निराकार परमेश्वरापर्यंत जाऊन पोहोंचला आहे, तरी तो अद्यापि हवा तितका दृढ झाला नसल्यामुळें, त्यांच्या धर्मचारांतून मूर्तिपूजा पुरतेपणीं निघत नाहीं ! यावरून काय सिद्ध होतें कीं, मनुष्यास साकार देवाची कल्पना आधीं सुचते, आणि निराकार देवाची कल्पना मागून येते; अगोदर पुष्कळ देवतांवर विश्वास असतो, पुढें तो एकीवर गोळा होतो; प्रथम जड पूजा-द्रव्यांनींच देवता प्रसन्न करून घेतां येतील असें वाटत असतें, पुढें मानसिक पूजा पुरे आहे असें वाटूं लागते. सारांश, अनेकत्वानंतर एकत्वाची, स्थूलानंतर सूक्ष्माची, जडानंतर चिद्रूपाची, साकारानंतर निराकाराची, इंद्रियगोचरानंतर अतींद्रिय ज्ञानाची, व्यक्तानंतर अव्यक्ताची, व गम्यानंतर अगम्याची कल्पना मनुष्याच्या अधिकाधिक विकास पावत जाणाऱ्या बुद्धीस येणें, हेंच अत्यंत स्वाभाविक आहे. ज्याप्रमाणें लहानमोठ्या भोंकांच्या चाळणी घेऊन धान्य पुनः पुनः चाळलें असतां अगदीं निवडक दाणे मात्र शेवटच्या चाळणींत राहतात; किंवा सोन्यारुप्याची अगदीं बारीक तार काढावयाची असली तर ती एकाहून एक लहान अशा भोंकांतून निघते, त्याप्रमाणें मनुष्याच्या विचाररूप चाळणींत तेहतीस कोटी देव आणि त्यांविषयीं अगणित कल्पना हजारां वर्षे चाळण्यास घातल्या असल्यामुळें, त्याचा अखेर परिणाम असा झाला आहे कीं, तेहतीस कोटी

देवता आणि त्या संख्येच्या वर्गाइतक्या त्याविषयी कल्पना यापैकी फक्त एकी-
 शिवाय बाकीच्या साऱ्या चाळांत सांपडून गेल्या आहेत ! ज्या एकीची अशी
 दुर्दशा झाली नाही ती निर्गुणनिराकारादि विशेषणांनीं वर वर्णिलेली परमेश्वराची
 कल्पना होय. विचारवृद्धीबरोबर मनुष्यांच्या धर्मकल्पना जशा बदलत जातात
 तशा त्यांच्या अन्यविषयक कल्पनाही फिरत जातात. पदार्थविज्ञान, रसायन,
 वैद्यक, वनस्पतिशास्त्रीय, प्राणिशास्त्रीय, न्याय वगैरे सर्व शास्त्रांत असेच
 फेरफार होत गेले आहेत. मनुष्यांची विचारशक्ति विशेष विकास पावलेली नसते
 तोपर्यंत त्यांस कार्यकारणांचा बिनचूक निश्चय करतां येत नाही. कोणत्याही दोन
 संलग्न किंवा पूर्वोत्तर गोष्टींपैकी पहिलीस दुसरीचें कारण आणि दुसरीस
 पहिलीचें कार्य, असें मानण्याची त्यांची स्वाभाविक प्रवृत्ति असते. पालीचें कुच-
 कुचणें, घुवडांचें रडणें, मांजरांचें आडवें येणें, विधवांचें दर्शन होणें, ताऱ्यांचें
 पडणें, चंद्राभोवतीं खळें होणें, इंद्रधनुष्य दिसणें वगैरे गोष्टींचें अनिष्टत्व, आणि
 स्वप्नांत साप दिसणें, सवत्स स्त्री किंवा गाय समोर येणें, भारद्वाजाचें दर्शन
 होणें, व्यक्तिभेदाप्रमाणें उजवा किंवा डावा डोळा लवणें, कोणाचें आकस्मिक
 येणें आणि त्याचवेळीं येणाराचें नांव निघत असणें वगैरे गोष्टींचें इष्टत्व—हीं
 मोठ्या विचारानें स्थापित झालीं आहेत, असें कोणासही म्हणता येणार नाहीं
 तथापि सर्व ठिकाणच्या अज्ञान लोकांत अशा प्रकारचे चांगलेवाईट ग्रह विशेष
 स्थितींत होत असतात, आणि अनेक वर्षे त्यांचा अंमल चालत असतो. अशा
 प्रकारचे खोटे कार्य—कारणसंबंध नाहीसे होऊन त्यांच्या जागीं खरे संबंध
 स्थापित होणें हें ज्ञानवृद्धीचें फल होय. **न्यूटननें** यच्चावत् परमाणूस लागणारा
 गुरुत्वाकर्षणाचा धर्म स्थापित केल्याबरोबर सर्व ज्योतिःशास्त्रावर एकदम उजेड
 पडल्यासारखा झाला. घन, द्रव, आणि वायु या तीन स्थिति प्रत्येक जड पदार्थास
 भार आणि शीतोष्ण यांच्या साहाय्यानें आणिता येणार आहेत, घेवढा सिद्धांत
 प्रस्थापित झाल्यापासून पदार्थविज्ञानांत केवढी क्रांति झाली आहे ? रसशोषक
 असे एक प्रकारचे अत्यंत सूक्ष्म कोष प्रत्येक वनस्पतीचे व प्राण्याचे आद्य घटक
 आहेत, असें दिसून आल्यापासून वनस्पतिशास्त्रीयकांत व प्राणिशास्त्रीयकांत केवढा
 फेरफार झाला आहे ! आपल्या जुन्या वैद्यांनीं सर्व रोगांचीं कारणें त्रिदोषांपासून
 उत्पन्न होतात, असें सिद्ध करण्याचा केलेला प्रयत्नही अशा प्रकारचाच होता. या
 सर्व उदाहरणांवरून काय दिसतें की, प्रत्येक शास्त्रांत कारणें निश्चित करून
 त्यांची संख्या होईल तितकी कमी करावी, व त्यांपासून पुढील सर्व कार्ये ठरीव
 नियमाप्रमाणे घडून येतात, असें स्थापित करावें—अशा व्यासंगांत मनुष्यांची
 बुद्धि आज हजारों वर्षे गढून गेली आहे; आणि या परिश्रमाचें फळ जसें इतर
 विषयांत तसें धर्मविषयांतही तिला आलें आहे. ज्याप्रमाणें अलीकडे जड सृष्टीच्या
 शास्त्रीय विचारांत गुरुत्वाकर्षण ठाम होऊन गेलें आहे, त्याप्रमाणें धर्मविचारांत

सर्वशक्तिमान् व सर्वज्ञ अशा एका परमेश्वराची कल्पना दृढ होऊन गेली आहे किंवा जात आहे.

यावरून असें दिसून येईल कीं, अनादि कालापासून मनुष्यमात्रास अशा प्रकारच्या ईशशक्तीचें यथार्थ ज्ञान आहे, असें जें अनेक श्रद्धालूंचें फार जुनें व आग्रहाचें म्हणणें आहे तें साधार नाही. मनुष्यांनीं निरनिराळ्या स्थितींत अनेक प्रकारच्या देवतांवर भरंवसा ठेविला आहे, आणि सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान् परमेश्वराची जी कल्पना त्यांनीं केली आहे, ती अखेरची आहे. ही कल्पना त्यांच्या मनांत येण्यापूर्वी ज्या अनेक देवतांस ते भजत होते त्यांपैकीं कांहींची कल्पना त्यांना पराक्रमी पुरुषांपासून करतां आली. या पराक्रमी पुरुषांत पूर्वकालीं राजे लोक विशेष पराक्रमी असत. रानटी लोकांचें धुरीणत्व किंवा नृपतित्व ज्याच्या अंगीं असाधारण धैर्य, निश्चय, चातुर्य, व कष्टालुत्व असतें त्यासच प्राप्त होऊं शकतें. यामुळें, व एकदां राज्यपद प्राप्त होऊन बरीच सत्ता हातीं आल्यामुळें, अशा स्थितींतला राजा इतरापेक्षां हरेक गुणांनीं फारच मोठा दिसूं लागतो. असें होऊन एकदां एका पक्षास प्रतिष्ठा मिरविण्याची, आणि दुसऱ्या पक्षास लीनतेनें वागण्याची, खोड लागली म्हणजे पहिला पक्ष कोणत्या गुणास हक्क सांगेल, व दुसरा कोणत्या प्रकारच्या दास्याचरणास तयार होईल, हें सांगतां येणार नाही. अज्ञान, अविचारी, व भेकड लोकांनीं राजास मातापितरांहून अधिक मान द्यावा यांत कांहींच नवल नाही. आजमितीस युरोपांतील सुधारलेल्या कांहीं देशांत असा प्रकार घडत आहे. राजास मातापितरांइतका मान देणें हें अज्ञान लोकांच्या राजनिष्ठेचें अगदीं पहिलें कलम होय ! यापुढें त्यांची मजल फार जाते. अज्ञान लोक आणि स्वार्थसाधू स्तुतिपाठक राजासारख्या अद्वितीय व्यक्तीची स्तुति करूं लागले म्हणजे कोठपर्यंत जातील, हें सहसा सांगतां येणार नाही. हे लोक राजास देवाचा अंश, देवाचा मुलगा, देवाचा लाडका आप्त, देवाचा पिता, आणि साक्षात् देव करून टाकतात ! राजा पाऊस पाडतो, राजा विजा चमकवितो, राजा समुद्र आटवितो, राजा चंद्रसूर्यास ग्रहण लावतो, राजा रोगांच्या साथी आणतो आणि त्या नाहींशा करतो; राजा सांगेल तें केलें पाहिजे व मागेल तें दिलें पाहिजे; राजाबरोबर सती जाणें यांतच जीवितसाफल्य व परमार्थसाधन आहे; राजासाठीं आत्महत्या करून घेतली असतां देवयोनि प्राप्त होऊन स्वर्गलोकीं देवसमुदायांत देवांगनांबरोबर निरंतर विवाह करतां येतो, व अमृतसेवनानें अमरत्व संपादितां येतें—अशा प्रकारच्या विलक्षण कल्पना अल्प काळांत रूढ होऊन जातात ! ते जिवंतपणीं राजास नवस करूं लागतात; त्याच्या दर्शनास येऊं लागतात; रोग दूर होण्यासाठीं त्याच्या पादाभिस्पर्शाविषयीं आतुर होतात; त्याला कौल लावतात; त्याला देवऋषी समजतात; आणि त्याचें

स्नानोदक तीर्थ समजून शुद्ध होण्यासाठी तें प्राशन करण्याविषयीं उत्कंठ होतात ! जिवंत राजाविषयीं अशा कल्पना झाल्या असल्या, आणि त्यांतल्या त्यांत तो बराच पराक्रमी असला म्हणजे मग तो मेल्यावर त्याला किती भ्यावें, त्याविषयीं आपली दृढ निष्ठा प्रदर्शित करण्यावद्दल काय करावें, आणि त्याला किती भजावें असें मुग्ध लोकांस होऊन जातें ! त्यांच्या समजुतीप्रमाणें जो जिवंतपर्णीच देव असतो, तो मरणोत्तर महादेव होतो ! मग काय विचारतां ? जिवंत राजापेक्षा मेलेल्या राजाची विशेष आराधना करण्याचा प्रघात पडूं लागतो ! वरिष्ठ योनीप्रत पावलेल्या राजांचीं देवळें बांधलींच पाहिजेत; प्रत्येक दिवशीं त्यांची पूजा करून त्यांस नैवेद्य अर्पण केलेच पाहिजेत; कोणतेंही महत्कृत्य करणें झालें कीं त्यांचें स्मरण केलेच पाहिजे; विवाहादि मंगलकार्ये निर्विघ्नपणें तडीस जाण्यासाठीं त्यांची प्रार्थना करून त्यांस खुप राखण्यासाठीं आपल्या समजुतीप्रमाणें मनुष्याचे, जनावराचे, शिजविलेल्या अन्नाचें, किंवा कोरड्या धान्याचें आणि नारळाचे तरी बळी दिलेच पाहिजेत; सारांश, कोणतेंही महत्कृत्य करावयाचें झालें तरी अशा रीतीनें अस्तित्वांत आलेल्या देवांचें साहाय्य मागितल्याशिवाय व त्यांची प्रार्थना केल्याशिवाय तें करूं लागण्याचा संभव नाहीसा होतो ! पुढें जो जो श्रद्धा अधिकाधिक होत जाते तो तो बारीक सारिक गोष्टींतही देवाचें स्मरण व चिंतन करण्याचा प्रघात पडूं लागतो. निजतांना, उठतांना, बसतांना, जेवतांना, ढेकर आली असतां, शिक आली असतां, जांभई आली असतां, पागोटें पडलें तर, कांस सुटली तर, ठेंब लागली तर, मुलें उपजल्यावर, स्त्रिया उपवर झाल्यावर, लहान किंवा थोर पुरुष अथवा स्त्री मेल्यावर, शेताची कापणी करणें झाल्यास, मुलास पाटीवर बसविणें झाल्यास, घरांतून बाहेर पडावयाचें असल्यास—सारांश कांहींही झालें असतां किंवा करावयाचें असतां खऱ्या भाविकाला देवास नमस्कार करून त्याची कृपा संपादिल्याखेरीज पाऊल टाकण्याची सोय नाहीशी होते ! अशा प्रकारच्या देवांच्या प्रकृतींत आणि मनुष्यांच्या प्रकृतींत म्हणण्यासारखें अंतर नसतें ! मनुष्यास सुखदुःख होत असतें, कामक्रोधादि वासनांचा मनुष्याप्रमाणें त्यांचे ठाईही वास असतो. मनुष्याप्रमाणें तेही युद्धं करतात, स्त्रीसक्त असतात, विश्वासघात करतात, खून करतात, ऐपआराम भोगतात, सोमरस पितात, लुगडीं नेसतात, नथा घालतात; दुखणेकरी होतात, वैद्याचे घरीं जातात आणि काढे घेतात; त्यांना जखमा लागतात; आणि अमर असून कधीं कधीं ते मरतात, किंवा निजधामास जातात ! त्यांपैकीं कांहीं उदार, कांहीं परोपकारी, कांहीं दांडगे, कांहीं क्रूर, कांहीं खोडकर, कांहीं ' शिनळ ', कांहीं एकस्त्रीव्रत, कांहीं बहुपत्नीक, कांहीं दासी-पुत्र आणि कांहीं कोष्टी, सोनार, सुतार, शिल्पी, चितारी, गवयी, झाडू, मोत-हार, गाडीवान व बागवान असतात ! सारांश ज्याप्रमाणें या मर्त्य लोकांत

त्याप्रमाणे देवलोकात थाट आहे ! कांहीं कमी नाही ! आणि कां कमी असेल ? या आमच्या पृथ्वीवरचेच प्रबल पुरुष, राजे, वैद्य, सुवर्णकार, चित्रकार, शिल्पज्ञ, विद्वान, योद्धे, भविष्यज्ञ, हेच मरणोत्तर देव होऊन जात असल्यामुळे त्यांनीं आपला ऐहिक स्वभाव किंवा प्रकृति सर्वथैव टाकावी हें कांहीं संभवत नाही; किंवा तसें करणेंही शक्य असलें तरी ज्या आम्हीं अत्रस्थ मर्त्यांनीं त्यांच्या आयुष्यक्रमाची कल्पना करावयाची त्या आम्हीं आमच्या इंद्रियांचे व मनाचे जे धर्म आहेत त्यांच्या बाहेर कसें जावें ? आमच्या देवांच्या आणि महादेवांच्या कल्पना, आमचे आचार, आमचे विकार, आणि आमचे विचार यांवरच अवलंबून असल्या पाहिजेत. कल्पनातुरगींवर आरोहण करून तिला कितीही भरधांव सोडिली तरी अंतर्बाह्येंद्रियविषयांस सोडून ती कोठें जाणार ? ज्ञानेंद्रियांनीं व कर्मेंद्रियांनीं ज्या विषयांचें ज्ञान होतें त्या विषयांपैकीं लहानांस थोर करणें, तुटलेल्यांस जोडणें, दूरांस जवळ करणें, कुरूपांस सुरूप व सुरूपांस कुरूप करणें, सचेतनांचा व अचेतनांचा अन्योन्यांशीं किंवा ज्यांचा त्यांशीं मिलाफ करून नवीन तिरस्करणीय किंवा रमणीय सृष्टि निर्माण करणें हें काय तें कल्पनेचें काम होय. कल्पना झाली तरी फक्त इंद्रियांच्याच द्वारे ज्या विषयांचें ज्ञान होत असतें त्यांच्या बाहेर जाऊं शकत नाहीं. तिनें पाहिजे तेवढी घडामोड करावी; पण नवीन विषय उत्पन्न करणें हें तिचें काम नव्हे. सारांश, धार्मिक लोक पाहिजे तें म्हणोत, आमच्या देवता येथील प्रबल पुरुषांच्या, राजांच्या, वैद्यांच्या, कारागिरांच्या, किंवा योद्ध्यांच्या कल्पनेनें काढलेल्या मुळाहून कदाचित् कांहींशा श्रेष्ठ अशा प्रतिमा आहेत, व अशा प्रतिमा काढण्याची संवय तिला लागण्यास मनुष्यांतील स्वकुलांतील पूर्वज-पूजेचा प्रघात कारण झाला आहे, असें कबूल करणें भाग आहे. आणि म्हणून सर्व धर्मकल्पनांच्या आणि देवतांच्या मुळास स्थूलमानानें पूर्वजपूजा आहे, असें म्हटल्याशिवाय कोणाही विचारी पुरुषास राहवणार नाहीं.

अथ आचारप्रकरणम्

पूर्ण एकांताशिवाय स्वेच्छाचार नाही. दोन मनुष्य एकत्र आले कीं एकांते दुसऱ्याशीं कसें वागावें, असा प्रश्न उत्पन्न होतो; आणि त्या दोहोंत ज्या प्रकारचा संबंध असेल तदनुसार त्यांचें एकमेकाशीं वर्तन होतें. पण कसेंही झालें तरी मनुष्य एकटा असतां तो ज्याप्रमाणें वागूं शकेल त्याप्रमाणें त्याला दुसऱ्यासमक्ष कधींही वागतां येत नाहीं. दुसऱ्याच्या सांनिध्यामुळे स्ववर्तनांत जो भेद करावा लागतो त्यास येथें सामान्यपणें आचार किंवा आचारपद्धती म्हटलें तरी चालेल. समाजांत अनेक प्रकारच्या व्यक्तींशीं व्यवहार करावयाचा असल्यामुळे, या आचारपद्धतीस विलक्षण प्रकारचें बहुविधत्व आलें आहे. राजाप्रजा पतिपत्नी; बहिणभाऊ; स्वामिसेवक; गुरुशिष्य; अग्रणीअनुयायी; ग्राहकविक्रेता; श्रेष्ठकनिष्ठ—असे समाजघटकांत अनेक प्रकारचे संबंध असतात; आणि या संबंधानुरोधानें स्थापित झालेल्या आचारनियमांप्रमाणें आजपर्यंत एकाचें दुसऱ्याशीं वर्तन होत आलें आहे. हे आचारनियम केवळ चिरस्थायी असतात असें नाहीं. देशकालमानाप्रमाणें त्यांत फेरफार होत जातात. तथापि ते कशातरी प्रकारचे असल्याखेरीज कोणताही समाज चालावयाचा नाही. समाज म्हणजे एकाहून अधिक व्यक्तींचा समुदाय. असा समुदाय चालू राहण्यास्तव त्याच्या घटकांचें अन्योन्यांशीं जें वर्तन व्हावयाचें त्याचे कसले तरी नियम असलेच पाहिजेत. अशा नियमांशिवाय समाजाची कल्पनाच अशक्य आहे. हें म्हणणें केवळ मनुष्यसमुदायासच लागू आहे असें नाहीं. मनुष्याहून बुद्धीनें, शरीरानें, सामर्थ्यानें बऱ्याच अंशीं कमी अशा समाज करून राहणाऱ्या चतुष्पादांत, पक्ष्यांत, व सूक्ष्म कीटकांत सुद्धा हे आचारनियम दिसून येतात. श्रेष्ठाला वचकणें, बरोबरीच्यांशीं सामना करणें, कनिष्ठावर चालून जाणें, आवडत्याला कुरवाळणें, संकटावस्थेंत शरण जाणें, व कोणी 'उपकार केला असतां कृतज्ञता प्रदर्शित करणें—हे आचाराचे प्रकार खालच्या प्रतींच्या प्राण्यांतसुद्धा कमी अधिक प्रमाणानें सांपडतात हे सर्वास ठाऊक असेलच. तेव्हा ते मनुष्यसमाजांत सांपडतात, यांत कांहीं नवल नाही. ज्याप्रमाणें कसल्यातरी दोऱ्याशिवाय निरनिराळे मणि एकत्र होऊन माळ व्हावयाची नाही, त्याप्रमाणें कसल्यातरी समाजबंधनाशिवाय समाज चालावयाचा नाही. वशा

तरी प्रकारचीं समाजाचारबंधनें स्थापित झाल्यानंतर, त्यांपासून समाजास विशेष वळण लागणारीं धर्मबंधनें व राज्यबंधनें उत्पन्न होतात, व या तिहींनीं मिळून समाजास पुष्कळच वळकटी येते; पण धर्मबंधनांशिवाय किंवा राज्य-बंधनांशिवाय वेडावाकडा समाज अस्तित्वांत यावयाचा नाही असें नाही. आफ्रिका, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया यांच्या कांहीं भागांत असे समाज पाहण्यांत आले आहेत कीं, त्यांत सामान्य आचारबंधनांशिवाय समाजघटकांस एकत्र राखण्यास दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारचीं बंधनें नाहीत. जुन्या राष्ट्रांत राहणाऱ्या आम्हा जुन्या लोकांची अशी समजूत आहे, की सामाजिक, धार्मिक, व राजकीय या तीन प्रकारच्या बंधनांशिवाय समाजघटना होऊं शकणारच नाही. पण ही आमची चूक आहे. ज्यांना कोणत्याही प्रकारचे धर्माचार आणि राज्याचार बिलकुल ठाऊक नाहीत, असे या क्षणीं पृथ्वीच्या पाठीवर पुष्कळ रानटी लोक आहेत. पण हें मात्र खरें आहे कीं, ज्या समाजांत धर्मबंधनें व राज्यबंधनें दिसूं लागलीं आहेत, त्या समाजांत आचारबंधनें दिसत नाहीत, असें मात्र कधीहि होत नाही. 'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र बन्धिः' या न्यायाप्रमाणें जेथें धर्म व राज्य दृष्टीस पडतात, त्या ठिकाणीं सामाजिक आचारपद्धति दृष्टीस पडलीच पाहिजे. परंतु ज्याप्रमाणे अग्नि असेल तेथें धूर असलाच पाहिजे असें म्हणतां येणार नाही, त्याप्रमाणें सामाजिक आचारपद्धति स्थापित झाली असेल तेथें धर्म आणि राज्य या संस्था अस्तित्वांत आल्या असल्याच पाहिजेत असें म्हणतां येणार नाही. मुलाशिवाय आईवापें असतील, पण जनकजननीशिवाय संतानोत्पत्तीचा संभव नाही. धर्माचार आणि राज्याचार यांची सामान्य आचारांपासून उत्पत्ति होते, आणि ज्याप्रमाणें सृष्ट्यनुक्रमानुरोधानें प्राण्यांच्या जाती होत असतां, ज्यांच्या शरीरात पृष्ठवंशास्थि (पाठीचा कणा) अस्तित्वांत आणण्यासारखे पदार्थ असतात त्यांस कसलीहि रूपें येत गेलीं तरी, त्यांत पाठीचा कणा हा दृष्टीस पडावयाचाच असें मासे, साप, पाखरें, व गायी-म्हशी वगैरे प्राण्यांच्या शरीररचनेवरून स्पष्ट दिसतें, त्याप्रमाणें समाजास कोणत्याहि प्रकारचीं स्थित्यंतरे प्राप्त झालीं तरी त्यांत सामाजिक आचारांची छाया पडल्याशिवाय रहात नाही. या सामाजिक आचारांहून आद्यतर किंवा पुराणतर असा दुसरा कोणताही आचार नाही; व यांपासून उत्पन्न झालेले इतर आचार कितीहि मंदावत किंवा क्षीण होत गेले तरी सामाजिक आचार नाहीसे होत जाण्याचा संभव नाही. उलट यांपासून निघालेल्या आचारांस क्षीणता येत जाईल तसतशी यांची वृद्धिच होत जाण्याचा संभव आहे; आणि आजपर्यंत असेंच होत आलें आहे. समाजास जसजशी उन्नतावस्था येत जाते, तसतशी त्यांतील धर्माचारांस आणि राज्याचारांस शिथिलता येत जाते, हें अनेक देशांच्या व समाजांच्या इतिहासावरून सिद्ध करून देतां येण्यासारखें आहे. पण कोणत्याही देशाच्या इतिहासावरून असें

दाखवितां येणार नाहीं कीं, धर्माचार आणि राज्याचार शिथिल होत गेले म्हणून त्यांच्याबरोबर सामाजिक आचारांचीहि तीच वाट झाली. फार झालें तर येवढेंच दाखवितां येईल कीं, ज्ञानवृद्धीनें व ज्ञानप्रसारानें कोणत्याही समाजास उन्नतावस्था प्राप्त होऊन त्यांतील वेडेपणाच्या धर्माचारांचा व राज्याचारांचा लोप होत चालला, तर त्याबरोबर सामाजिक आचारांस सुस्वरूप येऊं लागतें व ते विशेष सभ्य आणि सुखावह असे होतात.

मनुष्यांची वन्यावस्था सुटत जाऊन त्यांची सुधारणा होऊ लागणें म्हणजेच त्यांमध्ये धर्म आणि राज्य या संस्थांची स्थापना होणें होय. या संस्थांची प्रथमावस्था केवळ आचारमय असते; म्हणजे मनुष्यांच्या आद्य धर्मपद्धतींत व राज्यपद्धतींत विवक्षित आचारांशिवाय दुसरें कांहीं नसतें. समाजांत जो पुरुष चातुर्यानिं, धैर्यानिं, व शरीरसामर्थ्यानिं इतरांहून श्रेष्ठ असतो तो प्रथम त्यांचा राजा होतो, आणि पुढे देव होतो, हें मागें एकदा सांगितलेंच आहे. अशा रीतीनें राजत्वाप्रत व देवत्वाप्रत पावलेल्या व्यक्तीच्या हयातींत किंवा त्याच्या मरणोत्तर त्याशीं वागण्याच्या ज्या पद्धति त्यास राज्याचार व धर्माचार म्हणतात. अनेक युगें जो राजा असतो तोच देव असतो; पण कालांतरानें राजेपणापासून देवपण वेगळें होतें, आणि राजपूजा व देवपूजा निराळ्या होतात. परंतु प्रथम राजत्व आणि देवत्व एकाच व्यक्तींत असल्यामुळें, तीं निराळीं झालीं तरी राजास आणि देवास भजण्याच्या पद्धति किंवा आचार एकसारखेच असतात. ज्याप्रमाणें राजाला राजवाडा त्याप्रमाणें देवाला देऊळ; राजाला वंदन त्याप्रमाणें देवाला वंदन; राजाला करभार द्यावयाचा, तसा देवाला करभार द्यावयाचा; शेतांतील उत्पन्नाचा पहिला भाग ज्याप्रमाणें राजपदीं अर्पण करावयाचा त्याप्रमाणें तो देवपदीं अर्पण करावयाचा; राजाला चोपदार तसे देवाला चोपदार; राजाला पालखी तशी देवाला पालखी; राजाला मुकूट, दागिने, चौऱ्या, तसें देवालाही; राजाभोंवतीं मंत्रिगण तसा देवाभोंवतीं पूजकगण; ज्याप्रमाणें राजास स्तुतिपाठक असावयाचे, त्याप्रमाणें देवासही असावयाचे; ज्याप्रमाणें राजाच्या संतोपासाठीं बळी पडण्याची हौस त्याप्रमाणें देवाच्या संतोपासाठींही प्राणत्याग करण्याची हौस; —सारांश, पूर्वावस्थेंतील मनुष्यें राजा आणि देव यांच्यांत फारसा भेद समजत नाहीत, आणि म्हणून त्यासंबंधानें त्यांचें जें वर्तन असतें त्यांतही फारसा भेद असत नाही. राजांच्या स्वाऱ्यांचा थाट आणि देवांचे छबिने यांत म्हणण्यासारखा भेद दिसत नाही. वाद्यें वाजताहेत, भाट गुण गाताहेत, लोक नमस्कार घालताहेत, वायका खिडक्यांतून लाह्या व रेवड्या फेंकताहेत—वगैरे प्रकार ज्याप्रमाणें राजाची स्वारी निघाली असतां होतात, त्याप्रमाणें कोणत्याही

देवाची पालखी निघाली असतां होतात; आणि हा प्रकार ज्याप्रमाणें या देशांत दृष्टीस पडतो, त्याप्रमाणें याच्याच तोडीचे जे जपान, चीन, तुर्कस्थान वगैरे देश आहेत त्यांतही दृष्टीस पडतो, आणि पूर्वी ग्रीस, इताली, स्पेन, फ्रान्स, जर्मनी, इंग्लंड वगैरे देशांतही दृष्टीस पडत असे. अर्थात् देशपरत्वेन राजास आणि देवास पूज्यता दाखविण्याची ही पद्धति किंचित् निराळी असते व आहे, हें सांगावयाला पाहिजे असें नाहीं. पण सर्वत्र तिचें तत्त्व एकच आहे. ज्याप्रमाणें देवाच्या देवळांत पाहिजे त्याला प्रवेश करण्याची परवानगी नाहीं, त्याप्रमाणें राजवाड्यांतही पाहिजे त्याचा प्रवेश होण्याचा संभव नाहीं. ज्याप्रमाणें देव गुरवांच्या ताब्यांत, त्याप्रमाणें राजा मंत्र्यांच्या ताब्यांत. अद्यापि कित्येक ठिकाणीं कांहीं राजे आहेत ते असे कीं त्यांचें दर्शन लोकांस सहसा व्हावयाचें नाहीं. आमच्या इकडील पडदानशीन स्त्रियांप्रमाणें आफ्रिकेंतील कांहीं राजे पडद्याच्या आड बसून, किंवा जुन्या शिवालयाच्या गाभाऱ्यासारख्या एखाद्या अंधाऱ्या कोठडींत आपणास कोंडून घेऊन, तेथून भेटण्यास आलेल्या लोकांशीं मंदस्वरानें स्वतः किंवा दुभाषाच्या द्वारें थोडेंसे बोलतात ! देवळांत गेलें असतां देवास जी प्रार्थना करावयाची असेल ती साष्टांग प्रणिपात केल्याशिवाय जशी करण्याची सोय नाहीं, त्याप्रमाणें पूर्वपद्धतीच्या राजास भेटण्यास गेलें असतां जमीनीपर्यंत लवून दहापांच मुजरे ठोकल्याशिवाय आणि गुडघे टेकून तोंडाला पदर लावल्या-शिवाय ' ब्र ' काढण्याची सोय नाहीं ! जीं जाड प्रकरणें असतात त्यांना मर्त्यांस स्वतः उत्तर देण्यांत कमीपणा वाटत असल्यामुळे, भेटणाऱ्यानें दुभाषाकडे तोंड करून बोलावें, त्यानें ' जी जी ' करीत ' सरकाराकडे ' तोंड करून त्याचा प्रतिध्वनि उठवावा, आणि मग सरकारांनीं तोंडांतल्या तोंडांत कांहींतरी गुळ-मुळावें, आणि मग दुभाषेबोवोनीं त्यांतील धरवतील तेवढे शब्द व वाक्यें धरून तीं भेटीस आलेल्या गृहस्थांपुढें वठवावी ! ही राजेपणाची ऐट आणि हा राजकीय आचारांचा थाट ! याचेंच अनुकरण राजाच्या सरदारांनीं आपल्या खालच्या लोकांशीं, आणि त्यांनीं त्यांहून खालच्या लोकांशीं करावयाचें ! तिकडे धर्मसंबंधा-नेंही तसाच प्रकार. जो कोणी धर्मगुरू किंवा शंकराचार्य किंवा परमहंस असेल तो एखाद्या देवतेचा काय तो दास; इतरांस तो साक्षात् देव. आणि अशी अधिकार-परंपरा पंचांगसांग्या गांवजोशापर्यंत किंवा श्राद्धभटापर्यंत असावयाची !

अशा प्रकारें राज्य आणि धर्म या संस्थांच्या पूर्वावस्थेंत आचारांस काय तें प्राधान्य असतें. जो त्याप्रमाणें वागेल तो राजनिष्ठ आणि धर्मनिष्ठ, आणि त्यावरच राजा आणि देव प्रसन्न ! ज्याचें तदनुसार वर्तन नसेल त्यास जवर दंड ! ज्यांनीं एकदोन पिढ्यांच्या मागील राजदरबारें पाहिली असतील, त्यांना वरील लेखांत किती तथ्य आहे, हें दिसून येणार आहे. धर्मसंबंधीं या प्रकारची

यातायात जे आमच्यासारखे पाश्चिमात्य शिक्षणानें वरेच निगरगट्ट झाले आहेत त्यांना फारशी पीडा देत नाही; पण जे पहिल्या पद्धतीचे आहेत त्यांचा श्रावणी-सारख्या कवायतीपासून होणारा जाच अद्याप विलकुल कमी झालेला नाही, व त्यांस तो 'जाच' असे वाटतही नाही ! येथल्याप्रमाणेंच पूर्वी युरोपियन लोकांतही धर्माचारांची अशीच गर्दी व सक्ती असे; आणि आतांही आफ्रिकेंतील व अमेरिकेंतील कांहीं अर्धवट सुधारलेल्या लोकांत ती दृष्टीस पडते. हवाई बेटांत टाबू नांवाचा उत्सव कांहीं दिवस होत असतो. त्या प्रसंगी पुढें लिहिल्याप्रमाणें व्यवस्था होत असते.

“ हा उत्सव सुरू असतां या बेटांत किंवा त्याच्या आसमंतांतील प्रदेशांत कोठेंही चूल पेटविण्याची किंवा दिवा लावण्याची सक्त मनाई असते. तसेंच कोणीही पाण्यांत होडी घालतां कामा नये, किंवा स्नान करतां कामा नये, असा प्रतिबंध असतो. तसेंच ज्या मनुष्यास देवळांत जावयाचें असेल त्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही मनुष्यास आपल्या घराच्या दारावाहेर पडण्याची मनाई असते. तसेंच कोठेंही कुत्रें भोंकतां कामा नये, की डुक्कर डुरकतां कामा नये, की कोंबडा आरवतां कामा नये, असा प्रतिबंध असतो. याप्रसंगी या बेटांतील लोक कुत्र्यांचीं आणि डुकरांचीं तोडे बांधतात, आणि कोंबडीं वगैरे घरगुती पाखरें भोंपळ्यांच्या वाळलेल्या छकलांखालीं कोंडून घालतात, किंवा फडक्यांनी त्यांचें डोळे बांधतात.”

हे एक रानटी लोकांच्या धर्माचाराचें उदाहरण झालें. सुधारलेल्या यूरोप-खंडांतही थोड्या वर्षांपूर्वी अशीच स्थिति होती. सेंट कोलंबेनस याची आज्ञा अशी आहे की, “ जो कोणी मंतरलेला पाव गमावील त्याला एक वर्षाचें प्रायश्चित्त; जो त्यास डोंगळा किंवा मुंगी लागू देईल त्याला सहा महिन्यांचें; जो त्यास लाल होऊं देईल त्याला वीस दिवसांचें; जो त्याला अवमानानें पाण्यांत झुगारून देईल त्याला चाळीस दिवसांचें; कोठ्याच्या हलकेपणामुळें ज्याकडून तो ओकून पडेल त्याला वीस दिवसांचें; पण जर आजारीपणामुळें तो वर येईल तर फक्त दहा दिवसांचें. तसेंच जो कोणी आशीर्वचन होत असतां 'तथास्तु' म्हणण्यास चुकेल, किंवा जो जेवतांना बोलेल, किंवा जो चमच्यावर अथवा धाकट्या भावानें लावलेल्या कंदिलावर (ख्रिस्ताचा) क्रूस काढण्यास विसरेल त्याला सहा फटके दिले पाहिजेत.”

हा पाश्चिमात्य धर्माचार आणि ही त्याच्या उल्लंघनास सांगितलेली शिक्षा—यांचा विचार करतां, आमच्या येथें जीं शेंकडों व्रतें अस्तित्वांत आली आहेत, व ज्यांच्या भंगाबद्दल नानाप्रकारचीं प्रायश्चित्तें सांगितली आहेत, तीं पाहून त्यांविषयीं आपणास वाटत असलेला तिरस्कार किंचित् कमी होईल, यांत कांहीं

संशय नाही. निरनिराळ्या देशांतील व निरनिराळ्या स्थितींतील लोकांच्या सामाजिक, धार्मिक, व राजकीय आचारांविषयी माहिती मिळवून त्यांचा शांतपणे विचार केला असता त्याच्यायोगाने आपल्या मनावर दोन प्रकारचे परिणाम होतात. एक, आपली अशी खात्री होऊन जाते की, सामान्यपणे कोणतेही लोक घेतले तरी त्यांना विवक्षित स्थिति प्राप्त झाली असता त्यांच्या राजकीय, धार्मिक आणि सामाजिक कल्पना व आचार साधारणपणे सारख्या तऱ्हेचे असतात; दुसरे, जसजशी त्यांची सुधारणा होत जाते तसतसा त्या कल्पनांत व आचारांत पालट होत जाऊन त्यांस विशुद्धत्व येत जाते. हें अवस्थांतर होण्यास ज्ञानवृद्धि व ज्ञानप्रसार कारण होतात. ज्यांना दुर्दैवाने सुशिक्षण मिळाले नसल्यामुळे अशा गोष्टींविषयी शांतपणे विचार करण्याची सवय लागलेली नाही, व कोणत्या स्थितीपुढे कोणती स्थिति येते हें समजलेले नाही, अशांनी असलेली स्थिती अत्युत्तम मानून वरिष्ठ स्थितीचें ज्ञान करून देणाऱ्याचा उपहास करावा, हें अगदी स्वाभाविक आहे. पण ज्याच्या मनावर सुविद्येचा चांगला परिणाम झाला असेल तो अशा अप्रबुद्धांनी केलेल्या दुःशब्दांच्या पुष्पवृष्टीबद्दल त्यांचा राग न करता उलट त्याविषयी अनुकंपा किंवा कीवच प्रदर्शित करील. “सोंवळ्याचा ओंवळ्याची मीमांसा” किंवा “देवतोत्पत्ति” अशा विषयावरील आमच्या लेखांसारखे लेख वाचून पूर्वपद्धतीच्या सामान्य वाचकांचे पित्त खवळून जात असेल याविषयी आम्हांस तिलप्राय शंका नाही. पण या गोष्टीस आमचा इलाज नाही. पण हितावह परंतु कडू न लागणारे असे भाषण नेहमी करणे केवळ दुरापास्त आहे. ज्याला आसमंतांतील स्थिति वाईट वाटत असेल, व ती बरी व्हावी अशी इच्छा असेल त्याचें, ती वाईट म्हटल्याखेरीज व तींतील चुका दाखविल्याखेरीज, कसे चालेल ? यावर कित्येक असा आक्षेप घेतात की, अशिक्षित लोकांपुढे अशा प्रकारचा बुद्धिवाद मांडल्याने त्यांच्या बुद्धीस भ्रंश होऊन “इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः” अशी त्यांची स्थिति होते, आणि तीमुळे समाजांत अनवस्था उत्पन्न होऊन त्याचें फार नुकसान होतें. आमच्या मते या आक्षेपांत बराच अर्थ आहे. पण तेवढ्यावरून तो निरुत्तर आहे असें मात्र म्हणता येणार नाही. एक तर हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे की, एक स्थिति जाऊन दुसरी स्थिति येण्यापूर्वी जो काळ जातो त्यांत विशेष अव्यवस्था दृष्टीस पडणे हे साहजिक आहे. तसेंच हेंही लक्षांत वागविलें पाहिजे की, बुद्धीस बरे दिसण्यासारखे विचार पुढे आल्याबरोबर मनुष्य एका क्षणांत आपलें फार दिवस चालत आलेलें वर्तन टाकून देऊन त्या विचारांप्रमाणें नवीन वर्तन एकदम करूं लागला असें बहुशः घडत नाही. अशा गोष्टींत लिहिणारांनी लिहावे आणि वाचणारांनी वाचावे, असें कांहीं वेळ झाल्यावर प्रथम लिहिणारांच्या वर्तनांत थोडाबहुत फेरफार होऊ लागतो, व त्याचें उदाहरण वारंवार डोळ्यापुढे येऊ लागलें म्हणजे वाचणारांच्या

मनांतही, खात्री झाली असल्यास, लिहिणारांचे अनुकरण करावें असें येऊं लागतें. सारांश, समाजाची सुधारणा मुंगीच्या पायातें होत असते. म्हणून या पत्रासारख्या पत्रांत येणारे असामान्य विचार नवीन मंडळीच्या हातांत पडल्या-वरोबर ती आपले फार दिवसांपासून चालत आलेले धर्माचार, राज्याचार, किंवा सामाजिक आचार एकदम टाकील, अशी भीति क्षणभरसुद्धां वाळगण्याची गरज नाही. असें होण्याचा संभव असेल तर आम्हांस त्यापासून फार आनंद होणार आहे. पण तसें मुळीच नाही. तथापि कर्तव्य तें केलेंच पाहिजे असें समजून हा व्यवसाय आरंभिला आहे, आणि म्हणून, कोणास कांहीं वाटलें, तरी अशा विषयाविषयीं जें सत्य व योग्य दिसेल तें लिहिणें भाग आहे.

विजयलालन

मनुष्याच्या उपजत मनोवृत्तींपैकी सामर्थ्यप्रदर्शनाची हीस ही एक असावी असें वाटतें. बहुशः जगाच्या आरंभापासून पुरुष स्त्रियांपुढें, विद्वान अविद्वानांपुढें, धनवान निर्धनांपुढें, स्वतंत्र परतंत्रांपुढें, प्रबुद्ध अप्रबुद्धांपुढें, जेते जितांपुढें, व शास्ते शासितांपुढें आपल्या सामर्थ्याची प्रतिष्ठा मिरवून तीपासून आनंद करून घेत आहेत. प्राणिमात्रास, व विशेषतः मनुष्यास दुसऱ्यावर सत्ता, अधिकार किंवा अंमल गाजविण्यांत इतका आनंद कां होतो, याची मीमांसा येथें करीत बसण्याचें प्रयोजन नाही. सर्व स्थितींत व सर्व वर्गांत ही मनोवृत्ति दृष्टीस पडते, येवढ्यावरून ती जन्मागत आहे, असें येथें घेऊन चालण्यास हरकत नाही. या एका वृत्तीमुळे मनुष्यसमाजांत अनेक आचार अस्तित्वांत आले आहेत. आज ज्या आचारांचा विशेष उहापोह करावयाचा आहे ते याच वृत्तीपासून उत्पन्न झाले आहेत.

ज्याच्या अंगांत विशेष रंग असते त्याला आपल्या शत्रूचा पराभव केल्यापासून तात्कालिक समाधान तर होतेंच, पण त्याच विजयाची कांहीं खूण जवळ बाळगून तिजकडे पुनःपुनः पहाण्यापासून, किंवा ती आपल्या आप्तास किंवा मित्रास दाखविण्यापासूनही पुष्कळ समाधान होतें. इंग्लंडसारख्या बेटांतील धीवरांनीं फार कष्टानें एखादा प्रचंड किंवा असामान्य मासा पकडला असतां तो ते विकून न टाकतां बाळगून ठेवतात, आणि अभिमानपूर्वक तो इतरांस दाखवितात. पर-राज्यामुळे, रानें फस्त झाल्यामुळे, हत्याराच्या प्रतिबंधक कायद्यामुळे, आणि कदाचित् भूतदयेच्या प्रसारामुळे आमच्या लोकांचा मृगयेचा नाद अगदीं सुटल्या-सारखा झाला आहे, व—

मिथ्यैव व्यसनं वेदंति मृगयां ईदृग् विनोदः कुतः ।

अशा प्रकारें पारधीची तारीफ करणारे राजे, सरदार, किंवा सामान्य लोक येथें अगदींच दिसेनासे झाले आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. इंग्लंडसारख्या देशांत या विनोदाचा नाद अद्यापि अनेकांच्या ठाईं दृष्टीस पडतो. मृगया करून जी लूट कमाविली असेल तिच्यापैकीं टिकण्यासारखा भाग आपल्या बसण्या-उठण्याचा खोलींत प्रमुख स्थलीं मांडून ठेवण्याची चाल साहेब लोकांत आहे, हे

ज्यांनीं शिकारी साहेबाच्या बंगल्यांत एक दोन वेळां प्रवेश केला असेल त्यांच्या नजरेस आलेच असेल. खुर्च्यावर व बैठकीवर हरणांचीं मोठमोठीं कांतडीं टांगलेलीं असतात, व कोठें कोठें शृंगविस्तारामुळे भव्य दिसणारीं काळविटांचीं शिरें पेंढा भरून भितीवर किंवा दारावर अडकवलेलीं असतात. त्यांतल्या त्यांत ज्याला वाघाच्या किंवा अस्वलाच्या शिकारीचा नाद असेल त्याला वाघांची आणि अस्वलांची कांतडीं ठिकठिकाणीं पसरून ठेवण्यांत मोठा पुरुषार्थ वाटतो.

अशा प्रकारें मृगयेंत संपादिलेल्या विजयाची लंछनें वापरण्याचा नाद सुधारलेल्या लोकांसच असतो असें नाहीं. रानटी लोकांस तर हा नाद सुधारलेल्या लोकांहूनही अधिक असतो. त्या लोकांत ज्यापाशीं विशेष अस्थिसंग्रह किंवा चर्मसंग्रह असतो तो विशेष शूर गणला जातो, आणि इतरांस त्याच्या पराक्रमाचा धाक वाटतो. यामुळे अशा लोकांच्या झोंपड्यांत जिकडे तिकडे हाडांची व कातड्यांची एकच गर्दी झालेली असते. आपण ज्याप्रमाणें कडीपाटास हांड्याझुवरें लटकवून देतो त्याप्रमाणें हे लोक आडव्या तुळवटास किंवा वाशांस मोठमोठ्या वाघांचे आणि अस्वलांचे सांगाडे व कांतडीं अडकवून ठेवितात ! कित्येक रानटी लोकांच्या सरदारांची संपत्ति व भूपणें केवळ असल्या जनावरांच्या शिरांची व हाडांची झालेली असते. ही संपत्ति व भूपणें वापाकडून मुलास येतात, व त्यांचा त्याला मोठा अभिमान वाटतो. शोशून लोकांतील योद्ध्याच्या अंगावर अस्वलाचे पंजे आणि पाय दृष्टीस पडतात ! फक्त राजाच्याच आड्यावर सिंहाचे अथवा चित्याचे शेंपूट लांबत असावे, असा कोसास लोकांत प्रतिबंध आहे !

याप्रमाणें भक्ष्य किंवा हिंस पशूंवर आपला किती अंमल चालतो हें दाखविण्यासाठीं सुधारलेले आणि रानटी लोक काय करतात, हें वर सांगितलें. पण हें सर्व प्रस्तावनारूप आहे. मनुष्यांच्या अत्योग्य व्यवहारांत कशा प्रकारचे आचार पडत जातात हें या निबंधांत दाखविण्याचा मुख्य उद्देश आहे. तो उद्देश चांगल्या रीतीनें सिद्धीस जाण्यासाठीं, म्हणजे पुढें जें सांगावयाचें आहे तें वाचकांच्या मनांत बरोबर रीतीनें उतरून देण्यासाठीं अशी प्रस्तावना केली आहे. रानटी, अर्धवट सुधारलेल्या व पूर्ण सुधारलेल्या लोकांचें हिंस पशूंची ज्या प्रकारचें वर्तन होत असतें, त्याच प्रकारचें वर्तन आपआपसांतही होत असतें. रानटी लोकांतील एखादा वीर युद्धाला गेला आणि त्यानें परत येतांना आपल्याबरोबर कांहीं विजयचिन्ह आणिलें नाहीं तर त्यास विजयशाली कोण म्हणणार व त्याला कोण वचकणार ? तेव्हां अशा लोकांतील जे योद्धे कांहीं पराक्रम करून येतात ते त्या पराक्रमाची कांहीं तरी पक्की खूण आणण्यास कधींही चुकत नाहीत ! लढाईत जिकलेल्या शत्रूकडील बायका, पुरुष व मुलें यांस कैद करून आणण्याचा फार जुना प्रघात आहे. ज्या रानटी लोकांत नरमांससेवनाचा प्रकार चालू असतो

त्यांस अशा रीतीनें आणिलेली लूट नासूं न देतां उरवून पुरवून बरेच दिवस चरितार्थाकडे लावितां येते. पण अशा प्रकारची लूट संभाळणें फार कठीण असते. एक तर कैद केलेले इसम स्वजीवितरक्षणासाठीं तुटून पडतील अशी भीति असते. शिवाय कैद्यांच्या मोठ्या समुदायाचें संरक्षण करण्यासही मोठी पंचाईत पडते. अशा अनेक अडचणींमुळें अनेक कैदी पकडून आणिलेच तर त्यांपैकीं जेवढ्या वायका व पोरें हवीं असतील तेवढ्यांशिवाय बाकीच्यांस मारून टाकण्याचा प्रघात असतो. जुने ग्रीक लोक असेंच करीत असत. सध्यांचे सर्व ठिकाणचे रानटी लोक असेच करतात. तैमूरलंगादि ज्या दुष्ट पराक्रमी लोकांनीं हिंदुस्थानावर व युरोपावर अनेक स्वाऱ्या करून लाखों लोक गुलाम केले त्यांची त्यांनीं अशीच वाट लाविली ! शत्रूच्या अंतःकरणांत दहशत उत्पन्न करण्याचा व स्वजातीपुढें शौर्याची प्रतिष्ठा मिळविण्याचा हा अगदीं जुना व रानटी प्रकार होय. याच्या खालोखाल युद्धांत जिंकलेल्या शत्रूच्या शरीराचे कांहीं भाग कांपून काढून त्यांचे प्रदर्शन करावयाचें हा दुसरा प्रकार. हा अद्यापि बऱ्याच ठिकाणीं दृष्टीस पडतो, व आमच्या राज्याचारांवर व धर्माचारांवर याचा बराच परिणाम झाला आहे. मनुष्याच्या अनेक अवयवांत डोव्यास जें मुख्यगत्त्व आलें आहे तें अत्यंत स्वाभाविक आहे, हें कोणासही समजणार आहे. प्रतिपक्ष्याचें शीर कापून आणण्याहून त्याचा पराभव केल्याचा दुसरा सबल पुरावा तो काय देतां येणार ? एक डोकें आणिल्यानें शत्रू जिवंत राहिला नाही, जो मारावयाचा तोच मारला आहे, अशी त्यापासून अनेक प्रमाणें मिळून हंत्याच्या विजयशालित्वावद्दल आप्तांची, मित्रांची आणि न जिंकलेल्या शत्रूंची पूर्ण खात्री होऊन जाते. अशा प्रकारें कांपून आणिलेलीं शिरें काठ्यांवर घालून रानटी लोक मोठ्या आनंदानें नाचत सुटतात ! त्यांच्या राजाच्या खोपटापुढें वेळू पुरून त्यांवर असलीं डोकीं बसवून दिलेलीं असतात. **इहोमन** लोकांच्या राजाच्या घरांतील भिंतींत विटांच्या व तोडींच्या जागीं शत्रूंचीं शिरकमलें बसवून दिलेलीं असतात, आणि कधीं कधीं याच कमलांची फरशीही केलेली असते ! खुंट्यांच्या जागीं हातांचीं व पायांचीं हाडें बसविलेलीं असतात ! अशा रीतीनें शत्रूच्या शिरकमलांवर नित्यशः पादसंचार करणाऱ्या राजास त्याची प्रजा पराकाष्ठेची भीत असेल व त्याचे शत्रू त्यापुढें थरथरा कांपत असतील, हें सांगावयाला पाहिजे असें नाही. राजा स्वतः युद्धास न निघतां त्यानें तें काम आपल्या वजिराकडे किंवा दुसऱ्या कोणाकडे सोपविलें असलें तर त्या प्रतिनिधीस राजाची मर्जी आपणावर सुप्रसन्न करून घेण्यासाठीं जितकीं डोकीं मिळतील तितकीं मिळवून तीं राजपदीं आणून अर्पण करावीं अशी महत्वाकांक्षा सहज उत्पन्न होते, आणि तदनुसार त्यांचें वर्तन होतें. रानटी लोकांच्या राजाप्रमाणें त्यांच्या देवताही रुधिरप्रिय असल्यामुळें, राजाप्रमाणें देवतांसही शत्रुशिरकमलें वाहण्याचा प्रघात पडतो; व अशा रीतीनें ज्या आचा-

रांचा उद्गम प्रथम केवळ सामाजिक व्यवहारांत होतो त्यांचा अंमल पुढें राज्या-
चारांवर व धर्माचारांवर होऊं लागतो. असो; जिकलेल्या शत्रूस जिवंत धरून
नेण्यापेक्षां त्यांचीं शिरें कापून नेणें विशेष सोईचें असल्यामुळें तसें करण्याचा
प्रघात लौकरच पडतो. पण पुढें तोही गैरसोईचा वाटूं लागतो. मनुष्याच्या साऱ्या
अवयवांत डोकें फार जड; तशांत त्यावर वराच केशभार असला, आणि त्यांतून
रक्त गळत असलें म्हणजे तें घेऊन जाणें मोठें त्रासदायक आहे. म्हणून हळू हळू
सगळीं डोकीं न नेतां दांत व दाढा उपटून काढून त्या नेण्याचा प्रघात पडतो.
पुढें तोही वरासा न वाटून कान व नाकें कापण्याची चाल पडते. तैमूरलंगानें
बगदाद आणि आलेपो येथें आपल्या शत्रूंच्या शिरांच्या पिरमिदी आणि कोट
वांधले होते ! झांझिखान पोलंडावर चालून गेला तेव्हां त्यापाशीं लाखों शिरें
वाहून नेण्यापुरतीं जनावरें नसल्यामुळें त्यानें पोलिश लोकांच्या उजव्या कानांचीं
नऊ पोतीं भरून घेतलीं, आणि त्यांसह स्वदेशास प्रयाण केलें ! आफ्रिकेंतील
कांहीं राजांस शत्रूंचीं नाकें फार प्रिय असल्यामुळें त्यांचे लढाऊ सरदार नाकांनीं
भरलेलीं ताटेंच्या ताटें त्यांस नजर करतात ! तथापि कान, नाकें वगैरे कुजणारे
भाग असल्यामुळें कित्येक रानटी लोक फक्त दांतच घेऊन जातात, आणि त्यांच्या
माळा करून ठेवतात. समारंभाचे वेळीं आणि सणाचे दिवशीं त्यांच्या बायका
असल्या दातांचे दागिने मोठ्या प्रेमानें वापरतात ! डोकीं, दाढा, दांत, कान,
नाकें यांशिवाय शरीराचे दुसरे भागही कापून नेण्याचा प्रघात आहे. कांहीं रानटी
लोक काळजें काढून घेतात; कांहीं उजवे किंवा डावे हात कांपतात; कांहींस
मांसल असे कटिपश्चाद्भाग फार आवडतात; कांहींस तोंडाचीं कांतडीं व
कांहींस सगळ्या शरीराचीं संबंध कांतडीं सोलून घेणें बरें वाटतें ! तीं सहज
निघून यावीं म्हणून ते जिवंत शत्रूस वांग्याप्रमाणें निखाऱ्यांत बेतानें भाजून मग
सोलतात ! आणि अशा रीतीनें सोडविलेले अखंड चोगे वापरण्यांत व त्यांसह
राजास व मित्रास भेटण्यास जाण्यांत त्यांस मोठी प्रतिष्ठा वाटते ! याप्रमाणें
शरीरांतील बहुतेक सारे भाग व अवयव विजयलंछन होऊं शकतात व होतात,
हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल. एक मात्र भाग अद्यापि सांगितला नाहीं, पण
मनुष्याची क्रूरता कोणत्या थरास जाते, हें त्यांस समजावें म्हणून तोही विजय-
लंछन करण्यांत येतो, हें येथें सांगणें जरूर आहे. इतर अवयवांप्रमाणें हा गोपनीय
अवयवही कांपण्याचा आणि सोलण्याचा प्रघात मार्गे युरोपांत व आशियांत रूढ
होता, आणि प्रस्तुतकालीं आफ्रिकेंतील व अमेरिकेंतील कांहीं रानटी लोकांत
रूढ आहे. हाच आचार अन्यरूपानें एका मोठ्या सुधारलेल्या लोकांत अद्यापि
रूढ आहे, हें पुढील एका निबंधांत विशेष स्पष्ट होणार आहे.

राज्याचार व धर्माचार सामाजिक आचारांपासून उत्पन्न होत असल्यामुळें,
समाजाच्या प्रथमावस्थेंतील धर्म आणि राज्य यांचें स्वरूपही वर निर्दिष्ट

केलेल्या रानटी सामाजिक आचारांच्या स्वरूपासारखेच असते. सध्या आपणांस गुलाम, गुन्हेगार, आणि शत्रू यांतील भेद नीट समजतो, व एकाच्या जागी दुसरा समजणे अशक्य वाटते. पण रानटी लोकांस अशा प्रकारचे वस्त्वंतर समजत नाही. ज्याच्याकडून त्यांना कांहीं अप्रिय घडेल अशी भीति असते त्यास ते शत्रू किंवा गुन्हेगार समजून त्याचा पराभव करण्यास व त्याला गुलाम करण्यास उद्युक्त असतात. साक्षात् पोटच्या पोरांपासून त्यांस त्रास होऊं लागला तर त्यांना मारून टाकण्याची त्यांस शंका वाटत नाही. मग इतरांची कथा काय ? अशा स्थितीतील राजेही सामान्य मनुष्याप्रमाणेच क्रूर असतात, व ज्याप्रमाणे सामान्य व्यक्ति आपल्या सामर्थ्याचा दुसऱ्यास वचक राहण्यासाठीं वर सांगितल्यासारखे निर्दयपणाचे वर्तन करण्यास प्रवृत्त होतात, त्याप्रमाणे राजेही आपल्या प्रजेस व आपल्या शत्रूस आपली दहशत पडण्यासाठीं अशाच प्रकारचे क्रूर वर्तन करतात. लढाईत जिंकलेल्या लोकांचीं डोकीं उडविणे, हातपाय तोडणे, त्यांना मिरच्यांच्या धुऱ्या देणे, लिदींत पुरणे, तापल्या तोफांवर बांधणे, कडेलोट करणे, हत्तीच्या पायाखालीं देणे, त्यांचीं नाके व कान कापणे, आणि त्यांच्या घशांत शिसें तापवून ओतणे—हे निर्दयपणाचे प्रकार लढाईत कैद केलेल्या शत्रू-कडील लोकांचा छळ करण्याकरतां जसें योजण्यांत येतात, त्याप्रमाणे प्रजेपैकीही कोणी मनुष्यानें अपमान केला, हुकूम तोडला, किंवा बंडाचा घाट घातला तर त्याला शिक्षा करण्यांतही योजण्यांत येतात. राजापराधाकरतां सुळावर चढविणे, जेथे खून केला असेल तेथे सर्व लोकांसमक्ष फांशी देणे, भर चवाटचावर फटके मारणे—हे सर्व सध्याही कित्येक ठिकाणीं अंमलांत असलेल्या शिक्षेचे प्रकार सरकारच्या सामर्थ्याची दहशत लोकांस असावी, येवढ्यासाठींच आहेत. राजा सिंहासनावरूढ होतो, म्हणजे तो मनुष्यांचा स्वामी होतो येवढेंच नाही, तर सिंहासारख्या बलवान् हिंस्र पशूसही जिकून त्याच्या पाठीवर बसतो, असा या शब्दांत गर्भितार्थ आहे. सारांश काय कीं, अर्धवट सुधारलेल्या स्थितींत सामाजिक आचार जितके क्रूर असतात तितकेच राज्याचारही क्रूर असतात, असें सहज सिद्ध करून देतां येतें; कारण दुसरे पहिल्यापासूनच निघालेले असतात. ज्यांना हे विचार आपल्या समाजाच्या संबंधानें किती खरे आहेत हें पहावयाचें असेल त्यांनीं महाभारतांतील कांहीं गोष्टी वाचून त्यांचें आपल्या मनाशीं शांतपणें चितन करावें. दुःशासनाच्या नरडीचा घोंट घेऊन त्याच्या विदारलेल्या वक्षःस्थलापासून निघणाऱ्या रुधिरांत भिजविलेल्या हातानें द्रौपदीची वेणी घालण्याचा भीमानें केलेला पण आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत असेलच ! कदाचित् रा. ब. नि. ज. कीर्तने यांसारखे हिंदूधर्माचे आणि पुराणांचे मंडनकर्ते असें म्हणतील कीं, ही गोष्ट रूपकात्मक आहे व तिचा गूढार्थ आध्यात्मिक असून तो सामान्य जनांस कळण्यासारखा नाही ! अशाच रीतीनें वेदांचें अपौरुषत्व आणि गूढार्थत्व बरींच

शतके रूढ होऊन वसले आहे ! पण पश्चिमेकडून ज्ञानरवि या भरतखंडावर प्रकाशू लागल्यापासून 'वेदार्थयत्न' होऊ लागले आहेत इतकेच नाही, तर त्यांचे पौरुषत्व स्थापण्याचा विडाही कित्येकांनी उचलला आहे, ही अत्यंत अभिनंदनीय स्थिति आहे.

मनुष्यांच्या प्रथमावस्थेत सामाजिक व राजकीय आचार क्रूर असतात त्याप्रमाणे धर्माचारही क्रूर असतात, हे दाखविण्यासाठी येथे विशेष खल करीत जसण्याची गरज नाही. कारण आमची पुराणे, आमची मूर्तिपूजा, आमचे प्रेतादिकांचे संस्कार आणि आमच्यापैकीं कनिष्ठ वर्गात सुरू असलेली विलक्षण पापाण-पूजा यांचा क्षणभर विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, आमच्या देवतांच्या कल्पना मेलेल्या पूर्वजांपासून म्हणजे त्यांच्या पिशाचांपासून निघाल्या असल्यामुळे ज्या उपायांनी व कृतींनी रानटी व अर्धवट सुधारलेलीं माणसें आनंद पावतात, त्याच उपायांनी व कृतींनी देवताही आनंद पावत असतील, असा आमचा भरंवसा ठरून गेल्यामुळे आमच्यांतील अज्ञ लोकांचा पूजाविधि अत्यंत उपहासास्पद झाला आहे ! सांवासारख्या किंवा महिषामुरमथनीसारख्या देवतेचे रूपवर्णनच लक्षांत आणा म्हणजे आमच्या लिहिण्याचा अर्धा प्रत्यय येईल. हत्तीचे ओले कांतडे पांघरून पिशाचगणासह नर्तन करणाऱ्या "पंचतुंड नरहंडमालधर अशा पार्वतीशास" आम्ही नमन करणार ! मग काय विचारातां ? अशा भयंकर देवाची पूजाही भयंकरच असली पाहिजे ! सांव हा थेट पिशाचवर्गातून देववर्गात आला असल्यामुळे, त्याचे रूप आणि त्याची पूजाही पिशाचांचे रूप आणि पूजा यांसारखी झाली आहेत; व आमच्या पिशाचांच्या स्वरूपाच्या आणि त्यांच्या स्थितीच्या कल्पना आमच्या श्राद्धविधींत आणि गरुडपुराणांत पूर्णपणे नमूद झालेल्या आहेत ! उत्कुंभ, शय्यादान, गोप्रदान, लोहदान, कार्पासदान—या सर्वांवरून काय व्यक्त होती कीं, शरीरास या लोकीं ज्या अडचणी येतात त्याच मरणोत्तर आत्म्यास पिशाचयोनीत येतात, असें आमचे लोक मानतात ! व अशाच प्रकारच्या पिशाचापासून देवतोत्पत्ति झाली असल्यामुळे, त्यांचीं स्वरूपे आणि स्वभावही तत्तुल्य मानिलीं आहेत, आणि म्हणून त्यांच्या पूजाही तत्समान झाल्या आहेत यांत नवल तें कोणतें ?

व्यवच्छेदन

आपण संपादिलेली विजयश्री गाजविण्यासाठी रानटी व अर्धवट रानटी लोक जिकलेल्या शत्रूस ठार न मारल्यास त्यांच्या शरीरांचे कांहीं भाग कांपून घेऊन त्यांचा संग्रह करतात, हे वरील लेखांत सांगितले. आतां याच आचारापासून उत्पन्न झालेल्या व्यवच्छेदनाच्या आचाराविषयीं दोन शब्द लिहावयाचे आहेत.

व्यवच्छेदन म्हणजे कापणे. जोंपर्यंत जिकलेल्या लोकांच्या जिवाची पर्वा नसते तोंपर्यंत हा प्रकार अस्तित्वांत येत नाही. डोक्याची नरटी काढणे, जवडा उपसणे, कांतडें सोलणे, काळीज सोडविणे वगैरे विजय मिरविण्याच्या पद्धति अत्यंत क्रूरपणाच्या आहेत, आणि त्या जेथें रूढ असतात, तेथें मनुष्याचा जीव घेणे ही वाईट गोष्ट आहे असें कोणाच्या स्वप्नांत सुद्धा येत नसतें. पण पुढें आप-आपसांत युद्धें होतां होतां उभय पक्षांस असें दिसून येतें कीं, जिकलेल्या शत्रूकडील लोकांस मारून टाकण्यापेक्षां गुलाम करणे बरें. त्यांस गुलाम करण्यानें त्यांच्याकडून निरंतर सेवा करून घेतां येईल. त्यांच्या वृत्तींत हा बदल होण्यास दोन कारणे होतात. सामान्य लोकांस असें वाटण्याचा संभव आहे कीं रानटी लोक मोठे उद्योगी असतील. पण ही त्यांची चूक आहे. रानटी लोक पराकाष्ठेचे आळशी असतात. ज्याप्रमाणें सिंहव्याघ्रादि हिंस्र पशु भुकेनें कळवळूं लागल्याशिवाय आपल्या गुहा सोडून भक्ष्याच्या शोधासाठीं बाहेर पडत नाहीत, त्याप्रमाणें रानटी लोक चरितार्थास कांहीं नसलें तरच हातपाय हालविण्यास तयार होतात. भूक लागली म्हणजे हवें तें मारून ती भागवावी, आणि ती भागली म्हणजे पडून रहावें, अशी त्यांना खोड असते. तेव्हां भूक भागविण्यास लागणारे पदार्थ कोणी आयतेच आणून देईल तर त्यांस ते मनापासून पाहिजे असतात. लढाईत पकडलेल्या लोकांस न मारतां गुलाम करून ठेविले, आणि त्यांच्याकडून पारध करवून तिच्यावर चरितार्थ करतां आला, तर त्यांस तवियत लागेल तेव्हां मात्र थोडासा उद्योग करून बाकीच्या वेळांत विश्रांति घेण्यास सापडते. याच सुमारास गुरें पाळून त्यांच्या दूधदुभत्यावर किंवा शेतकी करून धान्यावर उपजीविका करण्याची कला समजून आली, तर लढाईतल्या कैद्यांस मारण्यापेक्षां त्यांना गुलाम पकरून ठेवण्याची इच्छा होण्यास विशेष कारण होते. एक धनगर जितकी गुरें

पाळूं शकतो तितक्या गुरांपासून त्याचा निर्वाह होऊन शिवाय आणखीही पुष्कळांचा होण्यासारखा असतो. शेतकऱ्याचे श्रम याहीपेक्षा विशेष फायदेशीर असतात. यामुळे काय होतं कीं, रानटी लोकांस धनगरावस्था व कुपीवलावस्था प्राप्त झाल्या असतां त्यांस माणसें मारण्याचा कंटाळा येऊं लागून, त्यांना आपलें गुलाम करून ठेवणेंच अधिकाधिक प्रिय वाटूं लागतें. अशा स्थितींत समाजांतील व्यक्तींचे दोन स्थूल विभाग होतात. एक चाकरांचा किंवा गुलामांचा; आणि दुसरा स्वामींचा किंवा धन्यांचा. पहिल्या वर्गांत बायकांचाही समावेश केला पाहिजे. घरच्या मालकानें लढण्याचें काम करावें, आणि बायकांनीं घरचीं कामें करावीं अशा प्रकारचा श्रमविभाग उत्पन्न होतो, आणि त्यांपासून मिळूं लागलेलीं सुखें अधिकाधिक ग्राह्य वाटूं लागून ज्यांस गुलाम केलें असतें त्यांस चांगल्या रीतीनें वागविण्याची सहज प्रवृत्ति होते. डोळे काढलेले, हात तोडलेले, लंगडे केलेले अनेक गुलाम पदरीं असून काय फायदा ? गुलाम केलेल्या प्रत्येक इसमापासून जितका फायदा करून घेतां येईल तितका करून घेतां आला पाहिजे. काम करण्याचे अवयव तोडून टाकल्यास त्यांच्यापासून फायदा कसा होणार ? तेव्हां तसें करणें बरोबर नाहीं. पण ते जिकलेले लोक आहेत असा कांहीं तरी शिक्का त्यांच्या अंगावर नेहमीं दिसत असला पाहिजे, त्याखेरीज आपण विजयशाली आहों असें आपल्या मित्रांस किंवा शत्रूंस कसें कळेल, व त्यांवर आपला वचक कसा राहील ? चिंता नाहीं, पण तसें होण्यास गुलामास ठार मारलेंच पाहिजे असें नाहीं. ते लढाईत जिकलेले लोक आहेत असें दाखविणारी एखादी कायमची निशाणी त्यांच्या अंगावर करून ठेविली म्हणजे झालें. अशा विचारांनीं **विजयलांछनास्तव** डोकीं उतरण्याचा, हातपाय तोडण्याचा, सवंध कांतडें सोलण्याचा—सारांश ज्या गोष्टीमुळे तत्क्षणीं जीव जाईल, किंवा स्थाईक लुळेपण अंगीं जडेल, अशा प्रकारचा देहदंड करण्याचा प्रघात मार्गें पडून कोठें पायाचा आंगठा उतरणें, कोठें हाताची करंगळी तोडणें, कोठें शेंडी काढणें, कोठें सुंता करणें असे आचार पडतात. आणि अशा प्रकारचे सामाजिक आचार एकदां रूढ झाले म्हणजे राज्याचारांस व धर्माचारांसही त्यांचें वळण लागतें.

पूर्वी युरोपांत व इतर खंडांत एका गृहस्थास आपली जमीन दुसऱ्यास विकावयाची झाली तर तो आपल्या वकिलाकडून विकत घेणाऱ्या मनुष्याच्या वकिलाच्या हातावर त्या जमिनीतील थोडीशी माती कांहीं साक्षीदारांसमक्ष पाडीत असे. जमीन ही उचलून देण्यासारखी वस्तु नसल्यामुळे असा प्रघात पडला असावा हें उघड आहे. आपणांत उदक सोडण्याचा जो रिवाज आहे तोही अशाच अर्थाचा आहे. ज्या वस्तूवर आपण उदक सोडतो तीवरील आपलें स्वामित्व आपण सोडतो, असा या संप्रदायाचा मूळ आशय आहे. स्थावर वस्तु

उचलून देतां येत नाहीं तेव्हां तिच्या संबंधानें अशा प्रकारचा तोडगा करणें भाग पडतें. पुढें ब्राह्मणभोजन घालावयाचें झालें, दक्षिणा द्यावयाची झाली, कन्यादान करावयाचें झालें तरी उदक सोडण्याचाच प्रघात पडतो; म्हणून स्थावर-जंगम पदार्थांवरील स्वामित्व सोडण्याची एकच पद्धत पडते; व असें होणें फार सोईचें आहे. तसेंच पूर्वीचे लोक लढाई करावयास निघाले असतां ज्या लोकांवर चालून जावयाचें असेल त्यांच्याशीं प्रत्यक्ष संग्राम करूं लागण्यापूर्वीं, माती आणि पाणी मागत; आणि त्या जिनसा त्यांच्याकडून आल्या तर लढाई न करतां ते आपले गुलाम होण्यास तयार आहेत असें समजत या आचाराचा अर्थही उघड आहे. ज्यांनीं मागितल्याबरोबर माती आणि पाणी दिलें त्यांनी आपण होऊन आपला देश ताव्यांत देण्याची कबूली दाखविली, असें होतें. याप्रमाणेंच लढाईकरतां साहाय्य मागायचें झालें तर एकमेकांकडे भाले पाठवून देण्याची चाल असे; तसेंच लढाई सुरू होऊन कांहीं कैदीही करण्यांत आले आहेत असें दाखविण्याकरितां या मदतीसाठीं धाडण्यांत येणाऱ्या भाल्यांच्या फळांवर कैद केलेल्या लोकांचे हात किंवा बोटें टोंचून ते पाठविण्यांत येत असत. असेंच 'आम्ही शरण आलों' असें म्हणावयाचें असल्यास शस्त्रें उलट धरून किंवा हात बांधून घेऊन शत्रूच्या छावणींत जाण्याचा प्रघात असे. हात जोडणें, पायां पडणें, गुढगे टेकणें, तोंडांत मारून घेणें, कान उपटून घेणें, नाक घासणें वगैरे जे प्रकार आपण देवापुढें किंवा राजापुढें करतो त्या सर्वांचा इंगितार्थ हाच आहे.

पण कोणी असें म्हणतील कीं मनुष्यांनीं ठरविलेल्या ह्या कांहीं तरी खुणा आहेत. यावरून पूर्वी स्वामिसेवक संबंध, राजाप्रजा संबंध किंवा देवपूजक संबंध दाखविण्यासाठीं ज्या आचारांच्या या खुणा आहेत असें आम्हीं म्हणतो, ते आचार अस्तित्वांत असतील असें अनुमान करणें बरोबर नाहीं. त्यावर उत्तर एवढेंच आहे कीं पृथ्वीवर सध्यां जे रानटी किंवा अर्धवट रानटी लोक आहेत त्यांमध्ये असे आचार रूढ आहेत; आणि ज्या देशांतून ते नष्ट झाले आहेत, अशा देशांच्या इतिहासांत त्यांची उत्तम माहिती मिळण्यासारखी आहे. आमच्या देशांतील निरनिराळ्या वर्गांतले लोक निरनिराळ्या स्थितींत असल्यामुळें कोठे हे आचार प्रत्यक्ष आढळतात व कोठें त्यांची फक्त कवाईत दृष्टीस पडते. **वुडिलियम्स** नांवाच्या एका प्रसिद्ध इंग्लिश प्रवाशानें असें म्हटलें आहे कीं, एका प्रसंगीं **फिजी** लोकांचा एक राजा मेला असतां त्याच्या दरबारानें त्याच्या प्रीत्यर्थ शंभर करंगळचा तोडाव्या असा हुकुम फरमाविला; तसेंच एका मुलाचा आवडता बाप नुकताच वारला होता तेव्हां त्याला गाडण्यापूर्वीं त्याच्या मुलानें आपली पितृभक्ति प्रदर्शित करण्यासाठीं आपलीं पांच बोटें तोडून त्यांस आपल्या पि त्याच्या शवाबरोबर मूटमाती दिली ! अमेरिकेंतही याप्रमाणेंच पितरांस व

देवतांस अंगुलिच्छेद करून खुप करण्याचा प्रघात आहे. हाटेंटांट लोकांत अशी चाल आहे कीं, एखाद्या वायकोचा नवरा मेला असला आणि तिच्या मनांत दुसरें लग्न करावयाचें असलें तर तिनें आपल्या बोटाचें पहिलें कांडें तोडून घेतलें पाहिजे. हा दुसरा नवरा मरून तिसरा करावयाचा असल्यास त्याच्या खालचें दुसरें कांडें दुसऱ्याच्या पिशाचास अर्पिलें पाहिजे. याप्रमाणें एका पाठी-मागून एक हवे तितके नवरे करावे, प्रत्येका पाठीमागें बोटाचें एकेक कांडें गमविण्याची तयारी असली म्हणजे झालें ! याप्रमाणें पितृभक्ती किंवा भर्तृप्रेम दाखविण्यासाठीं हाताचीं बोटे गमावणें हें ज्या आमच्या लोकांत सतीचा प्रघात इंग्रजी होईतोपर्यंत रूढ होता त्यांस हास्यास्पद किंवा क्रूर वाटण्याचा मुळींच संभव नाही. जिनें भर्तृशवाबरोबर अग्निप्रवेश केला तिची काय थोरवी सांगावी? तिच्या पुण्यप्रतापानें सासरच्या व माहेरच्या मागल्या व पुढल्या बेचाळीस पिढ्यांचा उद्धार होऊन, शिवाय खुद्द तिला त्याच भर्त्याशीं सात जन्म सहवास-सुख ! पण हिंदू लोकांनीं असें समजूं नये कीं, अशा प्रकारच्या प्रेमप्रदर्शनांत आपणांहून श्रेष्ठ असे दुसरे लोक नाहीत ! हिंदुस्थानांत असा कोणताही आचार नाही किंवा नव्हता, कीं ज्याच्या प्रतिमा दुसरीकडे दाखवितां येणार नाहीत. कांहीं बाबतींत तर हिंदुस्थानास लाज आणविणारे असे प्रकार इतर लोकांत रूढ आहेत. दूर कशाला, ही सतीची गोष्ट पाहिजे तर ध्या. माधवराव पेशव्याबरोबर फक्त रमाबाईच सती गेली. आफ्रिकेंत व अमेरिकेंत कांहीं रानटी लोक आहेत, त्यांचे राजे परलोकवासी झाले असतां त्यांच्या बरोबर त्यांच्या वायकाच तोडून पुरण्याचा प्रघात आहे इतकेंच नाही, तर त्यांच्या समवेत त्यांच्या आवडत्या व निवडक भावांस, गुलामांस, मंत्र्यांस, व जनावरांसही सती घालविण्याची चाल आहे ! मेलेल्या पितरांस आंथरणें पाहिजेत, गाई पाहिजेत, वडे पाहिजेत, तर घोडी कां नकोत, कुत्री कां नकोत, गंजिफाच्या पेट्या आणि बुद्धिबळांचे आणि सोंगट्यांचे पट व त्या खेळण्यास लागणारे मित्र कां नकोत ? खरी प्रीतीच दाखवायाची असेल, आणि मृताकरतां जें जें देण्यांत येतें तें तें त्याला पावतें व त्याचा उपभोग त्याला घेतां येतो हें खरें असेल तर अगोदर घरेंदारे जाळून टाकून मग आईवापांनीं मुलांबरोबर, मुलांनीं आईवापांबरोबर, बहिणींनीं भावांबरोबर व भावांनीं बहिणींबरोबर, राजानें प्रजेबरोबर आणि प्रजेनें राजाबरोबर, आणि मित्रांनीं एकमेकांबरोबर सती जावें, आणि येथल्यासारखाच पिशाचयोनींत सारा थाट उठवून द्यावा हें योग्य आहे ! वायकोनें नवऱ्यासाठीं स्वतःस जाळून घेणें हें उत्तम प्रेमाचें निदर्शक असेल तर त्याचें अनुकरण इतर सर्व संबंधांत होऊं लागणें यांत मनुष्यतेची केवढी उन्नति व्यक्त होणार आहे वरें ? आणि अशा प्रकारची उन्नति सार्वत्रिक झाल्यास येथील मनुष्यवस्ती नाहीशी होऊन जन्ममरणाचे वलेश या पृथ्वीतलावर मनुष्यमात्रांत तरी दृष्टीस

पडूं न लागल्यामुळे तिच्यावरील दुःखाचा किती भार कमी होणार आहे ? पण असें होत नाहीं. यावरून दिवसेंदिवस आम्ही नीच होत चाललों आहों, व खऱ्या प्रेमाचा आम्हांमधून लोप होत आहे, असें म्हणणें जरूर नाहीं काय ? साक्षात् जाळून घेण्यानें ज्या प्रकारचें निकट प्रेम प्रदर्शित होतें, त्याचा एक कोटचंश तरी आतां जे आचार रूढ आहेत त्यांनीं होत असेल काय ? असो; या सामाजिक आचारांचें राज्याचारांतही अनुकरण होऊं लागतें, हें पहावयाचें असेल तर प्रस्तुतकालीं चीनसारख्या जुन्या पद्धतीच्या देशांत अपराध्यांस कोणत्या प्रकारच्या शिक्षा देण्यांत येतात हें पहावें व युरोपखंडांतील निरनिराळ्या देशांचे इतिहास वाचावे. कोणी खोटें केलें तर त्याचे हात तोडावयाचें, कोणी खोटी साक्ष दिली तर त्याची जीभ कापावयाची, कोणी स्त्री चपला निघाली तर तिचें नाक कापावयाचें किंवा तिच्या शरीराच्या निरनिराळ्या भागांवर डाग द्यावयाचे; तसेच कांहीं गुन्ह्यांवद्दल कान कापावयाचे, कांहींवद्दल पाय कलम करावयाचे, कांहींवद्दल डोळे काढावयाचे—अशा अनेक प्रकारच्या शिक्षा सध्यां चिनांत मुरू आहेत, व पूर्वीं येथें व युरोपांत अस्तित्वांत होत्या; आणि इंग्रजांचें राज्य येथें न होतें तर त्यांपैकीं वऱ्याच येथें सध्यांही अंमलांत असलेल्या दृष्टीस पडत्या. पण उत्तरोत्तर अशा शिक्षा क्रूर वाटूं लागून सौम्य शिक्षा देण्यानें मनुष्यांची नीति लौकर सुधारत जाते, असा अनुभव हळू हळू येऊं लागतो, आणि असल्या शिक्षा अगदीं मागे पडून सौम्य शिक्षा सर्वत्र अंमलांत येतात. हा बदल क्रमाक्रमानें सर्व आचारांच्या संबंधानें होतो, व अखेरीस ज्या प्रकारानें कर्मींत कमी विकलांगता उत्पन्न होईल, व ती ज्याच्या कपाळीं आली असेल त्याला कर्मींत कमी वेदना सोसाव्या लागतील, असे प्रकार सामाजिक, धार्मिक व राजकीय आचारांत रूढ होत जातात. अलीकडे लष्करी घोड्यांस खुणेसाठीं डागतात, हें सर्वास ठाऊक आहेच; पूर्वीं गुलामाच्या अंगावर मालकाच्या नांवाचा डाग देत असत. हाच प्रकार धर्मांत शिरला तेव्हां त्याच्या तप्तमुद्रा झाल्या. मग अर्थात् जो स्वामीस अधिक पैसे देईल त्याला ओल्या फडक्यावरच्या मुद्रा, जो पैसा न सोडील त्याला लालभडक मुद्रा, जो कोमलांगी असेल तिला ओझरत्या मुद्रा, जो हेडवा असेल तिला प्रशस्त मुद्रा, असा परिपाठ पडणें किती स्वाभाविक आहे ? या मुद्रांप्रमाणेंच नाकांतील व कानांतील भोकांची गोष्ट होय. कोणी असें म्हणतात कीं स्त्रिया स्वभावतः फार चंचल आहेत, म्हणून त्यांना अल्लड बैलाप्रमाणें किंवा उंटाप्रमाणें थोड्या श्रमानें वागवितां येण्यासाठीं नथरूपी वेंसणी त्यांच्या नाकांत घालवयाची चाल पडली ! मुसलमान लोक आपल्या बायकांविषयीं विशेष दक्ष असल्यामुळे ते बायकांच्या नाकपुड्यांतील पडद्यांत खाशी कडी बसवून देऊन तिच्या चंद्राकार परिधाचा खळ तोंडावर होऊं देतात. ही नथ कधीं कधीं इतकी जड असते कीं, तिच्या ओझ्यानें नाकाचा

पडदा तुटून जाण्याची भीति पडून ती सांवरण्यासाठी तिला एक दोरा लाऊन तो मार्गे वुचड्याला खेचून बांधलेला असतो ! कोणी म्हणतात कानानाकांसही विजें पाडण्याची पद्धत अलंकारशास्त्रप्रणीत आहे ! असेल बापडी ! येवढ्यानें अलंकारशास्त्राचें रहस्य पुरतें उमजत नसेल तर खालच्या वरच्या ओठांस चार किंवा पांच भोंकें पाडून त्यांत वाळ्याबुगड्यांच्या व नथांच्या नवीन सवती अडकविण्याचा प्रघात पडेल तर किती बहार होईल ! तसेंच गुजराथी बायकां-प्रमाणें दातांत सोन्यारुण्याच्या चुका मारून त्या ओठांतून बाहेर काढण्याचा प्रचार पडेल तर अलंकारशास्त्रांत एक दोन नवीन उल्लास करून घातल्याचें श्रेय येणार नाही काय ? असो; व्यवहारांत आम्ही या बायकांच्या नथांतून केव्हां सुटूं तें सुटूं; येथें पाहिजे तेव्हां त्यांतून निसटणें आमच्या ताब्यांत असल्यामुळें तसें करून दुसऱ्या एका अंगवैकल्याकडे वळतो. हें वैकल्य जगत्प्रसिद्ध आहे. याचा आरंभही विजयलांछनापासूनच आहे. लढाईत धरलेल्या कैद्यांपासून संतान-वृद्धी न व्हावी, घरांत ते वावरूं लागले असतां त्यांपासून स्त्रियांस भीति न रहावी यासाठीं गुलामांस बैलाप्रमाणें हतपुंस्त्व करण्याचा प्रघात यहूदी, फिनी-शियन, मिसर, फ्रिजियन, पारशी, मुसलमान वगैरे अनेक लोकांत फार वर्षे रूढ होता, व अजूनही तो अनेक रानटी लोकांत दृष्टीस पडतो. ज्याप्रमाणें तोडलेले हातपाय त्याप्रमाणें हीं गुह्यांगें राजास नजर करणें हा आचार रानटी लोकांत पूज्य मानल्यामुळें, राजस्वरूप देवासही तो अत्यंत प्रिय होत असेल असा तर्क करून, भक्तांनीं आपापल्या देवतांस आपण होऊन आपलीं किंवा दुसऱ्यांचीं संबंध गुह्यांगें किंवा त्यांचे कांहीं भाग अर्पण करण्यास तयार होणें हें किती स्वाभाविक आहे ? ज्या इंद्रियामुळें सर्व सुखांत अत्यंत प्रिय सुखाची प्राप्ति होत असून जातिप्रवाह अव्याहत चालतो, त्याहून देवतेला नजर करण्यास विशेष महत्त्वाची वस्तु कोणती असणार ? आपल्याकडे कोणी सूर्यास हात वाहतात, कोणी पाय वाहतात, कोणी दुसरा कांहीं अवयव वाहतात, पण सुंतेवाल्यांनीं आम्हा सर्वांस हटविलें आहे असें कबूल केलें पाहिजे ! युरोपियन लोकांत जसा बाप्तिस्मा, आमच्या लोकांत जशी मुंज, तसा मुसलमान व इतर लोकांत हा सुंत्याचा संस्कार प्रमुख होऊन वसला आहे. सुंता हा पूर्वींच्या कृत्रिम नपुंसकत्वाचें सौम्य रूप आहे. असो. विषयाच्या ओघांत या अमंगळ आचाराविषयीं आम्हांस इतकें स्पष्टपणें लिहावें लागलें याबद्दल वाचकांची क्षमा मागून दुसरीकडे वळतो.

ज्याला आपण अलीकडे गोंदणें म्हणतो तेंही पराभूत लोकांवर पराभव झाल्याचें एक चिन्ह कायम करण्याचा मार्ग होतें. अलीकडे हें गोंदणें भूपण होऊन वसलें आहे, ही गोष्ट आम्हांस नाकबूल नाही, पण याची वंशावळ वरील

सर्व आचारांच्या वंशावळींसारखीच आहे. शूर लोकांस शरीरावर अनेक वार लागले असून त्यांपासून जे डाग पडलेले असतात त्यांचें मोठें भूषण वाटतें, व अशा डागांपासून उत्पन्न झालेली कुरूपता पुरुषांच्या सौंदर्याची परीक्षा करण्याचा ज्यांचा विशेष अधिकार त्या स्त्रियांना ती कुरूपता न वाटतां, उलट ते डाग भूषणांसारखे वाटतात, व वाटणें नीट आहे. कारण ज्यांत जो गुण नसेल त्याला त्या गुणाचें मोठें कौतुक वाटतें. हा प्रकृतिनियम फार पूर्वीच्या तत्त्ववेत्त्यांच्या नजरेस येऊन गेला होता. स्त्रियांच्या अंगीं शौर्याभाव असल्यामुळें ज्यांच्या शरीरावर शौर्याचीं चिन्हें ढळढळीत दिसत असतील त्याकडे स्त्रियांचें मन ओढणें हा नैसर्गिक प्रकृतिधर्म होय. असें नसतें तर डेस्डेमोना आणि आँथ्रेलो हें नाटक आपणांस पराकाष्ठेचें नीरस वाटलें असतें. असो. शरीरावर नानाप्रकारच्या रंगांच्या वेलवुट्या काढण्याचा प्रकार आजमितीस रसिक लोकांत जरी भूषणावह मानिला असला, व 'प्रियाकुचतटी' 'पत्रावली' काढण्याची रूढि भगवान् श्रीकृष्णापासून जरी आम्हांपर्यंत आली असली, तरी गोंदण्याची मूळ पद्धत जिकलेल्या लोकांवर पराभवाची कांहीं तरी टिकाऊ निशाणी ठेऊन देण्याच्या बुद्धीनें शोधून काढिली असावी, असें मानण्यास विपुल पुरावा आहे. आमचीं उभीं आडवीं गंधें व आमच्या वायकांचीं निरनिराळ्या तऱ्हांचीं कुंकवें, आमच्या गोपीचंदनाचे टिळे, आमच्या वैष्णवांच्या कृष्णरेषा आणि आमच्या शैवांचे भस्मार्चन—हीं सारीं दास्यसूचक चिन्हें आहेत, असें वाटतें.

आतां आणखी एका आचाराविषयीं अल्प उल्लेख करून हें बरेंच लांबलेलें व्यवच्छेदनप्रकरण आटपतों. हा आचार केशवपनाचा. सध्यां या शब्दाचा विशिष्ट अर्थ होऊन गतभर्तूकांचें जें वपन त्यासच केशवपन म्हणण्याची चाल पडली आहे. बाकी पुरुषांच्या वपनास केशवपन कां म्हणूं नये हें समजत नाहीं. तथापि त्याबद्दल आम्ही वाद करीत बसत नाहीं. क्षौर हा दुसरा सामान्य शब्द चालण्यासारखा आहे. मृतपूर्वजांविषयीं व त्यांपासून उत्पन्न झालेल्या देवतांविषयीं, आणि अगदीं जवळचे आप्त मेले असतां त्यांविषयीं आपलें प्रेम प्रगट करण्याकरतां केशांचें मुंडन करण्याचा विधि फार पुरातन व सार्वत्रिक आहे. ग्रीक लोकांत, रोमन लोकांत, अलीकडील ख्रिस्ती लोकांत—सारांश बहुतेक सर्व लोकांत या मुंडनविधीचें लिंगभेदाप्रमाणें व आश्रमभेदाप्रमाणें कमी अधिक वर्चस्व दृष्टीस पडतें. कोठें दर महिन्यास किंवा पंधरवड्यास नखशिखांत वस्तरा चालविण्याची पद्धत आहे; कोठें कांहीं अपराधाबद्दल भिव्या व पांपण्या काढण्याचीच चाल आहे; कोठें अर्धे डोकें, एक मिशी, व अर्धी दाढी काढण्यांतच मोठी शिक्षा होतें असें मानतात; कोठें डोवयाच्या मध्यावर एक चंद्र केला म्हणजे काम होतें; कोठें प्रति पौर्णिमेस व अमावास्येस एक बट ठेऊन बाकीचे सारें डोकें

वस्तोंड साफ करण्याचा प्रघात आहे; एकंदरीनें पहातां असें दिसून येतें की, शरीरावर वाढणाऱ्या या चिजेवर हवे ते प्रयोग केले तरी शरीराला म्हणण्यासारखी बाधा होण्याचा संभव नाही असें पाहून, तें करण्यास फारशी दगदग व खर्च पडत नाही असें मनांत आणून, आणि त्याचें पीक फिरून फिरून येणारें आहे असें जाणून, बरीच सुधारणा झाली असतां प्रत्येक राष्ट्रांत क्षीराच्या निर- निराळ्या तऱ्हांनीं जेवढें स्वामित्व, जेवढें प्रेम, आणि जेवढी धार्मिकता व्यक्त करतां येईल तेवढी करण्याचा प्रघात पडतो, असें दिसतें. मिशावर ताव देऊन घर्षण करणें, किंवा 'आमच्या मिशा खालीं' असें म्हणून पड घेणें—या सामाचिक आचारांत पुष्कळच इतिहास आहे ! तेव्हां स्त्रियांचा केशकलाप उतरून त्यांना पतिप्रेम प्रगटविण्यास लावणें किंवा पतींसमक्ष उत्तर हिंदुस्थानांत त्यांच्याकडून वेणीदान करविणें या अज्ञानमूलक पद्धति भरतखंडविशिष्टच आहेत असें नाही !

उपायन, कर, व बलिदान

लॉड लिटन् यांच्या कारकीर्दीत हिंदुस्थानच्या खजिन्यांत जी कोटी दीड कोटीची तूट पडली ती अफगाणिस्थानच्या लोकांस दिलेल्या देणग्यांमुळे पडली, असें म्हणतात. जनरल रॉबर्टस् यांनी कंदाहारावर कूच करून जात असतां, अफगाणी लोकांस जितकें आपल्या शीयानें तितकेंच आपल्या औदार्यानें जेरीस आणिलें अशी त्या वेळेस लोकवार्ता होती. अफगाणिस्थानच्या डोंगराळ प्रदेशांतील लोक अगदीं निर्धन असल्यामुळे, जेव्हां आमचे कमंडर-इन-चीफ कंदाहारच्या वाटेवर दोहों वाजूस तोडे फेंकीत चालले तेव्हां त्या लोभी कडव्या लोकांचें लक्ष ते गोळा करण्यांत व वाटून घेण्यांत व्यग्र होऊन गेलें, आणि आमच्या सेनापतीस अडथळा न होतां आपला मार्ग सुधारतां आला ! या कर्णोपकर्णीं आलेल्या वार्तेंत तथ्य असो किंवा नसो, तीवरून एक सामान्य सिद्धांत असा निघतो कीं, उपायनांनीं शत्रूस कांहीं अंशीं वश करून घेतां येतें; आणि असें होणें स्वाभाविक आहे. पारितोषिकें, वायनें, दानें, उपहार आणि नजरा—हीं सर्व कसल्या तरी उपभोग्य वस्तूंचीं झालेलीं असतात. या उपभोग्य वस्तु प्राप्त झाल्या असतां ज्यांस त्या प्राप्त होतात त्यांनीं त्या देणारांवर सुप्रसन्न किंवा मेहेरवान व्हावें, हें स्वाभाविक आहे. शिवाय, अशा प्रकारच्या देणग्यांपासून आणखी एक गोष्ट व्यक्त होत असते ती ही कीं, त्या देणारा आपणास वचकतो असें त्या घेणारास वाटूं लागतें, आणि कांहीं अंशीं तें खरेही असतें. ज्या कुठ्यास पारध करण्यास शिकवलेली असते त्याला एखादे दिवशीं कांहीं सांपडलें नाहीं, तर तो निदान झाडाचें वाळलेलें पान किंवा एखादें चिपाड तरी तोंडांत धरून शेंपूट हालवीत हालवीत मोठ्या लाडानें धन्यास खुप करण्याचा प्रयत्न करील. यावरून काय दिसतें कीं अप्रबुद्ध प्राण्यांत सुद्धां अशा रीतीनें वरिष्ठाची मर्जी सुप्रसन्न ठेवण्यास आपणाकडून होण्यासारखी खटपट करण्याची नैसर्गिक प्रवृत्ति आहे. आम्हीं मनुष्यें एकमेकांस ज्या देणग्या देतो त्या मुख्यतः दोन कारणांसाठीं देतो; तीं कोणतीं म्हणाल तर कोपशमन आणि स्नेहसंपादन. ज्याला कांहीं द्यावयाचें तो आपला शत्रु असल्यास त्यानें वैर विसरून जाऊन कोणत्याही प्रकारची पीडा देऊं नये अशा हेतूनें, किंवा जो मित्र असेल त्यानें प्रसंगविशेषीं उपयोगी पडावें म्हणून आपण पदरमोड करून व स्वतःस झीज लाऊन घेऊन कधीं कधीं शत्रूस व

मित्रास नझरा पाठवितों. एकदां अशा कारणास्तव नझरा पाठविण्याची चाल रूढ झाली म्हणजे त्या कितीही अल्प मोलाच्या किंवा शुष्क असल्या तरी चालतात. फार काय सांगावें, अशा कामास एखादा खडा, गवताची काडी, तुटलेला केंस, किंवा लांकडाची ढलपीमुढां वस होते. पेरू येथील डोंगरावर ओझीं चढवणारे हमाल डोंगराच्या माथ्यावर येऊन पोहोचले म्हणजे ओझीं उतरून टाकतात, आणि शैलाधिपति पचकासक देवास अशी प्रार्थना करितात कीं, "हे प्रभो, त्वां आम्हांस या ओझ्यासकट सुरक्षितपणें वर आणिलें, याबद्दल आम्हीं तुझे फार आभारी आहों, व या तुझ्या उपकारांतून मुक्त होण्यासाठीं हे आम्ही आपल्या भिवईचे केंस तुला अर्पण करतो" —असें म्हणून प्रत्येकजण आपापल्या भिवईचा एकेक केंस उपटून टाकतो ! या देशांतही कित्येक ठिकाणी डोंगर चढून गेल्यावर खडा उचलून टाकण्याची वहिवाट आहे, व अशा खड्यांचे मोठमोठाले ढीग जमलेले आहेत, हें पुष्कळांच्या पाहण्यांत व ऐकण्यांत आलें असेल. देणग्या देणें आणि त्या घेणें हा आचार प्रथम दोन अथवा अधिक विषम व्यक्तींत सुरूं होतो, व पुढें तो समव्यक्तींतही पसरत जातो. कुळांनीं जमीनीच्या मालकांस, प्रजांनीं राजांस, भक्तांनीं देवांस, शिष्यांनीं गुरूंस—अशा रीतीनें दक्षिणा देण्याचा आणि घेण्याचा प्रघात पडतो. पुढें एका दर्जाच्या मित्रामित्रांतही त्या देण्याघेण्याचा प्रचार पडतो. दसऱ्याचें शुष्क सोनें थोर लहानांस व लहान थोरांस देतात व घेतात. संक्रांतीच्या 'शर्करावगुंठित' तिळांचीही तशीच स्थिति आहे. पण वाढणीं पाठविणें, लग्नास किंवा मुंजीस आहेर देणें, दिवाळीस ओंवाळण्या घालणें, आंब्यांच्या डाल्या घाडणें, एकमेकांच्या मुलांस फटाकड्याच्या पेट्या आणि गांठ्या पाठवून देणें—हे आचार बरोबरीच्या लोकांत चालतात. सुधारकाच्या एडिटरांनीं लॉर्ड रे साहेबांस अफुसाचे कांहीं निवडक दाणे पाठविले आणि ते त्यांनीं स्वीकारिले, किंवा लेडी रे नें मिससेस आगरकरणीस बाळंतविडा पाठविला, असे होण्याचा संभव नाही ! अशा प्रकारची देवघेव सर जेम्स फर्ग्यूसन आणि सरदार रा. ब. रास्ते किंवा लेडी रे आणि अवकलकोटच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या संस्थानच्या राणीसाहेब—अशांच्या दरम्यानच होऊं शकणार. अशा प्रकारच्या देणग्या ज्यांच्यामध्ये चालतात ते परस्परांस एका पदवीचे समजत असून, त्यांचा एकमेकांशीं पुष्कळ घरोबाही झालेला असतो. नहाणाच्या हळदकुंकवाचें बोलावणें भलत्याच घरीं जावयाचें नाहीं, व भलत्याच ठिकाणचें वाढणें यावयाचें नाहीं !

येथपर्यंत या आचाराच्या सामाजिक स्वरूपाचें दिग्दर्शन झालें. आतां याला राज्यप्रकरणांत व धर्मप्रकरणांत कसें वळण लागतें हें थोडक्यांत दाखवूं. वर दर्शविल्यासारखे सामाजिक आचार रूढ झाले म्हणजे त्यांपासून समाजस्थितीस अनुसरून राज्याचार व धर्माचार पडूं लागतात. ज्या लोकांची स्थिति पशुतुल्य

आहे व ज्यांना देवतांची किंवा पिशाचांची कल्पना नाही, अशांत देवतांस किंवा पिशाचांस बलि मिळण्याचा संभव नाही, हें उघड आहे. पण त्यांच्या कल्पना येऊं लागल्या कीं त्यांसंबंधानें या आचारांचा प्रादुर्भाव होतो. देवता आणि राजा या दोहोंपैकी आधीं उपायनें कोणास देण्यांत येऊं लागतात, याचा निश्चय बरोबर करतां येत नाही; तथापि केवळ वन्यावस्थेंतून पार पडलेल्या उत्तर ध्रुव-जवळच्या एस्किमो लोकांसारख्या लोकांच्या स्थितीवरून असें दिसतें कीं, मनुष्याच्या मनांत राज्याच्या आणि राजाच्या कल्पना येण्यापूर्वीं पिशाचांच्या व देवतांच्या कल्पना येऊं लागणें शक्य आहे. म्हणून कर, खंडणी, करभार यांच्या अगोदर बलिप्रदानें अस्तित्वांत येण्याचा संभव आहे. तसेंच हेंही ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे कीं, ज्याप्रमाणें देवतांच्या व पिशाचांच्या कल्पना येण्यापूर्वीं त्यांस बलि देण्याचा प्रचार पडण्याचा संभव नसतो, त्याप्रमाणें ज्या लोकांत 'राजा' म्हणून कोणी एक इतरांहून कमी अधिक श्रेष्ठ मानिलेली अशी व्यक्ति जेथपर्यंत अस्तित्वांत आलेली नसते तेथपर्यंत त्या लोकांत राजभाग, राजांश, सरकार देणें, कर, खंडणी, सरकारदंड—असल्या कल्पना किंवा तदनुरोधी विचार अस्तित्वांत येण्याचा संभव नाही. पुनः याच विचाराच्या ओघांत असतां वाचकांच्या लक्षांत हेंही येऊन जाईल कीं, ज्या देशांत एकसत्ताक राज्य कधींच स्थापण्यांत आलें नाही, किंवा आलें असून जेथें लोकसत्ताक राज्याची लीकरच स्थापना झाली अशा देशांत या राजकीय देणग्यांची जी पद्धत असते ती ज्या देशांत एकसत्ता फार प्रबल आहे अशा देशांतील राजोपहारपद्धतीहून पराकाष्ठेची भिन्न व क्षीण असते. पाटिलकुळकरण्यांनीं हप्ते गोळा करून नेमल्या तारखेस तालुक्याच्या मामलेदार कचेरीत पोतें हजर करणें—ही अलीकडील कर घेण्याची पद्धत पूर्वीपासून अंमलांत आहे, असें समजणें फार मोठी चूक आहे; तसेंच असले कर गोळा करण्यासाठीं आतांच्या मामलेदारांसारखे दोन-दोनशें रुपये दरमहाचे अधिकारी फार प्राचीन कालापासून आपापल्या राजासाठीं कर गोळा करीत आहेत, असें समजणें हेंही चूक आहे. समाज अत्यंत संकुचित किंवा मर्यादित असला, आणि त्याला नाण्याचा उपयोग ठाऊक नसला, म्हणजे त्यांत अशा प्रकारें राजभाग जमविण्याची चाल कोठून असणार ? समाजाच्या प्रथमावस्थेंत राजा म्हणजे एक विशेष बलवान् व चतुर पुरुष असतो. समाजांतल्या समाजांत जे तंटेबखेडे होतील ते मध्यस्थ होऊन कधीं बुद्धिबलानें व कधीं बाहुबलानें तोडणें, व दुसऱ्या जातीचा हल्ला आला असतां स्वजातीचें पुढारीपण पत्करून त्या अरिष्ठांतून तिचा बचाव करणें—हें राजाचें मुख्य कर्तव्य. अशा समाजांत सामान्य प्रजेच्या आणि राजाच्या बाह्य स्थितींत म्हणण्यासारखें अंतर नसतें. राजाला तिऱ्हाइताचें व अग्रणीचें काम करावें लागत असल्यामुळें तो इतरांहून थोडासा श्रेष्ठ गणला जात असतो, व त्याच्या आणि त्याच्या कुटुंबाच्या

चरितार्थासाठी समाजांतील प्रत्येक घरांतून कांहींना कांहीं तरी पोहोचवावे लागत असतें. जो जें पिकवीत असेल, किंवा ज्याचा जो धंदा असेल त्यानें त्यानें आपल्या उत्पन्नाचा कांहीं भाग स्वसंतोषानें राजाला आणून द्यावा, अशी रीत प्रथम पडते, व पुढें या रीतींतील स्वातंत्र्य नाहीसें होऊन सत्ताधीनत्व येतें. तथापि जोपर्यंत राष्ट्राचें क्षेत्रफल संकुचित असून त्यांतील लोकसंख्या एका जातीची व मर्यादित असते तोपर्यंत हें सत्ताधीनत्व फारसें कठिन वाटत नाही. परंतु एका जातीचा दुसऱ्या जातीशीं संग्राम होऊन मिश्र समाज उत्पन्न झाला, व राष्ट्राचा विस्तार आणि लोकसंख्या हीं वाढलीं म्हणजे ही सत्ताधीनता जाचू लागते. अखेरीस जेव्हां हिंदुस्थानासारखा प्रचंड देश मोगलांसारख्या एखाद्या शूर लोकांच्या अंमलांत येऊन त्यांत जिकणारे आणि जिकलेले असे दोन ठळक वर्ग होतात, तेव्हां राजास करभार देणें हें स्वसंतोषावर बिलकुल अवलंबून राहिल्यास होतें. बावरासारख्या किंवा अकबरासारख्या मुद्दां एकट्या बादशहास येवढ्या देशावर राज्य करणें अशक्य असल्यामुळें त्याला ठिकठिकाणीं आपल्या प्रतिनिधींची स्थापना करावी लागते. या प्रतिनिधींनाही आपापले मुख्य आवरण्यासारखे नसल्यामुळें पोटप्रतिनिधि नेमावे लागतात. याप्रमाणें सार्वभौम बादशहापासून पेट्याच्या तहशीलदारापर्यंत एकाहून एक उतरत जाणाऱ्या अधिकाऱ्यांची परंपरा लागत जाते, आणि हे सर्व जिकणाऱ्या लोकांपैकीं असल्यामुळें त्यांचा अंमल मोठ्या सक्तीनें चालतो. प्रत्येकास आपला व आपल्या तैनातीचा खर्च भागवून शिवाय वरच्या अधिकाऱ्यास वराच ऐवज प्रतिवर्षी भेट किंवा खंडणी म्हणून पोहोचवायाचा असतो; व ज्याच्याकडून विशेष खंडणी येईल त्याची बादशहाच्या दरबारांत तारीफ होऊन त्याची विशेष बढती होण्याचा संभव असल्यामुळें, व ज्याच्याकडून कमी खंडणी येईल त्यावर इतराजी होऊन त्याला बडतर्फी मिळण्याचा संभव असल्यामुळें जो तो आपापल्या ताब्यांतील लोकांस जितकें नाडवेल तितकें नाडून आपली व बादशहाची तुंबडी जितकी भरवेल तितकी भरण्याचा प्रयत्न करीत असतो; आणि असें करण्यांत त्यास शस्त्रबलाचें भरपूर सहाय्य असल्यामुळें लोकांची पराकाष्ठेची जाचणूक होते. उत्पन्नाचा अमुकच वाटा राजा-भाग, असा निर्वध अशा स्थितींत बिलकुल चालत नाही. राजकिंकर जितकी माया निघेल तितकी काढीत असतात. अशा प्रकारच्या संमिश्र समाजांत नाणें चालूं असलें म्हणजे राजभाग उत्पन्नरूपानें न घेतां द्रव्यरूपानें घेण्याचा प्रघात पडतो, व या प्रघातामुळेंही प्रजेस फार त्रास होतो. राजाचें मागणें असेल तेवढी रक्कम जिवाच्या व भावी सुखाच्या आशेनें आपला माल जाईल त्या दरानें विकून उभी करावयाची, हें किती कष्टावह आहे वरें ? तथापि अशा स्थितींतही मनुष्यें उत्पन्न करीत असतात व राजदेणें देत असतात ! ब्रिटिश सरकारच्या पदरी असलेल्या नोकरांचे पगार मोठे असल्यामुळें लांचलुचपतीचा प्रकार बेता-

वातानें चालतो. पूर्वी युरोपांत, अमेरिकेंत, व आशियांत सरकारी नोकरांस मुळींच पगार मिळत नसल्यामुळें, किंवा अगदीं लहान मिळत असल्यामुळें, त्यांना आपले पगार काढून शिवाय राजभाग काढावा लागत असे. यामुळें गांवच्या पाटलापासून थेट वादशहापर्यंत ज्याला आपण अलीकडे लांच म्हणतो तो सर्वत्र राजरोस घेण्यांत येत असे. प्रसिद्ध इंग्लिश तत्त्ववेत्ता लॉर्ड बेकन याची लांच-खाऊपणाबद्दल प्रसिद्धी आहे. त्यावर स्पेन्सर साहेबाचें असें म्हणणें आहे कीं, ही त्यावेळची रीतच होती. साऱ्याच न्यायाधीशांस व इतर अधिकाऱ्यांस अशा रीतीनें आपल्या पगाराची भरती करून घ्यावी लागत असे; व ती किती करावी याला कोणत्याही प्रकारची ठरीव इयत्ता नसल्यामुळें, कांहींकडून योग्य मर्यादेचें उल्लंघन होई यांत कांहीं नवल नाहीं. आमचेकडील कांहीं नेटीव संस्थानांत व कित्येक रेलवे कंपन्यांत आज या स्थितीचें जिवंत उदाहरण सांपडेल. तात्पर्य काय कीं प्रथमावस्थेंत स्वसंतोषानें देण्याचीं जीं स्पल्प राजोपायनें असतात त्यांपासून अखेरीस कर, तिजोरी, आणि नोकरांचें पगार या तीन गोष्टी उत्पन्न होतात.

हें राजकीय जमाबंदीचें प्रकरण नीट समजलें असतां, देवस्थानें आणि त्यांचीं उत्पन्नं कशीं अस्तित्वांत येतात, हें समजणें मुळींच कठीण नाहीं. सध्यां पृथ्वीच्या पाठीवर जे रानटी, अर्धवट सुधारलेले व पूर्ण सुधारलेले लोक आहेत त्यांच्या सांप्रत स्थितीचा आणि पूर्वापार इतिहासाचा विचार केला असतां स्पष्टपणें असें दिसून येतें कीं, ज्याला आपण सध्यां बलि म्हणतो, म्हणजे देवता-भाग म्हणतो, त्याची उत्पत्ति सामान्य उपायनांपासून म्हणजे सामाजिक देणग्यांपासून झाली आहे. देवतांची कल्पना महापुरुषांच्या पिशाचांपासून आली असल्यामुळें व पिशाचांचे व्यवहार जिवंत मनुष्याप्रमाणेंच चालतात असा प्राथमिक लोकांचा विश्वास असल्यामुळें, ज्याप्रमाणें बैल, घोडी, कुत्री, ससे, कोंबडीं वगैरे जनावरें जिवंत राजास नजर करण्यांत येतात, त्याप्रमाणें तीं त्यांच्या थडग्यावर त्यांच्या पिशाचांच्या चरितार्थासाठीं कापण्यांत येतात; व त्याच पिशाचांपासून निर्माण झालेलें जें महापिशाच म्हणजे देव त्याच्या मंदिरांत म्हणजे देवळांतही या प्राण्यांचा संहार करण्यांत येतो. शिजलेल्या अन्नाच्या राजास मेजवान्या देतात; तें त्यांच्या थडग्यांत किंवा चितेंत घालतात, आणि देवांपुढें नैवेद्यरूपानें मांडतात; सदहूर्प्रमाणें नव्या नवाळीची नजर जिवंत राजाला, मृतराजाला, व देवाला करतात. आवळे, चिंचा, मोहोर वगैरे देवास वाहण्याच्या प्रचाराची आठवण वाचकांस दिली पाहिजे असे नाहीं. दूध, तूप, मध, रस, ताडी, मदिरा, सोम इत्यादिकांचीं वायनें जशीं नृपतीला व मृतपितरांना, त्याप्रमाणेंच देवांनाही अर्पण करतात. ज्याप्रमाणें जिवंत राजापुढें व मृतपितरां-

पुढें, त्याप्रमाणेंच देवापुढेंही धूपदीप जाळायाचें आणि गंधदान करावयाचें ! सारांश राजा, राजवाडा आणि राजभाग; मेलेले पितर, थडगीं किंवा चिता आणि श्राद्धान्न; व देव, देवालयें, आणि वलि अथवा नैवेद्य—या तीन त्रयींत पराकाष्ठेचें साम्य आहे. यांपैकी पहिलीपासून दुसरीचे, आणि दुसरीपासून तिसरीचे विधि व आचार अनुकरणानें अस्तित्वांत आले आहेत. तेव्हां राज-वाड्यांत ज्याप्रमाणें राजसेवकांची त्याप्रमाणें देवांच्या भोंवतीं गुरवांची, वडव्यांची, आणि गयावळांची गर्दी असते, आणि राजस्थानाप्रमाणें देवस्थानांचाही थाट उठून जाऊन तीं शेंकडों वर्षे अव्याहत चालतात, यांत कांहीं नवल नाहीं.

भेटी, देवदर्शने व यात्रा

आपल्या भाषेतील 'भेट' हा शब्द द्वचर्थी आहे. 'भेट' म्हणजे एकाने दुसऱ्याकडे जाणे, हा एक अर्थ. तसेच जातांना देण्याकरितां बरोबर घेतलेली, किंवा न जातां एकाने दुसऱ्यास धाडून दिलेली जी वस्तु तिलाही 'भेट' म्हणतात. मागल्या लेखांत या दुसऱ्या अर्थाच्या भेटी पाठविण्याचा प्रघात कसा पडत जातो, हें सांगितलें आहे. आतां 'भेटीच्या' पहिल्या अर्थाच्या संबंधानें थोडेसें लिहावयाचें आहे.

उपायनें विशेषतः कनिष्ठाकडून वरिष्ठास देण्यांत येतात हें मागे सांगण्यांत आलेंच आहे. तेव्हां हीं नेऊन देण्यासाठीं कनिष्ठांनीं वरिष्ठाचे घरीं जाण्याची चाल पडते हें स्वाभाविक आहे. राजाकडे किंवा देवाकडे रिक्त हस्तांनीं जाऊं नये, अशी सामान्य शास्त्राज्ञा किंवा फार प्राचीन कालापासून चालत आलेला संप्रदाय आहे. यावरून ज्या देशांत किंवा लोकांत राजसत्ता स्थापन झाली नाहीं, किंवा ज्यांना मेलेल्या आप्तांस किंवा त्यांपासून निर्माण होणाऱ्या देवतांस वलि-समर्पण केलें पाहिजे, असें वाटूं लागलेलें नाहीं, त्यांमध्ये एकानें दुसऱ्याकडे भेटण्यास जाण्याची चाल असण्याचा संभव नाहीं. आतां भेट घेण्यांत नेहमीं 'मी तुमचा किकर किंवा आज्ञाधारक सेवक आहे' असें दाखविण्याचाच हेतु असतो असें नाहीं. कनिष्ठांनीं वरिष्ठांविषयीं आपली निष्ठा प्रदर्शित करण्यासाठीं जाणे, हा भेटीचा मुख्य हेतु खरा. परंतु अलीकडे दुसऱ्याही अनेक कारणांसाठीं एकमेकांच्या भेटी घेण्यांत येतात. आपणांपैकीं एखादा जिज्ञासु मनुष्य इंग्लंडांत गेला असतां स्पेन्सरसारखा तत्त्ववेत्ता किंवा मॅलॅडस्टनसारखा लोकाग्रणी घरीं वागतो कसा, अभ्यास करतो कसा, सामान्य लोकांशीं बोलतो कसा, वगैरे गोष्टी प्रत्यक्ष पहाण्याच्या इराद्यानें त्याला भेटण्यास जाईल; तसेंच, कोणा एखाद्या मनुष्यास दुसऱ्याच्या वर्तनांत विशेष दोष दिसल्यास त्याला तो दाखविण्यासाठीं त्याची भेट घेणें इष्ट वाटेल; किंवा एखाद्या परोपकारी सुखवस्तू गृहस्थाला कोणी मनुष्य संकटांत पडला आहे असें समजल्याबरोबर त्यास मदत करण्याची बुद्धि होऊन त्याच्या घरीं जावेसें वाटेल. तेव्हां अलीकडील प्रत्येक भेटींत प्रणिपातपूर्वक प्रभुभक्तिप्रदर्शनाचा आशय असतो, असें म्हणता येणार नाहीं.

तथापि 'भेट' घेण्याची मूळ चाल पडण्यास श्रेष्ठाला अभिवंदन करून त्याची मर्जी आपणावर मुप्रसन्न करून घेण्याची इच्छा कारण झाली असावी असें दिसते.

उत्तर ध्रुवाजवळच्या एस्किमोसारख्या ज्या लोकांत राजपुरुष अस्तित्वांत आलेला नाही त्यांत भेटीचा संप्रदाय फार स्वल्प आहे किंवा मुळीच नाही, असें त्यांविषयी चौकस प्रवाश्यांनी प्रसिद्ध केलेल्या माहितीवरून दिसते. एकंदरीने पहातां भेटी घेण्याचा प्रचार मिश्र समाजांत फार दृष्टीस पडतो. एकाच जातीच्या लोकांनी आपल्यापैकीं एकास आपला राजा किंवा नायक केलें तरी त्यांविषयीं आपली निष्ठा प्रगट करण्यासाठीं त्याला वारंवार भेटण्यास जाण्याची चाल पडत नाही, व त्यालाही त्या गोष्टीची इतकी परवा वाटत नाही. पण मिश्र समाजाची तशी गोष्ट नाही. एका जातीच्या लोकांनी दुसऱ्या जातीच्या लोकांस जिकिलें असतां जिकणाऱ्या जातीच्या लोकांस, जितजातीचे लोक व विशेषतः त्यांचे नायक राजनिष्ठ आहेत किंवा नाहीत, हें पहाणें विशेष अगत्याचें असतें. यामुळे मिश्र समाजांत मुख्य नायकास म्हणजे राजास किंवा वादशहास उपनायकांनीं म्हणजे मांडलिकांनीं वारंवार भेटण्यास जाण्याचा प्रघात पडतो. दिल्लीचे मोंगल बादशहा किंवा पेशवे मोठमोठाले दरबार भरवून मांडलिकांकडून नजराणे घेत व त्यांना पोषाख देत, हें सर्वांस ठाऊक आहेच. सध्यांही राणीच्या वाढदिवसास इलाख्यांचे गव्हर्नर व हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय दरबार भरवून कित्येकांस पोषाख व पदव्या देतात, आणि मधूनमधून नॉनऑफिशिअल लोकांच्या भेटी घेण्यासाठीं छोटेखानी दरबार किंवा लेव्ही करतात, त्यांचें इंगित तरी हेंच आहे. राजदरबारांत हजर राहून स्वामीस मुजरा करणें आणि नजराणा देणें यांत 'मी तुमचा दास आहे, मला तुमचा अंमल मान्य आहे, व मी तुमच्याविरुद्ध कोणत्याही प्रकारची फंदफितुरी करण्यांत गुंतलों नाही' असें दाखविण्यासारखें होय; निदान भेटीस येणाऱ्याच्या बाह्य वर्तनावरून तरी तसें अनुमान करणें भाग पडतें. त्याच्या उलट, बोलावणें गेलें असून जो दरबारास आला नाही, किंवा ज्यानें नजराणा पाठविला नाही अशाच्या मनांत कांहीं तरी पापबुद्धि उत्पन्न झाली आहे असा तर्क होऊं लागतो, व सर्व मांडलिकांस सक्तीनें दरबारांस बोलावून आणून त्यांच्याकडून नजराणे घेण्याचा आणि त्यास राजधानींत कांहीं दिवस रहाण्यास लावण्याचा प्रघात पडतो. या कामासाठीं बादशहा व राजाधिराजे पाहिजे तितका खर्च करण्यास तयार असतात; पण एकूण एक मांडलिकानें वर्षांतून एकदोन वेळ तरी राजदरबारीं येऊन आपली स्वामिभक्तीची हजीरी द्यावी, असें त्यांस वाटत असतें. वर्षांपर्यंत जपानांतील सरदारांस किंवा मांडलिकांस आपापल्या जहागिरींत वर्षांतील बारा महिन्यांपैकीं फक्त सहा महिने घालविण्याची परवानगी असे. दुसरे सहा महिने त्यांनीं येड्डो येथें घालवून प्रपंचसुख अनुभवावें असा निर्बंध असे.

प्रपंचसुख असें म्हणण्याचें कारण असें कीं, या सरदारांनीं बंडखोर न व्हावें म्हणून त्यांचीं वायकामुलें 'ओलीस' म्हणून नेहमीं राजधानींत ठेवलेली असत ! आपल्या मिजासखोर मोंगल वादशहांच्या अंमलांत तर या प्रचाराच्या हास्या-स्पदतेची कमाल होऊन गेली होती. या वादशहांपैकीं कित्येकांच्या अमदानींत ठरीव सरदारांनीं दिवसांतून दोन वेळां म्हणजे सकाळीं अकरा वाजण्याचे सुमारास न्यायनिवाडा चालला असतां, व रात्रीचे दहाचे सुमारास राजकीय प्रकरणांची वाटाघाट होत असतां, तख्ताधिपतीस सलाम करण्यास आलेंच पाहिजे, असा नियम असे ! कोणास ही कदाचित् अतिशयोक्ति वाटे; पण जम्मू व काश्मीर येथें ही प्रात्याहिक द्विवार प्रणिपातपद्धति आजमितीस जागृत आहे. तसेंच आमच्या एका मित्रानें एकदां आम्हांस असें सांगितल्याचें स्मरतें कीं, बडोद्यासारख्या इंग्रजी धर्तीवर आलेल्या संस्थानांतही असे कांहीं वृद्ध राजभक्त आहेत कीं, महाराज राजधानींत असोत किंवा नसोत, त्यांना वाड्यांत जाऊन महाराजांच्या गादीला, निदान वाड्याला तरी, सकाळसंध्याकाळ मुजरा केल्या-शिवाय अन्न गोड लागावयाचें नाहीं ! असो. ज्या ठिकाणीं सर्वांनीं मुख्य नायकास किंवा राजास भेटण्यास येण्याची सोय नसते त्या ठिकाणीं त्यांनीं त्यांच्या प्रतिनिधींस व मंत्र्यांस भेटावें असें ठरविलेलें असतें; म्हणजे मांडलिकांनीं महाराजांस भेटावें व सामान्य लोकांनीं मंत्र्यांस भेटावें, असा नियम होतो; व हाच नियम थोड्याशा भेदानें येथेंही जे दरवार प्रतिवर्षीं भरविण्यांत येतात, त्यांत दृष्टीस पडतो.

मोठमोठे राजे आणि त्यांचे मांडलिक यांच्या अन्योन्य भेटीचा हा प्रकार झाला. त्यांचेंच अनुकरण इतर पदवीचे लोक करतात. कनिष्ठानें वरिष्ठास भेटण्यास जावें हा साधारण नियम; जर वरिष्ठ कधीं कनिष्ठास भेटावयास गेला तर तो अनुग्रह समजावयाचा. कर्जदारांनीं सावकारास, कुळांनीं जमीनदारास, पक्षकारांनीं वकिलास, शिष्यांनीं गुरूस, धाकट्या भावांनीं वडील भावास, मुलांनीं मातापितरांस, खालच्या अधिकाऱ्यांनीं वरच्या अधिकाऱ्यास, व सांसारिकांनीं परमार्थरतास भेटण्यास जावें अशी पद्धत सर्वत्र पडली आहे, व हिचें उल्लंघन चांगल्या कारणांशिवाय कोठेंही होत नाहीं. दसऱ्यासारख्या किंवा संक्रातीसारख्या सणास प्रत्येक वर्गातील मोठमोठ्या लोकांनीं विछायती घालून व उजव्या किंवा डाव्या वाजूस पानसुपारीचीं ताटें ठेववून भेटीस येणाऱ्या मंडळीची वाट पहात बसावें, हा या सणास एकमेकांच्या भेटी घेण्याचा जुना प्रकार होय. यांत अलीकडे बरेंच अंतर झालें आहे, व पुढें याहूनही अधिक होण्याचा संभव आहे. कारण सुधारलेल्या किंवा सुधारूं लागलेल्या देशांत एका प्रकारची समता वाढत असते, व या समतेमुळें एका पक्षाची पूजनीयता आणि दुसऱ्या पक्षाची पूजकता यांचा हळू हळू लोप होत

असतो. समाजरचनेची आद्यबंधने बलात्कारात्मक असतात व जोपर्यंत किंवा ज्या बाबतींत हें बलात्कारतत्त्व जारीनें अंमलांत असतें तोपर्यंत व त्या बाबतींत कनिष्ठांचा वरिष्ठांशीं वर सांगितल्याप्रमाणें व्यवहार चालतो. युरोपांतील सुधारलेल्या देशांत आजमितीस लष्करी खात्यांतील अधिकाऱ्यांचे एकमेकांशीं वागण्याचे जे नियम आहेत ते इतर खात्यांतील नियमांपेक्षां कमी सक्तीचे आहेत. ज्या देशांत एकसत्ता प्रबल असते त्यांतील आचारांची रहाटी बऱ्याच अंशीं लष्कराच्या रहाटीसारखी असते असें म्हणण्यास हरकत नाही. एकसत्ता क्षीण होत जाऊन लोकसत्ता प्रबल होत गेली, आणि लोकांत ज्ञानाचा आणि संपत्तीचा बराच प्रसार झाला म्हणजे बलात्कारतत्त्व लयास जाऊन संमतितत्त्व तत्स्थानापन्न होतें, आणि तसें झालें म्हणजे सामाजिक व राजकीय आचारांस समतेचें वळण लागूं लागतें. धर्मसंबंधानेही अशाच प्रकारची स्थित्यंतरे होत जातात, पण त्यांस थोडासा अधिक काळ लागतो. धर्माचार राज्याचारांच्या अगोदर अस्तित्वांत येऊन त्यांचें वैरूप्यही त्यापेक्षां सावकाशीनें नाहीसें होतें. राजाच्या अगोदर देवाची कल्पना येत असल्यामुळें व देव हा राजाहून मोठा मानिला असल्यामुळें राजाविषयीं पूज्यबुद्धि नाहीशी झाली तरी देवाविषयीं ती नाहीशी होत नाही, व राजे आणि राजवाडे पंचत्वाप्रत गेले तरी देवाल्यांत जाऊन प्रार्थना करण्याची पद्धत सुरू असते. धर्मसंबंधाचें वरेंच ज्ञान वाढलें तर एवढाच भेद होतो कीं, शुद्ध पाषाणास किंवा मनुष्याकृति पाषाणमूर्तीस देव कल्पून, व त्यांचे ठाई मनुष्य स्वभावासारख्या देवस्वभावाची कल्पना करून, मनुष्याच्या अन्तर्बुद्धिद्वयांस ज्या गोष्टींनीं समाधान व आनंद होतात, त्याच गोष्टींनीं शिलाकार देवतांसही संतोष होत असेल असें मानणें बरोबर नाही असे वाटूं लागून, सजीव व निर्जीव पदार्थांच्या बलिप्रदानानें त्यांचें अर्चन करून त्यांस सुप्रसन्न करून घेण्याचा प्रघात मार्ग पडत जातो, व मूर्तिशून्य अशा मंदिरांत नियमित काळीं व दिवशीं निराकार परमेश्वरास प्रेमपूर्वक डोळे मिटून, हात जोडून, गुढगे टेंकून व प्रणिपात करून भजण्याची व स्तवण्याची पद्धति सुरू होते. ख्रिस्तीधर्म, मुसलमानी धर्म व इकडील कांहीं धर्मपंथ अशा प्रकारचे आहेत. मूर्तिपूजेचा लय होऊन निराकार ईश्वररूपाचें ध्यान होऊं लागणें हे धर्माचें वरेंच उन्नत स्वरूप होय यात संशय नाही. तरी हें स्वरूप त्यास प्राप्त झालें असतांहीं, तदनुयायांस मूर्तिपूजाकालांत लागलेल्या साऱ्या सवई नाहींशा होत नाहीत. ख्रिस्ती व मुसलमान लोकांनीं फक्त मूर्तिपूजा काय ती टाकली आहे; बाकी त्यांचे इतर धर्माचार बऱ्याच अंशीं आम्हा मूर्तिपूजकांच्या धर्माचारासारखेच आहेत. जातप्रेतादिकांच्या संस्काराचें बंड जसें आम्हांत तसें त्यांतही अद्यापि बरेंच आहे. धर्माधिकाऱ्यांचें वर्चस्व जसें आमच्या इकडील अज्ञ लोकांवर व स्त्रियांवर अजून जबर आहे, तसें तिकडेही आहे. इकडील भाविक जसे प्रत्येक दिवशीं देवदर्शनास जातात,

त्याप्रमाणे प्रत्येक दिवशीं मशिदींत जाऊन निमाझ पढणारे व चर्चात जाऊन प्रेअर करणारे भाविक त्यांच्यातही आहेत. ज्याप्रमाणे देवास भेटण्यास व भजण्यास घरापेक्षां देऊळ विशेष सोईचें आहे असें आम्हांस वाटतें त्याप्रमाणे ख्रिस्त्यांस व मुसलमानांसही वाटतें. पवित्र भूमीस यात्रा करण्याची उत्कंठा क्रूसवाल्यांच्या अंतःकरणांत एकदा जेवढी प्रबल होती तेवढी आतां नाहीं हें कबूल केलें पाहिजे; पण श्रीकाशीस जाऊ इच्छिणाऱ्या भाविक हिंदूंची संख्या मक्केस जाऊं इच्छिणाऱ्या महंमदीयांच्या संख्येपेक्षां जास्त असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. कदाचित् जातिभेदाच्या व परधर्मीयांकडून धर्मांतर करविण्याच्या वगैरे संबंधानें मुसलमान व ख्रिस्ती धर्मास विशेष श्रेष्ठत्व आलें आहे असें कित्येकांचें म्हणणें असेल, व कदाचित् तें बरोबरही असेल; त्याविषयीं आम्हांस कांहीं एक म्हणावयाचें नाहीं. आमचें इतकेंच म्हणणें आहे कीं, धर्मसंवंधीं सारतत्त्वे, ठोकळ समजुती, आणि सामान्य आचार आम्हां तिन्ही लोकांत सारखेच आहेत, व देवाच्या भेटीस जाण्याचा म्हणजे देवदर्शन घेण्याचा आचार आजमितीस आम्हांत जितका रूढ आहे तितकाच त्या दोन, मूर्तीस न भजणाऱ्या, लोकांतही आहे. ख्रिस्ती लोकांत अर्वाचीन ज्ञानप्रसारामुळे यात्रांचा नाद बराच कमी झाला आहे, व चर्चला जाणाऱ्यांची संख्याही प्रतिवर्षीं कमी होत आहे. ह्या स्थित्यंतराच्या बरेवाईटपणाविषयीं अभिप्राय येथें देण्याचें कारण नाहीं. येथें इतकेंच सांगितलें पाहिजे कीं, ज्या ज्ञानामुळे ख्रिस्ती लोकांच्या धर्मवृत्तींत असा बदल झाला आहे तेंच ज्ञान इकडे पसरलें, (व पसरणार याविषयीं यत्किचित् संशय दिसत नाही) तर या देशांतील लोकांच्या धर्मवृत्तींतही तसें स्थित्यंतर होणें अपरिहार्य आहे.

पुण्याचे लोकांनो, सावध व्हा, सावध व्हा

आज सर्व महाराष्ट्रभर तुमची कीर्ति दुमदुमत आहे ती कां ? तुमच्या अंगीं स्वदेशाभिमान, बुद्धिमत्ता, वक्तृत्व, स्पष्टवक्तेपणा, स्वातंत्र्य इत्यादि अनेक गुण वास करीत होते म्हणून ? कोणत्याही शहराची कीर्ति त्यांतील सुशिक्षित जे पांचचार गृहस्थ असतात त्यांवर अवलंबून असते. त्याप्रमाणे तुमचीही होती. परंतु आतां मात्र ती एका उदार, बुद्धिमान, सहिष्णु, सुशील, परोपकारी व तुमच्याविषयीं रात्रंदिवस कळकळ बाळगणाऱ्या पुरुषावर अवलंबून आहे. जर तुमच्या दुर्दैवाने अशा महंतास बाहेर जाणे भाग पडले तर तुमची स्थिति काय होणार ? तुम्हांला तर चटोरपणाची, अपमान करण्याची, कृतघ्नपणाची इतकी संवय लागून गेली आहे कीं थेट वामनरावापासून तों विनाकारण बी. ए. पर्यंत असे करण्यांत तुम्हाला गौरव वाटतो. विद्येनें, अधिकारानें, संपत्तीनें, सहिष्णुत्वाने व इतर पुष्कळ नैसर्गिक गुणांनीं तुमच्याहून जे श्रेष्ठ त्यांची विटंबना करणें, अवहेलना करणें (व ती तरी कोणाकडून ? ज्या पोराना विद्येचा गंध नाही, देशसुधारणा, देशसेवा, सामाजिक सुधारणा अशा विषयांवर ज्यांना मत देण्यास अधिकार पोहोचत नाही अशा पोरानेकडून) या सारखें महत् पातक दुसरे कोणतें ? धडधडीत आज आपण डोळ्यांनी पाहतों कीं पुण्यांतील एक हिरा जर गमावला तर तसा किंवा तशासारखा दुसरा मिळणे म्हणजे कोण पंचाईत ! कृष्णशास्त्री, केरूनाना, विष्णुशास्त्री, माधवराव कुंटे असे लोक निर्घृण काल एका पाठीमागून एक बलात्कारेंकरून नेत आहे. अशा लोकांच्या मरणाने समाजबंधनाच्या अत्यावश्यक सांखळ्या अचानक गळून पडताहेत. अशी स्थिति असतां अजून देखील तुम्ही जागे होऊं नये काय ? अशा खिण्डी तुमच्या शहरांत पडतांना पाहून तुम्ही स्वस्थ बसणें, किंवा झालेल्या स्थित्यंतराची कल्पना सुद्धां तुमच्या मनांत न येणें हें कोणच्या स्थितीचें दर्शक होय बरें ? अशी कल्पना करा कीं गांवांत एक परदेशाहून विद्वान मनुष्य आला व त्याला इकडील वादग्रस्त विषयावर माहिती करून घ्यावयाची आहे, तर तुमच्या गांवात पांचचार लोक आहेत कां कीं ज्यांचीं मते कांहीं विषयावर ठाम झालीं आहेत ? वाचाळपणा पुण्यांत तर इतका माजला आहे कीं, वाटेला त्यानें वाटेला त्या विषयावर बोलावे व यथेच्छ तोंडसुख घ्यावे. असा पुरुष एखादा सांपडेल कीं जो

विषयासंबंधानें पूर्ण माहिती मिळवून वोलेल. बाकी केनसाहेवांसारखे गुहस्थ येवोत, आमची पुण्यांतील मंडळी त्यांच्याजवळ सुद्धा वाता झोडायला तयार ! फॉरेस्टसंबंधानें माहिती विचारा कीं उठलेच आमच्यांतले एखादे व दिली माहिती २-३ वाक्यांत ठोकून ! अवकारी खात्यासंबंधानें काय, जमाबंदी काय, मिठासंबंधानें काय, माहिती म्हणजे ओतप्रोत. माहिती इतकी भरपूर कीं वर्तमानपत्र चालविण्याची तर कधींच पंचाईत पडत नाही.

पुण्यांतील लोकांनो, ज्यांना ज्यांना म्हणून तुमची आंतली माहिती आहे ते सर्व तुमची दिखाऊ विद्वत्ता पाहून गालांतल्या गालांत हांसतात. कांहीं लोकांना तर तुमचा वृथाभिसान, पोकळ गर्व व वरकांती विद्या पाहून तिटकारा येतो. वरें इतकेंही असून वढाई कोण ? ह्याला काय येतें, त्याला काय येतें, तो कोण शहाणा, त्याचेच का ऐकावें अशी तर घमंडी. विचारवैचित्र्य व विचारस्वातंत्र्य यांशिवाय मनुष्याची उन्नति व्हावयाची नाहीं हें खरें. परंतु एवढ्याचकरितां मनुष्यानें बहूकत सुटणें हें माणुसकीचें काम नव्हे. केवळ विषयांची पूर्ण माहिती म्हणजे विषयसर्वस्व नव्हे हीही गोष्ट प्रत्येकानें ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. ही झाली शिक्षण मिळालेल्या लोकांची स्थिति.

मध्यमप्रतीचे शिक्षण मिळालेल्या लोकांची स्थिति याहूनही भयंकर आहे. मोठ्या माणसास भरसभेंत वेजवाव करणें, वडील माणसांचा मान न राखणें, अश्लील शब्द उच्चारणें, अर्थाचा अनर्थ करणें ह्या गुणांचें आदिपीठ पुणें शहर होऊन बसलें आहे. पुण्यांतील लोकांनो, अजून तरी जागे व्हा. आम्ही पुण्य-पत्तनवासी आहोंत असें म्हणण्याची देखील लोकांस शरम वाटूं लागली. बाहेर गांवच्या लोकांना तुमची किंमत कळून चुकली. ऐरिश लोकांना जसा कोअर्शन आक्ट लावला तसा येथील लोकांना लावला तर कांहीं चांगला परिणाम झाला तर होईल. कांहीं सुशिक्षित लोकांचा जसा समज आहे की हा परिणाम शिक्षणाचा नव्हे ! इतिहासांत हें शिक्षण मिळतें, कां गणितांत मिळते, कां रसायन शास्त्रांत मिळतें, असें ते विचारतात. त्यांना उत्तर येवढेंच की तें हिरावागेंत मिळतें. हल्लींची पुण्याची स्थिति आफ्रिकेंतील कोणच्याही रानटी शहरापेक्षा अधिक चांगली आहे असें म्हणावयाला आज कांहीं जागा नाही. कोणच्याही संभावित मनुष्याला किंवा स्त्रीला तुमच्या शहराच्या समाजापुढें येऊन बोलावें असें कधींही वाटणार नाही. तुम्ही ही आपली भयंकर स्थिति ओळखून सुधारण्याचा प्रयत्न जर न कराल तर याचा परिणाम याहूनही भयंकर होईल. मुळीं हीच स्थिति सुधारण्याला पांच चार वर्षे लागतील. ज्यांना ज्यांना म्हणून पंडिता रमाबाईंचे हिरावागेंतील व्याख्यानाची आठवण होईल त्यांच्या अंगावर रोमांचच उभे राहतील, व पुण्यातील उच्च प्रतीचे ब्राह्मणाला विद्येनें अतिशय

मागसलेल्या लोकांत सांपडणाऱ्या अश्लील शब्दांचे बाळकडूच दिले आहे अशी पक्की खातरी होईल. स्त्रीशिक्षणास लोकांची संमति असो किंवा नसो, ६०-७० कोसांवरून ह्या विदुषी बाई इतर देशांत स्त्रियांनीं कसकसे प्रराक्रम केले हे सांगण्यास मुद्दाम आल्या; पण त्यांचे भाषण सावधान चित्ताने ऐकून घेण्याइतका देखील सभ्यपणा पुण्यांत (जे विद्येचे माहेरघर असें लोक म्हणतात !!) नसावा ही गोष्ट फार लाजिरवाणी आहे. शहाण्या लोकांची अशी समजूत आहे कीं, पुरुषसमाजामध्ये स्त्रिया असल्या म्हणजे पुरुषांवर एक प्रकारचा दाब असतो. अनीतीचे शब्द स्त्रियांपुढे उच्चारण्यास त्यास शरम वाटते. पण आमच्या पुण्याची स्थिति त्याहून अगदी उलट; कारण पुण्याचे लोक पडले फार शहाणे. अशा वेळीं त्यांच्या नीतीला उमाळा फुटतो.

जोंपर्यंत स्त्रीजातीविषयी व स्त्रियांच्या असाधारण गुणांबद्दल पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली नाही, जोंपर्यंत स्त्री म्हणजे प्रजाजननयंत्र होय, जोंपर्यंत स्त्री तुमची दासी होय, तोंपर्यंत हा उद्दामपणा व वेशरमपणा जाणें फार कठिण आहे. लोकशिक्षणाकरितां ज्यांचे जनन अशी पुण्यांतील कांहीं वर्तमानपत्रें निलाजरेपणाच्या व तिरस्करणीय कृत्यांवर पांघरून घालतात, व कांहीं तर पाठ थोपटतात व म्हणतात कीं, वाह्वारे बेंच्यांनो, गाजिवलीत आज, राखलीत बाजू !! धन्य तुमची !! आज आपल्या शहराचा व मातापितरांचा उद्धार केलात. कोण भयंकर स्थिति ही ! ज्ञानप्रकाशासारखे म्हणतात कीं, जरी बागेंत दाटीमुळे गडबड झाली तरी लोकांचे वर्तन कांहीं वाईट नव्हतें. बरोबरच आहे. दाटी होती म्हणून अश्लील शब्द पोरें बोललीं व शहाणे लोक (!!) हासले !!! बाकी पुण्याचे लोक फार गरीब व नीतिमान !! असो. ज्ञानप्रकाश जेथें पडतो तेथें ही स्थिति ! जर लोकांना खरोखर त्या सर्व गोष्टींबद्दल वाईट वाटत असलें, जर त्यांना आपल्या मुलाबाळांची काळजी असली, व जर आपल्या जुनाट व नामांकित शहराची कीर्ति राखावयाची असली, तर लवकर जागे व्हा, व आपली शोचनीय स्थिति सुधारा.

आमची एक दुष्ट खोड : आळस

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ।

समाजोत्कर्षाचा एक मुख्य घटक व्यापारवृद्धि आहे, व ती होण्यास उत्पादक उद्योग वाढला पाहिजे, हें मागें सांगितलें. पण दुर्दैवानें आमच्या येथें उत्पादक उद्योगाविषयीच रड आहे असें नाहीं; अनुत्पादक उद्योगाची सुद्धां आम्हांस म्हणण्यासारखी हौस नाही. आपण ज्या स्थितींत उपजलों असूं ती स्थिति कसेंही करून आपणांस कायम ठेवतां आली म्हणजे आपण कृतकृत्य झालों असा आपल्यापैकीं बहुतेकांचा समज असतो. असलेल्या स्थितीहून चांगली स्थिति यावी, अशी इच्छा करणारे पुष्कळ आहेत, पण ती प्राप्त होण्यासारखे परिश्रम करणारे इसम शेंकडा पांच सुद्धां मिळणार नाहीत. उत्पादक श्रम म्हणजे काय; राष्ट्राची संपत्ति वाढण्यास त्या श्रमांची अवश्यकता किती आहे; वगैरे गोष्टी सुधारलेल्या राष्ट्रांतील साऱ्याच लोकांस समजत असतात असें नाही. पण त्या सर्वांत एक विशेष दिसून येत असतो, तो हा कीं तेथील वयांत आलेला प्रत्येक इसम रात्रंदिवस कष्ट करण्यांत चूर होऊन गेलेला असतो. लोकांत उद्योग करण्याची हौस व संवय असली म्हणजे त्यांच्या उद्योगास चांगलें वळण लावून देऊन तो फायदेशीर होईल असें करणें कठिण नाही. तें काम विचारी लोकांचें आहे, व तें त्यांस सहज करतां येतें. पण सारी जी अडचण येऊन पडते ती आळसांत मौज वाटणाऱ्या लोकांस ती वाटेनाशी कशी होईल, येथें आहे. मागल्या लेखांत असें म्हटलें आहे की, आमच्या लोकांस अंमलदारीचा फार षोक आहे. केवळ उद्योगदृष्टीनेंच पाहिलें तर हा षोक दूषणीय आहे असें नाही. जर्मन लोकांनाही सरकारी नोकऱ्यांचें असेंच वेड आहे. पण त्यांत व आम्हांत जो मोठा भेद आहे तो हा कीं, व्हाँन जेफकेन् सरकारी नोकर असला तरी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत इराणीवारूप्रमाणें जिवाकडे न पहातां कावाडकष्ट करीत असतो ! आमच्या लोकांची तशी गोष्ट नाही. आमच्या सेवाचिकीर्णु उमेदवारांत जी थोडीशी उद्योगपरायणता दिसून येते ती कोठपर्यंत ? तर अंमलदारीचा हुकूम मिळेतोंपर्यंत. “अमक्या अमक्या ठिकाणीं तुम्हांस सबजज्ज किंवा मामलतदार नेमिलें आहे” असा हुकूम हातीं पडला कीं, आमच्या इकडील सरकारी

नोकरांच्या रावसाहेबी खाक्यास आरंभ झाला ! नोकरीवर रुजू होण्यापूर्वी पहिला विचार काय की, परीक्षेत पसार होण्यासाठी कुटून काढलेल्या पुस्तकांची वाट कशी लावावी ? कां ती कोणांस देऊन टाकावी, कां त्यांचा गट्टा करून तो कोठे तरी गाडून टाकावा, कां त्यांची आताराच्या घरीं रवानगी करावी, कां त्यांचा पाण्याने किंवा विस्तवाने मागमूस नाहीसा करावा ? यांपैकी एखाद्या पद्धतीने ज्यांच्या समागमांत रात्रीच्या रात्री घालविल्या, व ज्यांना पोटाच्या पोराप्रमाणे हातावर व पोटावर खेळविले, आणि ज्यांच्या साहाय्याने दोन पैसे कमाविण्याची अवकल आली, त्यांची वांट लावल्यावर नोकरीवर हजर व्हावयाचे ! आणि ही हजीरी मंजूर होऊन सरकारी ग्याझेटांत नांव दाखल झाले की, संसारसमरभूमीत आपण विजयाचा झेंडा लाविला, असें या नादान वीरास वाटते. येथून पुढे, केलेल्या कष्टांचे फळ भोगण्याशिवाय, आपणांस कांहीं कर्तव्य राहिले नाही, अशी त्यांची वृत्ति होते आणि सुखोपभोगाशिवाय दुसरे कांहीं करावयाचे नाही असा त्यांचा निर्धार होतो. आधुनिक सुशिक्षित तरुण सरकारी नोकरांचे हे चित्र फाजील काढले आहे, असें कोणास वाटणार आहे; आणि खरोखरीच ते तसें असेल तर आम्ही आपली चुकी कबूल करून ती केल्याबद्दल त्यांची क्षमा मागू; पण तसें करण्यापूर्वी त्यांनी ती आमच्या पदरांत घातली पाहिजे. कांहीं व्यक्तींचे वर्तन अपवादक असेल. पण आम्ही जे येथे लिहीत आहो ते व्यक्तींच्या संबंधाने नाही; वर्गाच्या संबंधाने आहे. आणि अशा रीतीने या गोष्टीचा विचार केला असता, बरील लिहिण्यांत अतिशयोक्ति आहे, असें कोणासही वाटणार नाही. सध्या आमच्या न्यायखात्यांत आणि जमाबंदीखात्यांत खासे खासे अनेक सुशिक्षित तरुण आहेत, त्यांपैकी पुष्कळांना, विशेषतः न्यायखात्यांतील इसमांना, युनिव्हर्सिटीच्या पदव्या मिळालेल्या आहेत. राष्ट्रोन्नति म्हणजे काय; ती होते कशाने; जीं राष्ट्रें लयास गेलीं तीं कशाने गेलीं; आमचे डोके वर निघण्यास आम्हांस काय केले पाहिजे, वगैरे गोष्टींचे ज्ञान ज्याला झालेले नाही, असा मनुष्य या सेवाकुल तरुणांच्या समुदायांत एकही सांपडणार नाही. असें असून नोकरी कायम राहण्यास, किंवा फार झाले तर बढती होण्यास, लागणाऱ्या अपरिहार्य उद्योगाशिवाय अधिक उद्योग करणारे इसम येवढ्या सुशिक्षितांच्या तांड्यांत किती आहेत ? कचेरीत पुढे आलेले काम कसें तरी उडवून द्यावे; शिरस्तेदारांवर दरोबस्त जबाबदारी टाकून निःशंकपणे पुढे आणिलेल्या प्रकरणावर लहान मोठी कोंबडीं करावी; हुजुरांतून आलेल्या हुकमांची वाट जेमतेम लावावी, आणि वरिष्ठ अधिकारी तपासणीस आला असता त्याच्या भोंवतीं भोंवतीं घिरट्या घालून, होईल तितक्या उत्तम रीतीने त्याची सरवराई ठेऊन वेळ मारून न्यावी, ही यांची कर्तव्यकल्पना ! अगोदर उशीराने उठावयाचे; नंतर शौचास जाण्यापूर्वी बराच वेळ विड्या फुंकण्यांत, चिलमी ओढण्यांत, किंवा

तंवाखू चोळण्यांत जावयाचा ! मुखमार्जन आटोपल्यावर संतानसमुदायासह तरुण कुटुंबिनीशीं सुखसंलाप करीत करीत चहापान करावयाचें किंवा कांहीं फराळ उरकावयाचा ! हा प्रकार आटोपल्यावर पुनः एकदां पान तंवाखूचा वार भरावयाचा ! तो कचेरींतला कोणी तरी कारकून प्रकरणे घेऊन येतो. मग बोलत बोलत त्यांवर सहा करण्याच्या कामास सुरवात व्हावयाची, व हें बरेंच वेळ चालावयाचें. हें चाललें असतां कोणी भेटावयास आलें तर त्याच्याशीं बोलणें; धोबी, कोष्टी, वाणी, मारवाडी, कडवेवाला, लाकुडवाला, वगैरे कोणी आला असल्यास, किंवा बोलावून आणला असल्यास, त्याच्याशीं घासाघीस चालावयाची ! या घासाघीशींत मधून मधून अधिकाराची थोडीशी जरब दाखवावयाची, व तसें करण्यास पुढें असलेल्या कारकुनाकडून, शिपायाकडून, व इतर गृहस्थांकडून, अनुमोदन व प्रोत्साहन मिळत असावयाचें ! अशा थाटांत तास दोन तास घालवून पुढें स्नानास उठावयाचें. स्नानभोजन व पानतंवाखू आटोपल्यावर वायकोमुलांशीं गप्पा मारीत कांहीं वेळ काढावयाचा, किंवा थोडीशी वामकुशी घ्यावयाची ! नंतर कचेरीस जाण्याचा विचार ! तेथलें काम करण्याच्या पद्धतीचा वर उल्लेख केलाच आहे. संध्याकाळीं घरीं परत आल्यावर जेवणाच्या अगोदर व मागून घरांतल्या किंवा बाहेरच्या माणसांशीं गप्पा मारावयाच्या, किंवा विशेष संघटनांतले येणारे जाणारे स्नेही असल्यास गंजि-फांस, सोंगटचांस किंवा इस्पिकांस उदार आश्रय द्यावयाचा ! अशा प्रकारें आमचे बहुतेक तरुण रावसाहेब आपला कालक्रम करीत असतात, असें आम्ही उघड उघड सांगतो. नाहीं म्हणण्यास कोणाची छाती असेल तर त्यानें नांवा-निशीं पुढें यावें. फार झालें तर मामलतदारांच्या वतीनें या पद्धतींत आणखी एक कलम चढवावें लागेल, तें हें कीं, त्यांना घोड्यावर स्वार होऊन फिरावें लागतें; त्यामुळें त्यांचें उपभोग्यत्र मुनसिफांच्या यंत्राप्रमाणें एकसारखें चालत नाहीं. अशा प्रकारच्या आयुष्यक्रमांत सुख मानून तदनुसार वागणाऱ्या आत्मवंचक रावसाहेबांची सुशिक्षित मनें गंजत असतात, व शरीरांस मांद येऊन त्यांना अनेक व्याधि जडत असतात, ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांत सुद्धां येत नाहीं ! सतत स्त्रीसांनिध्यामुळें कोणाची कामवासना मंद झालेली असते ती प्रज्वलित कोणत्या उपायांनीं होईल अशा पंचायतींत कांही जण पडलेले असतात; कित्येकांस अग्निमांद्यानें घेरलें असल्यामुळें क्षुत्क्षोभ कशानें होईल अशी चिंता लागलेली असते; सारांश, कोणास मधुमेह, कोणास जीर्णज्वर, कोणास मस्तकशूल, कोणास विस्तृत यकृत याप्रमाणें या विषयसुखरत निरुद्योगी रावसाहेबांपैकी, बहुतेकांच्या पाठीमागें कांहींना कांहीं तरी लचांड लागलेले असतें ! अशापासून विशेष त्रास होऊं लागला कीं, घ्या 'सिक लीव्ह' आणि पळा पुण्यास अथवा मुंबईस ! किंवा जे कोणी येथल्या किंवा मुंबईच्या प्रसिद्ध

डॉक्टरांकडे वारंवार जात येत असतील, त्यांच्या पहाण्यांत असले दांतील, फिकट, कृश, उत्साहशून्य, व किरकिर करणारे पुष्कळ रावसाहेब येत असतील असे आमचे अनुमान आहे, व ते बहुशः खोटे होणार नाही अशी आमच्या स्वल्प माहितीवरून आमची खातरी आहे. सामान्य सुखांचा अभिलाष करणाऱ्या आमच्या तरुण सुशिक्षित अंमलदारांची ही गोष्ट झाली. हे बहुशः मोठ्या दुर्व्यसनापासून अलिप्त असतात. यांचे वर्तन निरुपद्रवी असते. आपल्याकडून होईल तितका चोख न्याय करण्यास हे झटत असतात. वायकापोरांस यांच्या सहवासांत मोठे सुख असते. एकंदरीत निरुद्योगाशिवाय म्हणण्यासारखे व्यसन यांचे अंगी नसल्यामुळे त्यांची अंमलदारी लोकांस त्रासदायक होत नाही. पण यांखेरीज अंमलदारांचा आणखी एक वर्ग आहे. त्यांत दोन तीन प्रकारचे लोक येतात; शिकलेले, अर्धवट शिकलेले, व मुळींच न शिकलेले. यांपैकी शेवटले पहिल्या पिढींतले आहेत. या जुन्या खोडांपैकी कांहींचे वर्तन अनुकरणीय असेल याबद्दल आम्हांस शंका नाही. पण सामान्यपणे हे सारे वृद्ध कपी, आणि यांच्या जोडीचे कांहीं शिकलेले व कांहीं अर्धवट शिकलेले अंमलदार असे आहेत की, त्यांचे नांव काढले असतां भीति उत्पन्न होते. यांपैकी कांहींस द्रव्यलोभाने वेढावून सोडिलेले असते; कांहीं पराकाष्ठेचे कामुक असतात; व कांहींना कटिशूळाची जबरदस्त व्यथा असून, शिवाय बाटलावाईची विशेष भक्ति असते. लक्ष्मी, स्त्री, आणि मदिरा यांपैकी एकीने जरी एखाद्यास मनापासून धरले असले तरी देखील त्याची किती थोड्या काळांत धूळधाण होऊन जाते, हें सर्वांस ठाऊक आहेच. तेव्हां जे कोणी एकसमयावच्छेदकरून या तिन्ही हडळींच्या झपाट्यांत सांपडत असतील त्यांची किती दुर्दशा होत असेल, याची वाचकांनीच कल्पना करावी. या तिघींनी ज्यास गळ घातला आहे अशा कोणत्या मनुष्याची अब्रू, संपत्ति, किंवा शरीर-प्रकृति फार वर्षे नीट राहिली आहे ? काफडंप्रकरणामुळे कांहीं शिकलेल्या मामलतदारांचीं नांवें पुढे येऊन त्यांचा मोठा दुर्लौकिक झाला आहे, व नाना-प्रकारचे लोक त्यांस नानाप्रकारचे दोष देत आहेत. पण वास्तविक पाहिले तर यांपैकी बहुतेकांचा अपराध किती स्वल्प आहे वरें ? आपली नोकरी राहण्यासाठी लांच देण्यास सिद्ध होणे ही गोष्ट वाईट नाही, असे आम्ही म्हणत नाही. पण बेशरम व लोभी वरिष्ठ अधिकाऱ्याने तो देण्याबद्दल चाप लाविला असता, तो देत नाही असे साफ म्हणणाऱ्यांच्या अंगी अमानुष धैर्यच असले पाहिजे; आणि ते सामान्य मनुष्यांच्या अंगी नसल्याबद्दल त्यांस विशेष दोष देणे न्याय्य नाही; कारण तशा प्रकारचे धैर्य थोड्यांच्या अंगीच असते. शिवाय, ही मंडळी पुढे न येती तर हें विलक्षण प्रकरण सरकारास आपल्या हातीं मुळींच न घेतां येते, हें ध्यानांत ठेविले पाहिजे. इतके करून मग त्यांस जेवढा दोष लावणे योग्य असेल तेवढा लावण्यास आम्ही तयार आहो. पण जर कोणी हा स्वल्प अपराध करून,

शिवाय लांच खाणारे व दुसऱ्यांच्या स्त्रीधनाचा अपहार करणारे मदिरासक्त अंमलदार रेव्हिन्यू खात्यांत, जुडीशीयल खात्यांत, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही खात्यांत असतील, तर त्यांस काय शिक्षा करावी, हें कोण सांगूं शकणार आहे ? असल्या राक्षसी अंमलदारांकडून उत्पादक श्रम होऊन देशाचा व्यापार व संपत्ति वाढण्याची कल्पना स्वप्नांत तरी आणितां येईल काय ? यांच्या दुर्वर्तनामुळे यांच्या कुटुंबास व यांच्या ताब्यांतील रयतेस तर अनन्वित पीडा भोगावी लागतेच, पण कधीं कधीं इतरांस सुद्धां हे अनेक प्रकारें वासदायक होतात. असल्या अधिकाऱ्यांहून आळशी अधिकारी शेंकडोंपट बरे. सवव ज्यांच्या मनांत देशोन्नति व्हावी असें असेल त्यांनीं अशांचें निर्मूलन करण्यास अगोदर झटले पाहिजे. हे नाहीसे झाल्याशिवाय व्यापार व संपत्ति वाढण्याचा संभव नाही.

ही दगलबाजी नव्हे काय ?

मुंबई सरकारनें क्राफर्डप्रकरण हाती घेल्यापासून त्याचा शेवट होईपर्यंत जें करावयाचें तें सेक्रेटरी ऑफ स्टेट व हिंदुस्थान सरकार यांस कळवून करावयाचें, असा परिपाठ ठेवला होता. कांहीं विशेष करावयाचें झालें कीं तारा सुटत, व प्रत्येक डाकेला कच्च्या हकीकतीचें पुडकें इंग्लंडास रवाना होत असे. क्राफर्ड-विरुद्ध जे साक्षीदार आणावयाचे त्यांना त्यांच्या अपराधाची पूर्ण माफी करण्याचें अभिवचन दिल्याखेरीज ते पुढें येणार नाहीत, असें मुंबई सरकारास वाटल्या-वरोबर, त्यांनीं तसें करून ती गोष्ट तारेनें व डाकेनें सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या काना-वर घातली. त्या वेळेस त्या हपिसरानें मुंबई सरकारच्या करण्यास कोणत्याही प्रकारच्या प्रतिपेध केला नाही. लांच दिला, असें आपण होऊन कबूल करणारे मामलतदार नोकरींत ठेवणें वरोबर नाही, असें सेक्रेटरी ऑफ स्टेटचें मत होतें, तर त्याच वेळेस त्यांनीं मुंबई सरकारास अशी उलट तार पाठवावयाची होती कीं, अशा प्रकारें माफी देणें वरोबर नाही; कारण तसें केलें असतां आपल्या तोंडांनें आपला अपराध कबूल करणारे मामलतदार नोकरीवर ठेवावे लागणार आहेत, व तसें होणें इष्ट नाही. पण त्यावेळेस सेक्रेटरीची स्वारी मूक राहिली. कारण त्या वेळेस मुंबई सरकारास तुम्ही अशी माफी देऊं नका, असें म्हणणें म्हणजे मागल्या तीन गव्हर्नरांनीं जी बेवंदशाही व लुटालूट जाणून बुजून चालू दिली होती, ती पुढेही चालू देण्यास सेक्रेटरी ऑफ स्टेटची संमति आहे, असें झालें असतें, आणि त्यामुळें इंडिया हपिसाच्या नांवानें फारच मोठा गवगवा झाला असता. अशा कारणामुळें लॉर्ड क्रॉस यांनीं त्यावेळीं मुंबई सरकारास वाटेल तें करूं दिलें, मामलतदारांकडून होण्यासारखा फायदा करून घेतला, क्राफर्ड साहेबाची बाता-वेताची वाट लाविली, आणि आतां दिलेलीं अभिवचनें अक्षरशः खरीं करून दाखविण्याचा प्रसंग आल्यावरोबर, क्राफर्डपक्षीयांनीं पार्लमेंटांत व त्याच्या बाहेर केलेल्या काहुरास भिऊन जाऊन, लॉर्ड क्रॉस मुंबई सरकारावर उलटून पडत आहेत, ही दगलबाजी नव्हे काय ? पूर्वीप्रमाणें इंग्लंडास पत्र जाण्यास वर्षसहा-महिने लागते तर निराळी गोष्ट होती. पण तशा प्रकारची अडचण सध्या मुळींच नाही. रोजच्या रोज येथील हवी ती गोष्ट इंग्लंडास पोहोंचत आहे, व तिकडील येथे पोहोंचत आहे. या क्राफर्ड प्रकरणांतील प्रत्येक महत्त्वाच्या गोष्टीच्या संबंधानें

एकमेकांस तारा पाठविण्यांत आल्या होत्या. त्यावेळेस लॉर्ड क्रॉस यांची न्याय-बुद्धि क्षोपीं गेली होती काय ? किंवा तिला कसला भ्रम झाला होता काय ? आमच्या मते लॉर्ड क्रॉसकडून या कामांत अतिशय अप्रयोजकपणाचा विश्वास-घात होत आहे. अगोदर तीनशे साडेतीनशे वर्षांचा जुना इंग्रजी कायदा आज आजमितीस येथे लागू करणे हे अगदीं अयोग्य होय; पण कायदेवाल्यांच्या मताप्रमाणे तो लागू केला पाहिजे, असें घेऊन चाललों, तरी तो कोठे लावावा, आणि कोठे न लावावा, याचा निर्णय करण्यास हिंदुस्थान सरकारास अधिकार नाही असें नाही. कायद्यांचें पालन करण्यानें एकंदरीत कल्याण होतें, म्हणून तें करावयाचें. कायद्याच्या ज्या पालनानें हिताहून अहित फार होणार तो कायदा बदलूं कां नये ? ब्रिटिश पार्लमेंटानें योग्य प्रसंगीं तो बदलल्याचें उदाहरण आहे, व हिंदुस्थान सरकारानेंही या प्रसंगीं तसें करणे उचित आहे. याउप्पर आपणां-विषयीं लोकांत बेभरंवसा आणि अप्रीति उत्पन्न करून घेण्याचा त्यांचा निश्चयच झाला असेल तर आमचा नाइलाज आहे.

शनिदेव उर्फ साडेसातीचा देव

शनैश्वराची मूर्ति काळी ॥
तो जातीचा होय तेली ॥
चरणपंगु सुरत चांगली ॥
पूजा करी काळभैरवाची ॥ १ ॥
त्याची दृष्टि पडे जयावर ॥
करी त्याचा चकनाचूर ॥
अथवा कृपा करी जयावर ॥
तयासि सर्व आनंद प्राप्त होय ॥ २ ॥

तात्याजी महिपतीकृत शनीमाहात्म्य.

हे सूर्यतनया, ग्रहश्रेष्ठा, शनीश्वरा, तुझे उग्र व विशाल स्वरूप, तुझा भीम-पराक्रम, व चराचरावर असलेला तुझा दरारा आम्हीं मर्त्य पामरांनीं काय वर्णावा ? स्वर्गस्थ देवगंधर्वापासून तों या क्षुद्र भूगोलावरील यःकश्चित् कीटकांपर्यंत तुझ्या झपाट्यांत सांपडला नाहीं असा कोण आहे ? एका सव्वा प्रहरांत त्वां आपल्या पूज्य गुरूस कसा हात दाखविलास, हें कां आम्हांस अवगत नाहीं ? फकीराचा वेप धारण करून त्वां गुरूस अर्पण केलेल्या खरबुजांचीं शिरकमलें झाल्यामुळे थोड्यांत चुकलें, नाहीं तर त्यावर सुळी जाण्याचाच प्रसंग येऊन बेतला होता ! सर्वसंगपरित्याग करून, बैराग्याच्या वेपानें हिमाचलावर संचार करणारा गिरिजारमण तुझ्या भीतीनें दोन घटिका कैलासाच्या गूढ कंदरेंत लपून राहिला ! श्रीरामचंद्रावर तुझी अवकृपा झाली तेव्हां त्याला वनवास प्राप्त झाला ! भगवती जानकीस तुझी दशा आली तेव्हां लंकेश्वरानें तिला चोळून नेऊन तिच्या शुभ्र कीर्तीस लोकापवादकलंक लाविला ! पुढें याच स्वारीवर तुझी वक्रदृष्टि झाली, तेव्हा कलहप्रिय नारदाच्या सांगण्यावरून त्यानें तुला उत्तान होऊं दिलें, व त्यासरशीं तुझ्या उरावरील त्याचा पाय निघून जाऊन तुझाच पाय त्याच्या उरावर बसला, व सहा महिन्यांत रामचंद्रानें परिवारासह त्याचें निर्दालन केलें ! तूं हरिश्चंद्रास प्रतिकूल झालास, तेव्हां कौशिक मुनि हात धुऊन त्याच्या पाठीमागें लागल्यामुळे, तो राजा पदच्युत कसा झाला, त्यानें

आपले स्त्रीपुत्र कसे विकले, व डोंवाच्या घरीं त्यास किती दाहण यातनां सोसाव्या लागल्या, हें पुराणांतरीं सुप्रसिद्ध आहे ! तुझ्या अवकृपेमुळें नल-दमयंतीस भोगावे लागलेले कष्ट ऐकून अद्यापिही अंगावर कांटा उभा राहतो ! जेव्हां इंद्रावर आपली खैर मर्जी झाली, तेव्हां त्यास दुर्वृद्धि आठवून त्यानें गौतमाच्या जायेवरोवर कुकर्म केलें, आणि त्या पापाबद्दल ऋषीच्या शापानें आपली सुंदर काया भगांकित करून घेतली ! तुझ्या तडाक्यांत सांपडल्यामुळें, चंद्राला गुरुपत्नीस स्पर्श करण्याची इच्छा झाली, व तीमुळें त्यानें आपल्या पाठीमार्गे क्षयरोग लावून घेतला ! तूं वसिष्ठास अनुकूल नव्हतास, तेव्हां त्याचे शंभर पुत्र मृत्युमुखांत पडले, व पराशरास मत्स्यगंधोपभोगामुळें सुदुस्तर पीडा सोसावी लागली ! जेव्हां पांडवांस तूं द्वादशस्थानीं आलास, तेव्हां त्यांस द्यूतांत पडून स्त्री व राज्य गमावण्याची दुर्वासना झाली इतकेंच नाही, तर वारा वर्षे वनवास व एक वर्षे अज्ञातवास भोगावा लागला ! फार तर काय पण जेव्हां श्रीकृष्णपरमात्म्यावर तुझी करडी नजर फिरली तेव्हां त्यावर स्यमंतकमणि चोरल्याचा आळ आला !

वाचकहो, ज्या ग्रहानें देवदानवांची अशी दुर्दशा करून सोडिली त्यापुढे आम्हां मानवांची काय मात्रा चालणार आहे वरें ? उपजत्यावरोवर अंजनीसुत पिकलें फळ म्हणून सूर्यास धरूं धांवला असें म्हणतात; हें राजश्री जनन्युदरांतून अवतरले नाहीत तोंच यांच्या दृष्टीच्या प्रचंड पराक्रमामुळें यांच्या पित्याच्या दिव्य शरीरलावण्याचा लोप होऊन, तें कष्टानें विकल झालें, त्याचा सारथी पांगळा झाला, व घोडे आंधळे झाले ! आमचे राजे आम्हांस मोठे बलाढ्य वाटतात; पण ते एकदां शनीश्वराच्या साडेसातीच्या फेऱ्यांत सांपडले कीं कसे धुळीस मिळतात, हें ज्यास पहावयाचें असेल त्यानें **विक्रमचरित्र** वाचावें. या भाग्यशाली राजास जेव्हां शनीमहाराजांनीं घेरलें तेव्हां त्यावर जसलीं संकटें ओढवलीं तसलीं आजपर्यंत कोणत्याही मर्त्यावर ओढवलीं नसतील. वेअब्रू झालेल्या व बडतर्फ केलेल्या सगळ्याच मामलतदारांस बौरावा शनी आला आहे, किंवा नाही, हें आम्हांस ठाऊक नाही; पण त्यांपैकी एकाला तरी तो निष्ठुरतेनें छळीत आहे, व नोकरी जाण्याशिवाय आणखी अनेक दुःसह दुःखें त्यावर आलीं आहेत हें आम्हांस ठाऊक आहे. विक्रमाच्या दुःखांशीं त्याच्या दुःखांची तुलना केल्यास त्याच्या दुःखांस मुखेंच म्हणावें लागेल ! विक्रमावर वैश्यकन्येचा मुक्ताहार चोरल्याचा आरोप शाबीत झाल्यामुळें तामलिदापूरच्या चंद्रसेन राजानें त्याचे हातपाय तोडून त्यास वेशीबाहेर अन्नपाण्यावांचून उन्हांत होरपळत टाकावें, अशी शिक्षा दिली ! मामलतदाराचे हातपाय कायम असून, त्यांस निदान पोटा-पुरतें **कांपेन्सेशन** मिळणार आहे ! पुढें विक्रमाची ग्रहदशा किंचित् फिरली तेव्हां उज्जनींतील एका तेल्याची मुलगी तामलिदापुरास आपल्या सासरीं जात असतां

वेशीपाशीं तळमळत पडलेला विक्रम तिच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां तिने त्याला ओळखून घरी नेले आणि राजाजेने त्यास घाणा हाकण्याचें कामावर नेमिलें ! आमच्या मामलतदारांची ग्रहदशा फिरली असल्यास हिंदुस्थान सरकार त्यांस मेहतरकन्येनें विक्रमास सांगितलेल्या कामापेक्षां अधिक योग्यतेचें काम सांगेल, याविषयी शंका नाही. शेवटी विक्रमाची ग्रहदशा संपली तेव्हां त्याचे हातपाय फिरून आले इतकेंच नाही, तर दीपरागाची तान घेतल्याबरोबर जिकडे तिकडे प्रकाशमय करून टाकणाऱ्या त्याच्या अलौकिक कंठमाधुर्यामुळे, राजा चंद्रसेनाची कन्या पद्मसेना एकाएकीं अनुरागवद्ध होऊन त्याची भार्या झाली, आणि तिच्यासह राजा विक्रम मालव प्रदेशीं परत येऊन, तीं उभयतां राज्योपभोग सुखानें घेऊं लागलीं ! इकडे आपल्या मामलतदारांची ग्रहदशा संपली असेल तर तेही पुनः अधिकारारूढ होऊन आपल्या मामलतीच्या स्वादुत्वाचें पुनः सेवन करूं लागतील अशी आम्ही आशा करतो ! पण ही गोष्ट हटकून व्हावयाला पाहिजे असेल तर त्यांनीं शनी महात्म्यांत सांगितल्याप्रमाणें सुधारकासारख्या ब्राह्मणास दानभोजनादिकांनीं संतुष्ट केलें पाहिजे ! कारण म्हटलें आहे :—

जप (पत्र ?) कर्त्या ब्राह्मणांसी ॥

शनैश्वररूप मानूनि त्यासी ॥

दक्षिणा देऊनि पूजेसी ॥

प्रसन्नचि करावें ॥ १ ॥

मग करावें ब्राह्मणभोजन ॥

यथाशक्ति द्यावें दान ॥

ब्राह्मण तृप्त होतां पूर्ण ॥

संतोष पावे शनिदेव ॥ २ ॥

वाचकहो, किती झाला तरी तेलकट शनी ब्रम्हतेजापुढें काय करणार ? निदान ताच्या महिपतींनीं तरी त्याच्या माहात्म्यापेक्षां ब्रम्हणमाहात्म्य श्रेष्ठतर करून ठेविलें असल्यामुळे, ब्राह्मणकीस जो फायदा होत असेल त्याबद्दल त्या वृत्तीवर अवलंबणाऱ्यांनीं त्याचे उपकार मानून त्यास दुवा दिला पाहिजे हें उघड आहे !

असो, येथपर्यंत आम्हांसारख्या भाविक लोकांच्या ग्रहाविषयीं या ज्या समजुती आहेत, त्या थोडक्यांत सांगितल्या ! आतां त्याच पद्धतीनें म्हणजे थोडक्यांतच अलीकडल्या सुधारलेल्या ज्योतिषांचे याविषयीं जें म्हणणें आहे तें सांगतो, आणि आरती करतो.

हा भूगोल सोडून जर आपण शनीवर गेलों तर येथें आपल्या मनाची जी स्थिति कधींच होत नाही ती तेथें होईल. कां नाही होणार ? शनी कांहीं

सामान्य ग्रह नाही. आम्हांपासून त्याचें अंतर १०,००,००,००० मैल आहे, व आमच्या पृथ्वीसारख्या ७३४ पृथ्व्या एके ठिकाणी कराव्या, तेव्हां त्याच्या विस्ताराची कल्पना होणार आहे ! हा इतका मोठा आहे तरी आपल्या आंसा-भोंवतीं इतक्या झपाट्याने फिरत असतो की त्याची दिनप्रदक्षिणा वहा सासांत संपते ! शनीच्या विषुववृत्तापासून सुमारे २०,००० मैलांवर त्याला वेष्टणारी चापटीशी व चकाकणारी तीन वळी किंवा वेढी आहेत. या वेढ्यांस चापटीं असें म्हटलें आहे. कारण यांची जाडी दहापांच मैलांहून अधिक असेल असें वाटत नाही ! इंग्रजींत या त्रिविध चक्रमालेस किंवा प्रभामंडलांस रिंग्स् म्हणजे आंगठ्या म्हणतात. या आंगठ्यांचा व्यास १,६६,००० मैल आहे ! या आंगठ्या स्थिर नाहीत. शनीच्या बिंबाबरोबर त्याही मोठ्या वेगानें परिभ्रमण करतात. या तीन विशाल प्रकाशपरिधीनींच शनीचा परिवार संपला असें नाही. आपणांस काय तो एक चंद्र आहे. शनीच्या निरनिराळ्या भागास निरनिराळ्या रात्रीं प्रकाशमय करणारे कमीतकमी आठ चंद्र आहेत ! या अष्ट चंद्रांपैकीं जो शनीपासून अगदीं जवळ आहे तो त्याच्या मध्यापासून १,२०,००० मैलांवर आहे, व जो सर्वांत दूर आहे तो २२,९३,००० मैलांवर आहे. यावरून काय सिद्ध झालें की, कमीतकमी ४५ लक्ष मैलांचे व्यासाच्या वर्तुळांत जें काहीं सांपडेल त्यास शनी आपल्या आकर्षणपाशानें बद्ध करून, आपल्या सभोंवतीं अनंत काल घिरट्या घालण्यास लावणार !

भारतीय फलज्योतिष्यांनीं गुरूस ब्राह्मण व शनीस तेली असें म्हटलें आहे, यावरून जुन्या ज्योतिर्विदांपाशीं अलीकडील दुर्विणीच्या भिगासारखी " लहान वस्तु थोर " दिसवणारीं भिगे असावीं असा तर्क होतो. कारण अलीकडील मोठ्याशा दुर्विणींतून गुरूकडे (Jupiter) पाहिलें असतां, त्याच्या बिंबावर तीन पदरी जानव्यासारखे तीन पट्टे दिसतात व शनीवर (Saturn) तर तेलाचा सारखा घाणा चालला असावा, असें दिसतें ! शनीवर इतकें तेज व त्याच्या भोंवती फिरणारे इतके चंद्र असून, त्याच्या दूरत्वामुळें तो तेल्यासारखा निस्तेज दिसतो, व मंदपणानें फिरतो, हें उघड आहे. मित्रोगेमस नांवाचा कोणी एक प्रवासी शनीवरून पृथ्वीवर उतरला, तेव्हां त्याला ती वाऱळाप्रमाणें दिसली, अशी जी ख्रिस्ती पुराणांत गोष्ट आहे, तीवरून या दोन गोलांच्या आकारांचें प्रमाण ध्यानांत येतें. सूर्याभोंवतीं शनीच्या प्रदक्षिणेस तीस वर्षे लागतात, म्हणजे आमच्यापेक्षां शनीवरील वर्ष तीसपट मोठें आहे, व त्याच मानानें तेथील ऋतुही मोठे आहेत. सात वर्षे चार महिने पर्यंत पर्जन्यकाळ झाल्यावर तितक्याच लांबीचा हिवाळा येतो, व तो आटपल्यावर, सुमारे सव्वासात सव्वासात वर्षे वसंत आणि ग्रीष्म यांचा अंमल असतो. शनी कन्याराशीस आला असतां अतिशय पीडा देतो, अशी युरोपांतील अडाणी लोकांचीही समजूत आहे.

येथपर्यंत या ग्रहाधिपतीचें तत्त्वविनोदात्मक जेवढें वर्णन या स्थलीं करणें उचित वाटलें तेवढें केलें. आतां पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें त्याची आरती करून त्याचा निरोप घेतो—

(जयदेव जयदेव जय पांडुरंगा — या चालीवर)

जय देव जय देव जय शनीराया ॥
 अज मज झाली बुद्धि तुजला वर्णाया ॥ जय. ॥
 भाविक शास्त्रज्ञांसी संमत अशि गाथा ॥
 गाउन चित्ताकर्षी केली तव कथा ॥
 यास्तव प्रसन्न होऊनि 'वर माग आतां' ॥
 ऐसें म्हणशिल तरी दे हें तत्त्वतां ॥ जय. ॥
 जे न सुधारका पढतील त्यांसी ॥
 त्याची वा किंमत न देती त्यांसी ॥
 राशीस येऊनी छळावेंगा देवा ! ॥
 वद नाहीं नामी कां पत्र हें राया ॥ जय. ॥
 येथें बारा आणे मुंबापुरि रुपया ॥
 फक्त दीड रुपया दुसऱ्या गांवींया ॥
 बंगीत मागतां पोष्टेजासकट ॥
 फक्त अठरा आणे, हें कां संकट ? ॥ जय. ॥
 वाचुनि यातें जोडी जो तत्त्वज्ञानाला ॥
 संतती, संपत्ती, उद्गति दे त्याला ॥
 तैसेंच, यांतील विचार ज्या मान्य ॥
 त्या महाराष्ट्रीयां दे दे सुखदान ॥ जय. ॥

स्वयंवर

विदुषी म्हणे म्हणा जा जरि कथिलें म्यां परोपरी पण ती ।
प्रणति प्रभूसि करिती अनुकंप्या मी स्वयंवरा म्हणती ॥
गांधर्वेण विवाहेन वल्लभो राजपिकन्यकाः ।
श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनंदिताः ॥

कालेंकरून जो आचार रूढ झाला तो किती अभेद्य असतो याचें उत्कृष्ट उदाहरण आमची अलीकडील विवाहपद्धति आहे. आमचा पूर्वीचा इतिहास, परक्या लोकांचें वर्तन, व आमची सांप्रत जागृत झालेली विचारपद्धति हीं सारी या अप्रशस्त चालीस प्रतिकूल आहेत, तरी आम्हांस ती झुगारून देण्याचें धैर्य होत नाही, हें आश्चर्य नव्हे काय ! किंवा आश्चर्य तरी कसलें ? “हा आमच्या वडिलांचा कूप, असें म्हणून खारें पाणी पीत बसणारे” आम्ही लोक आहों, तेव्हां जें रूढ झालें तें आम्हांस टाकवत नाहीं यांत कांहीं नवल नाही. तथापि आमची प्रस्तुतची निकृष्टावस्था आम्हांस नको असेल तर सर्वांच्या अगोदर या अत्यंत अपायकारक प्रघाताचे निर्मूलन करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. या खटपटीपासून अनेक फायदे होणार आहेत. ज्याप्रमाणें युरोपांत क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट या ख्रिस्ती धर्माच्या दोन पंथांत उत्पन्न झालेल्या वादापासून पुढें महत्त्वाचे अनेक परिणाम घडून आले, त्याप्रमाणें आज जर आपण जाणूनबुजून वालविवाह रद्द करण्याच्या कामीं झटूं लागलों तर त्यापासून अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी निष्पन्न होणार आहेत. विचारानें चांगली गोष्ट कोणती व वाईट गोष्ट कोणती याचा पूर्ण निश्चय करून वाईट टाकण्याचा व चांगली स्थापण्याचा प्रयत्न एका बाबीत केला असतां जें धैर्य अंगी येतें, तेंच पुढें तसली दुसरी गोष्ट करण्यास प्रवृत्त करतें; आणि ही दुसरी गोष्ट करतांना धैर्याचें भांडवल पहिल्यापासूनच अधिक असल्यामुळें, पहिल्या प्रसंगाहून विशेष सुलभ रीतीनें यशःप्राप्ति होते. याप्रमाणें एका गोष्टीत यश आलें, दुसरीत आलें, तिसरीत आलें, असें होतां होतां नवीन नवीन गोष्टी करण्याचें धैर्य दिवसेंदिवस अधिकाधिक वाढत जाऊन त्याचा पाहिजे त्या कामीं उपयोग करण्यास उल्हास वाटूं लागतो. उन्हाळ्याच्या प्रत्येक दिवसास भूमितिश्रेढीनें वाढत जाणाऱ्या उष्णतेप्रमाणें

मानसिक धैर्याची गोष्ट आहे; तें प्रत्येक दिवशी अधिकाधिक होत जातें. उलट तें कमी होऊं लागलें म्हणजेही भूमितिश्रेढीनेंच कमी होतें ! ज्याप्रमाणें आकाशांत फेंकलेला दगड खालीं येऊं लागला म्हणजे प्रत्येक क्षणास मागल्या क्षणापेक्षां अधिक फूट उतरतो, त्याप्रमाणें कोणत्याही कारणानें राष्ट्राच्या किंवा त्यांतील एखाद्या व्यक्तीच्या मनास भयानें घेरलें म्हणजे तें क्षणोक्षणीं त्यास अधिकाधिकच ग्राशीत जाते ! तेव्हां बालविवाहावर निकराचा हल्ला करण्यानें प्रथम आम्हांत मानसिक धैर्य उत्पन्न होईल, व उत्तरोत्तर त्याची वृद्धि होत जाऊन इतर कामांकडेही त्याचा उपयोग करतां येऊं लागेल.

याशिवाय याच खटपटीनें दुसरा एक फायदा होणार आहे तो हा कीं, आज जे आम्ही चोहोंकडून धर्मपाशांनीं अगदीं जखडल्यासारखे झालों आहों त्या आम्हांस त्याच्या 'आज्ञा कोठवर पाळाव्या' हें समजूं लागेल. बालविवाहाचें पूर्ण निर्मूलन आणि स्वयंवराची प्रस्थापना यांच्या दरम्यान वराच धर्मवाद उपस्थित होणार आहे, व तो करण्यानें पुढें पुष्कळ हित होणार आहे. बापाच्या घरीं मुलगी ऋतुस्नात होतां कामा नये, व ऋतुस्नात झालेल्या मुलीचें यथासांग गर्भाधान झालेंच पाहिजे, नाहीं तर उभय कुलांतील चाळीस पिढ्यांस दुर्गति प्राप्त होते, असल्या अजागळपणाच्या धर्मसमजुतींचा न्हास होईल तितक्या त्वरेनें होणें फार इष्ट आहे. असल्या वेडेपणाच्या समजुतींचा मोक्ष करण्यास पूर्वेतिहास आणि पूर्वाचार हे पुनः पुनः पुढें आणून त्यांचें फिरून अवलंबन करा असें सांगत न वसतां, अलीकडील न्यायाच्या भाव्यांतून तीव्र वाण काढून त्यांचा त्यांवर संपात केला पाहिजे. कोणतेही आचार घालण्यास पूर्वींच्या ऋषींस जितका अधिकार होता तितकाच आम्हांसही आहे; पूर्वकालीन आचार्यांवर ईश्वराची जितकी कृपा होती तितकीच आम्हांवरही आहे; व त्याच्याशीं त्यांचा जितका संबंध होता तितकाच आमचाही आहे; व्यावाइटाची निवडानिवड करण्याची जितकी बुद्धि त्यांना होती तितकी किंवा तीहून अधिक आम्हांसही आहे; अनुजांसाठीं त्यांचें अंतःकरण जितकें कळवळत होतें, तितकें किंवा त्याहून अधिक आमचेंही कळवळत आहे; सृष्टिविषयक व तत्कर्तृविषयक ज्ञान जितकें त्यांस होतें, तितकें किंवा त्याहून वरेंच अधिक ज्ञान आम्हांस आहे; सबब त्यांनीं घालून दिलेल्या नियमांपैकीं जेवढे हितकारक असतील तेवढ्यांचेंच आम्ही पालन करणार, व जे अपायकारक असतील ते टाकून देऊन त्यांचे जागीं आम्हांस निर्दोष वाटतील असे नवीन घालणार— अशा धर्तीवर हा वाद नेला पाहिजे, व अशा धर्तीवर तो नेल्यासच त्यापासून फायदा होणार आहे. एका ऋषीविरुद्ध दुसरा ऋषि हुडकीत बसण्यांत, व साऱ्यांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न करण्यांत कांहीं अर्थ नाही. तसलें काम वे. झळकीकरांसारख्या शास्त्र्यांनीं जुन्या पद्धतीच्या लोकांसाठीं खुशाल करीत बसावें !

कोणत्याही विषयाचा ऐतिहासिक पद्धतीने ऊहापोह करण्यांत फायदा आहे. नाही असें आमचें म्हणणें नाहीं. पण आमच्या बहुतेक जुन्या पंडितांस ऐतिहासिक पद्धति म्हणजे काय, हें मुळींच ठाऊक नाहीं. त्यांना असें वाटतें कीं जगांत म्हणून जेवढें कांहीं ज्ञान आहे तेवढें संस्कृत भाषेंतील ग्रंथसमूहांत भरलेलें आहे. त्याच्या बाहेर चहूंकडे अंधार आहे ! व त्यांना असें वाटणें हें कांहीं अंशीं स्वाभाविकही आहे. ज्याअर्थी दुसऱ्या भाषेंतील ज्ञानभांडारांचा गंधही त्यांस लागलेला नाही, त्याअर्थी त्यांना त्यांची महती कोठून कळणार ? तेव्हां अर्थात् त्यांनीं आपल्यापाशीं असलेल्या छोटेखानी डबोल्यासच अखिल विश्वांतील संपत्समूह समजून त्यांच्या महत्त्वाचे व अद्वितीयत्वाचे पवाडे गात सुटावे, हें साहजिक आहे. पण ज्या आमचे डोळे उघडले आहेत; ज्या आम्हांस हिंदुस्थानच्या बाहेर देश आहेत, व संस्कृत ग्रंथांच्या बाहेर विद्या आहे, हें पक्कें समजत आहे, त्या आम्हींही संकुचित दर्शनाच्या शास्त्रीवैदिकांप्रमाणें किंवा अगदीं मूढ जनांप्रमाणें वागत सुटावें ही मोठ्या लाजेची गोष्ट आहे. तेव्हां बालविवाहाचें निर्दालन करण्याचा प्रयत्न आपण मनापासून आरंभिल्यास, बऱ्याच धर्मकल्पनांचें संशोधनही आपणांस करावें लागणार आहे; व या कामीं हें संशोधन करण्यास आरंभ केला, म्हणजे इतर गोष्टींतही तें करण्याची इच्छा होऊं लागेल, व विचाराच्या भट्टींत धर्मांत शिरलेल्या हीण धातू खांक होऊन त्यांतील सारतत्त्वरूप बाबन्नकशी सोनें मात्र मागे उरेल !

बालविवाहाचें खंडन म्हणजे स्वयंवराचें मंडन. तेव्हां अर्थात् जे बालविवाहास प्रतिकूल असतील त्यांना स्वयंवरास प्रतिकूल असलेल्या लोकांच्या मतांचें समर्पक खंडन करतां आलें पाहिजे. यावर कोणी असा आक्षेप घेतील कीं बालविवाहापासून एकदम स्वयंवरावरच उडी कणाला मारावयाला पाहिजे ? त्यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, जीं स्वयंवरें नाहीत त्या सर्वांस आम्ही बालविवाहच समजतो ! ज्याचें त्यानें लग्न करणें म्हणजे स्वयंवर ! एकाचें दुसऱ्यानें करणें म्हणजे बालविवाह ! अर्धे स्वयंवर आणि अर्धा बालविवाह, अशी लग्नाची पद्धत शक्य नाही. कोणी असें म्हणतात कीं, फ्रान्स देशांत अशा प्रकारची विवाहपद्धति कांहीं वर्षांमागे रूढ होती. बापानें मुलाकरितां मुलगी पाहून ठेवावी, आणि मुलास ती पसंत झाल्यास तिचा त्याच्याशीं विवाह व्हावा. किंवा मुलानें आपल्या मनाजोगी मुलगी पाहून ठेवावी, आणि ती बापास पसंत झाल्यास, तिचा त्याच्याशीं विवाह व्हावा, ही दिसण्यांत मध्यगामी पद्धत दिसते, व जे लोक बालविवाहांतून निघून स्वयंवराकडे येण्यास निघाले असतील, त्यांना कांहीं वर्षे या पद्धतीपाशीं मुक्काम करावा लागत असे असें वाटतें ! आम्हांत एके कालीं स्वयंवरपद्धति अत्यंत प्रचलित होती, अशाबद्दल पुष्कळ आधार आहे.

आम्हांपैकीं बहुतेकांचीं लगनें अकराच्या आंतील वयाच्या मुलींशीं झालीं असल्या-
मुळे, सध्यां येथें बालविवाहाची पद्धत अंमलांत आहे, याबद्दल पुरावा देण्याची
मुळींच गरज नाही ! एकदां आम्ही विवाहपर्वताच्या शिखरावर होतो; प्रस्तुत
त्याच्या पायथ्याशीं येऊन पडलों आहों. पुन्हां वर चढून जावें, अशी कित्येकांना
इच्छा होऊं लागली आहे; पण कित्येकांना असें वाटत आहे कीं तसें करण्याचा
प्रयत्न केला असतां, आम्हांस घेरी येऊन, किंवा आमचा पाय निसरून, आम्ही
पुन्हा पायथ्याशीं गडबडत येऊन पडूं ! तेव्हां कित्येकांचें असें म्हणणें पडतें
कीं, आपणांला पायथाही नको आणि शिखरही नको; आपण आपले या
पर्वताच्या मध्यप्रदेशाला धरून असावें ! प्रथमदर्शनी हा सल्ला मोठा नामी
दिसतो; व त्याप्रमाणें आचरण करण्यासही आमची कांहीं हरकत नाही. पण
मनुष्यस्वभावाचें ज्यास अगदीं सामान्य ज्ञान आहे तोही असें सांगूं शकेल की,
मनुष्य हा प्राणी त्याला जी गोष्ट हितावह वाटूं लागली असेल तिचा पक्का
शहानिशा केल्याखेरीज रहाणारा नाही. मध्यप्रदेशाशीं येऊन ठेपल्यावर आणखी
एक टप्पा वर जावें असें त्यास साहजिकपणें वाटूं लागतें. तेथें येऊन पोहोंचल्या-
वर पुनः तोच नाद ! याप्रमाणें टप्प्याटप्प्यानें कां होईना, केव्हां तरी शिखरावर
जाऊन थडकल्याखेरीज त्याचें पूर्ण समाधान व्हावयाचें नाही ! 'सामाजिक
सुधारणापरिपदे'च्या मनांत जी बालविवाह निषेधकमंडळी स्थापावयाची
आहे, तिच्या पुरस्कर्त्यांनीं नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या पत्रकांत १०, १२ व १४ हे
जे मुलींच्या वयाचे आंकडे दिले आहेत, ते आमच्या मते केवळ टप्पे आहेत !
यांपैकीं शेवटचा आंकडा आम्हांस बराच पसंत आहे. पण खरें स्वयंवर ज्यांना
येथें पुनः स्थापित व्हावयाला पाहिजे आहे, त्यांना तो पसंत होण्यासारखा नाही.
पण त्यांत एक विशेष आहे तो हा कीं, त्या वर्षापर्यंत जे आपल्या मुली अविवा-
हित ठेवण्यास राजी होतील त्यांनीं धर्मानें घातलेली अटकनदी उतरण्याचें कांहीं
तरी साधन आपल्या मनाशीं तयार करून ठेवलें असावें, हें उघड आहे. बहुतेक
हिंदू मुली १४ वर्षांच्या आंत ऋतुमती होतात, हें निर्विवाद आहे. तेव्हा १४ च्या
आंतील वयाच्या मुलीचें लग्न न करण्याबद्दल शपथ घेणें, म्हणजे नहाण आलेल्या
मुलीचें लग्न करण्याविषयीं शपथ घेणें होय ! पण असे त्या पत्रकांत किती
आहेत ?

सामाजिक सुधारणा आणि कायदा

सुधारणेचा शब्दांतःपुराच्या बाहेर संचार होऊं नये म्हणून डोळ्यांत तेल घालून खडा पहारा करणाऱ्या नानाविध धर्मकल्पनांशीं तुमुल संग्राम करण्यास ज्यांस स्फुरण यावें, त्याच्या भोंवताली उभारलेल्या प्रचंड लोकमत-तटास ढांसळून पाडण्यास ज्ञानतोफांस ज्यांनीं सरवत्ती द्यावी, व त्यास गराडा घालण्याऱ्या रुढिखंडकावर क्रियासेतु बांधण्यास ज्यांनीं प्रवृत्त व्हावें अशा विद्याचारसंपन्न लोकांनीं दुराग्रहाच्या भरी भरून व शुष्क वावतींत दुही माजवून आपल्या मुख्य कर्तव्याची हेळसांड होऊं द्यावी ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट होय.

‘नवखंड पृथ्वी व दहावे खंड काशी’ यापुढें ज्यांच्या भूगोलविषयक कल्पनांची धांव जात नाही, वेदाच्या अर्थ कालत्रयीं होणें नाही अशी दृढ समजूत असूनही त्यांतच मनुष्यास अवश्यक अशा सर्व ज्ञानाचा गठ्ठा आहे असा ज्यांचा पक्का ग्रह झाला आहे, व प्राचीन ऋषिप्रणीत आचारांहून सुखकर असे आचार असू शकतील अशा नुसत्या कल्पनेचाही विटाळ न होऊं देण्याविषयी जे अत्यंत दक्ष आहेत, तात्पर्य ‘पुराणामित्येव हि साधु सर्व’ या महामंत्राच्या प्रभावापुढें पदोपदीं येणाऱ्या असंख्य नडी ज्यास साह्य झाल्या आहेत अशा लोकांनीं नुसतें कायद्याचें नांव ऐकलें नाही तोंच वेडावून जाऊन माधववागेतील सत्तेचाळी-सेतरांवर ताण करून सोडावी हें अगदीं साहजिक आहे. परंतु ही डूनलां ओसीमा पुढें गेलेल्या ज्ञानविशिष्ट म्हणविणाऱ्या लोकांनीं कायद्याच्या विरुद्ध इतकें काहूर कां माजवावें याचा मात्र आम्हांस उमज पडत नाही. सामाजिक सुधारणा आणि कायदा यांच्यामध्ये अपरिहार्य एकनाड असल्यामुळें त्याचे जुग कमीही जमावयाचे नाही असें जें कित्येक सामुद्रिकांनीं गणित केलें आहे त्यांत आमच्या मते कांहीं चूक झाली आहे, व ती दाखविण्याचा प्रयत्न केला असतां तिकडे शांतपणानें नजर फेंकण्याची जर ते तसदी घेतील तर हा वाद मिटून उभय पक्षांत समेट होणें केवळ दुरापास्त आहे असें आम्हांस वाटत नाही. सामाजिक सुधारणेंत कायद्याची मदत घेणें अनर्थावह आहे असें प्रतिपादनाऱ्या मंडळींच्या आजपर्यंतच्या वाटाघाटींत आम्हांस जितका दुराग्रहाचा भाग दिसून येतो तितका योग्यायोग्य विचार दिसून येत नाही असें म्हटल्यावांचून आमच्यानें

रहावत नाही. सकृद्दर्शनीं ज्यांत कांहीं अर्थ आहे असें भासतें असें काय तें एकच कारण पुढें आलें आहे. बाकी सर्व शब्दजाल, हट्टवाद व पुराणप्रियतेच्या संस्काराची अवशिष्ट झांक यांचेंच अकांडतांडव आहे. व तें कारण हेंच की, आमचें सरकार परकें, त्याचा धर्म वेगळा, त्यांचे रीतिरिवाज भिन्न; तेव्हां अशा सरकारास आपल्या समाजव्यवस्थेंत हात घालूं देणें अत्यंत भयावह आहे. याचे परिणाम फारच अनिष्टकारक झाल्यावांचून रहाणार नाहीत, व याबद्दल मागाहून पस्ताव्यांत मात्र पडावें लागेल आतां हा कोटिक्रम करणाऱ्यांस आमचा इतकाच प्रश्न आहे कीं, सामाजिक गोष्टींत आजपर्यंत सरकारने जें औदासीन्य पत्करलें आहे त्याचें कारण तसें करण्यास आम्हीं त्यांस परवानगी देत नाहीं इतकेंच आहे काय ? मुसलमान लोकांनीं एका हातांत तरवार व दुसऱ्या हातांत कुराण घेऊन आम्हांपैकीं कित्येकांस वाटविलें त्यावेळीं तसें करण्याविषयीं आम्हीं त्यांस परवाना दिला होता काय ? किंवा आमच्या समाजव्यवस्थेंत ढवळाढवळ करण्यास सरकारनें मनांत आणलें तर तें आज असमर्थ आहे असें तरी मानतां येईल काय ? तात्पर्य सरकार सामाजिक वावटींत उदासीन असण्याचें कारण तसें करण्यास आम्ही त्यास संधी देत नाहीं इतकेंच काय तें, बाकी आम्ही त्यास आमच्या घरगुती गोष्टींत हात घालण्यास केव्हां विनंति करूं म्हणून तें अगदीं चातकाप्रमाणें वाट पहात आहे, व एकदां का त्यास आपणाकडून जराशी फूस मिळाली कीं कायद्यामागून कायदे करून आमच्या सर्व सामाजिक व्यवस्थांचा भंडवडा करून आम्हांस ते त्राहि त्राहि करून सोडतील, वगैरे विचारांत जर कांहीं तथ्य असेल तर मग “आपण कोंवडी झांकली कीं उजाडायचें राहिलेंच” असें मानणाऱ्या म्हातारीच्या समजुतींतही तथ्य नाहीं असें कोण म्हणेल ?

दुसरें, सती जाण्याची चाल जी सरकारनें बंद केली त्यापासून आमच्या धर्मांतही प्रसंगानुसार हात घालण्यास सरकार डगमगणारें नाहीं असें सिद्ध झालें नाहीं काय ? किंवा जो पुनर्विवाह हिंदु धर्मशास्त्रानें बेकायदेशीर ठरविला होता तोच कायदेशीर ठरविण्याविषयीं कित्येकांनीं आपण होऊन विनंती केल्यावरून तो कायदेशीर ठरविल्यास आज ३४ वर्षे झालीं असून त्यावेळीं मिळालेल्या फुशीचा त्यांनीं अद्याप पावेतो फायदा घेतला नाहीं हें कसें ? इंग्लंड देशांत बारा वर्षांच्या आंत पुरुषाचें लग्न झाल्यास तें बेकायदेशीर आहे, परंतु येथें पाळण्यास वाशिर्गे वांधणेही कायदेशीर असून १० वर्षांच्या आंतील स्त्रियेशीं प्रत्यक्ष नवऱ्यानें संभोग केला असतां त्याजवर जवरीसंभोगाचा आरोप शाबीत होतो असें कलम पीनल कोडांत कोठून आलें ? तात्पर्य सामाजिक गोष्टींत आधीच सरकारनें हात घातला आहे असें असतां आणखी अमुक एक गोष्टींत असा असा कायदा करा अशी सरकारास विनंती केल्यानें त्यास आमच्या सामाजिक गोष्टींत

आयतीच ढवळाढवळ करण्यास फूस सांपडेल अशा समजुतीवर कायद्याचा निषेध करीत वसणें म्हणजे वास्तविक पहातां आम्हांस पुढें जावयाचें नाहीं हेंच जगास जाहीर करणें होय.

आतां आजमितीस जितक्या म्हणून सुधारणा आम्हांस इष्ट किंवा अवश्यक वाटतात त्या सर्व कायद्याच्या मदतीनें सुसाध्य आहेत असें आमचें म्हणणें नाहीं, किंवा त्यांपैकी कांहीं कायद्यानें सुसाध्य असल्या तथापि त्या सर्वांवर कायद्याची अंमलबजावणी करावी असेंही आम्हीं इच्छित नाहीं. परंतु याचें कारण आमचें सरकार परकें आहे हें नव्हे; किंवा सामाजिक गोष्टींत सरकारनें हात घालणें गैरशिस्त आहे अशा सामान्य सिद्धांताचा आम्ही अंगीकार करतां असेंही नव्हे. व्यक्तीच्या ज्या आचरणापासून समाजाचें प्रत्यक्ष अपरिमित नुकसान होत नसेल, तें आचरण त्या व्यक्तीस घातक असलें तथापि त्यानें तें करूं नये अशी समाजानें सक्ती करण्याचा समाजास अधिकार नाहीं. व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि समाजबंधन या दोहोंसही मर्यादा आहेत. त्या मर्यादांचा अतिक्रम होईल तर त्यापासून एकंदर समाजाचेंच नुकसान होणारें आहे. व्यभिचार हा एक पुण्यमार्ग आहे असें कोणत्याही धर्माचा मनुष्य प्रतिपादनार नाहीं; परंतु एवढ्यावरून व्यभिचार करणाऱ्यांस कायद्यानें शिक्षा ठरवावी किंवा नाहीं असा प्रश्न पुढें आला असतां सर्वच विचारी लोक एकदम हो म्हणण्यास तयार होणार नाहींत. त्या व्यभिचारापासून समाजाचें प्रत्यक्ष नुकसान होत आहे कीं काय ? या प्रश्नाचा प्रथम विचार केला पाहिजे. तसेंच दारू पिणें हें जरी वाईट आहे, तथापि ती पिणाऱ्या व्यक्तीपासून समाजास त्रास पोंचल्यावांचून त्याच्यावर कायदा लागू करणें न्याय्य होणार नाहीं. तात्पर्य एकादी गोष्ट आपणांस कितीही चांगली वाटली तथापि दुसऱ्यांनीं तिचा स्वीकार केलाच पाहिजे अशी सक्ती करण्याचा आपणांस अधिकार नाहीं. आपण पाहिजे तर त्यांचें मन वळविण्याचा प्रयत्न करावा, परंतु यापुढें मात्र आपणांस जातां येणार नाहीं. वरील विचारावरून हेंही ध्यानांत येण्यासारखें आहे कीं ज्याप्रमाणें एखाद्या व्यक्तीच्या आचाराविचारापासून समाजाचें नुकसान नसतां तो आचारविचार बदलण्याची समाजास सक्ती करतां येत नाहीं, त्याचप्रमाणें आधींच जर समाजानें सक्ती केली असेल तर ती नाहींशी करणें हेंही समाजाचें कर्तव्य होय; व तें बजावण्यास समाज तयार नसेल तर समाजाचा विशेष जोरदार प्रतिनिधी जें सरकार त्यानें पुढें झालें पाहिजे. पातिव्रत्यसंरक्षणार्थ स्त्रियांनीं आपणांस पतिचित्तेवर जिवंत जाळून घ्यावें हें अत्यंत मूर्खपणाचें, अविचाराचें व साहसाचें कृत्य होय असें समजून लोकांची वाट न पहातां सरकारनें एकदम या कामीं कायदा करून ती क्रूर चाल बंद केली. एखाद्या स्त्रीचा पति निवर्तला असतां तिनें दुसरा पति करूं नये

अशी जी पातिव्रत्यसंरक्षणार्थ दुसरी सक्ती समाजानें केली आहे तीही व्यक्ति-स्वातंत्र्याविरुद्ध आहे हें सरकार जाणून होतें; परंतु सतीच्या चालीइतकी ती अमानुष नसल्यामुळे त्यांनीं कांहीं दिवस वाट पाहिली व योग्य काल आला असें दिसतांच तीही सक्ती दूर करून पुनर्विवाह कायदेशीर मानला जाईल म्हणून ठराव केला. आतां पातिव्रत्यसंरक्षणार्थ समाजानें केलेली तिसरी सक्ती म्हटली म्हणजे केशवपन होय. या केशवपनाच्या प्रघाताचें मंडन करणाऱ्या लोकांनीं त्यापासून किती जरी फायदे दाखविले व तो त्यास किती जरी संमत असला, तथापि ज्या स्त्रीचें वपन होणार तिची इच्छा नसतां व ती एकसारखा हंबरडा फोडून आपणास या ममताळू वेंऱ्यांच्या तावडींतून कोणी सोडवील काय म्हणून गयावया होऊन चोंहीकडे दृष्टी फेंकीत असतां तिला जुलमानें न्हाव्यापुढें बसविणें किती निंद्य आहे, व अशा रीतीनें तिचें स्वातंत्र्य हिरावणें म्हणजे केवढा घोर जुलूम आहे हें सिद्ध करित बसण्याची आमच्या मते मुळींच अवश्यकता नाही. ज्यांच्यावर हा घोर प्रसंग गुदरतो त्या परावलंबी अबलांस ही विटंबना कितपत मानवते हें त्यांचें हृद्गत जाणणाऱ्या समवयस्क मैत्रिणीवांचून दुसऱ्यास सहसा सांगतां येण्यासारखें नाही ! तथापि त्याची अटकळ कल्पनेनें अगदींच बांधतां येणार नाही असें नाही. ज्यानें आपणास जन्म दिला, आपणास लहानाचें मोठें केलें, व आपल्याकरितां अनंत कष्ट साहिले, त्या बापाच्या नांवानें मिशा बोटण्याचा प्रसंग दुर्दैवानें आला असतां केवळ चटावर काम उरकून घेण्यास पुरुष कसे तत्पर असतात; १५-२० दिवसांनीं मुंडन केल्याचा माग-मूसही राहण्याचा संभव नसून तें टाळण्यास काय काय उपाय योजतात; व मुंडन केल्यावांचून गत्यंतर नाही असा प्रसंग आला असतां, आपल्या बापाविषयीं आपली पूज्यबुद्धि व्यक्त करण्याकरितां ज्यांनीं आपलें मुंडित मुख मोठ्या गर्वानें लोकांस दाखवीत फिरावें तेच लोक अंधार कोठडींत कशी दडी देतात, हें ज्यांनीं पाहिलें असेल त्यास स्त्रियांच्या मनाची स्थिती कशी होत असेल याची कल्पना करणें कठीण नाही ! लहानपणापासून ज्यांची जोपासना केली, ज्यांस न्हाऊं माखूं घालून वाढविलें, ज्यास नाना भूषणांनीं शृंगारिलें असे केश क्षणार्धांत नाहीसे होऊन आपण सर्वांच्या तिरस्कारास पात्र होणार व पंधरा वीस दिवसांनीं पूर्वस्थिति येण्याची तर आशा नाहीच, परंतु उलटें ज्यांचें मुखाव-लोकनही करावयास नको अशा त्या परक्या नापितापुढें दर पंधरवड्यास मान वाकवावी लागणार, हे विचार मनांत येऊन या विटंबनेस सर्व स्त्रिया आपण होऊन राजी होतील अशी नुसती कल्पनाही करतां येत नाही. आपल्या अत्यंत जवळच्या आप्ताच्या किंवा आपल्या स्वतःच्या प्रिय कन्येच्या अशा हालअपेष्टा पाहण्याचें ज्या हतभाग्यांच्या कपाळीं आलें असेल त्यांचीं अंतःकरणें दुःखोद्वेगानें विव्हल झाल्यावांचून कदापि राहिलीं नसतील.

तात्पर्य, दुसरें लग्न करण्याची इच्छा असूनही तसें करण्यास कायद्याची आडकाठी असणें यांत जितका अन्याय आहे त्याहूनही या विद्रूप करण्याच्या घोर चालींत अधिक अन्याय व प्रत्यक्ष जुलुमाचा प्रकार आहे हें प्रत्येकास कबूल केलें पाहिजे, व तो अन्याय नाहींसा करण्यास कित्येकांनीं अर्ज करून कायदा करून घेतला असतां त्याहून अधिक अन्यायाचा व जुलुमाचा प्रकार बंद करण्याकरितां 'अमुक वयाच्या आंत मुळींच वपन करूं नये व त्यापुढेंही तें स्त्रीच्या मर्जीविरुद्ध होऊं नये,' असा कायदा मागणें हें केवळ परंपरेस धरूनच आहे; यांत नवीन असें कांहीं एक नाहीं.

सामाजिक सुधारणा आणि कायदा, नं. २

'म्हातारी मेल्याचें दुःख नाहीं परंतु काळ सोकावतो' या न्यायावरच कायद्याचा प्रतिपेध करीत वसणें केवळ वेडगळपणाचें आहे, कारण सरकारनें सामाजिक गोष्टींत आधींच हात घातला आहे; तसेंच ज्या कांहीं सामाजिक गोष्टींत सरकारनें कायदे केले आहेत, व ज्या दुसऱ्या गोष्टींत कायदा असावा असें कित्येकांचे म्हणणें आहे, त्यामध्येही त्या त्या गोष्टी सामाजिक या सदराखालीं मोडतात किंवा नाहीं हा वाद अप्रासंगिक होय; व्यक्तिस्वातंत्र्य व समाजबंधन यांच्या ज्या योग्य मर्यादा आहेत त्यांचा अतिक्रम होतो कीं काय, एवढ्याच धोरणानें कायदा असावा कीं नाहीं हें ठरविलें पाहिजे, व सरकारनें जो सती जाण्यास प्रतिबंध केला, किंवा विधवेचें वेकायदेशीर मानलें जाणारें लग्न कायदेशीर ठरविलें, तेंही वरील तत्त्वास अनुसरून केलें, व विधवावपनाची चाल बंद करण्यास कायद्याची मदत असावी म्हणून जें कित्येकांचें मत आहे तेंही वरील तत्त्वावरच अवलंबून आहे, वगैरे विचार वरील लेखांत दाखविले. या लेखांत बालविवाहाची चाल बंद करण्यास कायद्याचें साह्य घ्यावें असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे, त्याविषयीं दोन शब्द लिहिण्याचा आमचा विचार आहे.

बालविवाहाची चाल अत्यंत घातक आहे याविषयीं आतां बहुधा मतभेद राहिला नाही. तसेंच या दुष्ट चालीच्या तावडींतून आपण सुटलों असें म्हणतां येण्यास, मुलगी निदान १५-१६ वर्षांची होईपर्यंत व मुलगा २०-२२ वर्षांचा होईपर्यंत त्या उभयतांचाही 'नीतिशास्त्रांत' प्रवेश होऊ नये, हेंही पुष्कळांस संमत आहे. परंतु हें घडवून आणण्यास कोणते उपाय योजावेत याबद्दलच काय तो वाद राहिला आहे. एका पक्षाचें म्हणणें असें पडतें कीं, ही गोष्ट लोकांनींच आपल्या शिरावर घेतली पाहिजे; दुसऱ्या पक्षाच्या मतें केवळ लोकांवरच ही जबाबदारी सोपविण्यापेक्षां, सरकार व लोक या उभयतांच्या साह्यानें हें काम शेवटास नेण्याचा प्रयत्न करणें नुसतें इष्ट आहे इतकेंच नाहीं, तर तसें केल्या-वांचून या बाबतींत आमचें पाऊल खात्रीनें पुढें जाण्याची फारशी आशा नाहीं.

आतां सती जाण्याची चाल बंद करण्यास किंवा विधवाविवाह कायदेशीर ठरविण्यास जी कारणे होती, किंवा विधवावपन बंद करण्यास जी कारणे आहेत, तींच या बालविवाहाच्या चालीसही पूर्णपणे लागू होतात, असें मात्र म्हणतां येणार नाहीं. व्यक्तिस्वातंत्र्य व समाजबंधन यांच्या योग्य मर्यादांचा जसा प्रत्यक्ष अतिक्रम बरील गोष्टीत होतो, तसा बालविवाहाच्या चालीत उघडपणें भासत नाहीं. या बालविवाहाच्या चालीमुळें लक्षावधी मुलांचा १२ दिवसांच्या आंतच मोक्ष होत असला, १६-१७ वर्षांतच मुलें बाप बनल्यामुळें त्यांची तारुण्यांतील हिम्मत व महत्त्वाकांक्षा सर्व जागच्या जागीं जिरून जात असलीं, किंवा ७-८ वर्षांपासूनच आईबापांच्या ममतेस पारखी होऊन, सासरच्या माणसांच्या धाकानें मुलीचें सर्व व्यक्तित्व नाहींसें होऊन संसाराचा गाडा हांकण्यास ती सर्वतोपरी लंगडी होत असली, तथापि त्यांत काय झालें ? त्यांत घोर अनर्थ तो कोठें घडला ? व तो बंद करण्यास कायदा कशास पाहिजे ? असा एक पक्ष करतां येण्यासारखा आहे हें आम्ही जाणून आहों. आतां 'कृतांत कटका-मलध्वजजरा दिसों लागली । पुरःसरगदांसवें झगडतां तनू भागली' अशी स्थिती होऊन जाऊन ज्यास मृत्युपाशानें घेरल्याची चिन्हें स्पष्ट दिसत आहेत अशा ९९ वर्षांच्या धेरड्यास 'नवरा मुलगा' सजवून एकाद्या ७-८ वर्षांच्या अल्लड लेंकरास बहुल्यावरच 'रंडकी' करण्यांत ज्यास अनीतीचा यत्किंचितही भाग दिसत नाहीं, व तिचा मात्र पुनर्विवाह झाल्यास 'अब्रह्मण्यम्' 'अब्रह्मण्यम्' म्हणून दाही दिशा देणाणून सोडण्यास जे तयार, अशा लोकांस आईबापांनीं व सासूसासऱ्यांनीं, केवळ आपल्या हौसेखातर सजीव बाहुलाबाहुलींचीं लग्नं लावण्याचा खेळ खेळल्यापासून 'तुमचा खेळ होतो, परंतु आमचा जीव जातो' असें म्हणण्यास कशी जागा सांपडते हें कळूं नये हें अगदीं असावें तसेंच आहे. तसेंच एखाद्या चोरट्या सुनेस ओळ लावण्याकरितां तापल्या पळीनें डागणें, किंवा तिला उलटी टांगून तिच्या पाठीची सालडी काढणें हें जसें सासूचें कर्तव्यच आहे, त्याप्रमाणें पुढें मार्गें वाईट पाऊल पडेल एवढ्या संशयाच्या आरोपावरून एखाद्या बालविधवेची न्हाव्याकडून धिड काढविणें हे केवळ यथान्याय आहे अशीच ज्यांची समजूत अशा लोकांनीं बालविवाहाच्या कायद्याच्या आड यावें यांतही कांहीं विलक्षण नाहीं. व 'ही राष्ट्रीयसभा नुसत्या ब्राह्मणांचीच आहे व यापासून ब्राह्मणलोक आपलाच फायदा करून घेत आहेत' असे अजागळासारखे प्रलाप करणारे लोक वेडे आहेत म्हणून जसें सरकारनें ते जमेस धरण्यासारखे नाहीत तसेंच बरील लोकांचीही सल्लामसलत घेण्याचें सरकारास कारण नाहीं. परंतु राजकीय गोष्टीत मत देण्यास ज्यांस अधिकार आहे अशा सुशिक्षित लोकांत या बाबतीत केवळ एकमत जरी झालें नाहीं तरी कायदा असावा असें बहुमत झाल्यावांचून मात्र कायदा करणें योग्य होणार नाहीं हें उघड आहे.

आतां ज्या गोष्टींत प्रत्यक्ष अन्याय किंवा जुलूम होत नसेल असे समाजां-
तील दोष कायद्याने काढू पहाणे योग्य नाही असे आम्हीं पूर्वी दर्शविले असून या
चालीच्या निरसनार्थ कायद्याची मदत घ्यावी असे कां म्हणतो, हें प्रथम
सांगितलें पाहिजे. बापानें मुलास, पंतोजीनें शिष्यास, किंवा भाडेकऱ्यानें आपल्या
तट्टास, ममतेनें, मन वळवून, चुचकारून मार्गास लावावे हा प्रथम पक्ष; परंतु
तशानें सर्वच प्रसंगीं कार्यभाग होतो असें नाही. कधीं मुलास वागुलवोवाचें भय
दाखवावें लागतें, कधीं शिष्यास घोडीवर चढविणें भाग पडते, व तट्टास वाभळी-
च्या फोंकावांचून दुसरा उपाय अपुरा पडतो. तीच गोष्ट प्रस्तुत प्रसंगींही लागू
आहे. लग्न म्हणजे पोरखेळ नव्हे, त्याचा व समाजाच्या हिताचा फार निकट
संबंध आहे; तेव्हां एकदा कशी तरी पोरांचीं हाडें भाजून काढलीं कीं गंगेंत
घोडें न्हालें असें समजून, काळ वेळ वगैरे कांहीं न पहातां, जीं आईवापें आपल्या
मुलांमुलीस चतुर्भुज करण्याविषयीं अगदीं हावरीं झालेलीं असतात, त्यांनीं आपलें
कर्तव्य जाणून स्वसंतोषानें हा 'पोरखेळ' सोडावा हा तर राजमार्ग. परंतु
आईवापांच्या अज्ञानामुळें किंवा दुराग्रहामुळें तीं तसें करण्यास तयार नसतील,
तर त्यांस कायद्याच्या वागुलवोवानें भिवविणें अर्थात् अवश्य होतें. आतां नुसत्या
आईवापांच्या धाकानें, किंवा शिक्षकांच्या दवकावणीनें मुलांची सर्व सुधारणा
होणारी नाही, मुलानेंही कांहीं उमजलें पाहिजे हेंही खरें. परंतु चवदाव्या
रत्नाच्या भीतीनें एकदा त्यास वळण लागलें म्हणजे हळूहळू त्या वळणाच्या
गोडीनेंच त्याची सुधारणा होत जाते. तसेंच बालविवाहाची चाल मोडून योग्य
कालीं विवाह होऊं लागण्यास केवळ कायदा बस आहे असें आम्हीं मुळींच
म्हणत नाहीं. कायद्यानें फारच थोडा टप्पा साधणार आहे, पुढचा सर्व मार्ग
क्रमण्यास समाजाच्या पायांतच जोर पाहिजे, त्यान्यांचून तो आंवरणार नाहीं हें
उघड आहे. कायदा फार झालें तर मुलीच्या वावतींत १०-१२ वर्षांपर्यंत मजल
मारील, किंवा मुलाच्या वावतींत १६-१७ वर्षांपर्यंत विवाहमर्यादा नेईल. परंतु
एवढ्यानेंच आपणांस समाधान मानून बसतां येत नाहीं. आपणास त्याच्या
पुष्कळ पुढें गेलें पाहिजे. कायद्याच्या योगानें इतकेंच होईल कीं, १०-१२ व
१६-१७ ही मर्यादा तरी कायमची झाल्यासारखी होईल. आज मित्तीस ज्या
लोकांस या दुष्ट चालीचे परिणाम माहीत नाहीत तेच याच्या पूर्वीं लग्नं करतात
असें नाहीं; ज्या लोकांस आपली चूक पूर्णपणें दिसत असते अशाही लोकांस
मुलगी ७-८ वर्षांची झाली नाही तोच व मुलास १२वें वर्ष लागलें नाही तोंच
त्यांच्या लग्नाच्या फिकीरींत पडावें लागतें. कारण, जातिभेदामुळें वधूवरांची
निवड करण्यास फारच आकुंचित प्रदेश असल्यामुळें, व त्यांतल्या त्यांत नवीन
शास्त्रार्थ मध्ये घुसून ब्राह्मणांतल्या ब्राह्मणांतच देशस्थ, कोकणस्थ, कऱ्हाडे, असे वर्ग
उत्पन्न झाल्यामुळें आपण आपली मुलगी किंवा मुलगा वाढविला असतां, त्यास पुढें

योग्य स्थळ कसे मिळेल, ही काळजी आईवापांपुढे दत्तासारखी उभी राहून त्यांचे सर्व सुधारणेचे विचार जागच्या जागी थिजून जातात. एखाद्या मनुष्याचे हात बांधून टाकून तो कांहीं उद्योग करीत नाही म्हणून त्यास दोष देणे शहाणपणाचे नाही. तसेंच सुधारणा व्हावी असे इच्छिणाऱ्या व बोलून दाखविणाऱ्या लोकांच्या अडचणी दूर करता येण्यासारख्या असूनही त्या दूर न करितां “क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे” असा मोठ्या आढचतेने उपदेश करीत बसणे, व जी गोष्ट आपल्या हातून घडत नाही, तीच दुसऱ्यांनी न केल्याबद्दल त्यांचा उपहास करीत बसणे केवळ चुकीचे होणार आहे. ज्या सुधारणेचा केवळ स्वतांपुरतांच परिणाम घडणारा असतो अशा गोष्टीत मनुष्याने स्वतांस झीज लावून घेऊन, धैर्याचे उदाहरण जगास दाखवावे हें योग्य आहे. परंतु ज्या सुधारणेचा दुसऱ्याच्या हिताहिताशी प्रत्यक्ष संबंध पोहोचतो अशा गोष्टीत, आपले बोलणे खरे करून दाखविण्याकरितां, आपले व आपणांवर अवलंबून असणाऱ्या मुलाबाळांचे नुकसान करण्यास प्रवृत्त होणे, सर्वथा योग्य आहे असे खात्रीने म्हणतां येण्यासारखे नाही. तात्पर्य, बालविवाहाची चाल घातक आहे असा जरी पुष्कळांचा समज झालेला आहे, तथापि इतरांचाही तसा झाला आहे किंवा नाही याविषयी साशंक असल्यामुळे, व आपल्या मुलाबाळांचे हिताहित पहाणे विशेष महत्त्वाचे कर्तव्य असल्यामुळे, त्या विचारांचा आचारावर परिणाम घडण्यास जी एक मोठी अडचण येते ती ह्या कायद्याने दूर होण्यासारखी आहे. सर्वच मुलींचीं लग्ने १०-१२ वर्षांच्या आंत होणार नाहीत किंवा सर्वच मुलांची १६-१७ वर्षांपूर्वी होणार नाहीत अशी कायद्याने हमी घेतली असतां सर्वांचीच काळजी दूर होईल व आपले एकतरी पाऊल पुढे पडले असे खात्रीने म्हणतां येईल. शिवाय १०-१२ वर्षांपर्यंत कांहीं मुली अविवाहित राहतात, व त्याबद्दल कोणी तक्रार करीत नाही येवढ्यावरून असा कायदा करण्यास लोकांची धर्मसमजूत आडवी येते असेही म्हणतां येणार नाही. तात्पर्य, अशा बाबीत सामान्य दृष्टीने पहातां कायद्याची मदत घेणे जरी सर्वांशी ग्राह्य नाही, तथापि आमच्या समाजाचा पूर्व इतिहास व सांप्रतची स्थिति ही मनांत आणतां हें आमचे निगरगट तट्टू कायद्याच्या फोकावांचून सहसा हलणार नाही असे आम्हास वाटते.

आपल्या सुशिक्षित मंडळीस खरोखर आपली सुधारणा व्हावी ही गोष्ट जर इष्ट असेल तर आमच्या मते त्यांनी या कायद्याच्या आड येण्याचे कारण नाही. बाकी सुधारणाच नको असेल तर मग खुशाल ‘थंडे सुधारक’ व ‘उतावळे सुधारक’ वगैरे निरर्थक कोटिक्रम लढवून पांडित्य करीत बसावे. आम्ही जसा कायदा असावा असे सुचविले आहे त्यांत वावगे असे कांहीं एक नाही. त्याच्या योगाने समाजाच्या धर्मसमजूतीस धक्का पोहोचण्याचे भय नाही, त्याच्या योगे पुष्कळांस

इष्ट असणारी सुधारणा अनायासाने होणारी आहे, व तीही फारच नियमित असून सर्वांस संमत अशीच आहे. 'तुमच्या राष्ट्रीय सभेत स्त्रियाही हजर आहेत हे पाहून मला फार आनंद होतो' असे मि. ब्राडलाचे उद्गार ऐकून टाळ्यांचा गजर करून सोडणारे हिंदुस्थानच्या २५ कोटी प्रजेचे मुखत्यार जर अप्रामाणिक नसतील तर या कायद्याने विवाहमर्यादा कायमची १०-१२ वर्षांवर येऊन, तितका वेळ तरी, ज्यास जसे इष्ट असेल तसे मुलीस शिक्षण देण्याची सोय होणारी आहे, अशा विचाराने ते या कायद्याच्या आड येणार नाहीत अशी आम्हांस आशा आहे. १०-१२ वर्षांच्या पूर्वी विवाह न झाल्याने पुष्कळ बालवधूंचे कुंकू पुसले जाणार नाही; अशा मुग्धवयांत सासरीं कसे वागावे हे न कळल्यामुळे, त्यांच्या हातून ज्या चुका होतात, त्यांस ही संधी राहणार नाही; व आईवापांच्या बेचाळीस कुळांचा उद्धार होण्याचे थांबून त्या लेकरांचाही पुष्कळ जाच अनायासे दूर होईल. पेनाच्या एका तडाख्यासारशीं सर्व सुधारणा करून पहाण्याचा आरोपही या कायद्यावर आणतां येण्यासारखा नाही. बालविवाहाचा प्रघात खरोखर मोडण्यास समाजानेच तयार झाले पाहिजे ही गोष्ट हा कायदा विसरला नाही. बापाच्या घरीं मुलीस ऋतु प्राप्त झाला असतां बेचाळीस कुळाचा नकात जाणार ही वेडगळपणाची समजूत दूर करणे म्हणजे एकादा प्रचंड पर्वत जमीनदोस्त करण्यासारखे आहे, व या पर्वतावर आघात करीत बसण्याचे काम समाजासच केले पाहिजे. ते मात्र कायद्याने होणे अशक्य आहे. फार दिवसपर्यंत एकाच स्थितीशीं खिळून गेलेल्या या आमच्या समाजास प्रथम गती देण्याचे काम मात्र कायद्याने होणारे आहे. आगगाडी चालू लागण्यापूर्वी जसा थोडासा धक्का सोसावा लागतो तसाच हा कायद्याचा कडक उपाय गौण असला तथापि तो पत्करला पाहिजे. एखादा मनुष्य रोगाने जर्जर झाला असतां नुसत्या मात्रेच्या वेढ्याने त्यास पूर्ण उतार पडून तो धट्टाकट्टा होतो असे नाही, तर त्याच्या योगाने केवळ प्राण मात्र बचावतो, तशीच केवळ या कायद्याची गोष्ट आहे. यांत उतावळेपणाचा गंधही नाही. ज्या सरकारच्या न्याय-प्रियतेवर आमचा इतका विश्वास आहे कीं, आम्ही सर्वस्वी गुलाम बनलों आहों, तथापि त्याच्याच मदतीने आम्ही स्वतंत्र ज्ञानपद होऊं असा आमचा पूर्ण भरंवसा आहे, ज्यांच्या केवळ भूतदयेने असंख्य गुलाम आज स्वातंत्र्य भोगीत आहेत, व आम्हांसारख्या परधर्मी, भिन्नवर्णी, व हजारां कोसांच्या अंतरावर राहणाऱ्या लोकांच्या कल्याणासाठीं अश्रांत श्रम करणारे मि. ह्यूम, मि. ब्राडलॉ, ह्यांच्या सारखे शेंकडों उदार महात्मे ज्या लोकांत निपजतात, त्या लोकांनीं नियंत्रित अशा हिंदुस्थान सरकारापाशीं आम्ही कायदा मागितला असतां काय परिणाम ओढवतील कोण जाणे म्हणून वळेंच आपण भ्याल्यासारखे दाखवून दुसऱ्या असंख्य लोकांस भिववण्याचा प्रयत्न करण्यांतच जर थंडी सुधारणा असेल तर

अशा थंड्या सुधारकांपासून ईश्वर आम्हांस वाचवो ! आम्हांस त्यांची ही प्राणघातक माया नको ! ज्यांच्याकरितां एकादी सुधारणा करावयाची त्यांच्या-
वर त्या सुधारणेनें प्रत्यक्ष जुलूम होत असूनही ती सुधारणा कोणी कळूं पाहील
तर त्याच्या आड येणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. व अशा लोकांसच जर योग्य
रीतीनें ' थंडे सुधारक ' म्हणतां येईल तर मग बालविवाहाच्या दुष्ट प्रघातांत,
लोकांवर प्रत्यक्ष जुलूम न करितां अंशतः प्रतिबंध करण्यास साधनीभूत असा
कायदा मागणाऱ्या लोकांस ' उतावळ्या सुधारकांत ' ओढून, तुला न मला, घाल
कुठ्याला असा प्रकार सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या लोकांनीं कां करावा हें आम्हांस
समजत नाहीं.

सामाजिक सुधारणा परिपदेचे निंदक

राष्ट्रसभेच्या पाठीमागून सामाजिक विषयाचा विचार करण्याकरितां गेली दोन वर्षे दोन सामाजिक परिपदा झाल्या. राष्ट्रसभेसाठीं एकत्र जमणाऱ्या लोकांना अनायासे सामाजिक गोष्टीविषयी चर्चा करण्यास सांपडून, त्यासंबंधानें एकमेकांचे विचार एकमेकांस कळविण्यास व ताडून पहाण्यास सांपडावें, आणि जमल्यास एखादी विशिष्ट सुधारणा अमलांत आणण्यासाठीं सर्वांनीं एकत्र वसून एखादी तोड काढावी, या हेतूनें गेल्या दोन सामाजिक परिपदा भरविण्यांत आल्या, हें सांगावयाला पाहिजे असें नाहीं. अशा प्रकारच्या सभांपासून व्हावा तितका फायदा तत्काळ होण्याचा संभव नाहीं, हें स्वल्प विचाराअंती ध्यानांत येण्यासारखें असतां, शिगें मोडून घेऊन वासरांत शिरणारे सुशिक्षित पण लोकरंजनपरायण, लौकिकाभिलाषी, दुराग्रही, व कांहीं अंशीं भेकड असे कित्येक लोक अशा परिपदांचें आपणाकडून होईल तितकें अभिनंदन करण्याचें सोडून देऊन, त्यांवर तुटून पडूं लागले आहेत, हें पाहून कोणत्या समंजस मनुष्यास विस्मय व खेद होणार नाहीं ? सामाजिक परिपदेचें काम नीट न झालें तर त्यावद्दल लाज कोणाला ? ज्यांनीं ती स्थापून तिच्या द्वारे कांहीं सामाजिक हित झालें तर पहावें, म्हणून आपणांकडून होईल तितकी खटपट चालविली आहे त्यांना ? किंवा जे त्याला आणवेल तेवढा व्यत्यय आणतात त्यांना ? 'अमुक प्रकारचे लोक अमुक रीतीनें सुधारणा करूं पहात आहेत, पण त्यांची ती रीत आम्हांस मान्य नाहीं,' असें म्हणून कांहींच न करणें, किंवा उपहास करीत सुटणें, हें फार सोपें आहे ! शंका कोणाला घेतां येत नाहींत ? दोष कोणाला दाखवितां येत नाहींत ? पाडापाड व मोडतोड करण्याला कोणाला कष्ट पडतात ? असलीं कामें कोणीही करूं शकेल ! शंकांचें समाधान करणें, दोषयुक्त वस्तूंतील चांगला भाग ओळखून त्याला बळकटी आणण्याचा प्रयत्न करणें, व जें पडलें मोडलें असेल त्याची डागडुजी करणें किंवा कांहीं तरी नवीन बांधणें हें किती कठिण आहे ? जो हें करील तोच खरा कसबी. अशाला 'दुर्धारक' म्हणून, जे आपणांस व्यंग्योक्तीनें 'खरे सुधारक' ही संज्ञा लाऊन घेतात, व दुर्धारकांवर दुःशब्दांचा प्रहार करीत सुटतात त्यांनीं आजपर्यंत काय दिवे लाविले आहेत ? आजकाल सामाजिक गोष्टींत जी जागृति दृष्टीस पडूं

लागली आहे तीत यांचे किती अंग आहे ? व तीवद्दल त्यांनी काय केले आहे ? स्त्रीशिक्षणासाठी मुलींची हायस्कुले घालणे चांगले नसेल, पण या 'मित' सुधारकांनी आपल्याच पद्धतीने कां होईना, यासंबंधाने काय केले आहे ? पाहिजे त्या वयाच्या गतभर्तृकेने पुनर्विवाह करण्यास हरकत नाही, असे जर कधी कोणी म्हटले असेल तर त्यास अधीर ठरवून, या 'माफक' सुधारकांनी ऋतुस्नात होण्यापूर्वी जेवढ्यास वैधव्य प्राप्त झाले असेल तेवढ्या अनाथ कन्याकांस तरी सनाथ करण्याचा प्रयत्न कां केला नाही ? लग्नाच्या वयाच्या इयत्तेविषयी कायद्याचे बंधन करून घेणे हितावह नसेल, पण दहा वर्षांहून लहान वयाच्या मुलीचे लग्न करणे बरोबर नाही, हे जर या 'खऱ्या' सुधारकांस संमत असेल, तर दहा वर्षांच्या आंतील वयाच्या कोणत्याही मुलीच्या भालप्रदेशावरील कुंकुमांकास धक्का न पोहचू देण्याविषयी यांनी काय खबरदारी ठेविली आहे ? ऋतु प्राप्त न झालेल्या स्वस्त्रीशीं गमन करणाऱ्या उतावीळ नवऱ्याला पिनल कोडाने अपराधी समजून शिक्षा ठोठावावी, असे म्हणणे अविचार असेल, पण जर अशा प्रकारचा संभोग निंद्य आहे, असे समाजाच्या या निष्कपट हितचिंतकांस वाटत असेल, तर त्यांनी अशा प्रकारचा अनाचार न होऊ देण्याबद्दल आजपर्यंत काय तजविजी केल्या आहेत त्या आज ते जगापुढे मांडू शकतील काय ? सर्वच गतभर्तृकांना वपन करून घेऊन कुरूप होणे संकटावह वाटत नसेल, पण ज्यांवर तो प्रसंग मूर्ख मातापितरांच्या किंवा निर्दय सासूसासऱ्यांच्या जुलमामुळे येत असेल, त्यांना त्यांतून सोडविण्याबद्दल दुर्धाराकांच्या या निंदक सुधारकांनी कोणते उपाय केले आहेत ? मांडीवर मांडी ठोकून वलगना करीत सुटणे, दुसऱ्याचीं व्यंगे काढणे, मूढ अविचारी लोकांकडून पाठ थोपटून घेण्यासारखा प्रलाप करणे, व कांहीं न करता आपणांस देशहिताची मोठी कळकळ आहे, व ते साधण्यासाठी आपण नेहमीं झटत आहो, असे दाखविणे फार सोपे आहे ! जर असे नसते, व अनेक युगे रूढ होऊन वसलेल्या अपायकारक आचाराविरुद्ध जाणे हे किती अवघड आहे, हे सहज समजण्यासारखे असते, तर सामाजिक सुधारणा परिषदेसारख्या संस्थेच्या न्यूनत्वाची टिमकी वाजवीत न वसतां ते काढून टाकून, तिला सुरूपता व हितकर्तृकता आणण्याचा प्रयत्न या 'माफक' व 'खऱ्या' सुधारकांनी खचित केला असता !

अजून तरी सावध व्हा

गेल्या दीनबंधूतील लेखकानें अन्वर्थ काम केलें. अनाथ, दीन, अवला गाईस वैधव्याची जन्मभर आठवण देणारा जो न्हाव्यांचा वर्ग त्यांस चार गोष्टी सांगून त्यांच्या हातून प्रत्यहीं जें अघोर कर्म होत आहे तें स्वतः होऊन वंद करण्याचा उपदेश केला आहे. अहो धर्मसमता ठेवणारे वेदोक्त धर्माचे अभिमानी आचार्य दीक्षितांनीं ! आतां तरी कांहीं लाज धरा. तुमच्या लेकी, सुना, व भगिनी यांची दया तुमच्या शूद्र बंधूस येऊन त्यांनीं सद्भासना धरली व अशरण स्त्रियांस तुमच्या धर्माच्या—अधर्माच्या असेंच म्हणणें सयुक्तिक आहे—चिखलांतून बाहेर काढून टाकण्याचें मनांत आणलें आहे, तें पाहून खालीं माना घाला. न्हाव्यांकडून कट झाला असतां ब्राह्मण लोक भादरण्याचा धंदा पत्करून विधवावपनाची चाल कायम ठेवतील असें आम्हांस वाटत नाहीं. वेळेवर जागे व्हाल तर बरी गत आहे, नाहीं तर सुधारणेचा शकट आज जो ब्राह्मणांकडून बऱ्याच अंशानें हांकला जात आहे, तें सर्व फिरून आजपर्यंत अडाणी मानलेल्या लोकांकडे त्याचें धुरीणत्व जाईल, हें ध्यानांत धरा. ब्राह्मण स्त्रियांची दैना पाहून शूद्र लोकांस गहिंवर यावा व स्वलाभाची संधी सोडून म्हणजे आपल्या पोटावर विव्वा घालून ब्राह्मण भगिनींचा उद्धार करण्याची खटपट करावी अशीं उदाहरणें आपल्या डोळ्या-देखत घडत असतां, अजून कलियुगच आहे, या युगांत लोक नीतिभ्रष्ट होत जाणार, इत्यादि वृथा जल्पना करणाऱ्यांचे दांत त्यांच्या घशांत घातलेसें होत नाहीं काय ? दीनबंधूनें सुचविल्याप्रमाणें न्हाव्यांत जर कट झाला तर किती वरें मजा होईल ?

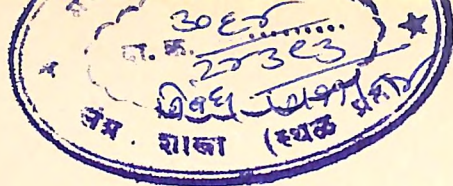
धर्माधिकारांत लोळणाऱ्या स्त्रिया, पैशाच्या लालुचीनें हजामत करणारे न्हावी, व अपवादभयानें नातेवाईक लोक इतके सर्व पापाचरणामध्ये बुडत आहेत. यांपैकीं दोघांनीं मन घट्ट केलें असतां तिसऱ्याचें कांहीं न चालून त्यास गप्प बसावें लागेल. स्त्रियांनीं आपल्या संरक्षणाकरितां पुढाकार घेऊन या राक्षसी रीतीविरुद्ध बंड करावयाची वेळ येण्यास अजून वराच अवकाश आहे. राहतांपैकीं राहिले दोन वर्ग. ज्या लोकांत केशवपनाची चाल आहे त्या जातींतील म्हणजे ब्राह्मणवर्गातील बरेच लोक आधुनिक शिक्षणाच्या जोरांनें स्त्रियांवर होणारा जुलूम पाहण्यास दिवसानुदिवस नाखुप होत आहेत हा काय तो संतोषाचा भाग

आहे. आतां ह्याच अमानुष कृत्यांत ज्यांचा हात आहे असा तिसरा वर्ग न्हाव्यांचा. दीनबंधूनें लिहिल्याप्रमाणें खरोखरच त्या वर्गाची हलाखी असल्यास आपल्या दुष्कर्माचरणानें फिदा होणारी अक्काबाई त्यानें लवकर लाथ मारून बाहेर घालवावी. कारण पतिशोकानें गताधार झालेल्या स्त्रीलतेवर वज्रभेदी शस्त्रानें तिच्या सौंदर्याचा विध्वंस करणाऱ्या कठोरहृदय न्हाव्यांच्या हातून प्रतिदिनी पातक होत नाहीं काय ? तिचे ते पाषाणासही द्रव आणणारे करुण शब्द ऐकून त्याच्या—मनुष्यच तो आहे—मनाची काय स्थिति होत असेल ? संसारापासून कोणाची निवृत्ति करावयाची असल्यास त्यास हा धंदा सांगावा म्हणजे झालें ! असो. याप्रमाणें संसार असार आहे, अशी खातरी होत जाणाऱ्या नापितवर्गाची या मर्त्यलोकीं चलती चालत नाहीं, यांत काय आश्चर्य आहे ? आपल्यावर पडणारी ही गदा घालविणें नापित वर्गाच्या हातांत आहे. त्यांनीं कट करून अनाथ गाईचा आम्ही छल करणार नाहीं अशी सर्व जातीसमक्ष शपथ घेतल्यास काय गंमत होईल ? दिवसानुदिवस मानसोन्नति होत जाणाऱ्या श्रेष्ठ लोकांचा या पापकृत्यापासून होणारा संताप जर सद्धर्माने वर्तन करूं इच्छिणाऱ्या धनाभिलाषी न्हाव्यांच्या तिरस्कारास मिळाला तर फार दिवसांपासून इष्ट वाटत असलेली सुधारणा सुरू केल्याचें आपल्यास श्रेय येणार नाही काय ? लोकापवाद कमी झाला व केशकर्तनकारांचा कट झाला तर गरीब विचाऱ्या गाईस धर्माचें पांघरूण घेणाऱ्या या भुताटकी चालीला स्मशानभूमी दिसण्याचा दिवस जवळ जवळ येणार नाहीं काय ?

सरकाराकडून कायदा मागण्याचा तरी हेतु हाच आहे. यामध्ये कोणत्याही विशिष्ट वर्गास दुखविण्याचें आमचें मानस नाहीं. अशी आपल्यामध्ये कांहीं कांहीं गोष्टींमध्ये सुधारणा करण्याचें बऱ्याच लोकांच्या मनांत येत आहे, त्याचप्रमाणें इतर वर्गांच्याही मनांत निष्पाप वर्तन करण्याचें आल्यास या कामीं तरी सरकाराकडे जावें लागण्याचें कांहीं कारण राहील असें आम्हांस वाटत नाहीं.

सारांश, तात्पर्य इतकेंच घ्यावयाचें कीं, आमच्या श्रेष्ठ वर्गातील स्त्रियांची सुटका करण्याचें इतर जातींच्या मनांत येत असतांनाही जर ज्यांचें नुकसान होत आहे अशा समजूतदार व श्रेष्ठ वर्णांच्या जातींत आपल्या येथील घाणेरडा तवेला धुण्याचें मनांत येणार नाहीं तर मात्र सरकाराकडे गाऱ्हाणें न्यावयास आम्ही कधींही कमी करणार नाहीं. देवदयेनें सध्यांचा प्रसंग चांगला आहे; तेव्हां सगळ्यांनी सावध व्हावें.

अनाथाचा वाली कोणी नाही !

अलीकडे आमच्या युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमांत जे फेरवदल होत आहेत त्याकडे पाहिले असता, त्या मंडळींत जे जबरदस्त आहेत त्यांनी हवे तें करावे, व लोकांचे खरें हित ज्या अभ्यासांत आहे, त्याकडे कोणीच लक्ष देऊं नये, असा प्रकार घडत आहे, असें दिसून आल्यावांचून राहणार नाही. थोड्या वर्षांपूर्वी सर रिचर्ड टेंपल यांस आर्ट्स कोर्समधील दोन परीक्षांच्या ऐवजीं तीन कराव्या असें वाटलें. खुद्द गव्हर्नराच्या व चॅन्सेलराच्या, व त्यांतही सर रिचर्डसारख्या गव्हर्नराच्या व चॅन्सेलराच्या मनांत कांहीं हुक्की आल्याबरोबर ती तडीस जाण्यास काय कठीण पडणार ? युनिव्हर्सिटीचे लोक आपणांस मोठे सुशिक्षित व स्वतंत्र म्हणवितात, व जे त्यांवर जुलूम करीत नाहीत, त्यांपुढे ते आपल्या स्वतंत्रतेची ऐट मिरवितातही ! पण सर रिचर्डपुढे त्यांचे कांहीं एक चालले नाही. सेनेटच्या एका बैठकीला दोन परीक्षा मोडून त्यांचे जागीं तीन केल्या, व आर्ट्स कोर्स जितका कटकमय करणें शक्य होतें तितका करून सोडिला. ही तीन परीक्षांची व्यवस्था झाल्यापासून बी. ए. चा अभ्यास करणाऱ्यास कॉलेजांत प्रवेश केल्यापासून त्यांतून बाहेर पडेतोपर्यंत दम टाकण्यास एक दिवसाची फुरसत मिळेल, तर ज्यांचे नांव तें ! एका परीक्षेच्या चरकांतून पार पडावे तों दुसरी 'दत्त' करून पुढें उभी आहेच ! पूर्वी दीड वर्षांनीं एकेक परीक्षा घेतली जात असे, त्यामुळे अभ्यास मुरवण्यास वेळ सापडे इतकेंच नाही, तर विद्यालयस्थ आयुष्यक्रम आतां हून अनेक प्रकारांनीं विशेष सुखावह करून घेता येत असे. पहिल्या कोर्समध्ये पहिली व चौथी टर्म विद्यार्थ्यांस खेळणें, पोहणें, हिंडणें, अभ्यासाच्या क्रमाच्या बाहेरचीं पुस्तके वाचणें, नवीन ओळखी करणें वगैरे गोष्टींत घालवितां येत असे. सध्यां तसें मुळींच करतां येत नाही; कारण प्रत्येक वर्षाच्या अखेरीस एकेक परीक्षा ठेऊन दिली असल्यामुळे, कॉलेजाच्या संवत्सराच्या वर्षप्रतिपदेपासून त्याच्या फाल्गुन वद्य अमावास्येपर्यंत पुस्तकाच्या समागमांत अहोरात्र दंग असावे लागतें. याप्रमाणें विश्रान्ति न सांपडतां तीन वर्षेपर्यंत सारा वेळ मानसिक श्रम करावे लागत असल्यामुळे, हा कॉलेजांतर्गत त्रिवार्षिक शिक्षणक्रम अत्यंत कष्टावह झाला आहे, हें अशा प्रकारच्या गोष्टी-

कडे विलकूल हुंकून न पाहणाऱ्या लोकांशिवाय वाकीच्यांस पूर्ण विदित झालें आहे. हें सर्व रिचर्ड टेंपल यांच्या आग्रहाचें फळ !

टेंपल व फर्ग्यूसन साहेब जाऊन लॉर्ड रे आले. लोकशिक्षणाविषयीं यांनीं फार विचार केलेला असा यांचा लौकिक यांचे पाय या देशास लागण्यापूर्वीं येथें येऊन थडकला असल्यामुळें, हे आमच्या युनिव्हर्सिटींत कांहीं तरी विलक्षण फेरफार करतील असें वाटलें होतें. पण सुदैवानें तसें त्यांनीं केलें नाहीं. युनिव्हर्सिटीच्या अधिकारांत किंवा व्यवस्थेंत लॉर्ड रे यांनीं विलकुल ढवळाढवळ केली नाहीं. सर्व परीक्षांचें अभ्यासक्रम व त्यांच्या मुदती जशा ते येण्यापूर्वीं होत्या तशाच बहुशः अजून आहेत; व त्यांत जे अल्पस्वल्प फेरफार झाले आहेत ते युनिव्हर्सिटीनें आपले आपण केलेले आहेत.

मध्यम व वरिष्ठ शिक्षणास लॉर्ड रे यांनीं बाहेरून जितकी मदत करवली तितकी केली. त्या शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमांत त्यांनीं हात घातला नाहीं. यांत्रिक शिक्षण वाढलें पाहिजे; त्यांत लोकांचें खरें हित आहे; अशी त्यांची पक्की खातरी होऊन गेली होती. पण या कामीं युनिव्हर्सिटीकडून म्हणण्यासारखी मदत मिळण्याचा संभव नाहीं, असें त्यांस तेव्हांच दिसून आल्यामुळें त्यांनीं तिचा नादच सोडून दिला, आणि मग स्वतंत्र यांत्रिक शाळा स्थापण्याकडे आपलें लक्ष्य लावलें. गिह्वटोरिआ जू. टेबिनकल इन्स्टिट्यूट ही त्या हेतूनें त्यांनीं केलेल्या दीर्घ परिश्रमाचें फळ होय. शास्त्रीय विषयांकडेही लोकांचें लक्ष विशेषे लागावें, असें त्यास वाटत होतें; पण तें घडवून आणण्यांतही त्यांनीं बाहेरून बाहेरून जितकें करवलें तितकेंच केलें. सर रिचर्डप्रमाणें युनिव्हर्सिटींत आपली चॅन्सेलर-गिरी वजावली नाहीं ! सरकारी नोकरीवर जे लोक ठेवायाचें त्यांत कोणत्या प्रकारचें शिक्षण मिळालेलें असावें याचा निश्चय करण्याचा अधिकार वाजवी रीतीनें सरकाराकडे येतो. या योग्य अधिकाराचा फायदा घेऊन, त्यांनी आमच्या मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेस विलकुल न दुखवितां युनिव्हर्सिटीकडून सरकारासाठीं युनिव्हर्सिटी-स्कूलफायनल नांवाची नवीन परीक्षा अस्तित्वांत आणविली, व तिच्या द्वारे आपला हेतू नेववेल तितका स्वतंत्रपणें तडीस नेण्याचा प्रयत्न केला. तसेंच, मेडिकल व सायन्स कॉलेजांस हवी तितकी मदत करून, व व्हाईस चॅन्सेलरच्या जागेवर रे. मि. म्याकिकन यांची नेमणूक करून शास्त्रज्ञानप्रसारा-विषयीं आपली दीर्घ उत्कंठा त्यांनीं होईल तितकी व्यक्त केली. यापलीकडे त्यांचा व युनिव्हर्सिटीचा प्रत्यक्ष संबंध घडला नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. युनिव्हर्सिटीच्या कॉन्व्होकेशनानां त्यांनीं केलेलें भाषण व युनिव्हर्सिटीच्या विला-

विषयीं मुंबई सरकारचा अभिप्राय यांचा युनिव्हर्सिटीच्या शिक्षणक्रमाशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नव्हता, हें कोणास सांगितलें पाहिजे असें नाही.

पण वारंवार होतें काय कीं, मूळ विचार करणारांपेक्षां अनुकरण करणारेच मोठी धांदल करून सोडतात ! लॉर्ड रे गव्हर्नर झाले आहेत, व ते मोठे शास्त्र-प्रसारेच्छू आहेत, असें दिसून आल्याबरोबर, ज्या त्या परीक्षेंत जमल्यास थोडेंबहुत पदार्थशास्त्र ढकलून देण्याविषयीं कित्येकजण उत्सुक झाले, व युनिव्हर्सिटीच्या आर्ट्स शाखेचा अभ्यासक्रम बदलण्याविषयीं चर्चा सुरू झाली. हिला आरंभ होतांच ज्यांचे जे आवडते फेरफार होते ते त्यांनीं पुढें आणिले. इतिहास, अर्थशास्त्र, देशी भाषा वगैरेंचें बरेंच ज्ञान असल्याखेरीज कोणाला वी. ए. म्हणणें उचित नाहीं, अशी साधारण कल्पना झाल्यामुळें, वी. ए. चा अभ्यासक्रम वाढवा अशा सूचना येऊं लागल्या. या सूचनांबरोबरच वर्षांची संख्याही वाढविणें जरूर असल्यामुळें, तिहींच्या जागीं चार वर्षे असावी, असा वूट निघाला; व तो बहुतेकांस पसंत झाल्यासारखा होऊन नवीन अभ्यासक्रमाचा एक मसुदा तयार करण्यांत आला. या मसुद्यांत अर्थशास्त्र, इतिहास, पदार्थशास्त्र, व देशीभाषा यांची बरीच सोय केली होती. पण जें चांगलें तें एकाएकीं प्राप्त झालें तर जगाची सुधारणा होऊन जाऊन करण्यासारखें पुढें कांहीं उरणार नाहीं, व उगीच माशा मारीत बसावें लागेल, अशी भीति कित्येकांस उत्पन्न होऊन, व आमच्या खंगू लागलेल्या शरीर-शक्तीकडे त्यांचें लक्ष जाऊन, अभ्यास वाढविण्यास त्यांनीं अशी हरकत घेतली कीं, आहेत त्याच अभ्यासांचें ओझें विद्यार्थ्यांस निभेनासें झालें असून त्यांवर अधिक ओझें लादण्यास तुम्ही प्रवृत्त होतां, याचा अर्थ काय ? वी. ए. चा क्रम चार वर्षांचा असून त्याचा अभ्यास प्रस्तुत कालीं आहे तितकाच असला, तर तो त्रास न पडतां पक्का होईल. ही प्रतिसूचना मताधिक्यानें ठाम होऊन पहिले सारे बेत मार्गे पडले, व आज संध्याकाळीं सेनेटपुढें जो वाद होणार आहे त्यांत चतुर्विधिक वी. ए. च्या परीक्षेसाठीं तयार केलेल्या नवीन मसुद्याची चर्चा व्हावयाची आहे. या मसुद्यांत वी. ए. च्या प्रस्तुतच्या अभ्यासक्रमांतील कांहीं विषय कमी करून इतिहास, अर्थशास्त्र, व इंग्रजी निबंध लिहिणें या विषयांस जागा केली आहे, व देशी भाषांस गचांडी देऊन अजीबात हुसकून लाविलें आहे. तिहींची चार वर्षे झालीं असून व इंग्रजी, संस्कृत, आणि गणित यांतील कांहीं पुस्तकें कमी करण्याचा विचार असून, हा मसुदा करणाऱ्यांस देशी भाषांस पाय ठेवण्यापुरती सुद्धां जागा करतां आली नाही काय ? किंवा यांत त्यांच्याकडे तरी काय दोष काय आहे ? अनाथाला कोण वाली मिळणार ? ज्याप्रमाणें पूर्वीं एका ग्रांटने या देशी भाषांचा पिच्छा पुरवून त्यांस युनिव्हर्सिटींतून पिटाळून लाविलें, त्याप्रमाणें दुसरा एक ग्रांट अवतरून तो यांचा पक्ष घेईतोपर्यंत त्यांस असेंच बाहेर भटकत रहावें लागणार, असें आम्हांस वाटतें ! सिडिकेठांतील महादेवास

ही अतिशय महत्त्वाची बाब आहे असें अद्यापि न वाटू लागले असल्यामुळे, सेनेटां-
तील वामनदेवाचें कांहीं एक चालत नाही ! देशांतील शिक्षणक्रम देशी भाषांत
चालणें किती उचित आहे, हें ध्यानांत आणून तसें द्रोण्याची खटपट करीत असणें
हें एकीकडेच राहिलें; पण बाकीच्या विषयांप्रमाणें देशी भाषांस युनिव्हर्सिटीच्या
अभ्यासक्रमाचा एक विषयही आम्हांस करतां येत नाही, यावरून आमची आस्था,
धर्मक, निश्चित विचार, देशकल्याणाची खरी कल्पना आणि कोणत्याही गोष्टींत
यश येईपर्यंत तिचा पाठलाग न सोडण्याचा निर्धार हीं व्यक्त होतात ! युनिव्ह-
र्सिटी आपल्या अभ्यासक्रमांत देशी भाषांस घालीत नाही ! युनिव्हर्सिटी अमकें
करीत नाही ! युनिव्हर्सिटी तमकें करीत नाही ! असें रडणानें आतां आम्ही
किती दिवस गात वसणार ? युनिव्हर्सिटी, सिडिकेट, सेनेट, अभ्यासक्रम,
शिक्षणालय हीं सारी निश्चयानें परिश्रम केल्यास आपल्या हातीं येणार आहेत,
व आपणांस त्यांना पाहिजे तें वळण लावितां येणार आहे, हें तुम्हांस केव्हां कळूं
लागणार ? अगोदर देशी भाषांचा अभ्यास होऊं लागण्यांत व पुढें त्या भाषांतच
अभ्यास होऊं लागण्यांत या देशाचें खरें हित आहे अशी तुमची पक्की खात्री
झाली असेल तर युनिव्हर्सिटीचें नाक धरून तिच्याकडून या अप्रिय औपवीचा
स्वीकार करविणें अशक्य आहे काय ? ती मोठी सामर्थ्यवती आहे हें आम्ही
कबूल करतो. पण अशीला जेरीस आणण्याचा खरा उपाय तिच्यापुढें पदर
पसरून ' यांत आम्हांस भिक्षा घाल ' अशी तिची दीनस्वरानें प्रार्थना करीत
वसणें हा नव्हे. असें करूं लागलांत की, तिला अधिकच ताठा भरला म्हणून
समजा. अभिमानाचा काटा अभिमानानेंच काढला पाहिजे. युनिव्हर्सिटीचीं सूत्रें
सध्यां ज्यांचे हातीं आहेत त्यांना देशी भाषांचा किंवा देशी भाषांत वरिष्ठ
प्रतीचा अभ्यास होऊं लागल्यानें पाश्चिमात्य ज्ञानभांडारावर हल्ला करणें, व
त्या हल्ल्यांत सापडलेल्या लुटीपासून आपलें हित करून घेणें—या गोष्टीस किती
साहाय्य होणार आहे, हें अद्यापि नीट दिसू लागलें नाही, कितीही समजाऊन
सांगितलें तरी समजत नाही, व कानाशीं कितीही ओरडलें तरी ऐकू येत नाही ?
असल्या लोकांस समजविण्यास, पाहविण्यास, व ऐकविण्यास, लेखपेचे प्रयत्न
उपयोगी नाहीत. देशाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत चळवळ करून
तिच्या दंग्यानें यांचीं डोकीं भणायून सोडिलीं पाहिजेत; ' देशी भाषा युनिव्ह-
र्सिटीच्या अभ्यासक्रमांत घातल्याच पाहिजेत व ज्यांना जे विषय त्यांच्याद्वारे
शिकविण्याची इच्छा असेल त्यांना ते शिकविण्याची परवानगी दिली पाहिजे ',
अशा अर्थाचे अर्ज प्रत्येक खेड्यांतून, तालुक्यांतून, व जिल्ह्यांतून मुंबईस रवाना
होऊन त्यांचे प्रवर्तप्राय भारे युनिव्हर्सिटीच्या होंलांत येऊन पडले पाहिजेत, व
लोकमत न पहाणाऱ्या प्रस्तुत अधिकाऱ्यांना जातां येतां त्यांचे धक्के बसले
पाहिजेत, म्हणजे ते डोळे उघडून पाहूं लागतील ! अशा रीतीनें त्यांचे डोळे व

कान यासंबंधानें आपापले व्यापार नीट करूं लागले म्हणजे त्यांचे मेंदूही स्वाभाविकपणें आपलें काम नीट करूं लागतील ! पण त्या भरंवशावर केवळ स्वस्थ रहाणें नीट नाही. त्यांच्यापुढें या विषयांची चर्चा करून त्यांची खात्री करून सोडण्यासाठीं दूरदर्शी, विद्वान, बहुश्रुत, तारतम्यज्ञ व वाग्विदग्ध अशा प्रतिनिधींस हा कज्जा युनिव्हर्सिटीच्या कोर्टांत चातुर्याने व नेटानें चालविण्याबद्दल वकीलपत्रें दिलीं पाहिजेत.

न करत्याचा वार शनवार

राजकीय हक्क संपादन करण्यास आम्हांस जितक्या नडी आहेत तितक्या समाजसुधारणेस नाहीत. परंतु चमत्कार असा की, तेथेही पहावे तों आपलें गुडघाभरच पाणी. आतां असें कां व्हावे यास पुष्कळ कारणे आहेत, व त्यांपैकी कित्येक सयुक्तकही आहेत. परंतु खऱ्या अडचणीमुळे आमचें पाऊल जितकें थवकून रहातें त्यापेक्षां खोट्या अडचणीमुळे आम्हांस अधिक माधार खावी लागते. ज्या वर्गावर सर्व प्रकारच्या सुधारणेचा बोजा साहजिकपणें येऊन पडला आहे, त्याच्यांत जर कर्तव्यपराङ्मुखता नसती तर खऱ्या अडचणी दूर करणें अशक्य नाहीं. परंतु एकतर आमच्या सुशिक्षित वर्गापैकीं कित्येकांस आपली जबाबदारी मुळींच कळत नाहीं, व दुसरें, ज्यास ती कळते त्यांच्यापैकीं कित्येक लोक विशेष स्वार्थपरायण असल्यामुळे, परोपकारार्थ आपल्या स्वतांस अप्रिय करून घेण्याचें त्यांस कधीही सुचत नाहीं. सुधारक मानलेल्या लोकांनीं ज्या ज्या सुधारणा सुचविल्या आहेत, त्या सर्व अप्रयोजक आहेत, असें म्हणावें तर तें आपल्या विद्वत्तेस शोभत नाहीं. तशांनीं सुशिक्षित लोकांत आपला सर्वथैव उपहास होणार. वरें त्यांचेंच मनोभावानें साह्य करावें तर सामान्य लोकसमुदायाकडून कांहीं काळपर्यंत तरी निंदा होणार. तेव्हां अशा स्थितींत काय करावें ? दोहोंकडचा लोभ तर सुटत नाहीं. अर्थात् त्यास उपाय एकच. ढोंगी वनावें म्हणजे झालें.

अशी आमच्या कित्येक सुशिक्षितांची अवस्था असल्यामुळे, आणलेल्या सोंगाची बतावणी करण्यास, त्यांस बऱ्यावाईट सर्व मार्गांचें अवलंबन करण्याची अर्थात् पाळी येते. आपली लबाडी उघडकीस येऊं नये म्हणून गारोडी जसा हरतऱ्हा करीत असतो तसा यांचा प्रकार एकसारखा चालूं असतो. 'करून कां दाखवीत नाहीं ?' म्हणून जो एक अशा लोकांकडून प्रश्न येतो त्यांचें इंगितही यांतच आहे असें आम्ही मागेंच एकदां दाखविलें आहे. आतां यावर जर कोणी त्यांस उलट प्रश्न केला कीं, 'वरें, दुसरे मूर्ख ठरले तर ठरेनात. तुम्ही स्वतःच कांहीं दिग्विजय करून कां दाखवीत नाहीं ?' तर त्यावरही त्याच्या पोतडींत शककल तयार आहेच. "काय करावें हो ! या पहिल्या मंडळींनीं अगदीं घाण करून टाकली. भलभलत्या गोष्टी विचार न करतां यांनीं केल्या. लोकांचा

विश्वास उडाला. आतां फिरून लोकांचा आमच्यावर विश्वास वसण्यास फार काळ गेला पाहिजे. ही उतावळी सुधारक मंडळी आमचे पुढारी नव्हेत, हे आमचे कट्टे शत्रू आहेत, आमचा यांच्यावर अगदी विश्वास नाही, अशी जेव्हां आम्ही लोकांची खातरी करूं, व या सर्वांस हुसकून लावूं, तेव्हां लोकांचा आमच्यावर विश्वास वसू लागेल. मग पहा ! 'चल चल' म्हणतां सुधारणाच सुधारणा. उगाच घाई करून सगळी घाणच करून टाकावयाची की नाही ? दमादमानें घेतलें पाहिजे. 'पी हळद कीं हो गोरी' असें कोठें झालें आहे !"

वरील शकल खरोखर योग्य आहे किंवा 'आपल्याला कांहीं करावयाला नको' याचेंच हें सुधारलेलें भाषांतर आहे, हें ज्यांस पहाणें असेल त्यांनीं 'ज्ञानदीप' मासिक पुस्तकाचे १८८७ सालचे शेवटचे दोन अंक नुकतेच प्रसिद्ध झाले आहेत ते पहावे. त्यामध्ये पुनर्विवाहाच्या प्रसारार्थ झालेल्या उद्योगाचा संक्षिप्त इतिहास दिला आहे. यामध्ये दिलेला इतिहास जर खरा असेल, व तो तसा आहे असें आम्हांस वाटतें, तर मग या पुनर्विवाहाच्या वावतीत आमच्या पूर्वीच्या पिढीतील लोकांनीं भलभलते प्रकार केले असा त्यांच्यावर आणलेला आक्षेप वाजवी नाही असें आम्हांस म्हणावें लागतें. हा पुनर्विवाहाचा विषय पुढें आल्यास आज ५०-६० वर्षे झालीं. परंतु तेव्हांपासून आतांपर्यंत घडलेल्या सर्व गोष्टींचा उल्लेख करण्याची आम्हांस अवश्यकता नाही. आमचा उद्देश इतकाच आहे कीं, मागल्या पिढीतील पुढारी लोकांस उतावळे सुधारक हें नांव किती अंशानें लागू होण्यासारखें आहे, हें या इतिहासांतील कांहीं ठळक गोष्टींच्या साह्यानें वाचकांस दाखवावें. या प्रांतीं पुनर्विवाहाविषयीं विशेष प्रयत्न करणारे विष्णु परशुरामशास्त्री पंडित यांचें नांव सर्व आबालवृद्धांस माहीत आहे. पुनर्विवाहाचा प्रचार पाडणें युक्तिदृष्ट्या कितीहि अवश्यक असलें, व तो करण्याची स्त्रियांस परवानगी नसणें म्हणजे केवळ अन्याय होय ही गोष्ट जरी कितीही उघड असली, तथापि या गोष्टीचा संबंध धर्माशीं पोचत असल्यामुळे पुनर्विवाह शास्त्रसंमत आहे, अशी लोकांची खात्री करून देणें अवश्य आहे, ही गोष्ट शास्त्रीबोवा विसरले नव्हेत. प्रथमतः पुस्तकरूपानें व वर्तमानपत्रद्वारा लोकांची समजूत घालण्याचे प्रयत्न त्यांनीं केले, व नंतर याविषयीं कोणास शंका असेल तर त्यांनीं वादास उभे रहावें, अशा अर्थाचे जाहिरनामे शहरोशहरीं स्वतःच्या सहीनिशी लावले. परंतु उपयोग झाला नाही. विधवेचें गोत्र कोणतें धरावें, तिचें दान कोणी करावें, अशौचाचा निर्णय कसा, दायभायाचा निर्णय कसा, वगैरे बारीक शंकांचीं उत्तरें देण्याची जी शास्त्रीबोवांनीं मेहनत घेतली, ती उतावळे-पणाचीच साक्ष असली तर नकळे ! इतकेंच करूनही विरुद्धपक्षाची मंडळी वाद करण्यास उभी राहीनात. तेव्हां अर्थात् ज्या प्रचाराच्या सशास्त्रतेबद्दल त्यांची खात्री झाली होती, तो प्रचार सुरू करण्याचा 'पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळी'नें

निश्चय केला, हेंही साहजिकच झाले. १८६९ सालीं जो प्रसिद्ध विवाह सदर मंडळीनें घडवून आणला त्यांतील वधूचें वय १६ वर्षांचें असून, तिच्या दोन वंधूंच्या विचारानें ती विवाहास तयार होती. विवाह होण्याच्या अगोदर दोन दिवस 'हिंदुधर्म व्यवस्थापक सभे'कडून पुनर्विवाहाच्या सशास्त्रतेबद्दल वाद करून, सशास्त्र ठरल्यास हा विवाह व्हावा, व तोंपर्यंत तो तहकूब ठेवावा, अशा अर्थाचें पत्र आलें होतें हें खरें. पण इतक्या दिवस विधिपक्षाची मंडळी वादास तयार असून कोणी वादास आलें नाहीं, व आयत्या वेळीं ही मंडळी वादास बोलावतात, त्या अर्थी कोणीकडून तरी या विवाहास विघ्न आणावें असा त्यांचा उघड हेतु दिसतो, असें समजून मंडळीनें विवाह करण्याचा निश्चय कायम ठेवला यांत नवल नाहीं. लोक आपणांस वाळींत टाकणार याविषयीं जरी विधिपक्षास संशय नव्हता, तथापि शास्त्रीबोवांनीं एकंदर विवाह हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें चालविला, व यावरूनही त्या मंडळींचा उतावळेपणा सिद्ध होत नाहीं. उलटपक्षाच्या मंडळींनीं शास्त्रीबोवास 'तुमच्या छापखान्यास आग लावूं' अशी धमकी दिली असतां मॅजिस्ट्रेटाकडून त्यांनीं त्यांचे मुचलके घेतले यांतही त्यांचा दोष दिसत नाहीं. परंतु मुचलके घेण्यापलीकडे शास्त्रीबोवा गेले नाहींत. उलटपक्षाच्या मंडळींनीं तर रा. व. विष्णु परशुराम रानडे, रा. बाळ मंगेश वागळे, नारायण महादेव परमानंद वगैरे मंडळींवर सभेमध्ये मारामारी केल्याबद्दल कोर्टांत फिर्याद लावली. परंतु कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं. विवाहपत्रिकेवर सध्या करणारे ७ गृहस्थ, वधूवर, व वधूचे दोनही वंधू यांस हिंदुधर्म व्यवस्थापक मंडळीनें बहिष्कार घातला. पुनर्विवाह अशास्त्र आहे असें ठरेंपर्यंत हा बहिष्कार आम्हांस मान्य नाहीं म्हणून पुण्यांतील सुशिक्षित मंडळींनीं आपल्या सहाय्यानिशीं वर्तमानपत्रांतून जाहीर केलें. या सहा्यांची संख्या १७२ पर्यंत येऊन ठेपली, तेव्हां विरुद्ध पक्षास भीति वाटूं लागली, व त्यांनीं १८७० च्या मार्च महिन्यांत श्रीची स्वारी पुण्यांत आणली. प्रत्येक पक्षास पांच पांच पंच होते. त्यांच्या बहुमतावर निकाल ठरावयाचा होता. निषेधपक्षाकडील पांचही पंच पुनर्विवाहाच्या विरुद्धच होते. पैकीं एका पंचानें तर भरसभेंत असें बोलून दाखविलें कीं, आम्हांस सत्यासत्य पहाण्याची गरज नाहीं. आम्हांस कोणीकडून तरी प्रतिपक्षाचा पाडाव करावयाचा ! परंतु इतकें झालें तरी पुनर्विवाह अशास्त्र ठरण्यास बहुमत झालें नव्हतें. तेव्हां येनकेनप्रकारेण तें करण्याचा निषेधपक्षानें प्रयत्न केला. वे. व्यंकटशास्त्री हे मोठे सत्त्वस्थ गृहस्थ होते. त्यांनीं स्वतः शास्त्रीबोवांस पुनर्विवाहाबद्दल शास्त्राधार काढून दिला होता. त्यावरून अर्थात् त्यांचें मत विधिपक्षास अनुकूल होतें. परंतु कित्येक शास्त्री मंडळींनीं व खुद्द शंकराचार्यांनीं त्यांस उलट मत देण्याविषयीं आग्रह केला. धर्मराज देखील खोटें बोलले, मग अशावेळीं तुम्हांस खोटें बोलण्यास काय हरकत आहे, असा त्या

भोळ्या म्हाताऱ्यास उपदेश करून त्यांच्याकडून स्वामींच्यः पायांची शपथ वाहून घेतली. तेव्हां अशा निर्लज्जपणानें पुनर्विवाह अशास्त्र ठरविण्याचा झालेला प्रयत्न पाहून विधिपक्षाच्या मंडळीस पराकाष्ठेचा राग यावा, व सरकारदरवार व्हावेत व कित्येक मंडळींच्या मनांतून शंकराचार्यावर फिर्याद करण्याचा विचार यावा, यांत विलक्षण असें आम्हांस कांहींच दिसत नाहीं.

बरील सर्व गोष्टींवरून पुनर्विवाहाचा एक प्रचार पाडतांना त्यांतल्या त्यांत जातिभेद मोडावा, हिंदुधर्मशास्त्रांतील वेडगळ विवाहपद्धतीस झुगारून द्यावें, गणगोत पाहूं नये वगैरे उतावळेपणामुळें लोकांस चीड आली, ही गोष्ट सर्वथैव खोटी होय. १६ वर्षांच्या कोंकणस्थ विधवेचा २५ वर्षांच्या कोंकणस्थ वराशीं तिच्या स्वतःच्या भावांनीं विवाह लावण्यास तयार असावें, सर्व विधि धर्मशास्त्राप्रमाणें व्हावा, यांत सर्व सुधारणा एकदम करूं पाहण्यासारखें कांहींच झालें नाहीं. आतां इतका प्रयत्न करूनही व इतकी खबरदारी घेऊनही प्रतिपक्षाचा दुराग्रह सुटत नाहीं. आपलें म्हणणें (मग तें वाकड्या मार्गानें का होईना) सिद्ध करण्याचा निश्चय करून त्यांनीं तो शेवटास नेला, ही गोष्ट जेव्हां ठरल्यासारखी झाली, तेव्हां त्यापुढें जे पुनर्विवाह झाले त्यांत लौकिकाचा फारसा विचार न करितां, ज्यांस जो प्रकार योग्य व निर्दोष वाटला तो त्यांनीं केला. एवीतेंवी लोकांची मदत मिळत नाहीं, आपणास वेगळी जात तर करावी लागते, व वहिष्काराची पूर्ण छलना सोसावी लागते ती लागतेच. मग इतक्या अडचणी सोसण्याचें ज्यांनीं धैर्य केलें, त्यांनीं लोकांची खुशामत करण्यास कबूल कां व्हावें ? त्यांस जर जातिभेद, विवाहविधि, गणमैत्री वगैरे प्रकार ईश्वरकृत नसून मनुष्याच्या अज्ञानापासून झालेले आहेत हें उघड दिसत असलें, तर मग लोकांची पर्वा कां ठेवावी ? हें आम्हांस कळत नाहीं. समाजानें जर त्यांस थोडीशी मदत केली असती, तर समाजाच्या समजुतीस मान देण्यास तेही तयार झाले असते. जेव्हां समाजानें त्यांस टाकून दिलें, तेव्हां त्यांनींही तो धिक्कारिला, हें यथास्थितच झालें. तात्पर्य, सुधारकांनीं या गोष्टींविषयीं चर्चा सुरू करण्यापासून शेवटपर्यंत जितकें करून समाजांत फूट पडणार नाहीं, तितकें प्रयत्न केले; परंतु त्यांचा उपयोग झाला नाहीं याचा दोष त्यांच्याकडे नाहीं, बाकीच्या समाजाकडेच आहे. अमुक एकानें पुनर्विवाह कां केला नाहीं ? हा प्रश्नही वरच्या माळकेपैकींच होय. नुसती हजामत करावयाची झाली तरीही 'छे आज एकादशी आहे, बाबा रागावतील' अशी ज्यांची स्थिति, त्यांनीं दुसऱ्या एखाद्यानें पुनर्विवाह न करण्यास अशीच कांहीं कारणें असतील हा विचार कां करूं नये ? वरें, एकाच्या हातून चूक झाली, त्याच्या अंगीं बोलण्याप्रमाणें चालण्याचें धैर्य नाहीं; परंतु त्याशिवाय ज्यांनीं बोलण्याप्रमाणें आचरण करण्याकरतांच उतार वय झालें असूनही पुनर्विवाह

केला, अशी शास्त्रीबोवांसारखीं उदाहरणे लोक पुढें कां आणीत नाहीत ? उलट तेवढेंच उदाहरण पुढें कां आणतात ?

आतां कोणतीही गोष्ट मनुष्य करूं लागला असतां चुक्या ह्या होणारच. मागच्या लोकांनीं त्या चुका पाहून पाहिजे तर शहाणपण शिकावें व कमी चुका करण्यास झटावें. परंतु आपण कांहीं न करतां दुसऱ्यांवर नुसती टीका करण्याचें काम नामर्दपणाचें आहे. सगळेच पुराणिक चातुर्मासांत वांगीं सोडतात असें नाहीं. कित्येकांस अनेक कारणांमुळे पुराणांतलीं वांगीं पुराणांत ठेवावीं लागतात. वैराग्याचा उपदेश करणारे सर्वच हरदास दिगंबर नसतात. म्हणून तेवढ्यावरून सर्व पुराणिक व सर्व हरदास जनसमुदायाचे शत्रू आहेत, असें कोणी मानीत नाहीं; मग मागल्या पिढीतील लोकांनीं एकादी चूक केली असली, तथापि त्यांनीं केलेले सर्व प्रयत्न व्यर्थ झाले, असें म्हणतां येणार नाहीं. त्यापासून आपल्या पुढील कार्यभागास मदतच झाली पाहिजे. त्यांनीं आमची हानि केली म्हणून आम्हांस हातपाय बांधून बसावें लागतें, हें म्हणणें 'न करत्याचा वार शनवार' यापैकीच आहे.

असो. वर निर्दिष्ट केलेल्या निबंधांत जितका इतिहास दिला आहे तेवढ्यावरून आजपर्यंत या बाबतींत कसकसे व काय काय प्रयत्न झाले, याची बरीच चांगली अटकळ होते. तथापि याहून सविस्तर माहितीचें पुस्तक झाल्यास नव्या पिढीस अधिक फायदा होण्याचा संभव आहे, व तसें करण्यास निबंधकारास बरीच साधनें आहेत, असें आम्हांस वाटतें. म्हणून पुढें मागे जमल्यास त्यांनीं हा प्रयत्न अवश्य करावा, इतकें सुचवून आम्ही तूर्त हा लेख संपवितों.

हलवायाचे दुकानावर ब्रम्हार्पण

येथील सरकारी नोकरीत जे इंग्लिश लोक आहेत त्यांचे सनदी व बिनसनदी असे दोन वर्ग आहेत, हें आमच्या वाचकांस ठाऊक असेलच. यांपैकी पहिल्या वर्गातील नोकर आमचे व सरकारचे शुद्ध जांवई आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. यांच्या जागा, यांचे पगार, यांच्या बदल्या, यांच्या बदल्या, व यांचीं पेन्शनें यांविषयी जे नियम ठरलेले आहेत त्यांचें उल्लंघन करण्यास कोणीहि समर्थ नाही ! अलीकडे दुसऱ्या वर्गातील लोकही या जावयाचे हक्क कमावूं पहात आहेत ! या कामांत यश येण्यासाठीं त्यांनीं जे भगीरथ प्रयत्न चालविले आहेत ते पाहून या इंग्लिश लोकांच्या दीर्घोद्योगाची तारीफ न करणें अशक्य आहे. दोन तीन वर्षांच्या खटपटीनें येथून इंग्लंडापर्यंत त्यांनीं असा घाट उडवून दिला आहे कीं, पहावें तें वर्तमानपत्र, घ्यावा तो मुत्सद्दी, व म्हणावा तो पार्लमेंटचा सभासद यांच्या मुठींत आल्यासारखा दिसतो ! हिंदुस्थानांतील रुपयाची किंमत उतरली असल्यामुळे आपल्या पगारापासून आपला जितका व्हावा तितका फायदा होत नाही ; इंग्लंडास पैसे धाडण्यांत जी हुंडणावळ द्यावी लागते तीमुळे आपलें फार नुकसान होतें, व पेन्शनास तर फारच मोठा छोट वसतो, अशी यांची तक्रार आहे. जे लोक यांच्या वतीनें बोलतात ते असें म्हणतात कीं, सरकारच्या अशा इमानी नोकरांस असंतुष्ट ठेवण्यांत सरकारचा बिलकुल फायदा नाही. सरकारनें आपल्या नोकरांच्या पाठीवर हवे तितके कोरडे ओढून पाहिजे तितकें काम खच्चून करून घ्यावें, पण त्यांच्या पोटावर मारूं नये. या सर्व बिनसनदी नोकरांचा संतोष राखण्यास फार झालें तर तीन चार लाख रुपये लागणार आहेत. येवढी रक्कम सरकारास पाहिजे तेथून काढतां येईल. हिची काटकसर करणें म्हणजे काडीसाठीं पाडी गमावण्यासारखें होय ! हें सर्व एका दृष्टीनें बरोबर आहे. पण हे तीन लाख रुपये उत्पन्न होणार कोठून ? याचा विचार कोणीच करीत नाही. गेल्या वर्षी सेक्रेटरी ऑफ स्टेटनें या लोकांस असें उत्तर दिलें कीं, तुमची तक्रार बिलकुल ऐकली जाणार नाही. कारण अमुक किंमतीच्या रुपयांनीं तुमचे पगार व पेन्शनें दिलीं जातील, असें सरकारनें बंधन करून घेतलेलें नाही. हिंदुस्थानांत जो व जसला रुपया चालू असेल, तो व तसला रुपया तुम्हास पतकरला पाहिजे. तुमची तक्रार ऐकणें म्हणजे हिंदुस्थानच्या गरीब प्रजेवर नवीन बोजा लादणें

होय. हें सेक्रेटरी ऑफ् स्टेटचे गतवर्षीचें उत्तर. यावर्षी तोच अधिकारी असें म्हणतो कीं, तुमची तक्रार वाजवी आहे व तिची चौकशी करण्याकरितां लौकरच पार्लमेंटरी कमिटी नेमण्याचा आमचा विचार आहे ! काय करील बापडा ? बाकीचे प्रधान, पार्लमेंटचे सभासद, वजनदार वर्तमानपत्रें, देशांतील ठळक लोक, व हिंदुस्थानांतील मोठमोठे अंमलदार, इतक्यांनीं तुमची तक्रार विचारणीय आहे, असें आश्वासन दिल्यावर ती तशी नाही, असें म्हणण्याची हिंदुस्थान सेक्रेटरीची प्राज्ञा आहे काय ? ज्याप्रमाणें वैलाची वेंसण धरून किंवा गाढवाचा कान धरून आपण त्यास पाहिजे तसें वागवितों, त्याप्रमाणें इंग्लंडासारख्या देशांत लोकमत सरकारी अधिकाऱ्यांस वागवितें. थोड्या दिवसांत या बिनसनदी नोकरांच्या खटपटीला निदान थोडें तरी यश येईल, याबद्दल आम्हांस विलकुल शंका नाही. आतां आमची स्थिति पहा. जीं कामें बिनसनदी नोकर करतात तीं आमच्यानें होण्यासारखीं असून आम्ही सरकारास असें विचारीत नाहीं कीं, असले तक्रारी नोकर तुम्हीं लावता तरी कशासाठी ? देऊं केलेल्या पगारांत यांचें समाधान होत नसेल तर त्यांचे काका दुसरे कां लावीत नाहीं ? रुपयाची किंमत कमी न होऊं देणें ही सरकारच्या ताब्यांतली गोष्ट नाही. तेव्हां तीपासून जें नुकसान होईल ते सर्वांनीं निमूटपणें सोसलें पाहिजे. रुपयाची किंमत उतरल्यानें आम्हां नेटिव्हाचें नुकसान होत नाही काय ? युरोपियन लोकांसच पैशाची किंमत कळते, व ऐपआरामाची लज्जत समजते, असें तर नाहीना ? मग या बिनसनदी नोकरांचीच तक्रार ऐकणें हा पक्षपात नव्हे काय ? व या पक्षपाताबद्दल गरीब रयतेचें तट्टूं हवें तसें ताबडीत सुटणें हा अन्याय व पाप नव्हे काय ? पण हें सारें पहातो कोण ? नेटिव्ह लोकांस उच्च प्रतीचीं कामें करतां येत नाहीत, व त्यांच्या खर्चास फार पैसे लागत नाहीत, हीं दोन प्रमेयें प्रत्येक युरोपियनाच्या मनांत वज्रलेप होऊन गेलीं आहेत, व आम्ही नेटिव्ह त्यांचे निराकरण करण्याचा मुळीच प्रयत्न करीत नाहीं. तेव्हां आमचें कोणी ऐकत नाहीं, व मुक्या रयतेवरील कराचा वोजा प्रतिवर्षी वाढत आहे, हे काहीं आश्चर्य करण्यासारखें नाही. वास्तविक पाहतां या बिनसनदी नोकरांच्या चळवळीबरोबर आम्हां लोकांतहि चळवळ सुरू व्हावयाला पाहिजे होती. पण आम्हीं पडलों कर्णाचे कर्ण ! जे आम्हीं साऱ्या राज्यावर उदक सोडून वसलों आहों ते आम्ही पांचचार लाख रुपयांसाठीं अनुदारता प्रगट करण्यास तयार होऊं काय ? ही उदारता व ही शांती आम्हांस किती भोंवणार आहे हें कोणाच्यानेंही सांगवणार नाही !

राजकीय संनिधानाचें अपायकारकत्व

मनुष्य हा एकांतवासप्रिय प्राणी नाही; समाज करून राहिल्याशिवाय त्याला सुख होण्याचा संभव नाही; समाज संस्थापनास श्रमसंयोगाची आवश्यकता आहे, व श्रमसंयोग होऊं लागण्यास समाज पाहिजे, म्हणजे त्या उभयतांचें अन्योन्यावलंबन आहे; श्रमसंयोग चांगला चालण्यास सामाजिक संनिधान (social organization) पाहिजे; हें संनिधान दोन प्रकारचें आहे—एक, स्वायत्त, व दुसरें, परायत्त; स्वायत्त संनिधानापासून व्यक्तीचें हित होतें; समाजाचें हित प्रथम साधणें हा परायत्त संनिधानाचा मुख्य उद्देश होय; समाजाच्या आद्य स्थितींत परायत्त संनिधानाशिवाय समाजाचें संरक्षण व प्रगति व्हावयाची नाही; परायत्त संनिधानापासून राजकीय संस्थांची उत्पत्ति होते, व समाजाच्या प्रथमावस्थेंत या संस्थांचा अंमल सक्तीनें चालविणें अवश्य असतें; तसें न झाल्यास समाजाची वाताहात होऊन, कोणाचेंच कल्याण होत नाही; वगैरे गोष्टींचें विवरण मागल्या लेखांत केलें आहे. राजकीय संस्थांच्या सक्त अंमलामुळें लोकांचे कोणत्या प्रकारचें नुकसान होतें हें आज दाखविण्याचा विचार आहे.

हवा, पाणी, व अन्न ही शरीररक्षणास अवश्य लागणारीं द्रव्यें आहेत; पण यांचें फाजील सेवन झालें असतां, तीं अपायकारक होतात याचा प्रत्येकास अनुभव आहे. एका व्यक्तीनें दुसऱ्या व्यक्तीशीं व एका पोटसमुदायानें दुसऱ्या पोटसमुदायाशीं सलोख्यानें वागून समाजांत श्रमसंयोग उत्पन्न होऊं द्यावा, व तो होण्यासाठीं कोणाचा तरी सर्वावर सक्त अंमल चालावा, ही गोष्ट निर्विवाद आहे, व अशा प्रकारच्या सक्त अंमलापासून होणारा फायदा आम्हांस पूर्णपणें मान्य आहे. पण यावरून असें समजतां कामा नये कीं ही सक्ती जेवढी अधिक करावी तितकी समाजसुधारणेस अधिक मदत होते. या सक्तीसही सीमा आहे. या सीमेचें उल्लंघन केलें असतां ती समाजहितवर्धक न होतां, समाजहितविघातक होते. सारांश, समाजाचें आकलन करण्यास कोणत्याही प्रकारचें सरकार नसल्यापासून जे परिणाम होतात तेच सरकारच्या फाजील सक्तीपासून होऊं लागतात. सरकारी अधिकाऱ्यांचा चरितार्थ आणि ते जीं कामें करतात त्यांचा खर्च प्रजेनें दिलेल्या करांपासून होत असतो. हे कर जर प्रजेच्या सामर्थ्याबाहेर गेले, किंवा ते तीपासून काढण्यापासून सरकारी अंमलदार तीस दुःसह पीडा देऊं

लागले, तर जिकडे तिकडे मारामाऱ्या, दंगेधोपे, व तंटे सुरू होऊन सर्वत्र अनवस्था होणार नाही काय ? प्रजा कितीही राजनिष्ठ असली तरी अचेतन वस्तूप्रमाणे पाहिजे तसली वागवणूक ती हवा तेवढा वेळ सहन करील, असे समजणे हे शुद्ध मूर्खपण होय. कांहीं केले तरी जाचांतून सुटण्याची आशा नाही, अशी खात्री झाली असता, अगदी क्षुद्र व क्षीण व्यक्ती देखील विथरून जाऊन आपला छल करणारास शासन करण्यासाठी, वेफाम होऊन त्याच्या नरडीचा घोट घेण्यास धाऊन जाते, असे अनेक प्रसंगी दिसून येते. हा एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीवर केलेल्या फाजील जुलमाचा परिणाम होय. जेव्हां कोणत्याही देशांतील सरकार आपल्या प्रजेशी अशा प्रकारचे वतन करते, तेव्हां तीही कितीही सहनशील असली तरी अंमलदारांचा जुलूम दुःसह झाला असता, राजनिष्ठा झुगारून देऊन, त्यांस बंड करण्यासाठी बंड करण्यास प्रवृत्त होते. सरकारी अंमलदारांचा जुलूम असह्य झाल्यामुळे लोकांनी हत्यारांस हात घालून छल करणाऱ्या राजास आणि त्याच्या साध्यांस कंठस्नान घातल्याची उदाहरणे पुष्कळ आहेत. सरकारी अंमलदारांच्या जुलमापासून होणारे दुष्परिणाम या आशिया खंडांतील प्रत्येक देशांत पूर्वीपासून दृष्टीस पडत आहेत. युरोपखंडाच्या सुधारणेपेक्षा आशियाखंडांतील सुधारणेस आरंभ अगोदर झाला असून ती आज-मित्तीस इतकी मागे पडली आहे, याचे वऱ्याच अंशी येथील राजांचा जुलूम हे कारण आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. पूर्वेकडील राजांचा अनियंत्रितपणा सर्व पृथ्वीवर गाजत आहे. या अनियंत्रितपणामुळे होणारी विपत्ति अनवस्थेपासून उत्पन्न होणाऱ्या विपत्तीपेक्षा कधी कधी अधिक असते, यांत संशय नाही. रोमन लोकांनी मिसरदेश काबीज केल्यावर, तेथे जो सक्तीचा अंमल बसविला त्याची गोष्टही अशीच आहे. ज्याप्रमाणे सध्या आम्हांस हिंदुस्थान सरकारच्या व प्रांतिक सरकारांच्या खर्चाबद्दल नानाप्रकारचे कर द्यावे लागतात, त्याप्रमाणे इजिप्तच्या लोकांसही द्यावे लागत असत. तसेंच, आतां ज्याप्रमाणे इंग्लिश लोकांनी आपल्या फायद्यासाठी ब्रम्हदेशांत, अफगाणिस्थानांत, चिनांत, युरोपांत, किंवा आफ्रिकेंत युद्ध मांडिले असतां आम्हांस मनुष्यांचा व पैशाचा पुरवठा करावा लागतो, व आम्हीं त्याबद्दल कितीही ओरडा केला तरी त्याकडे हिंदुस्थान सरकार किंवा ब्रिटिश पार्लमेंट लक्ष देत नाही, त्याप्रमाणे रोमन लोक जीं जीं युद्धे करीत त्यांबद्दल इजिप्शियन लोकांस भुर्दंड भरावा लागे. वरचे अधिकारी खालच्या अधिकाऱ्यांपासून इतका पैसा उकळीत की, त्यांस आपल्या जागांचा राजीनामा देणे किंवा सदसद्विवेक एकीकडे गुंडाळून ठेऊन तरवारीच्या धारेवर प्रजेपासून होईल तेवढी माया काढण्यास तयार होणे भाग पडत असे. मांडिल-कांनीं एक वर्षी स्वसंतोषाने दिलेला नझराणा पुढल्या वर्षी करभार होऊन बसे, व तो कोणी न दिल्यास त्यावर रोमन पलटणी चाल करून जात ! ठरीव कर

तर निमुटपणें द्यावे लागतच; पण त्याशिवाय सैन्याच्या अन्नपाण्याचा वस्त्र-पात्राचा, व सामानसुमानाचा पुरवठा प्रजेस करावा लागे ! अशा स्थितींत प्रजेचे किती हाल होत असतील, याची वाचकांनींच कल्पना करावी. तथापि रोमन पादशाहीस उतरता पाया लागला असतां रोमन अधिकाऱ्यांनीं फ्रान्स देशांतील लोकांचा जो छल केला त्याचा इतिहास याहूनही हृदयद्रावक आहे. त्या कालीं त्या देशांत रोमन अधिकाऱ्यांचा सुळमुळाट इतका झाला होता, व करांचें ओझे इतकें वाढलें होतें कीं, मजूर लोकांच्या अंगांत काडीचा देखील तक्का राहिला नाहीं, सुपीक प्रांत ओसाड पडले, व ज्या ठिकाणीं नेहमीं नांगर चालत असत त्या ठिकाणीं भयंकर रानें वाढली ! प्रत्येक प्रांतावर व शहरावर अंमलदारांचा येवढा वप्राव होत असे कीं, त्यांच्या संख्येचें अनुमान करणें अशक्य होऊन गेलें होतें. चावकाच्या 'चप चप' शब्दानें आणि ज्यांच्या पाठीवर ते झडत आहेत त्यांच्या आक्रोशानें वातावरण सर्वकाळ भरून गेलेलें असे. विश्वासूक गुलामानें आपल्या धन्याविरुद्ध, वायकोनें आपल्या नवऱ्याविरुद्ध, व मुलानें आपल्या बापाविरुद्ध पुरावा द्यावा, म्हणून त्यास चांप लावण्यांत येत असत. एक तालुकदार पाठवावा व त्यानें कांहीं एक जमावंदी करावी; ती पुरेशी न वाटून त्यास वडतर्फ करावें, आणि त्याहून अधिक खरमरीत दुसरा तालुकदार त्याच्या पाठीमागून पाठवावा; व असें किती वेळां करावें आणि त्यांनीं किती जुलूम करावा, याला कांहींच सुमार नसे. अशा जाचामुळें गुरें आणि माणसें पटापट मरत; पण जे मागें रहात त्यांस आपल्या वांट्याचे व मेलेल्यांच्या वांट्याचे कर दिल्याशिवाय गत्यंतर नसे ! अशा संकटावस्थेंत रोमन प्रजेस कर गोळा करणारापेक्षां शत्रूच वरा वाटे, व संधि सांपडल्याबरोबर ते अंमलदारांस सोडून शत्रूस जाऊन मिळत, हें किती स्वाभाविक होतें वरें ? रोमन पादशाहीचा व्हास झाल्यावर फ्रान्स, स्पेन वगैरे देशांत व्हॅन्डाल्स, गॉथ्स वगैरे लोकांनीं लहान लहान स्वतंत्र राज्ये स्थापिलीं. प्रथमारंभीं या स्वल्प संस्थानांच्या नायकांची सत्ता फार संकुचित असे. त्यांना आपल्या सरदारांचा नेहमीं धाक असे. कालांतरानें या सरदारांचें अधिकार नष्ट होऊन राजांची सत्ता प्रबल झाली, व रोमन-पदपादशाहीचा इतिहास आणखी एकवार घडून आला. या प्रबल झालेल्यां गॉथिक वादशहांनीं किंवा राजांनीं रोमच्या वादशहांप्रमाणें आपल्या प्रजेस छळण्यास व नाडण्यास आरंभ केला. ज्या त्या गोष्टींत सरकार हात घालूं लागलें. कोणीं कोणता धंदा करावा, कोणीं कोणता पेहराव वापरावा, कोणीं कोणत्या प्रकारें ईश्वरपूजा करावी, कोणत्या शेतकऱ्यांनीं कोणता जिन्नस किती उत्पन्न करावा, कोणत्या कारखानदारांनीं किती मजूर पदरीं ठेवावे, किती मजूरी द्यावी, किती भांडवल कोणत्या व्यापारांत घालावें, व कोणता माल किती उत्पन्न करावा, याविषयीं सरकारी नियमांवर नियम व कायद्यांवर कायदे होऊं लागले,

व त्याचा अंमल करण्यासाठीं नवीं नवीं खातीं आणि नवे नवे अधिकारी अस्तित्वांत आणून त्यांच्या पोपण्यासाठीं नानाप्रकारचे दुःसह कर वसविण्यांत येऊं लागले. रयतेच्या तक्रारींची कोठेंही दाद लागेनाशी झाली, व जिकडे तिकडे अन्याय माजून राहिला. कराच्या बोजाखालीं सारे लोक चीत होऊन गेले, आणि त्यांतून सुटण्यास काय उपाय करावे, हें कोणास कळेनासें झालें ! याप्रमाणें सारी प्रजा बेजार होऊन गेल्यावर काय प्रसंग गुदरतो, याचें उदाहरण फ्रान्स देशांत १७८९ सालीं जी प्रचंड राज्यक्रांति झाली ती देत आहे ! शंभर वर्षांपूर्वीं फ्रान्स देशांत लोकसंतापाग्नीचें जें भयंकर होमकुंड पेटलें त्यांत कित्येक शतकेपर्यंत अनाथ प्रजेवर जुलूम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या आणि सिंहासनस्थ राजाराणीच्या आहुती पडल्या ! तात्पर्य, सामाजिक संनिधानास नियामक अशी राजसत्ता जरी अवश्यक आहे, तरी या सत्तेचा अंमल फाजील तीव्र झाल्यास समाजघटकांचें कल्याण न होतां अकल्याण होणें शक्य आहे. फ्रान्स देशांत १७८९ सालीं जो भडका पेटला त्याचें इंगित ज्यांस समजून घेण्याची इच्छा असेल त्यांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेवावी कीं, दोनशें वर्षांच्या आंत फ्रेंच राजांनीं आपली जमावंदी ११ कोटींपासून ३ अब्ज ११ कोटी केली ! प्रस्तुत कालींही अशा प्रकारच्या जुलमाचीं उदाहरणें दृष्टीस पडण्यासारखीं नाहींत, असें नाहीं. जो कोणी नैल नदीच्या कांठानें थोडावहुत प्रवास करील त्याला असें दिसून येईल कीं, जेथें जेथें सुलतानाचा अंमल नीट चालत नाहीं तेथील प्रजा त्याचा अंमल चांगला चालत आहे अशा प्रांतांतील प्रजेहून विशेष सुखी आहे. पण या गोष्टीच्या सिद्धतेसाठीं या रानटी तुर्क लोकांकडेच पहावयास पाहिजे असें नाहीं. ब्रिटिश लोकांनीं कितीही वढाया मारल्या तरी येथील नेटिव संस्थानांतील प्रजा ब्रिटिश अंमलांतील प्रजेपेक्षां एकंदरीनें अधिक सुखी आहे, असें दाखविणें फारसें कठिण पडणार नाहीं. मि. लीवार्नरसारखे एककल्ली लोक ब्रिटिश राज्याचे कितीही पवाडे गावोत, एल्फिन्स्टन कॉलेजचे प्रिन्सिपाल मि. वर्ड्सवर्थ यांसारखे विचारी गृहस्थ असें कबूल करतात कीं, इंग्लिश लोकांनीं येथें जी स्वराज्यव्यवस्था स्थापिली आहे तीबद्दल आम्हा हिंदू लोकांस जबरदस्त किंमत द्यावी लागत आहे.

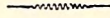
यासंबंधानें स्पेन्सरसाहेबांच्या ग्रंथांतील एक वाक्य खालीं फूट नोटेंत जसेच्या तसेंच दिलें आहे.^१ कोणी असें म्हणतील कीं, हें लिहिणें इंग्लंडांत बसून

1. Notwithstanding the boasted beneficence of our rule in India, the extra burdens and restraints it involves, have the effect that the people find adjacent countries preferable; the ryots in some parts have been leaving the homes and settling in the territory of the Nizam and in Gualior.

लिहिणाऱ्या तत्त्ववेत्त्याचें आहे; म्हणून त्याला विशेष वजन देतां येत नाहीं. नसेल कदाचित् ! पण डॉ. हन्टरसारख्या अधिकाऱ्याचा अभिप्राय तरी सर्वांस मान्य असला पाहिजे. या सरकारी प्रमुख स्टॅटिस्टिकवाल्याचें असें म्हणणें आहे कीं, हिंदुस्थानांतील अर्ध्या लोकांस प्रति दिवशीं अर्धपोटीं झोंपीं जावें लागतें ! यावरून टापटिपीचा अंमल हटकून सुखावह असेलच, असें कोणासही म्हणतां येणार नाहीं. आगगाड्या, तारायंत्रें, गिरण्या, हायकोर्टें, तार ऑफिसें, पोस्ट ऑफिसें, वर्तमानपत्रें, कॉलेजें, प्रदर्शनें, टोलेजंग इमारती, प्रचंड बाजार, दरारा उत्पन्न करणारा फौजफांटा, हे आणि अशा प्रकारचे सुधारणेचे दुसरे दागिने घालून हिंदुस्थानासारखा परकी अंमलांतला देश कितीहि नटला तरी तो अंतर्-र्यामीं सुखी असेलच, असें खात्रीनें म्हणवणार नाहीं. एखादे प्रसंगीं मयासुरानें निर्माण केलेल्या मायावी बाजारांत खरेदी करून बनलेल्या गिऱ्हाइकाप्रमाणें आमची स्थिति होण्याचा संभव आहे !

सामाजिक घडामोड

एका घराचे दगड काढून दुसऱ्या घरास लावायाचे असले तर किती त्रास पडतो हें सर्वास माहीत आहेच. पण हेच दगड चुन्यांत पक्के बसविलेले असले तर फारच त्रास पडतो, आणि त्यांतही पहिली इमारत बांधल्यापासून बरीच वर्षे लोटलीं असलीं, व चुन्याचा आणि दगडांचा एकजीव होऊन गेला असला, तर एकेक दगड सोडविण्यास किती मारामार पडते, हें कोणास सांगावयाला पाहिजे, असें नाही. तात्पर्य, कोणत्याही जड द्रव्यांचा संनिकट संयोग करून त्यांपासून एक पिंड केला असतां, तो पिंड मोडून त्याच्या घटकांचा निराळा पिंड बनविणें हें अतिशय कष्टांचें काम आहे, हें प्रत्येकानें कबूल केलें पाहिजे.

सामाजिक घडामोडीचाही असाच प्रकार आहे. प्रथम व्यक्तीच्या शरीर-रचनेचा विचार करा. आरंभी हें शरीर समजातीय द्रव्यांचें झालेलें असून, पुढें तें जसजसें वाढत जातें तसतसें त्यांत विपमजातित्व उत्पन्न होतें; व ज्या मानानें त्यांत विपमजातित्व उत्पन्न होतें त्या मानानें त्यांत अधिकाधिक दाढी उत्पन्न होऊन बाह्य संस्कारांस तें अधिकाधिक प्रतिबंध करूं लागतें. कोळे वेळू, लहान झाडांच्या खांद्या, किंवा तरुण मुलांचे अवयव यांत किती लवचिकपणा असतो बरें; वाढ खुंटून प्रत्येक अवयवांत काठिण्य आल्यावर, कोणत्याही मनुष्यास चांगली कसरत शिकतां येत नाही, ही प्रत्येकाच्या पहाण्यांतली गोष्ट आहे. सामाजिक शरीरांतही परिणतीमुळें अशाच तऱ्हेचें काठिण्य उद्भूत होतें. कोणताही समाज एकदां वाढीस लागला, आणि श्रमविभागामुळें त्यास भिन्नावयवित्व प्राप्त झालें, व त्यांत निरनिराळे वर्ग उत्पन्न होऊन ते निरनिराळ्या क्रिया करूं लागले म्हणजे त्याचें रूपांतर करूं पहाणाऱ्या गोष्टींस त्याकडून मोठा प्रतिबंध होऊं लागतो. राज्य, धर्म, सैन्य, लोकाचार यासंबंधानें ज्या रीति एकदां रूढ होऊन जातात त्यांत फिरून बदल करणें अत्यंत दुरापास्त होऊं लागतें. पूर्वापार चालत आलेल्या चालींत विचारदृष्ट्या कितीही विसंगतता दिसली तरी त्या सोडणें किती जबाबदार येतें, हें बालविवाह, केशवपन, सुतक इत्यादि प्ररूढ चालींचा विचार करतां, तेव्हांच लक्षांत येणार आहे. समाजांतील शेंकडा नव्याणव

लोकांची स्थिति अंधपरंपरेप्रमाणे असते. मळलेल्या वाटेच्या बाहेर एक पाऊल टाकल्याने मुद्दा आपणांवर मोठा भयंकर प्रसंग गुदरेल, असा धाक त्यांस क्षणी-क्षणी वाटत असतो.

याच संबधाने आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे ती अशी :- ज्याप्रमाणे व्यक्तीच्या शरीरांतील निरनिराळे अवयव आपापलीं कार्ये पृथक्पणाने करून एकमेकांस साहाय्य करतात, त्याचप्रमाणे सामाजिक शरीरांतील निरनिराळे भागही आपापलीं कार्ये स्वतंत्रपणे करून इतरांस मदत करीत असतात. पण पुढे असाही प्रकार घडून येतो की, समाजाच्या एका स्थितींत ज्या वर्गाची आवश्यकता असते तो वर्ग समाजाचे स्थित्यंतर झाल्यामुळे अगदीं निरुपयोगी झाला तरी सहसा नाहीसा होत नाही. उदाहरणार्थ वडोद्यासारख्या संस्थांनांतील बारगीर घ्या. यांचे आतां कांहीं एक प्रयोजन नाही; पूर्वी यांच्याकडून जी कामगिरी होत असे तिची आतां गरज राहिली नाही. तथापि त्यांचा चरितार्थ चालविणे संस्थानास भाग पडत आहे. या बारगिरांप्रमाणेच आमच्या बहुतेक संस्थानिकांची, जहागीरदारांची, त्यांच्या सैन्यांची, निरनिराळ्या ठिकाणच्या देवस्थानांची, धर्माधिकाऱ्यांची व त्यांच्या मठांची, कित्येक धंदेवाल्यांची, आणि अनेक आचारांची गोष्ट आहे. ज्याप्रमाणे वार्धक्यामुळे श्रम करण्यास अयोग्य ठरलेल्या लोकांस नोकरीवरून दूर करून त्यांचे जागी नवीन लोकांची योजना केली तरी पेन्शनदार करून ठेवावे लागते, त्याप्रमाणे समाजाचे स्थित्यंतर होऊन त्यांतील कोणताही वर्ग निरुपयोगी ठरला तरी त्याचा वोजा बरीच वर्षे समाजास वहावा लागतो. कारण ज्याप्रमाणे कोणत्याही व्यक्तीस आपण होऊन पंचत्वास मिळणे आवडत नाही, त्याप्रमाणे समाजाच्या कोणत्याही अवयवास ते आवडत नाही. व्यक्तीप्रमाणेच समाजाचे अवयवही आपापले अस्तित्व दीर्घतम करण्या-विषयी झटत असतात.

येथपर्यंत सांगितलेल्या गोष्टींवरून समाजाचे रूपांतर होण्यास किती प्रत्यवाय असतात हे वाचकांच्या लक्षांत बरेच आले असेल. तथापि ज्यांच्या मनांत ही गोष्ट अजूनही बरोबर उतरली नसेल त्यांच्या समजुतीसाठीं आणखी एकदोन गोष्टी सांगतो. समाजांतील लोकांचे नियामक आणि नियत किंवा शास्ते आणि शासित असे मुख्य दोन भाग असतात, हे मागे सांगितलेच आहे. या भागांपैकी नियामक भाग समाजाच्या परिणतीबरोबर विस्तृत होत गेला तर त्या मानाने नियत भाग क्षीण होत गेला पाहिजे हे उघड आहे. ज्या देशांत सरकारी अधिकाऱ्यांची संख्या आणि सरकारने चालविलेली खाती वाढत जातात त्या देशांतील प्रजा अधिकाधिक दुर्बल व परतंत्र होत जाते. सरकारी अधिकारी कोणत्याही खात्यांतले असले तरी त्या सर्वांचा चरितार्थ प्रजेने दिलेल्या करांवर होत असतो.

त्यामुळे होईल तितकी जमाबंदी वाढविणें आणि सक्तीचा अंमल चालविणें वगैरे गोष्टींत त्या सर्वांचे विचार सामान्यपणें एकसारखे असतात. खात्याखात्यांचा केवढाही विरोध असला तरी प्रजेशीं तंटा करण्याचा जेव्हां प्रसंग येतो तेव्हां तीं पटदिशी एक होतात, आणि प्रजेशीं उद्ध्वलेल्या तंट्यांत यशस्वी होणें हें सर्वासच हितकारक आहे, असें तेव्हांच लक्षांत आणून एकमेकांस साहाय्य करतात. शिवाय, निरनिराळीं खातीं परस्परांस कितीही विरुद्ध असलीं तरी प्रत्येक खात्यांतील खालच्या अधिकाऱ्यांचे वरच्या अधिकाऱ्यांशीं व मुख्य सरकारशीं जे संबंध असतात ते सारे एकसारखे असतात, व त्या सरकारचा आणि त्याबरोबर आपला अंमल उत्कृष्ट रीतीनें चालावा, असेंही प्रत्येकास वाटत असतें; यामुळे साऱ्या प्रकारच्या सरकारी अधिकाऱ्यांच्या स्वभावांत एका प्रकारचें साम्य तेव्हांच उत्पन्न होतें, आणि “समानशीलव्यसनेषु सुखं” या न्यायानें प्रजेच्या कल्याणाकडे विशेष लक्ष न देतां, आपल्या वर्गाचें हित साधण्याविषयीं तें पराकाष्ठेचे तत्पर होऊन, त्या कामीं ते एकमेकांस अंतःकरणपूर्वक मदत करतात. ज्यानें सरकारी नोकरी धरली तो पूर्वींचा कितीही सज्जन असला तरी त्याच्या वृत्तींत जो एकदम एक प्रकारचा पालट होतो त्याचें हें गुह्य आहे. स्वसंरक्षण-परायणता व स्वहितसाधनरति यांनीं प्रत्येकास घेरलें आहे आणि तसें होणें स्वाभाविक आहे. पण सरकारी अधिकाऱ्यांचा चरितार्थ व चैन प्रजेच्या श्रमाच्या फळावर अवलंबून असल्यामुळे, त्याचा होईल तितका अपहार करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति किती होत जाते, हें कधीं कधीं त्यांच्या ध्यानांत मुद्दां येत नाहीं !

अधिकारी आणि प्रजा यांत उत्पन्न होणाऱ्या द्वंदास केवळ अधिकारीच कारण होतात, असें नाहीं. प्रजेकडूनही त्या कामांत बरीच मदत होते ! मनुष्य-मात्राचा असा स्वभाव आहे कीं लहानपणापासून जी स्थिति कितीही वाईट असली तरी तीच बरी वाटत असते. ज्यांना जन्मापासून स्वातंत्र्याचा उपभोग मिळत आहे त्यांना पारतंत्र्यांचा जसा कंटाळा असतो, त्याप्रमाणें जे जन्मापासून पारतंत्र्यांत वाढले असतात, त्यांना स्वातंत्र्य आपणांस उचित नाहीं, असें वाटूं लागतें. आज मित्तीस आपणांपैकीं शिकलेले अनेक लोक स्त्रियांस स्वातंत्र्य देण्यास तयार आहेत, पण त्याचा उपयोग घेण्यास आमच्या स्त्रीवर्गाची कोठें तयारी आहे ? आम्ही तें त्यांना जवरीनें देण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांना त्यापासून सुख न होतां, उलट त्रास होतो. जे हौशी लोक आपल्या बायका नाटक पहाण्यास किंवा हवा खाण्यास बरोबर घेऊन जातात त्यांच्या डोळ्यापुढें बरील विधानाचें याथार्थ्य आल्याशिवाय रहाणार नाहीं ! अशा प्रसंगीं स्त्रियांच्या तोंडावरील कावरेबावरेपणा, डोळे बर करून पहाण्याची व स्पष्टपणें बोलण्याची भीति, पुरुषांच्या मागोमाग चालण्यास वाटणारी शंका, वगैरे गोष्टींमुळे त्यांची जी विलक्षण वृत्ति होते तीवरून अशा रीतीनें समाजांत येण्यापेक्षां घरांतल्या घरांतचं रहाणें बरें

असें त्यांस वाटत असावे असें स्पष्टपणे दिसत असतें. यावरून कोणीं असें समजूं नये कीं, जी गोष्ट आमच्या स्त्रियांनीं पूर्वी कधीच न केल्यास आज त्यांना ती अवघड वाटत आहे, ती आपण त्यांच्याकडून कधीच करवू नये. तसें करणें हें आपण प्रो. जिन्सिवाल्यांसारख्यांवरच सोंपविलें पाहिजे ! तथापि ज्या गोष्टी-विषयीं आपण अपरिचित असतो ती प्रथम करूं लागतांना किती संकटावह होते, हें दाखविण्यासाठीं मात्र वरचें उदाहरण दिलें आहे; त्याहून येथें त्याचा दुसरा हेतु नाही. तात्पर्य, जन्मादारभ्य ज्या गोष्टींची आपणांस सवय लागलेली असते, त्या गोष्टी इतरांस कितीही वावग्या वाटत असल्या, व त्यांपासून अखेरीस आपलें केवढेंही नुकसान होण्याचा संभव असला, तरी त्या आपणांस बऱ्या वाटतात, आणि त्या टाकणें आपणांस सहसा रुचत नाही. दूर कशाला, आपल्या लोकांच्या राजकीय विचारांकडेच क्षणभर पहा. आम्ही पहिल्यापासून अनियंत्रित एकसत्तात्मक राज्यपद्धतींत वाढलेलों असल्यामुळे 'राजा कालस्य कारणम्' अशी आमची पक्की समजूत, व ज्या त्या गोष्टींत राजाच्या तोंडाकडे पहाण्याची आम्हांस खोड ! लोकशिक्षण असो; व्यापारवृद्धि असो; यांत्रिक शोध असो; मादकद्रव्य-सेवननिषेध असो; सामान्य नीतिप्रसार असो—काय पाहिजे तें असो; अगदीं शुष्क गोष्टीपासून मोठ्या महत्त्वाच्या गोष्टीपर्यंत सरकारापुढें तोंड वेंगाडल्या-शिवाय, व राज्यकर्त्यांची मदत मागितल्याशिवाय, आमचे हातून कांहीं एक होणार नाही, असा आमचा पक्का ग्रह होऊन बसला आहे. केशवपन किंवा बालविवाह कायद्यानें बंद करा, असें कोणीं म्हटलें कीं केवढा अनर्थ करून सोडा-वयाचा कीं जशी कांहीं स्वातंत्र्यवृक्षावर आकाशांतील कुऱ्हाडच पडत आहे ! म्हणजे काय कीं वायकांच्या व मुलांच्या पारतंत्र्याचा विच्छेद करणाऱ्या कायद्यास स्वातंत्र्यापहारक कुऱ्हाड म्हणावयाचें, आणि ज्या गोष्टींनीं खरोखर स्वातंत्र्या-पहार होत आहे त्यांस स्वातंत्र्यसंरक्षक म्हणून प्रेमानें कवटाळावयाचें—अशी आमची शोचनीय अवस्था होऊन गेली आहे ! पण कांहीं अशीं ही अपरिहार्य आहे. पारतंत्र्यांत ज्यांचीं अनेक शतके गेलीं आहेत त्यांना स्वातंत्र्याचा बाऊच वाटावयाचा ! आणि पारतंत्र्यच सुखावह वाटावयाचें ! आम्हां अर्धवट सुधारलेल्या लोकांची तर कथा काय ? पण फ्रान्स व जर्मनी अशा सुधारलेल्या देशांतील तत्त्ववेत्त्यांसही न कळत अशा प्रकारची भूल पडते, हें आश्चर्य नव्हे काय ? सामाजिक नियंत्रण बलात्कारतत्त्वावर न होता संमतितत्त्वावर होऊं लागेल तेव्हांच सामाजिक सुखाची परमावधि होण्याचा संभव आहे, हें सिद्ध करण्यासाठीं प्रसिद्ध फ्रेंच तत्त्ववेत्ता ऑगस्ट कोट बसला असून वहातां वहातां भलतीकडेच जाऊं लागला ! संमतितत्त्वावर फ्रेंच समाजाची स्थापना करण्याकरतां त्यानें जी राज्यपद्धत वर्णिली आहे ती फ्रान्स देशांत आजपर्यंत रूढ असलेल्या राज्यपद्धतीहून अधिक सक्तीची आहे ! जर्मनीतील अलीकडल्या सामाजिक तत्त्ववेत्त्यांची विचार-

पद्धतीही अशाच प्रकारची आहे. यांनीं लोकांस पूर्ण स्वातंत्र्य देण्याच्या हेतूनें ज्या राज्यपद्धतीचे विवरण केले आहे ती खरोखरीच अंमलांत आल्यास, व्यक्ति-स्वातंत्र्य कोठें दृष्टीस पडेल किंवा नाही, याचीच शंका आहे ! तात्पर्य, हाडामांसास खिळलेले आचार सामान्य लोकांसच बरे वाटतात असें नाही, तर त्यांतील दोष विचारी विद्वानांस देखील सहसा दिसत नाहीत, व दिसले तरी त्यांचा अद्वेष्ट करणें हें त्यांच्यानेंही सहन होत नाही. यामुळे ज्या ठिकाणीं सरकारी अंमल मोठ्या जुलमाचा असतो त्या ठिकाणीं तो वाढत जाण्यास प्रजेचें वर्तनही बऱ्याच अंशी कारण होतें. जों जों सरकारी अधिकारी अधिकाधिक सक्ती करितात तों तों प्रजेच्या अंगीं अधिकाधिक सहनशीलता येत जाते, व जों जों ही वाढत जाते तों तों अधिकाऱ्यांस अधिकाधिक जुलूम करण्यास सवड होतें. अशा रीतीनें एका बाजूनें औद्धत्य आणि दुसऱ्या बाजूनें नम्रता; एका बाजूनें चैन व दुसऱ्या बाजूनें कष्ट; एका बाजूनें स्वामित्व आणि दुसऱ्या बाजूनें गुलामगिरी यांची अधिकाधिक वाढ होत गेल्यास, उत्पादक लोकांची संख्या आणि त्यांनीं केलेले उत्पन्न हीं दोनही संपुष्टांत येऊं लागतात. हळू हळू साऱ्यांसच कमी अधिक भिकारपण येऊन लोकसंख्येची वाढ खुंटतें; आणि असाच प्रकार अधिकाधिक होत गेल्यास ती कमी होऊं लागून अखेरीस समूळ न्हासाच्या पंथास लागते ! तेव्हां लक्षांत काय गोष्ट ठेवायाची कीं, समाजाची उन्नति होण्यास एका प्रकारची नियामक व्यवस्था जरी अत्यावश्यक आहे, तरी ती फाजील होतां कामा नये. नियामक व्यवस्था अस्तित्वांत आली म्हणजे समाजाच्या अंगीं एका प्रकारचें दाढर्च येऊं लागतें, व जों जों ती व्यवस्था वाढत जाईल तों तों तें दाढर्च अधिकाधिक प्रबल होत जाऊन, समाजांतील लवचिकपणा अगदीं नाहींसा होतो, व ज्या मानानें हा लवचिकपणा नाहींसा होत जातो त्या मानानें समाजाच्या पुढील सुधारणेस प्रतिबंध होतो. म्हणून ज्यांच्या हातीं राज्यसूत्रें असतील त्यांनीं वरील विचार रात्रंदिवस डोळ्यांपुढें ठेऊन, सरकारी अंमल अगदीं बेतापुरता चालवावयाचा असा निश्चय केला पाहिजे. ज्या देशांतले लोक चिखलांत रतलेल्या गाईप्रमाणें हातपाय हालविण्यास अगदीं असमर्थ झाले असतील अशांस गाळांतून बाहेर पडून दोन पावलें टाकतां येण्यापुरती मदत सरकारानें अवश्य केली पाहिजे; पण त्यापुढें त्यांना आपल्या पायांनीं चालूं न देणें म्हणजे त्यांस निरंतर पंगू करून ठेऊन त्यांचें आणि त्याबरोबर आपलेंही नुकसान करून घेणें होय, हें अंमलदारांनीं कधींही विसरतां कामा नये.

भारतीय कलांचें पुराणत्व

अलीकडे आम्हांस जी कारण्यावस्था प्राप्त झाली आहे, व इंग्लिश लोकां-सारख्या बलाढ्य लोकांपुढें आमची जी तेजोहीनता दृष्टीस पडूं लागली आहे, तीमुळें आम्ही पूर्वींपासूनच सर्व वावतीत असेच गचाळ होतों कीं काय, असें परकीयांसच नव्हे, तर आमचें आम्हांस देखील वाटूं लागलें आहे. असें सांगतात कीं इंग्लंडचा प्रसिद्ध बृहस्पति एडमंड बर्क जेव्हां वारेन हेस्टिंग्सविरुद्ध पार्लमेंट सभेंत गर्जू लागला तेव्हां त्याच्या वागवच्चानें पार्लमेंटच्या सामान्य सभासदांचीं अंतःकरणें रागानें व शोकानें विदारून गेलीं येवढेंच नाहीं, तर ज्या हतभाग्य हेस्टिंग्सवर त्याच्या वाणीचे आघात होत होते, त्या खुद्द हेस्टिंगसाहेबाचें पाषाणहृदय देखील उकलून जाऊन क्षणभर त्यास असें वाटलें कीं “मी मोठा कर्मचांडाल दुरात्मा असलों पाहिजे !” बर्कच्या वाक्प्रभावामुळें हेस्टिंग्सची जशी दशा झाली तशीच आमचीही अलीकडे होऊं लागली आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. व्यापार, विद्या, कला, युद्धकौशल्य, धाडस, शरीरसामर्थ्य, मानसिक शक्ति वगैरे कोणत्याही गोष्टींत आम्हीं आपली युरोपियन लोकांशीं, मुख्यत्वेकरून इंग्लिश लोकांशीं, तुलना करूं लागलों, कीं त्यांच्या आमच्यांत जमीनअस्मानाचें अंतर स्पष्टपणें निदर्शनास येऊन, त्यांचें पारडें पृथ्वीवर वसल्यासारखें व आमचें आकाशांत लोंबत असल्यासारखें दिसतें ! इंग्लिश लोकांत व आम्हांत खरोखरीच येवढें अंतर असतें, तर आमच्या मनाची जी सध्यां स्थिति झाली आहे, व तीविषयीं दुसऱ्यांस जें वाटत आहे त्याबद्दल इतका खेद करण्याची गरज नव्हती. अनेक गोष्टींत आम्ही आज मित्तीस इंग्लिश लोकांच्या मागें शेंकडों योजनें आहों, व आम्ही त्यांपासून शिकण्यासारख्या अनेक वस्तू आहेत, हें निर्विवाद आहे. पण येवढ्यावरून असें सिद्ध होत नाहीं कीं, ज्याचा आम्ही अभिमान मानावा, किंवा ज्याच्या विचारानें पुढील वर्तन करतांना उत्साहावलंबन करावें, असें आमच्या इतिहासांत कांहींच नाहीं. जुन्या ग्रीक किंवा रोमन लोकांच्या इतिहासाइतका आमचा इतिहास आनंदजनक किंवा उत्साहजनक नाही, हें प्रत्येक निःपक्षपाती हिंदूस कबूल केलें पाहिजे. पण यहुदी, मिसर, पारसीक, किंवा मुसलमान या लोकांच्या इतिहासापेक्षां आमचा इतिहास कमी मनोहर किंवा उपयुक्त आहे, असें मानण्याची गरज नाही, असें

दाखविणें कठिण पडणार नाही. महंमदीय लढवय्यांप्रमाणें धर्मवेडानें यूरोप व आशिया खंडांतील मोठमोठाले देश आम्हीं उध्वस्त केले नाहीत, व राज्यलोभानें लाखों लोकांचा प्राणसंहार करून आपली दधिरभक्ति व क्रूरनिष्ठुरता जगाच्या इतिहासांत अमर केली नाही ही गोष्ट खरी आहे. पण नीति, औदार्य, अनुकंपा, आप्तमित्रांचा परामर्ष वगैरे मानसिक गुणांचा; किंवा काव्य, चित्र, गान, वादन इत्यादि ललितकलांचा; अथवा दुर्गरचना, गृहरचना, मूर्तिघटना, पाषाणखनन इत्यादि शिल्पकलांचा येथें अभ्युदय होऊन त्यांची इतकी अभिवृद्धि झाली होती कीं त्यासंबंधानें आजमितीस सुद्धां आम्हांस कोणापुढेंही खालीं पहाण्याची अवश्यकता नाही. शिल्पकलेकडे वाफेच्या शक्तीचा उपयोग करण्याची युक्ति सांपडल्यापासून, त्या कलेंत प्रचंड क्रांति झाली आहे, व वाष्पप्रचोदित राक्षसी लोहयंत्रापुढें दीडफूट लांबीच्या हाडमासाच्या हाताचें कांहीं एक चालेंनासें झालें आहे, हें खरें आहे. पण यंत्रानें केवढीही अचाट कामें केलीं तरी यंत्रें हातांनींच करावीं लागतात, व यंत्रांनीं जी करामत करावयाची ती प्रथम हातानें साधण्यासारखी लागते. यंत्रांत नाना प्रकारच्या वेलवुट्ट्यांचें काम निघते; पण जर हातानें वेलवुट्ट्या काढतां येत नसल्या व नकाशे तयार करतां येत नसले तर वेलवुट्ट्यांचें काम यंत्रावर काढतां येणार आहे काय ? ज्याप्रमाणें दुर्विणीनें डोळसाच्या दर्शनशक्तीस साहाय्य होतें, पण आंधळ्यास तिचा कांहीं एक उपयोग नाही, त्याप्रमाणें जे हस्तकलेंत प्रवीण असतील त्यांसच यंत्रकला साधणार आहे; ज्यांचे हात थोटे आहेत त्यांना यंत्रापासून म्हणण्यासारखा फायदा होण्याचा संभव नाही. आतां येवढें खरें आहे कीं, यंत्रावर काम करणारीं बहुतेक मनुष्ये यंत्रासारखींच असतात; नवीन यंत्रें तयार करण्याची किंवा तीं बिघडलीं तर दुरुस्त करण्याची कला फार थोड्यांसच साधलेली असते. हा विचार हस्तकलेसही तितकाच लागू आहे. चांगल्या कारागिरानें एखादा सुरेख नमुना घालून दिला म्हणजे त्याचे अनुकरण करणारेच शेंकडा नव्याणव लोक असावयाचे. विशाल कल्पकता ही नैसर्गिक देणगी फार थोड्यांसच प्राप्त झालेली असते. बहुतेक जनता तेल्याच्या घाण्याभोंवतीं डोळे बांधलेल्या बैलाप्रमाणें श्रेष्ठ लोकांनीं घालून दिलेल्या वाटांनीं भ्रमण करीत असते, आणि असें तिनें करणें हेंच फायदेशीर आहे. ज्यांना स्वतःची अवकल नाही त्यांनीं अवकलवंतांची कास धरून चालावें हेंच नीट आहे. तात्पर्य, अर्वाचीन विस्तृत यंत्रकला युरोपियन लोकांप्रमाणें आम्हांस अवगत नाही, व ती त्यापासूनच आम्हीं शिकली पाहिजे, हें जरी आम्ही प्रांजलपणें कबूल करतो, तरी ती साध्य होण्यास ज्या हस्तकलाप्रावीण्याची अवश्यकता असते, ती हस्तकलाही आम्हांस सर्वांशीं युरोपियन लोकांपासून उचलली पाहिजे हें मत आम्हांस मान्य नाही. तथापि आम्ही लौकर जागे झालों नाही, तर युरोपीय यंत्रकला आम्हांस साध्य होणार नाही इतकेंच

नाहीं, तर सुमारें तीन हजार वर्षांच्या परिश्रमानें येथें भव्य उदयास आलेली जी आमची हस्तकला तिचाही लोप होईल, व एकदां तिचा लोप झाला म्हणजे अर्वाचीन यंत्रकलाही आम्हांस संपादितां येणार नाहीं, हें कबूल करणें भाग आहे. तेव्हां जे कोणी या देशांत यंत्रकलाप्रसार करण्याविषयीं झटत असतील त्यांनीं लाखों रुपयांचीं यंत्रें परक्या देशांत खरेदी करून तीं येथें आणून मांडिलीं, आणि त्यावर माल काढण्यास सुरवात केली, म्हणजे त्यांच्या श्रमास पूर्ण यश आलें, असें आम्हांस वाटत नाहीं. यंत्रांचे कारखाने स्थापणें तर जरूर आहेच. पण त्याबरोबरच त्यांनीं दुसऱ्या दोन गोष्टी केल्या पाहिजेत त्या ह्या. आपली जुनी हस्तकला टाकाऊ नाहीं तर अत्यंत रक्षणीय आहे, अशी लोकांची खातरी केली पाहिजे, व जे त्या कलेंत निष्णात आहेत त्यांच्याकडून अर्वाचीन यंत्रकलेचें ज्ञान संपादवून, तें त्या हस्तकलेच्या विस्तृत उपयुक्तत्वाला कारणीभूत होईल, अशा उपायांची योजना केली पाहिजे. तात्पर्य, ज्या वेळेस आमच्या जुन्या हस्तकलेस नवीन यंत्रकलेचें साहाय्य होऊं लागेल, व पूर्वीं जीं चतुरस्रपणाचीं कामें नामांकित कारागीर दीर्घ आयासानें, खर्चानें, व काळाने थोड्या श्रीमंतांच्या सुखासाठीं व ऐपआरामासाठीं करीत, तींच कामें यंत्रांच्या साहाय्यानें स्वल्प आयासानें, खर्चानें, व काळानें होऊं लागून अनेक गरीबांस जेव्हां त्यांपासून सुख व ऐप-आराम प्राप्त होऊं लागेल, तेव्हांच आमच्या जुन्या हस्तकलेचें रक्षण झालें, व पाश्चिमात्य यंत्रकलेनें या भूमींत वळकट मूळ धरलें, असें म्हणतां येणार आहे.

येथील श्रीमान लोक, धनाढ्य शेटसावकार, किंवा पैसेवाले जहागीरदार व संस्थानिक पूर्वींच्या कामासारखीं टोलेजंग कामें हिंदू कारागिरांकडून अलीकडे करवीत नाहीत, हें पाहून कित्येक पाश्चिमात्य लोक असें म्हणतात कीं, हिंदू लोकांत हस्तकौशल्याची अभिवृद्धि कधींच झाली नाहीं. नांवाजण्यासारख्या ज्या थोड्याबहुत इमारती किंवा कोंरीव लेणीं दिसतात त्यांवरून इतकेंच सिद्ध होतें कीं, कांहीं कारणांमुळे हस्तकौशल्यांत आम्हांहून फार श्रेष्ठ अशा ग्रीक, रोमन, व मुसलमान लोकांचा आणि आमचा संबंध घडून आल्यामुळे आम्हांस तीं कामें करतां आलीं. त्यांचा आमचा संबंध न घडतां तर हिंदुस्थानच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत पहाण्यासारखें किंवा वाखाणण्यासारखें कांहीं एक नसतें. आमच्या मते हें म्हणणें फार चुकीचें आहे; व तें चुकीचें आहे, असें अनेक रीतींनीं सिद्ध करून देतां येणार आहे.

प्रथम असा विचार केला पाहिजे कीं, शिल्पकलेची व इतर कलांची उत्पत्ति व अभिवृद्धि होण्यास कोणत्या गोष्टींची अनुकूलता असणें जरूर आहे; व त्या गोष्टी इताली, ग्रीस, व तुर्कस्थान या देशांपेक्षां हिंदुस्थानांत पूर्वींपासून अधिक विपुलतेनें दृष्टीस पडत आहेत किंवा नाहीं ? जो कोणी थोड्या बारकाईनें या

प्रश्नाचा विचार करील त्याच्या लक्षांत हें तेव्हांच येईल की, कोणत्याही देशांत कलांची वृद्धि होण्यास त्यांतील लोकांस चरितार्थासाठीं अहोरात्र खपावें लागतां कामा नये; शिवाय अशीं कामें करण्यास लागणाऱ्या जड द्रव्यांचेही वैपुल्य असलें पाहिजे. वर्फाच्छादित उत्तर ध्रुवाकडील प्रदेशांतील खुज्या लोकांत किंवा सैबेरिया प्रांतांतील थंडीनें नित्य कांकडत असणाऱ्या लोकांत हस्तकौशल्याची वृद्धि कशी व्हावी, हें आम्हांस समजत नाही. ज्यांना केवळ उदरपोषणासाठीं सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत समुद्रोदरस्थ मत्स्य जातींशीं, अरण्यवासी भक्ष्य जनावरांशीं, अथवा हवेंत संचार करणाऱ्या विहंगमांशीं झगडा करावा लागतो, व त्यांवर आपली उपजीविका चालवावी लागते, अशा लोकांस भव्य मंदिरें वांधण्यास, नानाप्रकारचे कपडे विणण्यास, व ऐपआराभाचे इतर तऱ्हांचे पदार्थ उत्पन्न करण्यास फुरसत कोठून सांपडणार ? अशा लोकांना कांडसारख्या माशाच्या, रेनडिअरसारख्या जनावराच्या, किंवा कांबड्यांसारख्या गृहपक्ष्यांच्या चरबीवर, मांसावर, व अंड्यांवर चरितार्थ चालवून संकटावह असें आयुष्क्रमण करणें भाग आहे. शिवाय, ज्या ठिकाणीं सूर्य फारसा प्रकाशत नाही, मोठ-मोठ्या नद्या वहात नाहीत, ठरीव ऋतूंत पाऊस पडत नाही, व जमीन बहुधा उघडी असत नाही, अशा ठिकाणीं मृदु, कठिण, लवचिक, किंवा दाणेदार अशा वनस्पतींची वाढ होऊन, इमारतीस लागणारें सुरेख लाकूड मिळावें कसें ? तसेंच जिकडे तिकडे सफाईदार व टिकाऊ दगडाच्या खाणी लागत नसल्या, व लोखंडा-सारख्या अत्यंत उपयुक्त धातू सांपडत नसल्या, तर दगडी कामें व हत्यारें व्हावी कशीं हा मोठा प्रश्न आहे. इजिप्तसारख्या स्वाभाविक सुपीक देशाची लॅपलंडसारख्या ओसाड भूखंडाशीं तुलना करतां येत नाही. एकांत मनुष्यांच्या उपजीविकेस लागणाऱ्या गोष्टी सहज उत्पन्न होतात. दुसऱ्यांत त्या प्राप्त होण्यासाठीं तेथील लोकांस साऱ्या दिवसभर खपावें लागते. नैल नदीच्या उथळ व रुंद पात्रांत जो गाळ वहात असतो तो तिच्या दोनही किनाऱ्यांवरील प्रदेशांत कित्येक मैल आपोआप पसरला जाऊन त्यांस खत घातल्याप्रमाणें सुपीकपणा आणितो ! अशा प्रकारच्या क्षेत्रांत पूर येऊन गेल्यावर एकदां कसें तरी थोडें-बहुत बीं फेंकून द्यावें, आणि सात आठ महिने लोटल्यावर खंडोगणती धान्य घेऊन यावें—असा प्रकार चालतो. अशा देशांतील लोकांत मनुष्यसुधारणेचा आरंभ झाला, निरनिराळीं शास्त्रें अस्तित्वांत आलीं, व काळाच्या विघातक सामर्थ्यास न जुमानणाऱ्या व आकाशाचें चुंबन करूं पहाणाऱ्या पिरमिदी उठल्या यांत कांहीं नवल आहे काय ? ज्या कारणामुळें मिसर देशांत सर्वांआधीं सुधारणेस आरंभ झाला असें म्हणतात, तींच कारणें हिंदुस्थानांत आलेल्या आर्यशाखेची सुधारणा प्रथम येथें होऊं लागण्यास पुरें होती व त्याप्रमाणें ती तेथें झाली, असें अंतर्बाह्य प्रमाणांवरून समाधान होण्यासारखें सिद्ध करून देतां

येणार आहे. प्रथम हिंदुस्थानच्या बाह्य स्वरूपाकडे क्षणभर लक्ष द्या. येथे कशाची तरी वाण आहे काय ? उष्ण, शीत किंवा समशीतोष्ण कटिबंधात पैदा होणारी प्रत्येक चीज येथे हवी तितकी सांपडते. थंड व डोंगरी प्रदेशांत होणाऱ्या जिनसा नगाधिराज हिमालय हव्या तितक्या देण्यास कालाच्या आरंभापासून एकसारखा उभा आहे ! नैल नदीच्या सुपीक व रेटाड मैदानांत लीलेने होणारी धान्ये पाहिजे असतील तर सिंधूच्या व गंगेच्या दोन्ही थड्यांनी त्यांची हवी तितकी विपुलता आहे. तांबड्या व काळ्या जमिनींतील व खारट आणि खडकाळ अशा प्रदेशांतील उत्पन्ने हवीं असतील तर दक्षिण हिंदुस्थानास वेष्टणाऱ्या समुद्रमेखलेपासून घांटापर्यंत पसरलेल्या पूर्वपश्चिम कोकणपट्ट्यांकडे, व घांटावरील मोठमोठ्या नद्यांनी चित्रचित्र व सुपीक करून सोडलेल्या सुखावह भूमिकांकडे अवलोकन केलें म्हणजे झालें. हिंदुस्थानांतील उंच डोंगरी प्रदेश वड, पिंपळ, खदीर, पळस, ताड, कळक वगैरे अत्यंत उपयोगी वृक्षांनी आच्छादिलेले असून त्यांत व्याघ्र, सिंह, माकडे, व मोर वगैरे हिंस आणि अहिंस प्राणी यथेच्छ संचार करितांना दृष्टीस पडतात. याहून सखल प्रदेशांत हत्ती, कृष्ण सारंग, तांबडीं हरणे, रानडुकरें, साळुंक्या, ससे व चकोरादि पक्षी स्वेच्छेनें विहार करीत असतात. हे दोन प्रकारचे प्रदेश सोडून जेव्हां आपण सपाट मैदानांत येतो तेव्हां जिकडे तिकडे नाना तऱ्हेच्या धान्यांचीं शेते, उंसाचे फड, भाताचीं खांचरें, व नाना प्रकारच्या फळझाडांनीं, वेलांनीं, आणि फुलांनी भरून गेलेल्या बागा दृष्टीस पडतात. अशा प्रकारच्या रम्य व संपन्न देशांतील लोकांस चरितार्थ चालविण्याची आरंभी येवढी तरी पंचाईत पडली असेल काय ? व जर पडली नसेल तर ज्ञानवृद्धि आणि कलावृद्धि करण्याकडे त्यांचें लक्ष सहज वेधलें नसेल काय ? पण हें सारें या पुण्य आर्यभूमीच्या बाह्य स्वरूपाच्यासंबंधानें झालें. पुढल्या लेखांत हिच्या अंतःस्थितीचा विचार करून, मग आम्हांस येथील कलांच्या पुराणत्वाबद्दल जो अभिप्राय द्यावयाचा आहे, तो उघडपणें देऊं.

भारतीय कलांचें पुराणत्व

नं. २

कोणत्याही देशांत कलांची उत्पत्ति व अभिवृद्धि होण्यास त्याची बाह्य स्थिति कोणत्या प्रकारची असली पाहिजे हें प्रथम सांगून, मग या भरतखंडाची स्थिति पूर्वीपासून तशी आहे, हें मागल्या लेखांत सांगितलें. तेव्हां इजिप्त देशा-प्रमाणें या देशांतही कलांचा अभ्युदय फार प्राचीन कालीं झाला असला पाहिजे, असें अनुमान करण्यास कांहीं हरकत नाही. इंग्रज लोकांचा अंमल येथें स्थाईक होण्यापूर्वीच बाष्पशक्ति त्यांच्या हस्तगत होऊन गेल्यामुळें, व त्यांच्या अंमलानें येथील कलांच्या पुरस्कृत्यांची व आश्रयदात्यांची संख्या अत्यंत संकुचित झाल्या-मुळें, येथील कारागिरी सांप्रतकालीं अगदीं लयास गेल्यासारखी झाली आहे, हें निर्विवाद आहे. तथापि ज्यांचें अवलोकन वस्तूंच्या केवळ पृष्ठभागासच धरून राहात नाही, तर त्यांच्या खालीं व पलीकडे जातें, त्यांना अजूनही असें कबूल करावें लागेल कीं, आज जें कलाचातुर्य हिंदुस्थानांत उपलब्ध आहे, त्याची उत्पत्ति व अभिवृद्धि आजकालची नाही, तर फार जुनी आहे. हा त्यांचा जुनेपणा ज्या दोन प्रमाणांनी सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतात त्यांपैकीं त्यांची सांप्रत स्थिती या प्रमाणावर आक्षेप घेणारे असे पुष्कळ लोक आहेत. या लोकांत अनेक युरोपिअनांचा व विलकुल शोध न करतां दुसरे म्हणतील त्यास 'हो' म्हणणाऱ्या किंवा केवळ बाह्य स्थितीवरून सिद्धांत बांधणाऱ्या एतद्देशीयांचा समावेश केला पाहिजे. हिंदू लोकांची राजकीय व सामाजिक अनुकंप्य स्थिति पाहून कला-खात्यांतही ते पूर्वीपासून असेच असले पाहिजेत, व आजमितीस या देशांत जी थोडीबहुत कारागिरी दृष्टीस पडते ती त्यांनी अन्य लोकांपासून उचलली असली पाहिजे, असें अनुमान करून तिचें सूत हे हेकेखोर लोक ग्रीक किंवा मुसलमान लोकांकडे लावूं पहातात. पण ही त्यांची मोठी चूक आहे, हें पुढील विवरणावरून सहज लक्षांत येईल.

मनुस्मृति हा ग्रंथ कमीत कमी म्हटला तरी ख्रिस्ती शकाच्या अगोदर किंवा पाठीमागून जो दोनशें वर्षांचा काळ लोटला त्यांत लिहिला गेला असावा, ही गोष्ट आतां सर्व शोधक विद्वान् मान्य करतात. याविषयीं आतां मतभेद राहिलेला नाही. मनुस्मृतींत ज्या कलांचीं व कारागिरांचीं अप्रत्यक्ष

रीतीनें वर्णनें आलीं आहेत त्याच प्रकारच्या कला व कारागीर अद्यापि उपलब्ध आहेत. तेव्हां जर कोणी आम्हांस कलाशिक्षण दिलें असेल तर तें मनुस्मृति अस्तित्वांत येण्यापूर्वी दिलें असलें पाहिजे, असें मानणें भाग आहे. परंतु मनुस्मृतींत पूर्वीच्या स्मृतींचा व इतर ग्रंथांचा कला व कारागीर यांच्या संबंधानें उल्लेख केला आहे. तेव्हां आणखी असें कबूल करणें भाग पडतें कीं, ज्याअर्थी मनुस्मृतीच्या मिस्तीपासून इतकीं शतके लोटलीं असून व स्थित्यंतर करण्यास अत्यंत अनुकूल अशा अनेक गोष्टी घडल्या असून जर आमच्या कला व कारागीर त्या कालापासून आतांपर्यंत विशेष फेरफार न होता एकाच स्थितीत दृष्टीस पडत आहेत, तर मनुच्या पहाण्यांत ज्या कला व जे कारागीर आले ते तत्कालीन स्थितीत अनेक शतके असले पाहिजेत; व हें अनुमान योग्य असेल तर भारतीय कलांचें पुराणत्व तीन हजार वर्षांवर नेऊन वसवितां येतें ! मनुस्मृतींत आले-झांडराच्या किंवा शिकंदराच्या स्वारीविषयीं बिलकुल उल्लेख नाही, तेव्हां ती स्वारी स्मृति झाल्यावर झाली असावी, असें म्हणणें कांहीं वावगें नाही; तसेंच मनुस्मृति ख्रिस्ताच्या अगोदर दोनशें वर्षे लिहिली गेली असावी असें म्हणा, किंवा त्यानंतर दोनशें वर्षांनीं लिहिली गेली असावी असें म्हणा, कसेंही म्हटलें तरी ती अस्तित्वांत येण्यापूर्वी मुसलमानांचा पाय या पुण्यभूमीस लागला होता, असें कोणासही म्हणतां येणार नाही. तेव्हां आम्ही आमच्या कला मुसलमान किंवा ग्रीक लोकांपासून उचलल्या असाव्या, असें सूक्ष्म विचारांतीं कोणाच्यानेंही प्रपादवणार नाही. आतां मनुस्मृतींत तरी अप्रत्यक्ष रीतीनें काय काय सांपडतें तें पाहूं. अप्रत्यक्ष रीतीनें असें म्हणण्याचें कारण असें आहे कीं, अर्वाचीन एंजिनी-अरच्या ग्रंथासारखा मनुस्मृति कांहीं कलाग्रंथ नाही. तो धर्मग्रंथ आहे. तथापि निरनिराळ्या अध्यायांत निरनिराळ्या वर्गांच्या कर्तव्यांचा व बंधनांचा विचार करीत असतां तत्कालीन कलांचा व कारागिरांचा उल्लेख करणें त्यास भाग पडले आहे. तेव्हां अशा प्रकारच्या ग्रंथांत प्रकृत विषयाच्यासंबंधानें जें कांहीं सांपडेल त्यांत यांतिकित्ही व्याज असण्याचा संभव नाही, हें उघड आहे. मनुस त्यासंबंधाची जशी स्थिति दृष्टीस पडली तशीच त्यानें वर्णिली असावी, असें मानणें हेंच योग्य आहे. स्थलसंकोच नसता तर संबंध श्लोकच्या श्लोक येथें उतरून घेतले असते. पण जागेच्या अडचणीमुळें तसें करतां येत नाही. फक्त अध्यायाचा व श्लोकसंख्येचा उल्लेख करण्यांत समाधान करून घ्यावें लागत आहे. (अध्याय ८ श्लोक २४८ व अध्याय ९ श्लोक २८०, २८५) यांत देवाल्या-विषयीं उल्लेख आहे; (४, ४६—येथून पुढें अध्यायाचा आंकडा जाडा व श्लोकाचा वारका असें समजावें) यांत मोडक्या देवळांचा उल्लेख आहे; आणि (४, ३९, १३० व ८, ८७, व ९, २८५) यांत मूर्तींचा उल्लेख आहे; (९, २४८, ९, २७९) त तळीं, हौद, विहिरी, व जिवंत टांकी यांचा आहे; (९,

२८५) त पुलांचा आहे; (७, ७०, ७६ व १, २५२) त भुइकोट किल्ल्यांचा व डोंगरी किल्ल्यांचा आहे; (७, ७०, ७६ व ९, २८५) त राजवाड्यांचा आणि त्यांवर मोठमोठ्या कांठचावर फडकणाऱ्या निशाणांचा आहे; (९, २८०) त कोठारांचा आणि हत्यारखान्यांचा आहे; (४, १६०) त धनुष्य-वाणांचा आहे; (९, ९०) त सर्व प्रकारच्या मारक शस्त्रांचा आहे; (९, २८०) त रथांचा आहे; (४, २०२, २३२, व ८, २९१) त वसण्याच्या गाड्यांचा आहे; (८, २०९) त ओझ्याच्या गाड्यांचा किंवा खट्यांच्या आहे; (८, २३१) त पांढऱ्या पोषाखांचा आहे; (१०, ८७, १२, ६६) त लोकर, कापूस व ताग यांच्या रंगीत वस्त्रांचा आहे; (५, १२०, व ११, १५९) त रेशमी कपड्यांचा आहे; (४, ६६, १८८, २३१, व ९, ७०, २१९) त हरएक तऱ्हेच्या तंतुपटांचा आहे; (७, ९०) त नीळ आणि (१०, ८२) त लाख यांचा आहे, (४, ६६) त जोड्यांचा आहे; (२, २४६ व ७, ९६) त छत्र्यांचा आहे, (११, १६८, ७, २१८, ८, १००, ३२३) त पोळीं, मोतीं, व इतर रत्नें यांचा आहे; (४, ३६) त कानांतील सोन्यांच्या दागिन्यांचा व (२, १९४, ३, ५९) त बाकीच्या दागिन्यांचा आहे; (३, २०९, ४, २५०, १२, ६५) त निरनिराळ्या अत्तरांचा आहे; (४, २०२) त आसनांचा व (४, २५०) त मंचकांचा आहे; (३, २३४) त नेपाळच्या शय्यास्तरणांचा आहे; (४, २२९) त दिव्यांचा, (७, १३२) त दगडांच्या वस्तूंचा व (७, १२१) त हस्तिदंत आणि शिंगें यांचा आहे; (४, २३०, ५, ११२ व ११, ११८) त रुप्याच्या साध्या आणि कोंदणांच्या दागिन्यांचा आहे; (५, १११) त चमच्यांचा, (२, ६५, ७, १३२, ८, ३१९) त पाण्याच्या भांड्यांचा, (४, ७४, ७, ५०) त फाशांचा, (४, २०२, २३२) त बिछान्यांचा व (५, १२०) त घोंगड्यांचा आहे. ही मनुस्मृतींत आढळणाऱ्या वस्तूंची अध्यायवार व श्लोकवार याद झाली. याचप्रमाणें कारागिरांचीही याद देऊं लागलों तर वाचकांस ती कंटाळवाणी होईल, म्हणून इतकेंच सांगतों कीं, मनुस्मृतींत सुतार, वुहड, लोहार, सोनार, शिपी, कोष्टी, तेली, साळी वगैरेंचा उल्लेख केला आहे; व जरी या सर्वांस त्यानें खालच्या वर्णांत गोविलें आहे, तरी त्यांच्या धंद्यांची उपयुक्तता ध्यानांत आणून असा अभिप्राय दिला आहे कीं, कारागीर कोणत्याही जातीचा असला तरी ज्या हातानें तो उपयुक्त वस्तू बनवितो तो हात कांहीं अपवित्र नाही ! तसेंच, विवाहित स्त्रियांनीं कारागिरांशीं भाषण करणें निषिद्ध नाही. यावरून निवृत्तिमार्गाकडे ज्याचा विशेष ओघ त्या मनूला सुद्धां या कारागिरांचें महत्त्व आणि त्यांपासून जीवित सुखावह करण्यास होणारें साहाय्य यांची किती उत्कृष्ट कल्पना होती, हें सिद्ध होतें. तसेंच मनूच्या अमदानींत नार्णें चालत होतें असेंही स्पष्ट दिसतें. कारण या वैराग्यभक्तानें एका

ठिकाणीं असें म्हटले आहे कीं, “तांवे, रुपें, आणि सोनें यांच्या ज्या विशिष्ट वजनांस नाणें अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे, व ज्याच्या योगानें जगाचा व्यवहार सुकर होतो, तीं नाणीं अगदीं निर्दोष आहेत, असें माझे मत आहे.” याच रीतीनें त्यानें दुसऱ्या एका स्थलीं ऋण, करार, सारा, परमुलखांतल्या मालावरील कर, समुद्रप्रयाण, परदेशाशीं व्यापार यांविषयीं उल्लेख करून, शेवटच्या दोन गोष्टी ब्राह्मणांस निखालस वर्ज्य आहेत, असें म्हटलें आहे ! यावरून काय उघड होतें कीं, परदेशाशीं हिंदुस्थानाचा व्यापार मोठ्या झपाट्यानें चालत होता, व त्यामुळें जें दळणवळण सुरू झालें होतें त्यामुळें ब्राह्मण धर्मास लागलेली उतरती कळा व बौद्ध धर्माचा प्रसार यांच्या योगानें त्याचें चित्त उद्विग्न होऊन जाऊन, ब्राह्मण धर्माची पूर्वपदावर स्थापना करण्यासाठीं तो आपणांकडून हांतील तेवढे निर्बद्ध घालीत होता. प्रस्तुत स्थलीं आम्हांस या संबंधांत विशेष पडण्याची गरज नाही. तथापि मनस्मृतीवरून येवढें सिद्ध करण्यास हरकत नाही कीं, मनूच्या कारकीर्दीत म्हणजे ख्रिस्ती शकाच्या अव्वल कारकीर्दीत किंवा त्याच्या पूर्वी पांचसातशें वर्षे, म्हणजे आज सुमारे तीन हजार वर्षे, हिंदुस्थानच्या कला आणि कारागीर बहुतेक अंशीं आहेत तसे आहेत; त्यांना ग्रीक लोकांनीं किंवा मुसलमान लोकांनीं विशेषसें दुखावलेहीं नाहीं, व सुधारलेही नाहीं, व थोडी काळजी घेतल्यास आणखी अनेक शतके त्या कला आणि ते कारागीर तसेच तगून राहतील ! पण हें घडावें कसें ? इंग्रजांनीं आणिलेल्या वाष्पशक्तीपुढें व राक्षसी यंत्रशक्तीपुढें आमच्या हातकारागिरांनीं टिकाव धरावा कसा ? आणि आमच्या कलांचें नांव चालावें कसें ? अथवा आमच्या कारागिरांचा उर्दानर्वाह व्हावा कसा ? याला एकच उपाय दिसतो तो हा कीं, आमच्या हस्तकौशल्याचा युरोपीय वाष्पशक्तीशीं व यंत्रशक्तीशीं विवाह होऊन त्यांच्या समागमापासून उत्पन्न झालेलीं संतानें जिकडे तिकडे फडकूं लागलीं पाहिजेत !

भारतीय कलांचें पुराणत्व

नं. ३

मनुस्मृतीच्या साहाय्यानें आमच्या कलांचें पुराणत्व सिद्ध करण्यास अप्रत्यक्ष जातीचा किती पुरावा मिळतो, याचें दिग्दर्शन मागल्या लेखांत केलें आहे. आमचीं महापुराणेंही यासंबंधानें बरींच उपयोगी पडण्यासारखीं आहेत. मनुस्मृती आणि रामायण व महाभारत हे अगदीं निराळ्या प्रकारचे ग्रंथ आहेत. तथापि त्यांमध्ये कालदूरता विशेष नसल्यामुळें, कलादि मुख्यविषयवाह्य गोष्टींचे जे उल्लेख त्यांत आढळतात, ते परस्परांशीं सदृश असून एकमेकांचें समर्थन करणारे आहेत. आमच्या शोचनीय स्थितीमुळें, या महापुराणांचा अभ्यास आमच्या हातून जसा व्हावा तसा मुळींच होत नाही. पूर्वपद्धतीचे कांहीं लोक तीं पोथीपुढील तांदुळासाठीं, व्यासपूजेच्या प्राप्तीसाठीं, सप्ताहाच्या फायद्यासाठीं, किंवा बिदागीसाठीं, वाचतात ! अलीकडील तरुण लोक तीं परीक्षा पास होण्यासाठीं वाचतात ! इतिहासदृष्टीनें त्यांच्याकडे अवलोकन करून ज्याने त्यांच्या वाचनास आरंभ केला आहे, व तें तडीस नेलें आहे, असा बहुधा एकही अर्वाचीन विद्वान सांपडणार नाही. एखादा बुद्धिवान व कल्पक विद्वान या दोन ग्रंथांचा यथास्थित रीतीनें अभ्यास करील तर भारतीय आर्यांच्या पौराणिक कालांतील स्थितीचें प्रत्येक बाबतींत विश्वसनीय, मनोरंजक, व बोधावह असें चित्र त्यास काढतां येणार आहे ! पण असलें काम नीट रीतीनें होण्यास लागणारा राजाश्रय किंवा लोकाश्रय आम्हांस मिळत नसल्यामुळें यांचें जितकें मंथन व्हावयाला पाहिजे आहे तितकें अद्यापि कोणीही केलेलें नाही, व पुढेही तें अशाच स्थितींत करण्यास कोणी झटेल, असें आम्हांस वाटत नाही. इंग्लिश लोकांनीं असलीं कामें हातीं धरल्यास, त्यांस खुद्द सरकाराकडून व सरकारी अधिकाऱ्यांकडून साक्षात् किंवा परंपरेनें पुष्कळ मदत होते. इतिहासदृष्टीनें या ग्रंथांकडे पाहून त्यांच्या मदतीनें येथील जुनी स्थिति कशी असावी; राज्यपद्धति कोणत्या प्रकारची असावी; राजा आणि प्रजा यांचे अन्योन्य संबंध कसे होते; वर्णावर्णांत द्वेषभाव असे की संतोषवृत्ति असे; राजावर लोक प्रीति करीत किंवा त्याला नाखुष असत; कायदे कोण करी; कर कोणत्या प्रमाणानें कशावर, व केव्हां घेत; सैन्याची व्यवस्था कशी काय ठेविली जात असे; स्वदेशी व्यापाराला उत्तेजन देऊन परकी

देशाचा माल स्वदेशांत येऊं न देण्यावद्दल निर्वध करीत असत किंवा नाही; व्यापाराची मुख्य ठिकाणें कोणतीं होतीं; कोणकोणत्या जिनसा विशेष पिकत, अथवा कोणता जित्तस कोणत्या ठिकाणीं विशेष सुबक होत असे, आणि त्याला काय किंमत पडे; लोकशिक्षणाची व स्त्रीशिक्षणाची सामान्य स्थिति कशी होती; स्त्रियांस, नोकरास, व इतर परोपजीवी लोकांस कोणते हक्क असत, व त्यांचा सांभाळ कोणत्या रीतीनें होत असे वगैरे गोष्टींविषयीं उत्कृष्ट माहिती या दोन पुराणांत खचित सांपडेल, अशी आमची खात्री आहे. पण इतका शोधक व सुखवस्तू वाचक येथें कोठून पैदा होणार ? व झाला तरी तो आम्हांस लाभणार कसा ? फटदिशीं तो एखादे ठिकाणीं रावसाहेब होऊन वसावयाचा, किंवा कोठें वकीलीचें 'प्रेक्टिस' करूं लागावयाचा, अथवा एखाद्या नेटिव संस्थानिकाच्या पदरीं चार दोनशें रुपयांवर पडून राहावयाचा ! सध्यां आमच्या संबंधानें हें विकट काम युरोपियन लोक करीत आहेत, व ते आमच्या हातून नीट होऊं लागेतोंपर्यंत, युरोपियन लोकांच्या शोधांवर, व कांहीं अंशीं त्यांच्या कल्पनांवर, आम्हांस अवलंबून असलें पाहिजे. प्रस्तुत निर्वधही सर जॉर्ज बडवुड यांनीं हिंदुस्थानच्या कलांच्या पुराणत्वाचें जें मंडन केलें आहे त्याच्या अनुरोधानें लिहिले जात आहेत. ज्यांना सर जॉर्ज यांचा इंग्रजींत लिहिलेला अस्सल लेख पहावयाचा असेल त्यांनीं बाँबे ग्याझेट पत्राचा १३ जून १८९० चा अंक पहावा; असो.

रामायण आणि भारत हीं इतिहासाचीं पुस्तकें नाहींत हें जरी खरें आहे, तरी जो ऐतिहासिक दृष्टीनें त्यांकडे पाहील त्याला त्यांपासून तत्कालीन व त्यापूर्वींच्या समाजाच्या अंतर्वाह्य स्थितीविषयीं बरीच माहिती मिळणार आहे. प्रस्तुत विषयाच्या समर्थनासाठीं सर जॉर्ज यांनीं रामायणांतून एकच उदाहरण घेतलें आहे. पण तेवढ्यावरूनसुद्धां पौराणिक कालांत आमच्या कलांची व कारागिरांची स्थिति कशी होती, हें सहज समजण्यासारखें आहे. रामायणाच्या दुसऱ्या कांडांतील एकोणिसाव्या अध्यायांत अयोध्येतील लोक भरतासह जो रामाचा शोध लावण्यास निघाले आहेत त्याचें वर्णन आहे. रामशोधार्थ काढलेली ही भरताची स्वारी मोठ्या थाटानें व व्यवस्थेनें निघाली होती. हींत प्रत्येक धंद्याचे लोक असून, धंद्याच्या महत्त्वाच्या अनुरोधानें त्यांच्या रांगा लाविल्या होत्या, व त्या त्या धंद्यांतील प्रमुख इसमांना त्याचे पुढारी किंवा नायक नेमिलें होतें. या प्रसंगीं हजर असलेल्या लोकांत अग्रस्थान जवाहिर्यांस दिलें होतें, जवाहिर्यांच्या पाठीमागून कासार चालले होते, व कासारांच्या मागून हस्तिदंती काम करणारे, गंधी, सोनार, कोष्टी, लोकर विणणारे, सुतार, पितळेचें काम करणारे, चितारी, गायनाची वाद्ये करणारे, शस्त्रे करणारे, तांबट, पुतळे करणारे, स्फटिक कांपणारे, कांच करणारे आणि असेच इतर कारागीर अनुक्रमानें जात होते. ही यादी पाहून रामायणकालीं हे धंदे हिंदू लोकांस माहीत नव्हते असें

कोण म्हणूं शकेल ? हिंदुस्थानास मुसलमानांचा वारा सातव्या शतकापर्यंत मुळींच लागला नाही. रामायण व भारत यांतील राजे ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वीची पांचशें आणि त्यानंतरची पांचशें वर्षे यांच्या दरम्यान होऊन गेले असावे, असें हिंदु लोकांच्या सुधारणेविषयी ज्यांचें म्हणण्यासारखें अनुकूल मत नाही, असे पंडित देखील कबूल करतात. तसेंच रामायणांत धंद्यांची जी यादी दिली आहे तीच कोणी झाला तरी आज करील. फार तर काय पण एखादा सेन्सस रिपोर्ट घेतला आणि त्यांतील वर्गीकरणाकडे पाहिलें तर धंद्याच्या कोष्टकांत म्हणण्यासारखा फरक करावा लागणार नाही. तेव्हा काय सिद्ध झालें कीं, रामायणकाली या भरतभूमींत जे धंदे येथें चालत होते तेच अद्यापिही चालत आहेत व ग्रीक लोकांच्या आणि मुसलमान लोकांच्या स्वाऱ्यांनीं त्यांत म्हणण्यासारखा फरक झालेला नाही. आणि वास्तविक पाहिलें तर हा फरक त्या लोकांकडून होण्याचा संभवही नव्हता. ग्रीक लोक तर येथें एखाद्या सांथीसारखे, वावटळीसारखे किंवा टोळधाडीसारखे आले आणि गेले ! हिंदुस्थानांत त्यांनीं कायमचें ठाणें कधींही दिलें नाही, व त्यामुळें त्यांच्याकडून येथील कलाकौशल्यांत म्हणण्यासारखा फेरफार झाला नाही. 'म्हणण्यासारखा' असें बुद्ध्या लिहिण्याचें कारण असें कीं, ग्रीक लोकांनीं आम्हांस जिकून आपली सत्ता येथें कायम केली असें जरी उपलब्ध इतिहासावरून म्हणतां येणार नाही, तरी त्यांचें आमचें दळणवळण मुळींच होत नव्हतें असें नाही. कांहीं लोकांची जिज्ञासा आणि कांहींचा व्यापार यांच्या योगानें या उभय देशांत बरेंच दळणवळण होत असावें, असें मानण्यास हरकत नाही. पण या दळणवळणावरून हिंदुस्थानांतील कारागिरी हिंदू लोकांनीं ग्रीक लोकांपासून उचलली असावी, असें अनुमान करण्यास पुरेसा पुरावा मिळत नाही. उलट हिंदू व ग्रीक या उभयतांनींहि आपापल्या कारागिरीचीं मूलतत्वे आपल्याहून जुन्या अशा तिसऱ्याच आर्यशाखेपासून संपादिलीं असावीं, असें मानण्यास बराच आधार आहे. तसेंच हिंदुस्थानांतील कलाकौशल्याचे अनेक पदार्थ ग्रीस देशांत व इतर देशांत जात असून, त्यांची तेथें मोठी तारीफ व अनुकरण होत असे, याबद्दलही बराच पुरावा आहे. तेव्हां कारागिरीच्या संबंधानें जर ग्रीक लोकांचें सुद्धां आम्ही कांहीं कर्ज लागत नाही, तर त्यांच्या पाठीमागून ज्यांनीं या देशांत बऱ्याच शतकांनीं पाय ठेवला त्या मुसलमानांचें लागतो, असें म्हणणें शुद्ध साहस आहे. शिवाय मुसलमान लोकांनीं आपल्या कसवानें किंवा विद्येनें आमच्या कारागिरींत किंवा विद्येत प्रचंड क्रांति करून त्यांचा मागमूस नाहीसा करावा, असा त्यांचा अधिकारही नव्हता. मुसलमान लोक आम्हांहून विशेष शूर, विशेष मिजासी, व धर्माभिमानी आहेत, हें क्षणभर कबूल करतां येईल; पण इंग्रज लोकांप्रमाणें ज्ञानांत, कलाकौशल्यांत,

राजकारणांत किंवा कल्पकतेत आम्हांहून ते श्रेष्ठ होते, असें म्हणण्यास विलकुल आधार नाही. त्यांनीं येथें पांचसहाशें वर्षे आपली बादशाही चालविली हें कबूल आहे; पण इंग्रजांनीं आपल्या शंभर वर्षांच्या अमलानें आमच्या अंतर्वाह्य स्थितींत जें जमीन अस्मानाचें अंतर पाडिलें आहे, तें मुसलमानांस सहाशें वर्षांच्या एकछत्री अंमलानें पाडितां आलें नाही, हें निर्विवाद आहे. आणि असेंच होणें स्वाभाविक होतें. वर निर्दिष्ट केलेल्या गुणांत आम्हांहून मुसलमान लोक खरोखरीच श्रेष्ठ असते तर त्यांच्या सहाशें वर्षांच्या अंमलांत आमच्या घरच्या सुधारणेचा मागमूसही न रहाता. आपणाहून कमी सुधारलेल्या ज्या ज्या लोकांस त्यांनीं जिकून पादाक्रांत केलें, व ज्या ठिकाणीं त्यांनीं आपलीं कायमचीं राज्यें स्थापिलीं त्या ठिकाणच्या जुन्या सुधारणेचा आतां पत्ताही लागत नाही. तात्पर्य काय कीं, कोणत्याही कमी सुधारलेल्या लोकांनीं आपणांहून अधिक सुधारलेल्या राष्ट्रास जिकून तेथें आपली गादी स्थापिली, व अनेक वर्षे त्याचें अव्याहत राज्य केलें, तरी त्यांच्या हातून तेथल्या लोकांच्या वरिष्ठ सुधारणेचा बीमोड होऊं शकत नाही, हा जो इतिहासज्ञांनीं नियम काढिला आहे तोच आम्हांसही लागू होतो. याच गोष्टीचा दुसरा प्रत्यय असा आहे कीं, दक्षिण हिंदुस्थानांत म्हणजे कर्नाटक, म्हैसूर वगैरे प्रांतांत मुसलमान लोकांचा स्थाईक अंमल कधीच झाला नाही, व पश्चिम हिंदुस्थानांत तो फार स्वल्पकालीन होता. यामुळें पश्चिम हिंदुस्थानांतील कलाकौशल्यावर मुसलमानांच्या अंमलाची झांक यत्किंचित् दिसते, पण कर्नाटकांतील व म्हैसूर प्रांतांतील कारागिरीस म्लेंच्छस्पर्श कधींही झाला नाही, असें त्या त्या प्रांतांतील कारागिरीच्या आजच्या स्थितीवरून म्हणणें भाग पडतें. उलट, अमदावाद, हैदरावाद (दक्षिण) अशा थेट मुसलमानी शहरांत सुद्धां आमची कारागिरी मशीदीपर्यंत व जनानखान्यापर्यंत जाऊन भिडली आहे, असें दिसून येईल !

भारतीय कलांचें पुराणत्व

नं. ४

गेल्या तीन लेखांत मनुस्मृति, महाभारत, व रामायण या तीन ग्रंथांच्या साहाय्यानें भारतीय कला किती जुन्या आहेत हे थोडक्यांत दाखविलें. आज याहूनही एका जुन्या ग्रंथाच्या मदतीने त्याच गोष्टीचें पुष्टीकरण करून, मग थोडासा बाहेरचा पुरावा देण्याचा मानस आहे.

सर्व ग्रंथांत वेद हा अत्यंत पुराण ग्रंथ आहे, असें आम्ही हिंदु लोक म्हणतो इतकेंच नाही, तर युरोपांतील अत्यंत शोधक अशा प्रत्येक देशांतील विद्वानांचें मत आहे. यासंबंधानें **मॅक्स म्यूलर** साहेबांनीं कोठेंसें असें म्हटलें आहे कीं, पृथ्वीवरील मनुष्यांचा, निदान आर्यशाखेंतील मनुष्यांचा अद्य इतिहास दुसऱ्या कोणत्याही पुस्तकांत मिळण्याचा संभव नाही. आपल्या मनांतील विचार दुसऱ्यास कळविणें हा भाषेचा मुख्य उपयोग होय. अशा प्रकारची भाषा आर्यशाखेंतील मनुष्यांमध्ये अस्तित्वांत येऊन, चिरस्थायी होण्यासारखे जे विचार त्यांनीं छान्दस वृत्तांत प्रथम गोंविले ते वेदांत दृष्टीस पडतात. वेदांतील ऋचा ज्या वेळेस रचल्या गेल्या त्या वेळेस आर्यलोकांस लेखनपद्धति माहीत नसावी, असें आन्तर्वाह्य प्रमाणांवरून कित्येक पंडित अनुमान करितात. तात्पर्य, मनुष्यांच्या बुद्धीचा विकास होऊं लागला; बाह्य सृष्टीचा चमत्कार त्यांस वाटूं लागला; सूर्यचंद्रादि आकाशस्थ तेजोमय गोलक एका दिशेनें दिसूं लागतात, व कांहीं वेळ आकाशपंथ आक्रमून पुनः नाहीसे होतात; कधीं कधीं नभोमंडल अभ्रानीं व्याप्त होऊन जिकडे तिकडे पर्जन्यवृष्टि होऊं लागते; पर्वतांच्या बाजूवरून पाण्याचे मोठमोठे लोट वाहूं लागतात; विजा चमकतात; गडगडाट होतात; फिरून वृष्टि थांबते; आकाश निरभ्र होतें; गगनस्थ कोट्यवधि लहानमोठे तारकापुंज चमकूं लागतात; प्राणिमात्रांची भीति नाहीशी होऊन ते पुनः जिकडे तिकडे संचार करूं लागतात; नद्यांचें, सरोवरांचें, व सागरांचें उदक फिरून स्वच्छ होतें; झाडांस पालवी फुटून तीं टवटवीत दिसूं लागतात; व पुनः कांहीं महिन्यांनीं सृष्टि आपलें उग्र स्वरूप धारण करते—असा विलक्षण चमत्कार पाहून कधीं भयानें, कधीं आनंदानें, व कधीं आशेनें आणि निराशेनें चकित होऊन सृष्टींतील भव्य वस्तूंस प्रबुद्ध प्राणी कल्पणाऱ्या, व त्यांचा कोप शांत

होऊन त्यांची मर्जी आपणांवर सुप्रसन्न करून घेण्यासाठी त्यांची प्रार्थना करणाऱ्या बाल्यावस्थेतील मनुष्यजातीचे वेद हे अव्याज उद्गार होत, ही कल्पना कांहीं बावगी नाही. तथापि जडसृष्टीतील चमत्कारांचे इतके कौतुक व आश्चर्य वाटून, त्यांचे ठाई बुद्धिमत्तेची, शक्तिमत्तेची, व मनुष्याला सुखदुःख देण्यास सामर्थ्य असल्याची कल्पना येण्यापूर्वी, व त्यांचे स्तवन करण्याची मनांत स्फूर्ति होऊन ती करता येऊ लागण्यापूर्वी, बरीच सुधारणा झाली असावी असे अनुमान करणे अवश्य आहे. इंद्र, चंद्र, वरुण, सूर्य इत्यादिकांस देवता कल्पून “अमक्या देवा, तूं आम्हांस पाऊस दे; तमक्या देवा, तूं आमच्या गाईंचे संरक्षण कर; अमुक देवा, तूं आमचा राजा आहेत, तूं आमचा पिता आहेस, तूं आमचा पालक आहेस; तूं चोरांस दंड करतोस; तूं मित्रांचे पालन करतोस; तूं लढाईत मदत करतोस; तूं सज्जनांस मरणोत्तर सद्गति देतोस; तूं औपधींचा स्वामी आहेस; तूं धातूंचा उत्पादक आहेस; तूं मनुष्यांस कला ज्ञान देतोस; तुझ्या कृपेनें आमचा व्यवहार व्यवस्थित चालतो” —अशा प्रकारचे स्तव ज्यांनी केले त्यांना अनेक वस्तूंचे धर्म समजले असावे, व वन्यावस्थेतून पार पडून राज्यधर्म व समाज या संस्थांची उत्पत्ति व अभिवृद्धि त्यांत बरीच झाली असावी, असें म्हटल्या- शिवाय रहावत नाही. वेदरूपदर्पणांत अशा प्रकारच्या प्रथमावस्थेचे उत्कृष्ट प्रतिबिंब आहे, व जो कोणी इतिहासदृष्टीनें त्यांकडे पाहील त्यास ते सहज स्पष्टपणे दिसण्यासारखे आहे. अशा दृष्टीनें ज्यानें रा. व. शं. पां. पंडितकृत वेदार्थयत्नाचे कांहीं अंक पाहिले अशा आमच्या एका शोधक व कलाभिज्ञ मित्राने केलेले एक टिपण मेहेरबानी करून आमच्याकडे पाठवून दिले आहे, त्यावरून वेदकालींही या भरतखंडांत कलांचा किती प्रसार झाला होता हें सहज दिसून येणार आहे. निदान वेद तरी आम्हीं कोणापासून मागून किंवा चोरून आणिले नाहीत, हें आमच्या दीर्घशत्रूसही कबूल केले पाहिजे ! तसेंच, वेदांहुन जुना असा दुसरा ग्रंथ जगांत उपलब्ध नाही हेंही अजूनपर्यंत निर्विवाद आहे. तेव्हां वेदांत ज्या कलांचा व कारागिरांचा उल्लेख आहे, त्या कला व ते कारागीर तरी आर्यशाखेंत निर्माण झाले असले पाहिजेत, असें प्रत्येक विचारी मनुष्यास कबूल करणे भाग आहे.

वेदार्थयत्न

वस्तूचे नांव	वे. य. पा.	श्लोक	ऋचा
पेले	१०४	४	१५
"	११२	२	५
भांडी	११४	५	१५
मातीची भांडी	११६	९	१५

वस्तुचें नांव	वे. य. पा.	श्लोक	श्रुचा
सोनें	१६८ } ४१८ }	५ } ५ }	२२ } ३५ }
सोन्याचे रथ	३०६	१६	३०
होमाच्या पळ्या	३२२	५	३१
चिलखतें	३३	१५	३१
"	८५०	९	५८
वज्र	३४६	१	३२
"	६	३	५१
बाणांचे भाते	७२६	६	९२
धनुष्यें	३७२	३	३३
सोन्याच्या खिळा	३७२	४	३३
मोत्यांचे हार	४१६	४	३५
सोन्याचे वज्र	"	"	"
तांगर	८२४	२	५७
वस्त्रें	४६	१५	२३
चुना	२४८	१	२६
"	२७	२-३	४
घुसळण्याची रवी	५	७	२८
नगारा	२७०	४	२८
घागरी	२७६	५	२८
आंस व चाकें	२८	९	"
मध	३०४	१४-१५	३०
तांबें (कलश)	३९४	२	३४
हातोडा	४०४	८	३४
हत्यारें	४५६	१६	३६
भाले, कुन्हाडी	३१ } ५०६ }	५ } २ }	६३ } ३९ }
चावूक	४६८	२	३७
लगाम	४७०	३	३७
कोयता	४९८	१२	३८
सुतार	८४	४	५८
आयुधें	८८०	४	६१
घरें आणि वाडे	८९६	१३	६१
शहरें व किल्ले	५२८	७	४७
फासे (शंखाचे)	४३४	३	४१
ध्वज (निशाण)	५४५	९	४१

मागे जी यादी दिली आहे तीवरून वेदकालीं आर्यलोकांना सोनें, रुपें, लोखंड वगैरे धातूंचा उपयोग समजला होता; ते शेतकी करूं लागले होते; गाई, घोडे वगैरे जनावरें माणसाळून त्यांनीं त्यांस आपल्या कामास लाविलें होतें; धनुष्य-बाण, खड्ग, रथ वगैरे जिनसा त्यांस करतां येत होत्या; गरीब व श्रीमंत आपल्या मगदुराप्रमाणें लहानमोठीं घरें बांधून रहात होते; यज्ञयागादि क्रिया होऊं लागल्या होत्या; शहरें व किल्ले बांधण्यास आरंभ झाला होता—इत्यादि गोष्टी चांगल्या रीतीनें सिद्ध होतात. तेव्हां सांप्रतकालीं आपल्या देशांत ज्या जुन्या कला दृष्टीस पडत आहेत त्यांचा उगम आर्यशाखेंतील लोकांत वेदाच्या पूर्वी झाला असावा, असें अनुमान होतें. म्हणून भारतीय कलांच्या पुराणत्वास कमीत कमी पांच हजार वर्षे झालीं असावीं, असें म्हणण्यास हरकत दिसत नाहीं.

आतां याचसंबंधानें बाहेरून जो विपुल पुरावा मिळतो, त्याचा स्वल्प उल्लेख करूं. शके १३० त जन्मलेला अँग्युलिअस ग्रंथकार 'पलारिडा' नांवाच्या ग्रंथांत असें म्हणतो कीं, 'हिंदुस्थानांतून युरोपांत हस्तिदंताच्या राशी, मिऱ्याच्या गोण्या, दालचिनीचे गट्टे, आणि सोन्यारुप्याचे डाग येत असत' ! पहिल्या शतकांतील 'पेरिप्लस' नांवाच्या ग्रंथांत असें म्हटलें आहे, कीं केप गार्डाफ्यूच्या आसपासचे लोक हिंदुस्थानांतून तांदूळ, तूप, तीळ, साखर, सुटा व विणलेला कापूस, आणि रेशमी कापड आणीत असत. अरबस्थान व तुर्कस्थान यांतील लोक हिंदुस्थानचें केशर, हळद, निळें कापड, शेवरीचा कापूस, मलमल, रेशमी कापड आणि अरबी तऱ्हेचे पेहराव घेऊन जात. इराणांत हिंदुस्थानांतून साग, शिश्वी, शिंगे वगैरेचें कोरीव सामान जात असे. बावरी संस्थानांतील लोक कराचीशीं व्यापार करीत, आणि तेथून पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थानांतील उत्तम प्रकारचें सुती कापड, नाना प्रकारचे अंबर, स्फटिकादि मौल्यवान् पाषाण, काचेचीं भांडी, व सोन्या-रुप्याचीं ताटे व तवकें नेत. भडोच आणि मच्छलीपट्टण या ठिकाणीं फार मोठा व्यापार चालत असे. कोणी असें म्हणतात कीं मुसलमानांनीं मच्छलीपट्टण येथें चिटाचा कारखाना प्रथम सुरू केला. पण हें म्हणणें बरोबर दिसत नाहीं; कारण, 'पेरिप्लस' मध्येच असें म्हटलें आहे कीं, ख्रिस्तीशकाच्या पहिल्या शतकांतच मच्छलीपट्टण सुताच्या कारखान्यांत पहिल्या प्रतीचें होऊन बसलें होतें. आणि त्यापूर्वीं बरींच वर्षे इराणचें आखात आणि तांबडा समुद्र यांशीं त्याचा कापडाचा व्यापार चालत होता, असें दिसतें. तेव्हां जे हिंदू लोक बाहेरच्या पुराव्यावरून सुद्धां ख्रिस्ती शकाच्या आरंभाच्या सुमारास इतके कलानिपुण होऊन बसले असें सिद्ध होतें, त्या हिंदू लोकांस, मध्य आशियांतून रानटी मुसलमान लोकांच्या ज्या झुंडी हिंदुस्थानांत आल्या त्यांनीं कोणत्या प्रकारचे कलाज्ञान दिलें असेल, हें समजणें अशक्य आहे.

खरोखरींच पाहिलें तर युरोपखंडाशीं हिंदुस्थानचा व्यापार सुरूं झाल्यास किती वर्षे झालीं, याचा बरोबर निर्णय करणें फार कठिण आहे. एका जर्मन शोधकास ट्रॉय येथें एक शिखीचें कोरीव लाकूड सांपडलें. विचार करतां तें हिंदुस्थानचें असावें असें त्याचें म्हणणें आहे. म्हणजे ख्रिस्ती शकापूर्वीं सुमारे हजार वर्षे आम्ही भूमध्य समुद्राच्या पूर्व किनाऱ्यावरील शहरांशी व्यापार करू लागलों होतो, असें सिद्ध होतें. क्याल्डिआ प्रांतातील ऊर येथील जुन्या देवालाच्या पडक्या मालमसात्यांत हिंदुस्थानच्या सागाच्या तुळया सांपडल्या आहेत, व त्यासंबंधानें इतकाच प्रश्न निघाला आहे कीं, ख्रिस्ती शकाच्यापूर्वीं दोन हजार वर्षे हें देऊळ प्रथम बांधलें गेलें त्या वेळेस त्या (तुळया) हिंदुस्थानांतून नेल्या असाव्या, किंवा ख्रिस्तीशकापूर्वीं सहाव्या शतकांत प्रसिद्ध नेबुचाडनेझर नांवाच्या राजानें त्याचा जो जीर्णोद्धार केला त्याकरितां नेल्या असाव्या. ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वीं १८ व्या शतकांत इजिप्त देशांत ज्या घराण्यांतील राजे राज्य करीत होते त्यांच्या थड्यांत हिंदुस्थानांतील नीळ, कापूर, व चिंचेच्या पेट्या सांपडतात ! नोहाचे गळवत हिंदुस्थानच्या सागाचें बांधलें असावें, असें आलेग्झांड्रिआच्या एका जुन्या शोधकाचें म्हणणें आहे. वायवलांत सांगितलेले ऊस वगैरे जुने पदार्थ हिंदुस्थानांत व ब्रम्हदेशांत उत्पन्न होणारे आहेत. कोंबडा हा ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वीं ५०० किंवा ६०० वर्षे युरोपांत गेला असावा, असें दिसतें. आमचा मोर ग्रीस देशांत ख्रिस्ती शकापूर्वीं ४४० वे वर्षीं गेल्याबद्दल बेमालूम पुरावा आहे. सालोमन नांवाच्या राजानें या भव्य व रमणीय पक्ष्यास ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वीं १००० व्या वर्षीं यरूशलेम येथें दक्षिण हिंदुस्थानांतून आणविलें असावें, असें वाटतें; कारण 'टोक्की' हें त्याचें तामील भाषेंतील मूळचें नांव बराच अपभ्रंश होऊन युरोपांतील निरनिराळ्या देशांत पसरलें आहे, असें मानण्यास पुष्कळ आधार आहे.

पूर्वपश्चिम समुद्रांचें वेष्टण; सह्य, विंध्य, व हिमालय अशा पर्वतांच्या रांगा; कृष्णा, नर्मदा, सिंधू, भागीरथी, व ब्रम्हपुत्रा अशा नद्यांचे प्रवाह; वसंत-ग्रीष्मादि ऋतूंची अस्खलित परंपरा; सर्व प्रकारच्या धातूंचें, पाषाणांचें व वनस्पतींचें अस्तित्व; प्रचंड अरण्यां; विस्तृत व सपाट मैदानें; शीत, उष्ण, व समशीतोष्ण हवांचे प्रदेश—इत्यादि कारणांनीं कलांच्या उत्पत्तीस व अभिवृद्धीस अत्यंत अनुकूल अशा या भरतखंडांत त्यांचा आरंभ केव्हां झाला आणि हिंदुस्थानचा इतर देशांशी व्यापार किती वर्षे सुरू आहे, याचा निर्णय करणें बऱ्याच अंशीं अशक्य आहे. जितकें मागें जावें तितकें कमीच गेलों असें वाटतें. तात्पर्य, भारतीय कलांच्या उत्पत्तीचा कालनिर्णय कल्पनाबाह्य व शोधातीत आहे असें मानून, ज्या साधनांनीं ही आपली वडिलोपार्जित कमाई आपणांस व

इतरांस अत्यंत हितकारक होईल अशांची योजना करावयास लागणें, हेंच आपलें आजमितीस मुख्य कर्तव्य आहे, हें ध्यानांत धरणें फार अवश्य आहे. तसें आपण केलें नाहीं, तर काळाच्या झपाट्यांतून इतकीं सहस्र वर्षे तगून राहिलेल्या आमच्या कलांचा मागमूस नाहींसा होऊन, आपण अन्नास मोताद होऊं, व अखेरीस त्यांच्याप्रमाणेंच आमचीही दशा होईल, हें रात्रंदिवस डोळ्यांपुढें ठेऊन जें करणें असेल तें समजस व सुशिक्षित लोकांनीं करावें.

हा कलंक कसा जाणार ?

बालविवाहापासून होणाऱ्या अनर्थात घोडनवऱ्यानें अल्पवयस्क स्वस्त्रीवर केलेल्या जुलमापासून होणाऱ्या दुष्परिणामांचाही समावेश होतो. अशा प्रकारच्या अमानुष कामवासनेपासून स्त्रीला मृत्यु येणें याहून भयंकर असें काय असेल कोण जाणें ! 'मी तुला सहधर्मचारिणी करीन व संसारयात्रा तुझ्या विचारानें चालवीन' अशी देवब्राह्मणासमक्ष शपथ घेऊन, आपल्या अनावर कामाच्या होम-कुंडांत आपल्या सहधर्मचारिणीची आहुती टाकणारे नराधम जरी थोडे असले, तरी आमरण तिला छळील असा एखादा व्याधी तिच्या पाठीस लावून देणारे, किंवा प्राण जाईपर्यंत ज्याच्यापासून तिला अहोरात्र पीडा होईल असें एखादें व्यंग तींत उत्पन्न करणारे, भ्रताररूपी राक्षस अनेक असतील यांत संशय नाही. बंगाल्यांतील हरी मोहन हा या नरपशूंचा एक मासला आहे. वास्तविक पहातां अशा व्यक्तीला पशू म्हणणें हें बरोबर नाही; कारण त्या अप्रबुद्ध प्राण्यांतही अशा अधोर कूरतेचा अनाचार घडत नाही. हा लज्जास्पद प्रकार आम्हां मनुष्यां-करतांच राखून ठेविला आहे. हरी मोहन आपल्या सासुरवाडीस रहात होता; त्याची निजण्याची खोली त्याच्या बायकोच्या खोलीपासून दूर होती. एके दिवशीं मध्यरात्रीच्या सुमारास आपली पुमोनी मोठमोठ्याने ओरडत आहे, असें वाटून तिची आई घाबऱ्या घाबऱ्या तिच्या खोलींत धांवत गेली, तों निश्चेष्ट पडलेली पुमोनी आणि भिऊन गेलेले जांबई तिच्या दृष्टीस पडले ! पुमोनीचें आंथरूण रक्ताने भरून गेलें होतें ! 'जांबईवोवा, हा काय प्रकार आहे', असें सासूवाईंनीं विचारल्यावरून त्यांनीं असें उत्तर दिलें कीं, 'हें असें कसे झालें, हें मला कांहीं ठाऊक नाही; पण हिचें ओरडणें ऐकून मी आपल्या खोलींतून या खोलींत आलों. आणि पहातां तों हा प्रकार ? हें कसे झालें असेल तें मला ठाऊक नाही, पण दहाव्या वर्षांतर नवऱ्यानें बायकोकडे जाणें हें बेकायदेशीर होत नाही, हें मात्र मला ठाऊक आहे !' अशी या निव्व प्रकरणाची हकीकत वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाली आहे. आजपर्यंत आम्हीं त्याविषयीं उल्लेख केला नाही, कारण त्यांतील खरा निराळाच प्रकार असेल, असें आम्हांस वाटत होतें. अजूनही खोटा ठरल्यास हरी मोहनाची क्षमा मागण्यास आम्हीं तयार आहों, पण तसें होण्याचें चिन्ह दिसत नाही. हरी मोहनास देहांत प्रायश्चित्त न मिळालें तरी बरींच वर्षे काळचा

पाण्यास जावें लागणार आहे. ईश्वरकृपेनें हरी मोहनाच्या हातून हें अघोर पातक घडलें नसेल तर त्याच्या व आमच्या तोंडास लागणारा हा काळोख चुकणार आहे. हरी मोहनाच्या वयास तिशी उलटून गली आहे, व त्याच्या परलोकवासी बायकोला फक्त अकरावें वर्ष लागलें होतें, या गोष्टी वाचकांनीं ध्यानांत ठेवण्यासारख्या आहेत !

ही हृदयभेदक गोष्ट खरी असो किंवा नसो; अशा तोडीच्या गोष्टी या भरतखंडांत कोठें कोठें या वालविवाहामुळें घडत असतील, याविषयी कोणासही शंका घेतां येणार नाही. तेव्हां असल्या गोष्टी कधींही कानीं न येतील अशाबद्दल काय उपाय करावे, हा मुख्य प्रश्न आहे. यासंबंधानें कित्येकांचें असें म्हणणें आहे कीं, बायकोच्या बारा वर्षांच्या आंत तिच्या नवऱ्यानें जरी तिच्याशी संभोग केला तरी तो असंमत संभोग मानून त्याला शिक्षा करण्याचा अधिकार असावा. सध्याच्या पिनल कोडात दहा वर्षांपुढें विवाहित स्त्रीशीं नवऱ्यानें केलेल्या संभोगास जवरीचा संभोग मानिलेला नाही. त्यामुळें कोर्टांपुढें असला खटला आला असतां, अशा प्रकारची आगळीक करणाऱ्या नवऱ्यास जवरीच्या संभोगास ठेवलेली शिक्षा देतां येत नाही. फार झालें तर दुखापत करणारास सांगितलेली शिक्षा त्यास देतां येते. पण बायकोस दहावें वर्ष लागण्यापूर्वीं जो तिच्याशीं संभोग करून तीस दुखापत करील त्यानें तिच्याशीं जवरीचा संभोग केला, असें होऊन त्याला त्या अपराधास ठेवलेली शिक्षा ठोठावतां येते. तेव्हां दहाच्या ठिकाणीं बारांची यत्ता घातली असतां कांहीं वरें होणार आहे, असें ही सूचना करणारांचें म्हणणें आहे. हा फेरफार करण्यास आमचा कोणत्याही प्रकारचा अडथळा नाही. पण त्यापासून म्हणण्यासारखा फायदा होईल असें आम्हांस वाटत नाही. मुलगा आणि मुलगी यांचें लग्न होण्यापूर्वीं किती वय असावें, अशाविषयी आमच्या कायद्यांत मुळींच निर्वध नसल्यामुळें, जरी पांच वर्षांच्या विवाहित मुलीकडे आठ वर्षांचा किंवा अडतीस वर्षांचा तिचा नवरा गेला आणि तें त्याचें करणें उघडकीस आलें नाही, तर त्यानें तें कर्म केलेंच नाही, असें घेऊन चालावें लागतें. किती वर्षांचा कोण मनुष्य आपल्या बायकोकडे केव्हां जातो, हें पहाण्यास कोणत्याही प्रकारचे पोलीस ठेवतां येणार नाहीत, व ते ठेवले तरी त्यांना असले गुन्हे पकडतां येणार नाहीत. खुद्द मुलगी, तिचे आप्त, आणि तिच्या नवऱ्याचे आप्त व मित्र असला गुन्हा आपणांकडून होईल तितकें करून बाहेर न पडूं देण्याविषयी पराकाष्ठेची काळजी घेत असतात. कारण तो उघडकीस आल्यानें सर्वांच्याच तोंडाला काळोख लागण्याचा संभव असतो. पण जेव्हां तो फारच अनावर होतो, व त्यापासून कांहीं भयंकर परिणाम उत्पन्न होतो, तेव्हां तो त्यांच्या इच्छेविरुद्ध बाहेर पडतो, आणि सर्वांस खालीं पहाण्यास लावतो. ज्यानें अशा प्रकारचा केलेला संभोग कोणत्याही कारणामुळें बाहेर पडला, त्या दुखा-

पतीबद्दल शिक्षा होणें किंवा जवरीच्या संभोगाबद्दल शिक्षा होणें यांत विशेष अंतर आहे, किंवा कमी अधिक वेअन्न आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. समजा कीं, एका मुलीचें बारावें वर्ष फाल्गुन वद्य अमावास्यास संपते, व दुसरीस त्याच दिवशीं तेरावें वर्ष लागतें. कायद्याप्रमाणें एकीस 'बारा वर्षांची' आणि दुसरीस 'तेरा वर्षांची' असें म्हटलें पाहिजे. समजा कीं दोघींच्याही घोडनवऱ्यांनीं दोघींवर वलात्कार केल्यामुळें एकाच प्रकारचा परिणाम घडून येऊन, दोनही खटले कोर्टापुढें आले. अशा स्थितींत वर सुचविलेला फेरफार पीनल कोडांत केला असल्यास पहिलीच्या नवऱ्यास कायद्याप्रमाणें दुखापतीबद्दल व दुसरीच्यास जवरीच्या संभोगाबद्दल येवढाच भेद काय तो होणार आहे. पण या भेदामुळें या दोघा कल्पित राक्षसांच्या निर्दयपणांत, कामांधर्तेत, किंवा वेअन्न काय अंतर दाखवितां येईल, हें आम्हांस कळत नाहीं. पाहिजे त्या वयाच्या मुलींचीं लग्नं करण्याची मोकळीक असण्यापासून घडणारे अनर्थ संभोगाच्या कायद्यांत लहान लहान फेरफार केल्यानें टळण्याचा संभव नाहीं. ज्या उल्लूंस हा गुन्हा करावयाचा असतो ते जवरीचा संभोग आणि दुखापत यांतील भेद पाहून तदनुसार वर्तन करणारे नसतात ! जे अत्यंत निंद्य किंवा क्रूर कर्म करण्यास प्रवृत्त होतात ते त्यांना ठेवलेल्या शिक्षांतील अंतर पाहण्यास कधींही थांबत नाहीत ! असें कर्म करतांना ते बेफाम होऊन गेलेले असतात, व त्यांचा मद उतरेतोपर्यंत ते कामातुर पशूप्रमाणें वागत सुटतात. अशांच्या ताव्यांत स्त्रीच्या रूपानें लहान मुली देण्याचा प्रघात जोंपर्यंत चालू राहील तोपर्यंत सुधारलेल्या लोकांनीं आमच्या तोंडावर थुकण्यासारखे किंवा त्यांत शेंण घालण्यासारखे असले निंद्य प्रकार घडल्याशिवाय रहाणार नाहीत ! आणि विवाहकालाची मर्यादा तर कायद्यानें वाढवून घेण्यास आम्ही तयार नाहीं. तींत परक्या सरकारानें हात घालतां कामां नये. शिक्षणानें लोकांचीं मनं विकसित होऊन, ती जसजशी वाढत जाईल तसतशीच वाढूं दिली पाहिजे. दहा किंवा बारा वर्षांच्या आत मुलींचीं लग्नं करूं नये, असा कायदा करून घेतला, तरी असले अनर्थ कसे टाळतां येणार आहेत ? बरातीहून घरीं आल्याबरोबरच आपल्या बारा वर्षांच्या बायकोशीं एखादा घोडा असें कर्म करण्यास कशावरून प्रवृत्त होणार नाहीं ? पण इतकें तरी कशाला ? स्त्रिया ऋतुस्नात झाल्यावर जरी त्यांचे विवाह होऊं लागले तरी ज्याला असलें कर्म करावयाचें असेल त्याच्या तावडींत कोणी तरी मुलगी सांपडेलच. तेव्हां यासंबंधानें कायद्याचा कांहीं एक उपयोग नाहीं, असें या वेकायदेवाल्यांचें म्हणणें आहे. धन्य त्यांच्या अकलेची, कोटिक्रमाची, स्वातंत्र्याभिमानाची आणि कर्तृत्वाची !!!

समजत नाहीं तें हें

तिशी उलटलेला हरी मोहन अत्युत्कट विषयवासनेमुळें वेकाम होऊन पुमनी-
वर चालून गेला, व ज्याप्रमाणें भुकेनें अत्यंत क्षुब्ध झालेला एखादा कूर व्याघ्र
कोठें तरी निःशंकपणें फिरत असलेल्या किंवा पडून राहिलेल्या शेळीवर उडी
घालून आपल्या तीक्ष्ण दंष्ट्रांनीं तिच्या शरीराचें विदारण करतो आणि आपली
क्षुधा भागवितो, त्याप्रमाणें हरी मोहनानें आपल्या कौमारावस्थे धर्मपत्नीशीं
राक्षसी आचार करण्यास सुरवात केली, व त्याच्या दुःसह यातना न सहतां
आल्यामुळें तिनें फोडलेला हंबरडा ऐकून तिला सोडविण्यास निघालेली तिची
आई तिच्यापाशीं येऊन पोहोचण्यापूर्वीच त्यानें आपल्या भडकलेल्या कामकुंडांत
तिची आहुती टाकली, आणि तिच्या जीवितावरोवरच आपल्या लौकिकाची
रांगोळी केली—वगैरे प्रकार ऐकून सदैव मनुष्याच्या अंतःकरणांत त्या हतभाग्य
कुमारिकेविषयीं करुणा उत्पन्न होणें, आणि हरी मोहनासारखे जे अधम असतील
त्यांस फाडून खावें किंवा हाल हाल करून मारून टाकावें, असें वाटणें हें फार
साहजिक आहे; तसेंच अशा प्रकारचा पुण्य प्रकोप खवळून गेला असतांही,
ज्याच्या वृत्तींतील विचारशीलतेचा निखालस लय होऊं शकत नाहीं, अशांनीं
अशा प्रकारच्या भयानक गोष्टीचा विचार क्षणभर एकीकडे ठेवून, असे प्रकार
पुनः पुनः न घडूं देण्यावद्दल काय करावें याच्या विचारास लागणें हेंही अत्यंत
स्वाभाविक आहे; पण जगाची जी खरी स्थाईक सुधारणा होते, ती विपत्तीच्या
दर्शनानें उत्पन्न होणाऱ्या आकस्मिक हृत्क्षोभानें, किंवा त्या विपत्तीच्या निरसनाथ
आवेशाच्या भरांत कांहीं तरी सुचविलेल्या उपायानें होत नसते. विपत्तीचें निर्मूलन
करण्याची प्रवृत्ति होण्यास ती पाहून खेद झाला पाहिजे, व त्या खेदावरोबर ती
घालविण्याचा कांहीं तरी उपाय करावा, असें वाटलें पाहिजे. या दोन गोष्टी
प्रथम झाल्याखेरीज मनुष्याच्या हातून कोणत्याही प्रचंड विपत्तीचें निर्मूलन होणार
नाहीं हें खरें आहे. पण येवढ्या दोन गोष्टी झाल्या म्हणजे तें निर्मूलन होईलच
असेंही खात्रीनें सांगतां येत नाहीं. आपण ज्या जगांत आहों तें अनेक प्रकारच्या
दारुण विपत्तींनीं ओतप्रोत भरलें आहे, हें खरें आहे, आणि त्या विपत्तींची संख्या
थोडी कमी झाल्याखेरीज आमची येथील वस्ती सुखावह होण्याचा संभव नाहीं,
हेंही खरें आहे. पण येवढ्यावरून विपत्ति दृष्टीस पडली कीं, ती नाहीशीं करण्या-

साठीं प्रथमदर्शनीं जो उपाय सुचेल तो करीत सुटावें, असें सिद्ध होत नाहीं. कधीं कधीं अशा प्रकारच्या उपायांनीं नफा न होतां उलट नुकसान होतें. सगळ्या झाडाला कीड लागून जाऊन तें अगदी वठून गेलें असलें, व त्याचीं फळें आळ्यांनीं भरून जात असलीं तर त्याच्या वरच्या सालीवर किंवा फळांवर औषधोपचार करून काय फायदा होणार आहे ? क्षारोदकादि ज्या उपायांची योजना करावयाची असेल त्यांचा परिणाम त्यांच्या अंतर्सालीवर किंवा मुळावर झाला, तरच त्यापासून कांहीं फायदा होण्याचा संभव आहे. ज्याप्रमाणें हाडापर्यंत जाऊन भिडलेला व्रण त्याच्या तोंडावर चोपडलेल्या तेलानीं किंवा मलमाच्या पट्ट्यांनीं बरा होण्याची आशा नाही, त्याप्रमाणें समाजाच्या हाडापर्यंत जाऊन खिळलेल्या व शेंकडों वर्षे वहात असलेल्या अमंगलाचाररूप व्रणांचें निराकरण भलत्याच प्रकारच्या कायद्यांनीं होण्याचा संभव नाही. पुढीचे हृदयद्रावक वर्तमान ऐकल्यापासून परमपूज्य रघुनाथरावाप्रमाणें आमचें अंतःकरणही कळवळत आहे. असला भयंकर मृत्यु कोणत्याही आर्यकुमारिकेस इतउपर न यावा, असें हिंदूप्रमाणें सुधारकासही नाभिमूलापासून वाटत आहे; पण ज्या उपायांनीं अप्राप्तयौवन कन्यकांवर येणारें हें विघ्न टाळतां येईल असे त्या मद्रपूरस्थ सुधारकाग्रणीस किंवा पत्राग्रणीस वाटत आहे, ते उपाय फारसे फलद्रूप होणार नाहीत, अशी सुधारकास भीति पडली आहे, हें त्याचें मोठें दुर्दैव होय !

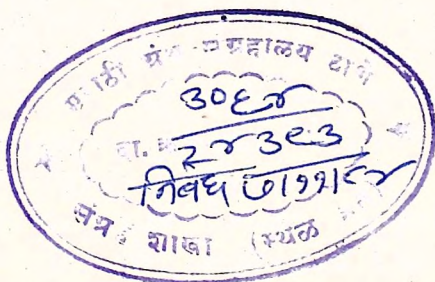
मद्रास येथील विवाहपरिषदेचें (Marriage Association) असें म्हणणें आहे की, दुर्दैवी वंगकन्येचें हें खेदजनक उदाहरण लोकांच्या डोळ्यापुढें आहे तोपर्यंत सर्व सुधारणेचू सुशिक्षितांनीं व इतर सद्य लोकांनीं सरकारकडे अर्ज करून, 'जो नवरा आपल्या वायकोशीं १४ वर्षांच्या आंत (म्हणजे वायकोस चवदावें वर्ष लागण्यापूर्वी) संभोग करील, त्यानें तिच्याशीं जवरीचा संभोग केला असा आरोप त्याच्यावर ठेवून त्याला जवरीच्या संभोगास सांगितलेली शिक्षा देण्याचा अधिकार मॅजिस्ट्रेटास येईल, अशा प्रकारचा फेरफार पीनल कोडांत करून घ्यावा.' आमच्या मतें असा अर्ज करण्यास फार लोक तयार होणार नाहीत, झाले तरी सरकार तो मान्य करून त्याप्रमाणें पीनल कोडाचें कलम फिरवणार नाही, व त्यांनीं तें फिरविलें तरी त्यापासून म्हणण्यासारखा फायदा न होतां, बराच त्रास होईल. कसा तो पहा. या देशांतील मुली बहुधा बारापासून चवदा वर्षांपर्यंत ऋतुमती होतात. त्यापुढें अस्नात रहाणाऱ्या अशा मुली फार आढळणार नाहीत. मुली ऋतुमती झाल्या कीं त्यांचें गर्भाधान केलेंच पाहिजे, असा प्ररूढ आचार आहे, व शेंकडा नव्याणव बाबींत त्याचें परिपालन होत आहे. तिजवराची, बिजवराची, किंवा घोडनवऱ्याची तर गोष्ट राहूं द्या. कारण 'माझी प्रिया पातळ नेसून मला भेटेल केव्हां' असें त्यास झालेलें असतें, व

ऋतुशांतीचा मुहूर्त, फार तर नाहीच, पण एका आठवड्याच्या लांबणीवर टाकण्याची भीड खुद्द ब्रह्मदेवानें घातली तरी देखील ती मान्य करण्यास तो तयार नसतो ! तेव्हां नहाण आल्यावर, पण चवदा वर्षांच्या आंत, अशांनीं स्वस्त्रियांशीं केलेला जो संभोग त्यास तुम्ही आपल्या कायद्यांत 'संमत संभोग' म्हणा, किंवा 'असंमत संभोग' म्हणा, ते म्हणून त्याचा अनुभव घेतल्याशिवाय रहावयाचे नाहीत ! प्रबुद्ध कामवासना, सुखोपभोगाची उत्कंठा, धर्मबंधन, रुढाचार, व लोकमत इत्यादि कारणांनीं असे लोक एकांतप्रियादर्शनाविषयीं मोठे आतुर झालेले असतात ! पण ज्या मुलाची अजून शाळा सुटली नाही, ज्याला 'अरे' वाचून कोणी बोलत नाही, ज्याच्या पाठीमागचा मास्तराचा धाक सुटलेला नाही, ज्याच्या तोंडावर यौवनारंभाचें कोणतेंही चिन्ह दिसू लागलें नाही, ज्याच्या निद्रेचा विषयचित्तेनें भंग होऊं लागला नाही, व ज्याला त्या सुखाची खरी गोडी समजण्याचा संभव नाही, अशा लुस्कान पोर्यास देखील, गर्भाधानाचा सुखसोहळा पाहण्याविषयीं कासावीस झालेल्या आया, सास्वा, नणंदा, भावजया, जावा, व इतर स्त्रिया जवरीनें मदनपाशांत वद्ध करून टाकतात, हें आपण नित्य पहात असून, चवदा वर्षांच्या आंतील संभोगास जवरीचा संभोग म्हणावें, आणि त्या गुन्ह्यास सांगितलेली शिक्षा न्हाणवलीच्या नवऱ्यास देण्याचा अधिकार मॅजिस्ट्रेटाला असावा, अशा अर्थाचें कलम पीनल कोडांत घालून द्या, अशी सरकारास पदर पसरून प्रार्थना करणारे किती हिंदू निघतील कोण जाणे ! जे असें करण्यास तयार होणारे असतील त्यांनीं सरकाराकडे तरी जाण्याची काय गरज आहे ? त्यांनीं चवदा वर्षांपर्यंत आपल्या मुलींचीं लग्नें च करू नयेत किंवा तसें होणें शक्य नसल्यास तें वर्ष उलटेंतोंपर्यंत निदान त्यांना त्यांच्या सासरीं तरी पाठवूं नये. पण तेंही न घडल्यास त्या अवधीच्या आंत त्या आपल्या नवऱ्याच्या तावडींत न सांपडतील, अशाविषयीं तरी पक्का बंदोबस्त करावा म्हणजे झालें ! पाहिजे त्या वयांत मुलींचीं लग्नें करण्याची चाल ज्या देशांत रुढ आहे, व जेथें ऋतुमती झालेल्या स्त्रीचें गर्भाधान करण्याचा धर्माचार व लोकाचार प्रचलित आहे, अशा देशांत चवदा वर्षांच्या आंत नवऱ्यानें ऋतुस्नात स्वस्त्रीशीं केलेल्या संभोगास जवरीचा संभोग म्हणावें, अशी सूचना कोणीं केली असतां, ती ऐकून वरच्या सारखा विनोद करण्याची प्रवृत्ति होणें स्वाभाविक नाही काय ? पीनल कोडांत असें कलम घातल्यास तें केवळच 'मृताक्षर' होऊन वसणार नाही असें जे कित्येक लोक मनांतल्या मनांत म्हणत आहेत, ते आमचे ध्यानांत केव्हांच येऊन चुकलें आहे ! ज्या मुली तेराव्या वर्षीं ऋतुमती होऊन चवदाव्या वर्षीं गर्भवती किंवा अपत्यवती होतील त्यांच्या नवऱ्यांवर जवरीच्या संभोगाचे खटले करण्यास त्यांचीं अपत्यें वेमालूम पुरावा होतील, यांत शंका नाही ! मात्र अशा प्रकारचे खटले करण्याचें श्रेय पोलिसांनें

आपल्या शिरावर घेण्यास तयार झालें पाहिजे; कारण, नुकत्याच अपत्यवती झालेल्या किंवा होण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलेल्या मुलींच्या किंवा सुनांच्या नवऱ्यांवर जवरीच्या संभोगाच्या फिर्यादी लावणारे मुलींच्या सासरचे किंवा माहेरचे आप्त उत्सुक असतील, असें आम्हांस वाटत नाहीं. तेव्हां तो बोजा सर्व प्रकारें लोकांच्या नीतीचें व कायद्यांचें संरक्षण करण्यास नेमिलेल्या पोलिसाच्या डोक्यावर येऊन पडणार आहे, व तो उचलतांना भल्या गृहस्थांची अब्रू घेण्याची किंवा बेकायदेशीरपणें दोन पैसे मिळविण्याची त्यांस चांगली सवड होणार आहे ! ही सत्यवती आणि अपत्यवती मुलींची आणि त्यांच्या नवऱ्यांची गोष्ट झाली. यांच्या संबंधाने न छपविण्यासारखा पुरावा पोलिसाच्या हातीं येण्याचा संभव असल्यामुळे, असलीं दंपत्ये कोर्टापुढें खेचून आणून त्यांपैकीं गुन्हेगारांस शिक्षा ठोंठावतां येणार आहे, हें कबूल आहे. पण चवदाव्या वर्षापर्यंत, नहाण आले नसून किंवा तें आल्यावर, जे कच्चे किंवा पक्के युवे आपापल्या स्त्रियांशीं विनवोभाट समागम करीत असतील त्यांचा समाचार हें पोलिस कसा घेणार ? नवरा केवढाही असला तरी नहाण आल्यावर पूमनीसारखा त्याच्या स्त्रीचा परिणाम होण्याचा संभव नाहीं; व तो तितक्या विकोपास गेला नाहीं तर तो बाहेर येण्याचाही संभव नाहीं; व तो बाहेर आला नाहीं म्हणजे पोलिसाच्या हातून कांहीं एक होणार नाहीं ! पूमनीच्या प्रकारासारखा प्रकार उघडकीस आला म्हणजे संताप येणें व कांहीं निर्वध करावा, असें वाटणें वाजवी आहे पण तो करण्यापूर्वी त्याचा उपयोग कितपत होणार आहे, हें शांतपणें पाहिलें पाहिजे. आपलें “ फूल नाहीं तर फुलाची पाकळी ” या न्यायानें विवाहकाल तर वाढवितां येतच नाहीं, तेव्हा जवरीच्या संभोगाची घालवेल तितकी दशहत घालून जेवढा फायदा होईल तितक्यांतच समाधान मानून घ्यावयाचें असेल तर मग आमचें कांही एक म्हणणें नाहीं. “ माझ्या बायकोच्या वयास चवदावें वर्ष लागलें नसून, मी तिच्याकडे जाण्यास निघालों आहे, पण जर करतां माझी वासना मला आयत्या वेळीं अनावर होऊन माझ्या हातून दुखापतीचा प्रकार घडला व तो बाहेर आला, तर मला दुखापत केल्याबद्दल शिक्षा न होतां जवरीचा संभोग केल्याबद्दल शिक्षा होऊन माझी सर्व जगभर बेअब्रू होणार आहे; तेव्हां तें चवदावें वर्ष लागेतांपर्यंत त्या वाटेलाच जाऊं नये, हा उत्तम मार्ग, ” असा विचार करून जे अशा कर्मापासून पराङ्मुख होतील, ते या तुमच्या पीनल कोडांतील कलमाच्या भीतीनें तर झाले, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण तुमच्या त्या कलमाचा असा परिणाम कोटींतून एकावर तरी होईल किंवा नाहीं, याचा संशय आहे ! अशा कलमानें कोटि मुलींतून फार झालें तर एका मुलीच्याच अब्रूचा व जीविताचा बचाव होणार आहे, यासाठीं तें कलम पीनल कोडांत घालूं नये असें आमचें म्हणणें नाहीं. खुशाल घालावें. पण त्यापासून

किती उपयोग होणार आहे, हें नीट ध्यानांत आणून घालावें, म्हणजे तें घातलें गेल्यास आपण मोठी फुशारकी मिरविण्याजोगी किंवा कृतकृत्यता मानण्याजोगी सुधारणा केली, असा वृत्तींत गर्व उत्पन्न होणार नाही, व पुढें अजून विपत्तीचा पर्वत आहे, असें ध्यानांत वागेल. वारंवार होत काय असतें की, जी सुधारणा आपण हातीं घेतलेली असते, किंवा जिचें आपणांस मोठें महत्त्व वाटत असतें, ती घडून आली असतां बहुतेक विपत्ति नाहींशी होईल असा आपणास भ्रम होत असतो, व तसेंच यासंबंधानेही होण्याचा फार संभव आहे. तसें न व्हावें, म्हणून पुनरुक्तीच्या दोषास न भितां, आम्हीं आणखी एक वेळ असा प्रश्न विचारतो कीं, वर निर्दिष्ट केलेला फेरफार पीनल कोडांत करून टाकला असें मानिलें, तरी आजमितीस जे लहान किंवा थोर नवरे आपापल्या चवदा वर्षांच्या आंतल्या नहाण आलेल्या किंवा न आलेल्या बायकांकडे बिनबोभाट जात आहेत, जे पूर्वी गेले व आपल्या मूर्खपणाचा परिणाम करून चुकले व जे येथून पुढें गुपचिपपणाने जातील, त्यांचा वंदोवस्त कसा करावयाचा ? ज्यांना अतींद्रिय ज्ञान आहे, असे पोलिस पैदा झाल्याशिवाय, अशा प्रकारचें अपायकारक पण बिनबोभाट संभोग—जवरीचे संभोग—वंद करतां येणार नाहीत, किंवा कोर्टापुढें आणितां येणार नाहीत. असा प्रकारचे संभोग प्रतिदिवशीं हजारों होत आहेत, हें कोणत्याही सत्यशील हिंदूस नाहीं म्हणतां येणार नाहीं तेव्हां जर ते वंद व्हावे अशी खरोखर इच्छा असेल, तर या जवरीच्या संभोगाच्या सुधारलेल्या कलमावर फारसा भरंवसा ठेवण्यांत अर्थ नाही. ते वंद करण्यास निदान आम्हांस तरी एकच उपाय दिसतो, तो हा कीं, **विवाहकालाची मर्यादा वाढविणें. ही पाहिजे तितकी वाढविण्यास आम्ही पाहिजे तसला कायदा करून घेण्यास तयार आहों, व ही वाढल्यानें आमच्या अनेक रोगांस उतार पडणार आहे, अशी आमची खातरी आहे.** मुली बापाच्या घरीं लग्नाआधी वरींच वर्षे राहिल्या, तर ममतेनें त्यांना शिक्षण देण्यास पुष्कळ अवधी सापडेल; प्रपंचाचें लगडें त्यांच्या पाठीमागें अल्प वयांत न लागल्यामुळें त्यांची वाढ चांगली होऊन पुढें त्यांचीं मुलें सुदृढ निपजतील; प्रपंचाचा भार त्यांस सहज वाहतां येईल; पुष्कळांच्या कपाळचें वैधव्य टळेल; स्वयंवरपद्धति, गांधर्वविवाह, किंवा स्वाभिमतविवाह यांचा प्रघात हळू हळू पडूं लागेल; पुरुषांस साहसाचीं कामें करण्यास उमेद राहील; संतती अधिकाधिक कार्यक्षम निपजत जाईल; सर्वत्र उद्योग उत्साह यांची वृद्धि होईल—सारांश, ज्या कारणांनीं ऐहिक संसारयात्रा सुखावह होते त्यांपैकीं बरींच कारणें या मंदभाग्य देशांत दिसूं लागतील ! पण हें सारें व्हावें कसें ? पीनल कोडांतील जवरीच्या संभोगाच्या कलमांत फरक केल्यानें खचित नाही. केव्हां ना केव्हां तरी मुलींचीं लग्नें चवदापंधराच्या पुढें होऊं लागलीं पाहिजेत. हें होण्यास्तव आम्हीं धर्मबंधनाकडे दुर्लक्ष करण्यास, किंवा

त्यांनीं आम्हांस आपल्या पोटांत घेण्यास, तयार झालें पाहिजे ! हें घडवून आणण्यास साम आणि संग्राम असे दोन उपाय आहेत. सामानें हेतु सिद्ध होणार असेल तर वर्दळीस येण्यांत कांहीं अर्थ नाही. सामाच्या वाजूनें प्रयत्न करण्यास आरंभ करणें म्हणजे निदान दहा वर्षांच्या आंत मुलींचीं आणि सोळा वर्षांच्या आंत मुलांचीं लग्नें करण्याविषयीं कायद्याचा प्रतिबंध करून करून घेणें, व या शेवटच्या पायरीवरून पुढें निभेल त्या रीतीनें चढत जाणें, असें जें राजे सर टी. माधवराव यांचे म्हणणें आहे तें आम्हांस प्रशस्त वाटतें. एवढेंही करण्यास जे तयार नसतील ते कपटी समाजहितचिंतक किंवा मिथ्या सुधारक होत !

आमच्या स्त्रियांचा पेहराव

विशेष बदल न होतां ज्या अनेक गोष्टी आमच्या लोकांत पुरातन कालापासून चालत आल्या आहेत त्यांतच आमच्या स्त्रियांच्या पेहरावाची गणना करतां येईल, असें वाटतें. पूर्वीच्या ऋषिपत्न्या ज्या प्रकारचीं पातळें किंवा बल्कलें वापरीत असत, त्याच प्रकारचीं पातळें किंवा लुगडीं वानप्रस्थाश्रमाचें आचरण करणाऱ्या आमच्या गतभर्तृका वापरीत आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. देशपरत्वे व जातिपरत्वे येथील स्त्रियांच्या पोषाखांत थोडाबहुत फरक आहे, हें प्रत्येकास कबूल केलें पाहिजे. पण कोणत्याही विवक्षित प्रांतांतील किंवा जातींतील स्त्रियांच्या वस्त्रांचा इतिहास पाहिला तर त्यांत विशेष अंतर पडलें आहे, असें दाखविणें फार कठिण होईल.

पोषाखांत वस्त्रें आणि अलंकार या दोहोंचा समावेश होतो. प्रस्तुत निबंधांत स्त्रियांच्या फक्त वस्त्रांचा विचार करण्याचा इरादा आहे.

या निबंधाच्या मथळ्यावरील शब्द वाचूनच कित्येकांचें पित्त खवळून जाईल, हें आम्हांस पक्कें ठाऊक आहे. पण आम्हांस त्याची भीति कशाला पाहिजे ? सुलतानी किंवा मोगलाई अंमल असता, आणि पथ्यकारक पण अप्रिय भाषण करणारास दंड होत असता, तर अशा प्रकारचे लेख लिहिण्यांत किती धाडस करावें, हा विचारणीय प्रश्न झाला असता. पण सांप्रत कालच्या उदार व सुधारलेल्या राज्यांत मतस्वातंत्र्याचा अलौकिक उपभोग आम्हांस मिळत असल्यामुळें, ज्यांनीं सुधारक हें नांव धारण केलें आहे त्यांनीं लोकापवादभयानें लोकांच्या आचरणांतील दोष न दाखविणें, व सुधारणेचे नवीन मार्ग न सुचविणें, हें भित्रेपणाचें काम होय. रूढ गोष्टींच्या चांगलेवाईटपणाचा यत्किंचित् विचार न करतां, त्या रूढ आहेत येवढ्यासाठींच त्यांचें मंडन करणें, आणि नवीन सुधारणा नवीन आहेत, येवढ्यासाठींच त्यां सुचविणारावर तुटून पडणें, हें अविचारीपणाचें कृत्य कोणत्या देशांतील असमंजस व हट्टी लोकांच्या हातून घडत नाही ? फेर म्हणून कोणत्याही गोष्टींत फेर करावा, असें आमचें म्हणणें नाही. पण जर कोणत्याही फेरापासून अधिक सुख होण्याचा संभव असेल, तर त्याच्या आड येणें यासारखें वेडेपण नाही. आज कित्येक वर्षे अव्याहत चालत आलेल्या

आमच्या स्त्रियांच्या पोषाखांत म्हणण्यासारखे दोपस्थल नाहीं, व असले तरी तें काढून टाकण्यासारखे नाहीं, असें जर कोणी समाधानकारक रीतीनें सिद्ध करून देईल तर आम्ही यासंबंधानें जें लिहिणार आहों, तें आनंदानें परत घेऊं. पण तसें न झाल्यास आम्ही ज्या सुधारणा सुचविणार आहों, त्या हळू हळू अमलांत आणण्याचा विचार लोकांनीं अवश्य केला पाहिजे.

प्रथम, स्त्रियांप्रमाणें पुरुषांचा पोषाख कायम राहिलेला नाहीं, हें अगोदर लक्षांत आणिलें पाहिजे. उद्योगाच्या, पदवीच्या, व राजकर्त्यांच्या सोयीप्रमाणें पुरुषांच्या पेहरावांत फरक झाले आहेत, व होत आहेत. आंगरखा आमचा नव्हे; मुसलमानांचा आहे, हें उघड आहे. तसेंच रामायणांतील किंवा महाभारतांतील योद्धे तुमान घालीत होते किंवा नाहीं, याची शंका आहे ! श्रुतिस्मृतिकालांत किंवा पुराणकालांत निरनिराळ्या वर्गांतील स्त्री-पुरुषे कोणत्या प्रकारचीं वस्त्रे परिधान करीत होतीं व कोणत्या प्रकारच्या भूषणांनीं आपलीं शरीरे नटवीत होतीं, हें जर कोणी पुराणविद्याविद् साधार दाखवून देतील, तर त्यांनीं एक मोठी उपयुक्त कामगिरी बजावली असें खचित होणार आहे. पण जोपर्यंत तशा प्रकारचा लेखक पुढें आला नाहीं तोपर्यंत बहुतेक भरंवसा अनुमानांवरच ठेवणें भाग आहे; व हीं अनुमानें बहुशः खोटीं ठरण्याचा संभव नाहीं. कारण आमचा नाइलाज झाल्याखेरीज कोणत्याही गोष्टींत आपण होऊन फेरबदल करणारे आम्ही लोक नाहीं. हिंदुस्थानच्या सभोवतीं उल्लंघन न करण्यासारखा खंदक किंवा भिती असत्या, आणि दुसऱ्या कोणत्याही लोकांचा आणि आमचा संबंध न घडता, तर वेदकालापासून आतांपर्यंत, व आतांपासून कालांतरापर्यंत आम्ही जसेच्या तसेंच असतो, यांत काडीयेवढा संशय नाहीं. कारण विचारशक्ति असून विचारशक्ति नसलेल्या व केवळ उपजत बुद्धीच्या धोरणानें आचरण करणाऱ्या मनुष्येतर प्राण्यांप्रमाणें आमची वृत्ति आहे. आमच्या वस्त्रप्रावरणांत किंवा आचारविचारांत मधून मधून जे कांही फरक झाले आहेत, ते दुसऱ्या लोकांचें आमच्याशीं संघटन झाल्यामुळें झाले आहेत; व सध्यां जे होत आहेत तेही त्याच कारणामुळें होत आहेत. आम्ही म्हणजे अमुक एक गोष्ट चांगली नाहीं, असें आपण होऊन ठरवून ती रद्द केली आहे, आणि तिच्या जागीं दुसरी कोणती तरी करूं लागलों आहों, असें सहसा आढळणार नाहीं; असो.

स्त्रियांच्या पेहरावाचा विचार करतांना उपयुक्तता आणि दर्शनीयता हे दोन गुण डोळ्यांपुढें ठेविले पाहिजेत. तसें न केलें तर त्यावरील टीकेंत अनेक प्रमाद होणार आहेत. उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें पहातां निरनिराळ्या धंद्यांतील स्त्रियांचे पोषाख निरनिराळ्या तऱ्हांचे पाहिजे आहेत, हें उघड आहे. पण ही गोष्ट आजपर्यंत कोणाच्याही लक्षांत आली नाहीं, असें वाटतें. भंगीण, सुतारीण,

कासारीण, परटीण, शेतकरीण, स्वयंपाकीण, दळपीण, कांडपीण, गौळण, कुंभा-
 रीण, भटीण—सारांश, ईणप्रत्ययांत पाहिजे ती धंदेवालीण घ्या, 'लुगडेंचोळी'
 हा साऱ्यांचा, साऱ्या ऋतूंतला, व सार्वकालिक पोषाख ! यांत कोणी कोणी
 अल्पस्वल्प फेरफार करतात, पण त्यास फेरफार म्हणावें की काय, हें आम्हांस
 समजत नाही. कित्येक प्रांतांतील खालच्या प्रतीच्या बायका चोळचा मुळींच
 घालीत नाहीत, हा एक फेरफार आहे ! तसेंच कित्येक प्रांतांतील कुणव्यांच्या
 बायका कासोटा मुळींच घालीत नाहीत, हा दुसरा एक फेरफार आहे ! पण या
 किंवा अशा प्रकारच्या इतर फेरफारांस फेरफार म्हणणें म्हणजे मिठांत तिखट व
 तिखटांत मीठ घातल्यानें नवीन तोंडीं लावणें झाले, असें म्हणण्यासारखें होय !
 पोषाख असा असावा की, जो घातला असतां कोणतेंही काम करतांना हस्तपादादि
 अवयवांचे चलनादिव्यापार सहज होऊन, शरीरास कोणत्याही प्रकारचे कष्ट होऊं
 नयेत, किंवा त्यांत वैरूप्यता दिसूं नये. जो पोषाख क्षणोक्षणीं सावरला नाही, तर
 ज्यापासून हातीं घेतलेल्या कामांत वारंवार हरकत होणार किंवा शरीर उघडें
 पडणार, असा पोषाख काय कामाचा ? स्त्रीची मान आणि कंवर यामधील
 मागला पुढला भाग नीटपणें झांकला जाऊन, कोपरापासून त्यांचे दोनही हात
 पाहिजे तें काम करण्यास हवे तिकडे फिरवितां येण्यासारखें असावें, या गोष्टीस
 बहुधा कोणीही 'ना' म्हणणार नाही, असें आम्हांस वाटतें. हें जर खरें असेल
 तर आम्ही आपल्या वाचकांस व इतरांस त्यांच्या गळ्याची शपथ घालून असें
 विचारतो की, हात सव्वाहात खणाची चोळी आणि डाव्या खांद्यावरून उजव्या
 खांद्यावर अथवा उजव्या खांद्यावरून डाव्या खांद्यावर घेतलेल्या पदरानें हें काम
 होण्यासारखें आहे काय ? आपल्या बायकांचा पदर सांवरण्यांत किती वेळ जातो,
 व तो वरचेवर अंगावरून सरत असल्यामुळें त्यांना किती त्रास पडतो, हें ज्यांच्या
 पाहण्यांत आले असल, त्यांच्यानें वरील प्रश्नास 'हो' म्हणवणार नाही असा
 आमचा समज आहे. ही, चोळीलुगडें वापरण्याचा ज्यांना अधिकार आहे, अशा
 सभर्तूकांची गोष्ट झाली. पण आमच्या गतभर्तूकांची स्थिती याहूनही विशेष
 शोचनीय आहे. त्यांच्या पदराला चोळीचें सुद्धां पाठवळ नाही ! त्यानें दगा दिला
 की, त्या उघड्या पडल्याच ! शिवाय, गतभर्तूकांच्या पदरास त्यांचें डोकें झांकून
 ठेवण्याचें आणखी एक फाजील काम असतें ! यासंबंधानें या हतभाग्य स्त्रिया
 एकसारख्या कांचणींत असतात, असें म्हटलें तरी चालेल. आपल्या अंगाचा पाहिजे
 तो भाग उघडा पडला तरी हरकत नाही, पण आपलें डोकें उघडें पडतां कामा
 नये, कारण तें उघडें पडलें असतां आपल्या छलकांचा निर्दयपणा व आपल्या
 धर्माचा अधर्मीपणा उघडा पडेल, अशी भीती त्यांच्या मनांत सर्वकाळ वागत
 असते. यामुळें अडचणीच्या वेळीं अशा स्त्रियांच्या पाठी दिसतात, पण डोकीं
 कधीही दिसत नाहीत. यासंबंधानें परवां आम्ही एका मित्राशीं बोलत असतां,

त्याचें असें म्हणणें पडलें कीं, गतभर्तृकांच्या केशकलापावर न्हाव्यांची लोखंडी फणी चालू न देण्याचें सामर्थ्य आम्हांस येईल तेव्हां येवो, पण तें येईतोंपर्यंत त्यांना तेवढ्या चोळ्या घालूं देण्याचा प्रघात जरी पडला तरी देखील त्यांची पुष्कळ दैना वांचणार आहे.

आतां कोणी असें म्हणतील कीं, लुगड्याचा पदर उरःस्थलावर मोकळा खेळूं दिल्यानें त्यास ज्या सुरकुत्या पडतात, त्यामुळें युरोपिअन स्त्रियांच्या वक्षःस्थलांप्रमाणें आमच्या स्त्रियांचीं वक्षःस्थलें उठून दिसत नाहींत, आणि हा या दिल्या पदरापासून होणारा एक मोठा फायदा आहे; तसेंच, ज्या वेळेस स्त्रियांना आपले दोनही हात विशेष रीतीनें अव्यापृत ठेवण्याची गरज असते, त्या वेळेस त्या आपले पदर एका खांद्यावरून मागें नेऊन दुसऱ्या हाताखालून पुढें आणतात. आणि डाव्या बाजूस त्यांचें शेवट घट्ट खोंचून ठेवतात. यावर आमचें असें म्हणणें आहे कीं, कोणत्याही कारणानें स्त्रियांचीं वक्षःस्थलें उठून दिसणें हा आमच्यांत मर्यादेचा गौण प्रकार मानिला असता तर कांडतांना, न्हाऊं घालतांना, मोठमोठ्या मेजवान्यांत वाढतांना, किंवा अशाच प्रकारच्या इतर प्रसंगीं आमच्या स्त्रियांची जी नीटनेटकी व ठाकठीक आकृति दिसते, ती आम्हांस कधींच रुचली नसती ! तसेंच, मोठमोठ्या भारतीय कवींनीं आर्यमहिलांच्या उरोजविस्तारांचीं केलेलीं असंख्य वर्णनें आम्हीं मिटक्या मारीत कधींच वाचलीं नसतीं ! तेव्हां या बाबतींत युरोपिअन लोकांत व आम्हांत रुच्यंतर नाहीं, हें उघड आहे. तथापि, स्त्रियांचे हे प्रांत अस्पष्ट असणें हेंच उत्कृष्ट शिष्टसंप्रदायास उचित आहे, असें मानिलें, तरी पदराच्या सुरकुत्यांचें घसरतें 'हाफजाकिट' बनविण्यापेक्षां, चोळी न घालतां किंवा घरच्या घरीं तयार केलेलें प्रत्यक्ष हाफजाकिट घालण्यास काय हरकत आहे ? हीं हाफजाकिटें दोन प्रकारचीं असावीं, एक काम करतांना घालण्याचीं, व दुसरीं बाहेर जातांना घालण्याचीं. बाहेर जातांना घालावयाच्या जाकिटांच्या अस्तन्या बऱ्याच लांब असाव्या, आणि त्यांचा रंग बहुधा लुगड्यांच्या रंगासारखा असून, त्यांचीं शेवटें लुगड्यावर पडावीं. पण यासंबंधानें कदाचित् मतभेद होण्याचा संभव आहे ! जाकिटें घालण्याचा प्रघात पडल्यावर, पदर काढण्याची मुळींच गरज पडणार नाहीं, व त्यामानानें लुगड्यांची लांबी कमी केली तरी हरकत नाहीं. लुगड्यांच्या पदरांवरील नकशीचें काम कमरेसभोंवतीं खुलेलें अशा रीतीनें दाखवितां येणार आहे. खोटा देशाभिमान एकीकडे ठेऊन चोळीपदराच्या जागीं, किंवा चोळीच्या वरतीं ही जाकिट घालण्याची पद्धत पाडिली असतां अनेक फायदे होणार आहेत. पदर सांवरण्याचें काम वारंवार हातांनीं न करावें लागल्यामुळें, ते मोकळे राहून स्त्रियांच्या अंगीं कार्यक्षमता अधिक येईल; कमरेवरील त्यांचा कोणताही भाग उघडा पडण्याची भीति रहाणार नाही; थंडीच्या दिवसांत चौघडीचें अवजड पांघरूण घेण्यापेक्षां,

फलाणीची बंडी घातल्याने पाठीच्या व पोटाच्या हाडांतील ऊव सहज राखता येणार आहे. लुगड्याच्या पदरापेक्षां जाकिटावर हरतऱ्हेच्या नकशीचे काम करून ते सुलभ रीतीने दाखवितां येणार आहे. पण या सर्वांहून मोठा फायदा हा आहे की, बायकांच्या गळ्यांतले एकूणएक दागिने पटवेकऱ्यांच्या कसबासकट मार्गेपुढे संबंध दाखवितां येऊन, दुसऱ्यांनीं आपणांस श्रीमंत म्हणावे, आणि आपलें स्वरूप खुलून दिसावे, हा जो दागिने घालण्याचा मुख्य उद्देश तो पूर्णपणे सफल होईल ! सध्यांच्या पदरामुळे आमच्या बायकांच्या गळ्यांतील दागिन्यांचा जेवढा भाग उजवा खांदा आणि मान यांच्या दरम्यान दिसतो, तेवढ्यांतच आम्हांस आपलें समाधान करून घ्यावे लागतें ! पण यापुढें जाकिटें घालण्याचा प्रचार पडल्यास, टिका, ठुशा, सरी, पुतळ्यांच्या माळा, कंठा, तन्मणी, पेट्या, चंद्रहार वगैरे अलंकारांनीं आमच्या प्रियकरणींची वक्षःस्थलें मंडित होऊन, आतांपेक्षां शेंकडों-पट आल्हादजनक होतील, यांत काय संशय आहे ? तसेंच खुद्द जाकिटेंही तापत्याची, मखमालीची, किंवा अशाच एखाद्या उंची कपड्याची करून, त्यांच्या अस्तन्यांवर व पुढील भागावर जरीच्या किंवा रेशमाच्या वेलवुट्टीचें कारागिरीचें काम केलें तर त्यानें दागिन्यांची शोभा दुणावेल, किंवा त्यांच्या अभावीं तेंच काम अत्यंत शोभादायक होईल ! बोलून चालून नटण्याचें काम सर्व लोकांनीं स्त्रियांकडे सोपविलें आहे. तेव्हां जोपर्यंत हें त्यांना व आम्हांस संमत असेल तोपर्यंत त्यांचें लावण्य जितक्या थोड्या खर्चांत त्यांना जितकें अधिक सुखावह व आमच्या दृष्टीस जितकें अधिक रमणीय होईल, तितकें करणें हेंच आमच्या प्रबुद्धत्वास उचित आहे. यावरून असें कोणीं समजू नये कीं, मडमांचा पोषाख आम्हांस मान्य आहे, व त्याचें अनुकरण आमच्या स्त्रियांनीं करावें, असें आम्ही सुचवीत आहों. मडमांच्या पेहरावाचा बराच भाग, विशेषतः त्यांचा झगा आम्हांस विलकुल पसंत नाही. तथापि त्यासंबंधानें व आमच्या स्त्रियांच्या पोषाखाच्या इतर भागांच्या संबंधानें आजच लिहिण्याचें प्रयोजन नाही.

आमच्या स्त्रियांचा पेहराव

नंबर २

मागल्या लेखांत आमच्या स्त्रियांच्या पदराविषयी चर्चा करून तो आम्ही नापसंत ठरविला आहे, व त्याचे जागी जाकिट घालण्याचा प्रघात पडेल तर फार बरें होईल, अशी इच्छा प्रदर्शित केली आहे, हें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. आतां आमच्या स्त्रियांच्या पोषाखाच्या इतर भागांविषयी विचार करून, सवड असल्यास दागिन्यांचाही थोडा विचार करावयाचा, असा इरादा आहे.

पदर लुगड्याचा काढतात; तेव्हां पदरानंतर स्वाभाविकपणें लुगड्याचा विचार करणें जरूर आहे. हें आमचें लुगडें आम्हांस पूर्ण संमत आहे. याच्या जागी लहंगा, परकर, झगा किंवा दुसरें कोणतेंही अधोवस्त्र वापरण्याचा प्रघात पडावा, असें आम्हांस वाटत नाही. हें आमचें लुगडें दिसण्यास व शोभेस जितकें चांगलें असावें तितकें आहे. शिवाय, त्यापासून दुसरा असा एक फायदा आहे कीं, हें नेसण्यास मुळींच पंचाईत पडत नाही. एक लुगडें सोडून दुसरें लुगडें नेसणें ही गोष्ट आमच्या स्त्रियांस शरीराचा कोणताही भाग उघडा पडूं न देतां पाहिजे तेथें करतां येण्यासारखी आहे. झग्याची व इतर अधोवस्त्रांची तशी गोष्ट नाही. तसलीं वस्त्रें वापरण्यास स्त्रियांना एकांतस्थलीं जावें लागतें. झगे वापरणाऱ्या स्त्रियांस आमच्या स्त्रियांप्रमाणें नदीच्या काठी, लग्नमंडपांत किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या एखाद्या ठिकाणीं स्त्रीपुरुषांच्या समक्ष वस्त्रांतर करतां येत नाही. कोणताही पोषाख असा असावा कीं, तो वापरणाराच्या ताब्यांत असावा; वापरणाराला त्याचें गुलामपण काढण्यास न लागावें. या दृष्टीनें युरोपियन स्त्रियांच्या झग्याहून गैरसोईचें वस्त्र शोधून काढूं म्हटल्यास सांपडावयाचें नाही. आमच्या कलावंतिणींचे झगे किंवा मारवाडणींचे लहंगे याच धर्तीचे आहेत; पण ते त्यापेक्षां पुष्कळ बरे. युरोपीय स्त्रियांच्या झग्यांस फाजील कापड लागून हिंडण्याफिरण्यास त्यांना मोठा त्रास पडतो. थोडेसें झपाट्यानें चालावयाचें म्हटलें, किंवा ज्या जमिनीवरून चालावयाचें ती साफ नसली कीं, हे झगे एका हातानें किंवा दोन हातांनीं वर सांवरून धरावे लागतात ! जो जों श्रीमंती

अधिक तों तों या झग्याचा विस्तार मोठा ! साऱ्या मडमा आपापले झगे वर उचलून न धरतां जमिनीवर पडूं देतील, तर घरांत व रस्त्यांवर केरसुण्यांचें काम फारसें पडणार नाहीं. ज्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील बहुतेक खेड्यांतल्या भंग्यांचें काम कुत्रीं करतात, याप्रमाणें युरोप खंडांतल्या झाडूंचें काम या झग्यांच्या फरपटण्यानें होऊं लागेल ! शिवाय, एक झगेवाली स्त्री यथास्थितपणें बसा-वयाची म्हणजे तिला किती तरी जागा लागते ! पुरुष हा उद्धट प्राणी आहे, तेव्हां त्याला होईल तितक्या दूर अंतरावर ठेवावें, अशा बुद्धीनें तर पाश्चिमात्य स्त्रियांनीं या लहानशा कापडी कोटांत आपणांस कोडून घेण्याचा प्रघात पाडला नसेल ना ? एकंदरीत स्त्रियांनीं इतकी जागा अडवावी, हें आम्हांस बरें दिसत नाहीं. परंतु युरोपियन लोक आम्हांहून स्त्रियांस विशेष मान देणारे व भजणारे आहेत; तेव्हां कदाचित् त्यांनीं जाणूनवुजून त्यांचा या कामांत वरचष्मा होऊं दिला असेल ! किंवा वाहेरून दिसण्यांत “आम्ही तुम्हांस अधिक जागा व्यापूं देतो, म्हणून स्वतःपेक्षां आमचें तुम्हांवर विशेष प्रेम आहे,” असें त्यांस आमिष दाखवून सर्वकाळ त्या आपल्या ताव्यांत राहण्यासाठीं त्यांनीं ही त्यांचें स्वातंत्र्य हरण करण्याची तर युक्ति काढली नसेल ना ? आम्ही असें ऐकतो कीं, या झग्यांचा त्रास त्यांच्या विस्तारानेंच संपत नाहीं. त्यांच्या आंत चोळण्यासारखें किंवा चड्डीसारखें दुसरें एक वस्त्र वापरण्याची सभ्य स्त्रियांची चाल आहे. असें असेल तर मग फारच त्रास ! अशा स्त्रियांना वस्त्रांतर करतांना केवढा अट्टाहास करावा लागत असेल, याची वाचकांनींच कल्पना करावी. आणि येवढें कशासाठीं, तर कंवर बारीक दिसावी म्हणून ! आमच्याप्रमाणें युरोपियन लोकां-तही सिंहकटीचें मोठें महत्त्व आहे. पण आम्ही ती दाखविण्यासाठीं विशेष खटपट करीत नाहीं. युरोपियन लोकांत जी जात्या मृदंगकटी असेल तिला देखील सिंहकटी दाखविण्याचे अनेक उपाय काढले आहेत, असें म्हणतात ! कमरेखालीं झगे फुगविण्यासाठी व कमरेचा परिघ जेवढा लहान होईल तेवढा करण्यासाठीं, कमरेभोवती कित्येक स्त्रिया लोखंडाचा पट्टा करकचून आंवळतात, असें सांगतात ! हें खरें असेल तर लोहबंधनामुळें कोठा आणि कूस यांच्यावर दाब पडून, अन्नपचन होण्यास व गर्भाचें संवर्धन होण्यास अडथळा होत असेल, व सुडणीच्या मदतीशिवाय प्रसूत होणें फार कठिण पडत असेल. खेरीज नेहमीं नेहमीं कंवर फारच आंवळली तर कुबड निघण्याचा संभव असतो, हें एक निराळेंच अरिष्ट ! तसेंच या झगेदार बायकांस पुरुषांप्रमाणें किंवा आमच्या स्त्रियांप्रमाणें दोहोंकडे दोन पाय सोडून घोड्यावर बसतां येणें बहुतेक अशक्य असल्यामुळें, एकाच बाजूस दोनही पाय सोडून बसण्यासारखीं खोगरें तयार करणें त्या लोकांस भाग पडले ! या खोगरांस साइड सॅडल्स असें म्हणतात. या खोगरावर बसण्यास शिकणें म्हणजे एका प्रकारची विकट कसरत करण्यास

शिकण्यासारखेच आहे ! या प्रकारच्या आरोहणापासून घोडा व बसणारीण या उभयतांसाठी मोठा त्रास पडत असेल असा आमचा तर्क आहे. खरें काय असेल तें त्या मंडमांच्या व घोड्यांच्या जीवाला ठाऊक ! एकंदरीत, हा झगा आमच्या स्त्रियांच्या विलकुल कामाचा नाही, असें आम्हांस वाटतें. तसेंच, युरोपियन स्त्रियांत जाकिटें घालण्याची चाल जरी रुढ आहे, तरी विशेष थाटाच्या प्रसंगी त्या ज्या प्रकारचीं जाकिटें वापरतात तींही आम्हांस नको आहेत. ऐन थंडीच्या दिवसांत रात्रीच्या प्रसंगी उरःस्थलाचा बराच भाग व खांद्याखालचा हातांचा बराच भाग अनावृत ठेवण्यांत काय सुख किंवा मौज आहे, हें आम्हांस समजत नाही. या प्रचारामुळे थंडीच्या दिवसांत तिकडील स्त्रियांस मोठे क्लेश होतात, व कधीकधी त्यांना त्यापासून शीतविकार जडतात, असें आम्ही ऐकतो. असें असून शेंकडों शतकें हा प्रघात तिकडे रुढ असेल तर “बलवान लोकाचारा, तुला साष्टांग नमस्कार असो,” याशिवाय दुसरें काय म्हणावें ? तात्पर्य, युरोपखंडांतील लोकांनीं आपल्या स्त्रियांच्या पाठीमागें जो पोपाख लाविला आहे, त्यांत त्यांनीं त्यांच्या सुखाकडे किंवा सोईकडे न पहातां, त्या आपल्या नजरेस खूप मौजेच्या कशा दिसतील येवढ्याच गोष्टीचा विचार केला असावा असें दिसतें. नाहीं तर इतका बोजड किंवा अवजड पेहराव ते कधीही मान्य न करते. सामान्यपणें आम्ही आपल्या पाषाणाच्या देव्यांस ज्याप्रमाणें सजवितों, त्याप्रमाणें ते आपल्या स्त्रियांस सजवितात, असें वाटतें. गंगा, लक्ष्मी, अंबिका वगैरे देवतांच्या मूर्तींचे पोपाख बांधावयाचे आहेत असें आम्ही म्हणतो, व ते बांधण्यांत पदराचा झोळ, निःश्यांची गर्दी, चापचोपी वगैरे गोष्टींकडे आम्ही जितकें लक्ष देतो, तितक्या या चालत्याबोलत्या मंडमा आपल्या पेहरावाकडे देत असाव्या, आणि तसें करणें त्यांच्या पुरुषांच्या आग्रहामुळे त्यांस भाग पडत असावें, असें आमचें अनुमान आहे.

युरोपियन स्त्रियांच्या पोपाखावर वास्तविक पहातां येथें इतकी टीका करीत बसण्याची गरज नव्हती. पण अलीकडे “आपलें तें सारें चांगलें” असें प्रतिपादणाऱ्या कित्येक आग्रही व अविचारी लोकांनीं सत्यास पराडमुख होऊन, “सुधारकमंडळीस जेवढें भारतीय तेवढें आंगळ वाटतें, व जेवढें पाश्चात्य तेवढें अनुकरणीय वाटतें” असा जो पुकारा रात्रदिवस चालविला आहे तो किती मिथ्या आहे, हें अनेक उदाहरणांपैकीं एका उदाहरणानें वाचकांच्या नजरेस आणण्यासाठीं आम्हीं हें यत्किंचित् विषयांतर करण्यास प्रवृत्त झालों. बाकी युरोपियन लोकांवर या टीकेचा कांहीं एक परिणाम होण्याचा संभव नाही, हें आम्ही पक्कें जाणून आहों. कारण, ज्या लोकांस जो पोपाख मानवलेला असतो, व ज्यांच्याशीं त्यांच्या सुरेखपणाच्या कल्पना खिलून गेलेल्या असतात, ते दुसऱ्या

लोकांच्या टीकांनीं त्यांत फेरबदल करण्यास कधीही राजी होत नाहीत. शिवाय, त्यांच्या पोपाखांत ज्या गैरसोई आहेत त्या त्यांच्यापैकीच कांहींच्या नजरेस येऊं लागल्या आहेत, व त्या आपल्या लोकांच्या नजरेस आणण्यास तिकडील टीकाकार हवे तितके खबरदार आहेत ! त्यांना आमच्या मदतीची बिलकुल गरज नाही. तथापि येथें येवढें म्हटल्यावांचून रहावत नाहीं कीं युरोपियन स्त्रिया आपला झगा टाकून देऊन आमच्या स्त्रियांच्या लुगड्यासारखें एखादें वस्त्र वापरूं लागतील, तर त्यांचा पोषाख कमी खर्चाचा आणि कमी त्रासाचा होईल इतकेंच नाहीं, तर सौंदर्य व सुख या कल्पनांत साऱ्या मनुष्यतेस पसंत पडेल असा कांहीं भाग असेल तर त्याकडे त्यांची थोड्याबहुत प्रमाणानें प्रवृत्ति झाली असें होऊन, इतर खंडांतील लोकांच्या, व कदाचित् युरोपखंडांतील लोकांच्याही दृष्टीस त्या आतांहीन रमणीय वाटूं लागण्याचा संभव आहे.

येथपर्यंत आमच्या स्त्रियांच्या चोळीलुगड्याचा विचार झाला; आणि हाच मुख्य महत्त्वाचा होता. आतां थोडा वेळ त्यांच्या डोक्याकडे आणि पायांकडे पाहूं म्हणजे झालें. आमच्या साहेब लोकांच्या मडमांप्रमाणें आमच्या वायकांच्या डोक्यावर शिप्तरी टोप्या चढविण्याची कांही एक गरज नाही. तथापि उन्हांत पावसांत, किंवा वाऱ्यांत जातांना त्यांच्या डोक्यास कांहींतरी शिरस्त्राण घालण्याची चाल पडेल तर वरें होणार आहे. सध्यां पदराशिवाय दुसरें कांहींही असत नाही. फारच झालें तर पदरावर शालजोडी किंवा शेला घेण्यांत येतो. पण सर्वांचें पर्यवसान हात आडवून ठेवणें आणि सर्व शरीर एखाद्या ऊंच कापडाच्या पोत्यांत गुंडाळण्यासारखें करणें—अशावर होतें. हें कांही प्रशस्त नाही. बुरखा घेण्याचे दिवस गेले. ऊन व पाऊस यांपासून संरक्षण करण्याचा जो सामान्य उपाय तो आम्हीं स्त्रियांस करू देत नाहीं, ही मोठ्या शरमेची गोष्ट होय. आम्ही धट्ट्याकट्ट्या पुरुषांनीं काश्मिरी चोगे घालावे, बूटस्टॉकिंग्स चढवावे, कानास रुमाल गुंडाळावे किंवा पागोट्यावरून कानपट्ट्या बांधाव्या, सकलादीच्या टोप्या घ्याव्या, आणि या सर्वांच्यावर छत्र धरावें, आणि त्या बिचाऱ्या अबलांनीं भर पावसांत एखाद्या चौघडीनिशीं किंवा शालजोडीनिशीं, अथवा नुसत्या पदरावरच रस्त्यानें अनवाणी भिजत जावें, ही आम्हांस मयदिची अमानुष कल्पना वाटते. उन्हांत व पावसांत स्त्रियांनीं छत्री वापरण्यास आम्हांस बिलकुल हरकत दिसत नाही. तसेंच त्यांस घरांतील स्वच्छ जमिनीशिवाय दुसऱ्या कोठेंही चालण्याची संवय नसल्यामुळे, उन्हांनें तापलेल्या किंवा पाण्यानें आणि थंडीनें गारठलेल्या जमिनीवरून चालतांना त्यांना पराकाष्ठेचे क्लेश होऊन, कधीं कधीं उष्णाचे आणि थंडीचे विकार होतात. हे टाळण्यासाठीं सर्व स्त्रियांनीं घराबाहेर पडतांना जोडे वापरण्यास काय हरकत आहे, हें आम्हांस समजत नाही. तसेंच,

मोठ्या थंडीत प्रवास करावयाचा असल्यास त्यांनी हातमोजे व पायमोजे घालण्यास, आणि घोड्यावर बसावयाचे असल्यास किंवा लांबीची मजल मारावयाची असल्यास मऊ कातड्याचे बूट घालण्यास आम्ही त्यांस अडथळा काढू नये, हें सांगतां येणें फार कठिण आहे. पण शास्त्रात् रुढिर्बलीयसी या न्यायाचे आम्ही सारे गुलाम होऊन गेलों आहों. लोकांच्या कानाशीं कटकट करतां करतां हिच्या शृंखला झुगारून देऊन, जो मार्ग सुखावह व सुगम असेल त्यानें जाण्याचें धैर्य ज्या दिवशीं आमच्या अंगीं येऊं लागेल तो सुदिन म्हणावयाचा. कोणीं कांहीं केलें व म्हटलें तरी तो एकदां येणार आहे, याविषयीं आम्हांस शंका नाही. अविचाराच्या व दुराग्रहाच्या प्रत्यवायामुळे तो थोडासा दुरावणार आहे, येवढेंच काय तें !

अलंकारमीमांसा

मनुष्यांच्या हातून ज्या अनेक असंबद्ध किंवा परस्परविरोधी गोष्टी होत असतात त्यांतच अलंकारांचा समावेश करण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही. बोलण्यांत साधेपणाची तारीफ करीत नाही, असा कोण आहे ? तथापि मौल्यवान वस्त्रें परिधान करून, व जेथल्या तेथें नानाप्रकारचे, अलंकार चढवून ठुमकत जाणारी तरुण रमणी नेत्रपथांत आली असतां, ज्यानें अभिलाषपूर्वक तिजकडे पाहिलें नाही, किंवा पाहून ज्याचा अंतरात्मा क्षणभर आनंदित झाला नाही, असा कोण पुरुष आहे ? दागिन्यांत कांहीं अर्थ नाही; दागिने घालण्यासाठीं नाकाला, ओठाला, कानाला, भोकें पाडणें हा रानटीपणा होय; दागिन्यामुळें चोरांपासून त्रास होतो; लहान मुलांच्या अंगावर सोनें घातल्यानें त्यांच्या जिवास अपाय घडतो; दागिन्यांत पैसे अडवून ठेवल्यानें देशांतील उत्पादक भांडवलापासून व्हावा तितका फायदा होत नाही—वगैरे पोकळ वेदांताच्या गप्पांत आम्हांस बिलकुल हाशील वाटत नाही. दागिने घालावयाचे नाहीत, चांगलीं वस्त्रें वापरावयाचीं नाहीत, सुग्रास अन्न खावयाचें नाही, सुरेख घरांत रहावयाचें नाही, तर करावयाचें तरी काय ? सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत जे कष्ट करावयाचे ते ओलीकोरडी भाकर, जाडाभरडा कपडा आणि थंडीवाऱ्याचें निवारण होण्यासारखें एखादें मजबूत खोपट यासाठींच काय ? यावर कोणी असें उत्तर देतील की, कोणतीही गोष्ट फाजील करूं नये. फाजीलपणापासून नुकसान आहे. पण यावर आमचें प्रत्युत्तर असें आहे की, या उपदेशाची विशेष गरज नाही. एखादा मनुष्य अत्यंत उपयोगी वस्तूकडे दुर्लक्ष करून, अलंकारांकडे आपली सर्व प्राप्ती लावीत असला, म्हणून अलंकार घालण्याच्या पद्धतीवर चाल करून जाणें अगदीं अप्रशस्त आहे. सर्व ठिकाणचे रानटी लोक, सुधारलेल्या राष्ट्रांतील सर्व अज्ञान लोक, सुशिक्षित कुटुंबांतील स्त्रिया व मुलें—या साऱ्यांस अलंकारांची मोठी हौस असते, हें अल्प अवलोकनावरून दिसून येणार आहे. उतार वय झालेल्या कांहीं मोठमोठ्या व विचारी विद्वानांस मात्र प्रत्यक्ष आपल्या अंगावर अलंकार घालण्यांत मोठीशी हौस वाटत नाही. तेव्हां जी गोष्ट अनादिकालापासून सर्व प्रकारच्या, सर्व स्थितींतल्या व सर्व वयांच्या स्त्रीपुरुषांस कमी अधिक प्रमाणानें प्रिय होऊन बसली आहे, तीत कांहीं तात्पर्य नाही असें म्हणणें, व

तिच्यापासून जे क्वचित् अनर्थ घडतात ते न घडण्यासाठी ती अजीबात टाकून द्या, असा मंत्रोपदेश करीत सुटणें म्हणजे मनुष्यस्वभावाचें आणि मनुष्यसुधारणेंचें पूर्ण अज्ञान प्रकट करण्यासारखें होय. कोणी काय पाहिजे ते म्हणो, अलंकारांची हौस समूळ नाहीशी होण्याचा संभव नाही. एका प्रकारचे अलंकार नाहीसे केले तर दुसऱ्या प्रकारचे अस्तित्वांत येतील. उच्च धातू वापरण्याचा प्रघात कमी झाल्यास लत्ताकपड्यावर अधिक खर्च होऊं लागेल; व दोहोंच्याही फेऱ्यांतून सुटलों तरी घरांवर, घोड्यांवर, नोकरांवर किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या कोणत्या तरी ताव्यांतल्या वस्तूंवर अलंकार व वस्त्रें चढवून त्या आपल्या सभोवतीं ठेवण्यांत व त्यांकडे पहाण्यांत मनुष्यांना आनंद वाटत राहिल.

ज्याच्या योगानें वस्तूचें रूप विशेष खुल्यासारखें वाटतें त्यास आपण अलंकार असें म्हणतो. या व्याख्येप्रमाणें शोभा देणाऱ्या प्रत्येक वस्तूची अलंकारांतच गणना केली पाहिजे. पण प्रस्तुत लेखांत अलंकारांची थोडी मर्यादित व्याख्या करणें जरूर आहे. नाहीतर विषयप्रतिपादनाची मोठी पंचाईत पडेल. मूळचें स्वरूप अधिक चांगलें दिसण्यासाठीं मौल्यवान् धातूंच्या व पाषाणांच्या ज्या नानातऱ्हेच्या चिजा स्त्रीपुरुषें अंगावर घालतात त्यांसच येथें अलंकार असें समजून त्यादिपयीं थोडी चर्चा करूं.

अलंकारांपासून स्वाभाविक सौंदर्याच्या मोहकपणांत भर पडते, असा सर्वांचा अनुभव आहे. कित्येक पाश्चिमात्य व पौर्वात्य कवींनीं नग्नसौंदर्याची मोठी प्रशंसा केली आहे. पण सध्यां आमचीं जीं मनें आहेत त्यांनीं वस्त्ररहित आणि अलंकाररहित अशा अत्यंत लावण्यवती स्त्रीचें किंवा सुंदर पुरुषाचें रूप डोळ्यापुढें आणण्याचा प्रयत्न केला तर त्यांना तें रूप हिडिस वाटतें ! “नष्टनंदनवनांतील” लतामंडपांतल्या पुष्पशय्येवर विलास करतांना, मनुष्यांच्या आद्य मातेस आपल्या पतीचें नग्नसौंदर्य पाहून काय वाटलें असेल तें असो, किंवा मनुष्यांच्या आद्य पूर्वजास आपल्याच हाडांमांसापासून निर्माण केलेल्या नग्न रमणीस दृढालिंगन देतांना काय आनंद झाला असेल तो असो, आतांच्या मनास नग्न स्त्री-पुरुषांची कल्पना ओंगळ वाटते, आणि नग्नसौंदर्याच्या मनोहारित्वाविषयीं कोणी केवढ्याही थापा मारल्या, तरी अँडॅम आणि ईव्ह यांचें अनुकरण करण्यास अर्वाचीन माणसें कधींही तयार होणार नाहीत. अलंकारां-विषयीं लोकांचीं मते स्थिर नाहीत व सारखीं नाहीत, हें कबूल आहे. देशकाला-प्रमाणें त्यांत फरक असतो व होत जातो. तिसऱ्या किंवा चौथ्या शतकांतील दागिन्यांत आणि आतांच्या दागिन्यांत बराच बदल झाला असला पाहिजे; तसेंच, कोणत्याही दोन राष्ट्रांतील लोकांच्या दागिन्यांत फारच थोडें साम्य असतें, हें कोणास सांगावयाला पाहिजे, असें नाही. पण जेथें दागिन्यांची बिलकुल हौस

नाहीं, असें एक देखील राष्ट्र मिळावयाचें नाहीं. आपण दुसऱ्याला प्रिय व्हावें, अशी मनुष्याच्या मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ति आहे. पण ह्या प्रवृत्तीचें विशेष प्रदर्शन स्त्रीपुरुषांकडून एकमेकांस प्रिय होण्यासाठीं चालविलेल्या वर्तनांत दिसून येतें. सौंदर्याला सर्वत्रच मान आहे. पण पुरुषांच्या सौंदर्याला स्त्रियांत आणि स्त्रियांच्या सौंदर्याला पुरुषांत विशेष मान असल्यामुळे, त्या सौंदर्याला खुलवणारे अलंकार वापरण्याची इच्छा उभयतांतही स्वभावसिद्ध होऊन वसल्यासारखी झाली आहे. दागिन्यांमुळे स्वाभाविक सौंदर्यांत खरोखरीच भर पडेनाशी होईल, निदान पडत नाहीं असें वाटूं लागेल, तेव्हांच हा मनुष्यास लागलेला दागिन्यांचा नाद सुटण्याचा संभव आहे. मोठ्या प्रयासानें हा थोडासा कमी अधिक करतां येईल, पण जोंपर्यंत स्त्रीपुरुषें एकमेकांस प्रिय होण्याचा प्रयत्न करीत असतील, तोंपर्यंत दागिन्यांचा थोडाबहुत नाद सर्वत्र दृष्टीस पडल्यावांचून रहाणार नाहीं.

दागिन्यांवर मनुष्यांचें इतकें प्रेम बसण्याचें दुसरें एक कारण असें आहे कीं, त्यांमुळे आपण श्रीमंत आहों, असें इतरांस सहज रीतीनें दाखवितां येतें. दहापांच हजारांच्या नोटा आंगरख्यावर किंवा लुगड्यावर चिकटवल्या तर तो हेतु सिद्धीस जाणार आहे हें खरें आहे. पण तसें केल्यानें सौंदर्यांत भर न पडतां, तें उलट विद्रूप दिसण्याचा संभव आहे. तेव्हां सौंदर्याला मदत होऊन पुनः श्रीमंती दाखवितां येण्यास अलंकार घालण्यासारखें दुसरें साधन नाहीं. शिवाय, एकदां दागिन्यांचा पक्का नाद लागला म्हणजे काटकसर करण्याची सवय लागते, आणि तीमुळे दुर्व्यसनांत किंवा दुसऱ्या कोणत्याही वाईट गोष्टीकडे खर्च करण्याची इच्छा होत नाहीं, हा आणखी एक फायदा आहे. तसेंच, एखादा प्रसंग गुदरला असतां दागिने जसें उपयोगी पडतात, तसें दुसरें कांहीं एक उपयोगास येण्याचा संभव नाहीं. व्यापारांत घातलेला पैसा पाहिजे तेव्हां हातीं येऊं शकत नाहीं इतकेंच नाहीं, तर बुडण्याची भीति असून, त्याचे योगानें रूपाला मोहकता आणण्यास काहींच साहाय्य मिळत नाहीं. व्यांकेतला पैसा पाहिजे तेव्हां हातीं येण्यासारखा असतो, पण ठुशीच्या जागीं कां “व्यांकवुक” घालतां येणार आहे ? तात्पर्य, दागिने ही एक प्रकारची अत्युत्तम ठेव आहे. ह्या ठेवीपासून सौंदर्यवृद्धि होत असून खेरीज अनेक फायदे होतात. म्हणून दागिने वापरण्याची हीस मनुष्यांतून सहसा जाण्याचा संभव नाहीं, हें सिद्ध आहे.

कोणी असें म्हणतात कीं, दागिन्यांत पैसा घालण्यापेक्षां तो वस्त्रप्रावरणांत खर्चणें विशेष इष्ट आहे; कारण कापड दागिन्यापेक्षां विशेष उपयोगाचें व सुखाचें आहे. पण यास एक असें उत्तर आहे कीं, शीतकटिबंधांतले लोक अवश्यकतेमुळे आपल्या पैशांचा चूर पेहरावांत करतात, म्हणून आम्हीं उष्ण कटिबंधांतील लोकांनींही तसेंच करीत सुटावें, हें योग्य नाहीं अवश्य असेल

तेवढा पैसा कपड्यांत खर्च करण्यास आमची हरकत नाही. पण अवश्यकतेबाहेर जितका पैसा वाचेल तितका सारा कपड्यापेक्षा असंख्यपट अधिक टिकाऊ आणि उपयोगी अशा अलंकारांत खर्चणें हेंच प्रशस्त आहे. यावर कोणी असें म्हणतात की, कपड्यावर केलेल्या खर्चानें दागिन्यांवर केलेल्या खर्चापेक्षा व्यापारास अधिक उत्तेजन मिळते. पण आमच्या मते ही विचारसरणी चुकीची आहे. कापडखरेदी केल्यानें कोष्ट्यांस व शेतकऱ्यांस उत्तेजन मिळतें; दागिने करविल्यानें खाणींतून मौल्यवान् धातू काढणारांच्या आणि सोनारांच्या धंद्यास आश्रय देण्यांत येतो ! तेव्हां दागिने घाला किंवा उंची लत्ता कपडा वापरा, कोणत्या तरी व्यापारास उत्तेजन हें मिळतेंच ! पण कपड्यांत पैसा उधळून बसण्यापेक्षा तो दागिन्यांत वेचण्यांत विशेष फायदा आहे तो असा की, कपडा दागिन्यांइतका टिकाऊ नसल्यामुळे त्यांतील पैशाचा व्यय लौकर होतो व दागिन्यांतील पैसा फार दिवस टिकतो. वस्त्र जुनें झालें म्हणजे त्यापैकी कांहींच हातीं लागत नाही; जुन्या दागिन्यांपासून रुपयाचे आठ आणे तरी मिळतात ! तेव्हा वस्त्रावर फार खर्च न करितां तो दागिन्यांत करणें विशेष प्रशस्त आहे, हें सहज लक्षांत येणार आहे.

दागिन्यांमुळे चोऱ्या व खून होतात म्हणून दागिने घालूं नये, असें म्हणणें म्हणजे आगगाड्या व आगबोटी यांस अपघात होऊन प्राणहानि होते, म्हणून प्रवासाच्या कामीं त्यांचा कधीं उपयोग करूं नये, असें प्रतिपादण्यासारखेंच होय. लोकांच्या दृष्टीस पडणार नाही, चोरतां येणार नाही, व कोणत्याही अपघातानें नष्ट होणार नाही, अशा रीतीनें संपत्तीचें रक्षण करणें बहुधा अशक्य आहे. सर्व पैसा व्यापारांत किंवा जमिनींत घालून बसून, आयत्या वेळेस त्याची गरज लागली तर कोणाच्या तोंडाकडें पहावें ? व्यापारांत तोटा आला किंवा शेत पिकलें नाही म्हणजे जें नुकसान होतें तें चोरीच्या नुकसानापासून फारसें निराळें नाही, असें वाटतें. शिवाय, ज्या घरीं व ज्या माणसाच्या अंगावर कांहीं माया असेल त्यावरच उड्या पडण्याचा संभव आहे, हें जरी खरें आहे, तरी लोकांची गरीबी, अज्ञान, व स्वाभाविक दुर्गुणप्रवृत्ति या गोष्टीही चोऱ्या व खून या अरिष्टांस कांहीं कमी कारण नाहीत. लोक दरिद्री नसतील व सुशिक्षित आणि सद्गुणी असतील, आणि पोलिसाचा वंदोवस्तही चांगला असेल, तर सुदाम्याच्या घराप्रमाणेंच कुबेराचें घर व शरीर कां सुरक्षित असूं नये, हें सांगतां येणार नाही. ऐषआरामाच्या वस्तूंत दागिन्यांचा समावेश होतो. जेथें राष्ट्र आहे तेथें थोडाबहुत ऐषआराम असलाच पाहिजे. देशकालानुरोधानें या ऐषआरामाची तऱ्हा निराळी असेल; पण जेथें मुळींच ऐषआराम नाही, असें राष्ट्र सांपडावयाचें नाही. आम्ही हिंदू लोक दागिन्यांत म्हणजे एका प्रकारच्या ऐषआरामांत थोडाबहुत पैसा खर्च करतो, हें खरें आहे. पण हा खर्च प्राप्तीच्या

मानानें इतर लोकांच्या ऐपआरामाकडे होत असलेल्या खर्चाहून फार कमी असून, प्रसंग पडेल त्या वेळेस या खर्चाच्या बऱ्याच भागाचा पैसा करतां येतो, हा यांत एक विशेष फायदा आहे, असें प्रसिद्ध दादाभाई नवरोजी यांनीं आपल्या एका निबंधांत सिद्ध करून दाखविलें आहे. “काठीला सोनें बांधून काशीपासून रामेश्वरपर्यंत सुरक्षितपणें प्रवास करतां येण्यासारखा” पोलिसाचा बंदोबस्त सरकार ठेवील, तर चोऱ्यांच्या आणि खुनांच्या हरकतीमुळें दागिने वापरूं नयेत, असें म्हणतां येणार नाहीं, हें उधड आहे.

तथापि या वादग्रस्त विषयाच्या संबंधानें आम्ही थोड्याबहुत समयास येण्यास, म्हणजे आमच्या प्रतिपक्षांस रुचेल तर त्यांशीं तह करण्यास, तयार आहों. कारण, कांहीं म्हटलें तरी जनसमूहास एकाएकीं सुशिक्षित, सुवृत्त व निर्लोभी करणें जितकें अशक्य आहे, तितकेच ‘काठीला बांधलेल्या सोन्यास’ कोणीं हात लाऊं नये असा बंदोबस्त होणेंही अशक्य आहे. तेव्हां दागिन्यापासून होणारा फायदा तेवढा साधून नुकसान टाळतां येईल अशी युक्ती कोणी सुचविली, तर ती स्वीकारण्यास लोकांनीं एका पायावर उभें असलें पाहिजे. ही युक्ति फार सोपी आहे. ‘खरे दागिने न घालतां खोटे दागिने घालावे म्हणजे झालें !’ असें केलें असतां, श्रीमंतापासून गरीबापर्यंत पाहिजे त्याला दागिन्यांपासून सौंदर्यास होणाऱ्या मदतीचा फायदा घेतां येऊन, शिवाय आपापल्या मगदुराप्रमाणें लत्ताकपड्यावर अधिक खर्च करण्यास सवड सांपडेल इतकेंच नाहीं, तर देशांतील बरेंच धन दागिन्यांत अडकून पडल्यामुळें त्याचें नुकसान होत आहे असें ज्यांचें म्हणणें आहे, त्यांची ही दागिने वापरण्यास असलेली बहुतेक हरकत दूर करतां येणार आहे ! एकदां हा खोटे दागिने घालण्याचा प्रघात रूढ झाला, म्हणजे त्यांसाठीं घरें फोडण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, हें चोरलोकांस समजून येईल, आणि मारवाडचासारखे द्रव्यलोलुप लोक लहान मुलांवर खून करण्यास प्रवृत्त होणार नाहीत ! यावर कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, लहानथोरांच्या वायका सारख्याच श्रीमंत दिसू लागल्या, तर घनाढ्यांनीं आपली-श्रीमंती कशी दाखवावी ? खोटे दागिने घातल्यानें सौंदर्यास होणारें साहाय्य साधेल खरें, पण श्रीमंती दाखविण्याचा व ती दाखविल्यापासून मनास होणाऱ्या आनंदाचा लाभ खोट्या दागिन्यांपासून कसा करून घेतां येईल ? या प्रश्नास आमचें प्रत्युत्तर येवढेंच आहे कीं, अलंकारांनीं देह अलंकृत करणें हा त्यांचा आद्य उपयोग आहे. त्यांपासून होणारीं इतर कामें केवळ आनुपंगिक आहेत. तेव्हां त्यांचेकडून मुख्य काम करून घेऊन, बाकीचीं कामें साधण्यास दुसऱ्या तोडी काढाव्या, हें योग्य आहे. श्रीमंतांनीं पाहिजे तर आपल्या लत्ताकपड्यानें आपली श्रीमंती दाखवावी, अथवा लोंकर व कापूस आणि यंत्रें यांच्या समृद्धीमुळें श्रीमंती दाखविण्याचें तें द्वारही बंद झालें असेल तर त्या लोकांनीं आपल्या कपाळावर

“आमच्यापाशीं इतकी माया आहे”, अशा अर्थाचीं अक्षरें गोंदून घ्यावीं, किंवा त्यांना सुचेल तसला दुसरा एखादा उपाय काढावा, अथवा जवाबदारी पतकरून खरे दागिने वापरीत रहावे ! मात्र तसें करतांना इतकें ध्यानांत ठेवावें कीं, दिसण्यांत खऱ्या व खोट्या दागिन्यांत म्हणण्यासारखा फरक दिसत नाहीं, इतकेंच नाहीं, तर सौंदर्याची उठावणी करण्यांतही दोहोंचा सारखाच उपयोग असल्यामुळे, गरीबांच्या बायका श्रीमंतांच्या बायकांप्रमाणें कसले वसले सारे दागिने वापरूं लागल्या, म्हणजे श्रीमंतांच्या बायकांच्या अंगावर असलेल्या खऱ्या दागिन्यांपासून त्यांस म्हणण्यासारखा कोणताही फायदा होणार नाही ! असो; पुढें एखादे प्रसंगीं हाच विषय पुनः हातीं घेऊन, आपल्या दागिन्यांपैकी त्याज्य व रक्ष्य किती आहेत या मुद्द्याचा आणखी कांहींसा विचार करूं.

म्हणण्यासारखा उपयोग नाही

हव्या तेवढ्या वयाच्या बराशीं हव्या तितक्या लहान वयाच्या वधूचा विवाह करावा, व मग त्या घोडनवऱ्याने उतावीळ होऊन आपल्या ऋतु प्राप्त न झालेल्या भार्येशीं राक्षसी विलास करून, तिच्या प्राणांचा किंवा प्रकृतीचा आणि आपल्या लौकिकाचा होम करावा, आणि त्यामुळे लोकांचीं मनं उदास होऊन त्यांना अगदीं लहानपणीं लग्नें करणें बरोबर नाही, असें वाटूं लागावें; पण तीं एकाएकीं बंद करण्याची छाती होत नसल्यामुळे तीं तशींच कायम ठेऊन, त्यापासून होणारे घोर परिणाम न घडूं देण्याबद्दल प्रथम बारीकसारीक कायदेशीर प्रतिबंध करीत रहावे—असा या प्रश्नाचा सार्वत्रिक इतिहास असेल, व याहून दुसऱ्या कोणत्याही पद्धतीनें ही बालविवाहाची दुष्ट चाल नाहींशीं करणें शक्य नसेल, तर कित्येक सामाजिक सुधारकांनी संमति वयाची इयत्ता वाढविण्यासाठीं हिंदुस्थान सरकारास अर्ज करण्याचा जो विचार केला आहे, तो केवळ वावगा आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. “बारा वर्षांच्या आंत आपण आपल्या बायकोशीं समागम केला, आणि त्यापासून भयंकर परिणाम होऊन तो जगापुढें आला, तर आपणांस असंमत उपभोगास सांगितलेली शिक्षा भोगावी लागेल; करतां आपण त्या समागमसुखाविषयीं उत्कंठ होऊं नये” असा परिणाम जितक्या घोडनवऱ्यांच्या मनावर होईल तितक्या मानानें संमतिवय वाढविल्यापासून फायदा होणार आहे यांत बिलकुल संशय नाही. पण हें मान पराकाष्ठेचें क्षुल्लक आहे. येवढ्यासाठींच कायदा करण्याची मोठीशी आवश्यकता नाही. यावर कोणाचा असा आक्षेप येईल कीं, संमतिवयाचें प्रमाण दहापासून बारा केल्यानें असंमत उपभोगांचा म्हणण्यासारखा प्रतिबंध होण्याचा संभव नाही, हें जरी खरें आहे, तरी जे उतावीळ नवरे हा गुन्हा करतील, त्यांना दोन वर्षांहून अधिक शिक्षा ठोठावण्याचा न्यायाधीशास अधिकार असणें जरूर आहे. कामवासना अनावर होऊन वयाचा व प्रकृतीचा मगदूर न पहातां, अल्प वयाच्या मुग्ध कन्येवर बलात्कार करून तिच्या शरीराची, अब्रूची, आणि प्राणांची दुर्दशा करणाऱ्या मनुष्याचा अपराध फार मोठा आहे, व अशा मोठ्या अपराधास मोठी शिक्षा असणें हें योग्य आहे. यावर आमचें प्रत्युत्तर असें आहे कीं कोणत्याही अपकृत्यास जी शिक्षा ठरवायाची ती त्यापासून होणाऱ्या परि-

णामांच्या अनुरोधानेच नेहमीं ठरवितां येत नाहीं. ज्याच्या हातून तें अपकृत्य घडलें त्याचा हेतु कसा होता, हें पाहणें अनेक प्रसंगीं अवश्य असतें. असें समजा कीं, एखाद्या अचरट मनुष्यानें घरांतल्या घरांत पिस्तुलानें गोळी घालण्याचा नेम शिकण्याचा विचार करून आपल्या परमप्रिय बायकोशी लडिवाळपणानें खेळत असलेल्या घराच्या भाटीवर कांहीं छरें सोडले, आणि ते त्या प्रियकरणीस लागून तिचा अंत झाला, तर अशा भावी गोलंदाजास बायकोचा खून केल्या-वद्दल फांशी देणें बरोबर होईल काय ? अर्थात् नाहीं. त्याप्रमाणेंच जो घोडनवरा वयांत न आलेल्या आपल्या बायकोशीं राक्षसीं वर्तन करतो, तो तिचा प्राण जावा किंवा तिच्या शरीरास आमरण दुःसह व्यथा जडावी, अशा बुद्धीनें तें करीत नाहीं. ज्याप्रमाणें दारूनें झिंगलेला मनुष्य पाहिजे तें करीत सुटतो त्याप्रमाणें उत्कट कामवासनेनें वेफाम होऊन गेलेला मनुष्य तसें कर्म करण्यास प्रवृत्त होतो. बायको मरावी असा त्याचा हेतु मुळींच नसतो; कसेंही करून आपली वासना तृप्त करावी, येवढाच त्याचा विचार असतो. सबब, अशा अपराधावद्दल पराकाष्ठेच्या वाईट अविचाराच्या कृत्यास जी शिक्षा सांगितली असेल तीच देणें योग्य आहे. पंचवीस तीस वर्षांच्या दांडग्य मनुष्याच्या ताब्यांत आठवहा वर्षांची पोर बायको म्हणून द्यावयाची, आणि त्यानें अविचाराचा प्रकार केला म्हणजे त्याच्या पाठीमागे दहावारा वर्षांचा कारागृहवास किंवा काळोपाणी लावायाचें, हें फारच शहाणपणाचें कृत्य होय ! वास्तविक पहातां अशा रीतीनें मुलींचा विक्रय करणाऱ्या आईबापांस किंवा पालकास, आणि विकत घेणाऱ्या सासुसासऱ्यास किंवा नवऱ्यास चांगलासा दंड करणें न्याय्य आहे ! आठनऊ वर्षांच्या मुली पंचेचाळीस वर्षांच्या घोड्यांना अगोदर देतां कां ? आणि मग रडत वसतां कां ? बारा वर्षांच्या करूनच कां देत नाहीं ?

यासंबंधाने हिंदुस्थान सरकारास पाठविण्यासाठीं जें पत्र तयार झालें आहे त्याचा मसुदा आमच्या पाहण्यांत आला आहे. या मसुद्यांत संमतिवय वाढविणें इष्ट आहे, असें सिद्ध करण्यासाठी जितकी कुशलता दाखविणें शक्य होतें तितकी दाखविली आहे, व आजमितीस दहांच्या जागीं बारा वर्षे केली असतां लोकमतावर चांगला परिणाम होऊन, चौदाव्या वर्षपर्यंत नवऱ्याने आपल्या बायकोकडे जाऊं नये, असा प्रतिबंध करून घेण्यास त्यांच्या मनाची हळू हळू तयारी होणार आहे, वगैरे गोष्टींचा यांत मोठ्या चातुर्यानें जातां जातां उल्लेख केला आहे. परंतु प्रश्नांतील वादाचें जे मुख्य स्थल त्यांत प्रवेश न करतां, त्याच्या सभोवतालच्या अवांतर गोष्टींची मुद्देसूद व सप्रमाण चर्चा करून त्या दृष्य ठरवित्यानें हिंदुस्थान सरकारास किंवा इतरांस असला कायदा करणें जरूर आहे, असें वाटण्याचा विशेष संभव नाही. बारा वर्षांच्या आंतील मुलींचा किंवा कोणत्याही वयाच्या मुलींचा नवऱ्यानें केलेल्या जुलमाच्या संभोगानें उपहास

होऊं नये, ही गोष्ट जितकी कायदा मागणाऱ्या लोकांस इष्ट आहे तितकीच ती न मागणाऱ्यांस, किंवा त्यापासून फायदा होणार नाही, असे म्हणणाऱ्यांस इष्ट आहे. तेव्हा जेणेकरून कामांध नवऱ्यास आपल्या बायकोची अशा तऱ्हेने विटंबना करता येणार नाही, अशी कांहीं तोड निघाल्यास ती सर्व पक्षांस मान्य होईल, असे वाटते. सरकारने प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने आमच्या धर्मातर्गत विवाहपद्धतींत एक दोन महत्त्वाचे कायदे करून हात घातला आहे, म्हणून या बाबतींतही तसे करण्यास कांहीं हरकत नाही, असे म्हणून सरकारचे किंवा या भावी कायद्याच्या प्रतिपक्षांचे समाधान होणार नाही. सती जाऊ न देणे, गतभर्तृकांनी पुनर्विवाह केला असता त्यामुळे त्यांचे किंवा त्यांच्या संततीचे कोणत्याही प्रकारचे नुकसान न होऊ देणे, धर्मांतरामुळे वडिलोपार्जित संपत्तीचा योग्य वांटो मिळण्यास हरकत न होणे वगैरे गोष्टी सरकारास वऱ्या वाटत होत्या, व म्हणून त्यांनी लोकमताकडे विशेष लक्ष न देता, त्यासंबंधाने तेव्हाच कायदे केले. संमतवयाच्या संबंधाने त्यांना जेवढा निर्वंध उचित व अवश्य वाटला तेवढा त्यांनी आमच्या अभिप्रायाची विशेष पर्वा न करता केव्हाच घालून टाकला. पारशांनी व खोजांनी अमुक कायदा आम्हांस करून द्या, असे बहुमताने विचारल्यावरून त्यांना तो करून देण्यांत आला, यांतही कांहीं नवल नाही. या सर्व उदाहरणांवरून संमतीचे वय सध्या प्रमाणे दहा न राहू देतां बारा करावे, या म्हणण्यास विशेष आधार मिळत नाही. आजची मागणी लोकांकडून सरकारकडे जात आहे, व तीही साऱ्या किंवा बहुतेक लोकांकडून जात आहे, असे नाही. तसेच, हा फेरफार केल्याने म्हणण्यासारखा फायदा होण्याचाही संभव नाही. फार झाले तर ज्या वेळी असंमत उपभोगाचा एखादा खटला कोर्टापुढे येईल तेव्हा अपराध्यास आतापेक्षा अधिक कडक शिक्षा देता येईल येवढेच कायते. या फेरफारापासून अपराधप्रवृत्ति कमी होऊ शकत नाही, व ती होणे हा तर कायदे करण्याचा मुख्य हेतु असतो. दुसऱ्या बाबीत मुलीचे वय बारा किंवा चौदा वर्षांचे असल्याखेरीज ती कायद्यांत आली असे मानीत नाहीत, म्हणून बारा वर्षांच्या आंत नवऱ्याला तिने जो रुकार दिला तोही कायदेशीर मानू नये, हें म्हणणे बरोबर नाही. कारण, पाहिजे त्या वयांत लग्नाला रुकार देणे हें जर कायदेशीर आहे, तर ज्या गोष्टीसाठी लग्न करावयाचे ती गोष्ट नवरा करू लागल्यास ती कायदेशीर नाही, असे कसे म्हणता येईल ? बारावे वय हा मुलींच्या ऋतुदर्शनाचा सामान्य काल होय, असे सुश्रुतादि तुमच्या अत्यंत पूज्य भिषक्प्रमुखांचे म्हणणे असता, व मन्वादि आद्यस्मृतिकार आणि पाराशर, बृहस्पति, यम वगैरे इतर धर्मशास्त्रकर्ते हे बारा किंवा चौदा वर्षांच्या आंत नवऱ्यांनी आपापल्या बायकांशी संबंध ठेऊ नये, असे सांगत असता, व या वयाच्या मुलीचीं लग्ने झालीं नाहीत

तरी हरकत नाही, असे त्यांचे म्हणणे असतां, तुम्ही आठवडा वर्षाच्या पोरी आपण होऊन विवाहपाशाने बद्ध करून टाकता कां, आणि मग त्या पाशापासून होणारा त्रास चुकविण्यासाठीं विशेष फायदा न होणारे कायदे मागत बसतां कां ? तुमच्या मुलींचा, तुमचा, आणि तुमच्या जावयाचा भंडवडा कशाने होतो, हें तुम्हांस पूर्णपणे कळून आले आहे. तेव्हां शहाण्या माणसाप्रमाणे रोगाच्या मुळास हात घालाल, कीं वरवर लेप आणि मलमपट्ट्या लावीत वसाल ? हिंदुस्थानांतील दोन प्रांतांत एका चाळीस वर्षांच्या अवकाशांत असंमत संभोगाचे शंभर खटले कोर्टापुढे आले, आणि त्यांपैकीं सुमारे निम्म्या खटल्यांत दहापासून तेरा वर्षांच्या आंतील वयाच्या मुलींवर त्यांच्या नवऱ्यांकडून जुलूम झाला, असें सांगण्यांत, व या प्रसिद्ध जुलमांच्या मागे शेकडों अप्रसिद्ध जुलूम झाले असतील असें म्हणण्यांत, 'संमतीचे वय वाढवा' या प्रार्थनेस विशेष पुष्टि मिळते, असें आम्हांस वाटत नाही. संमतीचे वय वाढविल्याने प्रतिवर्षी ज्या अडीच अपराध्यांस आजपर्यंत दुखापतीबद्दल शिक्षा द्यावी लागली, तिचे जागीं, संमतीचे वय वाढविल्यास, जवरीच्या संभोगाची शिक्षा देतां येईल, यापलीकडे कोणताही फायदा या कायद्याने होणार नाही. कदाचित् फांशीचीच शिक्षा ठेविली तर मात्र काय होईल तें सांगवत नाही ! पण त्या शिक्षेहून दुसऱ्या कोणत्याही हलक्या शिक्षेनें प्रसिद्ध गुन्ह्यांच्या मागे होत असलेल्या अप्रसिद्ध गुन्ह्यांची संख्या दहापांच अंकांनीं तरी स्वल्प होईल किंवा नाही, याची आम्हांस बरीच शंका आहे. अशा प्रकारचे जे गुन्हे कोर्टापुढे येतात ते बऱ्याच अंशी नाइलाजास्तव येतात. जे हजारों मुलगे हजारों मुलींकडे पाहिजे त्या वयास जात आहेत, पण ज्यांच्या समागमापासून भयंकर परिणाम होऊं शकत नाही, त्यांचा प्रतिबंध या तुमच्या कायद्यानें कसा होणार ? किंवा चाळीस पंचेचाळीसापुढे विवाह केल्यानें कोणत्याही वयाच्या मुलीस घोर अपाय होईल अशा रीतीनें तीवर आपले पौरुष गाजविणे ज्यांस अशक्य झाले आहे, अशांनीं आपल्या दशद्वादशसांवत्सरिक धर्मपत्न्यांशीं केलेल्या क्रीडा दंडच कशा होणार ! पंचविशीच्या पुढले व चाळिशीच्या आंतले जे उल्लू व दांडगे प्रथम वर, बिजवर, तिजवर किंवा पाहिजे त्या खेपेचे वर, शुभमंगल झाल्यापासून आपले उपभोगस्थान कायदेशीरपणे आपल्या हस्तगत झाले, तेव्हां त्यांचा उपभोग तव्यत लागेल तेव्हां करण्यास कांहीं हरकत नाही, असें समजून त्यावर झडप घालण्यासाठीं टपून बसलेले असतात, व सारी लज्जा एकीकडे गुंडाळून ठेऊन, संधि सांपडल्याबरोबर जसा बुभुक्षित लांडगा मेंढीवर उडी घालतो, त्याप्रमाणे जे दिवसा ढवळ्या किंवा पूर्वरान्नीं आपल्या अर्धांग्यांस अंधरुणासकट सभोवतीं निजलेल्या स्त्रियांतून उचलून नेऊन, त्यास योग्य वाटलेल्या एखाद्या एकांत स्थलीं, किंवा तेथल्या तेथेच अमानुष सुखाचा घुटका घेण्याचे घाडस करतात, अशा साहसी, उतावीळ, दांडग्या व क्रूर लांडग्यांच्या हातीं गरीब

मेंढ्या न पडाव्या हा जर मूळ उद्देश असेल तर तुम्ही मागत आहां त्या कायद्याने तो कधीही सिद्धीस जावयाचा नाही, व ज्या प्रचारामुळे तुमच्या तोंडांत सारीं सुधारलेली राष्ट्रे शोध घालीत आहेत, त्याचा निखालस लय या कायद्याने कधीच होणार नाही. तो व्हावा अशी तुमची खरी इच्छा असेल तर बारा वर्षांच्या आंत मुलींचीं लग्नेच करूं नका म्हणजे झालें. पण ही सुधारणा इतक्यांत तुमच्याने होण्यासारखी नसेल, तर सरकारापासून असा तरी कायदा करून घ्या कीं, पंचवीसपासून चाळीस वर्षांपर्यंत लग्न करूं इच्छिणाऱ्या कोणत्याही वयाच्या वरानें बारा वर्षांचें आंतील वयाच्या मुलीशीं लग्न करूं नये. हिंदुस्थान सरकाराकडे धाडण्यासाठीं तयार केलेल्या पत्राच्या मसुद्यांत चाळीस वर्षांत जे जवरीचे शंभर संभोग हिंदुस्थानांतल्या दोन प्रांतांत झाले म्हणून म्हटले आहे, व ज्यांपैकीं सुमारे निम्मे दहापासून तेरा वर्षांच्या आंतील वयांचे मुलीशीं झाले, असें सांगितलें आहे, ते संभोग करणाऱ्या नवऱ्यांचीं वयें देण्यांत येती तर फार बरें होतें. तसें करणें त्या पत्राच्या चतुर लेखकास इष्ट कां वाटलें नाहीं, कोण जाणे. पण जर तीं वयें पुढें येतील तर ते सारे जवरीचे संभोग पंचविशीं उलटलेल्या आणि पंचेचाळिशीच्या आंतल्या अविचारी प्रथम वरांनीं, बिजवरांनीं, किंवा तिजवरांनीं केले असावे, असें दिसून येईल, असें आमचें अनुमान आहे. विवाहपटावर वाघशेळीचा खेळ होऊं दिला असतां, तुम्हीं केवढीही खबरदारी ठेवलीत, तरी एखादे वेळीं वाघ शेळीला खाऊन वसेल आणि तुम्हांस राग, लज्जा, व ममता या विकारांपासून होणारा अनिर्वाच्य त्रास सोसावा लागेल ! तेव्हां सरकाराकडे सध्यां जी मागणी घालण्याचा विचार चालविला आहे, तिचा नाद सोडून द्या, आणि पंचविशीच्या पुढल्या आणि पंचेचाळिशीच्या आंतल्या कोणत्याही विवाहेच्छु वरानें बारा वर्षांचे आंतील वयांचे वधूशीं विवाह करूं नये, असा कायदेशीर निर्बंध सरकाराकडून करून घ्या, म्हणजे तुमचा इष्ट हेतु तेव्हांच तडीस जाईल, व तुमच्या तोंडचा कलंक पुसेल. पण जर तुमच्या अंगांत खरोखरीच कांहीं रग असेल, व पूर्व ऋषींनीं घालून दिलेल्या नियमांची जी दृढ भक्ति तुम्हांस आहे म्हणून वरकरणीं तुम्हीं नेहमीं म्हणत असता, तिचा एक शतांश जर तुमच्या अंगांत खरोखरीच वास करीत असेल, व त्या मर्द आर्यांचे केवळ मिथ्याभिमानांनीं वंशज तुम्ही नसाल, तर त्यांच्याप्रमाणें आपल्या हातून पौरुषाची कुर्यां होण्यासाठीं सोळा वर्षेपर्यंत बापानें आपणास वाटेल तशा रीतीनें स्नेहपूर्वक आपल्या घरीं आपल्या मुलीचें संगोपन करावयाचें, आणि तिला तें वय प्राप्त झाल्यावर, आपल्या व तिच्या संमतीनें योग्य वर पाहून त्याच्या स्वाधीन तीस करावयाचें—अशी चाल घाला आणि येथून पुढें होणाऱ्या संततीच्या मानास आणि कृतज्ञतेस पात्र व्हा ! एकदां असें करण्याचा निश्चय कराल तर साऱ्याच कटकटींतून सुटाल; आणि

एकवार जिवाचा धडा करून अशी रूढि उघडपणें पाडण्यास प्रवृत्त व्हाल, तर ज्यांना अलीकडे कित्येकांनीं 'प्रतिगामीं अथवा प्रतिकारी' (reactionists) असें नाव ठेविलें आहे, त्यांपैकीं जे खऱ्या वास्तविक उपयुक्त सुधारणेस मुळींच प्रतिकूल नाहींत, असें इसम तुम्हांस येऊन मिळतील, आणि 'थंडे व गरम', 'उतावीळ आणि मठ', 'सुधारक आणि दुर्धारक' वगैरे संज्ञांनीं अलीकडील वादांत व्यक्त होऊं लागलेल्या मतभेदाचा निरास होऊन, आपण सारे एक दिलानें स्वोन्नति व राष्ट्रोन्नति करण्यास लागूं.

कायदा मागतां ते जात कां करीत नाही ?

ज्या लोकांची अद्याप समजूतच अशी आहे की, पाश्चात्यांपासून राजकीय गोष्टींत मात्र आपणांस काय तें शिकण्यासारखें आहे, बाकी जी आमची गृहस्थिति आज अनादिकालापासून चालत आली, जिनें मोठाल्या कांत्यांशीं टक्कर मारिली, व जिचे पाये भक्कम खडकावर भरले आहेत, तींत ढवळाढवळ करून, पाश्चात्य गृहपद्धतीच्या धर्तीवर ती अंशतःही नेण्याचा प्रयत्न करणारे झाडून सारे वेड्यांच्या इस्पितळांत पाठविण्याच्या योग्यतेचे आहेत, त्या लोकांनीं “आम्हांस ही तुमची सुधारणा नको व तुम्हांस आमचे ऐकावयाचेच नसेल तर, करा वेगळी जात आणि व्हा मोकळे ” असा सल्ला द्यावा, यांचें आम्हांस नवल वाटत नाही. परंतु ज्यांचीं मते वरच्यासारखीं नाहीत, व इंग्रजी राज्यव्यवस्थेप्रमाणें त्यांचीं गृहस्थितीही बऱ्याच गोष्टींत अनुकरणीय आहे, अशी ज्यांची खात्री झाली आहे, व ती ज्यांनीं स्पष्ट शब्दांनीं व्यक्तही केली आहे, अशा लोकांनींही “कायदा नको ” असें आपण एकदां प्रतिपादिलेलें सोडावयाचें नाही, एवढ्याच दुराग्रहावर “बाप दाखवा नाही तर श्राद्ध करा ” या न्यायाचा अवलंब करावा; व “कायद्याचें तरी नांव सोडून द्या, नाहीतर वेगळी जात तरी करा ” असा मोठ्या गंभीरपणानें उपदेश करण्यास प्रवृत्त व्हावें, याचें आम्हांस राहून राहून आश्चर्य वाटतें. त्यांस हें कळत नाही कीं —

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनान्दकः

या मनुच्या कायद्याची अंमलबजावणी सर्व कालीं व सर्व स्थळीं होत रहाणें अशक्य असल्यामुळे “बाप दाखवा नाही तर श्राद्ध करा ” हेंही तर्कशास्त्र नेहमीं व चोहीकडे निर्दोषच मानलें जाईल, असें नाही. तसेंच “सामाजिक गोष्टींत कायदा नसावा ” हें युरोपियन ऋषींचें सूत्रही सर्वच स्थितींत लागू पडण्यासारखें नाही. त्यासही अपवादस्थलें आहेत. “एखाद्या पदार्थास गति मिळाली म्हणजे ती तशी सतत चालू असते ” हा पदार्थविज्ञानशास्त्राचा नियम सामान्यतः जरी खरा आहे, तथापि त्यास पदोपदीं अपवाद दिसतात. मग जड पदार्थही जर एका सृष्टिनियमानें बांधले जात नाहीत, तर हवापाणी, चालीरीति, आचारविचार,

धर्मसंस्था, शिक्षणक्रम वगैरे असंख्य कारणांनीं प्रतिक्षणीं भेद पावणाऱ्या सचेतन मानवी प्राण्यांच्या समाजास सर्व स्थितींत एकाच सूत्रानें बांधूं पाहणें किती हास्यास्पद आहे, हें अधिक स्पष्ट करून दाखविण्याची मुळींच अवश्यकता नाही.

आतां “ जात करा ” हा आमच्या बंधूंचा उपदेश जर खरोखरच खोड-साळपणाचा नसेल, व कायदा मागण्यापेक्षां जात केल्यानें सुधारणा जर अधिक त्वरित, अधिक व्यापक, व सुखकर होणें शक्य असेल, तर या आमच्या मित्रांनीं “ जात करा ” अशी आम्हांस मसलत देण्याचें सोडून “ चला आपण जात करूं या ” असाच उपदेश केला असता; कारण कीं, बोलण्याप्रमाणें करून दाखविण्याचें धैर्य नसल्यामुळें जसे कायदेवाले भेकड ठरतात, व त्यांचें पुढारित्व जसे त्यांच्यापासून हिसकावलें जातें, त्याप्रमाणेंच सुधारणा पाहिजे म्हणणारे वेकायदेवालेही उदाहरण घालून देईपर्यंत भेकड कां मानले जाऊं नयेत ? व त्यांच्या जवळचे तेवढें पुढारित्वाचें पदक कां राहू द्यावें ? याची आमचे वेकायदेवाले फोड करतील काय ? हो अलवत. याची फोड पुष्कळ वेळ केली गेली आहे. ती काय बरें ? ती इतकीच कीं, ज्यांस लोकनायकाचें काम करावयाचें असेल त्यांनीं लोकांचेंही कांहीं ऐकलें पाहिजे. प्रत्येक गोष्टींत आपलाच हेका चालवून उपयोग नाही; कांहीं कांहीं गोष्टींत त्यांच्याच धोरणानें घेतलें पाहिजे. बरें ठीक. आमच्याही मतें वरील उपदेश खचित गृहणीय आहे, व आम्हांस तर वाटतें कीं आम्हीही त्यांस सोडून वागत नाहीं. वाः ! मग कायदा का मागतां ? लोक कायद्याच्या विरुद्ध असतां तो मागत वसणें म्हणजे कांहीं लोकांच्या धोरणानें चालणें नव्हे ! यावर आम्ही असें उत्तर देतो की, लोकनायकांनीं कांहींसें लोकांच्या धोरणानें घेतलें पाहिजे, हें जरी आम्हांस पूर्णपणें संमत आहे, तथापि कायदा हा शब्द तोंडावाटें काढला कीं, लागलाच लोकांच्या धोरणानें न वागण्याचा आरोप आम्हांवर कसा लागू होतो, हें मात्र दुराग्रहाच्या तर्कशास्त्रावांचून सिद्ध करून देतां येईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. लोकनायकांनीं जसा अंशतः लोकमताचा आदर केला पाहिजे, त्याप्रमाणें लोकांनींही नायकाच्या मताचा अंशतः अंगीकार केला पाहिजे, हें कोणासही नाकबूल करतां येणार नाहीं. परंतु सर्व तंटा काय तो वरील वाक्यांतील “ अंशतः ” या अज्ञात संख्येची किंमत ठरविण्यांत पडला आहे. बालविवाहाच्या दुष्ट प्रचारापासून होणारे सर्व अनर्थ टळण्यास मुलींची विवाहमर्यादा निदान सोळा वर्षांपर्यंत तरी गेली पाहिजे हें, विचार करण्याची इच्छा असल्यास, कोणासही सहज समजण्यासारखें आहे. परंतु रजोदर्शनानंतर कन्येचा विवाह करणें म्हणजे नरकाची सामुग्री करणें होय, हा आमच्या लोकांचा समज जोंपर्यंत शिथिल झाला नाहीं, तोंपर्यंत १६ वर्षांपर्यंत कायद्यानें मुलींच लग्न बंद करूं

पाहणें म्हणजे अत्यंत जुलूम होय, ही गोष्ट कायदा मागणारे पूर्णपणें जाणून आहेत, व असा कायदा करावा, असें कोणीही सुचविलें नाहीं. कायद्याची इयत्ता काय ती १० पासून १२ वर्षांच्या दरम्यानच सुचविली जात आहे; व बारा वर्षांपर्यंत मुली अविवाहित रहाणें हें कांहीं लोकाचाराच्या विरुद्ध आहे, असें कोणास प्रतिपादितां येणार नाहीं. तेव्हां अशा रीतीनें कायदेवाल्यांची परमावधीची इयत्ता जर बारा वर्षांपुढें गेली नाहीं तर ते लोकांच्या समजुतीचा आदर करीत नाहींत, व लोकांच्या धोरणानें चालत नाहींत, हें बेकायदेवाल्यांनीं कोणत्या आधारानें ठरविलें, याचा आम्हांस उमज पडत नाहीं. असो; इसापनीतीतील लांडगा आणि कोंकरुं या गोष्टींतल्या लांडग्याप्रमाणें “तू नाहीं तर तुझ्या बापानें शिव्या दिल्या असतील”, या न्यायानेंच कांहीं तरी दोष कायदेवाल्यांच्या मार्थीं मारण्याचा बेकायदेवाल्यांनीं निश्चयच केला असल्यास, “ब्रह्मापि तं नरं न रंजयति” असेंच म्हटलें पाहिजे. दुराग्रहाच्या तर्कशास्त्रातील दोष दाखविण्यास दुसरा मार्ग नाहीं. कायदा करून घेतला असतां नुकसान होईल, असें दाखवितां येईना म्हणून वाटेल तें बहकत सुटावें हा तर या बेकायदेवाल्यांचा नित्याचा ऋम. “या पारशानें आपल्या जातीची सुधारणा करण्याचे सोडून हिंदूंच्या सुधारणेची उठाठेव कां करावी?” हा मुद्दाही वरच्याच मालेंतील आहे. पण या आमच्या मलबारींच्या द्वेष्टांचा आम्ही असें विचारतो कीं, हिंदुस्थानांतील मद्यसेवनाचा दुष्ट प्रघात नाहींसा करण्याकरितां एकादा केन, देशाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत आपणांस उपदेश करीत फिरला, व त्या घातक व्यसनाचा बीमोड करण्यास कायदा मागू लागला तर त्यांत मात्र आम्हांस कांहीं वावणें दिसून येत नाहीं, आणि विचारा मलबारी तेवढाच आमच्या तिरस्कारास पात्र होतो, याचें इंगित काय? केनसाहेबास जर कोणी असें म्हणता की, “अरे बाबा, आपल्या स्वतांच्या देशांतलें दारूचें व्यसन नाहींसें करण्याचें सोडून तूं आमच्या कां वाटे जातोस?” तर आम्हीं त्याची काय किंमत केली असती? व तोच आक्षेप मलबारींवर आणणारांचीही किंमत तीच होते, हें कां नव्यानें सांगितलें पाहिजे?

असो; आतांपर्यंत आम्हीं जें लिहिलें आहे तेवढ्यावरून कायदा मागणारे लोक समाजाच्या धोरणानें वागत नाहींत, समाजास अज्ञातपूर्व व अरुद्ध अशा गोष्टींबद्दल कायदे करवून त्यांच्यावर मोठा जुलूम करीत आहेत, व यांना सारी सुधारणा एकदम करायला पाहिजे आहे वगैरे आक्षेपांस ते पात्र नाहींत, व म्हणून त्यांस वेगळी जात करा असा उपदेश करण्याचें प्रयोजन नाहीं, असें दिसून येणार आहे. आतां “जात करा” असें न म्हणतां, “जात करूं या” असें म्हणणारां-विषयीं दोन शब्द लिहून आम्ही हा विषय संपवितों, व त्यावरूनही जात करण्यापेक्षां कायदा मागणें हेंच इष्ट आहे असें दिसून येईल.

“जात करूं या ” असा सल्ला देणारे सुधारणेच्छु व “जात करा ” असें म्हणणारे बेकायदेवाले यांच्यांत फार अंतर आहे. बेकायदेवाल्यांच्या मते आम्ही जी आमच्या गृहस्थितीविरुद्ध ओरड करितों, ती जणू काय त्यापासून आमचें स्वतःचें व्यक्तित्व नुकसान होत आहे म्हणून करतो. परंतु “जात करूं या ” म्हणणारे लोक या गृहस्थितीपासून एकंदर देशाचें मोठें नुकसान होत आहे, व तें बंद करण्यास जात करणें हा एक उत्तम उपाय आहे, असें म्हणणारे आहेत. ते म्हणतात कीं, जरी आपण एक बालविवाहाचा कायदा केला तथापि त्याचे योगानें फार तर १२ वर्षेपर्यंत मुलगी अविवाहित राहिल. परंतु ऋतुप्राप्तीपुढेंही तिला अविवाहित ठेवण्यास वेगळी जातच केली पाहिजे. तसेंच विधवांवर होत असलेला जुलूम दूर करणें ही जर सुधारणेच्या अनेक गोष्टींपैकीं एक गोष्ट असेल, तर तीही वेगळी जात केल्यावांचून होणार नाही. परंतु या वर्गातील लोकांनीं आमच्या मते जात करण्याच्या सर्व अडचणींचा विचार केला नाही. ज्या कारणांकरितां आम्ही कायदा मागतों, त्याच कारणांकरितां जात करणें योग्य नाही. बालविवाहाची चाल वाईट आहे, अशी पूर्ण समजूत असणारे लोक ८ व्या किंवा ९ व्या वर्षी आपल्या मुलींचीं कां लग्न करतात वरें ? याचें कारण इतकेंच कीं, यापुढें मुलगी अविवाहित राहिल्यास लोक संशय घेतात, व तेणेंकरून मुलीस योग्य स्थळ मिळेल कीं नाही अशी भीति उत्पन्न होते. कोंकणस्थ, देशस्थ व कऱ्हाडे हे ब्राह्मण असूनही त्यांच्यांत परस्पर बेटीव्यवहार होत नसल्यामुळे, निवडणुकीचा प्रदेश आधींच संकुचित झाला आहे तो अधिक संकुचित होऊं न देण्याविषयीं झटणें हें प्रत्येक पित्याचें कर्तव्य होऊन वसतें. दुसरे, कदाचित् कांहीं तजवीजीनें मुलीचें नुकसान न होऊं देण्याविषयीं खबरदारी घेणें शक्य असलें, तथापि वडील माणसांच्या इच्छेविरुद्ध जातां येत नाही. तेंच कायदा असला म्हणजे सर्वच मुली १२ वर्षांपर्यंत अविवाहित राहिल्यामुळे, योग्य स्थळ मिळण्याची काळजीही दूर होईल, व वडील माणसेंही नाखुप होण्याची भीति नाही. आतां अशा रीतीनें वडील माणसांचीं तोंडें बंद करणें म्हणजे केवळ भेकडपणा आहे, असें कित्येकांस वाटतें; परंतु काळ्या रंगाची, आखुड शिंगाची, व पुष्कळ दूध देणारी गाय मिळेपर्यंत दूधच घ्यावयाचें नाही, असा सर्वांनीं निश्चय केल्यास कसें होईल हें सांगत बसण्याची अवश्यकता नाही. कायद्यानें मनें दुखवतात, तो करूं नये; अवज्ञा केल्यानें मनें दुखवतात, तेव्हां तसें करूनही त्यांची मर्जी मोडूं नये; फार दिवसांच्या रुढीनें त्यांचे विचार निश्चित झाले असल्यामुळे त्याविरुद्ध त्यांच्याशीं वाद करणें म्हणजेही, त्यांचीं मनें दुखवण्यासारखें आहे, म्हणून त्यांच्याही भरीस पडूं नये, असाच वाद घालीत बसल्यास त्यास आमच्याजवळ उत्तर नाही. प्रवाशास जसा नेहमींच सपाट रस्ता मिळणें अशक्य आहे, व नेहमींच प्रातः-

काळचा शीतल मंद वारा अनुभवितां येणें शक्य नाहीं, तशीच सुधारकाचीही गोष्ट आहे. सारासार विचार केला पाहिजे एवढें मात्र खरें असो. ✓

तेव्हां जोपर्यंत मनुष्यस्वभाव बदलला नाहीं तोपर्यंत वडिलांची मर्जी होईल तितकी संभाळण्यास झटणें, व आपल्या पोटच्या गोळ्यांची काळजी वाहणें या गोष्टी नाहींशा होणार नाहीत, व यांपासून सुधारणेस येणाऱ्या अडचणी दूर व्हाव्या म्हणूनच कायदा पाहिजे हें जर खरें असेल, तर जात कशी करतां येईल ही शंका आहे. कारण जात केल्यानें आपल्या सर्व व्यवहाराचा प्रदेश फारच संकुचित होणारा आहे, व तेणेंकरून फार त्रास भोगावा लागेल, व वडिलांची मर्जी मोडतां न आल्यामुळें, मुलींस एकादेदुसरें वर्ष अविवाहित ठेवण्यास जर फारसे लोक तयार नाहीत, व देशस्थ, कोंकणस्थ व कऱ्हाडे यांच्यांतही परस्पर-विवाह होण्यास जर अद्याप आरंभ झाला नाही, तर वेगळी जात करण्यास कितीसे लोक तयार होतील, हा एक प्रश्न आहे. बरें, इतक्याही अडचणी सोसून आपण जात केली, तर लोकसमाज लवकरच आपल्या मागून येईल अशी तरी खात्री आहे काय ? व अशी खात्री देण्याजोगी जर वस्तुस्थिति नाही, तर वेगळी जात केल्यानें धड ना स्वार्थ ना परमार्थ असा प्रकार होणार आहे. एकंदर समाजाचें पाऊल पुढें पडावें हा तर आपला मुख्य उद्देश, व तो जर साधत नाही, तर आपण स्वतांस ताप करून घेऊन आपल्या मुलावाळांच्या भावी कल्याणा-विषयीं बेफिकीर राहणें हें सर्वथा अयोग्य होय. शिवाय जात करण्यापासून केवळ स्वतांचें हित साधावयाचें नसल्यामुळें व सर्वच सुधारणा एका घावानें करूं पाहण्यानें आपल्याविषयीं लोकांच्या मनांत अविश्वास उत्पन्न होतो असा कित्येकांचा आक्षेप असल्यामुळें, ब्राह्मण सुधारकांची एक जात, शेंणवी सुधारकांची दुसरी जात, परभूंकी तिसरी जात असे अनेक भेद मात्र होणार, व इतकेंही करून समाज तर अनुकरण करण्यास तयार नसणार. मग जात करणें म्हणजे आपलें व आपल्या पुढील पिढ्यांचें जाणूनबुजून नुकसान करणें व आधींच एकाचें तोंड पूर्वेस तर दुसऱ्याचें पश्चिमेस असें करून टाकणाऱ्या दुष्ट जातिभेदाचें बंड निरर्थक वाढविण्याच्या पातकाचें भागीदार होणें नाहीं काय ? कन्या ऋतुमती झाल्यावर तिचा विवाह करण्यानें जातीबाहेर जावें लागण्याचें कारण नाही. तसें झाल्यास गोप्रदान करावें, किंवा तिच्या जितक्या पाळचा झाल्या असतील तितक्या ब्राह्मणांस भोजन घालून दक्षिणा द्यावी, असें ' संस्कारकौस्तुभांत ' सांगितलें आहे. आतां पुनर्विवाहास जरी शास्त्राधार आहे, तथापि रुढीच्या बलवत्तर प्रभावामुळें लोक दुराग्रहानें तो कबूल करीत नाहीत हें खरें आहे, व हा अन्याय दूर झाला पाहिजे हेंही खरें आहे. परंतु पाच पन्नासांची जात करून म्हणजे हा अन्याय खात्रीनें बंद होईल, असें आम्हांस वाटत नाही. बालविवाहाच्या कायद्यानें

जसे निदान १२ वर्षांच्या आंतील सर्व कन्यांचें वैधव्य खात्रीने बंद करता येईल, तसें जात करून समाजाच्या बऱ्याच भागांतून हा कलंक नाहीसा होण्याची आशा नाही. केशवपन केलें नाही तर कोणी जातीबाहेर टाकतो असें थोडेंच आहे. शारदासदनासारख्या ठिकाणी त्यांस ठेवून, दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहण्याच्या दीनस्थितींतून त्यांची सुटका केल्यास कोणी बहिष्कार घालतो असें नाही; पण तेही करण्यास समाज तयार नाही मग असें ढळढळीत आपणांस दिसत असून वेगळी जात केल्यानें हा अन्याय दूर होईल असें आपण कसें मानावे ? हजारों वर्षांच्या संवयीनें आमचीं मनें या गोष्टीसंबंधानें इतकी घट्ट होऊन गेली आहेत की, त्यांच्यावर कितीहि आघात केले तरी त्यांस कांहींही होत नाही. “ बोलणें फार झालें ” ही हाकाटी “ जो उठला तो इंग्रजी शिकतो ” या हाकाटीप्रमाणेंच भ्रामक आहे. या गोष्टींतील अन्याय लोकांस कळून येऊन तो बंद करण्याकडे त्यांची साक्षात् प्रवृत्ति होण्यास झालें हें बोलणें व लिहिणें कांहीच नाही. प्रत्येक शहरांत, प्रत्येक गांवांत, खेड्यांत यासंबंधानें लोकमत तयार करण्यास झटलें पाहिजे. प्रत्येक सभागृहांत, बाजारांत, चव्हाट्यावर, व्यासपीठावर, कीर्तनांत, पुस्तकगृहांत, जिकडेतिकडे याविषयीं एकसारखी चर्चा चालू झाली पाहिजे, व अशी चळवळ करणाऱ्या सुधारक मिशनरींची जात होईपर्यंत वेगळी जात करण्यापासून फलप्राप्ती होण्याचा संभव नाही.

हिच्या नांवानेही तीच रड

आमच्या वाचकांच्या पारतंत्र्याविरुद्ध, अज्ञानाविरुद्ध, दिल्या पोपाखा-
विरुद्ध, तऱ्हेवाईक बहुमोली दागिन्यांविरुद्ध, किंवा आमच्या धर्मातील कित्येक
हास्यास्पद आचारांविरुद्ध कोणी कांहीं लिहिले तर ज्यांचे मार्थे फिखन जाते. असे
लोक व्यापारीय किंवा राजकीय विषयांच्या चर्चेचे मोठे चहाते असतील, व
व्यापारीय आणि राजकीय खटपटींत आपले मन घालून त्यासंबंधाने आपल्या
पदरास कांहीं खार लावून घेत असतील, असे म्हणावे तर त्याची मोठी शंका
आहे. कारण, धार्मिक व सामाजिक सुधारणेविषयी आमच्या लोकांत जितकी
अनास्था व विरोधबुद्धि दिसते, तितकी आस्था व कर्मोद्युक्तता व्यापारीय व
राजकीय सुधारणेविषयी दृष्टीस पडती तर आजमितीस सर्व देशभर येवढी
अन्नान्नदशा आणि इतकी परवशता कां दृष्टीस पडती ? कोण काय पाहिजे ते
म्हणो, आम्हांस तर अलीकडे असे वाटू लागले आहे कीं, क्षुद्र स्वार्थसाधनाविषयीं
पराड्मुख होऊन, केवळ राष्ट्रीय किंवा केवळ सार्वजनिक हिताच्या कोणत्याही
लहान किंवा थोर गोष्टीसाठीं निरपेक्षबुद्धीने व निरलसतेने झटणारा मनुष्य
लाखांत एक सुद्धा आढळणार नाही ! आज ज्या राजकीय हक्कांचा उपभोग
आम्ही घेत आहों, किंवा यांत्रिक शिक्षण आणि व्यापारवृद्धि यांविषयीं ज्या
थोड्यावहुत सोई करण्यांत आल्या आहेत, त्यांपैकीं एक तरी आमच्या परिश्रमाचें
फळ आहे, असें कोणी छातीवर हात देऊन म्हणू शकेल काय ? आपल्या व
परक्या राजांपुढें आणि वादशहांपुढें, किंवा धर्मगुरूंपुढें जे आम्ही हजारां वर्षे
डोकीं व गुडघे घांशीत आहों, व 'राजा कालस्थ कारणम्' हें परावलंबसूची
राजकीय तत्त्व ज्या आमच्या हाडामासांत खिळून गेले आहे, त्या आम्हीं
कोणतीही सुधारणा स्वपराक्रमानें करण्याची व्यर्थ वलगना कशासाठीं करावी ?
ज्या जुन्या पद्धतीच्या लोकांना आपल्या गांवावाहेर किंवा प्रांतावाहेर काय
चालले आहे याची नीट कल्पना नाही, अशांनीं जुन्या विचाराला मगरमिठी
घालून बसून, त्याविरुद्ध अलीकडील सुशिक्षितां किंवा सरकारां येवढेंसें कांहीं
करावयाचें म्हटलें कीं गयावया करीत सुटावे, हें नीटच आहे. जुन्यांपैकीं एखादा
महामहोपाध्याय कां घ्या ना ? तो म्हणजे तुमच्या राष्ट्रसभेस अनुकूल असेल,
आणि संमतीचे वय वाढविण्यास मात्र प्रतिकूल असेल, असें सहसा व्हावयाचें

नाहीं, हें निदान पुण्याच्या लोकांना तरी सांगावयास नको आहे. जितका सामाजिक विचारांचा तितकाच राजकीय अथवा व्यापारीय विचारांचा संस्कार त्याच्या बुद्धीवर झालेला असतो ! अर्वाचीन कालांतील हरएक प्रकारची चळवळ याच्या संकुचित दर्शनामुळे व अज्ञानामुळे त्यास विनाशक व भयप्रद वाटत असल्यामुळे, तो तिचा संसर्ग टाळण्यासाठी तीपासून होईल तितका दूरदूर पळत असतो, आणि आपल्या भेकडपणावर आणि पुराणप्रियतेवर मिथ्या देशाभिमानाचें आणि लोकहितवादित्वाचें अवगुंठन घालीत असतो ! असें नसेल तर वर्तमान-पत्रांचें स्वातंत्र्य, स्थानिक स्वराज्य, ज्यूरीची पद्धत किंवा अशाच प्रकारच्या इतर गोष्टीपैकीं अमुक एक गोष्ट संपादण्याविषयीं यानें खटपट केली व ती याच्या मेहनतीनें आम्हांस प्राप्त झाली, असें कोणीं तरी सिद्ध करून दिलें पाहिजे. तात्पर्य, आमचे जुने व वडे लोक जितके सामाजिक सुधारणेविषयीं तितकेच राजकीय व व्यापारीय सुधारणेविषयीं अज्ञान व उदासीन आहेत, असें म्हणण्यास हरकत दिसत नाही. असें नसतें तर राष्ट्रसभेच्या नांवांनही पुनः पुनः तीच रड कां ऐकावी लागती ! पण या राजकीय परिपदेचें महत्त्व तरी कळतें आहे कोणाला ? मांडलिकांना, छोटेखानी राजेरजवाड्यांना, व मोठमोठ्या जहागीरदारांना असें वाटत आहे कीं, ही सामान्य लोकांची सभा महाराणीसरकारची दुस्मानगिरी करणारी आहे, आणि म्हणून तीस आपली अनुकूलता आहे असें दाखविणें, किंवा कोणत्याही प्रकारें तिला मदत करणें, हें पोलिटिकल अधिकाऱ्यास आपल्या राजनिष्ठेविषयीं अंदेशा येण्यास कारण होणार आहे. सबब, तीपासून आपणांस जितकें अलिप्त राहवेल तितकें आपण राहिलों तरच आपल्या गाद्या व आपले मुलूख कायम राहून, प्रजेच्या जिवावर आपली चैन चालणार आहे ! हिंदुस्थानांत लहान मोठीं मिळून पांचशें संस्थानें तरी असतील. इतक्यांनीं राष्ट्रसभेस प्रतिवर्षीं अगदीं स्वल्प मदत केली तरी तिची किती दगदग चुकणार आहे. पण जर या संस्थानिकांस असें वाटत असेल कीं, या सभेस आपण प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें साहाय्य दिलें तर लाट साहेब आपणांस फांशी देतील अथवा आपला मुलूख खालसा करून आपल्या हातीं चौपदरी देतील, तर राष्ट्रसभेच्या फंडास एक रुपया तरी देण्याची त्यांची छाती कोठून होणार ? या आमच्या लिहिण्यास मुळींस अपवाद नसेल, असें आमचें म्हणणें नाही. पण असला तरी तो इतका स्वल्प आहे कीं, त्यामुळे आमच्या सामान्य विधानास क्षीणता न येतां, उलट त्याचें पुष्टीकरणच होतें. ही या घनाढ्य बड्या लोकांची दशा ! आतां सरकारी नोकर. ते तर बोलून चालून सरकारी नोकर ! ते केवढेही पगारवाले व अक्कलवाले असले म्हणून राष्ट्रसभेच्या कामास उघडपणें मदत करतील कीं काय ? करतील तर दुसरे दिवशीं आपल्या अधिकारास मुक्तील व अन्नास मोताद होतील ! आपला

नोकर राष्ट्रसभेस अनुकूल झाला, आणि तिच्या प्रीत्यर्थ कांहीं हालचाल करू लागला तर आपली धडगत होणार नाही, अशी सरकारास दहशत पडून, त्याने म्युनिसिपॅलिटीचा आणि लोकल बोर्डस् यांतील गरीब मेंढरांच्या संबंधानेही खरमरीत ठराव करून सोडिले आहेत. राहतां राहिले शहाणेसुते शेटसावकार. हे तुमच्या जुन्या लोकांप्रमाणेच राष्ट्रसभेविषयी गूढ अज्ञानांत आहेत. राष्ट्रसभेस मदत करण्याने प्राप्तीवरील कर झट्टिशी कमी होता, किंवा एखाद्या मोठ्या जिनसावरील जकात उठती तर त्यांनीं तुमच्या राष्ट्रसभेत रुपयामागे दमडीटोलीची मदत केली असती. पण तसें करून दाखविण्याचें सामर्थ्य सभेच्या अंगांत नसल्यामुळे, हे लोक तीविषयी अगदीं बेफिकीर आहेत, असें म्हटलें तरी चालेल. बाकीं राहिलेल्या नांगऱ्यांचा तर विचार करण्याचीच गरज नाही. ते बोलून चालून नांगरे ! हवी तितकीं राज्यांतरे व धर्मांतरे झालीं तरी त्याचा संसर्ग त्यांपर्यंत अद्यापि कधींच जाऊन न पोहोंचल्यामुळे ते वैदिक कालापासून आहेत त्या स्थितींत आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. येणेंप्रमाणें येथील अनेक प्रकारच्या वर्गांतील लोकांची हालहवाल असल्यामुळे इतर संस्थांप्रमाणें आमची राष्ट्रसभाही अशी तशीच चालली आहे, व दुर्दैवानें हचूम तिचें चिटणीसपण सोडतील तर ही आणखी दहा पांच वर्षे चालेल किंवा नाही, याची शंका आहे ! तर मग आतां करावें तरी काय ? निरुपाय म्हणून स्वस्थ बसावें कीं कांहीं धडपड करून पहावी. अर्थात् ज्याला अर्वाचीन सुशिक्षणाचा कांहीं संस्कार झाला असेल तो कांहीं धडपड करून पहावी असें म्हणेल हें उघड आहे. पण ही धडपड कोणीं करावी ? आमच्या मते ती करणें सद्यःस्थितींत आमच्या वकिलांचें व पत्रकर्त्यांचें कर्तव्य आहे. पैकीं पहिल्यांकडून तें थोडेबहुत बजावलें जाते; पण दुसऱ्यांकडून मात्र तें हवें तसें वटूं लागलें नाही. या आरोपाचा पुरावा पुढेंमागे दिला पाहिजे, नाहीतर बेअबूची फिर्याद करून घेण्यास तयार तयार झालें पाहिजे, हें आम्ही जाणून आहों !

मूळ पाया चांगला पाहिजे

धर्मसुधारणा, आचारसुधारणा, राजकीय सुधारणा वगैरे वर्ग केवळ व्यवस्थेकरितां केलेले आहेत. त्यांपैकीं अमुकास पहिला नंबर, अमुकास दुसरा नंबर, अमुकास तिसरा नंबर, असें कांहीं ठरवितां येणार नाहीं. ते सर्व मनुष्यांच्या वेगळाल्या व्यवहारांचे व्यंजक होत, व त्या सर्वांची एकसमयावच्छेदेंकरून सुधारणा होत जाणें, म्हणजेच मनुष्यांची किंवा त्यांनीं वसविलेल्या राष्ट्रांची सुधारणा झाली, असें म्हणतां येईल हें आम्हीं वेळोवेळीं दाखविलेंच आहे. परंतु तें सर्वास संमत नाही, असें भोवतालच्या स्थितीवरून दिसतें. कित्येकांस वाटतें कीं, राजकीय सुधारणा सोपी आहे. सामाजिक सुधारणेविषयीं जशीं रणें पडतात, तशी या राजकीय सुधारणेची गोष्ट नाही. त्याविषयीं सर्व लोकांचें एकमत आहे. याकरितां सामाजिक सुधारणेविषयीं व्यर्थ खटपट करून, लोकांच्या शिष्याशापास पात्र होण्यापेक्षां, व आपसांत कलह माजवीत वसण्यापेक्षां, सर्वांनी एकदिलानें राजकीय सुधारणेच्या मार्गें लागावें, हा उत्तम पक्ष होय. वरील उपदेश योग्य आहे, अशी आमची खात्री असूनही लोकसमुदायास न रुचणाऱ्या गोष्टी आम्ही आग्रहानें पुढें आणीत असतो, तर त्यांत आमचाच दोष झाला असता. परंतु वरील उपदेश करणारांनीं नुसती वर वर नजर दिली आहे. त्यांनीं शांतपणानें खोल विचार केला असतां, त्यांचें मत खचित आमच्याप्रमाणें झाल्यावांचून रहाणार नाही, व तें होईपर्यंत, ज्या राजकीय सुधारणेपासून आपले सर्व पुरुषार्थ आपणांस प्राप्त होतील अशी कित्येकांची समजूत आहे, ती राजकीय सुधारणाही होणें शक्य नाही, हें आम्ही दाखविणार आहों.

राजकीय सुधारणा आम्हांस पाहिजे, असें आम्ही कां म्हणतो ? तर त्यापासून नफा होईल असें आम्हांस वाटतें म्हणून. सामाजिक सुधारणा आम्हांस कां नको ? त्यापासून आमचें नुकसान होईल असें आम्हांस वाटतें म्हणून. तात्पर्य कोणती गोष्ट इष्ट आहे, व कोणती गोष्ट इष्ट नाही, हें आपण केवळ नफ्यातोड्याच्या तारतम्यावरूनच ठरवितों व येथेंच चूक होते. हें आमचें म्हणणें सकृत्दर्शनीं चमत्कारिकसें भासेल, व तें तसें भासावें यांतही नवल नाही. कारण

की आजपर्यंतचे जगाचे सर्व व्यवहार नफातोड्यावर दृष्टी देऊनच झाले आहेत, हल्लीही होत आहेत, व पुढेही होत राहतील, याविषयीं आम्हासही शंका नाही. मग असें असून, येथेंच चूक होते, असें आम्ही कसे म्हणतो, अशी पृच्छा सहज होणारी आहे, व त्याचें उत्तर देण्याच्या ऐवजीं आम्हीही वाचकांस काहीं उलट प्रश्न करतो, व त्यांचें जें उत्तर तेंच वरील प्रश्नाचें उत्तर होय. धर्म या सदराखालीं ज्या शेकडों बऱ्यावाईट गोष्टी आपण करतो, त्यांपैकीं बहुतेक फायद्याच्या दृष्टीनेंच आपण करतो. अमुक झाल्यास अमुक करीन, तमूक झाल्यास तमूक करीन, अशा अटीवरच शेकडा नव्याणव लोकांचे शेकडा नव्याणव धर्माचार होत असतात हें आपणा सर्वास माहीत आहेच. वायकांचें वपन कां करावें ? तर त्यांच्या कबरीबंधानें नवऱ्यास बांधलें जाऊं नये म्हणून. ऋतुप्राप्तीपूर्वींच कन्येचा विवाह कां केला पाहिजे ? तर आपल्या ४२ कुळचा नरकांत जाऊं नयेत म्हणून. सती कां जावें ? तर तसें केल्यानें अनंत कालपर्यंत स्वर्गमुख मिळेल म्हणून. तात्पर्य काहींना काहीं फायदा होईल अशी खरी किंवा खोटी समजूत झाल्यावांचून, तो तो मनुष्य तें तें धर्माचरण करीत नाही. परंतु असें असूनही निष्काम भक्तीचा महिमा अधिक कां वर्णिला जावा ! या प्रश्नाचें उत्तर ज्यास देतां येईल, त्यास आमच्याही म्हणण्याचा अर्थ समजेल. अमुक गोष्ट कां केली पाहिजे, तर तें माझें कर्तव्य आहे म्हणून, व अमुक गोष्ट कां केली पाहिजे, तर त्यापासून मला फायदा होतो म्हणून, या दोन गोष्टींत फारच मोठा भेद आहे. आपलें कर्तव्य समजून एकादी गोष्ट करणारा मनुष्य जसा नेटानें व निश्चयानें ती करतो तसा फायद्यावरच नजर देणारा मनुष्य करूं शकणार नाही.

वरील गोष्टी आतां आपण लोकांस प्रिय असणाऱ्या राजकीय सुधारणेसच लावून पाहूं. कायदेकौन्सिलांत लोकनियुक्त सभासद असले पाहिजेत असें राष्ट्रीय सभेचे चालकही म्हणतात, व इतर सर्व लोकही म्हणतात. परंतु या दोघांची दृष्टी अगदीं वेगळी आहे. ज्या कायद्यांचा अंमल अमुक एक लोकसमुदायावर होत असेल, ते कायदे करणें हा केवळ त्याच लोकसमुदायाचा हक्क आहे; ते करण्याचा दुसऱ्या कोणासही अधिकार नाही, हें प्रमेय पुढें ठेऊन वर्तन करणें, व ज्याचे त्यानें कायदे केल्यास त्यापासून अधिक सुख होतें हा सिद्धान्त पुढें ठेवून वागणें यांत जमीन अस्मानाचें अंतर आहे. पुराणांतरीं वर्णन केलेल्या रामचंद्रा-पेक्षाही अधिक न्यायी, अधिक प्रजाहितैषी असा राजा असून, त्यानें केलेल्या कायद्यापासून प्रजेस कितीही सुख होत असलें, तथापि ते करण्याचा त्यास अधिकार पोचत नाही, या तत्त्वावर नजर देऊन फायद्याकडे दृष्टी न देतां आपले गेलेले हक्क योग्य उपायांनीं मिळण्याकरितां जे लोक, हें आपलें कर्तव्य समजून

निश्चयाने यत्न करीत आहेत, ते सामाजिक सुधारणा नको व राजकीय सुधारणा पाहिजे, असा आग्रहही धरीत नाहीत.

इंग्रज गुन्हेगाराचा न्याय इंग्रज न्यायाधीशानेच करावा व नेटिव्ह गुन्हेगाराचा न्याय तेवढा वाटेल त्या न्यायाधीशाने करावा, असा पक्षपात कां ? गुन्हेगाराचा न्याय तोडणे हे काहीं त्याच्या रंगावर अवलंबून नाही. काळ्या रंगाच्या मनुष्याने एकादा गुन्हा केल्यास त्याचा न्याय करण्याची ज्यास योग्यता आहे, तोच न्यायाधीश, तोच गुन्हा करणाराचा रंग गोरा असला की, त्याचा न्याय करण्यास अपात्र कसा होतो ? हे प्रश्न सर्वांस सुचणे अवघड नाही. परंतु त्यांचा योग्य निकाल होण्यास नुसते त्या प्रश्नांचे शाब्दिक ज्ञान उपयोगी नाही. प्रश्न करणारांचे अंतःकरण व ओंठ यांच्यांत विसंगतता असेल, तर त्याने कितीही आक्रोश केला तथापि व्यर्थ होय. परंतु त्या दोहोंमध्ये संगती असेल तर, विशेष आक्रोश करण्याचीही जरूर पडत नाही. अंतःकरण व ओंठ यांच्यांत तारायंत्र मुरू असेल, तर हळू उच्चारलेल्या शब्दासही विलक्षण जोर येतो व त्यांपुढे सर्वांस मान डोलवावी लागते. खऱ्या साध्वीच्या ईषत् वक्रदृष्टीने मोठमोठ्या बलाढ्य कामांधांची गाळण उडून जाते. आपण स्वतां अन्यायाचे वर्तन करणारास दुसऱ्याच्या अन्यायावद्दल बोलण्याचा अधिकार पोंचत नाही इतकेच नाही, तर उलट त्याची जीभ कचळू लागते, त्याचा शब्द तोंडांतल्या तोंडांत घोंटाळू लागतो, व असे झाले म्हणजे सिंहाचे कातडे पांघरणाऱ्या गर्दभाच्या बाहेर डोकावू पाहणाऱ्या लंबकणविरून, त्याची परीक्षा होते, व त्यास दुसरे भीत नाहीत इतकेच नाही, तर स्वतःची फजिती उडण्याची मात्र पाळी येते.

महाराची सांवली पडली असतांही विटाळ मानणारे लोक कितीही लांब जिभा करून 'आमचा रंग काळा असला व तुमचा रंग गोरा असला म्हणून काय झाले ? रंगावर काहीं मनुष्याची पात्रापात्रता ठरत नाही.' वगैरे गोष्टी प्रतिपादू लागले, तथापि त्यांच्या शब्दास जोर येण्याचा सभव नाही, व त्याचा परिणामही होणे नाही. त्या शब्दांस जोर येऊन, इतरांनीं ते ऐकलेच पाहिजेत अशी खोखर इच्छा असल्यास, "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" हे पक्षपाती शास्त्र झुगारून देऊन, आपल्या मांडीला मांडी भिडवून शाळांतून बसण्यास महारास मोकळीक दिली पाहिजे. पुरुषाची बायको मेल्यास त्यास जशी पुनर्विवाह करण्यास मोकळीक आहे, त्याप्रमाणे विधवांसही दुसरा नवरा करण्याची परवानगी पाहिजे. बायकांच्या केसांचा जर मेलेल्या नवऱ्याच्या गळ्यास फांस बसतो, तर पुरुषांच्या शेंडीचाही मेलेल्या स्त्रीस कां फांस बसू नये ? व एकास जर कोणी संन्याशी करीत नाही तर दुसरीला मात्र न्हाव्यापुढे कां बसवावी ? पुरुषाला बायको आवडत नाही, येवढ्याच शुष्क कारणावरून वस्तुतः काडी मोडून देण्याचा त्यास

जर अधिकार आहे, व तसें करून तो जर धर्मबाह्य होत नाही, तर एखाद्या स्त्रीला नवरा आवडत नसल्यास, तिनेंही त्याला काडी मोडून दिली तर तिच्या नांवानें मात्र खडे कां फोडावेत ? अटकाव करणें असेल तर दोघांसही करा, नसेल तर दोघांसही मोकळीक द्या. महार आणि ब्राह्मण, विधवा आणि विधुर व स्त्री आणि पुरुष यांच्यामधील अन्यायमूलक व्यवहार बंद करणें आपल्या स्वतःच्या हातीं असून तें करण्याची ज्यांना नुसती वासनाही झाली नाही, अशा लोकांनीं जिकणारे व जिकलेले यांच्यांतील भेद मोडून टाकण्याचा विचार मनांत तरी कशास आणावा ? व आणला तरी तो सिद्धीस कसा जावा ?

तात्पर्य, लोकांनीं आपल्याशीं जसें वागावें असें आपणास वाटतें, तसेंच आपणही दुसऱ्याशीं वागण्यास तयार व्हावयाचें. त्यापासून हित असो वा अहित असो, त्याविषयीं विचार करीत बसावयाचें नाही. खरें बोलल्यापासून नफा होवो, नुकसान होवो. परंतु तसें करणें हें आपलें कर्तव्य होय, म्हणून जसें खरें बोलावयाचें किंवा नीतीनें वागलें असतां तोटा होईल अशी भीति असूनही जसें नीत्याचरण सोडावयाचें नाही, तसेंच कोणतीही गोष्ट असो, त्यापासून न्याय होत आहे, किंवा ती करणें आपलें कर्तव्य आहे, एवढ्या विचारावरच तिच्या मार्गें लागावयाचें. त्यापासून होणाऱ्या सुखदुःखाची भवतिनभवति करीत बसावयाचें नाही, असा पूर्ण निश्चय करून जर लोक सुधारणेची कास धरतील तर ही सुधारणा पाहिजे व ती नको हा तंटा मिटणार आहे, व सर्वच सुधारणा एकसमयावच्छेदेकरून होऊं लागतील. हल्लीं राजकीय सुधारणेस सर्व लोक अनकूल आहेत, असें जरी बाह्यात्कारें दिसले, तथापि त्यांत जीव नाही. राष्ट्रीय सभेसंबंधानें अंतःकरणापासून ज्यांनी श्रम केले आहेत, व आपल्या पदरास ज्यांनी खार लावून घेतला आहे, अशा सर्व इलाख्यांतील लोकांची याद केली असतां ते एकूण एक लोक जितके राजकीय सुधारणेचे चहाते आहेत तितकेच सामाजिक सुधारणेचे व धर्मसुधारणेचेही चहाते आहेत, असें दिसून आल्यावांचून राहणार नाही; व सुधारक आमचे पुढारी नाहीत म्हणून कंठशोष करणारे लोक जसे सामाजिक सुधारणेच्या विरुद्ध आहेत, त्याप्रमाणेच राजकीय सुधारणेंतही त्यांचें पाठबळ तितक्यापुरतेंच आहे, हेंही सिद्ध करून दाखविणें कठीण नाही. व यावरून पाहतां सामाजिक परिपदेची उत्तरोत्तर भरभराट हीणें, हेंच राष्ट्रीय-सभेच्या खऱ्या भरभराटीचें चिन्ह होय.

हे तुमचे पुढारी नव्हत

जुन्या लोकांस आम्ही विनयपूर्वक व खात्रीपूर्वक असें कळवितों कीं त्यांनी प्रो. जिन्सिवाले व प्रो. टिळक अशा लोकांस आपले पुढारी समजू नये. ज्याप्रमाणें आमच्या मतांत व त्यांच्या मतांत थोडासा फरक असल्यामुळें, त्यांची सुधारकांत गणना करतां येत नाहीं असें नाहीं, त्याप्रमाणें जुन्या लोकांच्या आणि त्यांच्या मनांत जी अल्प साम्यता आहे, तीमुळें ते जुन्या लोकांचे अग्रणी होऊं शकत नाहीत. जर जुने लोक मिथ्या भ्रमानें अशांस आपले पुढारी समजून तदनुषंगानें वागूं लागतील, तर अखेरीस गोत्यांत पडून पश्चाताप पावतील, याचा आम्हांस बिलकूल संशय नाही ! वेद अपौरुष आहेत, असा प्रो. जिन्सिवाले यांचा आग्रह आहे. या मताचें ते आज कित्येक वर्षे उघडपणें प्रतिपादन करीत आहेत; व ज्याप्रमाणें गेल्या उन्हाळ्यांत त्यांनीं प्रतिपादिलेल्या विशिष्ट मतामुळें त्यांना आपल्या नौकरीचा राजीनामा द्यावा लागला तरी त्यांनीं त्याची पर्वा केली नाहीं, त्याप्रमाणें पूर्वपद्धतीच्या यच्चावत ब्राह्मण लोकांनीं जर असा आग्रह धरिला कीं, तुम्ही वेद अपौरुष म्हणा, नाहीं तर आम्ही तुम्हांस वाळींत टाकूं, तर प्रो. जिन्सिवाले सगळ्या आचारवान ब्रह्मवृंदांस न जुमानतां, त्यांच्या मतानें वेदाच्या अस्तित्वाविषयी जो ग्रह झाला आहे तो कधीही सोडणार नाहीत, अशाविषयी आम्ही पाहिजे तसली पैज मारण्यास तयार आहों ! प्रो. जिन्सिवाले थोडेसे कर्मठ आहेत, येवढ्यामुळें जुन्या लोकांना त्यांच्या वेदविषयक विलक्षण मतांचा राग येत नाही याचा आम्हांस मोठा आचंबा वाटतो ! वेदाचें अपौरुषत्व काढून घेतल्यावर वैदिक धर्माचा पायाच नाहीसा झाला, हें त्या धर्माच्या कर्वाऱ्यांच्या लक्षांत येऊं नये काय ? वेद हे मनुष्यकृत ग्रंथ आहेत, असें प्रतिपादणाऱ्या गृहस्थास पाहिजे तर अजागळ पत्रकर्ते त्याच्या बाह्याचरणास भुलून जाऊन ते हिंदुधर्माचे या युगांतील आधारस्तंभ आहेत, असे त्याचे पवाडे गावोत, व त्यांचा स्तुतिपाठ चांगला खुलण्यासाठीं आमच्या सारख्यांचीं हवी तितकी निंदा करोत; पण जे विद्वान शास्त्री किंवा आचारसंपन्न वैदिक आहेत, त्यांनीं श्रीधरपंतांच्या सारख्यांत आणि आमच्यांत विशेष भेद आहे, असें समजणें हा मोठा प्रमाद होय. कांहीं विशेष कारणांमुळें आमच्या त्यांच्यांत कितीही अंतर क्षणभर दृष्टीस पडलें, तरी त्यांचें आमचें शिक्षण एकाच पद्धतीचें

असल्यामुळे, सूक्ष्म विचारांतीं असें दिसून येईल कीं, एकंदरीत ते आम्हांस जितके जवळ आहेत, तितके जुन्या लोकांस नाहीत ! प्रो. जिन्सिवाले यांचे असें म्हणणे आहे कीं, ज्याला अनुकूल असेल त्यानें आपल्या बायको-कडून बी. ए. च्या परीक्षेचा देखील अभ्यास करविण्यास हरकत नाही. एकदां खुद्द स्वतःच्या पत्नीस पहिली लेडी ग्रॅजुएट करण्याचा त्यांचा विचार होता. तसेच 'यद्यपि शुद्धं लोकविद्वद् नाकरणीयं नाचरणीयं' या पंथाचे ते अनुयायी असल्यामुळे, आपल्या बायकोस आपल्याबरोबर हिंडावयाला बघून जाणे ही गोष्ट जरी त्यांच्या हातून होण्यासारखी नाही, तरी ज्या बायकांस घरांतील काम करावें लागत नसल्यामुळे कोणत्याही प्रकारचा व्यायाम होत नाही अशांनीं आपल्या नवऱ्यांबरोबर किंवा चाकरांबरोबर सकाळसंध्याकाळ उघड्या हवेंत सहल करण्यास जाण्यास हरकत नाही, असें त्यांनीं स्पष्टपणे म्हणून दाखविलें आहे. जुन्या पद्धतीच्या किती सुशिक्षित लोकांस प्रो. मजकुरांचीं ही मते मान्य होणार आहेत ? किंवा जर श्रीधरपंत आमच्या बरोबर उद्यां म्हणूं लागले कीं, रामकृष्ण हे काहीं देवावतार नाहीत; आधुनिक राजांसारखे ते या भरतखंडांत पूर्वकालीं होऊन गेलेले राजे होत; महाभारत व रामायण हे केवळ इतिहासग्रंथ आहेत; भगवंतांनीं अर्जुनास जी भगवद्गीता सांगितली ती प्लेटो किंवा-
 अॅरिस्टॉटल यांच्या नीतिविषयक व वेदांतविषयक ग्रंथाप्रमाणे व्यासांच्या विचारांचें वाड आहे, दुसरे काहीं नाही; एका हिंदू राजानें दक्षिणेकडील मूळच्या लोकांस जिंकून गोदेपासून कावेरीपर्यंत अथवा लंकेपर्यंत आर्य लोकांच्या ज्या वसाहती केल्या त्यांचा इतिहास हेंच रामायण होय, आणि वाल्मीकी हा त्याचा कर्ता होय, अशा प्रकारचे अभिप्राय जर आमच्या पुराणांविषयी ते देऊं लागले, आणि ते देऊं लागले तर ते असेच देतील याविषयीं आम्हांस बिलकूल शंका नाही, तर आमचे शास्त्री व वैदिक त्यांस काय म्हणतील ? तेव्हां या भोळ्या जुन्या लोकांस आम्ही येवढेंच सांगतो कीं, दुर्दैवानें आम्हां नवीन पद्धतीच्या लोकांत सध्यां जो स्वल्प मतभेद झाला आहे तेवढ्यावरून त्यांनीं प्रो. जिन्सिवाले किंवा त्यांसारखेच इतर अर्वाचीन विद्वान् आपल्या पंथाचे आहेत, व त्यांस आपलें धुरीणत्व देण्यास काहीं हरकत नाही, अशा मोहांत त्यांनीं पडूं नये. हा इशारा त्यांनीं विशेषतः प्रो. टिळक यांच्या संबंधानें मनांत ठेवण्यासारखा आहे; कारण रा. रा. बाळ गंगाधर टिळक हे, प्रसंग पडल्यास, प्रो. जिन्सिवाले यांच्यापुढें जातील इतकेंच नाही, तर जातिबाहुल्यामुळे अगोदरच जेरीस आलेल्या या हतभाग्य देशांत अधिक जाती होऊं नयेत, म्हणून कायद्यानें किंवा लोकमतानें जेवढ्या सुधारणा साऱ्या लोकांस ग्राह्य होतील अशाच करण्याचे हे दिवस आहेत, असें म्हणणाऱ्या आमच्यासारख्यांपुढेंही दोन पावलें जाण्यास हे डगणारे नाहीत, हें थोड्या दिवसांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या

त्यांच्या स्वदस्तूरच्या विनंतीपत्रावरून कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखे आहे. या लेखकाच्या मतांत आणि रा. टिळक यांच्या मतांत, कांहीं लोक म्हणतात त्याप्रमाणे, जमीनअस्मानाचे अंतर असते, तर नोकरीचा मार्ग सोडून सामान्य देशकार्यासाठीं आम्ही एके ठिकाणीं कधींच आलों नसतो, व बऱ्यावाईट रीतीनें गेलीं दहा वर्षे आमच्या हातून एकत्र निघालीं नसती. पण वारंवार होतें काय कीं, जसजसें वय वाढत जातें तसतसा मताभिमान आणि आग्रह वाढत जातो म्हणून म्हणा, किंवा कोणत्याही दोन व्यक्तींत केवढेंही मतसादृश्य असलें तरी तीं मते अंमलांत आणण्यासाठीं ज्या उपायांची योजना करावयाची, त्यांविषयीं त्यांत जो मतभेद उत्पन्न होतो तो कधीं कधीं मूळ मतांच्या सादृश्याहून प्रबलतर होऊन वसतो म्हणून म्हणा, जे एकदा सामान्य संकल्प करून, स्वार्थाचें किंवा परमार्थाचें कांहीं कृत्य हातीं घेतात त्यांचा पुढें वेबनाव होऊं लागतो, व शेवटीं त्यांची फुटाफूट होण्याचाही प्रसंग येतो ! ज्या कैसरीसाठी या लेखकास कारागृहवास सोसावा लागला, व जो त्यानें उदार महाराष्ट्रीयांच्या गुणग्राहित्वामुळे आनंदानें साहिला त्या पत्राचा आणि याचा वियोग होऊन, हा नवीन सुधारक अस्तित्वांत येण्यास, किंवा येथें बऱ्याच प्रतिष्ठेस आलेल्या एका लोकोपयोगी संस्थेच्या मुख्य चालकांपैकीं दोघा गृहस्थांनीं, विशेषतः रा. टिळकांनीं, आपल्या कामाचा राजीनामा देण्यास, अशा प्रकारचा साधनसंबंधक मतभेद कारण झाला आहे, दुसरे कांहीं नाहीं. थोड्याच दिवसांत तुळशीबागेंतील सभेच्या बहुतेक पुरस्कृत्यांस स्पष्टपणें असें दिसून येईल कीं, रा. टिळक हे एका गोष्टीशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीनें त्यांचे पुढारी होण्यासारखे नाहींत. ज्या सुधारणा आम्हीं कायद्यानें कराव्या, असें म्हणत आहों, त्या लोकांच्या लोकांनींच कराव्या हें काय तें गरम व थंड्या सुधारकांतील मतभेदाचें मूळ कारण आहे. स्त्रीशिक्षण, बालविवाहनिषेध, वपननिषेध, बालावृद्धविवाहप्रतिबंध, पुनर्विवाह, कन्याविक्रयनिषेध, मदिरापाननिषेध वगैरे सर्व सुधारणा जशा एका पक्षास पाहिजे आहेत, तशा दुसऱ्यासही पाहिजे आहेत. असें असून सध्या उभयतांत जें रण माजलें आहे तें त्या अंमलांत कोणत्या साधनांनीं आणाव्या, याविषयीं मतभेद असल्यामुळे माजलें आहे. कदाचित् कांहीं दिवसांनीं हें भेदकारण नाहींसें होऊन, सर्व सुधारकांची एकच फळी होण्याचा संभव आहे. आणि सुदैवानें असें झालें तर तुळशीबागेंतल्या सभेचे बहुतेक पुरस्कर्ते काय करतील ? ज्या सुधारणांस रा. टिळक अत्यंत अनुकूल आहेत त्यांचा त्यांनीं कायदेवाल्या सुधारकांविरुद्ध खवळून गेलेल्या तुळशीबागेंतील श्रोतृसमुदायापुढें इष्ट हेतु साधण्यासाठीं बुद्ध्या बिलकुल उल्लेख केला नाहीं, व त्या समुदायास मान्य होईल अशा प्रकारची टीका मि. मलबारी व सुधारक यांवर केली, येवढ्यावरून त्या सभेच्या बहुतेक

पुरस्कार्यानीं असें समजूं नये कीं, सामाजिक सुधारणेच्या कामीं सरकारनें सर्व लोकांस लागू पडणारा कायदा करूं नये, यापलीकडे रा. टिळक यांच्या मतांत आणि आपल्या मतांत कोणत्याही प्रकारचें साम्य आहे. सोळा वर्षांच्या आंत मुलींचीं लग्नें होऊं नयेत, कोणीं कोणास हुंडा देऊं नये, विधवांचें वपन करूं नये, चाळिसाव्या वर्षांपुढें मुलींच लग्न करूं नये, किंवा करणें झाल्यास विधवेशीं करावें, मद्याला स्पर्श करूं नये, प्राप्तीचा दहावा हिस्सा सार्वजनिक कामाकडे द्यावा वगैरे गोष्टी ज्यांस मान्य असतील त्यांनीं एक मंडळी स्थापून, त्या तिनें अमलांत आणण्याचा प्रयत्न करावा, व जो गृहस्थ एकदां अशा मंडळीचा सभासद होईल तो तींतून पुढें वाहेर पडण्याची इच्छा दाखवील, किंवा हे नियम मोडील तर त्याला सरकारकडून कडक शिक्षा करवितां यावी, म्हणून अशी मंडळी रजिस्टर करावी—वगैरे रा. टिळक यांचे विचार तुळशीवागेंतील सभेसाठीं काढलेल्या निमंत्रणचिठ्ठीवर सद्या घालणाऱ्या गृहस्थापकीं कित्येकांस रुचणार आहेत कोण जाणें! अशा प्रकारची मंडळी स्थापण्याच्या प्रयत्नांत रा. टिळक खरोखरीच गुंतले आहेत, असें आम्ही ऐकतो, व ती स्थापण्यांत आल्यास ते तिचे सभासद होतील, आणि आतांच बारावें वर्ष लागलेल्या आपल्या मुलीचें लग्न तिच्या सोळाव्या वर्षापर्यंत करणार नाहीत याविषयीं आम्हांस काडीयेवढा संशय नाही. कारण, रा. टिळकांच्या आणि त्यांच्या प्रतिपक्ष्यांच्या विचारांत व स्वभावांत केवढाही भेद असला, तरी त्यांना येवढें कबूल करणें भाग आहे कीं, जी गोष्ट एकदां टिळकांच्या मनास रास्त अशी वाटली तिचा ते, कितीही नुकसान झालें किंवा केवढाही लोकापवाद आला, तरी प्रत्यादेश करणार नाहीत, हा त्यांचे अंगीं प्रशंसा करण्यासारखा गुण आहे. तेव्हां जुन्या पद्धतीच्या लोकांस आम्ही असें विचारतो कीं, टिळकांचे वर निर्दिष्ट केलेले सुधारणाविषयक विचार आणि ते अमलांत आणण्यासाठीं त्यांनीं चालविलेले प्रयत्न तुळशीवागेंतील 'प्रचंड' श्रोतृसमुदायापैकीं किती इसमांस अभिमत आहेत, व रजोदशेनोत्तरही आपल्या मुलींस अविवाहित ठेवणाऱ्या मंडळीचे सभासद किंवा पुढारी टिळक झाले तर त्या समुदायापैकीं किती वजनदार शास्त्री, किती वैदिक, किती जहागीरदार, नोकरीवर असलेले किंवा पेन्शनदार, किती रावबहादुर व किती सामान्य लोक त्यांस आपल्या सभांचे चिटणीस करण्यास किंवा त्यांवर समाजाचें पुढारीपण सोंपविण्यास तयार आहेत? आम्हांस तर असें वाटतें कीं ज्यांना आपला पूर्वापार चालत आलेला धर्म, आपल्या रीतीभाती आणि आपले आचार निर्दोष वाटत आहेत, व त्यांत सरकारानें किंवा सुधारकांनीं फेरफार करण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे त्यांचे ठाई वैरूप्यता आणून देशाचें नुकसान करणें असें वाटत आहे, त्यांनीं वेळींच जागें होऊन, असें समजूं लागावें कीं प्रो. जिन्सवाले, प्रो. टिळक, रा. रा. म. चि.

आपटे यांसारख्या अर्वाचीन विद्वान् गृहस्थांनीं प्रसंगविशेषीं विशेष कारणासाठीं एकाद्या बाबींत जुन्या लोकांच्या छंदाप्रमाणें वर्तन केलें, किंवा जुन्या लोकांच्या एखाद्या मतास आपली अनुकूलता दाखविली, तर तेवढ्यावरून ते आपले पुढारी होण्यास व अर्वाचीन सुधारणांविरुद्ध आपली सेना नेण्यास योग्य असे हे गृहस्थ खचित नाहींत. जर या गोष्टीचा जुने लोक शांतपणें विचार न करतील, व अशा गृहस्थांकडून मिळणाऱ्या क्षणिक मदतीस भुलून जाऊन त्यांची ते कास धरतील, तर अखेरीस ठार बुडतील असें आम्हांस वाटतें !

तर मग जुन्यांचे पुढारी असावे तरी कसे ?

अर्थात् ज्यांत जुन्या पद्धतीचे सद्गुण पूर्णपणे भरले आहेत व जुन्या लोकांनी निपिद्ध मानलेल्या गोष्टींपासून जे अत्यंत अलिप्त आहेत, अशा गृहस्थांनीच त्यांचे पुढारीपण पतकरल्यास जुन्या मतांस व जुन्या आचारांस कांहीं वर्षे टिकाव धरतां येणार आहे. 'कांहीं वर्षे' असें आम्हीं जाणूनवुजून म्हणतो. कारण, जुन्या लोकांनी आपले भीष्माचार्यासारखे योद्धे जरी पुढें घातले तरी अगोदरच मन्वंतर इतकें बदलून गेलें आहे, व इतउत्तर तें इतक्या झपाट्यानें बदलत जाणार आहे कीं, त्यापुढें भीष्मद्रोणकृपादिकांसारख्या पूर्वपद्धतीच्या योद्ध्यांचें कांहीं एक चालेनासें होऊन त्यांचा शस्त्रसंपात निष्फल होईल, व कांहींवर तर प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर प्रतिपक्ष्यांनी हस्तगत केलेली विजयश्री पहाण्याची पाळी येऊन, निराशेनें या जगद्रणांगणांतून खेद करीत, परलोकास जाण्याचा प्रसंग गुदरेल. असा प्रसंग बराच टाळतां येण्यास एकच उपाय आहे, तो हा कीं पुढारी निवडतांना फार चांगली खबरदारी घेणें. यांत चुकी झाली कीं निवडणारे लोक जुने असोत किंवा नवे असोत, ते उपहास्यतेस पात्र होणारच. समाजाग्रणींत कोणत्याही प्रकारचा दुर्गुण असतां कामां नये इतकेंच नाही तर त्याचे अंगी प्रशंसनीय सद्गुणांचा संकर असला पाहिजे. कित्येक लोकांची अशी समजूत असते कीं, ज्याच्या अंगीं एक दोन चांगले गुण आहेत त्याच्या अंगीं पांच चार वाईट गुण असले तरी त्याला समाजाचें पुढारीपण देण्यास कांहीं हरकत नाही. पण आमच्या मते ही समजूत फार गैर आहे. ज्याचें सारें आयुष्य द्रव्यार्जनांत किंवा वरिष्ठांची हांजी हांजी करण्यांत गेलें, जो स्वहितासाठीं लोकांचें हवें तितकें नुकसान करण्यास भीत नाही, वाटलावाई ज्याची सखी झाली आहे, ज्याच्या कामुकतेला कशाचाही निर्वध नाही, खोटें बोलण्यांत कांहीं दोष आहे असें ज्यास वाटत नाही, जो सत्कृत्यासाठीं उदार हात कधींही पुढें करीत नाही, ज्ञान संपादण्याचा ज्याला पराकाष्ठेचा तिटकारा आहे, खोटी मित्रास व खोटी प्रतिष्ठा हीं ज्यास अत्यंत प्रिय आहेत, शुष्क वाचालता करण्यांत ज्यास पराकाष्ठेचा आनंद वाटतो, आपल्या थोड्या फायद्यासाठीं गांवाचें किंवा राष्ट्राचें नुकसान करण्यास जो तयार असतो, ज्याला दुसऱ्याचें बोलणें ऐकून घ्यावेसें वाटत नाही, दुष्कर्मांनीं

संपादिलेल्या द्रव्यापासून उत्पन्न झालेल्या पापाचे क्षालन ब्राह्मणभोजनें घालून, देवालयें बांधून, किंवा व्रतवैकल्यें अथवा यात्रा करून होतें, असें जो समजतो, न्याय, सत्य, शांति अनुकंपा वगैरे गुण ज्याच्या अंतःकरणांत वसत नाहीत—सारांश ज्याचें नांव ऐकल्याबरोबर किंवा मूर्ति पाहिल्याबरोबर श्रोत्याच्या किंवा प्रेक्षकाच्या मनांत भीति, प्रेम व पूज्यबुद्धि उत्पन्न होत नाहीत—असा मनुष्य लोकाग्रणी होण्यास अगदीं उपयोगी नाही. जुन्या लोकांचा पक्ष पडता आहे. तेव्हां निदान त्यांनीं तरी अशा प्रकारच्या दुर्गुणांपासून जो अत्यंत अलिप्त असेल त्यासच आपला पुढारी नेमण्यावद्दल फार काळजी घेतली पाहिजे.

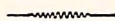
आम्हाला 'हलकट' कां म्हटले ?

गेल्या लेखांत तुळशीवागेतील सभेची हकीकत देत असतां, एका ठिकाणीं कांहीं कारणानिमित्त दोनतीन विशेषणें योजण्यांत आलीं आहेत. त्यांपैकी 'हलकट' या विशेषणानें व्याच लोकांचें पित्त खवळून गेलें असावें, असें दिसतें. त्यासंबंधानें आमचें इतकेंच म्हणणें आहे कीं, त्या सभेचे पुरस्कर्ते फक्त बेकायदे-वाल्यांचीच सभा भरविते, आणि कायदेवाल्यांस किंवा 'कायदेवाजांस' आपण होऊन बोलावून आणून त्यांचा उपमर्द न करते, तर तें विशेषण योजण्याचीच काय, पण त्या सभेविषयीं कोणत्याही प्रकारचा उल्लेख करण्याचीही गरज न पडती. शिवाय, रा. टिळक यांचें सुधारकांच्या संबंधानें उपहासपर भाषण चाललें असतां, ज्यांनीं आनंदप्रदर्शक टाळ्या पिटल्या तेवढ्यांसच आमचीं विशेषणें लागू असतां, तुळशीवागेत जेवढे लोक जमले होते तेवढ्या साऱ्यांस उद्देशून आम्हीं तीं विशेषणें योजिलीं असावीं, असा तर्क करून पोकळ रागाचें अवडंबर घालण्यांत काय अर्थ आहे ? तुळशीवागेत ज्याप्रमाणें रामशास्त्र्यांसारखी एका प्रकारची मंडळी होती त्याप्रमाणेंच आ. रा. व. नूलकर, आ. रा. व. रानडे, व डॉक्टर भांडारकर यांसारखी दुसऱ्या प्रकारचीही मंडळी होती. या मंडळीस आमच्याकडून कालत्रयींही असलीं विशेषणें लागण्याचा संभव नाही, हें उघडच आहे. तेव्हां तुळशीवागेतील समग्र श्रोतृजनास तीं विशेषणें लावण्याचा इरादा नव्हता हेंही उघड आहे. तथापि गांवभर ढोलगीं वाजवून गोळा केलेल्या येवढ्या मोठ्या समाजांतील व्यक्तीन् व्यक्ती ज्याअर्थी या सभेच्या पुरस्कर्त्यांस सभ्य किंवा 'हलकटा'चा प्रतिभावी दिसत असावा, असें त्यांच्या मनाचा प्रतिध्वनि काढणाऱ्या कित्येक स्थानिक पत्रांतील लेखांवरून व आम्हांकडे आलेल्या पत्रांवरून अनुमान करण्यास जागा होत आहे, त्याअर्थी त्यांच्या सभ्यतेची व्याख्या आमच्या सभ्यतेच्या व्याख्येहून फार निराळी असावी, असें वाटतें. तथापि जर या पत्रांत त्यांच्या संबंधानें अशा तीव्र विशेषणांची योजना न व्हावी अशी त्यांची इच्छा असेल, तर त्यांनींही सुधारकांच्या संबंधानें कोठेंही बोलतांना किंवा लिहितांना तोंड आटोपून बोलत जावें म्हणजे झालें ! जोपर्यंत त्यांचेकडून असें होणार नाही तोपर्यंत क्रियाप्रतिक्रियेचे नियमास खळ पडेल असें आम्हांस वाटत नाही ! अशा संबंधानें बेअब्रूच्या फिर्यादीचा वागुलबोवा आम्हांस दाखविण्यांत कांहीं अर्थ

नाहीं. त्यास आम्ही पक्कें जाणून आहों ! उभ्या वर्गातील कांहीं इसमांस उद्देशून अशी भाषा सकारण लिहिण्यावद्दल शेडीजानवें टाकून देण्याचा प्रसंग ज्यावेळेस आम्हांवर येईल, त्यावेळेस निदान चारदोन वृद्धतरुण पत्रकर्त्यांस तरी येरवड्याच्या आनंदगृहांत सामाजिक विषयांची मनमुराद चर्चा करण्याकरतां आम्ही आपल्या बरोबर घेऊन जाऊं, अशी आमची पक्की खातरी आहे ! कोठेंही असलेल्या चांगलेपणास दुखविण्याची आमची इच्छा नाही. पण वाइटाला वाईट म्हणण्यास असल्या दटावण्याने सुधारक केव्हांही भिईल, असें दिसत नाही !

बोलके सुधारक, वागते सुधारक व सुधारणानिंदक

हे लोकांचे तीन वर्ग सुधारणापंथास लागलेल्या प्रत्येक देशांत केव्हांही दृष्टीस पडतात. ज्याअर्थी मनुष्यास चांगल्यावाइटाची निवडानिवड करण्याची बुद्धि, व जें वाईट असेल त्याचा त्याग आणि चांगल्याचें संपादन करण्याचें मानसिक व शारीरिक सामर्थ्य आहे, त्याअर्थी पशूप्रमाणें त्याची स्थिति स्थिर न रहातां, कालमानाप्रमाणें तींत कमी अधिक बदल होत जाणें स्वाभाविक आहे. ज्याप्रमाणें कालाचा क्रम थांबविणें अशक्य आहे, त्याप्रमाणेंच मनुष्याच्या स्थित्यंतरास खळ पाडणें अशक्य आहे. तथापि हें सत्य अज्ञ लोकांच्या लक्षांत नीट न येत असल्यामुळें, व आपण ज्या स्थितींत आहों तीच स्थिति अत्युत्तम असें अप्रबुद्ध जनावरांप्रमाणें त्यांस वाटत असल्यामुळें, कोणत्याही रीतीनें त्या स्थितींत बदल करूं पहाणारांचा ते द्वेष करतात, आणि त्यांचे श्रम निष्फळ होण्याचा आपल्याकडून होईल तेवढा प्रयत्न करतात. अशा नित्य कलहामुळें समाजांतील अवयवांचे प्रथम दोन स्थूल विभाग होतात; एक पुराणप्रियांचा व दुसरा सुधारकांचा. पुढें दुसऱ्याचे दोन पोटभेद होतात; एक बोलक्या सुधारकांचा व दुसरा वागत्या सुधारकांचा. ज्या वेळेस कांहीं केलें तरी समाजांतील बहुतेक लोक चांगल्या गोष्टीचा विचार करावयाचे नाहींत इतकेंच नाहीं, तर जो ती करण्यास प्रवृत्त होईल त्याचा ते छल करण्यासही सोडीत नाहींत, अशी स्थिति असते, त्या वेळेस बहुधा अनेक प्रकारचे हाल व जाचणुकी सोसून व गरज पडल्यास निराळी जात करून घेण्यास किंवा मरण्यासही तयार होऊन, आपल्या विचाराप्रमाणें आचरण करण्यास प्रवृत्त होणारे मताभिमानी सुधारक फार निघतात. आजपर्यंत नवीन धर्मपंथाचे जे स्थापक झाले आहेत, त्यांचा इतिहास बहुधा अशा प्रकारचा आहे. सांकेतीस, बुद्ध, महंमद, ख्रिस्त, ल्यूथर, राममोहन किंवा दयानंद यांपैकी लहानमोठ्या प्राचीन किंवा अर्वाचीन पाहिजे त्या महत्पुरुषांचें चरित्र घ्या, त्यावरून असें दिसून येईल कीं, ज्या सुधारणा झाल्याच पाहिजेत असा त्यांच्या मनाचा दृढ ग्रह झाला होता, त्या सुधारणांस तत्कालीन बहुजनसमाज अत्यंत प्रतिकूल असल्यामुळें, एक तर आपला हेका आपण सोडावा, किंवा लोक जेवढा त्रास देतील तेवढा सहन करण्यास तयार होऊन आपला हेका आपण चालवावा—याशिवाय त्यांना दुसरा मार्ग नव्हता.

अशा स्थितीत लोकांच्या निष्ठुर दुराग्रहामुळे सुधारकांच्या अंतःकरणांत पेटलेली ज्वाला लोकांच्या उपरोधक फुकरांनीं न विझतां अधिक जोरानें भडकूं लागते, आणि ती त्या सुधारकांस मनाप्रमाणें आचरण करू लागल्याशिवाय चैन पडूं देत नाही. मनाची अशी अवस्था झाली असतां, विचाराप्रमाणें न वागण्यापेक्षां लोकांनीं केलेला छल सोसणें हेंच अधिक सद्दा व सुखावह वाटतें; आणि म्हणून अशा काळांत वागते किंवा करते सुधारक निपजतात.

परंतु ज्या वेळेस ज्ञानप्रसारामुळे किंवा दुसऱ्या कोणत्याही कारणामुळे लोकांची दुराग्रहबुद्धि किंचित शिथिल झालेली असते, व चर्चा केल्यानें, सम-जुतीच्या दोन गोष्टी बरेच दिवस सांगत राहिल्यानें, आणि अशाच प्रकारचे सामोपचाराचे दुसरे उपाय केल्यानें ते आपणांस हळू हळू हवें तसें वागूं देतील इतकेंच नाही, तर आपलें अनुकरणही करू लागतील, अशीं चिन्हें दिसत असतात, त्यावेळेस लोकांपासून तुटून निघून किंवा त्यांचे यथेच्छ 'छी थू' करून घेऊन, आपली जात निराळी करण्यास किंवा लोकांशीं रक्तस्त्रावाचें रण माजविण्यास प्रवृत्त होणारे सुधारक निघत नाहीत. तात्पर्य, अशा दोन प्रकारच्या सुधारकांचे दोन वर्ग निघण्याच्या विशिष्ट वेळा आहेत. सध्यां आमच्या देशांत विशेषतः बोलके सुधारकच निघण्याची वेळ आहे; म्हणून जे बोलके सुधारक आहेत त्यांस सुधारणानिंदकांनीं किंवा वागत्या किंवा करत्या सुधारकपणाची फुकट एट मिरविणारांनीं "तुम्ही करून किंवा वागून कां दाखवीत नाही ? स्वतंत्र जात कां करीत नाही ?" असले अडाणीपणाचे प्रश्न विचारूं नये ! फार कशाला ? तुमच्या वागत्या किंवा करत्या टिळकसुधारकांचेंच उदाहरण घ्या. ज्यानें उपप्रतिसूचनेंत १६ वर्षांच्या आंत मुलीचें लग्न करूं नये, व प्राप्तीचा एक दशांश सार्वजनिक कामाकडे द्यावा, अशीं कलमें घातली त्यालाच त्यासंबंधानें साक्षात् कांहीं करण्याच्या हेतूनें लोकांपुढें येण्याची बुद्धि झाली, तेव्हां सोळाचा आंकडा चौदावर, व एक दशांशाचा एक विसांशावर आणून ठेवणें जरूर आहे, असें वाटलें किंवा नाही तें पहा ? तसेंच, अशा रीतीनें स्थापलेल्या मंडळीपैकीं कोणत्याही इसमानें प्रतिज्ञाभंग केला असतां त्याला दंडण्याकरितां सरकारची मदत घेणें अवश्य आहे, असें वाटलें किंवा नाही तेंही पहा ! तात्पर्य, या वागत्या किंवा करत्या सुधारकास प्रत्यक्ष क्रियेचा विचार मनांत आणिल्याबरोबर जर इतकी पीछेहाट करावी लागली, व "विधि, विकल्प, आणि निषेध" या त्रयीचें रडगाणें गावें लागलें, तर यासंबंधानें खरो-खरीच कांहीं करून दाखविण्याचा प्रसंग आला असतां, बोलक्या सुधारकांप्रमाणें हे दहा-सोळा किंवा अकरा-सतरा तरी कबूल करतील किंवा नाही, याची मोठी शंका आहे ! व अशी शंका येण्यास थोडासा आधारही झाला आहे. कारण

चौदा म्हणजे संपूर्ण तेरा असा अर्थ आधींच निवू लागला आहे, असें ऐकतो ! तेव्हां या कालांत बोलक्या सुधारकांची आणि पोकळ डौलाखातर स्वतःस वागते सुधारक म्हणवून घेणारांची वास्तविक स्थिति एकच आहे, असें म्हणण्यास हरकत दिसत नाही.

आतां सुधारणानिदकांकडे किंचित् वळूं. यांची गतही पहिल्या दोघांप्रमाणेंच आहे. हें आपल्या बोलण्याच्या ऐटीत आपण समाजाचे स्थिरस्थानू आहों, समाजास कल्याणकारक गोष्टी कोणत्या त्या आपणांसच समजतात, व त्यांचे संरक्षणकर्ते आपणच आहों, अशी आपल्या मनांतल्या मनांत व उघडपणें फुशारकी मिरवीत असतात. पण ज्याप्रमाणें पंचाक्ष-यानें भारलेलें भूत त्याच्या पाठीमागें, आरडाओरड करीत कां होईना, पण कसें तरी जातच असतें, व त्याला वाटेल त्याप्रमाणें वागत असतें, त्याप्रमाणें इंग्रजांसारख्या परक्या लोकांचा अंमल; सुधारणाविषयक त्यांचे विचार; त्यांकडून आम्हांस मिळत असलेलें शिक्षण; कामधामाच्या निमित्तानें प्रत्येक दिवशीं त्यांशीं होत असलेला व्यवहार; त्यांनीं आपल्याबरोबर इकडे आणिलेल्या नानाप्रकारच्या यांत्रिक सुधारणा आणि स्थानांतराचीं साधनें—वगैरे गोष्टींनीं पंचाक्ष-याच्या मंत्राप्रमाणें भाळून टाकलेला आमचा सुधारणानिदकगण डाक्टरांची औषधें निःशंकपणें घेऊन अप्रत्यक्ष रीतीनें मदिरा सेवन करीत आहे, आगगाडींत व आगबोटींत प्रवास करतांना हव्या त्या जातीच्या लोकांशीं चिकटून बसून जातीचे पाश शिथिल करीत आहे, साहेब लोकांशीं नित्य 'शेक हँड' करून किंवा त्यांच्या टेबलापाशीं खरडे घांशीत बसून पाहिजे तसला विटाळ प्रतिदिवशीं घरीं आणीत आहे, आगगाड्यांच्या किंवा आगबोटींच्या वेळा साधण्यासाठीं आणि लांबीचे प्रवास झपाट्यासरशीं उरकून घेण्यासाठीं स्नानसंध्येचा प्रत्याहार करीत आहे किंवा तीस कधीं कधीं मुळींच फांटा देत आहे, वर्तमानपत्रांत किंवा इतर ठिकाणीं होत असलेल्या चर्चेमुळें न कळत लग्नाचें वय हळू हळू वाढवीत आहे, स्त्रीस अधिकाधिक स्वातंत्र्य देऊं लागला आहे, स्वेच्छेविरुद्ध धर्मविनाशक शाळांत आपलीं मुलें पाठवीत आहे, कामकाजाच्या संबंधानें हव्या त्या जातीच्या लोकांशीं स्नेह व व्यवहार करीत आहे, श्राद्धश्रावण्यादि धर्मकर्मांपासून कांहीं तरी प्राप्ति व्हावी, येवढ्यासाठीं सुधारकांच्या तव्यतीप्रमाणें त्यांस हव्या त्या कलावर नेत आहे, व कधीं कधीं त्यांचेकडून कांहीं कामें करून घेण्यासाठीं आपले हेके सोडीत आहे, हें त्यांचें लक्षांत न यावें, व जे लोक जाणूनबुजून अमुक सुधारणा केल्याच पाहिजेत असें उघडपणें प्रतिपादीत आहेत, किंवा त्या स्वशक्तीप्रमाणें अमलांत आणीत आहेत, त्यांची थट्टा करण्यास त्यानें प्रवृत्त व्हावें हें आश्चर्य नव्हे काय ? अथवा यांत आश्चर्य तरी कसलें ? अंतर्दृष्टि करून न पहाणाऱ्या अज्ञ जनांनीं असें वागणें व बोलणें हेंच त्यांस उचित आहे. त्यांच्या स्थितींत जें अंतर पडत आहे तें त्यांना न समजतां

घडत असल्यामुळे, आपली स्थिति कायमच आहे, असें यांस वाटणें, हें फार स्वाभाविक आहे ! पण हा त्यांचा भ्रम आहे, हें कोणाही समंजस पुरुषाच्या लक्षांत सहज येण्यासारखें आहे. या सुधारणानिंदकांचा आणखी एक असा भ्रम आहे कीं, बोलके सुधारक काय ते अलीकडेच दृष्टीस पडूं लागले आहेत. पण खरी गोष्ट तशी नाही. सुधारकांची ही जात पूर्वीपासून आहे ! उदाहरणार्थ, आपले पुराणिक, हरिदास, भिक्षुक, कर्मठ शास्त्री, जोशी किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या कोणत्याही वर्गातील लोक ज्या लोकांस धर्मोपदेश करावा, त्यांस नीति पढवावी, व स्वतःच्या पवित्र व शुद्ध आचरणानें लोकांस उदाहरण घालून द्यावें—हें या पूर्वपद्धतीच्या सुधारकांचे कर्तव्य होय. पण हें कर्तव्य नीट बजावणारे असले किती सुधारक निघतील बरें ? स्त्रियांस मंत्रोपदेश करण्याच्या निमित्तानें त्यांस व्यभिचारपंकांत गूढ गोंवून टाकणारे, पोथीपुढे ठेवलेल्या तांदुळाचें गाठोडें बाजारी अंगवस्त्राच्या घरीं नेऊन सोडणारे, लोकांस नीतीच्या व निर्लोभाच्या गोष्टी सांगून घरांतल्या घरांत किंवा परक्याच्या घरीं हवा तसला अनाचार करणारे, किंवा पैशासाठीं प्राण सोडणारे, अथवा भस्माचे लांबलचक पट्टे, मुद्रांचे छाप, दर्भाच्या मुष्टी, शालजोड्यांचे लपेट, रेशमकाठीं धोतरांच्या निऱ्या, रुद्राक्षांच्या व स्फटिकांच्या माळा, टाळ व करताल इत्यादि वाद्यें, नाना प्रकारचीं भजनें व नाच व गीत, व जीवात्मा आणि परमात्मा यांतील भेदाभेदाविषयीं कधीं कधीं समजणारी व कधीं न समजणारी चर्चा इत्यादि धार्मिकपणाच्या दिखाऊ साधनांनीं बायावापड्यांस व अज्ञ पुरुषांस बुचाडणारे पहिल्या चालीचे दुर्वृत्त दांभिक सुधारक काय थोडे आहेत ? पण त्यांना शेणमार करण्याची, अपंक्त करण्याची, किंवा अलीकडील बोलक्या सुधारकांवर जी वाक्यशरांची वृष्टि होत असते तशा प्रकारची वृष्टि त्यांवर करण्याची इच्छा कधीं कोणास झाली आहे काय ? कधीं नाही. कारण चांगली गोष्ट हातून प्रत्यक्षपणें न घडली तरी ती सांगत फिरणें हा कांहीं दोष नाही, असा मनुष्यांचा पक्का समज होऊन गेला आहे, असें त्यांच्या अशा प्रकारच्या आचरणावरून उघड होते. तेव्हां सुधारणानिंदकांनीं सध्यांच्याच बोलक्या सुधारकांवर इतकें तुटून पडणें शुद्ध वेडेपण होय. वाद करतां करतां ज्या चांगल्या गोष्टी ठरतील त्यांचा अंगीकार त्यांच्याकडूनचसा काय, खुद्द सुधारणानिंदकांकडूनही हळू हळू होत जाईल, अशी आमची पक्की खातरी आहे !

मि. अशबरनर आणि अनाथ हिंदू विधवा

मि. अशबरनर यांची आमच्या वाचकांस बहुधा वरीच चांगली ओळख असेल. तथापि न्याशनल रिव्ह्यू नांवाच्या मासिक पुस्तकांत त्यांनीं नुकताच जो लेख लिहिला आहे, त्यांत आमच्या हतभाग्य हिंदू विधवांवर त्यांनीं जे असभ्य, खोडसाळ, व असत्यप्रचुर आरोप लादले आहेत, ते लादण्याइतक्या नीचतरपदावर साहेबमजकूर घसरतील, असें कोणासही वाटलें नसेल ! नेटिव्ह लोकांच्या अलीकडील चळवळीपासून आपल्यावर मोठा अनर्थ कोसळेल, म्हणून वेडावून जाऊन, नेटिव्हांवर अद्वातद्वा आरोप आणणारे इंग्रजवहादूर आमच्या पुष्कळ पहाण्यांत आहेत. परंतु या द्वेषामुळें नेटिव्ह स्त्रियांची, व विशेषेकरून निराश्रित असलेल्या हिंदू विधवांची, विटंबना करण्यास ते प्रवृत्त झालेले फारसे कोठें पाहण्यांत येत नाही. इलबर्ट विलाच्या वेळीं प्रसिद्धीस आलेले वक्तृशिरोमणी ब्रानसन हेही इतक्या पल्ल्यापर्यंत पोहोचले नव्हते. तेव्हां स्त्रीदाक्षिण्याविषयीं ज्यांची योग्य प्रकारें जगभर ख्याती आहे, अशा इंग्रजांपैकीं मि. अशबरनरसारख्या अक्कलवंत, हुशार व नाणावलेल्या साहेबवहादुरांनीं आपल्या पेनाच्या शितोड्यांनीं आमच्या अनाथ गतभर्तृकांच्या अब्रूस डाग लावण्यास उद्युक्त व्हावें, व न्यानशल रिव्ह्यूच्या प्रकाशकासारख्यांनीं त्याजविषयीं एक अक्षरही न लिहितां, असल्या घाणेरड्या लेखास प्रसिद्धि द्यावी हें पाहून कोणास आश्चर्य व खेद वाटणार नाही ! ' न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ' या स्मृतिवाक्याचा अंमल ज्या देशांत जारीनें सुरू आहे, तेथील लोकांनीं, इंग्रज स्त्रियांस पुरुषांसमवेत सहल करतांना, पुरुषसमुदायांतून बसतां उठतांना व परपुरुषांशीं निःशंकपणें भाषण करतांना पाहून, व अडाणी व हलकट लोकांच्या मनोरंजनार्थ लिहिलेल्या घाणेरड्या कादंबऱ्या वाचून, व प्रत्यक्ष इंग्लंडचा प्रवास तर दूरच राहिला, परंतु येथील इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या गर्विष्ठपणामुळें, त्यांच्या बंगल्याच्या आंतही पाऊल घालण्याची मारामार पडत असल्यामुळें, त्यांच्या नोकरचाकरांपासून निघणाऱ्या कंड्या ऐकूनच, इंग्रज स्त्रियांच्या पातिव्रत्याविषयीं भलभलत्या कल्पना केल्या, तर त्यांत विशेष नवल वाटण्यासारखें काहीं आहे, असें आम्हांस वाटत नाही. परंतु अशा लोकांनींही इंग्रज स्त्रियांविषयीं कोठें प्रसिद्धपणें जरा हूं कां चूं केलें कीं, इंग्रज लोक कसे खवळून जातात हें कोणास माहित नाही ? मग आपल्या स्त्रीवर्गाच्या अब्रूची

ज्यांना इतकी आस्था, त्याच इंग्रज लोकांनीं हिंदू विधवाविषयीं आपण वाटेल तसे प्रलाप केले असतां त्यापासून हिंदूंच्या अंतःकरणासही तसेंच दुःख होईल, ही गोष्ट त्यांच्या लक्ष्यांत वागवूं नये काय ? किंवा 'पद्भ्यां शूद्रोऽजायत' या श्रुतीच्या जोरावर, ब्राह्मणादि उच्चवर्णांची सेवा करण्याकरितांच ईश्वरानें शूद्रांस निर्मिलें आहे, म्हणून जशी आमचीं शास्त्रें मानतात; अथवा अग्निहोत्रास खळ पडेल, या मिषानें आपली अनिवार कामेच्छा तृप्त करण्याकरितां, मृत स्त्रीस जाळून आल्यावर लागलीच पांढऱ्या केसांच्याही पुरुषांनीं पुनर्विवाह करावा, परंतु विधवेनें आपल्या तरुणपणींही, "मृतं भर्तारमादाय ब्राह्मणी बन्धिमाविशेत् । जीवन्ति चेत् त्यक्तकेशा तपसा शोधयेद्वपुः ।" म्हणून जसा आमच्या पुरुष शास्त्रकारांनीं निर्णय ठरविला आहे; अथवा गुलामांचा व्यापार सुरू ठेवण्याविषयीं आस्था बाळगणाऱ्या कांहीं इंग्रज मुत्सद्यांनीं, काळ्या कातड्याचे लोक गोऱ्यांच्या सेवेकरतांच ईश्वरानें सृजिले आहेत, म्हणून जसें एक महत्तत्त्व शोधून काढलें होतें, त्याप्रमाणेच काळ्या कातड्यांच्या आंतील अंतःकरणे अपमानबधिर असतात, किंवा सुधारलेल्या गोऱ्या लोकांच्या थट्टेकरितांच ईश्वरानें हिंदू स्त्रियांस वैधव्य आणिलें आहे, असें एखादें अपूर्व तत्त्व, एखाद्या हिंदुदृष्ट्या अपूर्व तत्त्वज्ञान्यानें नवीन शोधून तर काढलें नाहीं ना ? असें नसतें तर "हिंदु विधवांस वाटेल तसा अनाचार करण्यास हिंदु समाजानें पूर्ण सनद दिली आहे, तिच्या पापाचरणाकडे समाज जाणूनबुजून दुर्लक्ष्य करितो, तेव्हां अशी अत्यंत स्पृहणीय, व अप्रतिबंध अशी स्वच्छंदीपणाची आयती मिळालेली वृत्ति सोडून देऊन, त्यांच्या कल्याणार्थ केलेल्या कायद्याचा आश्रय घेऊन, त्या आपल्या स्वेच्छाचारविहारास अडचण काय म्हणून आणतील ?" असे शब्द साहेबबहादुरांच्या पेनांतून खचित निघाले नसते. किंवा असें तर नसेल ना, कीं आपला पुरुषार्थ गाजविण्यास दुसरीकडचे सर्व मार्ग बंद झाले असल्यामुळे, ज्यांच्याविषयीं स्वतःचे देशबंधूही अनुकंपा व्यक्त करीत नाहींत, अशा निराश्रित हिंदू विधवांवर आपण आपली तिरंदाजी चालविली असतां आपणांस जयश्री खचित वरील, असा साहेबबहादुरांनीं तर्क केला असावा ! व असें असेल तर मात्र साहेबमजकुरांचा तर्क खोटा नाहीं, असें आम्हांस कबूल केलें पाहिजे. कारण कीं उन्नतावस्थापन्न इंग्रज स्त्रिया, आपल्या अन्नस धक्का पोंचवणारा नेटिव्ह वक्ता किंवा पत्रकर्ता यांची त्रेधा उडवून दिल्याशिवाय जशा आपल्या पुरुषवर्गास स्वस्थ वसूं द्यावयाच्या नाहींत, ती योग्यता आमच्या विचारांच्या विधवांच्या आंगीं नाहीं, व त्यांची बाजू घेऊन भांडणारा पुरुषवर्गही नियमितच आहे. तेव्हां साहेबमजकुरांचा तर्क खरा ठरून, त्यांनीं अजिंक्यपत्र मिळविलें, याविषयीं आम्हांस संशय नाहीं. परंतु समंजस लोक या विजयाबद्दल त्यांचें अभिनंदन करून त्यांची पाठ थोपटण्याऐवजी त्यांस लज्जेनें खालीं मानच घालण्यास लावतील यांतही शंका नाहीं.

असो. 'असंमत वैधव्य' या एका शब्दापासून ध्वनित होणाऱ्या असंख्य क्लेशांच्या दडपणाने आधीच चूर होऊन गेलेल्या हिंदु विधवांच्याविषयी कोणी अनुदार प्रलाप केल्यास तो जर आमच्या अंतःकरणास दुःसह होणे साहजिक आहे, तर मग त्या स्वेच्छाचारी आहेत असा निरर्गल आरोप मि. अश्वरनर यांनी हिंदु विधवावर्गावर आणलेला पाहून आमचे अंतःकरण क्षुब्ध व्हावे, व 'जल तुंबता तडागीं फोडावा लागतो जसा पाट' या न्यायाने मनाच्या शांतवनार्थ आम्ही आपल्या क्षुब्ध मनोवृत्तीस काहींसा अनियंत्रित संचार करू द्यावा, यांत विशेष नवल नाही. बाकी एकंदर इंग्लिश राष्ट्र अजूनपर्यंत स्त्रीदाक्षिण्यभ्रष्ट झाले नाही, इतकेंच नाही, तर ते त्यांचे स्त्रीदाक्षिण्य इतकें समर्थ आहे की, ते लोक जेथे जातील तेथे त्यांचा प्रादुर्भाव झाल्यावाचून खचित रहाणार नाही, असा आम्हांस पक्का भरंवसा आहे; व मि. दादाभाई नवरोजीस 'काळा' म्हणणाराची ज्यांनी फटफजीती उडवून दिली ते उदार इंग्रज अशा खोडसाळ लेखाची योग्य तीच किंमत करतील, व अनेक शतकेपर्यंत मागसलेल्या आमच्या लोकांची अनुदारपणे विटंबना न करितां सर्व दिशांनी आमची उन्नती होण्याकरितां आपली मनापासूनची कळकळ, हितप्रद असा उपदेश, व प्रसंगविशेषी हातीं असलेला अधिकार यांचा उपयोग करण्यास मोठ्या आनंदाने प्रयत्न करतील, यांविषयी आम्हांस तिळमात्र संदेह नाही.

मि. अश्वरनर यांनी आणलेला आरोप सर्वथैव मिथ्या आहे हें विशेष खुलासेवार सिद्ध करण्याची आम्हांस विशेष अवश्यकता भासत नाही. तथापि ज्या देशांत पतिव्रतापदप्राप्त्यर्थ लक्षावधि तरुण स्त्रियांनी पतिचित्तेवर आपणांस जिवंत जाळून घेण्याचे लोकोत्तर धैर्य दाखविले, व त्याच्या अभावींही 'विवर्णा दीनवदना देहसंस्कारवजिता' होऊन संन्यास वृत्तीचे अवलंबन करून, उपासा-तापासांनी देह वाळविण्याचे व्रत अनेक युगे चालविले, त्या देशांतील स्त्रियांस 'chartered libertines' (सनदी स्वेच्छाचारिणी) हा किताब देणाराने, आपण काय म्हणतो याचा त्रिवार विचार करावयास पाहिजे होता. 'स्त्रीणां पतिरेव दैवतं' या सूत्राचा वाटेल त्या स्थितींत अवलंब करणे चुकीचे असेल, सती जाणे हें अमानुष कृत्य असेल, व असंमत वैधव्यही अन्यायाचे असेल; परंतु या सर्व संस्थांपासून स्त्रीजातीवर जसा जुलूम झाला आहे, त्याप्रमाणेच त्यांची पातिव्रत्यासक्ति इतर राष्ट्रांहून दृढतर झाली आहे, हेही प्रत्येक विचारी मनुष्यास कबूल केलें पाहिजे. ज्या इंग्रज लोकांनी हिंदु स्त्रियांच्या चालचलणुकीबद्दल विशेष माहिती मिळविण्याची खटपट केली होती, त्यांचे तरी विचार साहेबमजकुरांनी प्रस्तुत लेख लिहितांना मनांत आणावयाचे होते. कर्नल मनरो हे आमच्या स्त्रियांविषयी असे म्हणतात की 'It would be no slight praise to the women of any nation, even to the ladies

of England, to have it said that the correctness of their conduct was not inferior to that of Brahmin women and the Hindu women of the higher classes'. (कोणत्याही देशातील स्त्रियांस, व इंग्लंडच्याही स्त्रियांस, त्यांचे वर्तन ब्राह्मणी किंवा वरिष्ठ हिंदु स्त्रियांहून कमी शुद्ध नाही, असा दाखला मिळणे म्हणजे आपली मोठी वाखाणणी झाली, असे मानण्यास हरकत नाही.) आणि दुष्ट लोकांच्या भुलधापीने किंवा प्रसंगविशेषीं मनोनिग्रह न झाल्याने वैधव्यव्रतापासून भ्रष्ट झालेल्या कांहीं विधवा असतील, हे जरी खरे आहे, तथापि एकंदर विधवांच्या वर्गाविषयीं विचार करितां त्यांचे आचरण एकंदरीत वर निर्दिष्ट केलेल्या सामान्य स्त्रीवर्गाप्रमाणे शुद्ध व स्तुत्यर्हच आहे, हे त्यांच्या शत्रूसही कबूल करावे लागेल.

परंतु यासंबंधाने विशेष चमत्काराची गोष्ट ही की, वर सांगितल्याप्रमाणे आमच्या एकंदर समाजाची व विधवांची विटंबना करणाऱ्या साहेबबहादुरास आमचेच कांहीं व्यवसायबंधू आपले मित्र समजतात, व पहा 'अश्वरनर साहेब देखील कायद्याच्या विरुद्ध आहेत' असे विधान करून आपला पक्ष सवळ करून पहातात. त्यांस ही गोष्ट कळून येत नाही की, विधवांनीं पुन्हां लग्न करण्यास हरकत नाही, किंवा त्यांनीं विवाह करण्यास त्यांस अमुक उत्तेजन मिळावे वगैरे कायदे मागणे जर वाईट, तर मग त्यांनीं फिरून लग्न करूं नये, किंवा त्या तें करतील या भीतीनें त्यांचे मुंडन करविणे याविषयीं तेवढा कायदा कां पाहिजे ? व या कायद्याचा तर आज मित्तीस प्रत्यक्ष अंमल होत आहे. मि. अश्वरनर म्हणतात तसा जर खरोखर प्रकार असता, तर नुसतें उत्तेजन काय, परंतु सक्ती करूनही त्यांच्याकडून पुनर्विवाह केला पाहिजे, असें एक वेळ एकाद्या नीतिभक्तास म्हणतां आले असतें. परंतु तशी मुळीच गोष्ट नाही. हिंदू विधवा अगदीं अनाचारांत गढून गेल्या आहेत, म्हणून त्यास पुनर्विवाहाची मोकळिक पाहिजे असें कोणी प्रतिपादन करीत नाही. एकाद्या मनुष्यास सक्तीनें सद्गुणी करण्यांत अर्थ नाही व त्या सद्गुणांचे विशेष मोलही नाही. पतिमरणोत्तर वैधव्यव्रताचे आचरण करण्याइतकी ज्यांची मनोनिग्रहशक्ति नाही, त्यांस मारून मृतकून संन्यासी करण्यापेक्षां व त्यापासून संभवनाच्या पापाचरणास कारणीभूत होण्यापेक्षां त्यांस विवाह करण्याची परवानगी दिली असतां पापाचरणाची मुळीच भीति राहणार नाही, व खऱ्या सद्गुणांचे योग्य मोल लोकांस कळू लागेल. असो; यासंबंधाने आम्हीं वेळोवेळ अनेक प्रकारें लिहिले आहे, तेव्हां याविषयीं सध्यांच विशेष विस्तार करण्याचे कारण दिसत नाही.

आणखी एक शहाण्याचा कांदा

मागील लेखांत मि. अॅशबर्नर यांनीं आमच्या गतभर्तृकांविषयीं ठोकून दिलेल्या अभिप्रायाविषयीं जे चार शब्द लिहिले आहेत, ते वाचकांच्या ध्यानांत असतीलच. हा गृहस्थ या इलाख्यांतील मुलकी खात्यांत तीस वर्षांहून अधिक वर्षे नोकरीवर होता. असिस्टंट कलेक्टरच्या जागेपासून कौंसिलदाराच्या जागेपर्यंत ज्यानें लहान मोठ्या साऱ्या हुद्यांचीं कामे केलीं, व त्या कामाच्या निमित्तानें नेटिव लोकाशीं ज्यांचें संघटन नित्य घडत असे त्यानें आपल्या तीस वर्षांच्या अनुभवावरून व माहितीवरून “ हिंदू विधवा सनदी स्वेच्छाचारिणी ” असतात असें आपलें मत स्पष्टपणें ठोकून दिलें आहे ! तेव्हां ज्यानें इतकी वर्षे येथें काढलेलीं नाहींत, ज्याला आपल्या विशेष तऱ्हेच्या कर्तव्यामुळे हिंदू लोकांच्या भेटी वारंवार घेतां आल्या नाहींत व ज्याला वाचण्याचा किंवा लिहिण्याचा विशेष नाद असण्याचा संभव नाहीं, अशा एखाद्या लष्करी लढवय्यानें जर असा अभिप्राय दिला कीं, बहुतेक हिंदू स्त्रिया पातिव्रत्यपराङ्मुख आहेत, तर त्याबद्दल त्याला काय म्हणावें ? दुसरे काय म्हणावयाचें ? अशा बृहस्पतीच्या तोंडांतून पडलेल्या शब्दकुसुमांचा दुर्गंध दुःसह झाल्यास, तीं तिरस्काराच्या उकिरड्यावर फेंकून द्यावीं आणि स्वस्थ बसावें हेंच योग्य आहे ! पण जर त्या ठिकाणाहूनही त्यांचा किळस आणणारा दर्प घरांत भरूं लागला तर तो नाहींसा करण्यासाठीं, ज्याप्रमाणें वाढ्याची सांथ आली असता शहर सफाई ठेवणारे म्युनिसिपॅलिट्यांचे अधिकारी रस्तोरस्तीं रोगविनाशक तांबडी पूड टाकीत जाऊन तीवर संसर्गप्रतिरोधक अशा एका प्रवाही द्रव्याचें प्रोक्षण करितात, त्याप्रमाणें त्यावर टीकारूप दुर्गंधविध्वंसक द्रव्याचें सिंचन केलें पाहिजे; दुसरा उपाय नाहीं !

लॉर्ड बुइलियम बेंटिक यांचे कारकीर्दींत कॅप्टन ऑगस्टस बुईलर्ड म्हणून एक उत्तर हिंदुस्थानांत लष्करी अधिकारी होता. याच्या ग्रंथांवरून त्याला गाण्याचा शोक फार असावा असें दिसतें. यानें आमच्या गायनशास्त्राविषयीं जो अभिप्राय दिला आहे त्यावरून त्याची शोधकबुद्धी व्यक्त होते इतकेंच नाहीं, तर त्याला आपल्या गाण्याचें मर्मही बरेंच समजलें होतें असें दिसतें. यानें

आमच्या गायकांविषयी, वाद्यांविषयी व संगीतकलेविषयी जें लिहिलें आहे तें वाचून त्याविषयी आपल्या अंतःकरणांत कृतज्ञता उत्पन्न झाल्याखेरीज राहणार नाही. पण तो येवढेंच करून स्वस्थ बसला नाही, हें फार वाईट झालें. 'हिंदुस्थानचे संगीत' या नावांच्या ग्रंथांत त्याला आमच्या गाण्याविषयी जें लिहावेसे वाटलें तें लिहून गेल्यावर, अनेक संगीतांच्या भाषांतरापासून आमच्या जुन्या चालीरीती कशा प्रकारच्या असाव्या, याचें अनुमान करण्याचा प्रयत्न त्यानें केला आहे व त्यांत तो अगदीं फसला आहे. कोणत्याही देशांतील लोकांच्या काव्यांवरून किंवा तालमुरांत बसविलेल्या पद्यांवरून त्या लोकांच्या नीतीविषयी, विशेषतः लिंगविषयक नीतीविषयी, अभिप्राय देणें मोठें साहस होय, असें आम्हांस वाटतें. कारण 'शृंगार' हा काव्याचा प्रधान विषय असल्यामुळें आणि अतिशयोक्ति ही काव्यरसात्मा होऊन बसल्यामुळें, काव्यांतर्गत स्त्रीपुरुषांच्या उद्गारांवरून कोणत्याही लोकांच्या नीतिमते-विषयी अटकळ करूं गेल्यास तीत प्रमाद होण्याचा फार संभव असतो. 'मिस्टरीज ऑफ धी कोर्ट ऑफ लंडन' या रेनॉल्डकृत ग्रंथमालिकेवरून इंग्लिश लोकांच्या नीतीविषयी मत देणें न्याय्य होईल काय ? संभावित इंग्लिश लोक उषडपणें ही कादंबरी वाचीत नाहीत, व लोकांच्या दृष्टीस पडतील अशा ठिकाणीं तिची 'व्हाल्म' ठेवीत नाहीत; कारण बीभत्स शृंगार त्यांत ओतप्रोत भरला आहे, असें सांगतात ! तेव्हां ज्याप्रमाणें मिस्टरीचीं पुस्तकें आंग्ल नीतीवर निबंध लिहिण्यास बसलें असतां आधारभूत मानितां येणार नाहीत, त्याप्रमाणेंच उत्तर हिंदुस्थानांतील हिंदू व मुसलमान गवय्ये आणि नायकिणी ज्या चिजा गातात किंवा वाजवितात त्यांवरून हिंदू लोकांच्या नीतीचें प्रमाण बांधितां येणार नाही. पण असें करण्याचें धाडस आमच्या आजच्या निबंधाच्या नायकानें केलें आहे, व तें आमच्या मते अगदीं चुकलें असल्यामुळें या निबंधाच्या शिरोभागीं आम्हीं त्यास आणखी एक शहाण्याचा कांदा असें म्हणून अॅशबर्नर साहेबांच्या पंक्तीस त्यास बसविलें आहे. आमच्या संगीतशास्त्रांतील स्वररचनेविषयी व स्वरमेळाविषयी जे म्हणावयाचें होतें तें म्हटल्यावर, या ग्रंथकर्त्यानें आपलें मन गीतांच्या किंवा चिजांच्या अर्थांत घातलें, व तसें केल्याबरोबर त्याच्या लेखणीस स्फुरण येण्यासारखा नवीन विषय त्याचे हातीं लागला ! अनेक चिजांच्या अर्थाचें मथन केल्यावर आमच्या संगीतांत बहुधा ज्या गोष्टींचा अंतर्भाव केलेला असतो असें त्याच्या नजरेस आलें, त्या ह्या होत :—

- १ अनुकूल होण्याविषयी बल्लभाची प्रार्थना.
- २ बल्लभाच्या विरहामुळें कामिनीस होणारा शोक.
- ३ प्रतिस्पर्धिनी कामिनीविषयी द्वेषोद्गार.

४. सासू, नणंदा, किंवा जावा यांचा डोळा चुकवून प्राणेशाची मुलाखत घेण्याची पंचाईत, व मेखलांतील क्षुद्रघटांच्या आवाजामुळे कोणास समजू न देतां घरांतून बाहेर पडण्याची, किंवा रस्त्यांतून जाण्यायेण्याची अडचण.

५. दयितावर ठेवलेल्या प्रेमास सासू व नणंदा यांकडून होणाऱ्या प्रत्युहाच्या संबधानें कामिनीचे दुःखोद्गार.

६. सखीपाशीं हितगुजाच्या गोष्टींचें कथन, आणि इष्ट मनोरथ पूर्ण करण्याच्या कामीं तिनें सहाय्य करावें यासाठीं तिची विनवणी.

७. संकेत चुकूं न देण्याविषयीं व प्रेमबंध शिथिल न होऊं देण्याविषयीं सख्यांचा उपदेश.

हें आमच्या संगीतपयाच्या मंथनापासून **बुइलडं** साहेबांनीं काढलेलें सार किंवा नवनीत ! कदाचित् हें त्यांस स्वल्प आयासानें काढितां आलें असेल, असें वाचकांस वाटण्याचा संभव आहे. पण तसें विलकुल झालेलें नाहीं. तें काढतांना त्यांस भगीरथ प्रयत्न करावा लागला ! हिंदू लोकांच्या गाण्यांतच असे विषय येतात, किंवा आशिया खंडांतील इतर लोकांच्या गाण्यांतही अशाच विषयांचा भरणा आहे, अशी शंका त्यांस उत्पन्न होऊन, आरबी व फारशी चिजांकडे त्यांनी आपली नजर फेंकली, व त्यांवरून त्यांस असें दिसून आलें कीं, हिंदुस्थानांतील स्त्रियांप्रमाणें आरबी स्त्रियांवर मदनाच्या बाणांचा प्रहार होत नसल्यामुळे, त्यांना वश करण्यासाठीं आरबी पुरुष नेहमी उत्कंठ झालेले असतात, व म्हणून आरबी काव्यांत जागोजाग पुरुष स्त्रियांची विनवणी करीत आहेत असें दिसून येतें ! फारशी किंवा परशियन काव्यांत भलताच प्रकार दिसून येतो. त्यांत स्त्रीपुरुषांतील प्रेमास दुय्यम स्थान देऊन, जेथें तिथें पुरुषाभिलाषाचाच उल्लेख केलेला आढळतो. या अमानुष अनुच्चारणीय पाषाची आसक्ति या लोकांस कशी लागली असेल ती असो; हें खरें आहे कीं, यांच्या काव्यांत या दुष्ट व्यसनासच आद्यपद दिलें आहे ! हिंदूंच्या कवितेंत आरबी कवितेचा व्युत्क्रम आढळतो. हिंदूंच्या संगीत पद्यांवरून हिंदू स्त्रिया अत्यंत कामातुर आहेत, व इष्ट पुरुषास वश करण्याच्या इराद्यानें त्या नानाप्रकारचे उपाय योजीत आहेत, असें दिसून येतें !

याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील नायकिणींच्या तोंडीं असलेल्या चिजांच्या अर्थावरून आमच्या बायकांस कामातुर ठरविल्यावर त्या इतक्या कामातुर कशामुळे होतात, याचा छडा काढण्याकडे **बुइलडं** साहेब वळले, व त्या कामित्वाचीं त्यांनीं जीं तीन कारणे शोधून काढलीं तीं हीं :- १. हिंदुस्थानांतील पूर्वीची अनवस्था; २. अनेक बायका करण्याची चाल; व ३. हिंदू स्त्रियांचें अज्ञान. या तीन

कारणांमुळे पूर्वी हिंदू स्त्रिया कामातुर होऊन व्यभिचार करण्यास प्रवृत्त होत, असें बुडलडं साहेबांचें म्हणणें आहे !

हिंदुस्थानच्या सांप्रत स्थितीवरून त्याच्या पूर्वस्थितीचें अनुमान करणें फार चुकीचें होणार आहे, असें या गृहस्थाचें म्हणणें आहे. ती पूर्वस्थिति बरोबर लक्षांत येण्यास सध्यां डोळ्यापुढें ज्या गोष्टी दिसतात त्या अगदीं विसरून गेलें पाहिजे, व इतिहासापासून, काव्यापासून, व इतर ग्रंथांपासून जी माहिती मिळते तीवरून, तत्कालीन स्थितीचें चित्र काढण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. जे कोणी अशा प्रकारचा प्रयत्न करतील त्यांस असें दिसून येईल कीं, त्या वेळची हिंदु-स्थानची स्थिति फारच शोचनीय होती. आतांप्रमाणें तेव्हां कोठेही शांतता दृष्टीस पडत नसे; एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं पायवाटांनीं जावें लागे; साऱ्या देशांत चार दोन देखील मोठ्या सडका नव्हत्या. मार्गांत चोरांचें भय मोठें असे; रस्ते सांपडण्याची मारामार पडे; वाटेंत भेटेल त्यास रस्ता विचारून पुढें चालू लागवें तर कदाचित् त्याच्या सांगण्यावरून चोराच्या हातांत आपण होऊन पडूं कीं काय, अशी दहशत वाटत असे; जिकडे तिकडे दाट झाड्या, ओसाड रानें किंवा चिखलाच्या दलदली असत, व त्यांत भयंकर श्वापदें संचार करीत असत; यामुळें कोणालाही आपला गांव सोडून एकट्यादुकट्यानें फार लांब जाववत नसे, रात्रीं प्रवास करणें बहुधा अशक्यच असे; ज्याप्रमाणें जमीनीवरचा त्याप्रमाणें पाण्यावरचा प्रवासही अत्यंत संकटावह असे. अशा स्थितींत दूरचा प्रवास करावयाचा म्हटला म्हणजे त्याचे वेत पूर्वी वर्ष दोन वर्षे चालत; व तो करण्याकरितां निघण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला म्हणजे कुटुंबांतील माणसांत, विशेषतः ज्या तरुणांचे पति प्रवासावर निघालेले असत, त्यांच्या अंतःकरणांत दुःखाचा अनिर्वाच्य कल्होळ होत असे.

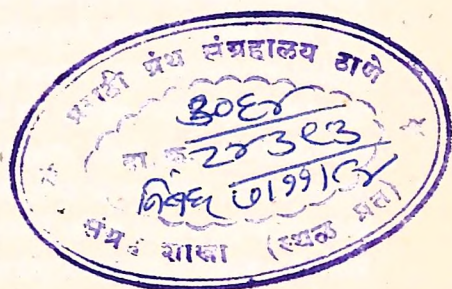
अशा रीतीनें प्रवास करण्यासाठीं घर सोडून गेलेल्या तरुणांच्या तरुण पत्न्या चित्तेनें व विरहव्यथेनें व्याकुळ होतसात्या मोठ्या कष्टानें आपले दिवस कंठीत. त्यांच्या नणंदा व जावा सकाळीं उठून वेणीफणी करीत आहेत, दाग-दागिने घालीत आहेत, व एकमेकींचा विनोद करीत आहेत हें पाहून या विरह-व्यथेनें पीडलेल्या तरुणींस फार खेद होत असे. तथापि बऱ्यावाईटानें त्या आपला दिवसाचा वेळ कसा तरी काढीत. पण रात्र येऊन जिकडे तिकडे सामसूम झालें व त्या आपल्या आंथरुणावर पडल्या म्हणजे पतिचित्तेत त्या इतक्या व्यग्र होऊन जात कीं, उभ्या रात्रींत त्यांचा डोळा लागत नसे. अशा स्थितींत उन्हाळा गेल्यावर पावसाळ्याच्या आरंभास तरी आपले पति परत येतील, आणि आपली त्यांची गांठ पडून आपणास आनंदाचा दिवस दिसेल, अशा आशेवर त्या वसंत व ग्रीष्म ऋतूतील अत्यंत प्रखर दिवस व रमणीय रात्री मोठ्या कष्टानें लोटीत

असत. हे ऋतु निघून जाऊन पावसाळ्याच्या आरंभास त्यांचे पति परत आले तर सारें ठीकच असे; पण 'दुर्दैवानें' जर तसें घडलें नाहीं, तर मात्र त्यांच्या दुःखास व चित्तेस पारावार नसे. याप्रमाणें अनेक वर्षे वाट पाहिल्यावर, पति परत येत नाहींत, असें पाहून कामाग्नीनें करपून गेलेल्या या तरुणींची काय अवस्था होत असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी. अशा संकटांत सांपडलेल्या तरुण कन्यका अखेरीस निराश होऊन वांकडें पाऊल टाकण्यास तयार होत, आणि सखीच्या साहाय्यानें संकेतस्थानीं पाहिजे तसलें धाडस करून वल्लभांच्या गांठीं घेत, आणि अप्रशस्त रीतीनें आपले मनोरथ पूर्ण करीत; व अशी स्थिति अनेक कुटुंबांत दृष्टिगोचर होत असल्यामुळें तिचें प्रतिबिंब तत्कालीन काव्यांत व संगीतांत पडलें आहे, असें बुइलडें साहेबांचें म्हणणें आहे.

याशिवाय आम्हांत रूढ असलेलें बहुपत्नीकत्व हें आमच्या स्त्रिया व्यभिचारी असण्याचें दुसरें कारण आहे, असें या गृहस्थाचें मत आहे, व तें कांहीं खोटें नाहीं. "एका पुरुषा दोघी नारी । पाप वसे त्याचे घरीं" ही तुकारामोक्ती जर आमच्या लोकांस मान्य असेल तर एकाच पुरुषानें तीन किंवा चार बायका करण्याची चाल ज्यावेळीं रूढ असेल त्यावेळेस प्रत्येक स्त्री आपल्या पतीचें सारे प्रेम आपणावर असावें म्हणून खटपट करीत असल्यामुळें, सापत्न मत्सर विकोपास जाऊन कुटुंबांतील शांततेचा नाश होत असेल इतकेंच नाहीं, तर ज्या दुर्दैवी तरुणी आपल्या पतींच्या नजरेंतून उतरल्या जात असतील त्यांचें मन त्याच्या संसाराकडे न लागतां बाह्यसुखाकडे जाऊं पाहत असेल असें मानण्यास काय हरकत आहे ?

व्यभिचाराचें तिसरें कारण आमच्या स्त्रियांचें अज्ञान होय, असें हे साहेब म्हणतात, व त्याविषयीं आम्हांस थोडी शंका आहे. ज्ञान आणि सद्गुण यांचा अन्योन्य संबंध कितपत आहे, हे अद्यापि चांगलेसें ठरलेलें नाहीं. ज्ञानाचा प्रसार झाल्यानें खून, दरवडे, मारामान्या वगैरे मोठमोठ्या गुन्ह्यांची संख्या कमी होते असें पुष्कळ विचारी लोक कबूल करतात. पण खांटें बोलणें, बनावट कामद करणें, खोट्या साक्षी देणें, चतुराईनें दुसऱ्यास फसविणें, लांच खाणें, व्यभिचार करणें, खोट्या शपथा घेणें वगैरे कमी दुष्टपणाचे गुन्हे वाढतात किंवा कमी होतात याविषयीं जितका संशय ॲरिस्टॉटल यास होता तितकाच हर्वर्ट स्पेन्सर यासही आहे. तेव्हां अज्ञानामुळें आमच्या स्त्रिया विशेष व्यभिचारी होत्या, व आतां त्यांस थोडेंबहुत लिहितां वाचतां येऊं लागलें आहे, म्हणून आमच्यांतील व्यभिचार कमी होऊं लागला असला पाहिजे, असें जर कोणी इंग्रज आम्हांस सांगू लागेल तर त्यांचें आम्हांस हंसू आल्यावांचून राहणार नाहीं ! कोणत्याही देशांतील लोकांनीं दुसऱ्या देशांतील लोकांस व्यभिचारी ठरविण्याचें

धाडस करू नये, म्हणून आम्ही इंग्लिश लोकांच्या व्यभिचाराविषयी कांहीं एक म्हणत नाही; तथापि जर ते आपण होऊन तो दोष आमच्या स्त्रियांवर अविचाराने आणू लागतील तर तुमच्या मंडमांनीं आमच्या स्त्रियांचे तीर्थ घेऊन त्या पापापासून मुक्त व्हावे, इतक्या त्या पवित्र आहेत, असें म्हणण्यास आम्ही कधीही सोडणार नाही ! हिंदुस्थानांतील स्त्रियांच्या पातिव्रत्याइतके शुद्ध पातिव्रत्य बहुधा दुसऱ्या कोणत्याही देशांत सांपडणार नाही.

संमतीचें वय आणि जुन्या लोकांचा खोटेपणा

संमतीचें वय सरकारने वाढवूं नये, म्हणून जुन्या लोकांनीं जी ओरड चालविली आहे तींतील खोटेपणा पाहून कोणत्याही सत्यशील मनुष्यास जुन्या लोकांचा आणि सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या त्यांच्या पुढाऱ्यांचा तिरस्कार व संताप आल्यावांचून राहणार नाही त्यांची पहिली लवाडी ही आहे कीं, संमतीचें वय बारा वर्षांपर्यंत वाढविलें असतां सरकारने हिंदुधर्मांत लोकांच्या मर्जीविरुद्ध हात घातला असें होईल. १८५७ च्या जाहिरनाम्यांत सरकारनें असें फर्माविलें आहे कीं, आम्ही आमच्या हिंदु प्रजेच्या धर्मांत कोणत्याही प्रकारें हात घालणार नाहीं; नवऱ्यानें आपल्या बायकोस तेरावें वर्ष लागण्यापूर्वी तिच्याकडे जाऊं नये, असा निर्वध केला असतां, या लोकांच्या म्हणण्याप्रमाणें सरकारनें धर्मांत हात घालण्यासारखा होतो; तेव्हां जर हा कायदा पसार झाला तर सरकारनें वचनभंग केला, असें होणार, अशी यांच्या वाचाळ पुढाऱ्यांनीं वडवड चालविली आहे. विवाहित स्त्रीचा संभोग तिच्या नवऱ्यानें तिला तेरावें वर्ष लागेतोंपर्यंत घेऊं नये, घेतल्यास तो संभोग दंडच होईल, असें कलम **पीनल कोडांत** घातलें असतां जर हिंदुधर्मांत सरकारनें हात घातला असें होत असेल तर त्या वयाचे पूर्वीं नवऱ्यानें बायकोकडे जावे, अशा अनुज्ञा हिंदुधर्मशास्त्रांत असल्या पाहिजेत. पण त्या आम्हांस तर कोठें आढळल्या नाहीत, व हिंदुधर्मशास्त्राचीं पानें रात्रंदिवस चाळणाऱ्या जुन्या लोकांच्या पुढाऱ्यांनींही त्या पुढे आणिलेल्या नाहीत. तेव्हां या निर्वधामुळें सरकारनें हिंदुधर्मांत हात घातला असें होतें, असें सांगणाऱ्यांची ही शुद्ध लवाडीची ओरड आहे असें म्हणणें भाग आहे. यावर कोणी असें प्रत्युत्तर देतील कीं, तेराव्या वर्षापूर्वीं नवऱ्यानें बायकोकडे जावें अशी जरी स्पष्ट शास्त्राज्ञा नाही, तरी कन्या ऋतुमती झाल्याबरोबर तिचें गर्भाधान करावें अशी शास्त्राज्ञा आहे, व ज्या अर्थी कित्येक मुली बाराव्या वर्षीं ऋतुमती होतात असें दिसून आलें आहे, त्या अर्थी या कायद्याचें उल्लंघन न करणें म्हणजे ज्या मुलींस बाराव्या वर्षीं ऋतु प्राप्त होईल त्यांच्या गर्भाधानाची स्थिति कांहीं अंतरावर टाकून पाल्य धर्माज्ञेचे उल्लंघन करणें, व वेचाळीस पिढ्या अधोगतीस जाण्यासारखें वर्तन करणें होय ! यावर आम्ही असा प्रश्न विचारतो कीं, **मुलगी कोणत्याही स्थितींत असो, किंवा ती कोणत्याही वयाची असो, तिला**

ऋतु प्राप्त झाला की, सोळा दिवसांच्या आंत नवऱ्याला गर्भाधान करण्या-
करितां तिच्याकडे पाठविलेंच पाहिजे, अशी शास्त्राज्ञा कोठें आहे ती या
धर्माभिमान्यांनीं आम्हांस दाखवावी, आणि तिचे पालन सर्व ठिकाणीं सर्वांकडून
चाललें आहे कीं काय, हें आम्हांस सांगावें; तसेंच, सोळा दिवसांच्या आंत
गर्भाधान ज्यांनीं उरकून घेतले नाही त्यांस वाळीत टाकण्याचा किंवा त्यांना
जबरदस्त प्रायश्चित्त देण्याचा परिपाठ आहे कीं काय, याविषयीही जो खरा
प्रकार असेल तो या लोकांनीं यावेळीं प्रसिद्ध करणें अवश्य आहे. बरेंवाईट न
पहातां प्रतिपक्ष्यांचा पाडाव करण्यासाठीं हवें तें वहकत सुटणें, ज्या गोष्टी
धर्माशीं विसंगत तर नाहीतच, पण उलट धर्मसाहाय्यकारी आहेत अशा गोष्टी
धर्मविरोधक आहेत, अशी खोटी ओरड करून आपल्या प्रतिपक्ष्यांवर व सरकारा-
वर तुटून पडणें, हें धर्मशील म्हणविणाऱ्या लोकांस अत्यंत लज्जास्पद जाहे. स्त्री
ऋतुस्नात असो किंवा नसो, तिला तेरावें वर्ष लागण्यापूर्वीं तिच्याशीं समागम
करणें हा मोठा अन्याय होय, अशा आमच्या धर्मशास्त्राच्या व वैद्यकशास्त्राच्या
स्पष्ट आज्ञा आहेत; पण त्यांचा आमच्याकडून व्हावा तसा प्रतिपाल होत
नसल्यामुळे कित्येक कन्यकांवर भयंकर प्रसंग गुदरत आहेत. तेव्हां संमतीचें वय
बारा वर्षपर्यंत वाढविण्याच्या हेतूनें आ. मि. स्कोबल यांनीं जें विल मुख्य
का. कौंसिलापुढें आणिलें आहे, तें पसार झाल्यास ज्या राक्षसी कामुकांच्या
कामवासना अनावर होतील त्यांस कडक शिक्षा देण्यास सांपडेल इतकेंच नाही,
तर हिंदू धर्मशास्त्रांत अल्पवयस्क कन्यकांवर त्यांच्या उतावीळ नवऱ्यांकडून
जुलूम न होण्याबद्दल जे प्रतिबंध सांगितले आहेत ते ब्रिटिश सरकारानें सक्त
अमलांत आणल्यासारखें होणार आहे.

या नवीन होणाऱ्या प्रतिबंधाविरुद्ध व सुधारकांविरुद्ध अज्ञान लोकांचीं मनें
क्षुब्ध करण्यासाठीं जुन्या लोकांचे सत्यपराङ्मुख पुढारी त्यांस असें सांगत
फिरतात कीं, असा प्रतिबंध करणें म्हणजे कायद्यानें विवाहकालाची मर्यादा
वाढविण्यासारखेंच होय ! व विवाहसंबंध तर धर्मातर्गत विधि आहे; तेव्हां
संभोगकालाची मर्यादा वाढविणें हें हिंदू धर्मावर स्वारी करण्यासारखें आहे !
असल्या भ्रामक कल्पना लोकांत पसरणारांस काय म्हणावें हें आम्हांस समजत
नाहीं. असले खोटे लपंडाव करून सरकाराविरुद्ध लोकांचीं मनें कलुषित
करणारांस व खऱ्या धर्मापासून व सुधारणेपासून त्यांना फितुर करणारांस राज-
निष्ठ व धर्मनिष्ठ म्हणण्यापेक्षां राजद्रोही, धर्मद्रोही, लोककल्याणशत्रु म्हणणें
बरें दिसतें ! तेराव्या वर्षापर्यंत संभोगाची मनाई केल्यानें जन्म झालेल्या
मिस्त्रीपासून बाराव्या वर्षाच्या अखेरच्या दिवसांपर्यंत पाहिजे त्या वेळीं मुलीचें
लग्न लावल्यास संमतीच्या या नवीन कायद्यानें कशी हरकत येते कोण जाणे !
पण ज्यांना कांहीं तरी बडबड करून चांगल्या गोष्टीविरुद्ध लोकांची उठावणी

करावयाची आहे, व आपल्या बरोबर इतरांनाही दुष्ट आचारांच्या चिखलांत लोळत पाडावयाचें आहे, त्यांना सत्यासत्य पाहण्याची काय गरज आहे ?

पुनः या लोकांचें असें एक तुणतुणें चाललेलें असतें कीं, बारा वर्षांच्या आंत स्त्रीपुरुषांचा समागम होणें जरी इष्ट नाहीं, तरी तो समागम एकाएकी कायद्यानें बंद करणें बरें नाहीं; कारण त्याला लोकमत अनुकूल नाहीं. शिक्षणाचा प्रसार होऊन लोकमत सिद्ध झाल्याखेरीज अशा प्रतिबंधापासून फायदा न होतां उलट नुकसान होणार आहे. कारण कायदा करून ठेवल्यानें व मोठ्या शिक्षेची भीति घातल्यानें उल्लू मनुष्य आपली अनावर झालेली कामवासना तृप्त करण्यास मार्गेंपुढें पाहणारा नसतो; त्याच्या मनानें उचल खाल्ली कीं तो तुमचे हवे तसले कायदे गुंडाळून ठेऊन पापाचरण करण्यास प्रवृत्त होतो; सबब अशी वासनाच त्याचे अंतःकरणांत उद्भवणार नाहीं, अशा प्रकारचें शिक्षण त्याला दिलें म्हणजे झालें ! यावर आमचीं दोन उत्तरें आहेत. पहिलें, या कोटिक्रमांत विलकुल अर्थ नाहीं; असेल तर खून करणारास फांशी देण्याचा जो अधिकार ठेविला आहे तोही पीनल कोडांतून काढून टाकला पाहिजे ! कारण उत्कट द्रव्यलोभानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही कारणानें जो खून करण्यास निघतो, तो त्या अपराधास पीनल कोडांत काय शिक्षा सांगितली आहे, हें पहाण्यांत गुंतणारा नसतो. सबब खून करणारास देहांत शिक्षा देण्यापेक्षां ज्या शिक्षणानें त्याला खून करण्याची बुद्धीच होणार नाहीं, असें शिक्षण त्यास द्यावें म्हणजे झालें ! या विचारसरणीप्रमाणें आजच सारें पीनल कोड रद्द करण्यास सिद्ध झालें पाहिजे ! पण प्रस्तुत कायद्याचे शत्रु तसें करण्यास तयार असतील असें आम्हांस वाटत नाहीं. शिवाय शिक्षण म्हणजे तरी काय ? सदुपदेश करणें व श्रीमुखांत दोन चापट्या लगावणें यालाच शिक्षण कशासाठीं म्हणावें ? सक्त मजुरी करावयास लावणें, फटके मारणें, खोड्यांत घालणें, सुळीं देणें, फांशीं चढवणें वगैरे शिक्षांसही शिक्षणाचे प्रकार कां मानूं नये ? अपराधाच्या मानानें हे सुशिक्षणाचेच प्रकार आहेत असें आम्हांस वाटतें. तेव्हां संमतीच्या संबंधानें आज जो कायदा हिंदुस्थान सरकार करूं पहात आहे त्यापासून म्हणण्यासारखा तात्कालिक उपयोग न झाला तरी तो शिक्षणावह होईल, असें जे आं. मि. स्कोबल यांचें म्हणणें आहे, तें यथार्थ आहे.

आतां लोकमताच्या संबंधानें हे हट्टी जुने लोक जो आग्रह धरून बसूं लागले आहेत, त्याविषयीं मुळींच विचार करण्याची गरज नाहीं. कारण सुधारकांना आपल्या वाजूस जितकें लोकमत आहे, असें म्हणण्याचा अधिकार आहे, त्याहून फारच कमी अधिकार या लोकांना तें आपल्या वाजूस आहे, असें म्हणण्याचा आहे. या कायद्याशीं आपल्या स्त्रियांचा विशेष संबंध आहे, व त्या त्याला प्रतिकूल आहेत, असें म्हणण्याची छाती या सत्यापलाप करणाऱ्या वाद्यांसही

होणार नाहीं. तसेंच, खालच्या जातीचे लाखो अज्ञान लोकही यांचे बाजूस आहेत असें नाहीं; कारण एक तर असल्या संभोगाचा प्रकार त्यांच्यांत सहसा घडत नाही, व दुसरें ज्याप्रमाणें इतर गोष्टींविषयीं त्यांचा अभिप्राय कोणी घेत नाहीं, त्याप्रमाणें या गोष्टींतही त्यांचें मत कोणी विचारलेलें नाहीं. शिवाय, लोकमताचें आजच येवढें स्तोम माजविणाऱ्या जुन्या लोकांस आम्ही असें विचारतो कीं, हिंदू राजे व हिंदू शास्त्रकार लोकमतांची पर्वा करीत असत, किंवा आपणांस योग्य वाटतील ते निर्वध त्या मताचा विचार मनांत न आणतां वेलाशक करीत असत ! तसें नसेल तर “ राजा कालस्य कारणम् ” ही म्हण कोठून आली ? आ. रा. ब. नूलकर या कायद्यास प्रतिकूल आहेत म्हणून जी वातमी आली आहे ती खरी नसावी; कारण सुधारकांनीं येथून धाडलेल्या मेमोरियलावर (अर्जावर) त्यांची सही आहे. तथापि कौन्सिलांतील भाषणाचा कच्चा ‘रपोट’ येईपर्यंत त्यावर कोणत्याच प्रकारची टीका न करणें हेंच उचित आहे.

आतां मात्र खचित होणार

काय ? संमतीचा कायदा !!

आजपर्यंत ज्या गोष्टीची इतकी 'भवति न भवति' झाली ती आतां फलद्रूप होण्याचा समय येऊन ठेपला आहे; यासाठीं हिंदू धर्माचा वृथा अभिमान धरणाऱ्या आग्रही व सत्यापलाप करणाऱ्या लोकांनी आपली असेल तेवढी पुण्याई खर्च करून त्या गोष्टीविरुद्ध आपल्या हातून जें होणें असेल तें करावें वायकोस वारावें वर्ष लागण्यापूर्वी तिचा नवरा तिच्याकडे गेला तर त्यानें तिच्यावर 'रेप' केला, किंवा असंमत रत्युपभोग घेतला, असा कायदा करून जे कामी पुरुष त्याच्या तावडींत सांपडतील त्यांस जन्मठेपेची काळचापाण्याची शिक्षा देण्यास कांहीं हरकत नाही. पण असा कायदा केल्यानें अशा प्रकारच्या अपराधांची संख्या म्हणण्यासारखी कमी होण्याचा संभव नाही, असे आमचें मत पूर्वीपासून असल्या-मुळें आम्हीं या कायद्याचा पक्ष घेऊन मोठ्या वीरश्रीच्या वादांत कधींच पडलों नाहीं. तेव्हां हा कायदा पसार झाल्यास (व होईल याविषयीं आतां आम्हांस मुळींच शंका राहिली नाही) त्याबद्दल विशेष आनंद मानण्याचें किंवा फुशारकी मिरविण्याचें कारण विचारी सुधारकांस नाही, असें आम्हांस वाटतें. तथापि या कायद्याचा मसुदा मुख्य कौन्सिलापुढें येऊं नये, व आल्यास त्याला कायदेपण प्राप्त होऊं नये, म्हणून जुन्या पद्धतीच्या ज्या लोकांनीं सत्यपराड्मुख होऊन हवी तसली वडवड चालविली आहे व पोकळ दटावणीच्या गप्पा मांडल्या आहेत, त्यांतील कपट व लवाडी बाहेर पडून त्यांचा मोड होणार, हें पाहून आम्हांस सानंद खेद होत आहे ! मागल्या लेखांत या विलाविषयीं आम्ही विशेष चर्चा करण्याच्या भरींत पडलों नाहीं, कारण त्या वेळेस त्या संबंधानें आलेल्या तारांतील मजकुरावरून लोकांचा गैरसमज होण्याचा संभव होता; व कित्येक पत्रांनीं तो करून सोडण्यास मार्गेंपुढें पाहिलेंही नाहीं. त्या तारांतील अस्पष्ट व त्रोटक माहितीवरून कित्येकांनीं असा अर्थ काढला कीं, ज्या आ. रा. व. नूलकरांनीं येथील सुधारकांनीं धाडलेल्या अर्जावर आपली सही दिली ते नूलकरसुद्धा या संमतीच्या वयाचे विलास आयत्यावेळीं प्रतिकूल झाले ! या सहजगत्या उठलेल्या किंवा कोणींतरी बुद्ध्या उठविलेल्या अफवेवर आम्ही त्यावेळेस विलकुल विश्वास ठेविला नाहीं, आणि ठेवला असता तर आमच्या हातून मोठा प्रमाद घडला

असता, असें आतां हिंदुस्थान सरकारकडून प्रसिद्ध झालेल्या **एक्स्ट्राऑर्डिनरी ग्याझेटांतील रिपोर्टां**वरून उघड होत आहे. या रिपोर्टांपैकीं म्हणजे संमतीचें वय वाढविण्याविषयीं आ. सर ए. स्कोबल यांनीं कौन्सिलापुढें बिल आणिलें त्या वेळेस जीं भाषणें झालीं त्यांपैकीं दोन भाषणें आम्हांस फार आवडलीं; एक खुद्द आ. ए. कोबल यांचें, व दुसरें आ. रा. व. नूलकर यांचें. लॉर्ड लॅन्सडौन यांचें भाषण आपलें सरासरीच होतें. पण सर रोमेशचंद्र यांच्या भाषणाच्या बाजूस तें मांडण्याची मुळींच सोय नाही, कारण इतक्या मोठ्या विद्वानाकडून झालेलें इतकें गचाळ भाषण आमच्या पहाण्यांत कधींच आलें नाही. पण एका प्रकारें हे पेन्शनदार हायकोर्ट जज्ज जसें बोलले तसें बोलणेंच त्यांस योग्य होतें. जॉन स्टूअर्ट मिल्ल यांचे नेहमीं असें म्हणणें असें कीं, ज्याच्या अंगांत जो दुर्गुण विशेष असतो, तो तो दुर्गुण काढून टाकण्यास फार प्रतिकूल असतो. अडाणी लोकांस जबरीच्या शिक्षणाचा, वस्ताद दारू पिणारास दारू पिण्याच्या बंदीचा, अल्पवयांत अपत्यांचें विवाह करणारांस बालविवाहनिषेधाचा व अप्राप्तयौवनकुमारिकांचा त्यांच्या संमतीविरुद्ध संभोग करणारांस संमतीचें वय वाढविण्याचा कायदा सहसा पसंत पडावयाचा नाही ! यावरून खुद्द सर रोमेशचंद्र यांनीं आपल्या तारण्यांत तसें केलें असेल, किंवा आधुनिक तरुणांनीं तसें करण्यास कांहीं हरकत नाही, असें त्यांचें म्हणणें असेल, असें आम्हांस प्रतिपादितां येणार नाही, हें आम्ही कबूल करतो. त्यांनीं असलें पाप स्वतः केलें नसेल, व त्यांना तें नकोही असेल; पण ज्या देशांत त्यांचा जन्म झाला आहे, व ज्या देशांत त्यांचें बहुतेक वय गेलें आहे, त्या देशांतील वैवाहिक आचारांचें अस्पष्ट प्रतिबिंब तरी त्यांच्या विचारसरणीत पडल्यावांचून कसे राहणार ? मुली उपवर होण्यापूर्वीं, म्हणजे त्यांना ऋतु प्राप्त होण्यापूर्वीं, त्यांचे लहान मोठे नवरे कौतुकानें किंवा जबरीनें त्यांचेकडे पाठविणें, किंवा अस्नात मुलींस त्यांच्या नवऱ्यांच्या खोल्यांत जबरदस्तीने कोंडून घालणें, हा प्रघात जितका वंगदेशांत रूढ आहे, तितका हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्याही भागांत नाही, असें अलीकडे वाहेर आलेल्या पुराव्यावरून निर्विवाद सिद्ध झालें आहे. हे बंगाली लोक पूर्वींपासूनच अत्यंत विषयासक्त असावे, असें दिसतें. पूर्वींच्या लोकांच्या गोष्टींत कधीं कधीं निघणारे स्त्रीराज्य कोठें तरी बंगाल्यांत असावें, असा इकडील अडाणी लोकांचा अद्यापपवेतो समज आहे ! बंगवासी स्त्रियांस घराच्या वाहेर पडण्याची किंवा संनिकट आप्तांवाचून कोणत्याही पुरुषाचें मुखावलोकन करण्याची सक्त मनाई असल्यामुळें, शेंकडों वपें गृहकारागृहांत खितपत व कुजत पडलेल्या त्या दुर्दैवी आर्यमहिलांस अनेक व्यासंगांच्या व कर्मणुकींच्या अभावामुळें, ज्या एका पुरुषाचें मुखावलोकन करण्याची व ज्या एका पुरुषाशीं संगती करण्याची साऱ्या जन्मांत सवड मिळणार त्या एका

पुरुषाशीं आपलें होईल तितकें लौकर संघटन व्हावें, असें त्यांस वाटत असेल. तसेंच या भयंकर गोपाच्या चालीचा साधारणपणें असलाच परिणाम तिकडील पुरुषांच्या मनावरही होत असेल, यांत संशय नाही. तेव्हां ज्या कायद्यानें नवरा-वायलें एकत्र होण्याचा काळ उभ्या दोन वर्षांनीं दुरावणार तो कायदा तिकडील बहुतेक लोकांस भीतिप्रद वाटावा, यांत कांहीं नवल नाही. बंगाल्यांतील बहुतेक पुढारी लोक आणि बहुतेक वर्तमानपत्रें या कायद्याविरुद्ध एकसारखा मिला करीत आहेत; तेव्हां सर रोमेशचंद्र यांच्या विचारांवरही त्याची थोडीशी झांक न पडती तर मात्र मोठें आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट होती. संमतीचें वय वाढविण्यांत कांहीं अर्थ नसून, त्यापासून लोकांत असंतोष मात्र निष्कारण उत्पन्न होणार आहे, असें जें त्यांनीं म्हटलें तेंच व्हावें तसें झालें ! कारण, मनुष्य कितीही शहाणा असो, तो थोडाबहुत तरी आपल्या उपजत स्वभावावर गेल्या-शिवाय रहावयाचा नाही. पृथ्वीवरील पक्ष्यांनीं किंवा वैमानिकांनीं कितीही उंच भराऱ्या मारल्या तरी पृथ्वीचें आकर्षण ते कसें चुकविणार व पृथ्वीस वेष्टणाऱ्या वातावरणाच्या बाहेर कसे पडणार ?

या कायद्याविरुद्ध आजपर्यंत आणिलेल्या सर्व आक्षेपांस आ. ए. स्कोबल यांनीं फार थोडक्यांत पण अतिशय खणखणीत उत्तरें दिलीं आहेत. या कायद्यानें नवीन अपराध अस्तित्वांत येत नाही, म्हणजे जें वर्तन पूर्वीं सदोष मानलें जात नव्हतें, तें हा कायदा पास झाल्यावर सदोष होणार आहे असें नाही; मुलींस ऋतु प्राप्त होण्यापूर्वीं तिचा विवाह करावा, अशा हिंदूधर्मशास्त्रांत आज्ञा आहेत, तरी त्या कालापूर्वीं जे दुष्ट पुरुष त्यांच्याशीं संभोग करतील त्यांस कडक शासनें सांगितलीं आहेत; तेव्हां कन्येस तेरावें वर्ष लागण्यापूर्वीं ज्याप्रमाणें परक्या पुरुषांनं त्याप्रमाणेंच तिच्या नवऱ्यानेंही तिच्याकडे गमन केलें असतां तो असंमत रत्युपभोग होतो, असें समजून उभयतांसही सारखी शिक्षा देण्यास ज्याप्रमाणें आम्हांस हरकत नाही, त्याप्रमाणें पूर्वींच्या ऋषींसही वाटली नसती; म्हणून जे लोक त्या ऋषींच्या आज्ञांचें उल्लंघन करण्याकरितां या कायद्यास धर्माची खोटी हरकत सांगत आहेत त्यांच्या बोलण्याकडे लक्ष देण्याची गरज नाही; ज्यानें हा गुन्हा केला आहे असा संशय आला असेल तर त्याला वारंटानें कैद करण्याचा अधिकार पोलिसास ठेवला नसल्यामुळें, व जामीन घेऊन व समानें काढून असल्या आरोपांची चौकशी करावी, असें कलम घातलें असल्यामुळें, पोलिस लोक घरांत शिरून भल्या लोकांची अब्रू घेण्यास, धाक दाखवून पैसे खाण्यास, किंवा दांडगाई करून संभावित कुलांत एकच कलहोळ करून सोडण्यास प्रवृत्त होतील, अशी जी कित्येक लोकांस भीती पडली आहे ती निष्कारण आहे; इंग्लंडांतील मुलींस बहुधा तेराव्या वर्षीं व येथील मुलींसही बहुधा तेराव्या वर्षीं ऋतु प्राप्त होतो, तेव्हां संमतीच्या वयाची इयत्ता बारा

वर्षावर आणून ठेवण्यास यत्किंचित् हरकत नाही; तसेंच जरी या कायद्याने हा अपराध करणाऱ्या एकूणएक गुन्हेगारांस कोर्टापुढे आणून शिक्षा ठोठावतां येईल, व हें पाप निखालस निर्मूल करतां येईल असें म्हणतां येत नाही, तरी ज्या थोड्या अपराध्यांस कडक शिक्षा देतां येईल त्यांच्या उदाहरणानें या अपराधाकडे प्रवृत्त असलेल्या कामुकांस जबर दहशत पडेल, व सामान्य लोकांच्या मनावर त्याचा अत्यंत शिक्षणावह परिणाम होईल याविषयीं अणुमात्र शंका नाही असें आ. स्कोबल साहेब म्हणाले, व कोणत्याही निःपक्षपाती व बिचारी मनुष्यास त्यांचें म्हणणें यथार्थ आहे, असें म्हटलें पाहिजे असें आम्हांस वाटतें. आ. ए. स्कोबल यांचें भाषण झाल्यावर सर रोमेशचंद्र यांनी या प्रश्नाची उलट बाजू आपणांकडून होईल तेवढ्या चतुराईने फुगवून दाखविली. त्यांचें म्हणणें असें पडलें कीं, नवऱ्याला बायकोकडे गेल्यावद्दल कोणत्याही देशांत शिक्षा करीत नाहीत. नवऱ्यानें स्वस्त्रीकडे जाणें हाच या विषयसुखाचा प्रशस्त मार्ग होय. असल्या सुखासाठी नवऱ्याला दंड करणें हें अत्यंत विपरीत होय. ही विपरीतता फक्त हिंदुस्थानच्या पीनल कोडांत मात्र आढळते. हिंदुस्थानच्या पीनल कोडावर टीका करतांना या बड्या न्यायाधीशानें जी एक गोष्ट लपवून ठेविली ती त्यास उत्तर देतांना कोणीच पुढे आणिली नाही, हा मोठा वमत्कार आहे. ज्या देशांत स्त्रीशीं अकालीं संभोग केल्यावद्दल नवऱ्यास शिक्षा मिळत नाही, त्या देशांत कोणत्याही नवऱ्याला आपल्या स्त्रीशीं अकालीं संभोगच करतां येत नाही, म्हणून ती मिळत नाही. हा संभोग न करतां येण्याचें कारण असे आहे कीं, त्या देशांतील मुली वाराव्या वर्षापूर्वी कोणाच्या बायकाच होऊं शकत नाहीत; म्हणजे या वयाचें आंत मुलींचीं लग्नं करूं नयेत, असे त्या देशांत निर्बंध केलेले आहेत. पाहिजे त्या वयास मुलींचीं लग्नं करण्याची चाल येथल्याप्रमाणें युरोप खंडांत रूढ असती, तर बायकोस तेरावें वर्ष लागण्यापूर्वी नवऱ्यानें तिच्याकडे जाणें म्हणजे तिच्याशीं असंमत रत्युपभोग घेणें असें त्यांनीं केव्हांच ठरवून टाकून, असल्या राक्षसी नवऱ्यास जन्मठेपेची काळचापाण्याची शिक्षा योजून ठेवली असती ! तात्पर्य, लग्नाची कमीत कमी इयत्ता घालून दिल्यानें जें काम होत आहे, तें येथें संमतीचे वय वारापर्यंत वाढवून साधण्याची खटपट चालली आहे, तेरावें वर्ष लागण्यापूर्वी कोणत्याही मुलीचें लग्न करूं नये, व तेरावें वर्ष लागण्यापूर्वी कोणत्याही बायकोकडे तिच्या नवऱ्यानें जाऊं नये, या दोन निर्बंधांपैकी पहिला समाजास विशेष हितकारक आहे, हें उघड आहे. तथापि ज्या अर्थी लग्नाच्या वयाची इयत्ता ठरविणें म्हणजे आमच्या धर्मांत हात घालणें, व लोकमताविरुद्ध जाणें अशी सरकारास आजमितीस भीती वाटत आहे, त्या अर्थी संमतीच्या वयांत तें आज जेवढा फेरफार करण्यास तयार झालें आहे तेवढ्यांतच समाधान

मानून घेतलें पाहिजे. वस्तुतः लोकांनीं किंवा सरकारानें अमुक वर्षापूर्वी मुलींचीं लग्नें होतांच कामा नयेत, असा ठराव करून तो पाहिजे त्या साधनांनीं अंमलांत आणिल्याखेरीज, उल्लू नवऱ्यांच्या उत्कट कामवासनांपासून बाल्या-वस्थेंत असलेल्या कित्येक मुलींस होणाऱ्या घोर यमयातना सर्वथैव टळण्याचा संभव नाही. या बरील पोकळ मुद्याशिवाय प्रस्तुत बिलास रोमेशचंद्र यांनीं अशी हरकत घेतली कीं, कित्येक मुलींस बारावें वर्ष लागण्यापूर्वी नहाण येतें; नहाण आल्याबरोबर गर्भाधानसंस्कार केलाच पाहिजे, असा बगाल्यांत परिपाठ आहे; तेव्हां हा संमतीचा कायदा पाळणें म्हणजे धर्मोत्तलंघन करणें, व धर्माज्ञा पाळणें म्हणजे या कायद्याचें उत्तलंघन करणें असा पेंच येऊन पडतो. म्हणून सरकारानें या कायद्याच्या भरीस पडूं नये. आम्ही तुमच्या धर्मांत हात घालणार नाहीं असें १८८५ च्या जाहिरनाम्यांत सरकारचें अभिवचन आहे. पण त्या वचनास या कायद्यानें सरकार हरताळ लाऊं पहात आहे, हें वाईट आहे. यामुळें हिंदुस्थानच्या श्रद्धावान लोकांत मोठा असंतोष उत्पन्न होणार आहे. यावर नूलकर त्यांनीं खूप सणसणीत उत्तर दिलें. ते असें म्हणाले कीं मुलीस कोणत्याही वयास ऋतु प्राप्त झाला तरी तिचें गर्भाधान ताबडतोब केलेंच पाहिजे, असा आचार सर्व हिंदुस्थानांत रूढ आहे असें नाही. शिवाय या आचाराच्या संबंधानें धर्मशास्त्रकारांतही पुष्कळ मतभेद आहे. पण तो नाहीं असें वादाकरितां क्षणभर मानिलें तरी, जर आपल्या अंतःकरणांत कांहीं भूतदया असेल तर बारा वर्षांच्या आंतील मुलींस विषयकर्ममांत लोटून देण्यासाठीं जेवढें धर्मोत्तलंघन करणें भाग पडेल, तेवढें करण्यास आपण तयार झालें पाहिजे. या स्पष्टोक्तीबद्दल रा. ब. नूलकर यांची तारीफ केल्याशिवाय आमच्यानें राहवत नाही. नहाण आल्या-बरोबर गर्भाधान करणें हा जर धर्म असेल तर, विषयोपभोगास जिचे अवयव योग्य झालेले नाहीत, अशा अल्पवयस्क मुलीचा उतावळचा नवऱ्यास हवा तसा छल करूं न देणें हाही तितकाच मोठा किंवा त्याहूनही मोठा आईबापांचा व सासूसासऱ्यांचा धर्म नाही काय ? पण आमच्या आधुनिक नीच स्थितींत या गोष्टीचा शांतपणें विचार कोण करणार ? कामाच्या गुलामांना आणि त्यांच्या वकिलांना आम्ही असें विचारतों कीं, बारा वर्षांच्या आंत नहाण आलेल्या मुलींच्या गर्भाधानास उभें न राहणें हें मोठें पाप ? कीं उभें राहून तिच्या अवयवांची आणि शरीरसंपत्तीची राखरांगोळी करण्यास प्रवृत्त होणें, आणि तिच्या व आपल्या कुलांस अक्षय्य कलंक लाऊन घेणें हें मोठें पाप ? जर तुमच्या डोक्यांत काहीं धड विचारतू असतील तर या प्रश्नाचें तुमच्या मनास खाणार नाही व सज्जनांस अप्रशस्त वाटणार नाही, असें उत्तर द्या, आणि बरील दोन धर्मांपैकी पाहिजे त्या धर्माचा प्रतिपाल करा, आणि बरील दोन पापांपैकी पाहिजे तें पाप टाळा !

रा. ब. नूलकर आणखी असें म्हणाले (आणि त्यांच्या त्या म्हणण्यांत बराच तथ्यांश आहे) कीं अलीकडील कांहीं सुधारक मंडळी ज्या त्या गोष्टीकरितां कायदा करून घ्यावा, असें मोठ्या दिमाखानें वारंवार प्रपादूं लागल्यामुळे, जुन्या पद्धतीच्या लोकांचीं माथीं फिरून जाऊन 'कायदा' म्हटला कीं त्यांच्या अंगावर कांटा उभा राहूं लागला, व कित्येक गोष्टींत कायद्याचा चांगला उपयोग करून घेतां येतो, याचें भान त्यांस न राहून, ते आपले जें कांहीं सुधारक करावें असें म्हणतील त्यास विरोध करूं लागले आहेत ! वस्तुतः तीस वर्षांपूर्वीं हें संमतीचें वय बारा वर्षांवरच काय, पण चौदा वर्षांवर जरी नेऊन ठेविलें असतें, तरी त्याविषयीं बहुधा कोणीं चकारशब्दही काढिला नसता.

रा. ब. नूलकर यांचें भाषण झाल्यावर लॉर्ड लॅम्सडौन यांचें शेवटचें भाषण झालें. या भाषणांत त्यांनीं संमतीच्या विलाविषयीं फारसा पात्हाळ केला नाही. या विलामुळे १८५७ च्या जाहीरनाम्याविरुद्ध सरकार जात आहे असें होत नाही, कारण धर्मातर्गत लग्नसंस्काराशीं याचा कोणत्याही प्रकारें संबंध पोहोचत नाही; शिवाय, बारा वर्षांच्या अविवाहित कन्येकडे कोणी पुरुष जाईल तर त्याला कडक शिक्षा देण्यास कांहीं हरकत नाही, पण तेंच कर्म नवऱ्यानें स्वस्त्रीशीं केले तर त्याला कोणतीही शिक्षा करूं नये, किंवा फक्त दुखापतीच्या गुन्ह्यास सांगितलेली शिक्षा देऊन सोडून द्यावें, हें अत्यंत अश्लाघ्य आहे, असें ते म्हणाले. त्यांच्या भाषणाचा विशेष कटाक्ष ज्या सामाजिक सुधारणांसाठीं मि. मलबारी यांनीं इंग्लंडांत स्थापिलेल्या बड्या कमिटीनें सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या द्वारे हिंदुस्थान सरकारावर वजन व भीड घालण्यास आरंभ केला आहे त्यावर होता. पण प्रस्तुत विषयाशीं त्यांचा निकट संबंध नसल्यामुळे व आजचें हें पुराण नित्याच्या मर्यादे-बाहेर बरेंच गेलें असल्यामुळे, लेखणीस विश्रांति देऊन व्हाइसरायांच्या भाषणाच्या त्या भागाचा विचार आज तहकूब करणें भाग पडत आहे.

विवाहकाल व संभोगकाल

संमतीचें वय वाढविण्यासाठीं हिंदुस्थान सरकारनें जें विल काढलें आहे, त्याला अडथळा करणाऱ्या धर्मनिष्ठ लोकांचें असें म्हणणें आहे कीं, हें विल पास झालें असतां, हिंदुस्थान सरकारनें हिंदू धर्मांत हात घातला असें होऊन, ह्या विलांतील कलमांचें उल्लंघन न करण्यासाठीं, त्यांस धर्मोल्लंघन करावें लागणार आहे. धर्माचें घोडें पुढें ढकलून अहितकारक रूढ आचाराचें मंडन करण्यांत प्रतिष्ठा मानणारे धर्मभीरू किंवा पापभीरू लोक खरा धर्म काय आहे हें नीट समजत असते किंवा निदान तो समजून घेण्यास तरी तयार असते तर वरें झालें असतें. पण ज्यांना अमुक गोष्ट रूढ आचाराच्या विरुद्ध आहे येवढ्यासाठींच तीवर तुटून पडावयाचें आहे ते त्या आचाराविषयीं खऱ्या धर्माज्ञा काय आहेत, हें कशाला पहावयाला वसले आहेत ? शिवाय, ज्याप्रमाणें आमच्या इतर गोष्टींत त्याचप्रमाणें आमच्या धर्मशास्त्रांतही इतकी वज्रवज्रपुरी माजली आहे कीं, पाहिजे त्या प्रकारच्या अत्याचारास किंवा अनाचारास आधारभूत अशी वाक्यें त्यांतून काढून देतां येणार आहेत ! अमुक एक स्मृति किंवा अमुक एक ऋषि प्रधान मानून त्याच्या आज्ञेप्रमाणें आपले धर्माचार करावयाचे, असा नियम असता, तर या संमतीच्या नवीन कायद्यास धर्माची नड सांगणें नीट झालें असतें. पण तसें करून आम्हांस मनसोक्त वर्तन करावयास कसें सांपडणार ? ज्या गोष्टीविषयीं ज्या ऋषीचें किंवा ज्या स्मृतीचें मत अनुकूल असेल तो ऋषि आणि ती स्मृति त्या गोष्टीच्या संबंधानें प्रधान मानणार ! व ज्या अर्थी हवी ती गोष्ट धर्मदृष्ट्या प्रशस्त आहे असें म्हणणारा धर्माचार्य किंवा शब्दचलाखीनें ती तशी आहे असें भासविणारा टीकाकार कोणत्याही देशांत हव्या त्यावेळीं पैदा होण्यास कधींच पंचाईत पडत नाही, त्याअर्थी विवाहित स्त्रीशीं हव्या त्या वेळीं संभोग करण्यास कोणाचे तरी वचन आमच्या धर्मशास्त्रांतून काढून देतां येणार नाही, असें कसें होणार ? लोकांत जो आचार रूढ असेल तदनुसार एखादा संस्कृत अनुष्टुभ रचून तो जुन्या पोथींत घुसडून देणें, आणि त्यांतील आज्ञा अमक्या तमक्या ऋषीची, आचार्याची, किंवा भटाची आहे, असें सांगून तात्कालिक स्वार्थ साधणें, हें अगदीं सामान्य मनुष्याच्यानें होण्यासारखें काम आहे, हें कोणीही कबूल करील. आम्हांस तरी निदान असें वाटतें कीं, अशा प्रकारच्या

लोकानुछेदी लेखकांच्या धार्मिक लबाड्यांमुळे आमच्या धर्मशास्त्राची गति नंदी-
 बैलाच्या झुलीसारखी किंवा कुणव्याच्या वाकळीसारखी झाली आहे ! तेव्हां
 आ. रा. नूलकर यांनीं सुचविल्याप्रमाणें संमतीच्या विलाविरुद्ध कांहीं शास्त्र-
 कारांचीं मते कोणी धर्माभिमान्यांनी काढून दाखविलीं तर सरकारानें आपल्या
 स्तुत्य हेतूवर नजर देऊन त्यांकडे दुर्लक्ष करावें, हेंच आम्हांस बरें वाटतें. तथापि
 आपण जें बिल लोकांपुढें आणिलें आहे तें त्यांच्या धर्माविरुद्ध नाहीं, असें
 सांगितल्यानें व सिद्ध करून दाखविल्यानें त्या विलास अडथळा करणाऱ्या लोकांचें
 समाधान होईल, अशी सरकारास आशा असल्यास त्यांनी तो प्रयत्नही करून
 पहावा. त्यापासून म्हणण्यासारखा फायदा होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं.
 कारण आजमितीस ज्यांनीं सामान्य लोकांचें पुढारीपण घेतलें आहे, त्यांचा असा
 निश्चय झालेला दिसतो कीं, सुधारक आणि सरकार यांनीं मनांत आणिलेली
 गोष्ट कितीही सशास्त्र असली, किंवा देशाचें तीपासून केवढेंही हित होण्यासारखें
 असलें, तरी ती सुधारकांकडून व त्यांच्या मतासारखीं व ज्यांची मते आहेत अशा
 सरकारकडून पुढें आली असेल तर शास्त्राशास्त्रतेचा, सत्यासत्याचा, किंवा हिता-
 हिताचा विचार न करतां, हवी ती खटपट करून ती हाणून पाडलीच पाहिजे !
 असल्या वृथा धर्माभिमानामुळें व मिथ्या देशाभिमानामुळें नव्या व जुन्या पिढ्यां-
 तील कलह अधिकाधिक वाढत जाऊन, नवीन पिढ्यांतही दोन तट होणार आहेत,
 व त्यापासून देशाचें अपरिमित नुकसान होणार आहे, हें या हट्टी लोकांच्या ध्यानांत
 कसें येत नाहीं कोण जाणें ! तथापि या संमतीच्या कायद्यास आपल्या लोकांनीं पूज्य
 मानिलेल्या धर्मशास्त्रकारांची पूर्ण संमति आहे, असें सिद्ध करून दाखविल्यानें
 हा प्रस्तुत वाद मिटण्यासारखा असेल तर तेवढी कामगिरी आपले परमपूज्य
 धर्मनिष्ठ गुरु डॉक्टर भांडारकर यांनीं वेळीं बजावली आहे. त्यांनीं यासंबंधानें
 नुकताच लिहिलेला लेख त्यांच्या परवानगीनें सुधारकाच्या गेल्या अंकांत
 साद्यंत प्रसिद्ध केला आहे, व शिवाय पुस्तकरूपानें त्यांनीं तो निराळा छाप-
 विलाही आहे. जे कोणी हा निबंध निरभिमानानें लक्षपूर्वक वाचतील त्यांस
 स्पष्टपणें असें दिसून येईल कीं, विवाहकालाची व संभोगाची जी मर्यादा
 अलीकडील समंजस व सुशिक्षित लोकांस प्रशस्त वाटूं लागली आहे तीच मर्यादा
 आमच्या पुरातन प्रमुख स्मृतींस व ऋषींस पूर्ण मानवली होती इतकेंच नाहीं,
 तर त्या मर्यादेचें उल्लंघन करणें हें त्यांनीं मोठें पाप मानिलें होतें. तथापि
 या दोन गोष्टींच्या संबंधानें आम्हीं जसजसें दिले होत गेलों, तसतसें भ्रष्ट
 आचारांस धर्मशास्त्रांत गोंबून, त्यास शास्त्राधार दाखविणारे लोकाराग्र्यनंतर
 धर्मलेखक निघाले, व त्यांच्या लेखांमुळें आमच्या धर्माच्या बटव्यांत मोहर,
 पुतळ्या, होन, रुपये, चवत्यापावत्या, बित्ती, खुर्दा व फद्ये, आणि कवड्या
 यांची एकच खिचडी होऊन गेली ! या अनवस्थेचा आजमितीस असा परिणाम

झाला आहे कीं, ज्याच्या हातीं जें लागेल त्यास तो उत्तम नाणें समजून, त्याच्या जिवावर सुधारकापुढें आणि सरकारापुढें “ अहो अनाचार ! अहो धर्मातिक्रम ! अहो अधःपात ! ” असा आक्रोश करून त्यास होईल तेवढा विरोध करूं लागला आहे ! तथापि येवढ्या थोरल्या जनसमुदायांत खरोखरीच कांहीं भाविक व धर्मभोळे लोक असतील, व सुनेला किंवा कन्येला ऋतु प्राप्त झाला असून तिचें गर्भाधान केलें नाहीं तर आपल्या हातून मोठें पाप घडेल, असें त्यांस वाटतही असेल. अशा लोकांपैकीं जे वयातीत झाले असतील, व ज्यांना फार वर्षांच्या प्रमाणप्रणीत वर्तनामुळें स्वतः विचार करून तदनुसार वागण्याची अशक्यता झाली असेल त्यांच्या समाधानासाठीं डॉक्टर भांडारकर यांच्या पुस्तकांतून कांहीं वचनें येथें उतरून घेऊन त्यांचें भाषांतर देतो. या वचनांवरून त्यांची अशी खात्री होईल कीं, पूर्वींच्या प्रमुख ऋषींनीं व स्मृतिकारांनीं प्रथम स्त्रीसंभोगाची जी इयत्ता घातली आहे तीच हिंदुस्थान सरकार घालू पहात आहे इतकेच नाहीं, तर त्यांनीं विवाहकालाची जी मर्यादा सांगितली आहे तिचें उल्लंघन न केल्यास, सध्यां सुधारकांत व सुधारणानिदकांत जो वाद चालला आहे, तो देखील नाहींसा होणार आहे. मात्र एखाद्या भिकार ग्रंथकारानें रूढीस जुळण्यासारखें दिलेलें मतच आम्हांस ग्राह्य आहे, असा असंमजपणाचा हट्ट त्यांनीं धरून वसतां कामा नये. डॉ. भांडारकर हे अनेक उद्योगांत व्यापृत असून त्यांनीं या ऐन गर्दीच्या प्रसंगास वेळांत वेळ करून हे अनेक शास्त्राधार गोळा केले, व त्यांच्या वाचनानें धर्मनिष्ठ लोकांचा गैरसमज दूर व्हावा या हेतूनें त्यांचा लहानशा पुस्तकांत संग्रह करून ते स्वतःच्या खर्चानें प्रसिद्ध केलें याबद्दल साऱ्या सुधारणेच्छूनींचसे काय, खुद्द हिंदुस्थान सरकारानेंही त्यांचे आभार मानिले पाहिजेत. कारण, यांच्या व्यासंगाइतका गीर्वाणवाणीचा व इतर भाषांचा व्यासंग निदान या इलाख्यांत तरी दुसऱ्या कोणी गृहस्थानें केला आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं; तसेंच यथार्थ धर्मनिष्ठा, सत्यप्रीति व स्वदेशोन्नती-विषयीं खरी कळकळ इत्यादि गुणांत यांहून श्रेष्ठ असा दुसरा गृहस्थ या प्रांतांत आम्हांस दिसत नाहीं; म्हणून अशा वादग्रस्त विषयाविषयीं अभिप्राय देण्यास यांच्याइतका दुसरा कोणास अधिकार नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. ज्यांना आमच्या या लिहिण्याचा प्रत्यय घ्यावयाचा असेल त्यांनीं येथील दुसऱ्या एका पत्रांत प्रसिद्ध केलेलीं एकदेशीय वचनें आणि प्रसिद्ध करणाराचें त्यावरील व्याख्यान पहावें, म्हणजे त्यांची खात्री होणार आहे.

काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।

न चैवेनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

अर्थ:—ऋतु प्राप्त झाला असूनही कन्या बापाच्या घरी राहिली तरी हरकत नाही; पण गुणहीन अशा वराला त्याने ती कधीही समर्पू नये.

या मनुवचनावर **मेधातिथि** नांवाच्या सर्वांत जुन्या टीकाकाराने अशी टीका केली आहे:—

प्रागृतोः कन्याया न दानम् । ऋतुदर्शनेपि
न दद्याद्यावद् गुणवान् वरो न प्राप्तः ॥

अर्थ:—नहाण येण्यापूर्वी मुलीचे लग्न करू नये; व ते आल्यावरही चांगला वर मिळेतोपर्यंत करू नये.

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥

मनु. अ. ९, श्लोक ९०

अर्थ:—ऋतु प्राप्त झाल्यावर मुलीने तीन वर्षे वाट पहावी; त्यानंतर आपला आपण योग्य वर पाहून त्याशीं तिने विवाह करावा.

त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥

बौधायन, ४. १. १४

अर्थ:—ऋतु प्राप्त झाल्यावर तीन वर्षेपर्यंत मुलीने बापाच्या आज्ञेची वाट पहावी; नंतर चौथे वर्षी तिने आपण होऊन योग्य वराशीं विवाह करावा.

वसिष्ठसूत्रांतही अशा अर्थाचेच श्लोक आहेत.

नग्निकां तु वदेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
ऋतुमती त्वनग्निका तां प्रयच्छेत्त्वनग्निकाम् ॥

गेभीलीय गृह्यसूत्र, वि. इ. पा. ८३९

अर्थ:—मुलीला ऋतु प्राप्त झाला नाही तोपर्यंत तिला **नग्निका** म्हणतात; त्यानंतर **अनग्निका** म्हणतात. मुलगी **अनग्निका** झाल्यावर म्हणजे तिला ऋतु प्राप्त झाल्यावर (बापाने) तिचे लग्न करावे.

त्रिशद्वर्षे वहेत्कन्यां ह्यद्यां द्वादशवर्षिकीम् ।

मनु. अ. ९, श्लोक. ९४

अर्थ:—तीस वर्षांच्या मनुष्याने त्यास पसंत अशा बारा वर्षांच्या कन्येशीं विवाह करावा.

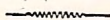
या सर्व वचनांवरून मुलीस ऋतु प्राप्त होईतोपर्यंत किंवा बारावे वर्ष लागेतोपर्यंत अविवाहित ठेवण्यांत कांहीं दोष नाही, इतकेंच नाही, तर तसें कारणेच प्रशस्त आहे, असें होत नाहीं काय ? बारावे वर्ष उलटून गेलें व

ऋतुदर्शन होऊन तीन वर्षे लोटलीं तरी देखील मुलींच्या अविवाहित रहाण्याने धर्मोल्लंघन होतें असें ज्यांस वाटत नाहीं अशा धर्मकर्त्यांच्या वचनांप्रमाणें आम्ही वागत असतां तर सुधारकदुर्धाराकांतलें रण कशाला माजलें असतें ? व आ. ए. स्कोबल साहेबांस संमतीच्या वयाचें विल सुप्रीम कौन्सिलापुढें आणावें लागून त्याबद्दल सर्व हिंदुस्थानभर इतकी वाटाघाट व वाचावाची कशाला झाली असती ? अगदी “मी मी” म्हणणाऱ्या सुधाराकांसही या ऋषिवचनापलीकडे जाण्याची इच्छा नाहीं. ऋतु प्राप्त झाल्यावर तीन वर्षेपर्यंत अविवाहित राहण्याची व त्यानंतर स्वतःस पसंत पडेल असा वर वरण्याची परवानगी मुलींना देण्यांत येईल तर यासंबंधानें सुधाराकांना सुधारणेसाठीं कज्जा करीत बसण्यास म्हणण्यासारखे कांहीं एक कारण नाहीं, हें उघड आहे ! पण कलियुगाच्या प्रभावामुळें विषयलंपट, अविचारी, व नामदं झालेल्या आम्हां भारतीय आर्यांस हा उत्साहजनक, हा विषयसुखवर्धक, हा संतानसामर्थ्यदायक, हा पुण्य स्वयंवरपथ कोठून रुचणार ?

अशा रीतीनें म्हणजे ऋतु प्राप्त झालेली कन्या विवाह होऊन भर्तृगृहीं गेली असतां, शास्त्रोल्लंघन न करतां पतिसमागम केल्याशिवाय तिला किती दिवस रहातां येईल, या संबधाने डॉ. भांडारकर यांनीं जीं वचनें काढिलीं आहेत त्यांवरून हा समागम तिला तीन दिवसांपासून तीन वर्षेपर्यंत तहकूब करण्याचा अधिकार शास्त्रानें दिला आहे. तेव्हां मुलीला ऋतुदर्शन झाल्यापासून सोळा दिवसांच्या आंत तिचा गर्भाधानविधि केलाच पाहिजे, असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे, तें बरोबर दिसत नाही. पण सर रोमेशचंद्रांचा रघुनंदन असें म्हणतो कीं, तसें झालेंच पाहिजे, नाहीं तर ब्रह्महत्येचें किंवा भ्रूणहत्येचें महापातक नवऱ्याच्या बोकांडीस बसणार ! पण असें सांगण्यास रघुनंदनच कशाला पाहिजे ? मन्वादि ऋषींच्या युगांत लोकांच्या अंगांत असलेल्या पौरुषाचा लोप झाल्यावर, रघुनंदनासारखे निःसत्त्व धर्मकर्ते वंगल्याप्रमाणें इकडेही झाले आहेत, व त्यांनीं हवा तसा वाष्कळपणा केला आहे. भेद इतकाच कीं, ज्याप्रमाणें स्त्रीमत्सरी व स्त्रीपार-तंत्र्येच्छू वंगवासी लोक अगदीं स्त्रैण होऊन जाऊन रघुनंदनाच्या आज्ञेचें अतिक्रमण करण्यास असमर्थ झाले आहेत, तशीच केवळ आम्हां महाराष्ट्रीयींची स्थिति नाही. या गोष्टीचा विशेष खुलासा करण्यासाठीं या विषयाकडे आणखी एक वेळ वळणें जरूर आहे, म्हणून आज येथेंच मुक्काम करतां.

संमतिविलास धर्मशास्त्र बाधक नाही

संमतीचें बिल कौंसिलापुढें आणितांना सर ऑ. स्कोबल यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, या विलास हिंदुधर्मशास्त्र प्रतिकूल नाही. या त्यांच्या स्वल्प उल्लेखामुळें आमच्या वृथाधर्मवाद्यांस शब्दजाल पसरण्यास उत्तम सवड सांपडून, त्यांनी त्याच मुद्द्यावर आतां आपला प्राण ठेविला आहे ! बी. ए. च्या परीक्षेला लागणाऱ्या पांचचार संस्कृत पुस्तकांपलीकडे ज्यांचें संस्कृताचें अध्ययन गेलेलें नाही, असे लोक आपणांस पट्टीचे शास्त्री समजून, डॉक्टर भांडारकरांसारख्या विद्वानांस श्रुतींचा व स्मृतींचा अर्थ बरोबर करतां येत नाही, किंवा त्यांनीं तो बुद्ध्या केला नाही, अशी बडबड करीत आहेत, आणि जुने शास्त्री त्यांस “धर्मरक्षक” समजून, त्यांच्या अज्ञानमय वादास आपली संमती देत आहेत ! पण अशा प्रकारची ढिलाई करण्याबद्दल या जुन्या शास्त्रीमंडळीस विशेष दोष देण्यांत कांहीं अर्थ नाही. कारण, एक तर अलीकडे निव्वळ संस्कृत विद्येचा अभ्यास फायदेशीर होईनासा झाल्यामुळें, आजमितीस नांव घेण्यासारखा एकही शास्त्री या इलाख्यांत सांपडावयाचा नाही. असल्या शास्त्र्यांनी शास्त्रार्थ देण्यांत व बाकीच्यांनी तो पतकरण्यांत मुळींच अर्थ नाही. शिवाय, प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें ओढून ताणून हवा तो अर्थ काढण्याची या शास्त्र्यांची पूर्वापार चाल आहे; तेव्हां ते या वेळींच त्या आपल्या जुन्या शीलास अनुसरणार नाहीत, असें कोठून होणार ? ब्राह्मणांनीं वस्तरा हातीं घेऊन, न्हाव्यांची रंग जिरविण्यास कांहीं हरकत नाही, असा शास्त्रार्थ थोड्या वर्षांपूर्वी ज्यांनीं या पुणें शहरांत साफ ठोकून दिला, त्यांना पहिल्या ऋतूंतच गर्भाधान केलें पाहिजे, असें धर्मशास्त्राचे स्पष्ट म्हणणें आहे, असा आग्रह धरण्यास कोठून शंका येणार ? पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या वाढत जाणाऱ्या प्रसारामुळें आमच्या शास्त्री-वैदिकांचा धंदा अगदीं उठावणीस आला आहे व ते अन्नास मोताद झाले आहेत; तेव्हां अशा संकटावस्थेंत दोन पैसे मिळणारे संस्कार त्यांनीं आपल्या हातून जाऊं न देण्याविषयीं धडपड करावी, व कधीं न मिळालेली प्रतिष्ठा दोन दिवस भोगून घ्यावी, हें अगदीं स्वाभाविक आहे. पण अशा आपत्कालीं देखील त्यांनीं इतकें पाखंडवादी व्हावें, हें त्यांच्या जुन्या विद्येस सुद्धां चांगलेसें शोभत नाही, असें आम्हांस वाटतें. बाकी संमतीचें बिल पास होणें किंवा न होणें हें या शास्त्रार्थावर थोडेंच अवलंबून

आहे ! हे बिल पास करण्यांत ब्रिटिश सरकारास अमुक एक स्वहित साधावयाचें आहे, असें या वाक्पटु शास्त्र्यांसही म्हणतां येणार नाहीं; तसेंच हजार पांचशें सुधारकांस खूप करण्यासाठीं कोट्यवधि लोकांस नाखुष करण्यांतही कांहीं अर्थ नाही, हेंही तें सरकार पक्कें समजून आहे. तथापि त्या सरकारास हें पक्कें ठाऊक आहे की, हिंदुस्थानांतील बरेच लोक आपल्या बायका वयांत येण्यापूर्वी त्यांवर जुलूम करीत असल्यामुळे, त्यांस आज कित्येक शतकें अनिर्वचनीय यातना भोगाव्या लागत आहेत; त्यांच्या यातनांच्या उपशमनार्थ होईल तितका प्रयत्न करणें हें आपलें कर्तव्य आहे; या कर्तव्यास हिंदु धर्माची अनुकूलता किंवा संमती नसली तरी प्रत्येक सदय, समंजस, व विचारी मनुष्याच्या अंतःकरणांत वास करणारा जो साऱ्या धर्माचा धर्म त्याची पूर्ण संमती आहे इतकेंच नाही, तर तें कर्तव्य इतकी वर्षे न बजावल्याबद्दल त्यानें एकसारखी टोंचणी लाविली आहे; तेव्हां अडाणी, अविचारी, वृथाधर्माभिमानी, व आपमतलबी हिंदूंनीं केवढाही गवगवा केला तरी दहा अकरा वर्षांच्या मुग्ध कन्या अधीर भर्त्यांच्या अतिशय भडकलेल्या कामकुंडांत आहुती पडून जळून खाक होणार नाहीत अशाबद्दल कांहीं तरी उपाय केलाच पाहिजे, असें लक्षात येऊन त्यांनीं हें संमतिबिल हातीं घेतलें आहे. तेव्हां आम्हीं आपल्या आक्रोशांनीं जरी सारें ब्रह्मांड हालवून सोडिलें तरी हें बिल पास करण्यास हिंदुस्थान सरकार अणुमात्रही भिणार नाही, अशी आमची बालंबाल खात्री झाली आहे. तथापि ज्या रोग्यांना जें औषध द्यावयाचें तें त्यांचें नाक धरून व त्यांना पायावर उताणें पाडून, बोंडल्यानें त्यांच्या घशांत घालण्यापेक्षां, त्या औषधाचे गुण त्यांस समजावून देऊन, तें ते आपण होऊन आपल्या हातानें पितील, तर बरें होणार आहे, असें वाटून हिंदुस्थान सरकारनें आपल्या नेहमींच्या रिवाजाप्रमाणें त्याची चर्चा चालू दिली आहे, व ज्याला जीं वाटतील तीं साधक बाधक प्रमाणें त्यानें खुशाल दाखवावीं, अशी नोटीस दिली आहे ! या नोटीशीचा फायदा घेऊन, कांहीं “नाकाडोळ्याचे नाडीपरीक्षक” वैद्य हें औषध तुम्हास सुखावह होणार नाहीं, अशी भीति भावड्या लोकांस घालीत आहेत, ही केवढ्या शरमेची गोष्ट आहे बरें ? हे झोळीवाले “रसशेदूरमात्रा वैद्य” अज्ञान लोकांस असें सांगत फिरत आहेत की, हें बिल पास झाल्यास, बारा वर्षांच्या आंत जितक्या मुलीस ऋतुदर्शन होईल तितक्यांचे गर्भाधान ताबडतोब न करण्यास सांपडल्यामुळे त्यांच्या व त्यांच्या नवऱ्यांच्या कपाळीं भ्रूणहत्या येणार आहे ! तेव्हां या पापांत हीं नवराबायलें खरोखरीच पडतात कीं काय, हें थोडक्यांत पाहूं.

स्त्रीस नहाण आल्याशिवाय तिच्याकडे तिच्या नवऱ्यानें जाऊं नये, अशी आमच्या धर्मशास्त्राची सवत ताकीद आहे. तेव्हां बारावें वर्ष लोटल्यावर ज्या मुली ऋतुमती होतील, त्यांना व त्यांच्या नवऱ्यांना हें बिल लागू पडत नाही, हें

उघडच आहे. नहाण न आलेल्या तेरा वर्षांच्या मुलीकडे तिचा नवरा गेल्यास आमचे धर्मशास्त्र त्यास काय शिक्षा करीत असेल किंवा करू शकेल ती खरी; संमतीच्या बिलामुळे त्याला कोणत्याही प्रकारे उपसर्ग लागणार नाही. बारा वर्षांच्या आत फार झाले तर शेंकडा चार मुली ऋतुमती होतात, असे दिसून आले आहे. तेव्हा संमतीच्या बिलामुळे गर्भाधान थोड्याशा लांबणीवर टाकावे लागले, तर ते या चार मुलींकरिता टाकावे लागणार, व पंचवीस मुलींपैकी एका मुलीच्या संबंधाने हे बिल आमच्या धर्मास बाधक झाले असे होणार. पण ही गोष्ट कबूल करण्यापूर्वी पहिला ऋतु प्राप्त झाल्यावर गर्भाधान केलेच पाहिजे, असा शास्त्राधार दाखविण्यांत आला पाहिजे, इतकेच नाही, तर ते न केले असता, जे दंड सांगितले आहेत त्यांची मातबवरी आणि ते न करण्यापासून होणारे फायदे यांचा शांतपणे विचार करून, शास्त्रकर्त्यास कोणता मार्ग विशेष संमत आहे, हे निःपक्षपाताने ठरविले पाहिजे. जो कोणी इतकी खटपट प्रामाणिकपणाने करील त्याला आमचे वेडेवाकडे धर्मशास्त्र देखील संमति विलाचे तत्त्वांस बिलकूल प्रतिकूल नाही, असे खचित दिसून येणार आहे. कारण, पहिल्या ऋतूतच गर्भाधान केले पाहिजे, अशा अर्थाचे फक्त एक वाक्य आहे, व ते कोणी तरी अलीकडे धर्मशास्त्रांत घुसडून दिले असावे, असे स्पष्ट दाखविता येत आहे. कसे ते पहा. आश्वलायनाच्या नांवावर विकणाऱ्या स्मृतींत पुढील वाक्य आढळते :—

गर्भाधानं द्विजः कुर्यादृती प्रथम एव हि ।

चतुर्थदिवसादूर्ध्वं पुत्रार्थी दिवसे समे ॥

अर्थ—“प्रथम ऋतुदर्शन होऊन ४ दिवस लोटल्यावर, ब्राह्मणाने गर्भाधान करावे, पुत्र पाहिजे असल्यास सम दिवशी करावे.” अनंतदेवाने “आश्वलायनाचे म्हणून” हे वाक्य आपल्या ग्रंथांत उतरून घेतले आहे. अनंतदेवाखेरीज इतर अनेक निबंधकारांनी यासंबंधाने व इतर संबंधाने आश्वलायनस्मृतींतील अनेक उतारे घेतले आहेत; पण त्यांपैकी एकाच्या ग्रंथांतही हे वाक्य उतरून घेण्यांत आलेले नाही. इतकेच नाही, तर ज्या आश्वलायनस्मृतींत अनंतदेवाने उतरून घेतलेली दुसरी वाक्ये सांपडतात, त्या आश्वलायनस्मृतींत अनंतदेवाखेरीज इतर निबंधकारांनी आश्वलायनाची म्हणून आपल्या ग्रंथांत उतरून घेतलेली वाक्येही सांपडत नाहीत ! तेव्हा अनंतदेवाची आश्वलायनस्मृति आणि इतर निबंधकारांची आश्वलायनस्मृति हे भिन्न ग्रंथ असले पाहिजेत, हे सिद्ध होते. या भानगडीवरून निदान आमचा तरी असा तर्क होत आहे की, ही अनंतदेवास सांपडलेली आश्वलायनस्मृति त्याच्याच डोक्यांतून निघाली असावी, व कांहीं विशेष हेतु साधण्यासाठी त्याने हे पुण्यछत्र ऊर्फ धर्मकपट केले असावे ! या खोट्या अथवा बनावट

आश्वलायनस्मृतीची एक प्रत डॉ. भांडारकर यांचेजवळ आहे. अनंतदेवाखेरीज दुसरे सात आठ निबंधकार ज्या आश्वलायन स्मृतीचा उल्लेख करतात तिच्याशी ही ताडून पाहिली असता उभयतांत कांहींच साम्य दृष्टीस पडत नाही. तेव्हां बाकीच्या निबंधकारांचा आश्वलायन खरा आणि अनंतदेवाचा आश्वलायन तोतया असें समजणें भाग आहे ! आमच्या समजुतीनें डॉ. भांडारकर यांची ही विचार-शैली निरुत्तर आहे, व टिळक वगैरे जे लोक आश्वलायनाच्या स्मृतीवर म्हणजे या अविश्वसनीय साक्षीदाराच्या बनावट ग्रंथावर आपल्या पक्षाचा व्यूह रचीत आहेत, ते जाणूनबुजून किंवा चिवट मूर्खपणामुळे असत्यपंथास लागले आहेत, असें वाटतें. सामर्थ्य असेल तर त्यांनीं ही आश्वलायनस्मृति खरी आहे, हें अगोदर सिद्ध करून द्यावें, आणि मग वादास उभें रहावें.

या एका बनावट स्मृतीशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही सर्वमान्य स्मृतींत किंवा प्रसिद्ध निबंधकारांच्या ग्रंथांत गर्भाधान पहिल्या ऋतूंत केलेंच पाहिजे, असे धर्मवादी सिद्ध करून दाखवतील तर त्यांचा आग्रह किंचित् विचारणीय होणार आहे. अगदीं अलीकडील ग्रंथांत आणखी असें एक वाक्य सापडतें कीं, “प्रत्येक ऋतूस नवऱ्यानें आपल्या बायकोकडे जावें.” नवऱ्याला बायकोकडे जावयाचें असल्यास त्यानें ऋतुकालीं जावें, अशी जी सामान्य धर्माज्ञा होती तिचा टीकाकारांनीं पुढें असा अर्थ काढला कीं, प्रत्येक ऋतूस आपल्या स्त्रीकडे गेलेंच पाहिजे; न गेल्यास भ्रूणहत्याचें पातक त्याच्या कपाळीं येतें ! अर्थात् साऱ्याच ऋतूविषयीं हें विधान करून टाकल्यामुळे, पहिल्या ऋतूंत स्त्रीगमन न करणाराही गर्भघातक होतो, हें उघडच आहे तेव्हां जुन्या लोकांच्या समजुतीप्रमाणें पहिल्या ऋतूंतच गर्भाधान केलें पाहिजे, व न करील त्याला भ्रूणहत्या गांठणार, हें निर्विवाद झालें ! पण हें संकट केवळ अपरिहार्य नाही. गर्भाधानसंस्काराचीं दोन अंगें आहेत, एक प्राजापत्य म्हणजे होम वगैरे; दुसरें, खरें गर्भाधान म्हणजे रात्रीं ऋतुमती स्त्रीकडे तिच्या नवऱ्यानें जाणें. ज्याला धर्माप्रमाणें सर्व संस्कार करावयाचे असतील त्यानें पहिल्या ऋतूस अनुकूल दिवस पाहून तेवढा प्राजापत्य होम तरी उरकून घेतला पाहिजे. गर्भाधान पुढल्या कोणत्याही पाळीस अनुकूल रजनी पाहून करण्यास हरकत नाही, अशी स्पष्ट शास्त्राज्ञा आहे. पण प्रस्तुत वादांतील टिळकप्रभृति हद्दी लोकांस हा शास्त्राधार फारच बाधक असल्यामुळे हे दोनही विधी एकेच दिवशीं उरकले पाहिजेत, असें निराधार प्रतिपादन ते करीत आहेत. त्यांच्या प्रतिपादनास कांहीं आधार असल्यास तो चालू संप्रदायाचा आहे; शास्त्राचा नाही. शास्त्रांत प्राजापत्य आणि गर्भाधान हे पृथक् विधि समजून ते पृथक् दिवशीं करावे असें स्पष्ट सांगितलें आहे. ‘अथर्तुमयः प्राजापत्यमृतौ प्रथमेऽनुकूलेऽहनि’ असें म्हणून पुढें ‘अथ गर्भलभनमृतौ अनुकूलायां निशि’ असें म्हटले आहे. हे आश्वला-

यन गृह्याच्या नारायणभट्टकृत परिशिष्टांतील वाक्य आहे. नारायणभट्टाने गर्भाधानसंस्काराचे दोन भाग कल्पून पहिल्यास प्राजापत्य व दुसऱ्यास गर्भलभन अशीं नावे दिली आहेत, आणि नंतर त्यांतील विधींचें वर्णन केलें आहे. तें करतांना “आतां प्राजापत्याविषयी:—हा विधि पहिला ऋतु प्राप्त झाला असतां अनुकूल दिवस पाहून करावा ” याप्रमाणें याचें वर्णन झाल्यावर “आता गर्भलभनाविषयी:—हा विधि ऋतुकालीं अनुकूल रात्र पाहून करावा ” असें म्हटलें आहे. यावरून प्राजापत्यहोम पहिल्या ऋतूस योग्य मुहूर्तावर केलाच पाहिजे; गर्भाधान म्हणजे स्त्रीपुरुषांचा संयोग कोणत्याही पाळीस सवडीप्रमाणें करण्यास हरकत नाही, असा उत्तान अर्थ असून टिळकें वगैरे लोकांनीं व्याकरणाकडे, वाक्यरचनेकडे, किंवा वाचनाच्या ओघाकडे लक्ष न देतां, चालू संप्रदायाशी त्याची संगति जुळवून देण्यासाठीं ओढून ताणून त्याचा असा अर्थ केला आहे कीं, ज्या दिवशीं प्राजापत्य करावयाचें, त्याच दिवशीं गर्भाधान झालें पाहिजे. या वचनाचा असा अर्थ असता तर “अथ ” व “अनुकूल ” या शब्दांचा पुनरुच्चार करावयाला नको होता; तसेंच, “ऋतु ” शब्द मुळींच घालावाला नको होता, किंवा त्याच्या पाठीसागें “प्रथम ” हें विशेषण तरी फिरून घालायला पाहिजे होतें. हे दोनही विधि चालू संप्रदायाप्रमाणें एकेच दिवशीं झाले पाहिजेत, असें लिहिण्याचा नारायणभट्टाचा आशय असता, तर “योग्य दिवस पाहून ” व “योग्य रात्र पाहून ” अशी द्विरुक्ति त्यानें केली नसती; हे किंवा दोनही विधि एकेच दिवशीं व्हावे अशी त्याची इच्छा असती तर “योग्य दिवस ” आणि “योग्य रात्र ” असा भेद तो कशाला करता ? आपण असा भेद सध्यांच्या प्रचारांत मुळींच करीत नाहीं. अमुक मुहूर्त गर्भाधानाला चांगला आहे, असें ठरविलें म्हणजे तो दोनही विधि उरकण्यास ठीक आहे असें आपण समजतो. म्हणतांना “चांगला दिवस पहा ” येवढेंच म्हणतो; व होमाला जो दिवस प्रशस्त असेल त्याचीच रात्र गर्भाधानाला प्रशस्त असें समजून फक्त “दिवस ” हुडकण्याबद्दल पंचांग चाळतो. त्याच दिवसाची “रात्र ” गर्भाधानास अनुकूल असेल किंवा नाही, अशी शंकाही आमच्या मनांत येत नाही, म्हणून आम्ही रात्रीविषयी कधींच उल्लेख करीत नाही. पण नारायणभट्टाचें तसें म्हणणें नाही. त्यावर लोकांप्रदायाची थोडीथोडी छाया पडूं लागली होती, पण तो आमच्या इतका त्याचा बंदा गुलाम होऊन गेला नव्हता. सुश्रुतवाग्भटादि शारीरकोविदांचीं वाक्यें त्याच्या डोळ्यापुढें उभीं असल्यामुळें, सुपुत्रेच्छ पुरुषांनीं पहिल्याच ऋतुकालीं गर्भाधानासाठीं रतिगृहात संगत व्हावें, हें त्यास बरें वाटलें नसावें, व म्हणूनच त्यानें होमविधि प्रथम ऋतूस एखाद्या चांगल्या दिवशीं उरकून टाकून, पुढें योग्य वाटेल त्या पाळीस स्त्रीपुरुषांनीं चांगली रात्र पाहून रत्युपभोगासाठीं संगत व्हावें, असा शास्त्रार्थ दिला असावा, हें उघड आहे. असें

केल्याने धर्मशास्त्राचें उल्लंघन न करता शारीरकशास्त्राच्या आज्ञा पाळण्याची सवडही त्यानें करून ठेवली, असें डॉक्टर भांडारकर याचें जें म्हणणें आहे, त्यावर धर्मशास्त्रदृष्ट्या किंवा व्याकरणदृष्ट्या प्रतिकूल कोटिक्रम करणें अशक्य आहे. पण ज्यांना खोट्या धर्माभिमानानें पक्कें घेरलें आहे, किंवा ज्यांना चालू संप्रदायास शास्त्राधार आहे असें दाखवून, अडाणी लोकांस सरकाराविरुद्ध क्षुब्ध करावयाचे आहे, त्यांना व्याकरणाशीं, संगतीशीं, किंवा शास्त्रार्थाशीं हवें तसें बागडणारांच्या पदरीं अप्रामाणिकपणा किंवा मूर्खपणा येतो, हें कसें समजणार ? व समजलें तरी ते आपली चुकी कोठून कवूल करणार ?

यावरून पहिल्या पाळीसच गर्भाधान केलें पाहिजे, किंवा होम आणि गर्भाधान हे विधि पृथक्कालीं करतां येणारच नाहीत असें नाही, हें उघड होतें. पण आमच्या प्रतिपक्ष्यांस ती गोष्ट कोठून रुचणार ? त्यांना बारा वर्षांच्या आंतील वयाचे मुलीस नहाण आलें असलें तरी पहिल्याच खेपेस तिचें गर्भाधान केलें पाहिजे, न केल्यास शास्त्रोल्लंघन होतें, असें स्थापण्याची आवश्यकता आहे; तसें केल्याखेरीज सरकारानें आमच्या धर्मांत हात घातला अशी ओरड त्यांस करतां येत नाही; तेव्हां त्यांनीं कित्येक लोकांत व प्रांतांत पहिल्या पाळीसच होम व गर्भाधान करल्याची जी चाल पडली आहे तीच पूर्णपणें शास्त्रसंमत आहे, व त्या चालीच्या विरुद्ध जाणें हें केवळ अशास्त्र नसलें तरी गौण आहे, आणि आपत्कालाखेरीज तसें करणें उचित नाही, व जेव्हां निरुपायास्तव तसें करणें भाग पडेल तेव्हां प्रायश्चित्ताशिवाय मुक्ति नाही, असें दाखविण्याची खटपट चालविली आहे. आमच्या मतें या प्रकरणांत शास्त्र व रूढि यांची उत्कृष्ट संगति कोणासही घालून देतां येणार नाही. संमतीच्या बिलास रूढीपेक्षां शास्त्र विशेष अनुकूल आहे, तरी रूढीही सर्वांशीं प्रतिकूल नाही. कारण पुष्कळ लोकांत गर्भाधानविधि मुळींच करीत नाहीत, किंवा तो पाहिजे तेव्हां करितात असें असून त्यांस कोणी वाळीत टाकीत नाही, किंवा प्रायश्चित्त घेण्यास लावीत नाही. पण हा सर्व खरा प्रकार धर्माच्या नांवावर गिल्ला करून अडाणी लोकांस सरकाराविरुद्ध चिथाविणाऱ्या भोंदू धर्मनिष्ठांस कोठून मानवणार ? कोणाच्याही हातून वेळच्या वेळीं गर्भाधान न घडल्यास जें पाप होतें त्याचें क्षालन पांचचार आप्यांनीं किंवा शेंपन्नास प्राणायामांनीं करतां येण्याची ज्यांनीं सवड ठेविली आहे त्यांच्या दृष्टीनें तें पाप किती दर्जाचें असेल, हें कां या भोंदूस समजण्याची अवकल नाही ? हवी तितकी आहे ! पण त्यांना कोठें खरें समजण्याची गरज आहे ? शास्त्रांतून हुसकून लाविलें म्हणजे रूढीच्या आड दडावें, व रूढीच्या मैदानांत चोप बसला कीं शास्त्राच्या पाठीमागें दडी द्यावी, असा यांनीं पळापळीचा व लपंडावीचा प्रकार चालविला आहे, येवढें सुज

वाचकांच्या नजरेस आले असेल तर या संबधानें आम्हीं आपलें कर्तव्य बजावले, असें आम्हांस वाटणार आहे. यापलीकडे या धर्मवादांत पडण्याची आमची इच्छा नाही; कारण, संमतीच्या बिलाचें लीलेनें मंडन करतां येण्यासारखे आमच्या भाव्यांत याहून खाशा नेमाचे दुसरे पुष्कळ बाण आहेत !

महाराष्ट्रीयांस अनावृत पत्र

प्रिय देशवांधवहो, संमतीच्या विलाच्या संबंधानें सुधारकांत अलीकडे आलेल्या कांहीं निबंधांतील भाषेची तीव्रता पाहून, तुम्हांपैकीं कित्येकांचीं मनें त्यावर रुष्ट झालीं असतील यांत संशय नाही. न्यू इंग्लिश स्कूल, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी व फर्ग्युसन कॉलेज वगैरे लोकोपयोगी संस्थांची स्थापना व उत्कर्ष, त्याप्रमाणेंच मराठा आणि केसरी पत्रांचा अवतार, प्रसार, आणि करवीर प्रकरण वगैरे गोष्टींशीं या पत्राच्या नम्र लेखकाचा व रा. रा. वाळ गंगाधर टिळक यांचा असलेला संबंध ज्यांना ठाऊक आहे, व हे दोघे इसम वरींच वर्षे एकमेकांशीं कसें वागत होते हें ज्यांनीं पाहिलें आहे, त्यांना सुधारकासारख्या नवीन पत्राचें जनन, रा. टिळक व पाटणकर यांचा पहिल्या तीन संस्थांशीं नुकताच घडून आलेला विश्लेष, व प्रस्तुत वादांत सुधारक आणि केसरी पत्राच्या चालकांनीं प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें एकमेकांवर चालविलेला भडिमार पाहून, या उभयतांच्या बेवनावास व फुटाफुटीस झालेलीं कारणें त्यांस ठाऊक नसल्यामुळें, विपाद वाटणें हें फार स्वाभाविक आहे. पण रा. टिळकांस तीं कारणें अवगत असतां, ज्या पत्राचें आधिपत्य त्यांचेकडे आहे त्याच्या गेल्या अंकांत “ज्यांना वादांत स्वपक्षाची उणीव झांकण्यासाठीं परपक्षावर, आणि विशेषतः त्यांतील एकदोन व्यक्तींवर, अपशब्दरूपी गोळीबार करणें हीनपणाचें वाटत नाही त्यांची कानउघाडणी करण्याच्या नादास लागणेंही व्यर्थ होय. सार्वजनिक विषयावर वादविवाद करण्याच्या मिपानें खासगी द्वेषाचें उदें काढण्याची अमूल्य संधि क्वचितच मिळते.” अशीं दोन वाक्ये आहेत. हीं वाक्ये जेव्हां आमच्या नजरेस पडलीं तेव्हां मात्र आम्हांस मोठा विस्मय वाटेला ! टिळक आणि आगरकर यांचा खासगी द्वेष ! आणि तो कशासाठी ? टिळक आगरकरांचे किंवा आगरकर टिळकांचे कांहीं एक लागत नाहीत, आणि म्हणून एकाला दुसऱ्याचा “खाजगी द्वेष” करण्याचें कारण आजपर्यंत झालेलें नाही इतकेंच नाही, तर त्यांपैकीं निदान एकाच्या मतानें तरी तें केव्हांच होण्याचा संभव नाही. त्या दोघांचा बेवनाव व फुटाफूट होण्यास ज्या समाईक संस्थांचे ते दोन सेवक होते त्या संस्था चालविण्याच्या पद्धतीविषयी व त्यांच्या उत्कर्षाच्या साधनांविषयी कोणत्याही रीतीनें एकवाक्यता न होणारा त्यांचा मतभेद कारण झाला, व याच

मतभेदामुळे प्रस्तुत वादांत ते एकमेकांची मुर्वत न ठेवतां, आपापल्या मतांचा आणि पक्षाचा विजय होण्यासाठीं अन्योन्यांवर तुटून पडत आहेत; दुसरें कांहीं नाहीं ! अशा रीतीनें आपापल्या देशविषयक विचारांचे प्राबल्य स्थापण्यासाठीं अंतःकरणपूर्वक झुंझणाऱ्या लढवऱ्यांचें संग्रामचातुर्य पहात राहून व कौतुक करावयाचें तें विसरून जाऊन, अशा युद्धप्रसंगीं केवळ कर्णकटु टणत्कारांच्या श्रवणावरूनच प्रेक्षकांनीं ' एकाला दुसऱ्याचा मत्सर उत्पन्न झाला आहे ' किंवा कोणी कोणाचें ' खासगी द्वेषाचें उट्टें काढून घेत आहे ' असा कुतर्क करणें अत्यंत अनुद्धार होय ! एका जननीच्या उदरांतून अवतरलेल्या सहोदरांत देखील जर भांडण किंवा मतभेद झाल्याशिवाय रहात नाहीं, तर ज्यांचा एकमेकांशीं कोणत्याही प्रकारचा कुलसंबंध नाहीं, व ज्यांनीं राजसेवेचा सामान्य मार्ग सोडून देऊन आपापल्या मनास प्रशस्त वाटेल त्या रीतीनें आपल्या ह्यातीत आपल्या हातून होईल तेवढें देशकार्य करण्याचा निश्चय केला आहे, त्यांचे विचार सर्वांशीं न जुळणें, व ज्याला त्याला प्रसंगविशेषीं आपापल्या विचारांचा पराकाष्ठेचा अभिमान उत्पन्न होऊन, एकदां उभयतांनीं आरंभिलेल्या सामान्य गोष्टींस आमरण चिकटून रहाणें स्वतःस किंवा इतरांस सुखास्पद व कल्याणप्रद होणार नाहीं, अशी खात्री झाल्यामुळे ज्याच्या मनास जी दिशा अत्यंत आक्रमणीय वाटेल त्यानें ती धरणें, यांत नवल वाटण्यासारखें काय आहे, हें आम्हांस समजत नाहीं ! बांधवहो, विचारकलहाला तुम्हीं इतके कशासाठीं भितां ? दुष्ट आचाराचें निर्मूलन, सदाचाराचा प्रसार, ज्ञानवृद्धी, सत्यसंशोधन व भूतदयेचा विचार इत्यादि मनुष्यांच्या सुखाची वृद्धि करणाऱ्या गोष्टी विचारकलहाखेरीज होत नाहींत. आजपर्यंत या देशांत हा कलह माजावा तितका कधीच न माजल्यामुळे, व बहुधा आमचे लोक ' गतानुगतिक 'च असल्यामुळे, हें भरतखंड इतकीं शतके अनेक प्रकारच्या विपत्तींत खितपत पडले आहे ! हा विचारकलह दुष्ट विकोपास जाऊं न देण्याविषयीं मात्र खबरदारी ठेवली पाहिजे. नाहींतर त्यापासून पुढें खऱ्या लढाया आणि रक्तस्राव होण्याचा संभव असतो. सुधारक आणि दुर्धारक, चपल सुधारक आणि मंद सुधारक, थंडे सुधारक आणि गरम सुधारक अथवा नानाप्रकारच्या मतांचे नवे जाणि जुने लोक यामध्यें सांप्रतकालीं जी दुही माजून राहिली आहे ती पाहून घावरून जाण्याचें किंवा देशावर कांहीं तरी प्रचंड संकट गुदरणार आहे, असें मानण्याचें विलकूल कारण नाहीं ! पाश्चिमात्य शिक्षणामुळे ज्या दिवशीं या वादास आरंभ झाला तो दिवस हिंदुस्थानच्या भावी इतिहासांत महोत्सव करण्यासारखा होईल. त्या दिवशीं अनेक शतके गाढ निद्रेंत घोरत पडलेला हिंदुस्थान देश किंचित् जागा होऊन चावळें लागला, किंवा प्रेतावस्थ झालेल्या त्याच्या विस्तीर्ण देहांत ईशकृपेनें पुनः एकवार चैतन्यावतार झाला, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्या दिवशीं त्याचें स्थाणुत्व नाहींसें होऊन त्याला

जी यत्किंचित् गति मिळाली ती प्रतिवर्षीं अगदीं नव प्रमाणांत कां होईना, पण सारखी वाढत आहे, व जों जों हा विचारकलह निकराचा होऊं लागेल तों तों ती झपाट्यानें होऊं लागणार आहे. आतां किती झालें तरी कलह तो कलह ! तो कशाही प्रकारचा आणि कितीही सौम्य असला तरी त्यांत अप्रिय असें कांहींच नाहीं, असें कोठून होणार ? ज्या दोन मनुष्यांचा परस्परांशीं संबंध आहे, त्यांपैकीं एक दुसऱ्याच्या विरुद्ध जाऊं लागला म्हणजे कधीं त्या दोघांस एकमेकांशीं वर्दळीस यावें लागेल; कधीं एकमेकांवर शब्दप्रहार करावे लागतील; कधीं उभयतांनीं आरंभिलेल्या कामांतून अंग काढून घेऊन विलग व्हावें लागेल; कधीं पदराला बराच खार लावून घ्यावा लागेल किंवा जिवाकडे न पाहतां अहोरात्र मानसिक शारीरिक कष्ट करावे लागतील; पण जोंपर्यंत आपण आपल्या विचाराच्या विजयासाठीं व प्रसारासाठीं भांडत आहों, असें प्रत्येकाच्या मनांत वागत राहील तोपर्यंत न्यायसभेंत पक्षकाराचें भांडण भांडणाऱ्या वकिलांच्या दिवाळू वैयाच्या फार पलीकडे अशा दोन व्यक्तींचें वैर जाईल असें आम्हांस वाटत नाहीं, व आगरकर आणि टिळक यांच्या वैराचें स्वरूप याहून भयंकर नाहीं असें निदान त्यांपैकीं एकाला तरी वाटत आहे. तसेंच या वैरामुळें या दोघांच्या व्यासंगांत जें अंतर पडलें आहे तें कमी न होतां कदाचित् अधिकच होत जाण्याचा जरी संभव आहे, तरी जेव्हां खुद्द आगरकरांच्या किंवा आगरकरांच्या निकट आप्तांच्या डोळ्यांस पाणी येण्यासारखी कांहीं अनिष्ट गोष्ट घडेल तेव्हां इतरापेक्षां टिळकांस, व जेव्हां टिळकांचे घरीं तसा अनिष्ट प्रकार घडेल तेव्हां आगरकरांस, विशेष वाईट वाटून डोळ्यास पाणी येईल, व मतभेदामुळें उत्पन्न झालेल्या वैराचा एका क्षणांत विसर पडून, एक दुसऱ्याला मदत करण्यास सहज प्रवृत्त होईल !

धर्म, राज्य, व समाज यासंबंधानें अलीकडे जे औपपत्तिक सिद्धांत सर्वमान्य होऊन बसले आहेत त्यांविषयीं आम्हां उभयतांत म्हणण्यासारखा मतभेद नाहीं. मनुष्याच्या बुद्धीचे व्यापार इंद्रियाधीन असल्यामुळें या बुद्धीस ब्रम्हांडाच्या आदिकारणाचें किंवा परमेश्वराचें यथार्थ ज्ञान होण्याचा संभव नाहीं, हें धर्मतत्त्व मनांत बाळगून धर्मकल्पनांत किंवा धर्माचारांत जे फेरफार करावयाचे ते करीत गेलें पाहिजे; राजकीय स्वातंत्र्य असल्याशिवाय कोणत्याही देशांत ऐहिक सुखाची परमावधि व्हावयाची नाहीं; पाश्चिमात्य शिक्षणाचा प्रसार आणि इंग्लिश लोकांचें साहाय्य असल्याशिवाय आमचें डोकें वरं निघण्याचा संभव नाहीं, या करितां राजनिष्ठा यत्किंचित् ढळू न देतां, राजकीय हक्क संपादण्यासाठीं जें करणें असेल तें आम्हीं केलें पाहिजे; नीतिप्रसार, संपत्त्युत्पादन, आरोग्यरक्षण वगैरे अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी ज्ञानाधीन असल्यामुळें लोकशिक्षणाचें काम जितक्या झपाट्यानें चालवेल तितक्या झपाट्यानें चालविलें

पाहिजे; जातिभेद नाहींसा झाला पाहिजे; स्त्री-पुरुषांच्या ज्ञानांत व स्वातंत्र्यांत जेवढे अंतर राहू देणे अपरिहार्य असेल तेवढ्याहून अधिक राहिल्यास पूर्ण संसारसुख प्राप्त होण्याचा संभव नाही, म्हणून स्त्रियांची उन्नति करण्याबद्दल रात्रंदिवस झटले पाहिजे—वगैरे धार्मिक, राजकीय, व सामाजिक विषया-संबंधाने स्थूल औपपत्तिक सिद्धांत जसे एकाला तसे दुसऱ्यालाही संमत आहेत. दोघांत जो मतभेद पडतो तो आज तारखेस ते सिद्धांत अमलांत आणण्यासाठी काय करतां येईल व ते कोणत्या साधनाने करतां येईल, या संबंधाने पडतो. या घटकेस साध्य असलेल्या सुधारणेची इयत्ता आणि तिची साधने याविषयी टिळकांचे बहुतेक विचार सामान्य लोकांस मान्य होण्यासारखे असल्यामुळे, किंवा त्यांस मान्य असलेल्या विचाराबाहेर जाण्यास टिळक तयार नसल्यामुळे, त्यांचे वर्तन भवभूतीने रामचंद्राकडून वदविलेल्या—

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि

आराधनाय लोकानां मुंचतो नास्ति मे व्यथा ॥

अर्थः—‘स्नेह, दया, सौख्य, फार तर काय लोकांच्या संतोषासाठी मला जानकीचा देखील त्याग करावा लागला तरी त्याबद्दल खेद वाटणार नाही!’ या श्लोकार्थाप्रमाणे होत आहे, व या क्षणीं ते अत्यंत लोकप्रिय झाले असून, प्रत्येकाच्या तोंडांतून त्यांचे नांव निघत आहे. पण लोकांना आज ज्या गोष्टी प्रिय आहेत त्या या हतभाग्य लेखकास पसंत नसल्यामुळे, लोकछंदानुवर्तन त्याला अशक्य झाले आहे इतकेंच नाही, तर लोकांस अप्रिय परंतु पथ्यकारक असे विचार त्यांच्या मजीं विरुद्ध पुनः पुनः त्यांचेपुढे आणणे हेंच आपले कर्तव्य व जीविताचे सार्थक अशी त्याची दृढ कल्पना झाली असल्यामुळे, धार्मिक व सामाजिक गोष्टीत आपले ज्ञान विकटोपर्यंत जाऊन पोहोचले आहे, व तत्संबंधक आचारांत सुधारणा करण्यास म्हणण्यासारखी जागा राहिलेली नाही, निदान त्या कामास सरकाराचे किंवा कायद्याचे साहाय्य घेतले असतां सर्वथैव नुकसान होणार आहे असे समजणाऱ्या श्रद्धालू, पंडितमन्य, व देशाभिमानी म्हणवून घेणाऱ्या जनसमूहाच्या उपहासाचे आणि रोषाचे स्थान त्याने आपणांस करून घेतले आहे. तथापि त्याला असा भरंवसा आहे की, म्हणण्यासारखी द्रव्यानुकूलता नसतां, श्री. शिवाजीराव महाराज होळकरांनी देऊं केलेली दरमहा पाचशें रुपयांची नोकरी ज्याने “मला नको” म्हणून सांगितले; विशेष बुद्धिसामर्थ्य किंवा शरीरसामर्थ्य नसतां, आज दहा अकरा वर्षे जो उत्साहपूर्वक शिक्षकाचा आणि लेखकाचा धंदा करित आहे; कवडीची किफायत नसतां, ज्याने सात आठ वर्षे सर्वत्र प्रसिद्ध केसरी पत्राचे बऱ्या वाईट रीतीने “रकाने” भरून काढले इतकेंच नाही, तर एका दुर्दैवी संस्थानिकास सुदशा यावी, येवढ्याच बुद्धीने लिहिलेले लेख न्यायाधीशास अप्रशस्त वाटल्यामुळे त्यांनी दिलेली शिक्षा त्याने

आनंदानें साहिली; हातीं असलेल्या पत्राचे मालक शुद्ध वाटेल तें लिहूं देत नाहीत असें दिसून आल्याबरोबर त्यांच्या धमकावण्याकडे बिलकुल लक्ष न देतां समानशीलाच्या व विचारांच्या मित्राचें प्रोत्साहन व साहाय्य मिळतांच, सर्वतो-मुखी निंदा होत असलेल्या सुधारणेचा आणि सुधारकांचा पक्ष लोकांस वाटत असल्याप्रमाणें दुर्बल नाही, इतकेंच नाही तर त्याचेंच अखेरीस सर्वत्र साम्राज्य होणार आहे असें युक्तिवादानें सिद्ध करून देण्यासाठीं कोणत्याही गोष्टीची अनुकूलता नसतां, व लोकमत धडधडीत विरुद्ध असतां नवीन पत्राच्या नसत्या उठावेवीत जो जाणूनबुजून पडला; रूढ धर्माचारांतील आणि लोकाचारांतील व्यंगांचें निर्भयपणें आविष्करण करण्याचें भयंकर पाप हातून घडत असल्यामुळें, देशाभिमानी व धर्माभिमानी म्हणविणाऱ्या पत्रांकडून होत असलेला शिब्यांचा व शापांचा प्रचंड भडिमार ज्याला व ज्यांच्या निरपराधी स्त्रीला एकसारखा सोसावा लागत आहे; स्वमताचें मंडन व तदनुसार होईल तेवढें वर्तन करण्यासाठीं, आपल्या फार दिवसांच्या मित्रांचाचसा काय, तर रात्रंदिवस काळजी वाहून आणि कडेवर व खांद्यावर खेळवून, ज्यांनीं लहानाचें थोर केलें अशा अत्यंत ममताळू व पूज्य आप्तांचाही दीर्घ रोप ज्यानें आपणांवर करून घेतला आहे—अशा मनुष्याच्या लेखांत कितीही प्रमाद होत असले व केवढीही कटुता असली तरी ते समजस मनुष्याच्या स्वल्प आदरांस, निदान थोड्याशा अनुकंपेस तरी पात्र झाले पाहिजेत. “हा वेडापीर इतके हाल, संकटें, व लोकापवाद सोसून ज्या अर्थी इतकी धडपड करीत आहे त्या अर्थी ती लोकांस अंती हितावह होईल अशी निदान याच्या मनाची तरी खात्री झाली असावी,” असा विचार त्यांच्या मनांत येऊन त्यांनीं त्याच्या दोषांबद्दल त्यास क्षमा केली पाहिजे. त्यांनीं तसें केलें तर ठीकच आहे; पण नाहीं केलें, तरी त्यास विशेषसें वाईट वाटण्याचा संभव नाही; कारण सारे जग त्यावर उलटलें तरी पुढील कविवाक्याचें स्मरण करून त्याला आपलें समाधान करून घेतां येतें:

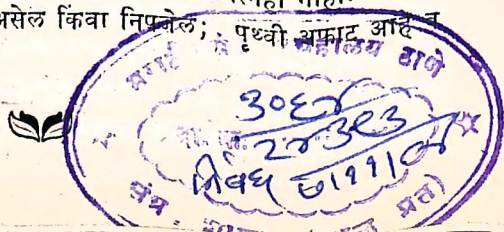
ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्ववज्ञाम् ।

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैप यत्नः ॥

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोपि समानधर्मा ।

कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

अर्थः—खरोखरीच जे या गोष्टींत आमची निर्भर्त्सना करतात, त्यांना कांहीच समजत नाहीं, व त्यांच्याकरितां हा आमचा प्रयत्नही नाही. माझ्या शीलाचा एखादा इसम कोठें तरी असेल किंवा निपजेल; पृथ्वी अफाट आहे व काल अनंत आहे !

REFBKG0024393

REFBK-0024393